

Urednik:
Vladimir Stokalo

Recenzenti
Milan Basta
Petar Kačavenda

Likovna oprema
Nenad Dogan

k

JOVO POPOVIC
MARKO LOLIĆ
BRANKO LATAS

POPIZDAJE

STVARNOST
ZAGREB

Predgovor

Pop izdaje, četnički vojvoda, komandant tzv. Dinarske divizije, ratni zločinac Momčilo Đujić, pod vrhovnom komandom Draže Mihailovića, a pod okriljem i zaštitom najprije talijanskog a potom njemačkog okupatora, pripada organiziranom vrhu onih kontrarevolucionarnih i kolaboracionističkih oružanih snaga na koje se u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije (1941 — 1945) oslanjala vlada Kraljevine Jugoslavije u izbjeglištvu, težeći da osigura obnovu starog društvenog poretka u Jugoslaviji.

Temeljeći se na šovinizmu i nacionalističkom neprijateljstvu prema drugim narodima Jugoslavije, vojnočetnička organizacija je u toku četvorogodišnje borbe, koju je sa širokim osloncem u narodnim masama vodila Komunistička partija Jugoslavije za istjerivanje okupatora, slobodu i novi društveni poredak, vršila teror nad stanovništvom koje je bilo aktivno uključeno ili je pružalo podršku i pomoć narodnooslobodilačkom pokretu. U mozaiku stravičnih nasilja i zločina koje je čovječanstvu donio drugi svjetski rat, četnički doprinos u svojoj žestini i svireposti gotovo ne zaostaje za terorom koji su vršili fašistički okupatori i ostali kvislinzi.

O tome postoje brojna svjedočanstva, sačuvani dokumenti, činjenice i sjećanja. Ilustriraju to i mnogi samoljubivo hvalisavi izvještaji četničkih komandanata, izvršilaca i suradnika u zločinu, ali i dokumenti pohranjeni u jugoslavenskim i svjetskim arhivima. O tome rječito govori i ova knjiga, čiji je središnji lik pop Đujić, smješten u zonu svoje aktivnosti i tijesno koordiniran sa svojim vrhovnim zapovjedništvom, ali i konstantno povezan i vojnički i financijski pomagan od strane oružanih formacija stranog okupatora (ali i ustaša) kao značajan faktor u kolu domaćih snaga mraka i nehumanosti. Dokle može sezati ideologija izdaje i funkcionalno služenje sunovratnom pohodu fašizma protiv slobode i dostojanstva ljudi i naroda a za nacistički »novi poredak«, ta fanatizirana mržnja prema »komunističkoj opasnosti«, najreljefnije ilustrira činjenica da ovaj četnički vođa (ne samo na kraju), u svom neumitnom odstupanju i porazu, surađuje čak i s poglavnikom tzv. NDH koji mu velikodušno osigurava prostor za bijeg pred pobjedničkim pohodom Titove oslobodilačke armije.

Prvi organizacioni centri oko kojih se razvila četnička organizacija pojavili su se neposredno poslije aprilskog rata 1941. godine. Takav centar formiran je i u Splitu s pogledom na širu oblast Dalmacije i njenog zaleđa. Naruku im je išla i surova stvarnost u okupiranoj zemlji, ponajviše pokolji i progoni srpskog stanovništva u tzv. NDH i u drugim krajevima, što je raspirivalo strasti šovinizma i osvete i otvaralo prostor za plasiranje velikosrpske politike i utjecaja od strane građanskih političara i četničkih ideologa. No, maske će ubrzo pasti. Umjesto borbe protiv okupatora i sudjelovanja u oslobodilačkom ratu na najširoj platformi bratstva, jedinstva i ravnopravnosti, četničke se ko-

Ione okreću protiv partizanskih jedinica i boraca. Partizanske borbe i sve one koji su ih pomagali, četnici su progonili, sami ubijali ili predavali okupatorskim komandama, što je također značilo sigurnu smrt ili ropstvo. Sve je to činjeno pod prozirnim izgovorom da nisu uputne »preuranjene akcije« protiv okupatora, njegove vojske i vlasti. To je, ukratko, politika čekanja, kalkulacije i izdaje. Dok se Draža Mihailović dugo vremena prikriva plaštom savezništva sa snagama antifašističke koalicije, koje obavještava o svojim »borbama protiv okupatora«, mada četnici nigdje nisu takve borbe vodili, Momčilo Đujić se neskriveno od samog početka svrstao u okupatorsku vojsku.

U osnovnom određenju, ciljevima i organizaciji četnička ideologija i ukupna vojnočetnička organizacija imaju jedinstvene značajke. Ipak, njihov nastanak i razvoj u talijanskoj okupacijskoj zoni (a tu je upravo središte Đujićevog djelovanja) ima i neke specifične karakteristike. Tu je, naime, Italija težila da proširi i ojača svoje pozicije na račun kvislinške tvorevine NDH i Trećeg Reicha i da razbije narodnooslobodilački ustanak, što je »srpskim vođama« odgovaralo kao modus da se ti krajevi otrgnu od NDH. Četnička se kontrola na mnoga sela prostire upravo zaštitom tenkova i bajoneta talijanske oružane sile. To je neposredni oslonac i veza, tako da postaje neminovno i doslovno uključivanje četničkih jedinica u sastav talijanske vojske, čime se jasno i nedvosmisleno ocrta kvislinški karakter tog pokreta i njegovih stvarnih ili napuhanih naoružanih sastava. Najbrojnije su te jedinice bile u Kninskoj krajini, a pipke pružaju prema Lici, Bosni, Dalmaciji, Hercegovini. Njihov centar i organizacijski vojni oblik predstavlja Dinarska četnička divizija, u kojoj je — bez obzira na imenovanja, smjene i zamjene — glavna ličnost upravo Momčilo Đujić, pop metodičan i lukav u izlaganju i sprovođenju »opće linije« četničkog pokreta i u stalnom dosluhu s Dražom Mihailovićem, ali još uporniji u oblikovanju vlastite uloge i važnosti, beskrupulozan u namirivanju osobnih ambicija i interesa. Sva suština korespondiranja s talijanskom vojnom silom ogleda se u izravnom uključivanju četnika u dobrovoljačku antikomunističku miliciju MVAC (Milizia volontaria anticommunista), koja je i na kazanu i na plaći okupatorske komande. Za ubojstva komunista slijedile su i posebne nagrade i unapređenja. Odmazde, strijeljanja i klanja po Đujićevom naumu (kako i sami javljaju u depeši: »četnici redom kolju ...«) dio su masovnog zločina koji se šire sprovodi prema hrvatskom i muslimanskom življu, prema naprednim ljudima, komunistima, partizanskim borcima i odbornicima. Matrica je skoro ista kao i kod ustaških kvislinga — šovinizam, istrebljenje, sluganstvo okupatoru pred »komunističkom najezdom«.

Već do sredine 1943. godine, pod snažnim zamahom oslobodilačke borbe, četnički pokret doživljava odlučujuće poraze u cijeloj zemlji što je već, u biti, slom četničke strategije. Promjena odnosa na svjetskom ratištu i kapitulacija Italije proizvode novi i logičan (po njima) korak: ostvarivanje neposredne suradnje s njemačkim okupatorima. Gospodar se mijenja, ali ne i ćud. Odlučujuće pobjede NOP-a, izražene i u historijskim odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a (29. XI 1943. godine) i u postupnom priznavanju najšire svjetske javnosti, sa svoje su strane dalje produbile unutrašnju i međunarodnu krizu četnika. U završnim operacijama za oslobodenje zemlje, vojnički i politički razbijena je glavnina četničkih jedinica, dio uspijeva pobjeći u Italiju i Austriju, a preostale grupe su se odmetnule napadajući organe nove vlasti i pljačkajući, ali su ubrzo bile potpuno likvidirane. Početkom 1946. godine uhvaćen je i Draža Mihailović, koji je osuđen i pogubljen kao ratni zločinac.

Momčilo Đujić, s ostacima Dinarske četničke divizije, uspio je, u tom rusvaju ratnog kraja, pobjeći. Tako je njegov osobni zločin sve dosad ostao nekažnjen.

Poslije saopćenja Državne komisije FNR Jugoslavije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača br. 10201 od 21. maja 1946. godine, odlukom te iste Komisije F. br. 5476/VII iz 1947. godine, kao i većim brojem odluka Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NR Hrvatske iz iste godine, Momčilo Đujić proglašen je ratnim zločincem. Đujiću je stavljeno na teret daje kao komandant Dinarske četničke divizije organizirao i izvršio niz masovnih ubojstava, pokolja, mučenja, silovanja, pljački i interniranja građana, te da je okupio i vodio četničke vojne formacije u službi talijanskog i njemačkog okupatora.

Svi dokumenti, koji se iz više arhiva koriste u ovoj knjizi i na kojima se ona temelji, činjenično i uvjerljivo pokazuju i dokazuju da je vojvoda Đujić od jula 1941. godine u službi okupatora, daje s okupatorskim oficirima u Dalmaciji, Lici i jugozapadnoj Bosni organizirao četničke jedinice od kojih je 1942. godine formirao tzv. »Dinarsku četničku diviziju«, pa je, zapovijedajući tim bandama kao četnički vojvoda i istaknuti prvak, pod okriljem i zaštitom talijanskog a potom i njemačkog okupatora sve do oslobođenja zemlje, kršeći pravila međunarodnog prava u toku rata, iz zločinačkih pobuda, iz vjerske i nacionalne mrženje i netrpeljivosti, organizirao, naređivao i sprovodio svirep i okrutan teror nad stanovništvom u Lici, Dalmaciji, zapadnoj Bosni i drugdje, sprovođeci i nasilnu mobilizaciju stanovništva u četničke redove, paljenje i pustošenje čitavih sela, masovna mučenja civila, među kojima i djece, staraca i žena, silovanja, odnarođavanja, pljačkanja imovine, masovna strijeljanja i klanja ili podmukla likvidiranja rodoljuba putem trojki uključenih u tajne njemačke specijalne jedinice. Na području Knina, Vrlike, Sinja, Šibenika, Gračaca, Bosanskog Grahova, Drvara, Glamoča, Otočca, Korenice i drugdje uništio je, sa svojim potčinjenim sastavom, više sela i likvidirao preko 1500 osoba, a također zvjerski mučio i ubijao zarobljene pripadnike narodnooslobodilačke vojske. Krvavi ratni pir u Gračacu i Vrlici predstavlja samo najbestijalniji izraz vojevanja za tuđi račun, za okretanje povijesnog točka unazad, protiv vlastitog kraja, naroda i domovine. Takva djelatnost Đujića u dvadesetak slučajeva pravno se kvalificira kao krivično djelo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva i ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika.

Poslijeratna antijugoslavenska aktivnost Đujića u cjelini njegova portreta, njegovo djelovanje u toku više decenija emigrantskog života, predstavlja samo preobraženi nastavak popovog shvaćanja i opredjeljenja, znači borbu »drugim sredstvima« u funkciji izvorno istih ciljeva — protiv društvenih promjena i progresa, bratstva i ravnopravnosti naroda i ljudi, mira i civiliziranih međunarodnih komunikacija, kao dio u reakcionarnim centrima smišljene propagande protiv Jugoslavije, ometanja njenog razvoja i dostojanstvenog mjesta u svjetskoj zajednici koje je izborila svojom dosljednom i principijelnom politikom protiv rata i nasilja i svake dominacije i hegemonije. Vjetrovima hladnog rata i svakovrsnih subverzivnih napada i provokacija od razno-bojne neprijateljske emigracije (ustaške, četničke, balističke, belogardejske i druge) bili su u dugom nizu godina izloženi jugoslavenski objekti i predstavnici, diplomati i građani. Na ruševinama propalih iluzija usavršavane su terorističke akcije i akti i neprekidno prosipanje propagandnih floskula i falsifikata: bilo da iskrivljeno oživljavaju iščezle i izmišljene mitove »ratne slave«,

nepostojeće podvige i junaštva, bilo da mimo elementarnih činjenica montiraju i selekcioniraju crne slike o novoj Jugoslaviji u štampi emigracije, ili ih, naklonošću konzervativnih krugova, plasiraju i u pojedina domicilna glasila svojih poslijeratnih utočišta. Sukladno toj strategiji i Đujić putuje i popuje, organizira svoje istomišljenike, drži besjede u crkvama i četničkim društvima, a najagilnije sve to podupire svojim listom »Srbija« (»Glas srpskih boraca za slobodu«), čiji je vlasnik, direktor i urednik, redovito slikan i prenošen na stranicama te svoje tanke propagandne uzdanice.

Na žalost, i suprotno proklamiranim načelima i međunarodnim običajima, aktivnosti jugoslavenske ekstremne emigracije, tu i tamo, kod nekih vlada i zemalja, nailaze na toleranciju i razumijevanje.

Dosljedna svojoj teškoj borbi za slobodu, nezavisna i nesvrstana, osjećajući sve posljedice i opasnosti subverzije i teorizma ne samo u odnosu na vlastiti interes i integritet, nego i u širim razmjerima međunarodnih odnosa kojima je ovako djelovanje štetno i protivno, Jugoslavija je ulagala i danas postojano ulaže napore protiv svakog zločina i terora, protiv ugrožavanja nesmetanog razvitka zemalja i naroda, a za njihovu svestranu i ravnopravnu suradnju. Pri tome polazi od provjerenog stanovišta da se u odnosu na svako ugrožavanje i ilegalno terorističko organiziranje mora na djelu iskazati isti aršin i mjera, jer ta podzemna rabota ima posljedice ne samo za zemlje prema kojima je usmjerena nego i za one iz kojih je inspirirana ili tolerirana.

Svijet nema pravo da zaboravi i zanemari tragične pouke i strahote drugoga svjetskog rata ni žrtve koje su mnogi narodi prinijeli za slamanje fašizma, za svoju slobodu i nezavisnost, kao ni teške zločine koji su uz skute svojih fašističkih gospodara počinili pojedini domaći izdajnici i kvislinzi, njihove ambicije i organizacije. Isječak toga je i ovo kazivanje, napojeno činjenicama, zapisima i brojnim dokumentima, usredotočeno na lica i događaje određene naslovom, oslanjajući se nužno samo na opći fond oslobodilačkog sudara, njegovo narastanje i pobjedu nad formacijama okupacije i izdaje.

Korijeni izdaje

Momčilo Đujić rođen je 27. februara 1907. godine u Kninskoj krajini, selo Kovačić. Otac njegov, Rade, imao je tada 33 godine. Majka mu je bila Ljubica, rođena Miloš, s Ljupča, Vrbnik, kninski jugozapad. Kuća je njihova u centru Kovačića, u staroj jezgri koja se zove Topolje, na zapadnoj padini Pleća, to jest Smrekove strane, blizu Krčkog vrela, nepuna četiri kilometra istočnije od kninske željezničke stanice. Selo je tijesno, s malim vrtovima i uskim njivama. Ali između kamenih međavnih ograda pogled seže nadaleko, do maglenih visova Dinare, Kozjaka i Promine, ili prema kršu uvijek gladne Bukovice. Osim Dujića, u Topolju još žive Jejine, Durbabe i Čuruvije. U staroj kući Đujićevih, koju je na izmaku osamdesetih godina prošlog vijeka kupio invalid austrougarske vojske Glišo Đujić, djed potonjeg popa i četničkog vojvode Momčila, živjele su porodice Glišinih sinova, Rade i mladeg Nikole. Oveća kamena zgrada je uoči rođenja Radinog i Ljubičinog prvenca Momčila, pregrađena. I po Gliši, koji je decenijama primao vojnu invalidninu, a i po radišnosti i snalažljivosti njegovih sinova, u kući se živjelo u skromnom obilju, pa je i škrtih godina urod doticao do naredne ljetine.

Oženivši se miradžijkom s Ljupča, od Miloševih, Rade Đujić je kupio par snažnih konja, pa je kirijašenjem mogao lijepo zarađivati, mimo prihoda s osam jutara plodne zemlje na obalama Krčića i Krke. Imali su i nekoliko krava, te pedesetak ovaca, za koje je na plasama i proplancima Smrekove strane bilo dovoljno pasišta. Ipak, u kući starog Gliše Đujića, i u porodicama njegovih sinova, svaka ćesarska crnožuta krajcara (ili groš, kasnije lira, za vrijeme prve talijanske okupacije, i dinar) po nekoliko puta je vagana prije nego će biti potrošena.

Ljubica i Rade Đujić imali su petoro djece, dvije kćeri i tri sina. Najmlađi, Boško, rođen je šestnaest godina poslije najstarijeg Momčila. Momčilo je, po majčinoj želji, trebao dobiti ime svog ujaka Sime Miloša. A Rade, odgajan uz gusle i deseterce kosovskog mita, snivao je da mu sin bude nalik legendi o vojvodi Momčilu — ne znajući da je junak pjesme, durmitorski vitez na Jabučilu »konju krilatome« (»kud god hoće prelećeti može«) s isukanom »sabljom sa očima«, nije onaj koji »ne boji se nikoga do boga«, već da je bio upravo ono što će mu i imenjaki biti, čovjek tuđe funkcije, nekad Dušanov, nekad protiv Dušana, nekad turski, a povremeno i protivturski, ovisno o plaći — naučio je da ime vojvode iz legende bude i ime, nadao se i određenje, njegovog sina prvenca. Šaljući kumove na sinovljevo krštenje, Rade ih je zakleo da mu dadu vojvodino ime, a Ljubici su slagali, tako da ona sve do jeseni 1914. godine, kad je dječak upisan u pučku školu, nije znala da je njen Simo uistinu — Momčilo.

Taj Simo, koji je postao i ostao Momčilo, osnovnu je školu završio krajem prvoga svjetskog rata.. Škola je topoljska, zapravo kninskopoljska bila kraj kninskog drumca, u rajonu Krvavica, u kući Dušana Novakovića, blizu Orašnice, nasuprot mjesta gdje će tridesetih godina biti, uz obilatu zaradu ondašnjeg poslanika Nike Novalcovića Longa, sagrađena kninska preparandija.

Prvi sin Ljubice i Rade Đujić bio je najbolji u razredu, odlikaš. Bistar a marljiv, knjizi sklon, lakopamtljiv, znao je odmalena za hiljade deseteraca s mirisom tamjana »slatkog pravoslavlja«.

Niže razrede gimnazije — od 1920. do 1924. godine — učio je u Kninu. Poslije dvogodišnje pauze, u više razrede gimnazije putovao je u Šibenik, ali nije maturirao: iz sedmog gimnazije otišao je 1929. godine u Sremske Karlovce, na bogosloviju.

Mladom Momčilu, rano izdikalom u vitka, visoka mladića, nije nedostajalo radišnosti ni snalažljivosti, ali ga je — u tim osobinama — opterećivala zavist i ambicija da bude viši, jači, superiorniji od svoje sredine. Pričalo se za nj, kad je popovao u strmičkim crkvama Bogorodice i Sv. Jovana, da govori »kao Jovan Zlatousti«, kadar da se sugestivno obraća jednostavnim naravima ljudi svoga kraja, da im se — uvijek u sebičnom interesu — nameće i da ih, sakriven u svim relacijama svojih planova i nakana, vodi onako kako je odgovaralo njegovom interesu. U dječaku i mladiću raslom i stasalom u snažnom spletu patrijarhalnih običaja, zarana se mogla uočiti ambicija da »iskoči« i da se otputi u svijet širih mogućnosti.

Zapopio se 1933. godine.

Mladi pop Momčilo Đujić dobio je mjesto u strmičkoj parohiji. U Strmici su dvije crkve. Starija je sagrađena 1618, posvećene Sv. Jovanu Krstitelju; hramovnu slavu ima 7. jula, o Ivanju, i u novije vrijeme samo se toga dana u njoj obavljaju pravoslavni obredi. Novija, velika strmička crkva Sv. Bogorodice, s hramovnom slavom 21. septembra, sagrađena je 1913. godine. Uz njene temelje, 38 godina prije nego što će biti zidana, vladika Stefan Knežević, iz obližnjeg Očestova, sagrađio je veliku popovu kuću, 15 metara dugu jednokatnicu, koju će crkveni nasljednici popa Momčila srušiti poslije drugoga svjetskog rata i na njenim temeljima sagrađiti skromnu prizemnicu.

Kad je dvadesetšestogodišnji pop Momčilo uselio u zadužbinu vladike Stefana Kneževića na zapadnom obronku dinarske Misije, nad dolinom Butužnice, uz potok Mračaj, u strmičkom zaseoku Vranjkovac, Strmica je imala oko 350 seoskih gazdinstava. Imala je i veliki zadružni dom, sagrađen 1908. uz popovu kuću.

Tek što se zapopio, 1933. godine, Momčilo Đujić se oženio. Našao je boljestojeću miradžijku iz Kninskog Polja, Zorku Dobrijević Jundžić. Njen otac je doselio iz Bosanskog Grahova. Bio je zemljoradnik i trgovac, s dvije kćeri. Dvadesetšestogodišnji pop se vjenčao sa starijom Jundžićkom na Sino-brdovoj Glavici u crkvi Sv. Đurđa, gdje je i kršten. Kumovali su im trgovac Jovo Jelić i pop Mirko Sinobad. Popu Đujiću je Zorka Jundžić rodila troje djece: Sinišu 1934. godine, a blizance Radomira i Radojku 1935. godine.

Osim popovske plaće (oko hiljadu dinara), porodica strmičkog pastira je živjela i od malog imanja. Pop, naime, ima nešto više od dana oranja u plodnom Cjepcu (tu zemlju Strmičani zovu Popov cjepac). Ilija Kurtalija i Đuro Vranković pokojnog Nike iz Strmice, kažu da je Popov cjepac 1987. godine dao gotovo 900 kilograma pšenice. Supruga popova imala je i dosta peradi. Moglo se živjeti u obilju. Smočnica je bila puna pršuta i polutki mesnate

slanine. Seljaci Đujićeve parohije nisu bili pretjerano pobožni, crkvu su samo o svecima posjećivali, ali posebno o krsnim slavama, vjenčanjima ili krštenju djece, nisu dolazili bez darova.

Mladi, po izgledu dopadljivi strmički pop, stasit, korpulentne građe, krupnih, tamnosmeđih očiju, crne, bujne, zericu kovrčave kose i crne brade, već u prvoj propovijedi je ispoljio dvije karakterne ambicije: da bude više od običnog tumača »božjeg smisla« i da će selu i okolici dati koliko se njemu bude davalo. Odmah je pokazao da želi osvojiti uočljivo mjesto među kninskim uglednicima, pri čemu je političko angažiranje mladog popa redovno određivano materijalnim interesom. Zauzimanjem poduzetnog popa, selo je 1933. godine počelo — uz obilatu pomoć iz državne kase, pri čemu ni pop nije zakinut — graditi »Narodni dom Petra Mrkonjića«, to jest sokolanu u kojoj će pop učiniti mnogo više, ako je riječ o svestranosti i usmjerenosti utjecaja, nego u crkvi. Treće godine popovanja, prvenstveno zbog Popovog cjepca, mada će on reći da je »blagodat parohije sveti diktat« njegovim postupcima, pop Đujić je od Mračaja, preko planine, uz crkvu i popovu kuću, do strmičkih nji-va doveo vodu koja i danas navodnjava ljeti suhe oranice i kraške košanice za koje Butužnica i malovodni potoci Mračaj i Crno vrelo nikad nisu bili dostatna vodopojnica. Ugled je popov upotpunjen i lijevanjem novih crkvenih zvona; dva stara zvona su, naime, bila 1916. pretočena u artiljerijske granate. Istina, govorilo se da je pop za zvona dobio mnogo više para nego što je lijevanje koštalo, ali to će pop s propovjedaonice poreći kao »đavolju riječ«.

U Strmici je pop Momčilo užurbano gradio ugled vođe. Ni jedan javni posao nije išao mimo njega, a i na izbore selo nije izlazilo bez čvrstih putokaza popovog političkog interesa. Pri tome, nadmoćan u umješnostima, ostavljao je dojam čovjeka koji svakim svojim postupkom želi samo biti u funkciji svoje više čudoredne nego pobožne postave, uz guslarske pjesme kosovskog mita odgajane. Njegova narav mimikrijskog smisla nije bila tako providna i njegovo umijeće da uz pojanje liturgije tumači svoje političke nazore, koji su mogli, cjelovitije sagledavani, otkriti i opake ambicije čovjeka željnog vlasti, nije od strmičkih seljaka mogla biti lako razotkrivena. Mnogo više od biblije i vjerski shvaćene pravoslavne misli, plaćenog tumača te misli je zaokupljao politički angažman, pri čemu je popovo ideološko svrstavanje nekad bilo obojeno režimskim naporom da se zadrži postojeće, nekad fašistoidno, i ljotićevisko i četničko, a onda prividno ljevičarski progresivno, što će biti shvaćeno i tumačeno kao »revolucionarni« napor, mada će suština toga nastojanja moći biti osvijetljena tek mnogo godina kasnije, kada ga pop neskriveno manifestira u svojoj reakcionarnoj cjelovitosti.

Sredinom tridesetih godina, kad se već u hijerarhijskom rasporedu kninskih uglednika popeo prema vrhu, pop Momčilo Đujić se opredijelio za jednu od najreakcionarnijih režimskih organizacija: u selima kninskog sjevera, na ličko-dalmatinskoj i bosanskoj tromedi osniva četničko udruženje. Prvi put je pred okupljene srpske seljake izišao u četničkoj uniformi, s kokardom na šubari i s kratkocjevnom karabinkom prebačenom preko leđa, 9. januara 1935, o Svetom Stevanu. Sa zamjenikom četničkog vojvode Koste Milovanovića Pećanca, žandarmerijskim generalom Ljubom Novakovićem, koji je iz Beograda donio četničke ambleme i perjanice sokolskog podmlatka, izvršio je prvu smotru dvadesetak novozakletih četnika.¹

Tako se strmički pastir svrstao među one koji su utirali put četništvu u hrvatskim krajevima, gdje četništvo nije imalo nikakvog korijena. Prva četni-

ka udruženja su u hrvatskim, »prečanskim krajevima«, osnivana tek u već uspostavljenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, u prvom petoljeću dvadesetih godina. Tada su takva udruženja bila »jedan od osnovnih instrumenata u politici gušenja revolucionarnog pokreta, a posebno u zaoštavanju odnosa Srba i Hrvata u Hrvatskoj«. ² Pritajena, ta udruženja su naglo oživjela, obnavljana i novoosnivana, poslije ustaške diverzije u Brušanima 1932. godine. No, to četništvo, i uopće četnike Koste Milovanovića Pećanca, koji će se već u ljeto 1941. zajedno s Milanom Nedićem svrstati u njemačku službu, ne bi trebalo brkati s prvim srpskim i makedonskim četnicima, kao što ih ne treba poistovjetiti ni sa četničkom kvislinškom vojskom koju će Talijani organizirati u dijelovima Hrvatske za vrijeme drugoga svjetskog rata. Valja, naime, imati na umu da je »kod nas ranije (u XIX veku) partizanski rat nazivan i »četničkim«, ali je taj izraz kasnije dobivao sve uže značenje, dok nije u prošlom (drugom svetskom) ratu konačno sasvim i politički kompromitovan izdajničkom delatnošću, koja je vođena pod tim imenom«! ³ Od prvih četnika Stojana iz Resana s Bigie planine ili Kostadinovih veleških četnika s kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća, preko četničkog Srpskog komiteta, osnovanog 1903, do Đujićevskih četnika, razvojni proces je imao negativan trend, što neće ostati nevidljivo srpskom narodu u Hrvatskoj, tako da između dva rata »udruženja četnika, jako snabdevena intenzivnom propagandom i oslanjajući se na najosetljivije tradicije srpskog naroda, nisu uhvatila korena u masama«. ⁴ Kad se strmički pravoslavni pastir Momčilo Đujić, vodeći grupu gotovo nepismenih seljaka, svrstao u tu policijsko-režimsku velikosrpsku šovinističku organizaciju, od njenih načela »slobodarstva«, »samopožrtvovanja«, »časne čestitosti u uzajamnosti« nije ostalo baš ništa. Đujić se uključuje u četničko udruženje onda kad je ta organizacija već definitivno pretvorena »u jednu od najreakcionarnijih u zemlji, sa režimsko-policijskim karakterom za provođenje nacionalnog ugnjetavanja drugih jugoslavenskih naroda i progon najnaprednijih elemenata«. ⁵ Baš kad na političku scenu izlazi s mrtvačkom glavom pop Momčilo Đujić, jedan od ondašnjih lidera Srba u Hrvatskoj, šef SDS, Savica Kosanović, u letku namijenjenom »Srbima — seljacima«, upozorava da su u četničkim organizacijama u Hrvatskoj žandarmerijski povjerenici, naoružani i zaštićeni od vlasti. Nešto kasnije, kad uz šovinizam četnici počnu vidljivije iskazivati i svoju kabadahijsku pljačkašku prirodu, ban Savske banovine će se požaliti predsjedniku vlade Milanu Stojadinoviću da su četnici u Hrvatskoj »vršili čine koji su bili upereni protiv lične imovine i imovinske sigurnosti građana«. ⁶

U Kninskoj krajini se govorilo da je pop Momčilo Đujić bio, uza sve već rečeno, i član nacionalističke velikosrpske »elite« svrstane u »Zbor« Dimitrija Ljotića od kraja 1934. godine. ⁷ Također ima mišljenja daje na decembarskim izborima 1938. godine bio među 30.734 glasača koji su — kao jedan postotak svih koji su izišli na izbore — dali glas Dimitriju Ljotiću. Ako sudimo po njegovim prisnim vezama s dalmatinskim ljotićevcima a posebno po poistovjećivanju sa samim Ljotićem, ⁸ (znao je poslije rata reći da je on Ljotićev »duhovni rukosad«) — onda je razložno vjerovati da jeste ljotićevac, no odnosi spram Talijana, prikrivani do rata, a u ratu jasno i javno iskazivani kao služenje penetraciji rimskog imperija, vode nas do misli da je on bio samo sklon Ljotiću, ali ne i član »Zbora«, koji je u kasnim tridesetim godinama toliko germanizirao svoju političku osnovicu, da će ga i režim glavnjača proglasiti nerežimskim, baš kao što će i papa Momčila proglasiti »popom lijeve demo-

kracije«. Režim, međutim, i onda kad poriče svoju istovjetnost s Ljotićem ili Đujićem, neovisno o tome proglašava li ih lijevom ili desnom smetnjom, ne prekida odnose s njima, pa tako list zabranjenog »Zbora«, najšovinističkiji Ljotićev »Bilten«, štampa tiskara generalštaba Jugoslavenske vojske. I Ljotićeva, baš kao i Đujićeva politička akcija uistinu — uza sve velikosrpstvo obojice — ima elemenata antirežimskog djelovanja, ali ne stoga što je taj režim mijenjao suštinu svog karaktera, već stoga što im nije ulijevao dovoljnu sigurnost u svoje proosovinstvo. Tom Đujićevom, to jest Ljotićevsko-četničkom zakoraku desnije i od suvereno desnog režima, podršku je davala — barem u odnosu na suprotstavljanje knezu Pavlu i njegovom »sporazumevanju s Hrvatima« i pokušaju da, uspostavljanjem Konkordata, prava Vatikana izjednači s Pravoslavnom crkvom — i Srpska pravoslavna crkva, što ipak ne znači da su njeni vrhovi bili naklonjeni Osovini.

Nije uvijek jednosmjerna i logično shvatljiva linija djelovanja strmičkog popa Momčila Đujića. Kao što od razbarušene, gotovo poetske prisnosti, od prostodušne zasmijanosti, u kojoj je za njegove vršnjake bilo mnogo druželjubive širine s prostorom za sve nivoe obrazovanja, prelazi u stanje srdite nenošljivosti, do surove netolerancije i samoljubive isključivosti, tako i u javno iskazivanoj političkoj djelatnosti tren se predstavlja kao demokrat humanih vidika, tren kao zagrižljivi, šovinistički psovač uključen u velikosrpsku akciju »Srbi na okup«, potom pak kao Ljotićevski »zboraš«. Teško je uvijek proniknuti u njegove razloge, ako sve ono što čini vavjek ne sagledavamo u totalitetu te prirode opterećene i političkom ambicijom, i potrebom da upravlja i vodi, ali i željom da se materijalno obogati. U vremenu kad njegovo činjenje možemo lakše sagledavati, zahvaljujući jasnijoj slici cjelovitog aktiviteta, o čemu je ostavio (ili su uvjerljivi svjedoci ostavili) dovoljno pisanih dokaza, vidjet će se da je u konstantnom velikosrpsstvu, čak i onda kad je izražavano u sluganstvu, neprekidno zaokupljen ambicijama vlasti i časti, kadar da — osvajajući mjesto upravljača ljudima i sredstvima — surovo prekida prijateljstva, mijenja saveznike i savezništva, mijenja zastave, ubija suparnike.

Svi koji su ga 9. januara 1935. godine vidjeli kako paradira u novoj četničkoj uniformi, bili su uvjereni da je oslonac i podrška režimu kojeg baš od tog vremena usmjerava prvi od namjesnika, Pavle Karađorđević. Međutim, dogodilo se nešto što će Đujića odvesti na suprotni kolosjek, protiv karađorđevićevske Jugoslavije. Jugoslaviju, kakva je bila, rušili su različiti interesi. Ostat će dojam da je to pop Momčilo Đujić činio u funkciji demokracije i narodnih prava, što će zavesti čak i vlast, koja će ga proglasiti »popom lijeve demokracije«. On je zaista svojim nastojanjima ostavio takav dojam. I to bi se moglo protumačiti tumačenjem čovjekove sudbine. Moglo se dogoditi da režimski četnik izraste u »demokratskog tribuna«. Ali zašto se onda u trenu sudbinskog opredjeljivanja, 1941. godine, svrstao protiv onih na čelu čijih kolona je osvojio naziv »popa lijeve demokracije«?

Razloge bi, po svoj prilici, valjalo potražiti u uvjerenju partijskog rukovodstva u Hrvatskoj daje pop Momčilo Đujić »stara talijanska špijunčina«.⁹ Ako uzimamo taj podatak kao činjenicu, cjelovito djelovanje toga popa od 1937. godine naovamo postaje objašnjivo. Razmjerno sporo probijanje prema vrhu političke hijerarhije, ali još više stalna žudnja za materijalnim bogatstvom, odškrinuli su strmičkom popu vrata prema centru talijanske špijunaže u Zadru. Zašto bi inače pop režima baš od 1937. godine naglavačke ulijetao — kad god je za to imao priliku — u najrazličitije akcije protiv režima. Otud

razložnost pretpostavci da je usmjeravan iz centra, koji je sve i svakog plaćao da bi podrivao kraljevskojugoslavensku cjelinu. U svakom slučaju, pare su odredile antijugoslavensko svrstavanje strmičkog popa, ali to ne znači da je njegova konstanta — velikosrpstvo šovinističkog oblika — plaćenom akcijom u korist talijanske špijunaže bila potirana. I prije rata, a posebno za vrijeme rata, talijanska diplomacija će po širinu rimskog imperija osjećati opasnost i od »velike Hrvatske,« i od velike i jake Jugoslavije; srbovanje i Srbija ako tu nije »velika Srbija« neće Talijane brinuti. Talijanska obavještajna služba, šireći pipke iz Zadra prema unutrašnjosti Jugoslavije, polazi od shvaćanja:

»Jedna velika Hrvatska, naklonjena ili prijateljski raspoložena prema Italiji, *nemoguća* je; Hrvati su historijski bili i jesu naši neprijatelji. Razlog: Jadransko more.

Naši interesi za ovo more su u čistoj suprotnosti i mi ne možemo u jednoj velikoj Hrvatskoj da oživimo i, još gore, da uspostavimo staru Austriju.

S druge strane, Hrvatska nikad nije bila sposobna da živi a da se na nekog ne oslanja, pa pošto se neće oslanjati na Italiju, znači, ukoliko bude veća, utoliko će biti opasnija po nas.

Stoga bi bilo poželjno da se stvori takva Hrvatska koja bi, prema svojim prirodnim mogućnostima, bila *mala*.

Uspostavljanje Srbije može nam koristiti ako ta Srbija bude ograničena na svoje prirodne granice; jedna velika Srbija lansirala bi refren o Jadranskom moru, a tu se naši interesi sudaraju, kao što je rečeno za veliku Hrvatsku.

Međutim, *najveće* *zlo* svakako predstavlja formiranje jedne *velike Jugoslavije* (po zamislama i po planovima Londona). S njom ne samo da Jadransko more ostaje i postaje opasnije, već se rađa i problem iredentizma u odnosu na Dalmaciju, Istru, Albaniju, Julijsku krajinu, itd.«¹⁰

Vjerovati podatku, da je pop Đujić »stara talijanska špijunčina« razložno je i stoga što je inače gotovo nemoguće objasniti zašto zakleti četnik, određenjem te zakletve sveden na funkciju kraljevskojugoslavenskog režima velikosrpske forme, potpora i kičma Jugoslavije po mjeri Karađorđevića, dvije godine poslije četničke zakletve izlazi na čelo kolona koje ruše okvire toga sistema.

Ne znamo, dakako, sve akcije, u cjelini popovog djelovanja, kojima je pop javno ili skriveno podrivao jugoslavensko gospodstvo velikosrpske buržoazije, obavezan mu četničkom zakletvom, ali znamo da je bio podstrekač, organizator i glasnogovornik jedine kategorije naroda koja je i u Kninskoj krajini svoje neslaganje sa sistemom mogla izraziti štrajkom, i kao tarifnim, i kao političkim pokretom. Prvo javno antirežimsko izjašnjavanje je bilo s propovjedaonice Bogorodičine crkve u Strmici, kad je pop progovorio o »raznim lupežima« pri čemu je bio precizan u imenovanju nekog lugara, a u natuknicama prepoznatljiv kao kritičar Nike Novakovića Longa, ministra bez portfelja u vladi Milana Stojadinovića. Vrlo brzo je iza oltara otišao među štrajkače, graditelje unske pruge, jedne od osam željezničkih pruga koje su u Jugoslaviji gradila dva francuska poduzeća (»Société construction des Batignolles« i »Socete Edmond Bayer de Agner«) i Evropsko društvo za izgradnju željeznica. U zoni porječja Une i Butužnice, od Bihaća do Knina, oko deset hiljada graditelja je 1936. g. izišlo na trasu buduće pruge. »Batignolles i njegovi domaći kooperanti došli su u surove kanjone Dinare misleći samo na svoj profit, naplaćen s kamatama krvi i gladi«, pisao je 1937. godine Josip Kraš u sindikal-

nom »Radniku.«. Dojučerašnji seljaci i napoličari, neki s iskustvima evropskog i američkog pečalbarstva, u kratkom roku postaju dio organizirane radničke klase; njih 6097 učlanjuje se u URS-ove sindikate, kojima su u ono vrijeme u Hrvatskoj rukovali uglavnom komunisti. Graditelji su pokušali izbjeći »kamate u krvi i gladi« organizirajući početka tarifne, a kasnije i tarifno-političke štrajkove. Veliki štrajk graditelja je počeo 15. maja 1937. godine na dionici Dugopolje — Srb. Poslije tri dana taj štrajk su slomili žandari. U noći 28. i 29. maja u štrajk su stupili graditelji smješteni u naselju Vrpolje, na rubu Kninskog polja, u susjedstvu Topolja. Svi pregovori s poslodavcima su završili neuspjehom, pa štrajkaši iz Vrpolja kreću duž trase na sjever, prema Strmici. Po podacima policijskih inspektora Savske banovine, strmički paroh Momčilo Đujić je »poveo štrajkaše iz Vrpolja, preko Golubića do Pilećeg Kuka, gdje je održao čudesan govor, pun prijekora za vladu Njegovog Veličanstva zbog nje-ne konkordatske, antipravoslavne i proturadničke politike«. Đuro Rodić iz Dulera (Donji Tiškovac) pamti da je pop Momčilo do tunela Pileći kuk »išao s crvenom zastavom, pozdravljao štrajkaše duž trase stisnutom pesnicom, a istovremeno je upravljao četničkom organizacijom«.¹²

Prije nego što je štrajkaška kolona krenula iz Vrpolja, predvođena popom Đujićem, došlo je »na području Kninskog sreza do sukoba između žandarmerijskih organa i jedne grupe štrajkača«. Navodno: žandarmerija je branila »radnike koji su ostali na poslu«. Žandari su — kako je to rečeno u Biltenu Odelenja za zaštitu države — »napadnuti od štrajkaša kamenjem i motikama. Jedan žandarm je povređen po glavi i ruci. U samoodbrani žandari su ispalili u masu 17 metaka, od kojih su lakše povređena tri štrajkača«, a »ranjena je od zalutalog metka ijedna devojčica, koja je kasnije podlegla rani«.¹³

Izvjestaji o nemirima na unskoj pruzi nisu zabrinuli samo poslodavce, već i vladu. Načelstvima kotareva Knin, Donji Lapac i Kulen Vakuf ministarstvo unutrašnjih poslova je naredilo da, ne birajući sredstva, vrate radnike na trasu. Uprava Primorske banovine okuplja najuglednije ljude Kninske krajine sa zahtjevom da »pobunu radnika slome ličnim autoritetom i ubjeđivanjem u nekorisnost njihove akcije«.¹⁴ Među štrajkačima se pojavio i policijski inspektor Savske banovine Josip Tučan. Dušan Plenča je utvrdio da je Tučan »stupio u kontakt s parohom Đujićem koji je u to vrijeme bio u »smrtnom neprijateljstvu s nekim francuskim naduvenkom Ruggeom, nadzornikom tvrđke Bagnolles u Kninu ... Policajac i svećenik brzo su se dogovorili. ...« Đujić je, naime, piše Plenča, nastojao da se radnici odvoje od utjecaja URS-ovih sindikata, pa je tako »svojom ulogom provokatora i štrajkbrehera«, u funkciji inspektora Tučana, prevario radnike i — krijući pravi smisao svoje akcije — »stekao simpatije siromašnih težaka i sezonskih radnika dijela Kninske krajine ... Tromeđom Like, zapadne Bosne i sjeverne Dalmacije uporno je kružila priča o popu Momčilu Đujiću kao »hrabrom« predvodniku radnika.« Ipak, ne bismo aktivnost popa Momčila među štrajkačima mogli svesti samo na odnos Đujić—Rugge i Đujić—Tučan. Jer Đujić nije učinio ono što je uprava Primorske banovine zahtijevala od kninskih uglednika, i nije u Pilećem kuku pred okupljenih 800 radnika govorio protiv klasnih sindikata. Da je Đujić bio jedan od onih koji su išli među štrajkače da »pobunu radnika slome ličnim autoritetom«, ne bi ga kotarski načelnik Knina Marko Nikolić kaznio desetodnevnom pritvorom »zbog nečudorednog govora«. Istina, Plenča vjeruje da Nikolić nije bio upućen u tajni dogovor Đujića s inspektorom Tučanom, jer je Đujiću isplaćena naknada »za duhovnu trpnju i bol« zbog desetodnevnog pri-

tvora. No, valja imati na umu daje zbog pritvaranja strmičkog paroha intervenirano i iz vrha Pravoslavne crkve. Ponašanje popa Momčila je toliko bilo antirežimsko, s toliko mnogo javno iskazivane privrženosti štrajkačima, da je — i to Plenča piše — »čak i danas teško uvjeriti preživjele pripadnike tadašnjeg revolucionarnog demokratskog pokreta u provokatorsku ulogu Đujića«.¹⁵

Karakter popa Momčila je uvijek bio dvoličan, ali teško je vjerovati da bi on, ako je zaista bio odan dinastiji i režimu, što bi kao predvodnik četnika po danoj zakletvi morao biti, mogao, bez velike lične koristi, držati »čudesan govor, pun prijekora za vladu Njegovog Veličanstva zbog njene konkordatske, antipravoslavne i proturadničke politike«. Nikad zajažljive političke ambicije strmičkog paroha također ne bismo mogli uzeti kao razlog što se osmijelo da vitla crveni barjak na čelu štrajkača, jer on je, kao »čuvar Otadžbine« mogao naći dovoljno manevarskog prostora u postojećim političkim konstelacijama za uspon prema vrhu. Pa ako se, kao što sudimo, nije po liniji svog ideološkog i ljudskog opredjeljenja (osnivač četničkih udruženja) našao u fronti antirežimskog pokreta, jer su ta dva opredjeljenja nespojiva, onda treba razlog tražiti u materijalnom interesu, što je uvijek bilo značajno u toj naravi. Otud razložnost vjerovanju da je — stvarno lišen ikakvog interesa za ugnjetene i ponižene — radio po diktatu neke sile koja je podrivala kraljevskojugoslavenski režim. I onda takav zaključak vodi do Zadra, odakle su brojnim kanalima curili špijunski zlatnici musolinijevske obavještajne službe. Osobno, pop Momčilo nije bio toliko protiv režima, da bi samo zbog nekakvog ugleda među radnicima, do kojih on baš ništa nije držao, nastojao da stekne ugled »popa lijeve demokratije«, a baš to je postigao, i to ne samo među radnicima, nego i u ocjenama režima. Primorska kraljevsko-banska uprava, naime, uzimajući u obzir mnoštvo prikupljenih podataka, 24. juna 1937. piše kako je Đujić, »pop lijeve demokratije, često viđan među radnicima Unske pruge iz sela Golubića, Strmice i Tiškovca«.¹⁶ Oni koji su ga dobro zapamtili iz tih vremena, pamte da je od 1937. do rata koristio razne prilike da napadne režim koji bi — po četničkoj zakletvi — morao braniti. A da je imalo iskrenosti bilo u »čudesnom govoru punom prijekora za vladu NJV« zbog »proturadničke politike« te vlade, nema sumnje da bi se takav govornik 1941. godine svrstao među radnike, a ne bi bio i kraljevskojugoslavenski i talijanski vojvoda.

Bilješke

¹ »Srbija — Serbia voice of Serbian fighters for freedom«, jednomjesečni »zvanični organ Pokreta srpskih četnika Ravne Gore u slobodnom svetu«, izlazi u Winoni, Ontario, Canada (»Predsednik i glavni urednik Vojvoda Momčilo Đujić«) u više navrata piše kako je strmički pop Momčilo Đujić 6. septembra 1935. godine formirao četničko udruženje u Vrlici, a nešto kasnije i na Otriću i Velikoj Popini, gdje je bilo »oko 70 organizovanih četnika«.

² Đuro Stanisavljević, *Nastanak i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj (1941 — 1942)*, Istorija XX veka, Zbornik radova IV, Beograd 1962, 5.

³ Dr Perica Kleut, *Partizanska taktika*, Beograd 1983, 13.

⁴ Đuro Stanisavljević, n.d. 5.

⁵ Vojna enciklopedija, 2, Beograd 1971, 261.

⁶ Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini* — politička uloga i djeldtnost četničkih udruženja, Sarajevo, 1971, 175.

¹ Mladen Krnić, *Dosje Momčila Đujića*, Slobodna Dalmacija, nastavak 3, 6. 9. 1987. Đujić u poslijeratnom pisanju stalno veliča Ljotića i Ljotičevce, kaže da su »bili pod komandom Draže Mihailovića, kojeg su oni dvaput spasili svojim borbenim snagama od komunista i Nemaca. I kao

da Draža nije sa svoje glave skinuo svoju četničku šubaru i poslao na poklon starešini zboraša, Dimitriju Ljotiću, kojeg je i Draža smatrao (kao i Dujić — op. autora) našim velikim savremenim državnikom i moralnim gorostasom.« (Srbija, 254, januar 1977).

⁸ Opširnije o tim prijateljskim vezama, v. Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana*, Lille, 1949; Bor, M. Karapandžić, *Gradanski rat u Srbiji (1941—1945)*, Cleveland, Ohio, SAD, 1958: »Vojvoda Momčilo Dujić se u svemu slagao s radom Dimitrija Ljotića, te se i sam svesrdno uključio u veliku akciju narodnog spasenja«.

* Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut (Zb. NOR), tom V, knj. 3, str. 369.

¹⁰ Zb. NOR, XIII/3, 461.

" Nikola Babić, *Na putevima revolucije*, Sarajevo 1972, 210; v. Dušan Plenča, *Kninska ratna vremena 1850—1946*, Zagreb, 1986, 161 — 163.

¹² Izjava Dure Rodića aprila 1987; autorska zbirka.

" Arhiv radničkog pokreta Beograd, 1809.

¹⁴ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (AIHRPH) 1003, izvještaj od 24. juna 1937.

¹⁵ Dušan Plenča, *Monstrum ispod Dinare*, Nedjeljna Dalmacija, 17. 6. 1984; Dušan Plenča, *Kninska ratna vremena*, 161 — 163.

¹⁶ AIHRPH, Izvještaj banske uprave od 24. juna 1937. v. D. Plenča, n.d. 162.

2 08 475 / 4

Pod talijanskom zastavom

Sa ženom i troje djece, odavno naoružan pištoljem kojeg je nosio na opasaču ispod mantije, pop Momčilo Đujić je rat dočekao u Strmici. Od 27. marta, suprotstavljajući se pučistima, on je s propovjedaonice Bogorodičine crkve najavljivao »zlo s naše male pameti«. Kad su cestom, ispod parohijske kuće, promakli razbijeni, djelomično i samorazoružavanjem onesposobljeni dijelovi Jadranske divizije, popu je bilo jasno da je Kraljevina svoje otkraljevala, ali ga je više brinulo hoće li u novoj preraspodjeli jugoslavenskih teritorija Dalmaciju uzeti ustaše, kako to u »krugovalnoj promidžbi« od jutra 6. aprila najavljuju, ili će Italija s obale zakoračiti i preko Velebita i Dinare, nego slom »svete otadžbine« za obranu koje je u januaru 1935. godine zaklinjao druge i sebe na prvoj smotri svog četničkog udruženja. Kapitulacija u Beogradu još nije bila potpisana, a pop je strmički krajnje uznemirenom i zbunjenom narodu počeo objašnjavati da su »za našu opću nesreću krivi Hrvati«. Bio je daleko od onih koji su »strašnu katastrofu« tumačili njenim zbiljskim uzrocima, s drugu stranu nade da će se »iz ovog krvavog imperijalističkog pokolja rađati novi svijet«, da će zauvijek biti potrti »korijeni imperijalističkih ratova i nacionalnih porobljavanja« i da će se »na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije« stvoriti »slobodna, bratska zajednica«. Činjenicu da se »u teškoj i sudbonosnoj borbi sa tuđinskom najezdom našla u Hrvatskoj šaka agenata i petokolonaša, koja je uz pomoć najurenih hrvatskih vlastodržaca sistematski pripremala i konačno u najtežem času izvršila izdaju kakvoj nema premca u nizu izdaja hrvatske gospode i vlastele u historiji«,¹ pop Momčilo je tumačio kao »podlu izdaju Hrvata«. Nije bio jedini glasnogovornik s pozicija srpske buržoazije, mada su se već u njegovim aprilskim propovijedima mogle nazrijeti i poruke zadarskog talijanskog, obavještajnog centra. Previdio je zahtjev masa da se organizira obrana. Previdio je uzaludni napor većine dalmatinskih Hrvata, da se — u sažimanju energije sa Srbima — suprotstave surovoj najezdi okupatora. Neobjedinjen, otpor je bio sporadičan, mjestimičan, pa stoga po rezultatima gotovo nezamjetan. Ni jedno jedino četničko udruženje nije izvelo svoje »do zuba naoružane« članove na borbene položaje, mada će ustaška promidžba, pomno pripremljena u Rimu i Berlinu, na sav glas govoriti i pisati o opasnostima od četnika stavljajući između njih i Srba u Hrvatskoj znak jednakosti. »Iako četničkih ispada vrednijih pažnje nije bilo, hrvatskoj — buržoaziji bila je potrebna propaganda o četničkoj opasnosti, o zločinima koje četnici vrše nad Hrvatima, o osvetničkoj prirodi Srba i slično, da bi odvojila hrvatske mase i povela ih u borbu protiv Srba, odvlačeći ih tako od osnovne težnje — odbrane nezavisnosti i borbe za slobodu.«²

U aprilskom ratu jugoslavenska vojska je poražena, a Kraljevina Jugoslavija, uspostavljena prije 23 godine kao Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, razbijena je i rastočena na nejednake dijelove s različitim okupacionim

sistemima. Petog dana rata je voljom Hitlera i Mussolinija proglašena tzv. Nezavisna država Hrvatska. Koji dan kasnije je rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije, jedine političke stranke u zemlji koja je imala članstvo iz svih krajeva Jugoslavije i iz svih jugoslavenskih naroda i narodnosti, pozvalo narode Jugoslavije (»vi, koji se borite i ginete u borbi za svoju nezavisnost«) da ne klonu duhom i da se priključe onima (»komunisti i čitava radnička klasa Jugoslavije«) koji će »ustrajati do konačne pobjede u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača«. ³ Vojnopolijski odredi Hrvatske seljačke i Hrvatske građanske zaštite, gluhi za sve pozive i upozorenja komunista, podstaknuti apelom predsjednika HSS, odnosno potpredsjednika kraljevske vlade, koju je napustio i sklonio se u Zagreb, Vladka Mačeka, otvarali su u nekonsolidiranim redovima obrane okupatorskim vojskama." Ti odredi Mačekovih »zaštita« su bili prva naoružana pomoć grupicama ustaša da koliko-toliko uspostave novu »državu« kao »nacionalno čistu« tvorevinu u kojoj će od njenih prvih ozakonjenja biti primjenjivan najsuroviji rasistički sistem i genocidni program.

Dujićevom zavičaju, Kninskoj krajini, okupacija je nametnula — kako to ocjenjuje istraživač povijesti ovoga kraja, Dušan Plenča — »tri elementarna pitanja, koja su znatno prevazilazila lokalno značenje: a) pitanje odnosa sila osovine i Nezavisne Države Hrvatske na Tromeđi (podjela ove regije između Italije i NDH), b) pitanje eksploatacije privrednih potencijala (drniško-prominskih rudnika) od strane Trećeg Rajha i c) problem promjene demografske strukture stanovništva s aspekta opće politike sila Trojnog pakta na prostoru Jugoistoka. Ovo prelamanje vitalnih interesa sila osovine na širem području kninske regije predodredilo je osnovne tokove njene povijesne stvarnosti u drugom svjetskom ratu, što je spriječilo snažno djelovanje i osebujno ponašanje subjektivnih faktora, čija je erupcija prelazila lokalne okvire ratom zahvaćene učmale i morlačke provincije.« ⁴

Uspostavivši NDH, Talijani i Nijemci su istovremeno uspostavili zločin kao državno-pravni sistem, kojemu je — više po njemačkom, nego po talijanskom uzoru — osnova »rasna čistoća«. »Tuđinski elementi«, Srbi, Židovi i Cigani su izvan zakona. Sistem »rasne čistoće« je najavljen progonima i pokoljima.

Kninska krajina je većim dijelom uključena u NDH. Italija je anektirala 826 kvadratnih kilometara, a NDH je dobila 1918 kvadratnih kilometara. »Na tom ratnom locusu delisti ne većem od dvije i pol tisuće kvadratnih kilometara, već od sloma Kraljevine Jugoslavije, počela su da djeluju dva osnovna politička konventa: snage kontrarevolucije okupljene na političkoj platformi okupatora i, napredne, revolucionarno-patriotske snage zatečene u neprekidnom izrastanju i međusobnim povezivanjem opredijeljene za borbu nacionalnog oslobođenja i socijalnog preobražaja.« ⁵

Napajani shvaćanjem »o srpskom narodu Kninske krajine kao nepomirljivom neprijatelju rimske imperije«, talijanski oficiri su početka pomagali organiziranje ustaških formacija i vlasti pri čemu su i podsticali ustašku surovost, ali ta pomoć će biti kratkog vijeka, za mnoge Srbe i tad nevidljiva. Početka — kako to aprila 1941. tvrdi dr Athos Bartolucci, od 12. aprila 1941. šef Commissariato civile per la Dalmazia — prisustvo talijanske vojske »Hrvati smatraju saveznicom i oslobodateljicom od srpskog jarma«, a »Srbi pravoslavni jencem protiv hrvatskih nasilja«. ⁶ Znao je Bartolucci da je sa zavađenima lakše vladati.

Ustaše su tvrdile — što će javno, na zboru u Drnišu prvi reći 12. juna 1941. Juco Rukavina — da su Srbi »najveći neprijatelji Hrvatske« i zahtijevale da »kao takvi, moraju biti istrebljeni«. Dan poslije proglašenja NDH, 11. aprila, kad je talijanska vojska krenula prema Benkovcu, a ustaše u Drnišu preuzele pod vodstvom fra Berkovića komandu 12. dopunskog puka Jadranske divizije, onoga dana kada je jedna grupa vojnika Jadranske divizije kod Očestova pružila grčevit otpor okupatorskoj vojsci¹, toga dana ustaške novine »Hrvatski narod« uvjeravaju da je hrvatski narod »tokom svoje slavne ali krvave povijesti podnio razmjerno toliko žrtava u krvi i imetku koliko je podnio u toku posljednjih dvadeset i dvije godine«. Krivci za »toliko žrtava u krvi i imetku« su »vijekovni neprijatelji domaći Srbi i Srbijanci«. Izvode iz tog teksta ustaše su štampale kako plakate kojima su oblijepili kninske ulice. Hajka otpočinje svuda gdje ustaše uspostave svoju vlast, zapravo gdje im mačekovske naoružane »zaštite«, fašistoidne jedinice HSS-a formirane prije rata, prihvaćajući ustašluk kao opredjeljenje, omoguće teror. Prema Židovima i Srbima se primjenjuju zakoni njemačkog imperija, a »srpsko pitanje« su ustaše »rješavali« kao svoj »specifičan problem«. »Hrvatski narod« je s mnogo zastrašivanja najavio da će »pravedni hrvatski narod suditi« ne samo »našim vjekovim neprijateljima Srbima i Srbijancima«, nego i »onim pripadnicima nove Hrvatske koji su svjesno i zlonamjerno pomagali ove naše neprijatelje«.

Zločin je vrlo brzo uspostavljen kao sistem.

Zakoni protiv Srba počinju da se redaju poslije 25. aprila, kad je Ante Pavelić potpisao »Zakonsku odredbu o zabrani ćirilice«. Uslijedila je »Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu«, pa o ukidanju svih »srpsko-konfesionalnih pučkih škola i zabavišta«. Zabranjena je srpska pravoslavna vjera, jer »nije u skladu s novim državnim uređenjem«. Kretanja Srba su ograničena. Na rukavu moraju nositi plavu traku sa slovom P.

Veliki pokolji počinju u noći 27. i 28. aprila, kad je u bjelovarskom selu Gudovcu ubijeno 180 srpskih seljaka. Do kraja jula nižu se novi zločini, jedan za drugim.

- 6. maja u Blagaju na Kordunu zaklano je oko 520 seljaka Srba;
- u noći 11. i 12. maja u Glini je zaklano oko 300 Srba;
- 2. juna je pokoljem 140 seljaka Srba počeo pokolj u Hercegovini, da bi narednih dana kod Ljubinja, Gackog i Stoca bilo ubijeno više od hiljadu nevinih ljudi;
- 15. juna u drniškom i kninskom kraju su učestali zločini većih razmjera; samo jednog jutra je na Promini zaklano 90 odraslih muškaraca, 100 žena i 60 djece mlađe od 15 godina;
- u širem rajonu Bihaća tokom juna i jula zaklano je više od 10.000 Srba različite dobi;
- u Suvaji, općina Donji Lapac, 1. jula ubijeno je 300 ljudi, žena i djece;⁸
- 24. i 25. jula u banijskom selu Grabovcu ubijeno je 1200 ljudi, a u Glini oko 2000 ...

U Lici, ponad Gospića, na Velebitu, u Jadovnu, osnovan je prvi logor za istrebljivanje. Tu će do početka augusta biti ubijeno više od 80.000 Srba, Židova i »onih pripadnika nove Hrvatske, koji su svjesno i zlonamjerno pomagali naše neprijatelje«.⁸⁴

Čak i u redovima onih koji su uspostavljali »novu Hrvatsku« dolazi do zaprepaštenja. Tako se dogodilo s komandantom 1. oružničke, to jest žandar-

merijske pukovnije. On će »Ravnateljstvu za javni red i sigurnost« poslati protestno pismo u vezi s pokoljima, koje on po ustaškom rječniku zove »čišćenje«:

»... >Čišćenje< od strane ustaša ... je izazvalo paniku kod srbskog stanovništva tako, da je sve pobjeglo u šumu od straha pred čišćenjem ... Nastao je opći strah. Psihološki promatrano s jedne strane, puzanja i kukavičluk, a s druge strane zvjersko ogorčenje.

Rad ustaša pored ostalog bio je netaktičan, jer su >očišćeni< manje opasni i manje krivi, kao i mnogi starci, žene i djeca do najniže dobi, dočim su oni sa mračnom savješću mladi i jači pobjegli u šume. Sa jednom rečenicom kazano: *Neborci su očišćeni, a — borci ostali u šumi*. Naivniji i sa čistom savješću nisu ni bježali u prvi mah, jer su mislili, da se njima neće ništa dogoditi. . .

Rad ustaša u čišćenju bio je skoro javan, što je baš jedan od glavnih uzroka za bježanje naroda u šume. >Čistilo< se je u kući, dvorištu, na putu, u prisustvu roditelja, djece ili obratno. Pljačkale su se kuće i imovina ljudi tako, da su se jagmili tko će u bogatiju kuću moći i bogatijeg >očistiti<. Prilikom zadnjeg >čišćenja<, uzimala su se odijela, dolazilo je do svađe između ustaša oko toga. Pijančevalo se je, bilo je divljačkih prizora kod >čišćenja< dieteta u kolijevci, staraca, čitave obitelji zajedno, sadističko uživanje užasnih mučenja prije konačnog >čišćenja<. Ovakvi postupci izazivali su i kod čestitih i čeličnih Hrvata negodovanje, čulo se je šaputanje: >Ovo je sramota za narodnost hrvatsku, kulturu i katoličku vjeru<. Jame su se većinom ranije kopale. Bilo je slučajeva, da su >čišćenici< sami nosili alat za kopanje jama i slično. Zakopavanje na pola živih, ostavljanje nezakopanih ili slabo zakopanih, tako da ih je rodbina, kao i oni što su pobjegli u šumu, dolazila gledati. . .

Kod hrvatskog stanovništva (kod mnogo njih) je također primijećeno negodovanje protiv ovakvog načina čišćenja, jer su očišćeni mnogi, za koje se zna, da nisu ništa na žao učinili Hrvatima, dapače su bili prezirani od ranijih režima baš zato, što su zagovarali Hrvate . . .«

Genocid nad Srbima ustaše su nazvale »ponovom«, kojom se morala »izvršiti izmjena pučanstva« na dva načina: ubijanjem ili preseljenjem. Računalo se s iseljenjem oko 200.000 Srba. U svemu tome je bilo toliko surovog divljanja, da su i njemački i talijanski oficiri protestirali. Njemački general u Zagrebu, Glaise von Horstenau, jedan od onih Austrijanaca koji su utirali Hitleru put u Beč, vrhovnom komandantu Jugoistoka von Listu je 12. jula pisao o »ponovljenom iskazivanju svakodnevnih razularenosti ustaša i stalno rastućoj pravnoj nesigurnosti«. Njega su, dakako, prije svega uznemiravali najavljeni ustanci. Horstenau je više znao o prognanim nego o zaklanim Srbima. Sredinom jula, kad je samo u Jadovnu već bilo u jamu bačeno više od 30.000 ljudi, Horstenau je kod Pavelića »protestirao« zbog toga što — po njemu — »broj protivzakonito i protivpravno ubijenih Srba, uz jedan manji procenat Hrvata, iznosi posljednjih mjeseci u cijeloj zemlji dobrih nekoliko hiljada«. U trenutku kad su se »jače pokrenuli prilično brojni komunisti ove zemlje«, i kad su u zbje govima ispaljivani prvi hici ustaničke samoobrane, Horstenau je ustvrdio da su »za nemački Vermaht prilično teško opterećenje bili srpsko pitanje i ispadi ustaša, jer je nemačka vojska morala biti očevidac«.¹⁰

U Kninskoj krajini, svjedoci zločina su bili Talijani. Sve dok ustanak nije buknuo, oni su vlast prepuštali ustašama. Kotarevi Knin, Drniš i Bosansko Grahovo su ušli u sastav velike župe Bribir-Sidraga sa centrom u Kninu. Zločini su zaredali uspostavom prvih ustaških tabora, u maju. To je vrijeme

kad Talijani pomažu ustašama da se »oslove na vlastite noge«. Talijani su 29. maja, na podsticaj civilnog komesara za Dalmaciju, za pojačanje kninskog ustaškog tabora iz Šibenika poslali 37 ljudi. Okupio ih je u Šibeniku Marko Rože, a u Knin ih je dopremio general Furio Monticelli, komandant divizije »Sassari«. Upravo tada u sjevernoj Dalmaciji progoni i teror nad Srbima prerastaju u masovna zvjerstva; naime 29. maja je uhapšena i ubijena prva grupa uglednih Srba. Tada su ubijeni i svećenici iz Polače, Ružića i Siverića. Ustaška grupa None Šarića iz Bosanskog Grahova je opkolila Strmicu, da bi uhvatila popa Momčila Đujića, ali je lukavi pop — pravodobno obaviješten o ustaškim nakanama — preko Orlovice i Plavna pobjegao k Talijanima u Kistanje. Po podacima koje je savjesno prikupio Luka Tanjga, posljednih dana maja je bilo »u Kninu i okolnim selima uhapšeno i pogubljeno 37 ljudi«. ¹¹ U Plavnu, Žagroviću, Golubiću, Otonu, Radljevcu i Strmici uhapšena su i u kninskoj tvrđavi zatvorena 62 seljaka. ¹² Osim toga bila su »52 Srbina odvedena kamionima prema Lici i na putu Knin—Gračac pobijena«. ¹³ Noću 19. i 20. juna u Kninu i Kninskom Polju ustaše hapse 76 Srba i ubijaju ih na Promini. ¹⁴ U selu Polača 22. juna ustaše su ubile »uz najveće orgijanje« ¹⁵ 48 ljudi, žena i djece. ¹⁶ U prominskoj općini od 29. juna do 10. jula ustaše su ubile 39 Srba, u drniškoj općini, gdje su prve žrtve pale 24. maja, ubijeno je, uglavnom zaklano, više od 80 ljudi, a na području općine Vrlika 127 (49 žena). Početkom jula u selima Strmica, Kovačić, Ljubač i Vrbnik ubijeno je 67 seljaka (14 žena). Iz sela Golubić ustaše su na Velebitu uhapsile 6 mladića »i poslije stravičnog masakriranja leševe ubijenih bacili u jamu Tučić u Gračačkim barama«. ¹⁷ Ustaše su »svoje žrtve, izmrcvarene u kninskom zatvoru, odvodile kamionima i žive bacale u Mratovsku jamu u planini Promini i u jednu drugu jamu prema Gračacu«. ¹⁸ Sve u svemu od 24. maja do 27. jula u Kninu i selima Kninske krajine ustaše su ubili 555 Srba.

»Usporedo s mostrouznim zlodjelima, ustaše su na području velike župe Bribir — Sidraga zapalile 96 kuća, 116 gospodarskih zgrada, 3 crkve i nekoliko škola. Pored toga, pljačkana je ili uništavana sitna i krupna stoka, pokućstvo, žito i ostali predmeti od interesa za životne potrebe. Uništavani su usjevi, voćnjaci i stočna hrana. To je bila prava hajka na život, materijalna dobra i kulturu srpskog naroda Kninske krajine.« ¹⁹

Primjenjujući »Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu«, kninska Kotarska oblast je 13. jula naredila da se svi pravoslavni svećenici sjevernodalmatinske Zagore zajedno s porodicama uhapsu, i da se sva njihova imovina konfiscira. ²⁰ Pop Momčilo Đujić je već tada bio izvan dosega ustaškog noža, od predzadnjeg dana u maju sklonjen na anektiranom području, kod Talijana, u Kistanjama, gdje je — kako će to kasnije pisati jedan od njegovih ratnih suradnika, obrovački trgovac Vaso Miljuš — »s Talijanima pio i bućao«. ²¹

Vrenje koje je poslije 22. juna, kad su njemačke armije provalile u SSSR, zahvatilo narod u zbjegovima upozorava Talijane na moguće pobune, ne samo na teritoriju NDH već i na anektiranom području. Kad Opće upravno povjereništvo Druge talijanske armije, zajedno s upravnim organima zadarske provincije, ubrzano organizira snabdijevanje uvijek tek djelomično site Bukovice i njegovih malih urbanih centara, s mnogo upućenosti u stanje duhova i raspoloženje naroda, razložno objašnjava da je to snabdijevanje neophodno »radi suzbijanja komunizma, koje je dosta zahvatilo maha«. ²² U naslućivanju skorog ustanka, i ustaše i Talijani hapse i mnoge Hrvate, poznate anti-

fašiste. Tri tjedna poslije napada Njemačke na SSSR, »u Drnišu su uhapšeni Ante Korlat, mehaničar, i Ivan Skelin, posjednik, zbog širenja komunizma«. ²³ Žarišta pripremane pobune su — kao što je to Talijanima u anektiranim Kistanjama uporno od 1. juna tvrdio pop Dujić — u zbjegovima srpskog, »obespravljelog, progonjenog i klanog naroda«. Otud Talijani izvode dvije instrukcije za djelovanje:

prvo, treba Srbe, prihvaćajući njihove antiustaške akcije, vezati uza se, što će, u poljuljanoj konstelaciji i onako nezaživjele ustaške državne konstrukcije, u pravom trenu otvoriti put daljeg širenja rimskog imperija i preko Velebita i preko grebena Dinare,

drugo, kontrolom, pa čak i pomaganjem antiustaškog usmjeravanja srpskih ustaničkih masa, paziti da ustanak ne prihvati komunističke parole i — što se već moglo nazrijeti — da iz antiustaštva ne preraste u oslobodilački antifašistički pokret.

I sad se tu događa nešto što je teško objasniti jednostavnom logikom: upravo oni koji su ustašama omogućili da se organiziraju, oni koji su ih uspostavili kao svojevrsni državni sistem, uza sve ustaške ustupke prostornim interesima rimskog imperija, odjednom postaju zaštitnici Srba, koje je ustaški program od samog nastanka osudio na smrt. ²⁴ Nerijetko — javlja Casertano grofu Cianu — »na očigled naših trupa« ustaše su »primoravale majke da prisustvuju streljanju svoje dece«, ali ipak u prvoj fazi pokolja, »mora se priznati da mi nijednom nismo intervenisali«. ²⁵ U drugoj fazi će reći: mi nijednom nismo intervenirali »neopravdano«. U trećoj fazi, kad budu opomenuti više-manje usamljenim hicima otpora u očaju, a posebno kad zaredaju vijesti o tome kako »idućih dana treba da izbije komunistički ustanak u svim zemljama okupiranim od snaga Osovine«, ²⁶ oni ulaze u organiziranu akciju: kako ustanku oduzeti oslobodilački smisao i svesti ga na antiustaštvo, odnosno kako na krvi srpskih ustanika provesti penetraciju na sjever. Tu će se dvije misli — ona o mogućoj pobuni, koja će teško mimoilaziti okupatora, i druga, o tome kako da se pobuna pretvori u funkciju rimskog imperija, na račun vlastitim i njemačkim djelovanjem stvorene endehazije — spojiti u jedinstvenu akciju. Pokazat će se da Talijani, uza sve ono što su dobili Rimskim ugovorom s Pavelićem, nisu zadovoljili svoje penetracijske ambicije. Stoga će oni duge, krvave tjedne tokom aprila i maja promatrati pokolje prividno nezainteresirani, da bi u zaštitu nedoklanih stali onda kad ovi s oružjem ustanu u obranu golih života. Sva pomoć do ustanka Srbima je pružana kao mogućnost da prebjegnu na anektirano područje Dalmacije. Sa znanjem da je »veći broj Srba napustio sela i naoružavši se otišao u šumu«, ²⁷ Talijani su otvarali granične prelaze i na anektiranom području otvarali logore za prebjegne, računajući da će s njima upravljati po mjeri svojih planova i potreba. Naročito mnogo izbjeglica, i to su, pretežno, bili oni bogatiji i ugledniji, skrasilo se u Splitu. Među ostalima, tamo je bilo više od 400 oficira bivše jugoslavenske vojske. Iz Kninske krajine, gdje — po talijanskom saznanju — »ustaše u njihovim kaznenim ekspedicijama, naročito noću, predvode franjevci, među kojima se najviše ističe otac Simić O. Vjekoslav« ²⁸ kao i iz Bosanske krajine i Like, bježao je životno ugroženi narod u Obrovac, Benkovac, Kistanje i Šibenik. Komandant talijanske armije u okupiranoj Jugoslaviji, general Vittorio Ambrosio je u augustu 1941. generalštabu pisao kako »najveći deo takozvanih izbeglica (oko 800) predstavljaju starci, žene i deca«, ²⁹ a guverner Dalmacije Giuseppe Bastianini je rimsku vladu obavijestio da se na anektiranom području sjeverne Dalmacije

»nalazi izvjestan broj osoba srpske nacionalnosti, između dvije do tri tisuće, koje ovdje borave od prije rata ili su se sklonile posljednjih tjedana«. ³⁰ Drugi talijanski izvor iz istog perioda, uoči ustanka, spominje »oko 900 izbjeglica«. ³¹ Partijsko rukovodstvo u Splitu je vjerovalo — kao što piše Drago Gizdić ³² — da je do kraja jula na anektirano područje iz Knina, Drniša, Like i Bosanske krajine prebjeglo oko 15.000 ljudi. Đuro Stanisavljević s mnogo uvjerljivosti piše, pozivajući se na izjave ljudi koji su jedno vrijeme bili među izbjeglicama, da ih je moglo biti oko 1500, i to samo »oko 800 aktivnih muškaraca«. ³³ To, otprilike, kaže i Bastianini, pri čemu treba uzeti u obzir da on u one »dvije do tri tisuće« uračunava i lica koja »ovdje borave od prije rata«. Ustaše, dakako, neće previdjeti to bježanje »preko granice« i neće to prešutjeti u diplomatskim protestima u Rimu, ali ništa nisu mogli učiniti. Kad poslije prvih koljačkih pohoda koje »predvode franjevci« učestaju bježanja iz Knina i okoline, ustaško glasilo »Hrvatski narod« će to nazvati »bijegom kninskih velikosrpskih hušaka«. ³⁴

U zbjegovima, na anektiranom području, ne samo s prešutnim odobravanjem talijanskih vlasti, nego čak uz njihovu pomoć, ³⁵ našlo se ono što je bilo imućnije, trgovci i posjednici, politički uglednici i oficiri, te dio intelektualaca, među kojima je bilo i nekoliko članova Komunističke partije ili Saveza komunističke omladine. Prvak velikosrpskog okupljanja u sjevernoj Dalmaciji, Niko Novaković Longo koji je iz Knina prešao u Kistanje, i pop Sergije Urukalo, čovjek blizak karadorđevićevskom dvoru i poslanik u kraljevskojjugoslavenskoj skupštini, ovlašteni talijanskim ispravama, rade na političkom sjedinjavanju izbjeglica, neovisno o tome kojoj su i kakvoj su političkoj grupaciji pripadali prije rata. Oni će u izbjegličkim logorima u Šibeniku, Kistanjama, Obrovcu i Benkovcu, kao i u Splitu, organizirati odbore za pomoć prebjezima. Ti će odbori narednih mjeseci prerastati u žarišta kvislinškog svrstavanja dijele ustaničke gerile. Centralni odbor za pomoć srpskim izbjeglicama, okupljen oko popa Urukala, pribirao je i hrvatske jugonacionaliste, kakvi su bili Ivo Miović iz Drniša, ili Silvije Alfirević iz Splita. Tu su još i Milan Uzelac, trgovac iz Like, Vaso Radoš, Danilo Diklić, Uglješa Bosančić ... Tu su, također, i ban Primorske banovine, Josip Jablanović, onaj koji je popa Dujića proglasio »popom lijeve demokracije«, funkcioner Sokola Mirko Buić, splitski gradonačelnik dr Jakša Račić, Niko Bartulović, orjunaši Šimunić i Muškateo, sve gorljivi prijatelji krune Karadorđevića, u ljetu 1941. vidljivo skloni — i pored izvjesnih veza s britanskom obavještajnom službom ³⁶ — da nađu oblike kolaboracije s okupatorom. Svi ti »srpski odbori« ili »srpski komiteti« su i uspostavljeni i djeluju pod nadzorom talijanskih vlasti. Propusnica, koju bi potpisao pop Urukalo vrijedila je kao da nosi pečat i potpis samog Bastianinija. Ti su odbori — piše Đuro Stanisavljević — »delovali u dva pravca: izazivanjem maksimalne nacionalne netrpeljivosti prema Hrvatima, uvući Srbe u masovni nacionalni pokret, a naglašavanjem tragične sudbine i izbacivanjem u prvi plan parole o odbrani srpstva razviti osećanje mržnje i izdaje prema »svima i svakome« o nije na visini borbe za spas srpstva i srpske tradicije«. ³⁷

Taj njihov »spas srpstva i srpske nacije«, zasnovan je na služenju talijanskom okupatoru, bilo širenjem rimskog imperija preko Velebita i Dinare, bilo stvaranjem »čistih srpskih područja« na prostoru »nezavisne« Hrvatske. Pojam »izdaja« će pri tome biti tumačen u svim slučajevima gdje se ispolji neprijateljska akcija prema okupatoru, i u tom smislu će narednih mjeseci partizanstvo, kao tipičan narodnooslobodilački pokret biti poistovjećivano s ustaš-

lukom, a »komunistički elementi« kao »izdaja srpstva« i »izdaja slavenstva« Sovjetskog Saveza, to jest kao trockizam.

Logori za više od hiljadu izbjeglica formirani su po želji Talijana s fašističkim obilježjima. »U logorima se ubrzo otpočelo s organizacijom i uvežbavanjem terorističkih grupa i intenzivno su vršene pripreme za njihovo prebacivanje na teritoriju pod kontrolom NDH. Prvobitni zadatak ovih grupa je bio da se povezuju s Kninskom krajinom i Likom, organizuju po šumama slične grupe i da, zavisno od italijanskih zahteva, isprovociraju ustaše na komunikaciji Knin — Gračac kako bi Italijani imali povod da ova uporišta zadrže.«³⁸ U tim logorima je uz terorističke grupe osnovana i špijunska mreža. U vezi s tim komandant 6. armijskog korpusa general Dalmazzo je naredio:

»Pratiti sa velikom pažnjom — koristeći se brojnim obavještajcima (ako se ukaže potreba neka se od mene zatraže novčana sredstva za takav cilj) — spoljne događaje, da bi se moglo pratiti i, ako je moguće, sprečiti razvoj akcije protiv nas.«³⁹

U organiziranju služenja talijanskom okupatoru najaktivniji je bio, spram svojih godina gotovo začuđujuće dinamičan, dr Niko Novaković Longo, koji neprestano obilazi Split i Šibenik, Obrovac i Benkovac, dovodi Bastianinija u situaciju da mu priređuje večere, a u julu da mu čak i vilu dađe u Zadru. Novaković je u maju — javljeno je iz komande 6. armijskog korpusa — »pošao u Rim da upozna naše centralne vlasti s kritičnom situacijom u kojoj se nalaze Srbi sa teritorija koje su uključene u hrvatsku državu«⁴⁰. Zahvaljujući Longovom djelovanju, a isto tako i naporima njegovog brata vojvode Vlade, popa Momčila Dujića i Steve Rađenovića, Kistanje su postale centar okupljanja i djelovanja velikosrpskih grupa.⁴¹

Kad su zaredali pokolji, u maju i junu, sav talijanski napor se svodio na sprečavanje »razvoja akcije protiv nas« i — usmjeravanjem svakog oblika antiustaške akcije — na njihovu daljnju penetraciju. Javno objavljivanje toga interesa u listu »San Marco«, kad »100.000 pravoslavnih Srba sjeverne Dalmacije« izjavom Nike Novakovića Longa i Boška Desnice, koje je iz Kistanja preko Zadra u Split dopratio civilni komesar Knina dr Carlo De Hörbert, traže da Talijani pripoje čitavu Dalmaciju, a ne samo njen sjeverni dio, otvorilo je dr Novakoviću vrata Rima.⁴² Krajem juna i početkom jula, kad se srpska sela, s vidljivim djelovanjem »komunističkih elemenata«, počinju u mjestima izvan komunikacija i u šumskim zbjegovima nedvosmisleno opredjeljivati za oslobodilački ustanak, Talijane neće uzbuditi antiustaške, pa su osvetnički raspirivane antihrvatske parole, nego antifašizam naznačen komunističkim prisustvom. Talijanski štabovi su upozoravani da je »veći broj Srba dobrovoljno napustio sela i, naoružavši se, otišao u šume« gdje »pristižu leci komunističke propagande«. Takvi su leci »prikupljeni u raznim mestima, što pokazuje ne samo nastavak delovanja, već lagano i progresivno neprekidno propagandističko širenje Partije«.⁴³ Misao KPJ je prodirala i u izbjegličke logore, što je iniciralo diferencijaciju među izbjeglicama i izazivalo pojačanu kontrolu talijanskih vlasti. Pop Momčilo Dujić je oko 1. juna upozorio komandanta grupe teritorijalne legije karabinijera kapetana Umberta Buonassisija na opasnost »akcije komunističkih elemenata«, a u Kistanjama se »komunistička opasnost« mogla procjenjivati i po pismu sekretara gračačkog komiteta KPH Gojka Polovine dr Niki Novakoviću Longu.⁴⁴ Kistanjski, a isto tako i benkovački i obrovački izbjeglički »srpski logor«, u strahu od šireg zamaha komunističkog utjecaja, postaje jezgro buduće vojnočetničke organizacije koja će kao

ideja i akcija biti potpuno drugačija od svih prethodnih organizacija takvog imena. To će ime biti uzeto kao povijesni, tradicijski pojam srpstva i srpske samozaštite, što će i Talijani prihvatiti, svjesni da će se četništvo moći iskazivati i usmjeravati po volji talijanskog interesa. Garancija su bile »ugledne ličnosti srpskih elemenata, ranije zapažene političke figure« koje su nedvosmisleno izražavale »duh prijateljstva prema kraljevskoj (talijanskoj) oružanoj sili i talijanskoj zastavi«.

Iz ustaškog genocidnog programa osmišljanog u Italiji, fašistička Italija je grabežljivo crpila sve moguće koristi. I prije ustanka će razlike u interesima fašističke Italije i njene (i njemačke) tvorevine NDH dovesti do niza incidenata. Poslaniku fašističke Italije u Zagrebu Antoniju Casertanu će u ustaškoj vladi biti kazano da su »glavni uzroci zategnutosti koja sve više raste:

— blagonaklonost prema Srbima i Jevrejima, o čemu italijanske trupe daju očigledne i neprekidne dokaze;

— krijumčarenje robe, koje je vršeno, kako izgleda, u velikom obimu, korišćenjem vojnih transportnih sredstava.«⁴⁵

Uz ocjenu da ustaše postupaju »nečuveno divljački«, upravo oni koji su ustašama dali priliku da zločin uspostave kao ozakonjeni sistem, neovisno o suštinskom opiranju velikog dijela hrvatskog naroda⁴⁵®, oni pod čijim poimnim nadzorom i počinje klanje nevinih, upisanih u takozvane »četničke liste«, ali i bez lista, odjednom se — ne samo riječju, nego i djelom — predstavljaju kao »spasioci srpskog naroda«. Iz dokumenata se vidi da su talijanski oficiri, poslije prvih pokolja, sprečavali ustaško divljanje, a u nekoliko navrata su pojedince i grupe fizičkom silom oteli ispod ustaškog koljačkog noža.⁴⁶ Iz mnogih dokumenata se, također, vidi — što je u historiografiji već davno utvrđeno — da su talijanski žbiri, neki upućivani preko »granice« i k Đujićevim pouzdanicima, djelovali u srpskim selima i zbjegovima »nukajući ih na aktivan otpor protiv NDH« uz tumačenje da su »Hrvati krivi za sve njihove nedaće«. ⁴⁷ Ali Talijani ni u jednom trenu ne previđaju mogućnost da otpor ugroženih Srba na području NDH preraste u oružani oslobodilački antifašistički ustanak, koji bi se mogao, kao vatrena stihija, proširiti i na anektirano područje Dalmacije. Paralelno se odvijaju dva procesa: podsticanje i onako već nesrećom upućenih Srba na otpor ustašluku i, uz to, usmjeravanje Srba da traže, uz otpor ustašama, izlaz u talijanskoj zaštiti. Novaković Longo, koji je 1913. s Onisimom Popovićem i dr Milošem Martićem izražavao »na javan način podršku crnogorskim i srpskim trupama«, ⁴⁸ u maju 1941. traži da Italija »anektira cijelu Dalmaciju«. Pop Dujić tokom maja prikriveno, a u junu i julu javno s mnogo zalaganja tumači »srpski interes u širenju talijanske okupacione zone«. Budući da su se pred ustaškim divljanjem iz južne Like, jugozapadne Bosne i Kninske krajine u sabirne centre na anektiranom području sklanjali i neki komunisti, simpatizeri KPJ i komunistički omladinci, koji su na bazi partijskih proglašava ⁴⁸ i na bazi Rezolucije Majskog savjetovanja KPJ (»Pred Komunističkom partijom Hrvatske stoji velika i časna zadaća da organizuje i vodi najodlučniju borbu protiv raspirivanja nacionalne mržnje između Srba i Hrvata i Slovenaca, da radi neumorno na bratstvu i slozi hrvatskog i srpskog naroda, da ujedinjuje te narode u borbi protiv okupatora i šake uzurpatora, koji danas krvavo terorizuju i ugnjetavaju ne samo srpski nego i hrvatski narod ... da organizuje široke mase radnika i seljaka u borbi za istinsku nezavisnost hrvatskog naroda .. ,«⁴⁹) tumačili novonastalo stanje, korijene i suštinu tragedije i upućivali na pravce izlaska iz toga stanja (»Zadaća dalmatinskih

komunista jeste da stanu na čelo oslobodilačke borbe dalmatinskog naroda protiv porobljivača, da vode borbu protiv izroda . . . hrvatskog naroda«⁵⁰), u sabirnim logorima dolazi do definitivne polarizacije, ukoliko diferencijacija nije i prethodno bila jasno izražena. Na jednoj strani je pop Momčilo Đujić, koji poslije odlaska dr Nike Novakovića Longa u Zadar preuzima vodstvo »nacionalista—pobunjenika«, tumačeći potrebu obrane srpstva i Srba od ustaša, kojima je bez izdvajanja od cjeline hrvatskog naroda najavljena surova osveta, uz pomoć talijanskog okupatora (»Srbi koji sprečavaju okupaciju«, to jest širenje rimskog imperija preko Velebita i Dinare, »otvoreno služe Paveliću, štite Nezavisnu Državu«⁵¹) i grupe oficira poražene jugoslavenske vojske, koji — prihvaćajući i načela i načine popa Momčila Dujića — uočavaju neumitnost ustanka, ali, što će kasnije reći jedan od tih oficira, Stevan Ćuruvija, samo kao »odbranu od ustaškog klanja«, odnosno kao »obaranje ustaškog režima po mogućnosti« ne protiv, nego uz podršku talijanskog okupatora.⁵² Vrlo aktivan u talijanskom »srpskom odboru« je bio i kistanjski advokat Nikola Rajković, koji će se kasnije nalaziti svo vrijeme u Đujićevom štabu kao šef administracije i pisac »Zakona«.⁵³ Na drugoj strani sastava podijeljenih izbjeglica u »srpskim logorima« je vrlo mala grupa komunista ili skojevaca, koji su imali priliku (vjerojatno vezama sa šibenskim partijskim rukovodstvom) da dobiju neke proglose partijskog rukovodstva kao što su u julu imali priliku da dođu u doticaj s ljudima koji su, vrativši se iz Beograda, »govorili o borba- ma u Srbiji i Crnoj Gori«.⁵⁴

Nemamo podataka koliko je puta pop Đujić, svo to vrijeme u mantiji pravoslavnog svećenika, odlazio iz kistanjskog sabirnog centra u Zadar ili Benkovac, ali znamo da se, kao što svjedoči četnički vojvoda Vlade Novaković, danomice »družio, zajedno sa Stevom Rađenovićem, sa talijanskim brigadirom karabinijera« u Kistanjama i daje »često putovao autom do manastira Krupe i okolnih sela zajedno sa spomenutim brigadirom«. Talijani su mu dali i putnički automobil. »Đujić i njegovi talijanski prijatelji često su priređivali ručkove i večere u Šibeniku, Biogradu i Zadru.«⁵⁵ Talijanske vojne i upravne vlasti su uz Đujićevo mnogostrano zalaganje organizirale i usmjeravale akciju nekadašnjih poslanika kraljevskog jugoslavenskog parlamenta, perjanika velikosrpskih stranaka, trgovaca i kojekakvih »uglednika«, koji su ustaški rječnik »osvete« nad srpskim narodom preradili u parole osvete nad cijelim hrvatskim narodom. »Od talijanskih oficira dolazili su k nama (u Kistanje) major Marušić iz Arbanasa (vjerojatno je riječ o kapetanu Vicenzu Marusichu iz Samostalnog odsjeka vojno-obavještajne službe divizije »Sassari« — naša pr.) i još jedan major sa monoklom na desnom oku, crnomanjast, oko 30—32 godine star«, izjavio je poslije rata četnički vojvoda Vlade Novaković.⁵⁶ Ti posjeti i već spomenuta aktivnost popa Dujića u bliskoj suradnji s kistanjskim karabinijerskim brigadirom bili su u vezi zahtjeva guvernera Dalmacije Giuseppea Bastianinija da se »među srpskim izbjeglicama tačno utvrde oni koji nisu protivnici stanja i razluče ih od elemenata — plaćenih agenata, anglofila, komunista i drugih — koji rade na našu štetu«. Talijani su nedvojbeno svjesni da su za ugrožene Srbe moguća dva izlaza: narodnooslobodilačka borba ili kolaboracije. Otud naređenje da »elemente koji na našu (talijansku) štetu rade«, dakle one koji podjaruju narodnooslobodilačku borbu, moraju da »iskorijene s krajnjom strogošću«, a onim drugima, sklonim kolaboraciji, svima u logorima »koji nisu protivnici Italije«, komande i službe trebaju da »vješto pruže pomoć«.⁵⁷

Ni ustašama nije promakla diferencijacija u izbjegličkim logorima, naročito »u Obrovcu i Kistanjama«, gdje je »zamijećeno prisustvo komunističko-boljševičkih agenata«, koji »bune narod protiv Hrvatske države i Italije«. ⁵⁸

Nastojeći da »elementima kolaboracije« u logorima »vješto pruže pomoć«, talijanske vojne i civilne vlasti zapravo idu na stvaranje jezgre vojske, koja će — ako ustanak izide iz antiustaških okvira — biti »udarna pesnica« protiv ustanka. Jedan od onih za koje su Talijani znali da »nisu protivnici Italije«, stari četnički vojvoda Kninske krajine, Vlade Novaković, Longov brat, kasnije će ustvrditi da u Kistanjama prije ustanka od Talijana »nije bilo« pokušaja »organizovanja srpskih izbjeglica u vojničke formacije«. Htio je reći: nije u Kistanjama do ustanka stvarana četnička vojska. Ali istovremeno tvrdi, potencirajući Đujićevu ulogu i druženje popovo s kapetanom Umberto Buonassisijem, da su Talijani »vrbovali omladinu za 'balile', a starije za fašiste«, ⁵⁹ što bi, dakako, trebalo shvatiti kao uvod u stvaranje »vojničkih formacija« koje će u službenoj talijanskoj organizaciji dobiti ime dobrovoljačke antikomunističke milicije.

»Vješto pružanje pomoći« izbjeglicama »koji nisu protivnici Italije« nije ostalo samo u okvirima materijalne pomoći, ili u svrstavanju u fašističke omladinske formacije (balile) i u fašističke jedinice. Ustaška obavještajna služba je u junu saznala da se »Srbi, koji se nalaze na okupiranom području Dalmacije kao i Srbi izbjeglice, potajno naoružavaju i organiziraju ustanak«. Ustaše, također, znaju da je u srpskim selima prikupljena »veća količina oružja i municije«, dok su — pod pritiskom Talijana — »rimokatolici oružje predali talijanskim vlastima.« ⁶⁰

»Nesporno« — ocjenjuje Dušan Plenča — »tako je rođen kninski fenomen drugog svjetskog rata: italijanske vlasti štite, ispomažu i podjednako angažirano brane pozicije i ustaša — kao čiste nacističke tvorevine — i četnika — kao prozapadnog političkog surugata. Antikomunizam, odnosno narastajuća opasnost od narodnooslobodilačkog pokreta za talijansko-ustaško-četničke interese, djelovala je kao koheziona sila u zajedništvu akcije kontrarevolucionarnih snaga.« ⁶¹

Do pokolja koje nisu mogli ne očekivati, Talijani su vidljivo pomagali i uspostavljanje i djelovanje ustaških vlasti, a kad »oružana sila« NDH u Kninskoj krajini (1612 pripadnika vojnih jedinica, 256 ustaških žandarma — oružnika, 112 ustaških vojničara, 36 redara, 12 redarstvenih agenata, 39 carinika i 16 financa sa seoskim milicionerima naoružanim radi »obrane od eventualnih akcija pravoslavnog življa«) počinje klati (oni su rekli »čistiti«, ali tako »da i diete u kolieveci bude očišćeno«) Talijani »u Kninu svoj poslovni odnos s ustašama svode na minimum konvencionalnosti i traže suradnju na drugoj strani — kod nekadašnjih velikosrpskih političara.« ⁶²

Sa shvaćanjem — što je instruirano iz talijanske vrhovne komande — da se talijansku vojsku »na državnom prostoru« njihove tvorevine, NDH, ne smatra okupacionom, već »prijateljskom«, ratnim razlozima raspoređenom »u prijateljskoj zemlji«, talijanski komandant 2. armije Vittorio Ambrosio je 16. juna 1941. upućivao potčinjene: »Na dalmatinskom operativnom području ne možemo dozvoliti samostalno djelovanje savezničke i prijateljske nam hrvatske vojske (izuzetak su snage javnog reda).« ⁶³ U Kninu su već narednog dana domobrani bili primorani da napuste vojne kasarne i da sa javnih zgrada skidaju ustaške zastave. Domobranski general Ivan Prpić, od 24. maja zapovjednik Jadranske divizijske oblasti, doputovao je iz Mostara u Knin, da bi

mu general Furio Monticelli, komandant divizije »Sassari« — kako to Prpić sam piše — iznio svoja zapažanja: da ima utisak da naša vlast nije organizirana i da se ne osjeća zakonitost pojedinih postupaka, koje vrše ustaše u ovome kraju.⁶⁴ Monticelli je mogao Prpiću pokazati bilo koji od brojnih izvještaja potčinjenih oficira s terena o zločinima, kakav je, primjerice, bio izvještaj potpukovnika Eugenia Coselchija o »divljanju koljača«, odnosno o zločinima »podivljalih ekstremista, čija je kriza duha, mazohizam i sklonost zločinu podstaknuta spoznajom o vlastitoj pripadnosti organima državne upravne moći.«⁶⁵

Upozoravajući ustaše na moguće oružane otpore srpskog naroda, Talijani su istovremeno taj otpor poticali i produžavali, uvjereni da će Srbi vjerovati, slušati i boriti se (»credere, obbedire, combattere«) u funkciji talijanske penetracije. To im je obećavao i strmički pop Momčilo Dujic, koji se — u isto vrijeme dok se s karabinijerskim oficijom vozika po selima oko Kistanja i na velebitskom jugu — povezuje i s ljudima u zbjegovima, gdje se od početka juna formiraju naoružane ustaničke grupe koje ustaše nazivaju četnicima.

Bilješke

¹ Zb. NOR, V/1,5-7; proglas CK KPJ od 15. aprila 1941.

² Đuro Stanisljević, n. d. 11.

³ Zb. NOR, V/1,7.

⁴ U aprilskim proglasima, CK KPJ, kao i CK KPH upozoravaju, objašnjavaju i pozivaju: »Hrvatski narode! Pamtiš li ti daje ikada u tvojoj tisućugodišnjoj mukotrpnjoj historiji, u tvojim teškim časovima bio tebi prijatelj i zaštitnik — njemački, mađarski, talijanski ili bio koji drugi osvajač?« (Zb. NOR, V/1,7) Mačekova poruka je emitirana preko zagrebačke radio-stanice 10. aprila, a sutradan je objavljena u ustaškom listu »Hrvatski narod«: »Hrvatski narode! pukovnik Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, danas je proglasio slobodnu i Nezavisnu Državu Hrvatsku, te je preuzeo vlast. Pozivam sav hrvatski narod da se ovoj vlasti pokori. Pozivam sve pripadnike Seljačke stranke, koji su na upravnim položajima, te sve kotarske odbornike itd. da iskreno suraduju sa novom vladom.«

⁵ Dušan Planča, n. d. 183, 194.

⁶ *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941 — 1945*, zbornik dokumenata Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije (IHRPD), knjiga 1, Split 1981, 416.

¹ Dušan Planča, n.d. 205; Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 — 1945*, Zagreb 1977, 163. Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, 2, Beograd 1983, 408. Komandant 12. dopunskog puka će kasnije izjaviti kako je odmah »oficire nehrvate razriješio dužnosti, a oficire Hrvate pozvao da poslije podne u 14 sati budu svi sa svojim vojnicima . . . na gradskom trgu, gdje će svi položiti zakletvu — poglavniku i NDH«. Luka Tanjga piše (*Očestovo u NOB*, Zbornik 4 IHRPD, 622) da su »poticaj za tu akciju dali komunisti, i to neki drug iz Bosne, narednik-đak (govorilo se da je bio učitelj) koji je u toj borbi poginuo, i Vlado Despot, dak iz Knina«.

⁵ U *Ratnim sjećanjima* general Đoko Jovanić donosi »potresnu priču Rade Dubajića Škaljca iz Zalužja«. Škaljac je 1941. imao 10 godina: ».. Probudio sam se kad sam čuo neku pucnjavu. Izjurio sam iz štale i vidio pred kućom majku sa najmlađim dvogodišnjim bratom u naručju. Pred njom su bila dva naoružana vojnika, ustaše sa fesovima, pucali su u mater. Ona je bila pogodena, krvarila je, ali nije odmah pala, već je i dalje držala mog malog brata u naručju. Jedan ustaša je prišao i udario dijete kundakom puške po glavi. Ja sam u najvećem strahu pobjegao u Međeđak. Uveče sam se u sumrak vratio i našao majku i brata mrtve. Psi su se skupili oko malog brata i jeli mu mozak i udove . . .« Pokoljem na ličkom dijelu Tromede rukovodio je Maks Luburić. General Jovanić, u zapisu o pokolju u selu Suvaja, gdje je ubijeno 250 ljudi, piše: »Draganu Keči ubijena je majka, žena i troje djece od 4, 5 i 6 godina. Milanu Keči ubijena je žena i troje djece, od 2, 4 i 6 godina, zatim brat, snaha i njihovo dijete, od godinu dana. Ubijen je Rajko Keča a ženom i troje djece od 3, 5 i 7 godina i snaha sa troje djece. Mani Košiću ubijena je žena, pastorka i četiri kćerke, sve mlade od 15 godina. Bošku Čopiću je ubijena žena i tri kćerke, dvije bli-

zankinje od po dvije godine i sinovac od 17 godina. Popu Spasi Lavrnji, koga su ustaše ubile još 18. juna, ubijena je žena, sin od 4 godine i dijete izvađeno iz majčine utrobe . . . » (Doko Jovanić, *Ratna sjećanja*, rukopis, str. 45 — 46).

^{8a} Opširnije o tome, v. Milan Basta, *Rat je trajao 7 dana duže*, Zagreb, 1964.

⁹ Zb. NOR, V/1, 339-343.

¹⁰ Isto, XII/1, 209.

¹¹ Luka Tanjga, *Događaji 1941. u Očestovu*, Zbornik IHRPD 3, 573.

¹² AVII, 2007, 6/15-2.

¹³ Drago Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1957, 185.

¹⁴ Fikreta Jelić Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, Zagreb 1985, 167.

¹⁵ Dušan Plenča, n. d. 206.

¹⁶ AVII, 2007, 30/1.

¹⁷ Dušan Plenča, n. d. 206.

¹⁸ Stevan Opačić, (U, 2, 739).

¹⁹ Dušan Planča, n. d. 207.

²⁰ Arhiv Hrvatske (AH), fond Kotarska oblast Knin.

²¹ Vaso Miljuš, Iso Lukić, Đuro Radusin, *Koje »oslobodilac« sa Dinare*, Bern, 1964, 38.

²² AIHRPH f. UP kod 2. talijanske armije, 158.

²³ Dušan Plenča, n. d. 208.

²⁴ Zb. NOR, XIII/1, 172, Poslanik fašističke Italije u Zagrebu Antonio Casertano je obavijestio Rim: »Poznato je da ustaška Vlada iz unutrašnje-političkih razloga postupa protiv Srba i Jevreja na način koji odražava najveću energičnost, i koji se katkada, možda zbog ispada perifernih izvršilaca, karakteriše nečovječnim divljaštvom.«

²⁵ Isto, 172. Komandant 1. puka »Crvenih kravata« divizije »Re« Giuseppe Angelini piše (*Fouchi di bivacco in Croazia*, Rim 1946, 29) kako je njegov bataljon crnih košulja (»pripadnici kojeg su bili velikim dijelom odlični Talijani i dobri vojnici«) u Korenici »našao u najtežim uslovima da primjeni nepristrasno naređenje« i da se suzdrži od miješanja u »krvave sukobe« ustaša i Srba, ali je »bio naveden da stane uz jednu ili drugu stranu, okaljajući ruke raznim zločinima otmadžine i nasilja«, pa je stoga bio primoran da predloži »brzo premještanje bataljona crnih košulja na drugi front«, ali njegov »prijedlog nije prihvaćen«.

²⁶ Isto, 108.

²⁷ Isto, 85.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto, 344.

³⁰ AVII, 540, 25/2.

³¹ *Dalmacija u NOB*, 1, 535.

³² Drago Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb, 1957, 219.

³³ Đuro Stanisavljević, n. d. 32.

³⁴ »Hrvatski narod«, Zagreb, 25. svibnja 1941.

³⁵ Zb. NOR, XIII/1, 172. Protestirajući kod Casertana, Pavelić je ustvrdio da Talijani omogućuju »neprijateljima Hrvatske, da pobjegnu sa teritorije spasavajući novac, nakit, itd.«, pa tako — to Casertano javlja Rimu — »tvrđi se, u vezi s tim, da su talijanski vojnici učestvovali u tome čak i prevozeći ljude u službenim kolima«.

³⁶ Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb—Beograd 1979, 86.

³⁷ Đuro Stanisavljević, n. d. 33.

³⁸ Isto, 32; AVII, H-P-2005;

³⁹ Zb. NOR, XIII/1, 215;

⁴⁰ Isto, 75.

⁴¹ AVII, 158, 15/2.

⁴² »San Marco«, Split, 8. V 1941; *Dalmacija u NOB*, 1, 449.

⁴³ Zb. NOR, XIII/1, 85-86.

⁴⁴ Gojko Polovina, (800)

⁴⁵ Zb. NOR, XIII/1, 72.

^{45a} Veliki župan velike župe Bribir—Sidraga, Ante Nikolić je tako u više navrata optuživao kninske Hrvate za antiustaštvo; 16. augusta 1941. godine je obavijestio Artukovića: »Poznato mi je kao ustaškom političkom povjereniku za kninski kotar do uspostave Nezavisne Države Hrvatske, da su kninski Hrvati mrzili ustaše i Poglavnika. U Kninu, osim jedne jedine obitelji, ustaška misao nije mogla nikako prodrijeti. Ne samo to nego se je bilo pogibeljno i pojavljivati u Kninu baš od kninskih Hrvata . . . Istina je, da se Kninski Hrvati osjećaju Hrvatima, ali to je njihovo hrvatstvo bilo daleko od misli Nezavisne Države Hrvatske, ustaša i Poglavnika; jer i oni nijesu nikada dozvoljavali u svojoj sredini napredak ustaške misli i nikad nijesu voljeli Poglavnika. Od-

mah u početku čim je došao u pitanje njihov trgovački probitak — počeli su rovariti protiv ustaša i Poglavnika.« (*NOB-u Dalmaciji*, 1, 854) I Talijani su u Kninu uočili, kad je »izvršeno prenošenje civilnih vlasti od naših vlasti na hrvatske«, da su »represalije od strane ustaša« bile djelo franjevac, a ne kninskih Hrvata. (Zb. NOR, XIII/1, 85)

⁴⁶ AVII, 234, 2/1-7.

⁴¹ Dušan Plenča, n. d. 209.

⁴⁸ (». . . I kao što je Kompanija do sada stajala u prvim redovima narodne borbe, tako će od sada upornije organizirati i voditi borbu naroda protiv okupatora i njihovih slugu u zemlji, protiv raspirivanja nacionalne mržnje, a za bratstvo naroda Jugoslavije . . .« *Dokumenti centralnih organa KPJ — NOR i revolucija (1941 — 1945)* knj. 1. Beograd 1985, 10.)

⁴⁹ Isto, 38

⁵⁰ Isto, 40.

⁵¹ Arhiv Hrvatske, Ča, k. 1.

⁵² AVII, H-P, 204 b.

" »Srbija«, br. 146, jun 1976.

⁵⁴ Sava Opačić, n. d. 741.

⁵⁵ AVII, 158, 15/2-2.

⁵⁶ Isto, H-P, 204 b. str. 39, a oficir »sa minoblom«, po svojoj prilici Pietro Barballi (od Barballi iz Baške s Krka), riječki fašist, proglašen 1945. za ratnog zločinca (Zb. broj 872-1392/11-13030) za »ubojstva i pokolje, sistematski teror, mučenje građanskih lica, namjerno pustošenje i uništavanje imovine, pljačku, ubijanje ratnih zarobljenika . . . i kao takav izdavao je nižim naredenja za akcije. Bio je obavještajni oficir u Gračacu i surađivao sa četničkim komandantima od 3. augusta 1942.«

⁵⁸ Dušan Plenča, n. d. d 279; Arhiv muzeja Knin.

⁵⁹ AVII, 158, 15/2—1. Bilo kakve vojne formacije izvan talijanskih fašističkih organizacija bilo je nemoguće stvarati već i stoga što je guverner Bastianini u to vrijeme izričito zabranio »propagiranje, osnivanje, organizovanje i upravljanje, svega što nije zakonito priznato od Fašističke Države«. (Zb. NOR, XIII/1, 169)

⁶⁰ Isto, 251, 1—16—1.

⁶¹ Dušan Plenča, n.d. 215—216.

⁶² Isto, 209.

⁶³ AVII, 514, 34/1—9.

⁶⁴ Isto, 84, 5/3-1.

" Isto, 548, 17/5—1.

Đujić kao Vuk Hadži Kostić

Obavještajno odjeljenje talijanske 2. armije krajem maja i početkom juna 1941. je prikupilo dosta podataka o tome kako je »veći broj Srba dobrovoljno napustio sela i »naoružavši se« otišao u šume«. Taj podatak je u Kistanjama, u komandi karabinijera, analiziran u prisustvu popa Momčila Dujića. Pop je tada dobio specijalnu propusnicu da obilazi Bukovicu, a istovremeno mu je, uz značajna novčana sredstva, omogućeno da šalje svoje pouzdane ljude u sela i zbjegove Kninske krajine, preko »granice«. Mada uznemiravan vijestima da u južnoj Lici i Bosanskoj krajini, a s nešto manjim intenzitetom i u Kninskoj krajini, s više ili manje umješnosti djeluju među ustaničkim grupama komunisti, povezani s drvarskim partijskim centrom, pop se nadao »da ovaj pokret za sada ima nacionalni karakter i da će on sigurno prestati kad italijanske trupe budu pristupile okupaciji i kad budu vratile stanovništvu mir i sigurnost koji su poremećeni ustaškim odmazdama«. Istovremeno je bio jedan od onih koji su upozoravali karabinijerskog kapetana Buonassisiya, da bi komunisti s vremenom mogli da se uvuku među ustanike sa ciljem da love u mutnom, što bi izmijenilo karakter pokreta te bi i rešenje bilo otežano.¹

Kolikogod i Đujiću, pa unekoliko i Talijanima, odgovara ustanak kao antiustaštvo, odnosno kao vjera, posluš i borba (*credere, obbedire, combattere*) u sistemu okupacije, toliko ih plaše sve učestalije vijesti o prisustvu predstavnika drvarsko-bosanskograhovske partijske organizacije, koji sa svojim suradnicima iz Knina, Plavna, Strmice, Otona, Golubića, Žagrovića, Radljeva i Kninskog Polja vrše konkretne pripreme za ustanak (»pojačavaju straže, patrole i osmatranje domobransko-oružničkih snaga, otkopavaju i pripremaju oružje za upotrebu, stvaraju spiskove ustanika — boraca, određuju niže starješine i komandire seoskih ustaničkih četa, utvrđuju plan sadejstva ustaničkih snaga i uspostavljaju čvršću međususeosku suradnju«²). Stevo Srdić, jedan od organizatora ustaničkih četa na Tromedi, 21. jula 1941. je Vasi Trikiću, sekretaru Sreskog komiteta KPJ za Bosansko Grahovo (Drvar) poslao izvještaj o dosegu priprema za ustanak u kninskim selima:

»Plavno: Ima dosta naroda izbjegla po kolibama (na Krstačama), a i ono što je ostalo kod kuće živi na oprezi. Seljaci stražarče, dežuraju i osmatranjem paze da se ne približi kojim kućama ustaška vojska. Dva puta sam se sastajao s najboljima. Dogovorili smo se da se formiraju po zaseocima desetine, izaberu desetari (kaplari, komandiri), a i starješine sela. Te starješine sela su (predlažu Obrada, Ninu ili Savu. Nina je komunistima najbliži) na neki način određene. Moje je mišljenje da ćemo uskoro u ovom selu moći stvoriti seosku gerilsku četu od 70 do 90 vojnika. Oružja ima za sve predviđene vojnike.

Strmica: Čudo, ali ovdje nam nekako teže ide. Ljudi su svi odreda za borbu, ali se nerado primaju starješinstva. Računa se da će i ovo selo moći mobilisati oko 100 vojnika, naoružanih s vojničkim i lovačkim puškama. Korolija nas je obavijestio da mu je jedan domobranski poručnik obećao doturiti

nekoliko sanduka pušaka, municije i ručnih bombi. Za komandira smo predložili Paju Kurbaliju, čestita i ugledna čovjeka. Biće potrebno desetak dana za formiranje ove čete.

Golubić: To je najbolje kninsko selo. Preko trideset ljudi je provelo više godina na radu u Beogradu, Banja Luci i Kragujevcu. Za komandira čete predložen je Đuro Zelembaba. Računa se da će četa imati oko stotinu boraca, većinom naoružanih puškama, odnosno karabinkama bivše jugoslavenske vojske.

Žagrović: Žagrović i Radljevac su najbliže Kninu. I mnogo su stradali, ali će i ovdje nekako ići. S ljudima s kojima sam se sastao dogovoreno je da za komandira čete biramo Peru Martića. Ova dva sela daće oko stotinu boraca. Dogovorili smo se da kada počne borba svi borci krenu u Golubić ili Plavno, jer nije pametno da prime borbu u svom selu blizu grada.

Oton: Ovo selo kao i Plavno odavno je uznemireno. Seljaci žive po šumama ili na velikom oprezu kod kuća. Organizovane su straže i patrole. Tu je već izabran komandir, doduše više kao kapetan sela nego ustanički voda. I oni sa 40 pušaka krenuti će ka Golubiću na naš poziv.

Kninsko Polje: Puno dobri ljudi. I odvažni. Ima i nekoliko oficira biv. vojske. Ali njima nije vjerovati. Više vole frazirati nego voditi borbu. Komandira će izabrati ovih dana. Dogovoreno je da upute kurira u Kistanje po Boška Dešića koji će se staviti na čelo ustanka.

Knin: Doznajemo da tamo postoji partijska ćelija. Uputili smo tamo dva naša druga. Gradski komunisti se najbolje ne snalaze u ovoj našoj seljačkoj borbi. Izgovaraju se da nisu dobili odobrenje od svog rukovodstva iz Splita. Bilo bi dobro uputiti nekoga u Split radi konkretnog dogovora s Dalmatincima.³

Kad se već i iz kistanjskih skloništa mogla oslutiti skora grmljavina ustaničkog oružja, pop Đujić je požurio s okupljanjem bivših velikosrpskih političara. Na osnovi izvještaja talijanskih oficira, koji kao i pop Đujić nisu previdali mogućnost da se protivustaški otpor proširi u oružani otpor izvoru ustaškog zločina — okupatoru, zadarski prefekt Vezio Orazi je 23. jula organizirao sastanak kojem su, osim Dujića, među ostalim velikosrpskim političarima, prisustvovali i već spominjani četnički vojvoda Vlade Novaković, narodni poslanik Stevo Rađenović i njegov šurjak Pajo Omčikus, pop Ilija Zečević i obrovački advokat dr Uroš Desnica, narodni poslanik i stručnjak za seljačko pitanje, 1918. povjerenik za prosvjetu u nekadašnjoj zemaljskoj vladi za Dalmaciju, jedan od onih koji su 17. januara 1919. godine »u ime 86.792 stanovnika« Kninske krajine i Bukovice zahtijevali (što su im, očito, Talijani 1941. zaboravili, kao što su i same Desnice zaboravljale) da se oslobode talijanske okupacije, odnosno da im se omogući »slobodni život s ostalom braćom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«. Tenente Emilio Creolli je 2. avgusta obavijestio prefekta Orazija da su velikosrpski političari, okupljeni na osnovi prefektovih instrukcija na sastanku u Benkovcu, potpuno »prihvatili naše (talijanske) sugestije« da se vrate »u svoje krajeve, gdje će raditi onako kako ste vi, ekscelencijo zahtijevali, tj. radit će da se kninski i gračački kotar sjedine s Kraljevinom Italijom«. I Momčilo Đujić, i ostali sudionici sastanaka u Benkovcu, su — i to je talijanski podatak — »i sami isticali, da je naša (talijanska) i njihova politika zajednička, jer nam prijete ubistvena opasnost od komunističkih bandi«. Đujićevoj grupi je »obećana finansijska i materijalna pomoć« o visini koje su trebali odlučiti prefekt Orazi i guverner Bastianini⁴. Nekoliko

dana poslije benkovačkog sastanka, komandat 6. armijskog korpusa Renzo Dalmazzo je komandantu divizije »Sassari« pisao: »Ako se ukaže potreba, neka se od mene zatraže novčana sredstva za takav cilj«, to jest za aktivnost »brojnih obavještajaca«, koji trebaju »spriječiti razvoj akcije protiv nas«.⁵

Ustanak je buknuo četiri dana poslije sastanka u Benkovcu, 27. jula. Hici drvarskih i lapačkih ustanika poticajno su odjeknuli i u Kninskoj krajini. Dosta dobro organizirane i odlučno vodene gerilske čete bosanskograhovske i trubarske općine brzo su prodirale prema Kninu. U Kistanjama je pop Đujić, zahvaljujući informacijama prikupljenim 28. i 29. jula iz »pouzdanog izvora«, obavijestio privremenog komandanta Zadarske grupe teritorijalne legije karabinijera »da ustanički pokret u Hrvatskoj poprima široke razmere«, da su »sva mesta na putu za Strmicu, koja se nalazi oko 10 kilometara severno od Knina, do Bosanskog Petrovca, navodno u rukama ustanika, kao što je u njihovim rukama i pruga od Strmice do Srnetice«⁶. Prema Strmici, i dalje, na jug, razbijajući ustaško-domobranske jedinice, osim grahovsko-trubarskih četa nastupala je i tiškovačka četa s Mirkom Marićem i Milanom Tankosićem na čelu. Sjeverno od Strmice te su čete zaustavile ustaški vlak, a zatim se dijele u dvije grupe — jedna nastupa prema Popini, a druga na Strmicu. Čete Sime Bajića, Pere Boltića i Brane Bogunovića su razmjerno brzo savladale ustaše u Strmici, kad im se pridružila strmička četa Paje Kurbalije sa 154 puške. Tada ustaje i narod Plavna, Žagrovića, Golubića, Kninskog Polja i Kovačića: te su čete 28. jula oslobodile željezničku stanicu Pribudić. Do 30. jula oslobođeno je 18 sela Kninske krajine. Ustaničke snage, koje se ni u jednom svom dijelu ne zovu četnicima, Talijani će ipak tad — prihvaćajući informacije iz Kistanja, po svojoj prilici od Momčila Đujića — tako nazvati; kažu, naime, da su se »četničke kolone, koje dostižu oko 2000 ljudi, dolazeći iz brdovitih zona Gračaca, Drvara i Vrlike, uputile prema Kninu«⁷. Pomno prateći zbivanja, talijanske »trupe dalmatinsko-hrvatskog pograničnog pojasa odmah su preduzele mere predostrožnosti na taj način što su otišle do Drniša, zauzevši ga i isturivši prema Kninu odrede na kamionima radi obezbeđenja neposrednije i efikasnije kontrole te zone«.⁸ Bastianini je obaviješten da je neki kapetan iz komande 6. armijske oblasti na putu iz Gračaca uveče 28. jula »malo posle Zrmanja Vrela bio zaustavljen od strane stotinjak naoružanih ljudi, koji su, videći da je Italijan, izjavili da uopšte nisu komunisti već su im samo dozlogrdili ustaški progoni i klanja«, a pri tome je »vođa ustanka« (po svojoj prilici to je bio Mirko Marić) spomenutom kapetanu predao »ceduljicu da je uruči Komandi talijanskih trupa u Kninu: »Stanovništvo Like moli italijansku vojsku da smesta zauzme zonu jer ne može više da živi od hrvatskog tlačenja< . . .«'

Uspaničenim ustašama u Kninu talijanski pukovnik Leonardi je rekao — što će ustaško-domobranski zapovjednik Knina, pukovnik Čordašić javiti Zagrebu — »da talijanska vojska hoće sudjelovati u obrani grada i da ga može i sama držati, ali da se prodor u Knin ne može izključiti«. Očito, talijanske vlasti su računale na kistanjska obavještenja: ako ustanka i bude, bit će samo zbog toga što se »ne može više da živi od hrvatskog tlačenja«. U takvoj situaciji je pukovnik Čordašić »tražio da veliki župan napusti Knin i da ide u Drniš«, a kad ga je župan Nikolić poslušao, onda je i Čordašić »prenio zapovjedništvo pukovnije u Drniš a naložio je jedinicama da se povuku na periferiju grada (Knina) i da se po potrebi i dalje taktički povuku«¹⁰. U Drnišu je velikom županu velike župe Bribir i Sidraga predano pismo komandanta divi-

zije »Sassari« generala Monticellija »po kojem je on 1. VIII preuzeo svu vlast vojnu i građansku u gradu i župi Knin«¹¹.

Sedamnaest ustaničkih četa, koje su razmjerno brzo u Kninskoj krajini razorile cjelokupan ustaški vojni i civilni aparat, nastupale su prema Kninu bez jedinstvene komande. Jedan od boraca, Savo Opačić, kasnije će reći da takvu komandu »nije imao ko da organizuje«, odnosno da »ustanici za ovo vreme nisu iz Knina od partijske organizacije dobili nikakvu pomoć«, pa čak »nisu bili obavešteni ni o tome da su ustaške snage napustile Knin«.¹²

U prvih nekoliko dana ustanka oslobođen je povezan veliki teritorij od Knina na sjever do Kulen Vakufa i od Gospića na istok do Mrkonjić Grada. Tako je od 27. jula do prvih dana augusta ustaška vlast u Bosanskoj krajini, Lici, dijelovima Korduna i Banije i u sjevernoj Dalmaciji potpuno slomljena. Ustaše su se zadržale u nekoliko gradova. Pokušaj ustaša da ofenzivnim pohodima iz Gospića, s pravca Gračac—Lovinac i iz Bihaća ponovno zaposjednu slobodni teritorij bio je brzo onemogućen. Samo u Pištalskoj draži, u lapačkoj dolini, ustaše i domobrani su imali izbačenih iz stroja 189 domobrana i 23 oficira; tu su odredi Đoke Jovanića i Stojana Matića zaplijenili više od 200 pušaka i 18 mitraljeza. Ofenzive ustaša i domobrana su slomljene i kod Mrkonjić Grada i Glamoča.

Vojne pobjede nad ustašama srpske mase, išarane prisutnim Hrvatima i Muslimanima, mahom komunistima, koji su se tu zatekli ili su dolazili iz gradova, nisu shvatile i kao borbe dobivene u obračunu s talijanskim okupatorom, niti su komunisti vojne pobjede izvojevane krajem jula i u augustu iskoristili odmah da se kao nosioci narodnooslobodilačkog pokreta definitivno učvrste, odnosno nisu već tad uspjeli da borba protiv okupatora bude osnovno ustaničko uvjerenje. A svuda gdje se oni nisu spočetka usidrili kao prihvaćeni tumači antifašističkog narodnooslobodilačkog rata, koji je najavljivao i revolucionarno mijenjanje stanja i odnosa — nacionalnih i socijalnih — infiltrira se preko talijanskog okupatora velikosrpska buržoazija i kao zaštita svoje klasne nadmoći i interesa, i kao manevarski prostor za vraćanje izbjeglog dije-la te buržoazije. Predstavnici »prečanske« srpske buržoazije uvelike će biti uvjerenja da će u pukotinama njemačko-talijanskih i okupatorsko-ustaških relacija naći prostor za svoje osiguranje, pa čak da će širenjem tih pukotina omogućiti izbjegličkoj vladi da se sa saveznicima u dogledno vrijeme uklini i vrati kao pobjednik. Pokazat će se da su i Nijemci i Talijani krajnji smisao tog smještanja pravodobno procijenili i iskoristili isključivo onako kako je njima odgovaralo. Srpski nacionalni pokret se tako od samog početka ispoljio kao pogubna opasnost za narodnooslobodilački ustanak, jer je zaprijetila opasnost da se ustaničke mase svedu na oružano sluzenje i na izoliranje hrvatskih masa silovito pritisnutih Pavelićevom »promidžbom« o »osvetničkom karakteru« Srba, koji su »sve sami četnici«.

Komunistički proglasi i obavještenja razasijana mrežom onda još nedovoljno razučene ilegale u hrvatskim selima (»Nisu to četničke akcije koje su organizirala srpska gospoda, kako to lažno prikazuju frankovački plaćenici, nego se tu radi o opravdanoj borbi svih naroda Jugoslavije, pa i hrvatskog naroda ...«) sporo su stizala do svijesti zbudjenog svijeta, posebno stoga što je »nakon prvih neuspjelih grupa u hrvatskim krajevima uslijedilo izvjesno zanemarivanje hrvatskih krajeva i rada kod hrvatskih masa«¹³. Poseban problem za Partiju bila je Dalmacija. Dr Vladimir Bakarić će reći: »Prvi problem!« Naime, u Dalmaciji »rukovodstvo nije bilo za naš program (program

CK KPH i CK KPJ) široke akcije. Nisu, izgleda, primali našu orijentaciju na široku, općenarodnu bazu ustanka. O tome su diskusije tamo trajale neko vrijeme.«¹⁴ Partija komunista, naprosto, još nije organizaciono bila pripremljena tako da bi pravovremeno ovladala cjelinom situacije u svim krajevima, gdje je ustanak izbio. Odsustvo komunista je omogućilo »srpskoj gospodi« da — s pogledom na London — u sužavanju interesa na vlastitu onovremenu korist utvrde kolaboraciju. Svijest da je oslobodilačka borba neumitnost i srpskog i hrvatskog naroda probijati će se do masovnog shvaćanja kroz razne spletove prepreka. Talijani će već u prolomu ustanka shvatiti komunističko saznanje »da je razmah ustanka ponešto premašio organizacione sposobnosti Komunističke partije« pa će s mnogo umiješnosti, štedeći sredstva, užurbano ići na nove oblike angažiranja kvislinški raspoloženog elementa i u srpskom i u hrvatskom narodu. U tom procesu uspostavljanja novih koalicija antijugoslavenskih snaga, neovisno o nacionalnom nervu, ustaše će biti primorane da umjesto ideologa pokolja Ante Nikolića, kojemu kninski Hrvati nisu bili dovoljno »hrvatski« opredijeljeni, jer su bili protiv genocidne politike Ante Pavelića, na čelo velike župe Bribir i Sidraga dovedu »pomirljivog« Davida Sinčića, koji će u drugoj kolaboraciji, srpskonacionalističkoj, naći savezništvo, ako ne i iskreno prijateljstvo.

Ustanak nije trebao biti iznenađenje za ustašku vlast, kao ni za Talijane, ali prolom je bio tako silovit, da je unio pravu paniku. Ustaše će snage ustanka nazvati kombinacijom — četnika i komunista. U Kninu se nisu mogli oprijeti toj »četničko-komunističkoj akciji«. Ustaše neće ni pokušati da utvrde uzroke sopstvene nemoći, već su za totalni slom svog sistema u ustaničkim krajevima optužili Talijane, »jer su baš u odlučnom momentu, kada je trebalo zajednički poduzeti akciju, oni (Talijani) zakazali pače i spriječavali naše snage da povedu odlučniju akciju«¹⁵.

Tučeni s ustašama tamo gdje su se našli združeni 27. ili 28. jula, kao što je bio slučaj u vlaku na pruzi Knin—Gračac, Talijani su to svjesno previdjeli, računajući da nije posrijedi program, nego incident. Talijanska akcija u srpskim dijelovima Like i sjeverne Dalmacije uoči ustanka stvarno nije poticala na ustanak, ali je poticala na drugačije oblike antiustaške akcije, što je dogovarano i na već spominjanom sastanku u Benkovcu 23. jula. Otud dojam ustaških vlasti (kažu: »moglo bi se pouzdano tvrditi«) »da su Talijani na ovom teritoriju i organizirali ove bande, a sve s prozirnom namjerom — da se i dalje mogu zadržavati na našem teritoriju, a konačno i okupirati ga i staviti pod svoju vlast«¹⁶. Talijani u Kistanjama su bili uvjeravani da su ustanici na Tromeđi organizirani bez komunističkog djelovanja, ali su se, baš kao i pop Momčilo Đujić, plašili »da bi komunisti s vremenom mogli da se uvuku među ustanike«¹⁷. Prethodni dogovor da se »ugledni političari« vrata u ustaničke zone, Talijani najvećom brzinom realiziraju poslije izbijanja ustanka. Preuzimajući od ustaša komandu u Kninu i Kninskoj krajini, Talijani računaju s pacifikacijom, ali kad među ustanike šalju popa Momčila Đujića, ne šalju ga da pomogne u razoružavanju ustanka, nego u svođenju ustanka na talijansku funkciju.

Momčilo Đujić je prvih nekoliko dana ustanka računao da će preko svojih pouzdanika moći zadržati pobunjenu gerilu u granicama antihrvatstva, ali kad dopru vijesti o rasplamsavanju »komunističke akcije širene iz Drvara«, bit će talijanskim autom vraćen preko »granice«, kako bi utvrđeni program nametnuo gerili¹⁸.

Duro Stanisavljević, u vezi »s obavezama koje su dali predstavnici građanskih stranaka na sastanku u Benkovcu,« kaže da su s tim »Italijani ozbiljno računali«, što je »najbolje pokazao njihov stav prema izbeglicama«: »Neposredno posle prvih vesti o ustanku, u izbegličkim logorima, i uopšte kod izbeglica, nastalo je oduševljenje. Izbeglice su gotovo u celini bile spremne da odmah pođu u svoje krajeve i uključe se u ustaničke redove. Ali ih onaj što ih je primio iz »sažaljenja« nije hteo da pusti dok ne plate račun. Italijani su ih zadržali dok nisu ocenili da je vreme za njihovo dejstvo. A kada je nastupio taj momenat, oni su se i ovaj put poneli »prijateljski«. Izbeglicama su dati kamioni za prevoz, ali isto tako i fašističke značke za raspoznavanje. Starešine su dobile detaljna uputstva za rad, a ostala masa izbeglica naređenje da se bez dozvole italijanskih vlasti ne sme kretati iz mesta odredišta. Tako su izbeglice krenule u svoje krajeve istovremeno kada su i italijanske trupe pokrenute u intervenciju, samo s tom ulogom što su prvi dobili ulogu prethodnice drugih.«¹⁹

Uoči povratka izbjeglica iz Kistanja, »pobunjenici su« — javio je Zagrebu župan Nikolić — »obkolili cijelo područje kninske općine«, tako da »gospodare na celom tom području, osim u mjestu Knin i njegovom predgrađu«. A kad stignu izbjeglice, mnogi »s fašističkim značkama za raspoznavanje«, Talijani će se naglo infiltrirati u ustanički raspored, tako da su oni koji su slijedili popa Momčila — i to je podatak iz Nikolićevog izvještaja Paveliću — »oko Knina i između Knina i Kosova na visokim stubovima i na uočljivim mjestima ... istakli talijansku zastavu.«²⁰ Kad te zastave budu izvještene »oko Knina i između Knina i Kosova«, u talijanskom shvaćanju će biti jasno izdiferenciran odnos prema »nacionalistima pobunjenicima«, kojima će odobriti prava na obilježavanje četničkim amblemima, i prema narodnooslobodilačkim gerilskim odredima, koje će suziti na pojam »komunističke bande«. Dakako, to su i ustaše uočile, pa kad iz Solina, Splita i Šibenika, prema Dalmatinskoj zagori krenu prvi partizanski odredi, sastavljeni uglavnom od Hrvata komunista, uporedo s vijestima o talijanskim zastavama oko Knina, bit će javljeno da »talijanska vojska učestvuje u borbama protiv komunista.«²¹ Pop Momčilo Đujić u Strmici (ali ne samo u Strmici), Živko Brković u Golubiću, Vlade Novaković u Pađenima i Pajo Popović na Kosovu već su bili toliko ovladali gerilom, da ustašama »talijanska vojska ne dozvoljava nikakvu akciju protiv četnika«, ako bi ustaše i smogle snaga za takvu akciju, budući da — sami to kažu — »za sada nemamo dovoljno snage ni sredstava«. U Kninskoj krajini »Talijani se nesmetano kreću i po krajevima gdje su četnici, sa njima u dodiru« — javljaju ustaške vlasti: »Niti ih diraju niti razoružavaju!«²²

Đujić se među ustanicima Tromeđe pojavio sedmog dana ustanka.²³ Ustanci znadu da je on pop, dakle tumač pravoslavlja, koje je suprotno Rimu; znadu daje on 1935. organizirao četnike, daje »stari četnik«, prema tome tumač srpstva i srpske nezavisnosti; ali također znadu da je marširao pod radničkim barjakom na čelu štrajkačke kolone, da je »pop lijeve demokracije«- Mudar da ne prenegli, pa da u vrletnim naravima dinarske samoštovne čestitosti ne probudi samouvjerenje, iz kojeg se rađa nepokor, pop je sračunato nastupao. Ne samo tad, nego mjesecima kasnije on će govoriti i pisati: »Srbi i Srpkinje! Pođite u svetu borbu za čast i slobodu svoje otadžbine!«²⁴ Pojačavat će uskonacionalno samopouzdanje i sokoliti vjeru u pravoslavnih u uspješnu borbu protiv »hrvatskih tirana, talijanskih slugu« a pritom neće poreći »mrskog okupatora«. Kad pop Momčilo prvi put dođe među ustanike, okupljene sjeverno od Knina, u Golubić-polju, kod kuće Đure Zelembabe,

koji je upravo tumačio »neophodnost da tučemo talijanskog okupatora«, i pozivao u napad na Knin, onda će taj »pop lijeve demokracije« ponoviti sve parole Dure Zelembabe, potencirat će razložnost borbe, poreći će svaku mogućnost svoje vezanosti uz Talijane, da bi onda — kao da želi »otreziniti usijane glave« — počeo unositi »razbor«:

— Imamo li mi snage da osvojimo Knin?

Ustalasala se ustanička masa, i ima i nema snage, i ima i nema volje da se gine, a pop ljubi krst, pa onda ljubi pušku:

— Osvetit ćemo Kosovo!

Masa kliče. A pop, kao da ga raspinju, širi ruke:

— Ako ste vi za to, ako ste vi za napad na Knin, ja sam onda prvi za to. Ali da razmislimo: doklen ćemo stići? Može li meso na topove?²⁵

Masa šuti. »Hajde, ljudi, da razmislimo!«

Tako je počeo proces unošenja nevjerice u vlastite snage i mogućnosti. Izmučeni bježanjem ispred koljača, iscrpljeni sumnjama i nadama, onemogućeni da iz svojih vidika, suženih planinskim spletovima, uoče cjelinu smisla oslobodilačkog pokreta, gotovo svi okupljeni kod kuće Dure Zelembabe su 3. augusta 1941. povjerovali popovoj »razboritosti«.

Prije dolaska u Golubić, pop Momčilo Đujić se zadržao među ustanicima u Očestovu. Nije došao iznebuha. Luka Tanjga je zapamtio da je popov dolazak najavio njegov kurir, Petar Kesić, pa je popu priređen ručak. Na ručku je pop izricao »pohvale Očestovljanima kao pravim Srbima koji su se hrabro borili protiv našeg neprijatelja Hrvata. Na to su se čule upadice naših drugova »ne Hrvata, nego ustaša«. Đujića je to naljutilo, ali ga nije izbacilo iz takta: on je staloženo i mirno gledao kako reagira odred i ostali Očestovljani, stari ljudi koji su bili na ručku. Rekao je kako nema šta govoriti o Hrvatima i ustašama, da su oni svi jednaki, da nema u moru mjere ni u Hrvatu vjere ... Đujić je predveče 2. augusta otišao put Golubića, usput je posjetio položaje u nekim selima i dao ustanicima talijanske zastave da ih izvjesu, da ih ne bi tobože tukla talijanska artiljerija.«²⁶

Koji je od onih čistih karaktera Zagore mogao i naslutiti da je pop među njih stigao da ih kako pokret i ljude sputa i onemogući! Nikoga nije bilo da uvjerljivo kaže ljudima ustanka, da je strmički paroh prethodna dva mjeseca proveo u prisnom druženju i drugovanju s talijanskim oficirima i da je zajedno s kapetanom Marusichem ujutro 1. augusta stigao u Knin, da bi u štabu pukovnika Leonardija bio slušan i poslušan njegov savjet o neodgodivom preuzimanju vlasti u Kninu. Čini se da su i pukovnik Leonardij i kapetan Marusich znali da je toga dana general Monticelli predstavnicima ustaške vlasti, pobjeglim u Drniš, saopćio:

»Imam nalog ... da u Kninu i župi Knin preuzmem svu građansku i vojničku vlast. Ja ću to odmah učiniti i izdati proglas, a vi to izvolite primiti do znanja.«²⁷

Ključni dokument što dokazuje da se Đujić vratio iz Kistanja s već razrađenim programom služenja, jeste njegov proglas dijeljen među ustanicima Kninske krajine 11. augusta. U tekst su ugrađeni elementi talijanskih »savjeta« iznesenih u Benkovcu 23. jula, ali i sve ono što je pop Đujić utanačio u razgovorima s kapetanom Marusichem, pukovnikom Leonardijem i, potom, s komandantom divizije »Sassari« generalom Monticelijem. Prije štampanja, letak je odobren i od kabineta Governo della Dalmazia. U prvoj verziji, letak je trebao potpisati pop Momčilo Đujić, ali će — poslije konzultiranja u Zadru

— prevagnuti stavovi talijanskih obavještajaca, koji još nisu željeli »izvesti popa na čistac«. Stevo Radenović, koji nije bio lukaviji od Đujića, ali je više znao o antitalijanskom raspoloženju drvarsko-ličkog ustaničkog sastava, kao i talijanski obavještajci smatrao je da »popa ne treba isturiti na čelo talijanske vojske«; predložio je — i bit će prihvaćeno — da letak potpišu zvučnim srpskim i pravoslavnim, hadžijskim imenom: Vuk Hadži Kostić. I funkcija je zvučna, mada nepostojeća: »komandant narodne vojske i svih četničkih odreda za Srbe i nacionalne Hrvate Knina i okoline Knina.« »Srbi i nacionalni Hrvati« su pozivani da prihvate »viteškog neprijatelja, italijansku silu, koja je poslije kraćeg vremena borbe junački pobedila našu vojsku«, jer se taj neprijatelj, viteški i junački, »sa našim milim i dragim« ponaša »čovečno i dostojanstveno od najmlađeg do najstarijeg lica na čemu im naš narod s nama u šumama mnogo duguje hvale zbog njihovog viteškog držanja prema našem narodu«. U funkciji talijanske penetracije, Vuk Hadži Kostić, to jest pop Momčilo Đujić, traži i podršku Hrvata iz Knina, koji — kako će to nekoliko dana poslije širenja Đujićevog letka pisati veliki župan Ante Nikolić — »nisu nikad dozvoljavali u svojoj sredini napredak ustaške misli i nikad nisu voljeli Poglavnika«.

»Hadži« Đujić »braću Srbe« i »nacionalne Hrvate« uvjerava:

»Naša borba je završena. Mi nemamo zašto više da ratujemo. U naša sela i u naše krajeve ulaze ovekovječene prijateljske trupe Kraljevine Italije, koje će svuda gde stignu zavesti red i mir . . . Mi smo sklopili trajan mir . . .«

Kad progovori protiv onih koji su poticali na daljnje borbe, na širenje ustanka, Vuk Hadži Kostić ne kaže da su to komunisti, nego »ustaški provokatori« i »avanturistički elementi«. Kao: ustaše huškaju na ustanak! Evo te poruke:

»Drago braćo, ne nasjedajte ustaškim provokatorima i neodgovornim avanturističkim elementima koji vas huškaju u boj protiv italijanske vojne sile!«²⁸

U odsustvu snažnije i svestranije komunističke akcije, u neumijeću bržeg »vojniziranja« ustaničkih seoskih četa, kad Marko Orešković tek utire puteve jedinstvene komande ličkih, krajiških i sjeverodalmatinskih gerilaca, siloviti pritisak velikosrpske potalijanašene propagande je raslojavao volju za otpor, otupljivao je oštricu antiokupatorskog raspoloženja i velik dio gladnih seoskih masa, koje su tek počele odahnjivati od surovog terora ustaške horde, traži izlaz u priklanjanju talijanskoj moći. Đujići, upućeni od Talijana, nude mir, sigurnost, red, hranu, zaštitu imovine i života, a nema nekog da superiorinom uvjerljivosti kaže suštinsku misao narodnooslobodilačkog pokreta. Kninska krajina je naprosto bila zapljusnuta žestokom talijanaškom propagandom. Još je dijeljen proglas »komandanta narodne vojske i svih četničkih odreda za Srbe i nacionalne Hrvate Knina i okoline Knina,« a već se pojavio letak nekakvog »Štaba gerilskih odreda za Bosnu« koji poručuje sadržaje Vuka Hadži Kostića:

»Srpski narod primit će sve oficire i vojnike italijanske vojske kao prijatelje, garantirajući im bezbednost. . .«²⁹

Talijanskim vojnicima su augusta 1941. godine Živko Brković, Momčilo Đujić i Brane Bogunović poručivali, dijeleći tu poruku u obliku letka u selima Kninske krajine, da je »borba srpskog naroda nametnuta od Pavelića i njegovih bandi«, daje »srpski narod tu borbu morao prihvatiti«, da u toj borbi »mora pobijediti«, ali ne Talijane, nego ustaše, pa otud obraćanje »svoj gg.

oficirima, podoficirima i njihovim vojnicima, da ne gledaju u srpskom narodu svog neprijatelja, već naprotiv svog prijatelja.«³⁰

Rukovodioci ustanka iz Drvara i Lapca su pomagali u jačanju borbenosti kninskih gerilaca koliko su stizali, ali mnogo učiniti nisu mogli. Komanda nad 16 gerilskih (seoskih) odreda Kninske krajine formirana je tek osmog dana ustanka, 4. augusta, a upravo je to omogućilo kistanjskog grupi Đujić — Brković — Novaković — Popović da se, kao jedinstven štab sa Živkom Brkovićem »u vrh sofre«, nametne ustaničkom šarenilu. Sve su te snage do tada, s više ili manje veza, bile orijentirane na štab gerilskih odreda za Bosansko Grahovo i okolinu, koji je formiran tjedan dana prije ustanka. Taj bosansko-grahovski štab, sa centrom u Drvaru, na inicijativu Marka Oreškovića Krntije je 16. augusta prerastao u štab Drvarske narodnooslobodilačke brigade, koja je u zapadnoj i južnoj Lici, jugoistočnoj Bosni i sjevernoj Dalmaciji imala najprije pet, a zatim 8 bataljona. Naređenje za formiranje Brigade je potpisao komandant brigade Ljubo Babić. Odlučeno je da se »zavede jedinstvena i jednoobrazna komanda«, da se »gerilska rukovodstva i gerilski odredi moraju najhitnije reorganizirati na vojničkoj bazi«, odnosno »tako, da svi gerilski odredi budu povezani na pojedinim sektorima«. Na sektorima će djelovati bataljoni, a »cjelokupno ljudstvo toga bataljona mora položiti zakletvu«.³¹

»Zaklinjem se da ću se neprijatelju, koji je, pomoću domaćih izdajica i plaćenika, porobio i opljačkao moju zemlju, klao i ubijao moj narod, žene i djecu, otimao žito, moj trud i muku, i izgonio me s mog djedovskog ognjišta, zaklinjem se da ću mu se osvetiti, da ću mu nanositi udarac, krv za krv, smrt za smrt...«³²

Kninski bataljon, peti u Drvarskoj brigadi, kojemu je, uz Đujićevo prikriveno neslaganje, jer je smatrao da je to njegovo pravo mjesto, komandant bio Živko Brković, kninski trgovac, rezervni kapetan, rodom iz Banje Luke, od 1935. godine član Ljotićevog »Žbora«, imao je u svom sastavu tri gerilska odreda: Plavanjski s dvije čete (komandant Obrad Bojanić), Plješevički s tri čete (komandant pop Momčilo Đujić) i Kosovopoljski s tri čete (komandant Pajo Popović). Na grupu Brković—Đujić—Popović, ali i ne samo na njih, mislio je general Monticelli, kad je 17. augusta izvještavao pretpostavljene:

»Moji oficiri su stekli naklonost i simpatije mnogih pobunjeničkih vođa još prije pobune na ovom području. To uzajamno povjerenje između istaknutih srpskih prvaka i mojih časnika predstavlja nesumnjivu dragocjenost, osobito kada je u pitanju naša akcija protiv komunista i njihovih ne malobrojnih sljedbenika.«³³

To što navodi Monticelli uvelike će onemogućavati reorganiziranje ustaničke vojske, onako kako je s drvarskim štabom planirao Marko Orešković.

»Za ustaničke prilike« — ocjenjuje Dušan Plenča — »kada vrijeme predstavlja najveću dragocjenost, reorganizacija jedinica tekla je dosta sporo, prije svega zbog lošeg rada sreskog štaba, a zatim i zbog pomanjkanja stručnog, politički uzdignutog i sposobnog kadra. Zato će transformacija ustaničkih u gerilske jedinice mimoći mnoga sela. U sela koja su imala ustaničke jedinice upućeni su predstavnici Štaba gerilskih odreda za Kninsku krajinu. To su bili većinom jugoslavenski aktivni podoficiri ili žandari, ljudi nezdravih ambicija, koji su se brzo osilili i zanemarili svaki zajednički cilj, jer su težili da teška vremena iskoriste kao izvanredan trenutak za stjecanje vlastite koristi. Tako je ovaj štab u Golubiću, umjesto da poveže sve jedinice u Kninskoj krajinu, da ih organizaciono učvrsti i osposobi za operativno-taktičke akcije, djelovao destruktivno.«³⁴

Presudno je bilo odsustvo organizirane komunističke akcije među kninskim gerilcima, kojima se superiorno nameću povratnici iz Kistanja, koji su vehementno širili talijanska obećanja o »garantiranoj slobodi Srba«, pa i to »da će sve bivše srpske službenike primiti ponovno u službu i da će im isplatiti zaostale plaće«, pa — to onih dana piše Gojko Polovina Marku Oreškoviću — »svi ti tipovi jedva očekuju dolazak Italijana i već prave platne spiskove«. ³⁵ Pop Momčilo tih dana manje govori na učestalim zborovima o neophodnom prihvaćanju okupatora, a više o »taktičkom primirju«, umješšan da svaki talijanski potez objasni kao »interes Srba«. ³⁶ U prvi plan je isturen Zivko Brković, koji je prišio epolete kraljevskojugoslavenskog kapetana, a ima dva komandantska mandata — javni, od gerilske komande iz Drvara, i tajni — od komande divizije »Sassari« iz Knina. U javnom djelovanju Brković ne govori o svojim dogovorima s Talijanima, ali u naređenja utkiva talijanske stavove, pri čemu ih pripisuje drvarskoj gerilskoj komandi. S mandatom iz Drvara, 9. augusta »skreće pažnju komandirima i komesarima« da »budno paze na špijunažu«, i naglašava: »osobito talijansku« špijunažu. Zabranjuje »prolaz iz Golubića (ratna zona) u Knin,« kao i »kretanje po ratnoj zoni«, za što samo njegov štab »može davati dozvole«, samo on, Dujić i Popović, »i drugi niko«. ³⁷ A prvi uvjet i za odlazak u Knin i za »kretanje po ratnoj zoni« bio je znak primljen od Talijana u Kistanjama. Svoje pregovore i dogovore s talijanskim oficirima pripisivao je štabu u Drvaru, računajući da kninski gerilci ne znaju da rukovodioci gerile iz Drvara, sve komunisti, ustanak tumače kao narodnooslobodilačku borbu protiv okupatora i svega što je došlo s okupatorom, baš kao što je to naglašeno i u gerilskoj zakletvi. Pozivajući se na drvarski štab, Brković je dobro znao superiorni autoritet toga štaba među kninskim gerilcima. ³⁸ Upravo s tog autoriteta, Brkovićev štab, dakle Brković, pop Momčilo i Popović, svoju vezanost uz talijanske oficire premeću, ne uvijek lako uočljivo, u odnos drvarskog štaba spram Talijana. Pa tako, kad od njih trojice Talijani zatraže da uvedu više reda, da spriječe zulume i pljačku, osiguravajući funkcioniranje »talijanskog državnog reda«, onda — prenoseći taj talijanski zahtjev — ne kažu da su to Talijani od njih zatražili, nego kažu da su u vezi sa zulumima i pljačkom talijanske vlasti kod štaba u Drvaru »protestovale i zamolile da se to ne čini«. Prisustvo Talijana i suradnju s Talijanima kninski gerilski štab opravdava navodnim naređenjima iz Drvara. Dokumenti koje potpisuje Brković vrlo su često opravdavani »hitnim naređenjem štaba iz Drvara«.

Dujić se, tokom augusta, čak više nego Brković, poziva na drvarski štab. Ni jednom ne poriče superiornost autoriteta glavne gerilske komande, samo taj neosporni autoritet s mnogo umješnosti koristi u funkciji interesa određenih savjetovanjem 23. jula u Benkovcu. Od dolaska iz Kistanja, uistinu kao jedan od onih koji su svojim djelovanjem kod Monticellijevih oficira — kako to Monticelli u ono vrijeme kaže — »stekli naklonost i simpatije«, pop Momčilo obilazi položaje i, nikad tonom isključivosti, nego načinom subjednika koju »u zlu želi spriječiti još veće zlo«, drži govore o samoobrani i neumitnom savezništvu s Talijanima, tvrdeći da Talijani »nisu protiv nas i našeg ustanka«, nego su skupa s nama protiv divljih ustaških ekstremista, srpskih neprijatelja«. S probranom desetinom pratilaca, koji su u svima relacijama bili u funkciji onoga što je pop zastupao, strmički paroh, lukaviji od okoline, i snalažljiviji, najprije je nametnuo utjecaj komandiru strmičke gerilske čete Pa-ji Kurbaliji, kojega će kasnije zbog nedovoljnog posluha smijeniti pa potom i ubiti. Zatim je pokušao oteći prioritet komandantu kninskih gerilskih odreda

Živku Brkoviću, koji će zbog nepriznavanja ili nedovoljnog priznavanja popove superiornosti nekoliko meseci kasnije biti kao i Kurbalija smanjen za glavu. Vezu s komandirovom karabinijera u Kistanjama pop Momčilo Đujić stalno održava preko svoje »vjerne kurirke« učiteljice Milke Radonjić,³⁹ a s pukovnikom Sabrom, »koji organizira četnike na teritoriji divizije Sassari«⁴⁰ i s talijanskim kapetanom obavještajcem Dragićem utvrđuje program širenja talijanskog utjecaja, pa, ako ustreba, i vojne ofenzive. Tjedan dana poslije dolaska iz Kistanja, pop Momčilo Đujić je od karabinijerskog brigadira u Kistanjama pismeno zatražio da pospiješi izvršenje plana po kojem su Talijani trebali zaposjesti sva kninska sela, kako bi se spriječilo komunističko djelovanje iz Drvara.⁴¹

Talijanski vojnici su, ni od koga ometani, šetali po svim selima Kninske krajine. Pavelićeva vlada iz Knina je obaviještena da su »pobunjenici« i Talijani zajedno »u selu Golubiću 21. kolovoza u četvrtak održali sajam stoke«, odnosno da su talijanski vojnici »samovozima odvozili sa sajma kuplenu stoku preko Stare Straže u Kistanje« i da istovremeno »samovozima dovoze na pobunjeno područje preko Stare Straže kruh i mast«⁴². I iz Brkovićevog, i iz Đujićevog kruga redovno stižu obavještenja u Knin, uglavnom Talijanima, ali ni ustaške vlasti nisu lišene tih informacija. Ustaše pouzdano znadu — što se vidi iz izvještaja župana dr Nikolića od 16. augusta — i gdje se grupiraju i tko vodi pobunjenike, koji su »zapriječili sve ulaze u grad«. Znali su da su »vođe četnika-pobunjenika« u Biskupiji Pajo Popović i Momir Prijić, »koji vode pobunjenike u Vrbniku, Kosovu, Biskupiji i Polači«, »dočim vođa pobunjenika u Kovačiću i Topolju jest Todor Novaković ... Sa sjeverne strane na području Strmice i Golubića četnike vodi poznati četnik pop Đujić. On drži sve do Šegotina vrela u Golubiću, udaljeno 4 kilometra od Knina a sjedište mu je u Golubiću. Sa sjeverozapadne strane četnike vodi Ševo Luka iz Crnih Potoka. On se smatra glavnim vođom i drži područje od Ševine Poljane sve do Gornjeg Tiškovca ... Sa zapadne strane na području Mokrog Polja, Pađena, Žagrovića i Očestova vodi četnike poznati četnik Vlado Novaković iz Knina ... U Radučiću nalazi se kao vođa pobunjenika seoski glavar Radučića Lazo Puača, koji se je također nalazio prije sa ostalim izbjeglicama u Kistanjama ...«⁴³

Djelovanje popa Dujića možemo pratiti po direktivama talijanske upravne i vojne vlasti. Njegov dolazak iz Kistanje, kao što smo vidjeli, bio je pomno pripremljen. Važno mjesto dogovaranja bio je manastir Krka kod Kistanja gdje su iguman krupskog manastira Savatije Mažibrada, potonji prosvjetitelj četničkih zastava, i žandarmerijski narednik Obrad Bijanko, okupljali - u prisustvu talijanskih obavještajaca — »srpske uglednike«. Poslije izbijanja ustanka, kad se gerilske čete kao lavina svaljuju na prilaze Kninu, pop Đujić sastavlja letak Vuka Hadži Kostića (»... U naša sela i u naše krajeve ulaze ovekovječene prijateljske trupe Kraljevine Italije ...«), talijanske jedinice su pripremljene da budu »u stanju da se iz Dalmacije uzme učešća, u pravcu koji će se prikazati prikladan, sa odgovarajućim snagama, da bi se podupirala akcija naših garnizona i da bi se suzbile ustaničke snage«.⁴⁴ A nekoliko dana potom, baš onog dana kad pop Momčilo Đujić ustanicima u Golubiću, sjevernim vratima Knina, objašnjava iluzornost napada na Knin u kojem su, s ustašama, i Talijani, »dokazani prijatelji srpskog naroda«, štab talijanskog 6. armijskog korpusa je već pripremljen da počne »zauzimanje pojasa počevši od dionice između Lovinca i Knina«. Štab 6. armijskog korpusa je, da bi smirio

ustanike, u dogovoru s velikosrbima, odlučio da talijanska vojska »preuzima svu vlast, a sve jedinice i naoružani Hrvati« da budu »povučeni i razoružani«. ⁴⁵ Tada je željeznicom u Gračac upućen puk bersaljera, a 305. i 308. mobilni bataljoni raspoređeni su duž pruge Knin — Gračac. Veliki župan velike župe Bribir i Sidraga je pozvan u štab divizije »Sassari«, gdje mu je pukovnik Gazzino Gazzini — što dr Nikolić javlja Paveliću 16. augusta — rekao: »Hrvati su nam nezahvalni za sve ono što smo im učinili. Zato vas molim da i vi i svaki utjecajni čovjek u hrvatskom narodu provodi takovu politiku, da hrvatski narod ljubi nas Talijane i da se Hrvatska potpuno prikloni Italiji, jer to je jedina moguća politika za Hrvatsku.« ⁴⁶ To su uvodne pripreme za okupaciju »druge zone«. Pavelića je silina ustanka primorala da 21. augusta prepusti župu Bribir-Sidraga nadležnosti Općeg upravnog povjereništva pri štabu 2. talijanske armije, a pet dana kasnije u Zagrebu je potpisan sporazum o ponovnoj okupaciji »druge zone«. ⁴⁷ Ta zona je tada proglašena demilitariziranom, a talijanski generali i Pavelić su se sporazumjeli da se one snage koje predstavlja pop Đujić — bilo je kazano: »nacionalisti—pobunjenici«, a pojam četnici radi osjetljivosti ustaša na taj pojam nije upotrebljavan — mogu uz obostrano, okupatorsko i ustaško odobrenje koristiti protiv narodnooslobodilačkog pokreta koji je sveden na »komunističke bande«. ⁴⁸

Zaključci Zagrebačkog sporazuma od 26. augusta pokazuju:

- nemoć ustaške vlasti da se održi, kao što nije mogla niti da se uspostavi, bez okupatorske sile;
- snagu narodnooslobodilačkog ustanka, koji je bio ugrožavajuće opasan jednako za opstanak NDH i za prisustvo okupatorske vojske u Jugoslaviji;
- već uspostavljenu i u praksi potvrđenu suradnju okupatorske vojno-upravne vlasti s »nacionalistima-pobunjenicima«.

Bilo je glasina i o mogućoj sprezi »velikosrpskih elemenata« s ustašama, a ne samo s Talijanima. Komesar ličkih gerilaca, do rata sekretar Kotarskog komiteta KPH za Gračac, Gojko Polovina je u jednom pismu početkom septembra 1941. godine pisao Marku Oreškoviću o takvim nastojanjima, mada »još uvijek vlada uvjerenje da je mnogo lakši i bolji kompromis sa Talijanima nego sa današnjom ustaškom vladom u Zagrebu«. »Kompromis sa Zagrebom« je u augustu tražio Đujićev bliski suradnik Stevo Rađenović, koji je Gojka Polovinu — piše to Polovina Oreškoviću — uvjeravao »da on može da garantuje da je Artuković spreman da pregovara i da on može doći do tih pregovora. Isti mi tvrdi da su za pregovore spremni i neki generalštabni oficiri«, a »naročito da su spremni na pregovore mlađi po činu i po godinama, ali da traže da u tim pregovorima učestvuju i HSS-ovci i Maček«. ⁴⁹

Bilješke

¹ Zb. NOR, XIII/1, 225.

² Dušan Plenča, n. d. 227.

³ AVII, 27, 9-1.

⁴ AVII, 8-20-14.

⁵ Isto, 215, 13/1.

⁶ Zb. NOR, XIII/1, 224.

⁷ Isto, 217.

- " Isto.
- ¹ AVII, 540, 26/2-1; *NOB u Dalmaciji*, 1,501.
- " Zb. NOR, V/1, 350.
- " Isto, 351.
- " Stevan Opačić, n. d. 744.
- ¹³ Jovo Popović, *Ratne uspomene Koste Nada*, Ustanak, Zagreb 1981, izjava dr Vladimira Bakarića, 132.
- " Jovo Popović, *Kazivanja dr Vladimira Bakarića*, Zagreb 1976, 27.
- " Arhiv Hrvatske, MUP, NDH, k. 1; Fikreta Jelić Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, Zagreb 1985, 37.
- ¹⁶ AH, MUP, NDH, 1.
- " Zb. NOR, XIII/1, 225.
- " AVII, 158, 15/2.
- " Đ. Stanisavljević, n. d. 49; AVII, 542, 20/10; H-P-2005.
- ²⁰ AH, NDH, 61, 40/15-2.
- ²¹ Isto, NDH, MUP, 2.
- ²² AVII, 61a, 40/15-2.
- ²³ Đoko P. Marić, jedan od petorice braće četnika iz Tipkovca, piše daje njegov najstariji brat »vojvoda Mirko odmah, dok je zauzeo Plavno, poslao dva kurira, Miću Babića iz Mokrog Luga i Iliju Dokića iz Plavna, u Kistanje, da obaveste pored ostalih izbeglica i sveštenika Momčila Dujića i Vladu Novakovića, da dolaze ...« (Đoko P. Marić, *General Dragoljub-Dražo Mihailović 25-godišnjica njegove pogibije 1946–1971*, Chicago 1971, 108)
- ²⁴ AH, Ca, 5.
- ²⁵ Izjava Đure Rodića, autorska zbirka.
- ²⁶ Luka Tanjga, *Očestovo u NOB*, 628.
- ²⁷ AVII, 195, 39/5-1.
- ²⁸ AVII, 195b, 12/2-9.
- ²⁹ AVII, Ča, 159, 1/2.
- ³⁰ Isto, 540, 26/2a-1.
- ³¹ Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, 146.
- ³² AVII, 88, 5/2, »Gerilac« br. 2, 7. 8. 1941.
- ³³ Isto, 637, 13/14-2.
- ³⁴ Dušan Plenča, n. d. 240.
- ³⁵ Arhiv CK KPH, 338.
- ³⁶ Gojko Polovina u navedenom pismu Đujićeva tumačenja objašnjava kao »nastojanje Talijana« da se »posluže ekonomskim i političkim sredstvima prije nego oružjem«, pri čemu »hoće da iskoriste suprotnosti između Srba i Hrvata«. Talijani »u svojim bankama hiljadarke i petstodinarke koje odavno ne vrijede u (ND) Hrvatskoj ... mijenjaju u odnosu 1 lira 2,60 dinara ... Ratni špekulanti i vojni liferanti dobili su široko polje rada.« (Arhiv CK KPH, 338)
- ³⁷ ASUPJ, H-V-49; Dušan Plenča, n. d. 241.
- " Komandant drvarskog štaba Ljubo Babić je bio takav autoritet u Kninskoj krajini, da je »svaki borac hteo da ga vidi«, tako da je, kad je nekom prilikom u augustu došao da obiđe kninske gerilce, »bilo teško napraviti raspored — ko će doći na taj sastanak, a ko ostati na položaju«. (Pero Boltić, *Na tromeđi Bosne, Like i Dalmacije*, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. 4, 219)
- ³⁹ AVII, 154, 34/3-15.
- ⁴⁰ Dalmacija u NOV, 2,655.
- ⁴¹ AVII, U-0-5-3/1-8.
- ⁴² AVII, 235-5/2-2.
- ⁴³ *NOB u Dalmaciji*, 1, 849—850.
- ⁴⁴ Zb. NOR, V/1, 102.
- ⁴⁵ AVII, 540, 24/3a.
- ⁴⁶ Isto, 195, 39/5-12.
- ⁴⁷ Preuzimajući komandu te zone, general Ambrosio je objavio »proglas pučanstvu«: »U smislu sporazuma postignutih sa vladom Nezavisne Države Hrvatske, preuzimam današnjim danom vojničke i građanske ovlasti na područjima ograničenim: sa sjevera: rijekom Kupom Osilnice (isključene) i Zdihova (uključenog). Sa zapada: crtom: Osilnica (isključena) — Mrzla Vodica (isključena). Bakarac (uključen) — Jadranska obala do Grude ((talijanska Dalmacija i Gruda isključena). Obuhvaćeni su otoci: Pag, Brač, Hvar, Sv. Klement, Šćedro, i manji južno od otoka poluotoka Pelješca. S juga: crtom: Gruda (isključena) — Grab (uključen) — Viluse (uključene) — Podvrš (uključen) — Crkvice (uključene) — Troglav (k. 1415). Sa istoka: crtom: Troglav (k. 1415) — Bjelašnica (k. 1687) - Slivlje — Previjska (k. 1904) — Lisac (k. 1497) — Prenj pl. (k. 2102) — k. 2074 — Ljubuška pi. (k. 1797) — Malovan — Draganić (isključen) — k. 1049 — Golija pl. (k.

1891) — k. 1643 - Šator pl. (k. 1872) — k. 1650 - k. 1264 — Mali - Brotnja - k. 161 I — Ruda Poljana — k. 1616 — k.1212 — Plješevica pl. (k. 1640) — Prijeboj (isključen) — Plitvički Ljeskovac — Raskrižje (k.777) — Gredoviti (k.787) — Hum (k. 863) — Tounj — Zdihovo. Sva mjesta uključena . . . Sve hrvatske građanske oblasti gore ograničenog predjela podređene su zapovjedništvu Talijanske vojničke vlasti . . . Sve hrvatske čete razmještene unutar istog predjela podređene su Zapovjedništvu 2. Armije . . . Svi oni koji su iz kojega god razloga napustili svoju zemlju, pozivaju se da se vrate svojim kućama. Talijanske im oružane snage garantiraju za njihovu sigurnost, za slobodu i za imovinu njihovu.« (AVII, 77, 28/3) »Njihova Preuzvišenost General Ambrosio« je »četama hrvatske vojske koje prelaze u njegovu zavisnost« narednih dana prenio »srdačan pozdrav«. (Zb. NOR, IV/1, 710)

⁴⁸ AVII, 621, 1/10.

⁴⁵ Jovo Popović, *Ratne uspomene Koste Nada*, Ustanak, Zagreb 1981, 139. Stevo Radenović Rađen je od tridesetih godina bio u bliskim odnosima s Andrijom Artukovićem, a poslije ustaškog prepada na žandarmerijsku stanicu u Brušanima 1932. godine, organizirao je Artukoviću, koristeći svoje zadarske veze, bijeg u Italiju. (Đoko Jovanić, *Ratna sjećanja*, rukopis, 68)

Talijani organiziraju četničke formacije

Ustaljeno je mišljenje u našoj historiografiji da su četnici popa Momčila Dujića, kninski, lički i bosanski četnici, baš kao i četnici Draže Mihailovića, organizirani od velikosrpskih političara za borbu protiv ustaša, a da su se potom, kao već gotove vojne formacije, potčinili okupatoru. Međutim, to je tek donekle točno. Četnike kao vojne formacije organiziraju talijanski obavještajci i štabovi divizijskog i višeg nivoa. Dobri poznavaoči četništva u drugome svjetskom ratu, istina, pišu »da se četnički pokret nije od početka stvarao kao jedinstven pokret«¹, odnosno da se »četnički pokret u Dalmaciji, Lici i Hercegovini kao i u delu Bosne razvija u posebnim okolnostima«, da »ne nastaje inicijativom ravnogorskog štaba«, iako »će se relativno brzo povezati sa D. Mihailovićem i, zahvaljujući izbegličkoj vladi i Radio-Londonu, priznaće njegovu komandu i potčiniće mu se«.² Ipak, uza sva priznanja razlika, naglasak uvijek ide na Mihailovića, pri čemu se previđa da Dujići spočetka nisu znali za postojanje Mihailovića, ni za njegovu izravnu ili posrednu, preko Nedića, kolaboraciju s Nijemcima. Da nije bilo dobro promišljene politike talijanskog okupatora, koji znatno prije izbijanja narodnooslobodilačkog ustanka sondira teren preko velikosrpskih političara i svojih starih špijuna za akciju u slučaju razložno očekivanog ustanka (»Od 1. juna 1941. rame uz rame s italijanskom vojskom borim se protiv zajedničkog neprijatelja«, piše Dujić talijanskom komandantu Kninskog sektora uoči kapitulacije Italije: »Za sve ovo vreme objektivna i pravilna ocena mojeg ličnog držanja, mojeg vojničkog i političkog rada ne može mi se prebaciti da sam i najmanjim svojim gestom pokazao akt neprijateljstva ili sumnje prema italijanskoj vojsci i italijanskom narodu, jer mi to ne bi dozvolila moja čast i moj srpski ponos, pošto bi to bilo suprotno mojem stavu iskrenog prijateljstva i saradnje sa italijanskim narodom — stavu koji sam zauzeo od prvog dana pa do danas, a kojeg želim da i dalje nastavim«³), četničke vojske ne bi bilo u Hrvatskoj, ili je barem ne bi bilo ni približno onoliko koliko će se naći u sastavu, neovisno o prividnoj zasebnosti, okupatorskog vojnog sistema. Korijene četničkih formacija se može tražiti, kao što to čini Đuro Stanisavljević, u prijeratnoj četničkoj organizaciji,⁴ koja nije bila mala, ali ni članovi starih četničkih udruženja, kao i velikosrbi iz Sokola, Jadranske straže, Narodne odbrane, »Zbora«, nekadašnji orjunaši i drugi, nisu svoje srpstvo u ilićevsom nadahnuću (»Plavo je nebo, srpske je boje, na njemu sedi Srbin bog ...«) tražili u samosvojnom oslobodilačkom pokretu, već u služenju. Isprepletenost njihovih ideološko-političkih opredjeljenja, nekad čak i suprotstavljenih (zna se, na primjer, da su odnosi između popa Momčila Dujića i ex-ministra Nike Novakovića Longa bili toliko nesnošljivi, da je pop u vrijeme rasprave o Konkordatu, dok je držao propovijed u beogradskoj crkvi Sv. Marka, napustio oltar da bi izbacio ministra iz crkve⁵) usklađivana je i usklađena samo na jednoj liniji: interes talijanskog okupatora. Taj

I

okupator je uvjerio, ili kupio uvjerenje »uglednih ličnosti srpskih elemenata« — kako će biti utvrđeno u zadarskoj prefekturi — »da je naša (talijanska) i njihova (velikosrpska) politika zajednička, jer nam prijete ubistvena opasnost od komunističkih bandi.« Na toj liniji, gotovo dva mjeseca prije ustanka, od 1. juna, Đujićevi kuriri obilaze i srpske zbjegove po šumama, ali i splitski velikosrpski punkt, kamo je Đujić najčešće slao Nadu Stanić. O njenim dolascima iz Kistanja u Split, s talijanskom legitimacijom, znala je i ustaška obavještajna služba, koja za Staniću u jednom julskom izvještaju kaže da je »zloglasan četnik«. U ustaškoj službi također nije promaklo svojevrsno talijansko i »četničko« dogovaranje protiv ustaškog režima. Ministar NDH u Splitu Edo Bulat je početkom jula javio svom kolegi Mladenu Lorkoviću u Zagrebu »da četnici u vezi s nekim Talijanima spremaju neke događaje između 14. i 20. ovog mjeseca«. Nijednu značajniju akciju bivši i budući četnici, koje Talijani nazivaju »uglednim ličnostima srpskih elemenata«, nisu ni prije ustanka, ni kasnije poduzeli bez uputstava ili odobrenja talijanskih vojno-političkih vlasti. Ni jedan oblik njihove aktivnosti nije građenje procesa narodnooslobodilačkog organiziranja. Oni se hoće u dogledno vrijeme potčiniti Draži Mihailoviću, kad Mihailović već bude međunarodno okićen oreolom »legendarnog junaka balkanskih planina« i kad dobije »deneralske« zvjezdice s portfeljom ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, ali i to će učiniti s odobrenjem talijanske komande. Prijeratna četnička udruženja ni u jednom kraju Hrvatske nisu organizirala ustanak, kao što se nigdje nisu suprotstavila najezdi okupatora, pa čak ni ustaškim formacijama Mačekove Zaštite. Istina, neki pamte da je strmički paroh prvih dana rata viđen u četničkoj uniformi, ali ne da bi u Dalmaciji četovao, nego da bi — ako je za vjerovati — pobjegao k Ljotiću u Srbiju. Ni pop Momčilo, bez popovske mantije, s puškom na ramenu i revolverom o pojasu, kao ni jedan drugi član nekog četničkog udruženja nije se, kao organizirani četnik, pojavio uoči 27. jula, niti 27. jula s ustaničkim jedinicama, mada je u tim jedinicama bilo prijeratnih »zakletih četnika«, a nekima je čak bila povjerena komandirska dužnost, kao na primjer Glišanu Čuku, koji je komandirao Otrićkim odredom, ali je, uz svog komesara Iliju Radakovića osposobljen da potpuno prihvati cjelinu programa narodnooslobodilačkog pokreta. Prijeratni četnici u gerilskim odredima nigdje se ne nazivaju četnicima. Nema, naime, četnika poslije 6. aprila 1941. godine, dok ih talijanski oficiri ne organiziraju, najprije u NDH, a potom i na anektiranom području Dalmacije. Pojam četnik ili četnički u ličko-dalmatinskim i krajiškim odredima prvi put se spominje tek trinaest dana poslije izbijanja ustanka, 9. augusta, kad — gotovo neuočljivo — u jednom naređenju Živko Brković kninskim gerilcima nadređeni »Štab gerilskih odreda za Bosansko Grahovo i okolinu« preimenuje u »Vrhovni generalštab gerilskih i četničkih odreda«, a svoj štab i komandu u »Štab gerilskih i četničkih odreda za Kninsku krajinu«. Tad su već Talijani izišli iz Knina, svakako uz punu pomoć đujićevske grupe, koja se, dolaskom iz Kistanja, nametnula »kninskoj gerili«. Pa kad general Dalmazzo bude izvještavao o uspostavljanju kolaboracije u Hrvatskoj, neće reći da su uspostavljeni kontakti s četnicima, jer četnika tada kao organizacije i nema, nego: »Prvi kontakti s rukovodiocima ustaničkih formacija uspostavljeni su na teritoriji pješadijske divizije Sassari. . .«¹⁰ Dok Talijani nisu iz faze penetracione propagande, kao »zaštita prijateljskih Srba«, prešli u neposrednu akciju, okupirajući dijelove tek stvorene oslobođene teritorije, i s interesom da se još više uklone prema Savi, te s neophodnom potrebom da onemoguće raz-

vijanje narodnooslobodilačkog ustanka, nigdje se, osim u ustaškoj »promidžbi«, ne spominju četnici. A ustaše su, zna se, svakog uhapšenog Srbina proglašavali četnikom i u aprilu su počeli ispisivati »četničke liste« za predstojeće pokolje. Krajem maja, primjerice, ustaše pišu da se u logoru Danica nalazi »zatvoreno preko 1000 četnika iz raznih krajeva Hrvatske«. ¹¹ Četnici u Hrvatskoj, kao dio vojnih snaga okupatorskog sistema, pod neposrednom komandom štabova svojih divizija, neovisno o tome zovu li ih Talijani četnicima ili — kasnije, kad ih svrstaju — antikomunističkom dobrovoljačkom milicijom (MVAC) nastaju izdvajanjem iz ustaničkih snaga, da bi od samog početka, po mjeri talijanskih potreba, bili naoružavani, opremljeni, hranjeni, plaćani i korišteni. Ništa što se tiče četničkog svrstavanja u Hrvatskoj nije išlo mimo Talijana, niti je prolazilo bez njihovog uvida.

Sireći se od početka augusta u »demilitiziranu« zonu, ovoga puta drugačije od postupaka u aprilu, više na velikosrpskoj, nego na ustaškoj strani, potpaljuju i raspaljuju elemente mržnje među srpskim i hrvatskim narodom. Ustaše su prisiljene da one koje su proglašavali »vjekovnim neprijateljima« i »najvećim neprijateljima hrvatskog naroda«, »neprijateljima, koji dođoše s imo, pa moraju i nestati, bilo silom, bilo milom«, prime za saveznike. A ti ustaški saveznici, u talijanskoj organizaciji, pred izmučenim narodom koji nazorovski, glasom »majke pravoslavne« bugari »nad zaklanom porodicom« i »nad ognjištem doma svoga«, još sapat očajem, mada unekoliko uznađan — poticajem komunističke misli — na mogući otpor, istupaju »samospasujućom« parolom o »mudrosti« i »lukavosti«, kao jedinim rješenjem za srpski narod, cilj kojeg ne treba i ne smije biti »pogubna borba« protiv okupatora, već zavaravanje prividnim prijateljstvom i suradnjom navodno u iščekivanju pobjede antihitlerovskog saveza, kada će »spašeni narod, bez velikih žrtava na koje je bio osuđen od Berlina, moći zatražiti i pouzdano dobiti ugodno i ugledno mjesto pod kapom nebeskom, odnosno u budućem slobodnom svijetu«. ¹² Upravo tako 16. augusta 1941. piše stari liječnik i još stariji političar, Niko Novaković Longo, nekad dovoljno odlučan da se dobrovoljno pojavi na bojištima balkanskih ratova kao liječnik u vojsci kralja Nikole od Njeguša, a kasnije dovoljno iskvaren u političkim preplitanjima da bi se našao, poslije nekoliko finansijskih afera optuživan za korupciju, u ministarskim kabinetima Nikole Pašića (1924) i svog prisnog prijatelja Milana Stojadinovića (minister bez portfelja 1937). Pisao je tako o nužnosti kolaboracije na putu do »uglednog mjesta pod kapom nebeskom« Bošku Desnici, kojeg su 1919. Talijani hapsili zbog karađorđevićevskog srbovanja, a 1941. je u ime tog srbovanja bio među prvima, iza Longa uz Đujića svrstan, koji su se sa svim svojim srbovlukom sklanjali pod talijanske pelerine.

Upravo pod njihovim utjecajem, u augustu počinje u shvaćanjima ustanka i oslobodilačke borbe podvajanje u gerilskim jedinicama. Ljudi se već dijele, mada se jedinice još ne dijele, ali već su prisutna dva pitanja: gerilac ¹³ i četnik, što ima prijemčivost zbog pojma srpskog slobodarskog borbenog organiziranja, ali u prilikama kakve su 1941. bile na Tromeđi pojam je taj lišen tradicijskog smisla i mnogo više svjedoči o velikosrpsstvu kao obliku kolaboracije, sluganstva i služenja, nego što je element slobodarstva.

Đujić o četnicima, kao obliku vojne formacije, prvi put govori tri tjedna poslije ustanka kad su Talijani nezaustavljano prolazili iz Knina na sjever. Dok Talijani ne zaposjednu slobodni teritorij, nema četnika. Đujić, dakako u sprezi sa svima onima koje su instruirale talijanske komande, do tad je obavio

ogroman posao utvrđujući puteve kolaboracije, tako daje u jednom dijelu gerilskih snaga, i to u onim selima gdje nije dopirala, ili je dopirala u nejasnim tonovima, komunistička misao o suštinskim relacijama narodnooslobodilačkog pokreta i njegovih oružanih snaga (Tito 10. augusta 1941 : »Narodnooslobodilački partizanski odredi u svim oblastima Jugoslavije — Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Vojvodini, Sandžaku i Dalmaciji — imaju glavni svoj cilj: oslobođenje naroda Jugoslavije od okupatora i borbu protiv domaćih okupatorskih agenata koji pomažu ugnjetavanje i terorisanje naših naroda . . . Partizanski odredi zovu se narodnooslobodilačkim i zbog toga što to nisu borbene formacije bilo koje političke partije ili grupe — u konkretnom slučaju i Komunističke partije bez obzira na to što se komunisti bore u prvim redovima — već su to borbeni odredi naroda Jugoslavije u kojima treba da se bore svi rodoljubi sposobni za oružanu borbu protiv okupatora, bez obzira na političko uvjerenje.«¹⁴) postala prijemčiva Đujićeva krilatica o Talijanima kao »srpskim spasiocima«. Talijani su pokrenuli čitav organizacijski aparat da bi »nacionaliste-pobunjenike« ugradili u okupatorski sistem, koristeći ih istovremeno i kao vojsku protiv ustanka i kao klin penetracijskog širenja prema Zagrebu. Tek što je ustanak planuo, 29. jula, komandant 6. armijskog korpusa general Renzo Dalmazzo je uvjerljivo objašnjavao potčinjenima da Dujić i ostali »nacionalisti-pobunjenici« uopće »nisu protivnici Italije«, nego naprotiv, da »zaista pokazuju poštovanje prema našim oficirima«. ¹⁵ Nekoliko dana kasnije taj je general upozorio višu komandu na neophodnost hitnog donošenja odluke »za naše ponašanje i vladavinu«, jer su »pobunjenici prilično dobro svrstani u formacije«, a uočena je mogućnost da — zbog malog ugleda »nacionalista-pobunjenika« — »komunistički elementi preuzmu uzde pokreta i izazovu akcije usmjerene i protiv Talijana«. ¹⁶

Na velikom slobodnom teritoriju od Knina do Bihaća, ustaničke snage, za borbe pripremane u zbje govima po planinama i u selima izvan komunikacija, tih su dana polagale zakletvu objavljenu u drvarskom »Gerilcu« ; »Zaklinjem se da ću se neprijatelju, koji je pomoću domaćih izdajica i plaćenika, porobio i opljačkao moju zemlju . . . osvetiti, da ću mu nanositi udarac, krv za krv, smrt za smrt!« Nedvojbeno je izraženo opredjeljenje za rat protiv okupatora. No, u Kninskoj krajini nikako da se prikupi energija i odvažnost za prelazak iz protivustaške pobune u narodnooslobodilački ustanak. Jedan od onih koji su s tiškovačkim gerilcima 27. jula oslobodili od ustaša Strmicu, Pero Jarić, piše da poslije dolaska Momčila Dujića i Živka Brkovića među ustanike (»oni se nameću za komandante Kninskog sektora«) »nisu preduzimane nikakve akcije« protiv Talijana, koje je »Đujić doveo u jednom kamionu u Golubić«, gdje »je vršio neke pregovore da mi ustanici budemo pomirljiviji prema italijanskoj vojsci«. Tako je »po dolasku popa Dujića i Brkovića nastala potpuna stagnacija«.

Nesnošljivo ambiciozan, pop Momčilo Đujić je od dolaska iz Kistanja jednako zainteresirano gradio pomirljivo-sluganske odnose prema Talijanima, i svoju nadmoćnu ulogu u gerilskim odredima. Ipak, ne otkriva razmjere izdaje. Pa ako i jeste »doveo jedan kamion italijanske vojske u Golubić«, i ako jeste u svom ne baš sasvim jasno definiranom štabu u Strmici primio talijanske poručnike Cameratta i Draggicha, a potom kapetana Babicha i Marusicha, koje je, radi potpunijeg uvida u prilike, slao Angelo de Mateis, načelnik obavještajnog odjeljenja 6. armijskog korpusa, ako i jeste zajedno s Pajom Popovićem, odlazio u Knin »do zuba naoružan«, ipak nije javno, pred gerilci-

ma poricao komandni značaj drvarskog štaba na čelu s Ljubom Babićem. U augustu on neće, u susretima s organizatorima narodnooslobodilačkog ustanka, poricati suštinski značaj programa štaba Drvarske brigade, koji je svoja nastojanja tumačio u tekstovima Nikice Pavlića, urednika drvarskog »Gerilca«: »Stvarati danas posebni srpski oslobodilački pokret i u ime toga pokreta tražiti autonomiju pod zaštitom talijanskog okupatora, to znači raditi protiv srpskog kao i protiv ostalih naroda Jugoslavije, to znači raditi u korist fašizma«. ¹⁷ Ali će i pred postrojenim odredima Kninskog sektora, izdvajajući postupno »nacionaliste-pobunjenike«, i pred učestalim gostima iz Vrličke, Drniške i Kninske krajine, i s popovske govornice u Bogorodičinoj crkvi tumačiti izlišnost borbe. Ne kaže: ne borba. Nego: »razmislite, ljudi!« Jer: čemu da se gine, kad »nama ni kosa s glave ne može pofaliti, ako nas razni avanturisti ne uguraju u krvaviju koja srpskom narodu ne treba«. U Kninskoj krajini Đujićevo nastojanje ali i ne samo Đujićevo, umrtvljuje borbenost ustaničkih odreda. Divizija »Sassari« se u više kolona širi kroz tek oslobođene zone, a na vojsku okupacije ni metak nije ispaljen. Dva talijanska oficira su 11. augusta u gračačkom selu s ličkog juga — Otriću — anketirala veću grupu ustanika, tako da će taj anketni list (odgovori na talijanska pitanja, mahom stilizirani rječnikom i u Kistanjama osmišljenim interesom Steve Rađenovića) ući u povijest kao »Otrički sporazum«. I dok je, osuđujući taj »sporazum«, Marko Orešković s mnogo jarosti upozorio rukovodstvo Drvarske brigade i njenih bataljona da »oslobođeni Srbi, koji su se svojom krvlju oslobodili, ne smiju lakomisleno nasjesti lukavim agentima talijanskih fašista, nego složno i odlučno suzbiti svaki pokušaj Talijana da uđu u ove oslobođene krajeve«, podsjećajući da su Talijani »dvanaest godina hranili i odgajali Pavelića«, da bi ga »doveli na vlast« s ustašama koji su »pod talijanskom zaštitom vršili sva svoja zločinstva nad mirnim srpskim narodom«, ¹⁸ pop Momčilo Đujić je bio krajnje nezadovoljan rezultatima »sporazuma«: nije bilo ni najneznatnijeg dokaza da će vojska narodnooslobodilačkog pokreta u kotarevima Gračac i Lapac odustati od borbe protiv talijanskog okupatora. Na sastanku u strmičkoj parohijskoj kući u drugoj dekadi augusta su zaredali sastanci i s »narodnim vođama« i s talijanskim oficirima. Valjalo je pripremiti nove pregovore i utanačiti pismeni sporazum, koji će biti zbir međusobnih obaveza, a ne samo »anketni list«, kakav je potpisan 11. augusta na Otriću. Na pripremama novog sastanka najviše su uradili u ime »nacionalista-pobunjenika« lapački radikalni poslanik Stevo Rađenović, a u ime talijanske vojske obavještajni oficir kapetan Vincenzo Marusich. ¹⁹ Stoga će »vođa Srba«, Niko Novaković Longo, sklonivši se u Zadar 13. septembra, kad već pregovori budu zaključeni i sporazum potpisan, zahvaljivati Marussiju: »Vaše napore i napore gospodina Rađenovića na najlepší mogući način potvrdio je skorašnji pađenski sastanak i naš sporazum koji je tamo postignut.« ²⁰

Riječ je o sastanku održanom u Pađenima 26. augusta.

Osim već spomenutog otričkog »anketnog razgovora«, sastanku u Pađenima je prethodilo nekoliko kontakata manjeg značaja i dva sastanka: jedan s predstavnicima Like, a drugi s predstavnikom Dalmacije. Vrijeme održavanja »ličkog sastanka« pouzdano je utvrđeno — održan je uoči Pađena, 25. augusta, i ovoga puta na Otriću. Na Otrić je »italijanska komanda preko svog agenta Veljka Budimira pozvala na privatne razgovore Stevu Rađenovića«, obavijestit će ličke gerilce njihov komandant Stojan Matić. Rađenovića je pratio Milan Tankosić, predstavnik najangažiranijeg dijela gerilaca, koji su

bili nedvosmisleno opredijeljeni za antifašističku narodnooslobodilačku borbu. Tankosić je, po svoj prilici, dobio taj zadatak već i stoga što su mu od štaba Drvarske brigade u formi pismenog naređenja bili povjereni »posebni zadaci organizovanja i vršenja napada na talijanske jedinice koje čuvaju prugu i rušenje pruge Knin—Gračac«. ²¹ Također bi se to dalo zaključiti i po sačuvanom izvještaju Milana Tankosića upućenog Ljubi Babiću: piše kako je, obilazeći Gračac i Popinu, »izvideo koliko italijanska vojska raspolaže sa snagama«. ²² Milana Tankosića je na pregovore u Otriću, s Rađenovićem, poslao komandant »svih gerilskih odreda za oslobođenje krajeva Bosne i Like« ²³ Stojan Matić. Komandant Matić je o tome 27. augusta napisao »obavještenje« namijenjeno »svim komandirima jedinica i svim mjesnim odborima da ga saopšte borcima na položaju i cjelokupnom narodu u pozadini«. ²⁴ Na Otriću, »prigodom sastanka sa italijanskim oficirima među kojima su bila dva đenerala«, Rađenoviću i Tankosiću Talijani su »pokazali jednu mapu na kojoj je bilo označeno da Talijani žele da okupiraju krajeve do linije koja ide od Ogulina preko Plaškog, Korenice, Rudog Lisca, Brotnje, Cvjetnica, Kamenica, Marinkovaca itd. prema Hercegovini«. Talijanski oficiri »izjavili su da bi oni na okupiranom području uspostavili svoju vojnu vlast, a *civilna vlast ostala bi i dalje u rukama hrvatskih ustaša i ustaške vlade u Zagrebu*«.

Izvještavajući rimsku vladu o »sastanku u blizini Zrmanje«, Bastianini spominje »okružnicu izvučenu na ciklostilu, koju je izdalo rukovodstvo revolucionarnog pokreta«, koje »naređuje da ne treba uznemiravati Talijane«. ²⁵ Mogla bi biti posrijedi već spominjana izjava Dujića, Brkovića i Bogunovića, koji su se potpisali nepostojećom »Komandom štaba gerilskih odreda za Bosnu«. »Okružnica izvučena na ciklostilu« je u jednom sačuvanom primjerku imala dodatno objašnjenje, vjerojatno Rađenovićevo ili majora Boška Rašeta, »vojnog savjetnika pri štabu gerilskih odreda za Donji Lapac i okolinu«, o tome kako je »sa Italijanima postignut sporazum o zaposjedanju ovih krajeva njihovim četama«, pri čemu Talijani »garantuju potpunu slobodu i mir« i »pored toga što oni zavode svoju vlast«. ²⁶

U augustu je, kao i narednih mjeseci, silovito vršen pritisak na zbuñene dijelove gerile da prihvate Talijane ne samo kao faktor sigurnosti, nego i slobode. U Lici su tih dana, više nego u sjevernoj Dalmaciji, uz Stevu Rađenovića proces »talijaniziranja« ustaničkih masa podsticali neki oficiri. Jedan od njih žandarmerijski major Mirko Oklobdžija, koji se vratio iz Beograda, da bi se tokom augusta našao u nekoliko grupa pregovarača s Talijanima, obavijestio je svog rođaka i kolegu, majora Boška Rašeta, »da su srbijanski pobunjenici imali pregovore sa Nijemcima« i da su u tim pregovorima »kao razlog ustanka naveli masakriranje Srba u Hrvatskoj, a kao uvjet mira postavili su okupaciju Hrvatske«. Obavještavajući o tome potporučnika Stojana Matića, koji je prije rata održavao veze s komunističkom ilegalom u Zagrebu, Rašeta ga je upozorio: »Srbi, koji sprečavaju okupaciju, otvoreno služe Paveliću, štite Nezavisnu Državu.« ²⁷ Istovremeno je major Rašeta nekom oficiru iz 5. armijskog korpusa »potvrdio da pučanstvo ima miroljubiv stav« prema Talijanima. Pred talijanskim oficirima Rašeta zasad isključuje prisustvo komunističkih elemenata u »zoni«, ²⁸ dakako, i Rašeta je znao da ustanak i iz Drvara, i iz Srba, odnosno iz Donjeg Lapca, vode upravo komunisti. Da nije bilo »komunističkih elemenata«, odnosno da vojska narodnooslobodilačkog pokreta nije svrstavana u smislu proglašenja CK KPJ (»U ime slobode i nacio-

nalne nezavisnosti Komunistička partija Jugoslavije poziva sve rodoljubive narodne elemente da se ujedine u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — fašističkog okupatora i domaćih izdajnika . . . učinimo da naša zemlja bude okupatoru grobnica, a ne baza za njegovo snabdjevanje!«²⁹) napor Rađenovića, Dujića ili Longa bi bio suvišan, a Rađenovićeva poruka predana talijanskim oficirima na Otriću — »da ne gledaju u srpskom narodu svoga neprijatelja, već naprotiv svog prijatelja«³⁰ — bila bi primljena kao realnost.

Dok je poslanik kraljevskog parlamenta Stevo Rađenović utirao put prema Pađenima s ličke strane, Niko Novaković Longo je kao predstavnik »srpske Dalmacije« to činio djelujući iz Zadra. Iz talijanskih dokumenata se vidi da je Niko Novaković sve ključne elemente pađenskog sporazuma utvrdio u Kistanjama na sastanku s komandantom divizije »Sassari« generalom Furiom Monticellijem, načelnikom štaba 2. armije generalom Ettoreom De Blasiom, komandantom talijanskih snaga u Gračacu pukovnikom Umbertoom Salvatoreom i obavještajnim oficirima potpukovnikom Luzijem.³¹

Neovisno o tome, da li je sastanak u Kistanjama bio 29. augusta,³² ili nekoliko dana ranije, odnosno: da li je u Pađenima pregovarano 26. augusta, ili nekoliko dana kasnije, sigurno je da su u Pađenima utemeljeni odnosi kolaboracionista s Talijanima na kojima će u narednim periodima biti izgrađen sistem vojnog i političkog služenja. Niko Novaković, njegov brat Vlade i Momčilo Dujić su tamo prihvatili rješenja utanačena u sporazumu Italije i Pavelića u vezi s reokupacijom druge zone, uz suglasnost da »u mjestima i krajevima gdje je srpski narod u većini« bude »u civilu upravo postavljen i Srbini« koji »ne može ništa učiniti bez odobrenja i sporazuma s italijanskim vlastima«.³³

Osim dvojice Novakovića i Momčila Dujića, sporazum su s Talijanima u Pađenima utanačavali popovi Stevan Prostran i Petar Stanisavljević, paroh Sekujić, kaluđer Nikanor Kalik, aktivni ili rezervni oficiri Živko Brković, Stevan Čuruvija, Nikola Kukolj i Veljko Ilić Dedo, sin kninskog krčmara student Ilija Čenić, seoski gazda (i trgovački putnik) Pajo Popović... Svi su oni, izvještava general Monticelli, »složno izrazili želju da se stanje normalizuje onako kako su odlučile talijanske vlasti«.³⁴

Na inicijativu grupe Novaković—Đujić—Brković, sastanku u Pađenima je dan maksimalan manifestacioni karakter. Narod iz kninskog kraja je pozvan na svetkovanje, a gerilci na smotru. Okupljeno je mnoštvo svijeta iz Očestova, Otona, Plavna, Radljeva, Ervenika, Radučića, Mokrog Polja . . . U Pađene, koje je blokirala jedna talijanska jedinica, gerilci su »na prevaru dovedeni« ; rečeno im je »da su ustaše prodrle u Zrmanju i da redom kolju«. Na ulazu u selo gerilci su razoružani. Odmah poslije njih, u Pađene je došlo nekoliko osobnih automobila. Luka Tanjga piše da su automobilima doputovala »dva generala talijanske vojske, nekoliko oficira i osoba u građanskim odijelima, među kojima je bio i Niko Novaković—Longo . . . Tada sam slušao da neki stariji, pozdravljajući Longa, govore: >Šjor Niko, ako nas ti ne spasiš, neće ni bog!< I eto, svoj ugled Niko je ovoga puta koristio za okupatora . . . Elita, s Longom, talijanskim generalima i višim oficirima je otišla u gradsku kuću i razgovarala o ne znam čemu, a nakon jednog sata saopšteno nam je da Talijani razumiju naše strahovanje i nepovjerenje prema Hrvatima, ali da talijanska vojska i civilna uprava garantira srpskom narodu mir, spokojstvo, živote i imovinu, pod uvjetom da bude lojalan prema talijanskoj vojsci i talijanskoj vlasti. Nakon toga saopćenja talijanska vojska je izišla iz zaklona, u jačini jed-

nog bataljona od oko 350 do 400 ljudi. Pošto su otišli osobljenj automobili i u njima viši oficiri, general i Longo, vojska je otišla put Radučića i Kistanja...«³⁵

U već spominjanom »obavještenju« Stojana Matić^o 27. augusta, kaže se da su »italijanski oficiri ponovili isto ono što i na Otriću, te su pored ostalog naglasili da se italijanska vojska ne bi interesovala za događaje izvan onog mjesta koje oni okupiraju. Dr Niko Novaković izjavio je daje njemu rekao komandant italijanske armije da bi pored italijanske komande u štabu postojao jedan hrvatski ustaški komesar od strane ustaške vlade iz Zagreba koji bi komesar rukovodio sa svim poslovima civilne uprave u ime ustaške vlade iz Zagreba na onoj teritoriji koji bi Italijani okupirali.«

Među kninskim ustanicima malo je bilo uvjerljivih autoriteta, koji bi, kao što to u svom »obavještenju« čini Stojan Matić, mogli objasniti:!

»Prosto je jasno da nas Talijani žele ponovo povratiti pod ustašku vlast i razoružati nas i prepustiti ustašama da bi ovi mogli da kolju naš i naše porodice ...«

Osim s područja Kninske krajine, na pregovorima u Pađenima nije bilo predstavnika vojske narodnooslobodilačkog pokreta. Po reakciji rukovodstva gerilskih jedinica na tzv. otrički sporazum, Talijanima je moralo biti jasno da sporazuma s onima koje su oni ocjenjivali kao »komunističke elemente« nema, jer u »Gerilcu« je precizirano:

»Istina je da je naš pokret nastao u prvom redu zbog ustaških zločina nad srpskim narodom. Istina je, međutim, i to da je njegov cilj širi, da se ne radi samo o zaštiti golih života i imovine nego o potpunom i konačnom narodnom oslobođenju od svih fašističkih okupatora i njihovih plaćenika.«³⁷

Dva talijanska niža oficira, vjerojatno obavještajci, na Otriću nisu imali zadatak da uspostavljaju sporazume, nego da ispituju sastav (politički) oružanih snaga ustanka i njihovo raspoloženje u odnosu na okupatora. Koliko su saznali na Otriću 11. augusta, a koliko od svekolikih Dujića, ili svojih drugih špijuna, teško je reći, ali im je, kad dolaze u Pađene 26. augusta, jasno: s glavinom one vojske koju predstavlja drvarski štab nema pregovora. Izlaz je: stvaranje vlastite kvislinške vojske. Zato je sastanak u Pađenima polazna točka prema oružanim jedinicama koje će dobiti ime četnika ili dobrovoljačke antikomunističke milicije. Sastanak u Pađenima, i pađenski sporazum, ide mimo Drvarske gerilske narodnooslobodilačke brigade. Među historičarima, prvi je, uočavajući značaj tog podatka, pađenski sastanak analizirao Đuro Stanisavljević:

»Dok su glavne ustaničke snage Like, angažirajući se potpuno u kršenju ustaško-domobranske ofanzive, u kojoj je učestvovalo preko 3000 domobrana i ustaša na pravcima Lovinac—Udbina, Gračac—Bruvno—Donji Lapac, Kulen Vakuf—Donji Lapac, povukle i znatne snage ustanika s područja Zrmanje i Srba, a delom i iz Bukovice, u akciju razbijanja ofanzive, građanski političari u Srbu i Zrmanji, koristeći tu situaciju, nesmetano su održavali »skupove« na kojima su izabrani delegati za sastanak u Pađenima. Postižući uspeh u Srbu, oni su pokušali da to sprovedu i u Trubaru, zahvatajući dalje sela i prema Drvaru, ali bez uspeha. Na isti način vršen je »izbor« delegata u Kninskoj krajini i u delu Bukovice. Kako se u toj akciji nije mogla zahvatiti zapadna Bosna, za njene »legitimne« predstavnike uzeto je jednostavno nekoliko trgovaca koji su ranije izbegli u Dalmaciju ili, u toku ustanka, u Kninsku krajinu.«³⁸

U Pađenima je 26. augusta potpisana »proširena izjava« u kojoj »Italijani garantiraju sigurnost i slobodu naroda srpskog u okupiranoj oblasti, is-povjedanja religije, slobodu škole i nastave« s tim da »vojnu i civilnu upravu preuzimaju Italijani, a kod civilne uprave biće imenovan komesar Hrvat u sporazumu sa Zagrebom i Rimom«. ³⁹

Jeka pađenskog sastanka, ali i neophodnost da se ubrza reorganizacija gerilskih odreda u mobilniju vojsku, požurila je ličko-drvarsko rukovodstvo ustanka da održe »zasjedanje delegata narodnooslobodilačkih gerilskih odreda za Bosnu i Liku«. Savjetovanje — ili kako »Gerilac« kaže: zasjedanje — održano je u Drvaru 31. augusta u prisustvu »predstavnik sa svih naših frontova, koji se danas pružaju daleko sve tamo od Velebita, Dinare i Plitvičkih jezera pa sve do Livna«. Osim što je »trebalo povezati sve odrede i učvrstiti jedinstvo« zasjedanje »je bilo potrebno osobito zbog toga, što su se u posljednje vrijeme pojavili neki protunarodni elementi, koji su htjeli našu narodno-oslobodilačku borbu iskoristiti u svoje lične ciljeve«, oni koji »više vole talijanski fašizam nego slobodu srpskog naroda«.

Na Drvarskom zasjedanju gerilske odrede sjeverne Dalmacije su predstavljali *Pajo Popović, Stevan Curuvija, Obrad Knežević, Pajo Kurbalija, Miloš Opačić, Vlado Despot, Boško Dešić*, a — između ostalih — i pop *Momčilo Đujić*. Tko je od njih podnio izvještaj, ne znamo; u »Gerilcu« je 6. septembra samo kazano:

»O položaju u Kninskoj krajini podnio je opširan izvještaj drug tamošnji delegat. I tamo su talijanski agenti pokušali unijeti u narod vijesti o tome kako će Talijani štititi Srbe, ali svi svjesni borci suzbijaju to i tumače narodu opasnost od talijanskog fašizma, koji je i doveo *Pavelića* na vlast.«

Svi delegati, dakle i pop Momčilo Đujić, jednoglasno su prihvatili Rezoluciju, »koja najbolje pokazuje jednodušnost delegata«. Nedvosmisleno su se izjasnili da će »nastaviti svetu borbu nacionalnog oslobođenja ispod talijanskih i njemačkih okupatora i njihovih plaćenika ustaških bandita i domaćih izdajnika«, ogradili su se od svih »koji šuruju sa našim vjekovnim neprijateljima i koji žele da naš narod i našu svetu borbu stave u njihove ruke«, na liniji bratstva i jedinstva pružaju »bratsku ruku hrvatskom i slovenačkom narodu i braći Muslimanima da naše redove ujedinimo i da zajednički povedemo nemilosrdnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika« .. ⁴⁰

Ili se na drvarskoj konferenciji gerilskih delegata nije znalo što je sve utanačeno na sporazumaškom sastanku u Pađenima, što je teško povjerovati, uzimajući u obzir tri dana prije objavljeno »obavještenje« *Stojana Matića*, ili su izjave predstavnika Kninske krajine tako uvjerljivo poricale zbiljsku vrijednost pađenskog sporazuma, što je vjerojatnije — u svakom slučaju ima pravo Plenča, »stvorena je kobna zabluda koja će biti skupo plaćena«. Ostaje dojam da je pop Đujić, izjašnjavajući se za »svetu borbu« protiv okupatora i za pružanje »bratske ruke« svim jugoslavenskim narodima (»Naša oslobodilačka borba samo je dio nacionalno-oslobodilačke borbe svih naroda naše porobljene domovine ...«) zbunio, ili barem u nedoumici ostavio rukovodstvo ustanka u Drvaru, mada ličkim, krajiškim i dalmatinskim komunistima nije bila nepoznata njegova »kistanjska škola«, odlasci u Knin, prisustvo talijanskih obavještajaca u Strmici i uporno ponavljanje da između ustaša i hrvatskog naroda nema razlike. Među ostalima, u Drvaru je bio i Gašpar Bergam, koji je od aprila 1941. do augusta u Kninu djelovao kao instruktor Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju; sam će kasnije pisati da je na putu iz Knina za Drvar

»upozoren na Đujićevo protalijansko djelovanje«, i njemu je, kaže, »bilo očito da do otvorenog sukoba mora doći«. Ako maksimalne mjere opreza spram popa Đujića nije izazvao Bergamov podatak da su on i njegovi suputnici »u Golubiću i Strmici zatekli četnike i žandare sa četničkim amblemima i kraljevskim kokardama«, što i nije moralo biti dokaz priključivanja talijanskom okupatoru, moralo je zabrinuti saznanje da su u selima Đujićevih četa na konopima rastegnutim preko puteva »visile male talijanske i srpske zastavice poredane jedna do druge«. Bergam će kasnije reći, da je to »bila neka vrsta slavoluka podignutog u čast četničkih prijatelja talijanskih okupatora«. ⁴¹ Dakako, nije se u Drvaru moralo znati, kako je uoči drvarskog savjetovanja negdje na putu Golubić—Strmica—Grahovo neki od komandira »nacionalista-pobunjenika« (a prvi među njima je na tom sektoru bio upravo pop Momčilo Đujić) ponudio — da svoje specijalne formacije priključe talijanskoj armiji za borbu protiv Sovjetskog Saveza«. To je podatak iz izvještaja komande talijanskog 6. armijskog korpusa, a objavio ga je američki historičar M. J. Milazzo. ⁴²

Kobna zabluda drvarskog štaba u vezi s Đujićem nije bila bez veze s 1937. godinom i popovim hodom na čelu štrajkačke kolone. A isto tako po svoj je prilici uziman u obzir podatak da je upravo pop Momčilo istjerao sa svoje propovijedi u beogradskoj crkvi Sv. Marka Niku Novakovića Longa, za kojeg je u Drvaru jasno kazano da je »izdajica srpskog naroda« ravan Aćimoviću, Ljotiću ili Letici, da je »na čelu« raznih »izdajica i starih narodnih derikozža«, koji »pozivaju isto tako kao i Pavelić talijansku vojsku da okupira naše oslobođene krajeve«. ⁴³ Možda otud tanka nada da Đujić neće s Longom? Što bi, inače, komandant Drvarske brigade Ljubo Babić 2. septembra išao u Strmicu da s popom Đujićem i komandirima njegovih četa utvrdi borbeni raspored, ⁴⁴ kako bi Talijani u pohodu preko Strmice prema Bosanskom Grahovu i Drvaru bili tučeni i zaustavljeni. Do Strmice je Ljubu Babića pratio učitelj Lazo Tešanović, koji će nekoliko mjeseci kasnije u ime skendervakufskih četnika sklopiti prvi sporazum s Nijemcima i ustašama.

I Đujić, i Brane Bogunović, i Živko Brković dali su komandantu Ljubu Babiću tvrdu riječ da će »svim raspoloživim snagama« tući Talijane. Pero Boltić je poslije rata pisao kako su »sve jedinice, koje su se nalazile od Kozjaka do Jelina polja dobile nalog da priđu bliže putu Knin—Grahovo« i da je »raspored jedinica za prihvat borbe izvršen tako što je Golubićka četa, sa dijelovima jedinica Brane Bogunovića, trebalo da zauzme visove od Šegotina vrela do Bolande«. Oko 400 gerilaca, pod komandom Živka Brkovića imali su zadatak »da udare u desni bok italijanske kolone u onom času kada čelo italijanske kolone stigne kod Bolande«. Plavanjska četa je trebala zatvoriti prolaz kod Bendera, a dvije bosanskograhovske čete su raspoređene na prijevaj Derala. »Prema tom rasporedu pop Đujić je trebalo da ide na područje Vrbnike i Topolja da prikupi tamošnje snage, napadne italijanske kolone i spriječi njihov eventualni pokušaj za obilazak naših položaja.« Pop Đujić je dogovor »prihvatio u cijelosti, s tim, što je napomenuo da je za sutradan zakazao službu u crkvi Crni Potoci, ali je dodao da će, čim završi službu, krenuti na određeni zadatak«. ⁴⁵

Na sastanku u Strmici bili su gerilski komandiri Strmice, Golubića, Korita, Tiškovca, Zaseoka, Mračaja, Stržišta, Resanovaca i Trubara. Svi se zaklinju u »svetu borbu«. Đujić tiho šapće molitvu; u jednom trenutku uzdiše zbog »naših ograničenih mogućnosti«, što nitko neće prihvatiti kao mogući

razlog za odustajanje od obračuna s talijanskim kolonama koje su već krenule iz Knina na sjever dolinom Butužnice, uskom cestom uz zapadne padine Plješevice. Osim uzdahom, »pop lijeve demokracije« ni na jedan drugi način neće pokušati uvjeriti komandire Tromede, da odustanu od predstojeće borbe. Rastali su se u zavjetnom zaklinjanju Lazarevog vojvode Stevana Musića:

Ko je Srbin i srpskog roda . . .
a ne došo na boj na Kosovo,
ne imao od srca poroda . . .
od ruke mu ništa ne rodilo . . .

Nitko da upozori na popovu nevjeru.

Prvi kraljevski oficir koji se, došavši iz Splita, priključio Đujiću, artiljerijski poručnik Đorđe Nikolić, tri godine kasnije će u jednom izvještaju Draži Mihailoviću reći da čak ni on nije znao da je Đujić »održavao sa Talijanima neke tajne veze« i da je »zastupao mišljenje saradnje sa njima. Veze je održavao preko svoje kurirke — agenta Milke Radonjić, vrlo sposobne osobe, koja nam je svršavala vrlo važne stvari«.⁴⁶

Momčilo Đujić je onih dana govorio različitim jezicima: s drvarskim štabom, odnosno s ljudima za koje je znao da im je oslobodilačka borba isključivo opredjeljenje i da po odnosu spram toga opredjeljenja smještaju, vrednuju i dijele sve oko sebe, govorio je kao »pop lijeve demokracije«, tek možda malo više od ostalih oprezan u odnosu na »mase oko kojih još vonja krv pokolja, pa nisu orne za nova krvoprolića«; s ljudima iz tih masa, kao njihov pastir, svijest i savjest, kao štitonoša njihovog tradicijskog slobodarstva i moralnog straha od izdaje, ali i kao njihov razbor pun opreza i straha spram njihovog opredjeljenja — da li da se »osvetničkim gnjevom« udari na jakog okupatora koji je, »ako me sve ovo što vidim iz talijanskog ponašanja ne vara«, sklon pružiti »prijateljsku ruku napaćenim Srbljima«; s Talijanima, kao što su ga instruirali, uz to mimikrijski promjenljiv, s umijećem da procijeni kad treba da samo služi, a kad može da ucjenjuje, ili da zahtijeva. Kasnije, više s druge, nego s prve strane proljeća 1942. godine, isprest će se priča o lako uočljivoj, od samog početka ustanka posvema providnoj izdajničkoj djelatnosti popa Đujića. A zaista, ne samo na drvarskom savjetovanju gerilskih delegata, nego ni 2. septembra i narednih dana, do 9. septembra, neće biti ni jednom jasno kazano, da je pop Momčilo Đujić utirač puta izdaje. On je uistinu sve učinio da otvori prolaz Talijanima do Strmice, gdje će se od 4. septembra bodljikavom žicom okružiti čitav bataljon pješadije 152. puka divizije »Sassari« ojačan četom bacača i pratećom baterijom 151. puka i omogućit će prodor klinu divizije »Sassari« prema Bosanskom Grahovu, ali će njegov kurir uveče 4. septembra odgalopirati prema Drvaru da javi kako je pop »naprosto nemoćan da išta učini, jer se drugi komandanti suprotstavljaju oružanoj borbi«. Pa kad Ljubo Babić i Veljo Stojnić, koji je upravo primio dužnost političkog komesara Drvarske brigade, uveče 9. septembra, u prisustvu Vladimira Popovića i Koste Nada, budu sastavljali proglas »svim jedinicama partizanskih odreda, svim partizanskim borcima, svim borcima za narodno oslobođenje«, reći će da su »izdajice narodne slobode učinile sve da okupatorska čizma zgazi krvavo stečenu slobodu ovog skoro oslobođenog kraja«, ali neće — spominjući poimenično Stevu Rađenovića i Niku Novakovića Longa — »na čelu narodnih izdajica«, i smjenjujući »radi neizvršenja naredbe Štaba Brigade i izdaje narodne borbe« komandanta bataljona gerilaca Kninske krajine Živka Brkovića i komandira odreda sa Risovca Branu Bogunovića — ni na koji na-

čin spomenuti popa Momčila Đujića." Istina, Milan Tankosić jeste prije pisanja spomenutog proglasa obavijestio Ljubu Babića, pišući mu o prolazu Talijana preko Derala, kad su »naši drugovi nasjeli petokolonašima srbskim koji su se zavukli u naše redove i stvorili paniku među gerilcima«, da je »za sve ovo, kako sam mogao dosad saznati sa pouzdanog vrela, najviše kriv pop Đujić i Brković; oni su točno doveli Talijane na Grahovo«⁴⁸, ali je ime Momčila Đujića još budilo sjećanje na štrajkačke kolone duž unske pruge i njegov »vatreni govor« u Pilećem kuku, pa čak i oni koji su slutili osnovne razmjere popove izdaje istinu još ne iznose pred mase puštajući vremenu da poskida sve maske.

Gerilske čete Kninske krajine, koje je poslije propovijedi u crnopotočkoj crkvi, 3. septembra obišao pop Momčilo Đujić, nisu ni na koji način pokušale zaustaviti kolone divizije »Sassari«. Talijani 4. i 5. septembra ulaze u Golubić i Strmicu.

U štabu Drvarske brigade se vjerovalo da će neprijatelj, koji je paradno ušetao u Strmicu, biti tučen na prelazu Dinare, u rajonu Derala. Nenapadani do Strmice, svo vrijeme s vodičima koji su slani iz parohijske kuće u Strmici, Talijani vjeruju da do oružanog sudara neće doći, pa u tom uvjerenju čelo divizijske kolone 5. septembra logoruje na mjestu što je prirodna mišolovka. Popodne 5. septembra novoimenovani komandant »sektora Grahovo« Vlado Četković Mali Španac je upravo stoga izabrao Deralu za mjesto prvog obračuna s Talijanima. Kao i 2. septembra, svi gerilski komandiri s Dinare su prihvatili plan Drvarskog štaba. Napad je trebao uslijediti u noći 5. i 6. septembra. Uoči polaska na polazne položaje, pop Momčilo je napustio svoje čete, s padina Dinare se spustio u Strmicu i u kolima talijanskog majora otišao u Knin. Njegove čete, kao i čete Brane Bogunovića su borbeniji, uglavnom mlađi i odličniji borci, pokušali nagovoriti da udare na Talijane u Deralama, ali su pripremljeni talijanaški bukači bili organiziraniji i jači, »tako da su oni koji su zagovarali borbu protiv okupatora bili prisiljeni da se spasavaju bjekstvom«⁴⁹.

Ujutro 6. septembra, na osamnaesti rođendan kralja Petra II Karađorđevića, pop Momčilo se vratio iz Knina — i ovoga puta u talijanskom automobilu — noseći »nekoliko vreća četničkih kokardi, koje je podijelio okupljenom ljudstvu na proslavi kraljevog rođendana u prisustvu talijanske vojske«⁵⁰.

Tri dana kasnije Talijani ulaze i u Grahovo. Živko Brković će proturiti glasine kako je »na položaju zaskočen od neprijatelja, pa se morao predati«, a pop Đujić je svo to vrijeme bio u Strmici, s Talijanima.⁵¹ Tako se dogodilo da ni jedna četa 5. bataljona Drvarske brigade nije ništa učinila da se barem pokuša izvršiti naređenje drvarskog štaba:

»Svi odredi ima da ostanu na svojim položajima. Pri prvom naletu fašističkih okupatora stupiti odmah u borbu i progoniti ih sa našeg zemljišta.«

Talijani su »uspjeli da prodru i zauzmu Grahovo ne ispalivši ni metka«, utvrdio je štab Drvarske brigade. To se moglo dogoditi »zahvaljajući izdaji nekih bandita, iako je s njima lično bio utvrđen plan i sat napada, iako su obećali da će to sigurno izvršiti«. Izdani od svojih komandanata i komandira, dinarski odredi, vojska od oko hiljadu pušaka, »smješteni tako da su opkoljavali Talijane sa svih strana«, bez ispaljenog metka su pustili talijansku kolonu od oko 330 vojnika sa 7 lakih tenkova i 4 topa, da uđu u Bosansko Grahovo.⁵²

Postupljeno je po savjetu iz Đujić-Hadži Kostićevog letka: »Naša borba je završena. Mi nemamo zašto više da ratujemo . . .«

Poslije ulaska Talijana u Grahovo, Drvarska brigada je dio svojih najborbenijih snaga rasporedila u rajonu Resanovaca, na južnom prilazu Drvaru. Tu su borbe vođene 16 dana. Oko podne 25. septembra partizani su morali napustiti Drvar, ali ne zbog toga što bi Talijani uspjeli da se probiju preko Resanovaca i prijevoja Ploče, nego zbog toga što su se, vođeni od Dujića i Bogunovića, ubacili u zaleđe partizanskog rasporeda preko Valjana i Bobara. Tek poslije toga potpuno se razjasnilo tko je s kim, pa je i ime popa Momčila Dujića počelo ulaziti u proglose o izdaji. Najprije je spomenut u prvom obavještenju o ulasku Talijana u Grahovo⁵³, a zatim u ocjeni stanja poslije pada Drvara:

»I pored junačkog otpora naših partizana na Ploči, i pored velikih gubitaka koje su okupatori pretrpjeli u ljudstvu i materijalu, Drvar je pao. Bitka za Drvar, za kolijevku i stub našeg ustanka, bila je dobrim dijelom riješena već ranije na Golubiću, Deralama i Grahovu. Nju su pomogli riješiti narodne izdajice . . . To su uglavnom oni isti koji su prebjegli u okrilje fašističke Italije i tamo čerdali svoje zelenaške dobiti . . . oni koji su se na gotovo vratili ovamo po naređenju svojih fašističkih prijatelja . . . To su Novakovići-Longe koji bi htjeli da ih narod ponovo popne na ministarske stolice, popovi Dujići i Arežine koji su jedno govorili, a drugo radili i narodu nož u leđa zabijali . . . koji su utirali put okupatorima, cijepali vlastiti narod, raspirivali mržnju srpskog naroda protiv hrvatskog, ometali naš jedinstveni narodnooslobodilački front, kovali zavjere i izdaje upravo onda kada su se najviše zaklinjali na vjernost narodu i njegovoj borbi.«⁵⁴

Drvarska brigada sa svojih osam bataljona i dvije grupe odreda, tek u procesu reorganiziranja u jedinstvenu vojsku, nije bila osposobljena za obranu velikog slobodnog teritorija stvorenog u julu i augustu. Sve što se poduzimalo, dobro zamišljeno i razborito, s mnogo odlučnosti usmjeravano, često je ostajalo u povojima, jer naprosto nije bilo organizacije koja bi sve to realizirala. Pokazalo se »da je razmah ustanka ponešto premašio organizacione sposobnosti naše Partije«.⁵⁵ To će i Ljubo Babić reći u septembarskom izvještaju: »Ovo su krajevi gdje je naša Partija slaba i gdje je sada moramo stvarati.«⁵⁶ Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju će tek krajem 1941. godine ispravno procijeniti sve razmjere odsutnosti partijske organizacije i akcije u Kninskoj krajini, jer — pisano je tada Centralnom komitetu — »Da smo u ove krajeve uputili veći broj naših rukovodilaca možda ne bi bilo uspjelo četničkim elementima Đujiću, Bogunoviću, Paji Popoviću i kompaniji izvršiti zločinačku izdaju Drvara i pustiti unutra fašističke pse.« To je — »slanje većeg broja naših rukovodilaca« — trebalo učiniti već i stoga što je sekretar PK KPH za Dalmaciju Vicko Krstulović »u mjesecu julu« 1941. godine označujući »u kojim predjelima Hrvatske postoje najbolji uvjeti za partizanski pokret« precizno »naveo granicu Bosne i Dalmacije, Drvar, Liku, Kordun i sjevernu Dalmaciju«.⁵⁷

Ogromni slobodni teritorij je naglo isječen talijanskim kolonama. Gerilska vojska, od 9. septembra s partizanskim imenom, nije nestala, niti se razoružala, ali je — pritajivši se u iščekivanju — prestala djelovati kao mobilna oružana snaga. Politička svijest naroda tek je bila u procesu dozrijevanja do shvaćanja da ne može biti ni jednog oblika slobode i časti pod nadzorom okupatorskih oružja. Ipak, ogromna većina toga naroda bila je protiv borbe s Ta-

lijanima, ali ne stoga što ta masa ne bi znala da su Talijani u svojim tenkovima doveli ustaše, da su pokolji vršeni pod talijanskim nadzorom, već iz nevjericе u vlastite mogućnosti spram »junačke sile«, koju su Đujići uporno predstavljali kao »vojsku prijateljstva«. Narod je, ustankom probuđen, poslije sloma Drvarske republike tražio vlastiti smisao između onog što mu je nudio narodnooslobodilački pokret (»Mi smo povelili borbu i moramo je voditi do oslobođenja!«) po svojoj orijentaciji dovoljno samouvjeren da se ni u jednom trenu nije plašio i mučnih istina (»Borba će biti još teška i krvava. Narod će morati da proživi još mnoge gorke časove, da prođe kroz mnoga stradanja do toliko žuđene slobode.«⁵⁸) i onog što mu je u parolama popa Momčila nudio okupator (»Draga braćo, ne nasedajte ustaškim provokatorima i neodgovornim avanturističkim elementima koji vas huškaju u boj protiv talijanske vojne sile ... Mi smo sklopili trajan mir.«⁵⁹). Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta ne sumnja da će narod u procesu opredjeljivanja izabrati »put časti i slobode«, ali u septembru 1941. godine proces opredjeljivanja je izgledao strahovito spor. Vojska ustanka se podijelila u tri grupacije od kojih je samo njen prvi, partizanski dio, definitivno prihvatio Titov stav: »A ko će nama donijeti slobodu ako se mi sami nećemo boriti?« Dvije druge grupacije, i ona najbrojnija, koja se ljuljala, pritajena u svojim selima, još ne sasvim sigurna u neumitnost borbenog opredjeljenja, i ona treća, koja je počela — kao što se dogodilo u Strmici 6. septembra — da na kape prišiva kokarde i prima talijansko sljedovanje, još nisu sasvim sigurno znale treba li se privoliti sili i milosti okupatora, ili vjeri u vlastite snage. Proces osvješćivanja će najsporije ići u sjevernoj Dalmaciji, ponajprije stoga što Pokrajinski komitet dugo nije shvatio da su upravo tamo »najpovoljnije prilike za brzi razvitak partizanskog pokreta«, iako je od CK KPH »nekoliko puta« upozoravan »da je Kninski kotar i sjeverna Dalmacija područje koje ima najviše uvjeta za razvitak«, jer »primjeri iz Like i Korduna pokazuju da se to stanovništvo moglo lako mobilisati u borbu«.

Bilješke

¹ Fikreta Jelić Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941 — 1945*, Zagreb 1986, 26.

² Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, I, Zagreb—Beograd, 1979, 205.

³ AVII, Ca, 160, 14/2; Zb. NOR, XIV/1, 952-953.

⁴ »Neposredno nakon potpisivanja sporazuma Cvetković—Maček, srpska buržuazija oslanjajući se na četnička udruženja, ubrzano radi na formiranju srpskog nacionalnog pokreta pod nazivom »Srbi na okup«. Pod parolom da je srpstvo u opasnosti održavane su, od Vukovara do Dubrovnika, skupštine predstavnika srpskih građanskih političara, skupljeni potpisi Srba i upućivana izaslanstva i peticije u Beograd, sa zahtevima za otepljenje »srpskih srezova« od Banovine Hrvatske. Mada su banovinske vlasti oštro reagovale zabranjujući zborove i pooštravajući mere protiv istupanja manifestacija četničkih udruženja, rad je nastavljen polulegalno sve do prvih dana rata. Srpska buržuazija se, pritešnjena porastom snaga revolucionarnog pokreta s jedne, i osamostaljenjem hrvatske buržuazije s druge strane, suprotno imperativnim zahtevima odbrane zemlje, gotovo u celini angažovala da poveže i učvrsti sopstvene redove, upinjući se da pokretu »Srbi na okup« ulije životnu snagu kako zbog rešavanja hrvatskog pitanja tako i zbog paralisanja revolucionarnog pokreta srpskih i hrvatskih masa. To je klica i potka četničkog pokreta koji se pojavio u drugoj polovini 1941. godine u uslovima okupacije, postojanja NDH i pojave NOP-a, da bi se u 1942. godini, uporedo sa snažnim porastom NOP-a, razvio, dobio određenije političke ciljeve, organizacionu formu i oružane snage. (Đuro Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941 — 1942. godine*, Istorija XX veka, zbornik radova, IV, Beograd 1962, 6)

¹ Mladen Krnić, n. d. 6. 9. 1987.

⁰ *NOB u Dalmaciji*, 1, 808.

¹ Isto.

⁸ Jošo Durbaba se sjeća kako je sa 160 mladića iz Kninske krajine dobrovoljno krenuo, bez uniforme i oružja, u borbu, ali nisu stigli ništa učiniti. U Grahovu je sreo Dujića: »Sam, u četničkoj uniformi, s puškom i revolverom o pojasu, s rancem na leđima. Rekoh mu što smo naumili (da se u Krajinu vratimo s oružjem), a on meni da će u Srbiju i da mu pozdravim oca i majku. (Mladen Krnić, n. d. 3. nastavak) Vojmir Kljaković, pozivajući se na svoj dnevnik, piše daje popa Dujića vidio popodne 16. aprila s grupom četnika. Taje grupa »projahala kroz Strmicu k dalmatinsko-ličko-bosanskoj tromedi noseći crnu četničku zastavu«, a u Strmici se pričalo »da su otišli na Derala, da bi tamo organizirali otpor Talijanima«. (V. Kljaković, *Četništvo u Dalmaciji 1941 — 1943. godine, politički aspekt*, Zbornik IHRPD 3, 604)

⁹ AVII, H-V-49; Đuro Stanisavljević, n. d. 50.

¹⁰ Zb. NOR, XIII/1, 51.

¹¹ Više o tome, v. Fikreta Jelić Butić, n. d. 29.

¹² ASUP, H-P-116, pismo Nike Novakovića Longa Bošku Desnici 16. 8. 1941.

¹³ Tito 12. septembra 1941. godine Radi Končaru piše »da se ukida naziv »gerilac« uz objašnjenje: »Kad za čitavu zemlju važi popularni naziv partizani, koji je odredio Glavni štab (od 26. 9. 1941. godine Vrhovni štab NOPOJ — op. a.) onda ne može biti različitih naziva naših narodnih partizana niti kod vas, u jednoj pokrajini, zato što se to nekome sviđa, iako je partizan i gerilac jedno te isto, samo na raznim jezicima«. (J. B. Tito, *Sabrana djela*, 7, 129) U opredjeljenju za ime »partizan«, a ne »gerilac«, nije beznačajno saznanje da su se borci na okupiranom dijelu SSSR zvali partizanima.

¹⁴ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 7, 67.

¹⁵ Zb. NOR, XIII/1, 215.

¹⁶ Dalmacija u NOB, 1, 545.

¹⁶³ Pero Jarić, *Razvoj ustanka u Tiškovcu*, Bosansko Grahovo u narodnooslobodilačkom ratu 1941 — 1945, zbornik sjećanja, Bosansko Grahovo 1971, 155.

" »Gerilac«, br. 5, 19. august 1941, AVII, 88, 4/3

" Zb. NOR, V/L, 139.

¹⁹ U našoj historiografiji zapisan je kao Marušić ili Marussi, a uistinu sam se potpisivao kao »Capitano della Divisione »Sassari« Vincenzo Marusich«. (*Dalmacija u NOB*, 4, 610)

²⁰ ASUP, H-O-1 11/34.

²¹ Gojko Polovina, *Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici godine 1941*, Prva godina NOR-a na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1971, 799.

²² Zb. NOR, V/1, 67.

²³ Isto, 42.

²⁴ Isto, 49.

²⁵ Isto, XIII/2, 51.

²⁶ AVII, 159, 1/2.

²⁷ AH Ča 1

²⁸ AIHRPH, NG, 442.

²⁹ Zb. NOR, V/1, 110.

³⁰ AVII, 159, 1/2.

³¹ U našoj historiografiji ovaj se sastanak smješta vremenski u 29. august 1941, pa otud — ili, uglavnom, otud — uvjerenje da je padenski sastanak, inače u svakom slučaju održan poslije kistanjskog, bio po svoj prilici 1. septembra. No valja imati na umu daje »obavještenje« Stojana Matića pisano 27. augusta, a u tom je »obavještenje« mjesto i vrijeme ključnog pregovaračkog i sporazumaškog sastanka precizno određeno: »Na dan 26. augusta isti (Milan) Tankosić i (Stevo) Radenović otišli su ponovo kod Talijana, ali ovaj put sastanak je bio na Pađenima. Tamo je bio prisutan dr Niko Novaković, Momčilo Đujić, sveštenik iz Strmice, i Vlado Novaković iz Knina ...« (Zb. NOR, V/1, 48) Da padenski sastanak nije bio 1. septembra, moglo bi se zaključiti i po tome što je pop Đujić 1. septembra bio na putu iz Drvara za Strmicu, budući da je prethodnog dana sudionik drvarske konferencije delegata narodnooslobodilačkih gerilskih odreda.

³² Rade Petrović, *Počeci saradnje Jevđevića i Birčanina sa italijanskim okupatorom 1941, Prilog istoriji četničko-talijanske kolaboracije 1941. godine*, Prilozi, Sarajevo 1982, broj 19, 205.

³³ Đuro Stanisavljević, n. d. 73.

³⁴ Zb. NOR, XIII/1, 73.

³⁵ Luka Tanjga, n. d. 629.

³⁶ Zb. NOR, V/1, 49.

³⁷ AVII, 88, 4/3, »Gerilac« od 19. augusta 1941.

- Duro Stanisavljević, n. d. 73—74.
- " Isto, 73.
- Zb. NOR, IV/1, 148. Ljubo Babić je činjenicu što je »cijela konferencija zauzela jedinstven stav«, u izvještaju Đuri Pucaru 2. septembra objašnjavao svojim uvjerenjem kako je »onih nekoliko agenata i kapitulantskih elemenata« bilo odsutno. (Zb. NOR, IV/1, 174)
- ⁴¹ Isto, IV/4, 615-616.
- ⁴² Jovan Marjanović, n. d. 52.
- ⁴³ Zb. NOR, IV/1, 148.
- ⁴⁴ Momčilo Đujić poslije rata uporno uvjerava da je on u ustanku »Komandant Južnog fronta oslobođene teritorije, koja se protezala od Obrovca, preko istočnog Velebita, planine Poštaka, Kozjaka i Svilaje« i da su mu »poslije velikog zbora komandanata iz ustanka«, kad se vraćao iz Drvara, »postavili tri svoje zasjede«, što je on izbjegao zahvaljujući »brbljivosti zasjedara«, koje je »napila jedna Srkinja«. (»Srbija«, 238, februar 1984) Gašpar Bergam piše daje zaista »bilo riječi« čak »i o mogućnosti Đujićeva likvidiranja ali u očima naroda Golubića i Štrmice još nije bio raskrinkan kao izdajnik« (G. Bergam, n. d. 618) Ivan Laća još uvjerljivije svjedoči da u septembru 1941. godine nitko nije pokušao ubiti Dujića, jer se »Đujić nije odmah ispoljio kao saradnik italijanskog fašizma. Sve do kraja septembra 1941. godine, kada je Đujić bez borbe propustio Talijane da uguše ustanak u Drvaru, lično sam slao Dujiću vijesti Radio-Moskve i nastojao na uspostavljanju tješnjih veza. Bilo je izvjesnih iluzija da se može računati na Dujića.« (Ivan Laća, *Knin u ustanku i djelatnost komunističke organizacije 1941—1942*, Zbornik INHRPD 4, 603)
- ⁴⁵ Pero Boltić, n. d. 221 ; Zb. NOR, IV/1, 221.
- ⁴⁶ AVII, 154, 34/3.
- ⁴¹ ZB. NOR, V/1, 65-67.
- ⁴⁵ Isto, 68.
- ⁴⁵ Komanda Drvarske brigade je utvrdila da je na grahovskom sektoru bilo »oko hiljadu pušaka« i da su gerilci »bili smješteni tako da su opkoljavali Talijane sa svih strana«. Talijani su bili »u jednom klancu odakle je bila nemoguća odbrana, a našima uspjeh zagarantovan«. Ali zbog izdaje Vlado Cetković Španac »morao je te večeri sa još jednim drugom da pobjegne da ne bi bio ubijen od tih bandita. Takva izdaja je ugrozila i sam Drvar.« (Zb. NOR, IV/1, 491—492)
- ⁵⁰ Izjava Đure Rodića, autorska zbirka.
- ⁵¹ Milan N. Zorić, *Drvar u ustanku četrdeset prve*, Beograd 1984, 232. Trideset i osam godina kasnije, na jednoj proslavi Dinarske četničke divizije u SAD, bilo je rečeno da već 1941. »borci i narod za komandanta biraju srpskog sveštenika Momčila R. Dujića, već oprobano srpskog vođu i borca iz mutnih predratnih i krvavih ratnih dana«. U izvještaju s proslave Đujićeva »Srbija« piše kako je »važno napomenuti da je na jednom istorijskom sastanku ustaničkih vođa, održanom u istorijskim Crnim potocima na Tromedi, septembra meseca 1941, za glavnog nacionalnog vođu Dujića predložio jedan od najistaknutijih ustaničkih predvodnika — Branko Bogunović, kasnije poznat pod imenom Vojvoda Brane. U drugom navratu »Srbija« piše daje Đujić, na prijedlog vojvode Brane, u septembru 1941. godine proglašen vojvodom. (»Srbija«, 176, decembar 1978)
- " Zb. NOR, IV/T, 491. Štab Drvarske brigade je 14. IX ocjenjivao da »izdaja koju su učinili pop Đujić, Zivko Brković i ostali talijanski plaćenici nije zauzela one razmjere koje su željeli ti izdajnici«. (Zb. NOR, IV/1, 301).
- ⁵³ Isto, 301, 303.
- ⁵⁴ Isto, IV/2, 77.
- " Dr Vladimir Bakarić, *Politički referat*, Drugi kongres KPH, Zagreb 1948, 61.
- ⁵⁶ Zb. NOR, IV/1, 174.
- " Isto, V/2, 215.
- ⁵⁸ Zb. NOR, IV/2, 81.
- ⁵⁹ AVII, 195 b, 12/2-9.
- ⁶⁰ Zb. NOR, V/4, 143.

Operativna kvislinška vojska

Kad su se razgorile borbe na prilazima Drvaru, odnosno kad se Brkovićeve, Bogunovićeve i Đujićeve jedinice javno odvajaju od snaga Drvarske brigade, u kojoj će 9. septembra pojam gerilac biti zamijenjen pojmom partizan,¹ za Talijane je bio najpovoljniji tren da te grupe vojnički formiraju kao operativnu kvislinšku vojsku. Idu, pri tome, na najjednostavnije rješenje, sa znanjem o raspoloženju naroda: u Zadru (ili na drugoj obali Jadrana) kuju kokarde i puštaju toj vojsci da srbuje i slavi Karadorđeviče, kao mjeru svoje uznositosti, naoružavaju je po mjeri talijanskih potreba, hrane je na nivou korisnosti. Dušan Plenča ispravno ocjenjuje da se »ideja o organizaciji četničkog pokreta u Dalmaciji« rodila »na inicijativu >šire diplomatije<, pa i u obavještajnim uredima talijanskog okupatora«, jer »nemoguće je zaobići činjenicu da su ustvari Guvernatorat za Dalmaciju i Štab Šestog armijskog korpusa organizirali prve skupove velikosrpskih elemenata«, da su Talijani »redigirali i odobravalili njihove (četničke) političke programe, osiguravali njihovu materijalnu i vojnu realizaciju i potiskivanjem izazovnih elemenata (ograničavanjem vlasti NDH u drugoj okupacionoj zoni) stvarali povoljnu klimu za jačanje utjecaja četničkog pokreta u narodnim masama«.²

Snažan otpor partizanskih jedinica na putu Grahovo—Drvar upozorio je talijanske komande da su snage otpora jače od očekivanog. Talijani su do tada gerilske jedinice nastojali pasivizirati, skloni da previde povremene pljačkaške, terorističke i zločinačke akcije u hrvatskim selima Kninske krajine. Ali kad su zaustavljeni i tučeni u rajonu Kesanovaca, nastoje da sve gerilce, koji slijede za Talijane već opredijeljene komandire, svrstaju u kvislinšku operativnu vojsku. Tek tad zapravo, drugog tjedna u septembru, počinje formiranje četničkih jedinica. Živko Brković, navodno zarobljen 9. septembra, dan poslije tog »zarobljavanja«, u parohijskoj kući, u Strmici, uz talijansku redakciju, piše uputstvo o »organizaciji Srpskog narodnog oslobodilačkog pokreta (SNOP)«, ne više kao komandant 5. bataljona Drvarske brigade, već »za štab Puka P. Mrkonjića«. Tu se, zapravo, prvi put spominje četnička pukovska formacija.³ Za osnivače SNOP-a nije okupacija nikakva prepreka »da se ceo srpski narod naše porobljene otadžbine usko zbliži, poveže i čvrsto organizuje«, odnosno da »za uvijek iz Srpskog naroda« budu odstranjene »sve dosadašnje partijske i ostale druge mržnje i zadjevice«. »Glavni cilj« nije oslobođenje od okupatora, nego je »glavni cilj« SNOP-a »da svoj Srpski narod za uvijek oslobodi od stranog nametnutog nam štetnog partizanstva koje je naš Srpski narod a i ostale male narode dovelo do ropstva«. U jednu vreću svrstane su »sve strane i štetne natruhe, komunizam, fašizam, rasizam i slične natruhe, štetne po naš narod i državni organizam«. Osim vojske, SNOP se zasniva na »političkoj organizaciji«, »organizaciji omladine« i »organizaciji žena«.

Vojna organizacija novostvorenog puka »Petar Mrkonjić« je pod jednu komandu svrstavala »četničke odrede« od Knina do Livanjskog polja, široku zonu Dinare. Bilo je predviđeno da komanda puka bude na Dinari, u Crnim Potocima. S »ljudstvom od 18 do 60 godina«, puk je trebao imati četiri bataljona, dva s hrvatske, a dva s bosanske strane Dinare, s tim da u dogledno vrijeme budu formirani »susjedni pukovi« u jugozapadnoj Bosni i jugoistočnoj Lici, sa centrima u Grahovu i Srbu. »Četnički odredi« u koje »ima se pozvati« »sve ljudstvo koje je sposobno za borbu a ne potiče iz sumnjivih i izdajničkih Srpskih kuća«, »organizovani su na desetine, vodove, čete«. »Sve ljudstvo od 18 do 60 godina« svrstano u »četničke odrede« puka »Petar Mrkonjić« je naoružano i naoružavano po mjeri talijanskih potreba: onoliko i onda koliko i kad ustreba da se »Srpski narod za uvijek oslobodi od strane nametnutog nam štetnog partizanstva«. Kad nema borbi protiv partizana, to jest »za vrijeme mira ljudstvo biti će bez pušaka«, ali će i tad »deo najborbenijih imati oružje«. Talijani su obećali naoružanje za »pretežniji broj najboljih boraca« onda kad puk kao cjelina ili po dijelovima ulazi u borbu, a »za vrijeme mira« svi mobilizirani će »biti kod svojih kuća i raditi ali uvijek pod komandom svoga vodnika ili komandira, davaće straže, ići će u patrolu, vršiti će dežurstvo i kurirske poslove«. Talijani su odobrili sve četničke ambleme i zastavu s mrtvačkom glavom. »Kazne su staročetničke, vrlo stroge i odmah izvršive. Vojska između sebe naziva se brate, nikako drugačije, isto tako oslovljava i sve svoje starije sa brate.«

»U pogledu političke organizacije« SNOP-a — piše Fikreta Jelić-Butić — »u spisu se govori o »narodnom pokretu« za organiziranje Srpskog naroda«, pri čemu je »težište na organiziranju odgovarajućih organa u selima i mjestima. Riječ je o tzv. seoskim narodnim vijećima i općinskim vijećima. Seoska vijeća čini šest povjerenika. Jedan od njih je seoski starješina koji se delegira u općinsko vijeće i održava vezu između sela i općine. I ostali povjerenici imaju svoje posebne zadatke: sprečavanje i kažnjavanje pljačke, nasilja i dr. organiziranje snabdijevanja i prehrane, odgoj omladine. Jedan od njih je »vojni povjerenik«, kojemu je zadaća da »organizuje svoj vod i skupča sa odredom, bataljonom i pukom«. Predstavnici sela u općini čine općinsku organizaciju SNOP-a, a sve općine čine kotarsku (sresku). »Za svaki srez bira se delegat za glavni odbor u sporazumu sa štabom puka, a između glavnog odbora sastavljenog od sreskih delegata bira se izvršni odbor«.«⁴

Teško je reći što su od svega toga diktirali Talijani. Vjerojatno su prešutno više dopuštali, nego odobravali srbovanje s prizivanjem na srpskog kralja i srpsku otadžbinu. Vidljivo jačanje narodnooslobodilačkog pokreta nisu u minulom razdoblju uspjeli suziti na antiustaštvo, i otud zabrinutost, ali i saznanje da je kolaboracionistička vojna organizacija najpouzdaniji element borbe protiv permanentnog partizanskog rata koji se razvija kao narodnooslobodilački ustanak. U nastojanju, poslije kolovoškog sporazuma s Pavelićem, »da sa trupama uđemo u hrvatsku teritoriju između demilitizovane zone i demarkacione linije sa nemačkom okupacijom, dok ne uhvatimo kontakt s Nemcima«⁵ — kako to kaže komanda 2. armije od 28. septembra — bilo je lakše skršiti sve oblike ustaškog opiranja, pa čak i — uza sve suprotnosti — izmiriti dvije rasističke, nacionalističke naoružane ideologije, hrvatsku i srpsku, u klanjima do bezumlja raspirivane, nego ostvariti iz Rima diktirani plan pacifikacije. Smiriti srpske mase, vratiti ih iz zbjegova, čak ih i razoružati, Talijani su mogli, ili su barem vjerovali da mogu, potirući daljnje surovo ostvarivanje us-

taškog ozakonjenog sistema zločina. Nastupajući na sjever, s pogledom prema Savi, oni ni jednom neće biti most prijateljstva među Srbima i Hrvatima, ali će ih prilike primoravati da — nikad ne previđajući program »divide et impera« — vojske obaju nacionalizama, tamo gdje je nadjačavao naoružani narodno-oslobodilački pokret, primoravaju na različite oblike snošljive suradnje. Oni neće spriječiti, ako već ne podstiču, zločine četnika prema Hrvatima, i zločine ustaša prema Srbima, ali će surovo stanje netrpeljivih omogućavati samo u mjeri kojom mogu, jačajući svoje pozicije nadmoći, ovladati. Tučene snagom ustanka, ustaše su manje mogle biti funkcija pacifikacije, nego četnici. Otud privid prijateljstva prema Srbima »nacionalistima-pobunjenicima« i uporna obećavanja, ponekad pretvarana i u naređenja svojim jedinicama, da će »sprečiti i odmah osujetiti pokušaje pokolja, makar i hapšenjem ponekog ustaškog rukovodioca«. ⁶ Nijemci neće manje od Talijana uočiti da je ustanak planuo kao »rezultat nerealne politike ustaškog režima«, i neće previdjeti da je kao »žrtva ustaških razularenih instikata palo već oko dvjesto hiljada Srba«, ali njima nisu bile toliko važne pobune izvan glavnih komunikacija i rudokopa koje su iskorištavali. Rim je pak inzistirao na pacifikaciji, a to je zavisilo od vojske ustanka. Sužavajući narodnooslobodilački pokret na pokret Srba, vjerovali su da će — odstranjujući »komunističke elemente« — ustanički pokret smiriti ponašanjem koje je, što i Nijemci uviđaju, »sada potpuno srbofilsko«. Okupirajući drugu zonu, Talijani su — i to su njemačke ocjene — »igrali dvoličnu igru«, »vršili veoma temeljite istrage nad svim slučajevima gdje ima poklanih (iskopavanje leševa umorenih Srba itd), sprečavaju ustaše u njihovim postupcima, pa narod na italijanskom okupacionom području često ima veći osećaj bezbednosti i pravednosti nego na nemačkoj teritoriji«. ⁷

U prvoj fazi širenja u drugu zonu, kad još nisu računali na žilavost otpora vojske narodnooslobodilačkog pokreta, još u premišljanju koliko će i kako četničko služenje biti vojnički oformljeno, Talijani su inzistirali na razoružavanju i srpske ustaničke gerile i hrvatskog »naoružanog stanovništva u obalnom pojasu«. Uspostavljen je sporazum s ustašama — kao element demilitariziranja druge zone — »da se razoružanje pučanstva imade provesti bezuvjetno do 7. rujna«. U vezi s tim dogovorom, »prema nalogu Poglavnika«, naređeno je da »divlje ustaše i ostalo pučanstvo« moraju »predati svoje oružje kotarskim oblastima odnosno oružničtvu, a ove opet skupiti ga kod najbližeg vojničkog zapovjedništva«; »istodobno talijanska vojska poduzima obsežne mjere za razoružanje pobunjenika i četnika radi potpunog osiguranja hrvatskog pučanstva pred napadima četnika i sličnih bandi«. ⁸ Međutim, pitanje pacifikacije je bilo neuspostavljivo bez volje naroda koji nije prihvatio kapitulaciju. To su Talijani slutili prije ustanka (otud i jest organizirani napor da se Srbi, prvenstveno oni prebjegli na anektirano područje, »ugledne ličnosti, ranije zapažene političke figure«, vrte »u svoje krajeve«, gdje će u svojim interesima biti bitku i za talijanske, sužavajući ustanak na antiustaštvo kao anti-hrvatstvo) i u svim dimenzijama po vlastitu sigurnost uočili u najranijoj fazi ustanka. Razvoj ustanka je određivao njihov odnos prema »nacionalistima-pobunjenicima«. Pa tako 10. septembra još mogu — formirajući prvi četnički puk — inzistirati na razoruženim formacijama, ali već narednih tjedana tu će odluku mijenjati.

Ustaškim vlastima u Drnišu i Kninu je od početka jasno da su Talijani — primajući Dujića u Kninu — »u najtješnjim vezama s pobunjenicima, kojima daju upute za daljnje držanje«. ⁹ U ustaškim dokumentima se u septembru

ne spominje organiziranje SNOP-a, ali su ustaške vlasti uočile da su velikosrpski elementi, podstaknuti od načelnika divizije »Sassari« počeli osnivati kvasilnišku vlast »u mnogim selima oko Knina«, i da su pod kontrolom Talijana u Kninskoj krajini »sprovedeni izbori seoskih starješina, lugara, šumara itd.«.¹⁰ Također su znali da je šibenski episkop Irinej Đorđević 2. septembra s Talijanima u Drnišu uspostavio komisiju, koja je imala zadatak da utvrdi štete u pravoslavnim crkvama, koje su oskrnavili ustaše. Kad je drniška crkva osvećivana, oko crkve su bile postavljene talijanske straže. Ali. septembra, uz »pripravnost talijanske vojske« održane su zadušnice »za sve nestale Srbe drniške općine«. Podstaknut episkopovim primjerom, i Đujić je od komande divizije »Sassari« zatražio osvećenje oskrnavljene kninske crkve. U toj je crkvi pop Momčilo 5. oktobra — o čemu nalazimo podatak u izvještaju Redarstvene oblasti Knin — držao »liturgiju u počast ubijenih Srba« došavši u Knin »do zuba naoružan«. Popa je pratilo »preko stotinu ljudi«, što četnika, što talijanskih vojnika.¹¹

Mržnja Đujićeva spram ustaškog poretka, za kojeg pop ni jednom prilikom ne okrivljuje inostrane uspostavitelje tog poretka, već cjelokupni hrvatski narod, nije smanjivana. Ali on je, zajedno s talijanskim oficirima, jasno uočio da su ustaše za nj drugorazredna opasnost. Prava opasnost programu služenja, njegovom »srpskom narodnom oslobodilačkom pokretu«, bila je u sve bolje organiziranoj akciji »komunaca«. Đujić čak i na osvećenje crkvi ide s transparentima ispisanim u slavu »velike Rusije« i Staljina, ali nikad bez prijetećeg upozorenja da su »naši komunci« antistaljinisti, »najobičniji trockistički razbojnici«, prva i najozbiljnija prepreka za ostvarivanje programa »Srbuj pa i na silu!«¹² Prateći pomno svaki razgovor talijanskih generala i predstavnika ustaškog »vrhovništva«, radi svog što povoljnijeg smiještanja u procjepu ustaško-talijanskog neslaganja, pop Momčilo Đujić je s istovremeno mnogo opreza prikupljao i najdetaljnije podatke o djelovanju i aktivnosti usamljenih pojedinaca, koji su inicirali i organizirali borbeni odnos spram Talijana. Ali kao što je do početka septembra išao na sastanke i savjetovanja s drvarskim komunistima, tako se u jesen 1941. godine u više navrata sastaje s organizatorima narodnooslobodilačke borbe u kninskom kraju, posebno s izuzetno aktivnim studentom Nikolom Vrančićem, koji je baš u to vrijeme — po ocjeni instruktora Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju Ante Jonića — »uvatio dosta veza sa selima«. Prije nego što će, u decembru, partijskom rukovodstvu u Kninu postati potpuno jasno da se pop Đujić, u sprezi s Talijanima, »bori protiv Hrvata i radnog naroda«, Đujić je s Vrančićem uspostavio »sporazum protiv okupatora«.¹³ Sa znanjem o Vrančićevoj djelatnosti, pop je upozorio Talijane da »komunci-trockisti« pripremaju oružanu borbu protiv okupatorove vojske. Pa iako ima s Vrančićem »sporazum protiv okupatora«, u Kninu potpisuje i sporazum s Talijanima:

»1. Četničke jedinice formiraće se isključivo u srpskim selima na principu dobrovoljnosti, s tim, što će postojeće jedinice imati samo lako naoružanje.

2. Četničke jedinice će se uzdržati od bilo kakve akcije protiv oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske i talijanske vojske.

3. U okolnim selima, koja će se nalaziti pod četničkom kontrolom, ustaška vlast će i dalje normalno postojati. Četnici ne mogu hapsiti ili bilo kako progoniti stanovništvo katoličke vjere, već će sve sumnjive i po javni poredak nepoželjne elemente predavati nadležnim organima Nezavisne Države Hrvat-

ske. Za manja krivična djela, koja počine Srbi, četnički organi mogu poduzeti odgovarajuće mjere, dok će sve političke izgrede predavati talijanskim vojnim vlastima . . .

6. Između talijanskih vojnih vlasti, vođa četničkih odreda i starešina srpskih sela (kapetana) uspostaviće se tesna saradnja . . .¹⁴

U komandi divizije »Sassari« u Kninu Đujić je svoj potpis, s još nekoliko »prvaka iz Kninske krajine«, stavio 29. oktobra 1941. godine.

Po ovom ugovoru svaka je četnička akcija među hrvatskim stanovništvom zabranjena. Bio je to ustupak zahtjevima velikog župana Nikolića i stalnom pritisku ustaške diplomacije na Rim. Zaista, Talijani su, naročito oni u Kninu, podržavali Đujićevu aktivnost, najčešće svedenu na pljačke u hrvatskih selima. Pri tome, oficiri okupatorske armije u Kninu najčešće kažu kako je to »opravdana osveta«, jer su se ustaše — oni ih, kao i četnici, nazivaju Hrvatima — minulog ljeta »ostrvili«, što je uvjetovalo »nesigurnost i osvetničko raspoloženje Srba«. ¹⁵ Veliki župan bibrirsko-sidraške župe, dr Ante Nikolić nije u Splitu kod komandanta 6. korpusa generala Dalmazza naišao ni najmanje razumijevanje za zahtjev »da se odmah razoružaju svi pobunjenici«. ¹⁶ Dalmazzo je govorio o dvije skupine »pobunjenika« : o kvislinškoj vojsci koju je preko popa Momčila Dujića organizirao u Kninskoj krajini, s pogledom preko Velebita i Dinare, prema Lici i Krajini, i o vojsci narodnooslobodilačkog pokreta. Samo one koji se budu borili protiv interesa sila Osovine treba nemilosrdno uništiti, četnike — ne. ¹⁷ Dalmazzo je čekao još jasnije izraženu diferencijaciju. Jer i one čete, koje su — slijedeći Dujića — šikanirale i pljačkale hrvatska naselja, još nisu bile pripremljene da zakrve odnose s partizanima.

U jesen 1941. godine ustaške vlasti su sve napade malobrojnih partizanskih jedinica na domobransko-ustaške jedinice i garnizone u sjevernoj Dalmaciji pripisivali ili popu Momčili Dujiću ili Paji Popoviću. Tako 8. oktobra, kad je partizanski odred Kovačića, pod komandom Joše Durbabe, u Malom bugu, u tjesnacu Krčića, 7 kilometara istočno od Knina, napao »samovoze« sa 60 domobrana Kninske doknadne bojne (»Razbjegli novaci stigli su u mjesto Topolje udaljeno 2—3 kilometra od mjesta napadaja za nekih 20 minuta, gdje su našli talijansku stražu kojoj su ispričali o napadaju na njih, no isti nisu ništa poduzeli, već su jedino uputili ozlijeđene u obližnju vojarnu »Preparandija«, gdje im je pružena prva pomoć«¹⁸) zapovjednik 1. vojnog zbornice je akciju pripisao četnicima :

»Prema dobivenim vjerodostojnim podacima viđeni su toga dana u jutro u selu Topole i okolini vođe ovdašnjih četnika pop Đujić i četnik Pajo Popović, prvi iz Strmice a drugi iz Biskupije, te pada opravdana sumnja na njih, da su oni organizirali ovaj napadaj. Zatim su došli u Knin oko 10 sati i otišli u stožer talijanske divizije gdje su se zadržali sve do 12.30 sati, kada se je već saznalo za napadaj na novake, i tada su jednim talijanskim samovozom uz pratnju jednog časnika odvezeni.«¹⁹

Ustaše su se plašile popa Dujića mnogo više nego što su imali stvarnih razloga. Zbog popovih javnih zaklinjanja u oslobodilačko srpstvo, ali i zbog nekoliko pljačkaških akcija u nezaštićenim hrvatskim selima, veliki župan dr Ante Nikolić će ga sve do svog odlaska iz Knina, krajem **9. Qvembra** 1941. godine, proglašavati ustanikom stavljajući znak jednakosti između popa i istinskih nosilaca narodnooslobodilačkog pokreta. Dr Nikolić u više navrata piše kako »u okolici Knina komunisti i četnici« ugrožavaju opstanak NDH, i

kako »ne dozvoljavaju nikom dolazak u Knin«, odnosno »ne dozvoljavaju da itko što donosi u Knin«. Veliki župan strahuje da će »komunisti i četnici« u prvoj fazi »izgladnjeti Knin« a u drugoj fazi »na nj napasti«. Svo to vrijeme Talijani prolaze kroz raspored kninskih đujičevskih formacija i osim Talijana — izjavili su velikom županu Mile pok. Čuruvije Čelanja, Vlade Ilije Medića Coda »sa još nekolicinom« da će u Knin moći ulaziti samo oni koji imaju »njihove putnice«.²⁰

Đujičevi četnici u to vrijeme ni jednu akciju ne izvode protiv ustaša ili domobrana, ali su povremeno upadali u hrvatska sela, pljačkali i terorizirali nenaoružane seljake, žene i djecu. Takve napade su izveli u Gornjem i Donjem Erveniku, u Ljupču i Vrpolju, zatim u nekim zaseocima Kosova, te u Štikovu, Uništu i Lukoru. U Erveniku su ubili deset seljaka, među njima i tri žene.²¹ U Vrpolju su opljačkali dosta kuća i zapalili domaćinstvo bivšeg općinskog načelnika Frane Arapovića. Budući da talijanska komanda u Kninu »ništa ne poduzimlje«, uza sve prosvjede velikog župana, kojemu je uzaludno bilo obećavano da će Talijani održavati »javnu sigurnost, red i mir«, veliki župan se žalio Paveliću da »četnici i komunisti rade što hoće« pri čemu im »saveznička talijanska vojska . . . daje zamaha«.²²

Ugrožena hrvatska sela iz okoline Knina su u strahu od terora iseljavana, tako da je u Kninu do kraja 1941. godine prikupljeno oko 3000 izbjeglica.²³

Bilješke

¹ Jovo Popović, *Ratne uspomene Koste Nada*, Ustanak, Zagreb 1981, 181.

² Dušan Plenča, n.d. 276.

³ Fikreta Jelić Butić, n.d. 79-81.

⁴ Isto, 80.

⁵ Zb. NOR, XIII/1, 390.

⁶ Isto, 437.

⁷ Isto, XII/1, 329, 188, 643.

⁸ AVII, 143, 21/2-1.

⁹ Isto, 234, 4/1.

¹⁰ Isto, 236, 5/3-3.

¹¹ Isto, 195, 16/5-1.

¹² *NOB u Dalmaciji*, 1, 939.

¹³ Isto, 331-332.

¹⁴ AVII, 479, 3-14/2.

¹⁵ Isto, 221, 6/1-5.

¹⁶ Isto, 235, 37/2-3 i 244, 15/3-2.

¹⁷ Isto, 221, 6/29-1 i 222, 1/11-4.

¹⁸ Zb. NOR, V/1, 456.

¹⁹ Isto, 457.

²⁰ *NOB u Dalmaciji*, 1, 939.

²¹ AVII, 235, 37/2-3 i 244, 15/3-2.

²² *NOB U Dalmaciji*, 1, 939.

²³ AVII, 195, 13/6-8.

Ustaške kune za popa Momčila

Mogli bismo reći da su uočljiva tri paralelna procesa prestrojavanja, novog organiziranja i prikupljanja rasutih energija za predstojeći neumitni obračun. Uz narodnooslobodilački pokret, koji će u narednom razdoblju doseći nadmoćni utjecaj, najprije u Bosanskoj krajini i Lici, a potom i u Dalmatinskoj zagori, s osloncem na ova dva kraja i priobalnu, partizanski raspoloženu Dalmaciju, neprestano se podjaruje talijansko-velikosrpska akcija, u drugoj fazi upućena i na oslonac ravnogorskog četničkog pokreta Draže Mihailovića, posredno u vezi s izbjegličkom vladom. Ta dva procesa prati i nova aktivnost ustaških vlasti, koje su naglo prešle na »politiku smirivanja«. Izraz te nove politike vidi se i u Pavelićevoj odluci od 27. novembra, kad je u Kninu smijenio inicijatora i nosioca politike klanja, a za velikog župana imenovao Davida Sinčića, koji je uporno tvrdio kako »viši državni interesi« nalažu politiku »smirivanja ustanka«, odnosno politiku »ispravljanja nekih nepravdi prema življu grko-istočne vjere«. U pismu Paveliću, 7. februara 1942. godine Sinčić piše o »življu grko-istočne vjere« koji je »željan mirnog života«. Opetovano predlaže da se »preuzmu odušteni grko-istočnjaci u državnu službu« i da se osiguraju »pripomoći onima, koji su najviše stradali«.

Protiv »politike smirivanja«, odnosno — po Sinčiću — protiv njegovih »nastojanja da uzpostavimo neokrnjeno vrhovništvo naše vlasti«, djelovali su različiti »čimbenici« :

»Pojačana komunistička promičba uslijed koje se broj komunista povećava na području ove župe svaki dan sve više ne samo kod grkoistočnjaka, već u velikom broju kod Hrvata — katolika. Tako na pr. Drvar (u kojem su bili Talijani i četnici) podpuno je obkoljen (od partizana), a za smirenje njegove okolice, uticajne i na prilike u Kninu, još uvijek dati nisu nikakvi prijedlozi, čije prihvaćanje bi dalo očevidnog znaka, da se djelima želi provesti djelo smirenja, djelima želi ispuniti naša jemstva i naše obaveze, da se djelima želi povratiti povjerenje svih građana Nezavisne Države Hrvatske i naše državne vlasti u njene zakone; poslije čega bi se moglo raditi, a i od Talijana tražiti pomoć na sprovađanju zakonite uprave. Djelima je potrebno vršiti smirenje na ovom području, gdje je mnogo grkoistočnjaka pred očima Talijana ubijeno, opljačkano i danas ostavljeno bez sredstava za život, gdje se grkoistočnjacima nikakva hrana nije davala.« Sinčić nastoji vjerovati »da borba grkoistočnjaka nema političku oznaku i pozadinu već da ima oznaku borbe za osiguranje osnovnih ljudskih prava«. U strahu od snage narodnooslobodilačkog pokreta, uporno uvjerava Pavelića da moraju ustanku »svojim postupkom oduzeti karakter borbe za ljudska prava«, odnosno da moraju »svojim postupkom svakoga uputiti i svakome dokazati, da se oni bore, jer su protivnici političkog poretka koji je u Evropi stvoren i koji se stvara. Moramo grkoistočnjacima oduzeti iz ruke adut i razlog kojeg osobito pred Talijanima imaju i imali su, tj.

da su oni prisiljeni boriti se jer smo im tobože oduzeli sredstva i prava na život.« Sinčić se mogao pohvaliti da već ima »svojih uporišta među grkoistočnjacima«, ali »treba uraditi više«, jer »je na stotine ljudi među grkoistočnjacima ubijeno, na tisuće opljačkano, a na stotine radi otpuštanja iz službe prikraćeno u sredstvima za život«. Popuštanje, pa i sporazumijevanje je nejakoj »državi« neophodno i stoga što su »talijanske oružane snage radi vremenskih neprilika, vojničkog duha, malobrojnosti posada . . . onemogućene i nesigurne u uspjeh ozbiljnije vojničke akcije«.¹

Možda baš stoga što su talijanske snage bile »nesigurne u uspjeh ozbiljne vojničke akcije« protiv ustanka, četnici dobivaju značaj u talijanskim procjenama, a pri tome su nužnošću situacije upućeni i na sporazumijevanja s ustašama. To će dovesti do izmirenja, ako ne i do sjedinjenja, svih elemenata kolaboracije. Prve najavne korake za izmirenje nisu učinili ustaše, nego četnici, ali će u ustaškom »vrhovničtvu« u Kninu to biti shvaćeno — i ne bez razloga — kao talijanska inicijativa. Dr Ante Nikolić, naime, 27. novembra piše »gospodinu poglavniku i glavaru Nezavisne Države Hrvatske«, da uvjeti za suradnju, što su ih u jednom letku naznačili Momčilo Đujić i Pajo Popović, »niesu djelo četnika — nego su baš djelo skupine časnika, koju vodi gospodin Gazzino Gazzini (pukovnik, načelnik štaba divizije Sassari) i četnici po njihovim uputama sada se drže oholo u nadi, da će svi ti uvjeti biti prihvaćeni«. Dr Nikolić je shvatio da pop Momčilo Đujić »ide za tim, da bi se barem izvojevala >neka autonomija< za grkoistočnjake na ovom području, ili neki *corpus separatum*«.²

Talijanske komande, s jedne strane »nesigurne u uspjeh ozbiljnije vojničke akcije«, a s druge strane uporno orijentirane na daljnje procese penetracije, igraju dvoličnu igru. Svatko je u Kninu one jeseni viđao popa Momčila kako »do zuba naoružan« ulazi u komandu divizije »Sassari«, u pratnji Talijana je putovao do Zadra i Drvara, u nekoliko navrata je naoružan na večerama s generalom Monticellijem, a ipak je taj general velikom županu dr Anti Nikoliću 24. novembra, »u razgovoru koji je trajao duže vrijeme«, ustvrdio »da mi moramo vjerovati, da su oni — Talijani ovdje, da nas štite, da ne bi naša Država imala kakvu štetu«, pri čemu je izjavio »da je on oduzeo oružje poznatim vođama četnika popu Momčilu Đujiću iz Strmiče i Paji Popoviću iz Biskupije i da su mu oni dali pismenu izjavu da nemaju oružja i da će se unapried svaki posvetiti svojemu zvanju«.

Dakako, nije bilo ni govora o razoružavanju odavno naoružanog popa. On »ima glavnu rječ« uz dr Niku Novakovića Longa, kojeg su ustaše zapazile »u odori generala talijanske vojske u okolici Knina i Pađena«.³

Nema sumnje, ustaške vlasti su bile krajnje zabrinute što se talijanski oficiri, pa i oni najodgovorniji neprestano sastaju s »glavnim vođama pobunjenika«, to jest s Đujićevim društvom, pri čemu ih priznaju »kao poglavare sela Kninske krajine«. Od augusta ustaše uočavaju da se Talijani prema popu Đujiću ili Paji Popoviću »odnose kao prema službenim licima«.⁴

Dr Nikolić je imao nesnošljiv odnos prema Srbima, baš kao i Đujić prema Hrvatima, i u njegovom shvaćanju je talijanska misao o pacifikaciji bila prihvatljiva samo kao antisrpski teror. Saznanje da Talijani jedno govore njemu, a drugo Đujiću, izazivalo je neprijateljstvo i prema njima. Monticellijevo uvjeravanje da je razoružao Đujića i Paju Popovića nije mogao primiti nego kao laž i »neprijateljstvo prema Državi«, već i stoga što je »jedan grkoistočnjak, mladić Stevo Popović« izjavio »najodlučnije pred svjedocima«, daje

»Pajo Popović, voda četnika u Biskupiji od Talijana primio raznog oružja i municije«. ⁵ Također je znao da »razoružani« Đujić, Popović i Brane Bogunović u Strmici, Biskupiji i Polači »polazu zakletvu protiv NDH«. ⁶ Nerijetko se dešavalo da Knin »osvane pun četnika, od kojih je većina nosila na glavi šajkače i razne četničke odore te su izazovno u raznim skupinama stupali po Kninu, a na čelu glavne skupine bio je poznati vođa četnika pop Momčilo Đujić«. ⁷

Ono što dr Nikolić nije shvaćao, ili nije prihvaćao, uporno tumačeći da je »Nezavisna Država Hrvatska država Hrvata i nikoga drugog«, njegov nasljednik David Sinčić će primiti kao nužnost. Bio je od onih koji su pacifikaciju uzimali kao ključni uvjet opstanka ustaške države. Inteligentniji od pret hodnika, bio je kadar da shvati skučenost endehaških mogućnosti, kao i talijanske interese kojima se moglo suprotstaviti samo smirivanjem i razoružavanjem pobunjenih Srba. Novembarski proglas popa Momčila Đujića razumio je kao pruženu ruku pomirenja, što će u dogledno vrijeme dovesti do ustaškog uvjerenja o neophodnosti »da pomažemo njihovu borbu proti partizana«, jer »moramo sve poduzeti, da uništimo komunizam, a četnike da ne ometamo u njihovoj borbi proti komunistima, već naprotiv da ih pomažemo, a ujedno svim silama nastojimo ih pridobiti za sebe, pridobiti za suradnju«. ⁸

Neusporedivo fleksibilniji od Nikolića, David Sinčić je neumitnost prisustva talijanskog okupatora primio sa svim onim što je taj okupator imao, pa tako i njegovu srpsku kvislinšku vojsku i »narodne vode« te vojske. Ispravno je procijenio da je pop Momčilo Đujić ključna figura suradnje. Početkom novembra, kad je pop Momčilo nekoliko dana boravio u Zadru, u gostima prefekta i guvernera ⁹ i kad je župana Nikolića komandant divizije »Sassari« neuvjerljivo uvjeravao da je Đujića razoružao, Sinčić je — čini se bez znanja župana Nikolića — prihvatio inicijativu generala Monticellija da zajednički rade na antikomunističkoj akciji združivanjem sa četnicima, koji se postupno oblikuju kao vojne formacije. Pa kad krajem novembra zamijeni dr Nikolića, Sinčić je — sa ciljem da na području župe što prije uspostavi »nadzor naših građanskih vlasti, a preko njih neoskrvnjeno vrhovništvo naše države« ¹⁰ — sve učinio da u procesu »uspostavljanja svojih uporišta među grkoistočnjacima« ¹¹ organizira suradnju upravo s popom Momčilom Đujićem. Vrijeme će pokazati da je ta suradnja svo vrijeme bila nepouzdana, ne samo zbog Đujićevog antihrvatstva, ali i pouzdana u mjeri koju su Talijani određivali. Đujić jeste ustašama u Kninu poručivao: »Mi ne priznamo Hrvatske države!« — ali kad ga pukovnik Gazzino Gazzini pozove na večeru, neće odbiti mjesto između predstavnika ustaškog »vrhovništva«. ¹²

Promjenljivost popovog ponašanja bila je u skladu s njegovom prevrtljivom prirodom. Sinčić je dobro znao da je Đujić često mijenjao tabore i savezništva, Paveliću je pisao da je pop »kao čovjek jako neuravnotežen« i da je »u politici uvijek bio nestalan«, ¹³ pa je popove javno iskazivane antihrvatske parole uzimao s rezervom.

Fikreta Jelić Butić piše da su i pop Momčilo Đujić i Pajo Popović »očito zazirali od konkretnih osobnih dogovaranja s predstavnicima ustaškog režima«, prije svega »zainteresirani da se predstave kao zaštitnici ugroženog srpskog stanovništva od ustaškog režima«. ¹⁴ I to je točno. Ali to ne znači da i pop Momčilo i sin »srpskog mučenika Onisima« Pajo Popović nisu imali »konkretno osobne dogovore s predstavnicima ustaškog režima.« Dapače! Oni će biti prvi koji će se iz kruga »narodnih vođa« Kninske krajine decem-

bra 1941. godine naći u županovom salonu u Kninu.¹⁵ Zajedno s njima dvojicom, kod Davida Sinčića je početkom decembra došao i Brane Bogunović, kojeg će Sinčić ocijeniti kao najpouzdanijeg za suradnju.¹⁶ Đujić će pred Kninskom krajinom na sve načine skrivati svoje sastanke sa županom Sinčićem, a kad u januaru ipak vijesti o tome prodru čak do Strmice, neko vrijeme će obustaviti i prikriveno šurovanje, ali i tada — i to Sinčić javlja Paveliću — »njegov mi«, to jest popov »brat Glišo još uvijek u njegovo ime dolazi«.¹⁷

Nema sumnje da se Đujić ne bi pojavio u Sinčićevom županskom kabinetu kad to ne bi tražili Talijani, koji su — inzistirajući baš kao i Sinčić na pacifikaciji — morali sjediniti frontu kolaboracije, da bi se sa svim surađivačima, neovisno o njihovoj nacionalnoj, vjerskoj i političkoj (ne)snošljivosti, okrenuli protiv jedinog opasnog protivnika. Prije prvog »tajnog sastanka« kod župana, Monticelli je — baš kako je to tražio Đujić u svom novembarskom letku, kad inicira putove sporazumijevanja s ustašama — uvjerio Sinčića da kod »obćinskog poglavarstva« ponovo zaposli 33 Srbina, u »kotarskoj oblasti 5, kod finansijske straže 2, na željezničkoj stanici Knin 14, u sudu 5, na pošti 20, u porezni ured 7, u bolnici 4, u poljoprivrednoj školi 2, kod Šipada 5, te 30 učitelja i profesora« i da provede reviziju školskog programa »tako da se u njemu odrazi poštovanje povijesti, običaja i narodne samobitnosti Srba«.¹⁸ Sve to, i pitanje materijalne pomoći gladnim selima, bile su teme »tajnog sastanka« početkom decembra kod velikog župana Sinčića, koji je popu Đujiću i dvojici njegovih pratilaca obećao materijalnu i novčanu pomoć za četničke trupe, zapošljavanje Srba, ravnopravnu diobu 9,5 vagona kukuruza među srpskim i hrvatskim stanovništvom ... Sinčić piše da je »radi jačanja njihovog uticaja«, radi podrške ugledu Dujića, Popovića i Bogunovića, između ostalog, odlučio da izjednači plaće svih namještenika, bilo da su Srbi ili Hrvati. Da bi popu Đujiću pokazao dobru volju za suradnju, Sinčić je odmah poslije decembarskog »tajnog sastanka« počeo mijenjati općinske uprave dovodeći ljude »koji će odgovarati političkim prilikama ... koji uživaju glas staloženih — pomirljivih a ujedno pouzdanih ljudi«. Izmijenjene su općinske uprave i u Kninu, i u Drnišu, i u Bosanskom Grahovu. U Grahovu je doveden na čelo općine prijeratni općinski predsjednik Srbin Marko Kesić, »koji je položio zakletvu Poglavniku i Državi Hrvatskoj«.¹⁹ U Kninu je za donaćelnika postavljen Josip Laća, kninski hotelijer. Poglavnika Pavelića Sinčić 26. januara obavještava da se za Laću opredijelio »samo zato što je Laća lični prijatelj popa Momčila Dujića i Brane Bogunovića, najutjecajnih grkoistočnjaka u ovoj kraju«. Nove su uprave, piše u tom pismu Sinčić, primljene »s najvećim povjerenjem kod Talijana, kod grkoistočnjaka i svih razumnih i politički zrelih i svjesnih Hrvata«, samo je bio nezadovoljan smijenjeni načelnik u Kninu, što »ne će dobivati načelničku plaću od Kn. 3.000«. Čim je Josip Laća ušao u »vrhovništvo« kninske općinske uprave — i to poglavniku NDH javlja Sinčić 30. januara — »pop Momčilo Đujić i Branko Bogunović, vođe četničke pobune«, uputili su mu pismo u kojem su »izrazili želju, da se sastanu s njim i sa mnom ovdje u Kninu«.²⁰

Daljnji proces pacifikacije je bitno obilježen materijalnim odnosima. S četničkim vođama se ni o čemu nije moglo pregovarati bez darova, i u novcu, i u oružju. Talijanima je bilo bitno da se ne remeti uspostavljeni poredak. Krvavi porazi koje su doživjeli u Lici i u Bosanskoj krajini primoravali su ih na ubrzavanje pregovora o smirivanju. Stoga im je važno i ustaško-četničko sporazumijevanje. Program pacifikacije, utvrđivan kao oblik penetracije od

početka ustanka, u konačnom definiranju, na sastanku predstavnika rimske i zagrebačke vlade 15. i 16. novembra 1941. u Opatiji određuje »da se garancija hrvatske vlade najšire primeni na sve stanovništvo koje se vratilo u svoja prebivališta i koje ispoljava miroljubivost«, te »da se s pravednošću ispita mogućnost ponovnog vraćanja u službu činovnika lokalne uprave i isplatu penzija koje im pripadaju« i »da otvori škole koje će moći da koristi i pravoslavno stanovništvo«, uz Lorkovićevu primjedbu da »škole imaju biti razsadišta hrvatske državne promidžbe i hrvatske državne sviesti«. ²¹ Pacifikacija — s aktivnijim uključivanjem Srba u sve domene života — išla je za tim »da se preko svega što je bilo pređe spužvom u svakom pogledu«. ²² Talijani i ustaše su tako zakoračili prema ustaško-četničkom pregovaranju i dogovaranju. Partijsko rukovodstvo Dalmacije u Kninskoj krajini nema organizaciju koja bi — tumačeći suštinske interese narodnooslobodilačkog pokreta — objasnila masama njene interese i probudila svijest o mogućnostima borbe. Tumačeći Centralnom komitetu uzroke nedopustivo sporog ulaska Dalmacije u ustanak (»Kod nas je taktika talijanskih okupatora ne zaoštriti odnose s narodom, tj. taktika laviiranja i popuštanja«), Pokrajinski komitet je naglašavao antiustaničku akciju »izbjeglica iz čitave naše zemlje, koje su došle u Dalmaciju, većinom u Split«, koje »nisu samo nastojale da s okupatorom održavaju mirne i pasivne veze, nego su sklopile kompromis«, a potcijenio je sopstvenu akciju. Kaže, naime, kako u Dalmaciji (»kod nas«) »ne živi pravoslavni element, kojemu je u drugim dijelovima Hrvatske voda došla do grla i koji je u takvom položaju, da treba da brani svoj život i opstanak«, ali ako bi se to i uzelo kao nekakav razlog, ne može se shvatiti zašto komunistička akcija od aprila do kraja godine nije organizirana u krajevima gdje je živio »pravoslavni element«. Konačno, i PK KPH u pismu Centralnom komitetu konstatira da su »pravoslavni elementi, koji su pobjegli pred ustaškim krvolocima u šumu, da spase svoj život, zaista spremni za borbu, ali se nalaze u rajonima kod Ljvna i Knina, gdje su naše partijske organizacije vrlo slabe ili ih uopće nema«. ²³ Umjesto Partije angažirali su se »velikosrpski elementi«, koji — priznaje pokrajinsko rukovodstvo KPH »u Kninskom i Drniškom kraju dominiraju«. ²⁴

Kad je Sinčić već bio obavio prve pregovaračke dogovore s Đujićevom grupom, instruktor PK KPH za Dalmaciju Ante Jonić Slobodan je obavijestio Pokrajinski komitet da će u Kninskoj krajini »sa sabotazama evo tek sad početi jer do sada nije se o njima mnogo ni vodilo računa«, mada je »narod protiv njih (četnika) ogorčen«, tako da se na Đujićev decembarski apel Kninjani- ma da dođu na njegovu konferenciju »nije niko odazvao, i simpatije su na našoj strani samo treba raditi, raditi i raditi«. ²⁵

Od značaja za sporo uključivanje masa Kninske krajine u narodnooslobodilački pokret bilo je to što su — kao što će Tito reći u jednom pismu 7. aprila 1942. godine — »neki drugovi u Dalmaciji labavo postavili stvar«. ²⁶

Ustaško-četnička koalicija u Kninskoj krajini će pred narodom biti poricana čak i onda kod se ustaške i četničke jedinice, obje pod komandom talijanskih oficira, pojave na bojnopolju s iste strane fronte, ali tad se to više neće moći sakriti.

Sredinom decembra, Sinčić je uvjeravao Pavelića, kako poduzima »sve moguće napore da izazove kod njih (Srba) povjerenje u hrvatsku državnu vlast«, uvjeren »da se smirivanje duhova, osmišljenim i zgodnim postupkom više može približiti cilju, nego povremenim odašiljanjem vojske i oružnika tamo gdje raspoloženje i smirivanje duhova nije u tome prilogu izvedeno i za-

vršeno«. Sinčić je u sela Đujićeve dominacije, »koja su prednjačila u pobuni«, poslao »hranu i sol«, a »radi smirivanja područja oko Drvara, a osobito Bos. Petrovca«, posredstvom talijanskih vojnih vlasti doveo je u Knin iz Šibenika Manu Rokvića »i s njim dugo razgovarao i nadam se da će moj dogovor s njim imati uspjeha«.²⁷

Pregovori četnika s ustašama u Kninu su nastavljeni u januaru 1942. godine. Poslije Velimira Tešanovića, koji je k Sinčiću doveo popa Dujića s Pajom Popovićem i Branom Bogunovićem,²⁸ velikog župana je posjetio Mane Rokvić, a potom, »koncem januara 1942. godine« — to je Sinčić izjavio poslije rata u istrazi — »k meni su došli (Brane) Bogunović, (Mane) Rokvić, neki kapetan (Veljko-Đedo) Ilić, (Velimir) Tešanović i (Stevo) Radenović. Rekao sam im da se radi o tome da nađemo bazu za održavanje reda u našoj zemlji i mira među Srbima i Hrvatima«.²⁹ Poslije pregovora s Davidom Sinčićem, uslijedili su pregovori s Matom Goretom u Drnišu (posjetio ga je neki pravoslavni pop) i s komandantom domobranskih snaga u Kninu pukovnikom Zgagom. U istrazi, poslije rata, David Sinčić ne priznaje da je o pregovorima obavještavao vladu NDH, odnosno, kaže da je izbjegavao »spominjati da bilo kakvu vezu i pregovore četnici imaju sa HSS-om ili s domobranstvom«, jer kao: sve je on to radio da bi »povezao HSS, četništvo i domobranstvo protiv ustaštva«. Također je u istrazi ustvrdio kako mu je Velimir Tešanović »rekao da se Đujić protivi bilo kakvim razgovorima i sporazumima s Hrvatima i da se protivi njihovom (četničkom) prekidu suradnje s Talijanima«.³⁰ Nije neobično što Đujić neće da pregovara o »prekidu suradnje s Talijanima«, ali on nije ni odlazio k Sinčiću radi prekida kolaboracije, nego radi jačanja svekolike sprege protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Stevo Radenović,³¹ svo vrijeme rata najpovjerljiviji suradnik popa Momčila Dujića, nije mogao ni odlaziti u Knin, ni pregovarati s predstavnicima ustaške vlasti bez Đujićevog znanja i odobrenja. Sinčić pregovore s Radenovićem ne taji, dapače, kaže da je Ante Vatavuk, podžupan velike župe Birbir-Sidruga, Stevi Radenoviću, »trgovcu pravoslavcu krivog vrata«, »više puta dao novaca«.³²

Jedan od ustaških prvaka, Pavelićev ministar, dr Mladen Lorković, 26. maja 1942. godine je depešom obavijestio »vrhovništvo« velike župe Bribir i Sidraga:

»Odobrava se dogovor gosp. Josipa Laće, donaćelnika občine Knina sa četničkim starješinama Knina, Zrmanje, Gračaca, Bosanskog Grahova i Drvara, pod uvjetima da sa istima ne sklapate nikakav pismeni dogovor, jer je ta suradnja privremena. Glavni stožer domobranstva suglasan je sa vašim predlogom da se vođama grko-istočnjaka popu Momčilu Đujiću, Mani Rokviću, Bogunoviću, Paji Popoviću i Paji Omčikusu dodeli pomoć od milijun Kn (kuna), 200 pušaka jugoslavenskog poriekla i 10 strojo-pušaka.«"

Isplata je izvršena početkom juna. O tome Pavelića obavještava dr Sinčić:

»Jučer sam trima glavnim vođama četnika koji su u borbi protiv partizana, Momčilu Đujiću, Branku Bogunoviću i Mani Rokviću dao svakome po 100.000 kuna radi organiziranja borbe protiv partizana i pomoći njihovim suradnicima.«³⁴

Istovremeno je Sinčić »četničkim vođama izručio jednu makar skromnu količinu hrane, a naše (domobransko) zapovjedništvo stavilo im je na raspolaganje 20.000 metaka, 100 pušaka i 10 dobrovoljaca — puškomitraljezaca s oružjem«.³⁵

U istrazi poslije rata to Sinčić neće spomenuti, mada će reći da je lako uspostavio dogovor s Bogunovićem i Rokvićem (»Sporazumjeli smo se da četnici neće napadati hrvatska sela ni domobrane, ni oružnike, da neće oružani u Knin dolaziti«), Bogunović i Rokvić su mu »rekli daje Đujić nepovjerljiv i da on želi suradnju s Talijanima«, jer »da oni ne mogu prekinuti suradnju s Talijanima dok im oni daju oružja, strijeljiva i hrane«. Kao uvjet za suradnju, Đujić je od Sinčića — po Sinčiću — tražio 100.000 kuna, što mu je, uz potvrdu, Sinčić i predao, »međutim, Đujić je nastavio s napadima svojih četnika na pojedina katolička sela u župi s izlikom da su u njima partizani«. ³⁶

Zamjenik komandanta puka »Gavrilo Princip«, poručnik Đorđe Nikolić će u Mihailovićevom štabu 1944. reći da ga je upravo Đujićeva suradnja s ustašama dovela u sukob sa strmičkim vojvodom. Kaže da je među četničkim starješinama bio jedan od rijetkih kojeg je Đujić progonio kao »ogorčenog protivnika bilo kakve saradnje i veza pojedinih starešina i predstavnika organizacije sa zvaničnim ustaškim vlastima«. ³⁷

Ustaše, dakako, nisu mogle pregovarati s Đujićima samo na talijanski podsticaj. Za pregovore se izjasnio i poslanik Njemačke u Zagrebu, Siegfried Kasche. Njega su Eugen Kvaternik Dido i Mladen Lorković, poslije dogovora o reokupaciji »druge zone«, obavijestili:

»Kod nemira na Tromedi snage ustanka se ne mogu da procjenjuju sumarno. Po njihovim unutrašnjim pobudama, mogu se razdijeliti na tri grupe:

1. Oni komunistički nastrojani, kojima upravlja Moskva ili njeni sljedbenici.

2. Oni koji su nacionalno-srpski nastrojani, kojima upravlja se iz preteka Srbije i Engleske, odnosno s područja koja su pod utjecajem Engleske.

3. Oni koji ne pripadaju ni 1. ni 2. grupi, ali su se njima pridružili pošto pritiješnji hrvatskim trupama više nisu mogli da vjeruju da će njima i njihovim porodicama biti omogućen miran život.

Da su se ove tri grupe, zbog sadašnje situacije okupile ispod jedinstvene zastave koja je danas komunistička, nepobitna je činjenica ...

Bilo bi korisno imati što manji broj protivnika. Ovo pak uslovljava, da se front ustanka smanji na najmanju moguću mjeru. Pošto se komunisti ne mogu pridobiti i nacionalno orijentirani elementi, preostaje nam pokušaj da na svoju stranu pridobijemo one iz treće grupe. Pošto su oni najbrojniji, potrebno je iste izlučiti iz neprijateljskog fronta, svakako takovim mjerama koje stvaraju sigurnost i povjerenje kod ovih elemenata ..,« ³⁸

Nepun tjedan kasnije, Kasche je ustvrdio — a valja imati na umu da je taj SA general po mišljenju obaviještenih bio »ustaša veći od Pavelića« — kako »nova hrvatska država«, ako uistinu »hoće da iziđe na kraj sa Srbima, onda mora svakom pojedinom Srbinu priznati pravo na rad, porodicu, egzistenciju i osnovna građanska prava«. ³⁹ Pri tome Kasche previda da »nova hrvatska država«, kao i čitav »novi evropski poredak«, ne može izići »na kraj« ni sa Srbima, ni sa Hrvatima, i ni s jednim očovječenim bićem, sve dotle dok je njen sistem ozakonjeni zločin.

U takvim razmišljanjima je utvrđivan proces formiranja četnika kao naoružane vojske uključenih u sistem okupacije. Ni u kom slučaju se ne može govoriti o »vojsci ustanka« koja je — u obrani srpskog naroda u endehaziji, a u javnom ili tajnom savezništvu s bilo kojom antifašističkom silom — prešla na stranu okupatora (prividno) radi »opasnosti od boljševizma«. Tu vojsku je

formirao okupator radi svojih potreba. Kad je riječ o talijanskom okupatoru onda:

- zbog širenja prostora i utjecaja rimskog imperija;
- zbog lakšeg suzbijanja narodnooslobodilačkog pokreta.

U oba slučaja, ključna figura talijanskog interesa bio je pop Momčilo Đujić. Ne samo da sam pop Đujić nije ni na jedan način pomogao organiziranje narodnooslobodilačkog ustanka, nego »nijedan od četničkih >vojvoda< ili budućih »komandanata pukova jugoslovenske vojske u otadžbini< nije učestvovao u pripremama i pokretanju srpskog stanovništva Kninske krajine na ustanak.«³⁹ To ne znači da dio ustanika Tromeđe, ponegdje gotovo kompletne seoske ustaničke čete, nije od sredine augusta do početka zime prihvatio Đujićev sistem služenja s dvosmislenim tumačenjima. Ipak, proći će mjeseci prije nego što ta »vojska« sama sebi — i javno — prizna da su plaćena vojska talijanskog okupatora.

Pop Đujić čak jedanaest dana poslije sabotiranja napada na Talijane podno Derala, na sastanku grupe komandira s Tromeđe u kući budućih vojvoda Marića u Tiškovcu, 17. septembra tvrdi da će on, uza svu »netaktičnost« gerilske komande, i dalje surađivati s gerilskim odredima, kao eto: »naš cilj je isti.«⁴⁰ Nije riječ o tome da Đujić i drugi velikosrpski elementi Kninske krajine još nisu do 17. septembra iskristalizirali svoje političke ideje i da još nisu zasnovali profašističku platformu izgradnje vojne i političke organizacije. Sve je to već iskristalizirano u talijanskim, dakle i Đujićevim planovima, ali Đujić nije sam sebi, brzanjem i previđanjem cjelovite situacije, postavljao stupice. Prva je faza protjecala u upornom objašnjavanju »nužnosti mirnog života Srba pod zaštitom Talijana«. Tako se željelo svesti ustanak na antihrvatstvo. Đujić je bio kadar podrivati režim koji je bio zaštitnik srpstva i pravoslavlja, a kamo li ne bi — podstican, neovisno o razlozima, iz istog centra — rušio režim koji je uspostavljen kao antisrpstvo. U drugoj fazi, kad narodnooslobodilački pokret uzme maha, Đujić je išao, kao što smo već vidjeli, na spregu i s ustašama, jer je to bilo u interesu Talijana. U trećoj fazi pop Đujić ide u javni raskid sa svima onima koji su prihvatili narodnooslobodilački pokret, ali tad već s osloncem i na ravnogorski kolaboracionistički pokret pukovnika Draže Mihailovića, kojemu će izbjegličke kraljevsko-jugoslavenske vlade, kao osiguranje svoga povratka iz »junačke emigracije«, ubrzano davati generalske zvjezdice, portfelj vojnog ministra i dužnost komandanta »vojske u otadžbini«.

Uvijek oprezan, Momčilo Đujić ni najbliskijim suradnicima nije otkrivao sve dimenzije svoje aktivnosti. Moglo bi se, možda, prihvatiti uvjerenje da su Niko Novaković — nekadašnji poslanik i ministar, Boško Desnica — advokat i bivši poslanik, Vaso Miljuš — trgovac i načelnik općine (Obrovac), Danilo Bukorović — arhimandrit, Tode Novaković — advokat, Sergije Urukalo — svećenik i poslanik (Benkovac), dr Uroš Desnica (Split), Petar Stojisavljević — svećenik i poslanik (Vrlika), »iskreno priželjkivali pobjedu Velike Britanije i ponovno uspostavljanje monarhističke Jugoslavije«,⁴¹ ali to se za popa Đujića ne može reći; on je bio otprije talijanski čovjek, jedan od onih na koje pouzdano računaju i u početnoj fazi okupacije, kad su — kao što je u septembru 1941. ustvrdio direktor policijske službe u Dalmaciji F. Stracca — »sve etničke grupe Dalmacije, koja je nedavno anektirana Italiji, s iznimkom nekoliko tisuća Talijana, neprijateljski raspoložene prema nama.«⁴² Za kninske ustaničke snage kistanjska faza Đujićevog djelovanja (uvijek s Talijanima)

nije značajna do augusta, ali u kasnijem razdoblju, kad se Talijani, s Đujićem, opredjeljuju i za vojno organiziranje četništva," postaje važno, upravo stoga što su — kao što konstatira PK KPH za Dalmaciju — »pravoslavni elementi koji su pobjegli pred ustašama da spase svoj život zaista spremni za borbu.«⁴⁴

Pop Momčilo Đujić je djelovao bez neposredne veze sa splitskim odborom za pomoć srpskim izbjeglicama, mada mnogi misle — vjerojatno uzimajući u obzir podatak iz izvještaja PK KPH za Dalmaciju od 19. septembra 1941 : »Velikosrpski i reakcionarni elementi u Splitu unose rascjep među partizane, saraduju s okupatorom i vrše otvorenu izdaju«⁴⁵ — da taj odbor »koji sakuplja pomoć za Srbe izdaje propusnice Srbima koji se žele vratiti u svoje mjesto«⁴⁶ »u jeseni 1941. godine postaje prvo četničko političko tijelo u Dalmaciji«⁴⁷ Taj odbor, od Talijana, ili uz savjete Talijana formiran, do oktobra 1941. godine nema utjecaja na događaje u Kninskoj krajini. I taj odbor, kao »prvo političko tijelo četnika u Dalmaciji«, a potom i Draža Mihailović, uključuju se u četničku organizaciju Kninske krajine, kad je ta organizacija već uspostavljena kao talijanska kvislinška vojska, mada još nepripremljena za izravni napad na vojsku narodnooslobodilačkog pokreta. Drugačije od popa Đujića, neki četnički perjanici, kao na primjer prijeratni vojvoda Vlade Novaković, u drugoj polovici augusta 1941. komandant »združenog gerilsko-četničkog odreda istočne Bukovice«, ili Pajo Popović koji je uspio da izbori komandantski položaj u Kninskoj dolini, nisu — kako to Plenča uočava, uzimajući u obzir izvještaj Ravnateljstva redarstva u Kninu od 18. augusta 1941, u iskazivanju »nekakve mješavine velikosrpskog nacionalizma i romantične ljubavi za »pravoslavnu Rusiju« i njene »boljševičke vojskovođe Timoška i Buđonija«⁴⁸ — inzistirali na zakrvavljenju odnosa s partizanima. I u štabu talijanskog 6. armijskog korpusa su primjećivali da je »veliki broj starješina četničkih formacija« — suprotno nastojanjima popa Momčila Đujića — »odbijao da preuzme konkretne obaveze ili da jasnije ispolje svoje namjere i političku orijentaciju«. Sva lukavost popa Momčila Đujića bila je nedostatna da pokrene četničke jedinice u oružanu borbu protiv partizana, sve dok nije, uz oslanjanje na talijansku vojnu silu i obilatu materijalnu pomoć, mogao da se pozove i na antipartizansku podršku »srpskog kralja« i izbjegličke vlade. Preokret u držanju četničkih komandira i komandanata u odnosu prema partizanima u smislu Đujićevog nastojanja počinje početkom oktobra 1941, kad je u Split došao stari četnički vojvoda i predsjednik velikosrpske Narodne odbrane Ilija Trifunović Birčanin. Stab 6. armijskog korpusa je 17. januara 1942. godine ustvrdio da su i kolebljive »starješine četničkih formacija ... čim su saznale za postojeće kontakte ove komande (štab armijskog korpusa) i spomenutih ličnosti (Ilije Trifunovića Birčanina i Dobrosava Jevđevića) odmah ispoljile (prema Talijanima) odlučnije prijateljstvo i otvoreno držanje.«⁴⁹

Ilija Trifunović Birčanin je u Split stigao iz Kolašina. Talijanska propusnica mu je omogućavala nesmetano kretanje, a slava starog četničkog vojvode otvarala vrata velikosrpskih i jugonacionalističkih domova. Tu osobu, možda najznačajniju u formiranju četnika kao dijela okupatorske vojne sile, ne bismo smjeli tumačiti jednostrano. Nema sumnje, on se jeste još prije dolaska u Split svrstao u talijansku službu, ali ne bi se moglo tvrditi da je to služenje prelazilo granice određene programom kolaboracije Draže Mihailovića. Ima, osim toga, razloga vjerovati da je vojvoda Birčanin djelovao u okvirima prethodnog engleskog obavještajnog plana. Nije, naime, nepoznato da je en-

gleska obavještajna služba — organizirajući »pripreme za širenje sabotaža po okupaciji« Jugoslavije — ozbiljno računala upravo na Birčanina.⁵⁰

Osim što je realno pretpostaviti da vojvoda Birčanin dolazi u funkciji britanske obavještajne službe (nije beznačajno što će mu se uskoro javiti, osim Veljka Budimira, i engleski obavještajac Stanislav Rapotec) također ima izvjesnih razloga za pretpostavku da je u to putovanje upleten i Draža Mihailović. Istina, dostupna dokumentacija upućuje na vezu Mihailović-Birčanin tek u 1942. godini, ali isto tako postoje neki dokumenti koji govore o tome kako je Mihailović u augustu 1941. godine slao u Kolašin podoficira Milovana Nedeljkovića da mu dovede starog vojvodu na Ravnu goru, što — navodno — nije bilo ostvarljivo, budući da je Birčanin već bio na putu za Split.⁵¹ Uza sve to valja uzeti u obzir i mogućnost da je predsjednik vlade general Dušan Simović, prije emigracije, zadužio četničke vojvode Birčanina i Dulu Dimitrijevića, da u okupiranoj zemlji organiziraju pokret otpora.⁵²

Bilo kako mu drago, činjenica je da su Talijani lijepo prihvatili Birčanina u Splitu i da im se Birčanin svojski oduživao. Također je značajna činjenica da su mu se, besprijekorno, potčinili svi četnički komandanti, uza svu njihovu želju za autonomijom svojih snaga zbog karijerističke nezajažljivosti. Moralo je, po svoj prilici, postojati superiorno autoritativno upustvo ili od talijanske komande ili od izbjegličke vlade, pri čemu jedno ne isključuje drugo. Ako i jest došao po kraljevskojugoslavenskom i britanskom planu (mислеći na njega i Dimitrijevića, Simović je Engleze obavijesto »da će one vojne snage koje su ostale u organizovanom stanju nastaviti borbu pod komandom dvaju vojvoda u tu svrhu naimenovanih«⁵³) ipak je nedvojbeno da se u Splitu, ako ne i ranije, u Kolašinu, s čega je, možda, i došao u Split, Talijanima potreban zbog razbuktag narodnooslobodilačkog pokreta, zdušno angažirao u okupatorskoj funkciji.

Dolaskom Birčanina u Split, nije uspostavljena veza Mihailović—Đujić, ali nedugo poslije toga, Đujić počinje da se poziva na Mihailovićev autoritet onoliko koliko to gradi njegove ambicije i planove. Kad Birčanin dolazi, pop Đujić je još daleko od superiornog vrha četničke organizacije u Dalmaciji, ali će naći puta da upravo preko Birčanina, što ne znači — dopače — da nije bilo talijanske pomoći, dosegne sam vrh. Ilija Trifunović Birčanin je velikosrpski Splitski odbor, s osloncem na Talijane, ali i na neke splitske Hrvate, koji su bili skloni kraljevsko-jugoslavenskom unitarizmu (neki čak u vrijeme okupacije prelaze na pravoslavnu vjeru) reorganizirao u Srpski nacionalni komitet u kojem su bili velikosrpski monarhisti iz različitih prijeratnih stranaka: narodni poslanik pop Sergije Urukalo (JRZ), prvak Sokola Radmilo Grdić, pravoslavizirani Hrvati Silvije Alfirević, Niko Bartulović, vođa Orjune Dobrosav Jevđević, lider jugoslavenske nacionalne stranke Ćiro Madiroća i grupa kraljevsko-jugoslavenskih oficira. Istovremeno će, povezujući Dobrosava Jevđevića i Petra Baćovića u Hercegovini, Uroša Drenovića, Manu Rokvića i Branu Bogunovića u zapadnoj Bosni, popa Momčila Dujića u sjevernoj Dalmaciji i Stevu Rađenovića i Pajicu Omčikusa u južnoj Lici uspostavljati jedinstvenu vojnu komandu koja će uskoro djelovati — onoliko uspješno koliko je to Talijanima odgovaralo — kao štab četničkih odreda za Hercegovinu, Dalmaciju, zapadnu Bosnu i Liku. Na sastanku, sredinom oktobra, s Nikom Bartulovićem, dr Tomom Mimicom i Radmilom Grđićem, Biračnin je objasnio kako »treba putovati u sva mjesta« budući da se »u prvom redu mora voditi borba protiv komunizma«, budući da su upravo »komunisti krivi zbog terora,

koji okupatori provode nad narodom, jer komunisti stvaraju nemire«. " Da bi »borba protiv komunizma« imala ikakvog izgleda, riješeno je da se bez odlaganja, po uzoru na Mihailovića, ali i na strmički primjer, stvaraju »pukovi jugoslavenske kraljevske vojske u otadžbini«. " Najednom od oktobarskih savjetovanja u Splitu kod Birčanina bili su i pop Đujić, Vlade Novaković i Pajo Popović. Njih trojica su od Birčanina i splitskog »Srpskog nacionalnog komiteta zatražili pomoć u kadrovima, propagandi, organizaciji i finansijskim sredstvima«. ⁵⁶ Čini se da je pop Đujić, barem po procjeni Ilije Trifunovića, najviše obećavao, jer se vojvoda najviše na nj oslanjao. »Odmah po dolasku u Split« — pisat će Trifunović Draži Mihailoviću devet mjeseci po dolasku — »počeo sam aktivno učestvovati u organizaciji i akcijama Đujićeve narodne vojske u težnji da tom pokretu dam vojničke karakteristike«. ⁵⁷

Bilješke

- ¹ AVII, 241, 17/2-10-11.
- ² *NOB u Dalmaciji*, 1, 949.
- ³ Isto, 949-951. Nijemci su u to vrijeme pisali, »po podacima raznih izvora«, da se često vidaju »italijanski komandanti i četničke vode, u punoj ratnoj spremi, kako se slobodno šecu na glavnim Brgovima«. (Zb NOR, XII/1, 643).
- ⁴ AH, NDH, Ustaša, k. 7; Fikreta Jelić Butić, n. d. 63.
- ⁵ *NOB u Dalmaciji*, 1, 950.
- ⁶ AVII, 221, 18/6.
- ⁷ Isto, 195, 31/5.
- ⁸ *NOB u Dalmaciji*, 2, 1042.
- ⁹ Isto, 1, 363.
- ¹⁰ Isto, 2, 869.
- ¹¹ AVII, 241, 17/2-10-11.
- ¹² Isto, 215, 48/3-17.
- ¹³ *NOB u Dalmaciji*, 2,872.
- ¹⁴ Fikreta Jelić Butić, n. d. 111.
- ¹⁵ AVII, 224, 14/10-3.
- ¹⁶ Veliki župan Sinčić je 7. februara 1942. obavijestio Pavelića da »Brane Bogunović iz Bosphanskog Grahova uvijek djeluje u smislu smirenja«. (*NOB u Dalmaciji*, 2,872).
- ¹⁷ *NOB u Dalmaciji*, 2,872.
- ¹⁸ AVII, 221, 35/5-8.
- ¹⁹ Isto, H-V-46/2.
- ²⁰ Isto, 234, 34/1-6.
- ²¹ Zb. NOR, XIII/1, 639. i 633.
- ²² Isto, 629.
- ²³ Isto, V/2, 214.
- ²⁴ Isto, 286.
- ²⁵ *NOB u Dalmaciji*, 1,332.
- ²⁶ Zb. NOR, II/3, 350.
- ²⁷ AVII, 234, 34/1-6; D. Plenča, n. d. 257.
- ²⁸ Isto, 224, 14/10-3; v. *NOB u Dalmaciji*, 2,870, b.
- ²⁹ Isto, 261,42-1/12.
- ³⁰ Isto.
- ³¹ AVII, 154, 34/3-17; Poručnik Nikolić za nj Mihailoviću piše daje to »onaj naš stari ti-pični narodni poslanik — trbonja, koji je verovatno i za vreme mira punio svoje džepove narodnim parama što je radio i za vreme rata« ; piše da je »blagajnik Momčila Dujića«, i da se kao blagajnik toliko obogatio »pod okriljem naših četničkih vlasti«, da se u njegovoj kući u Kninu, gdje je stigao »bez igde ičega,« »svakog dana jelo palačinke i razne mešpajze od najfinijeg belog brašna«. Također piše da je Radenović, dogovorno s Đujićem, »švercovao iz Splita i Zadra raznu robu, kao satove, štofove i cipele«.
- ³² Isto, 261, 42-1/13.

³³ AVII, H-P-426; u protokolu Ministarstva vanjskih poslova NDH dokument je zaveden pod brojem VT/57/42. Ustaše, očito, tada još nisu obaviještene da su partizani zarobili Pajicu Omčikusa.

³⁴ AVII, 195,12/6—1; Momčilo Đujić je poslije rata u svom listu »Srbija« u više navrata polemizirao s raznim autorima, koji su kojegdje pisali o ustaško-četničkoj suradnji. Najoštrija je polemika s D. Tošićem, koji u emigrantskoj »Našoj reči« dokazuje Đujićevu suradnju s ustašama. Među ostalim dokazima te suradnje, D. Tošić je — kako to prenosi »Srbija« od januara 1977. godine u članku M. Đujića — naveo »i ovu ustašku laž i u svom listu ponovio izjavu ustaše Ivana Babića: »Tim povodom (kad su videli još 1942. da se NDH neće održati — prim. M. Đ.)—) sklopljeni su sa četnicima i formalni ugovori. Primane su obostrane obaveze ... Te obaveze mnoge od četničkih jedinica nisu ispunile, jer su i dalje klale hrvatski puk ili su povremeno prelazile k partizanima, a onda opet postajale kao četnici.« Mi smatramo da nam nije potrebno demantovati ovu ustašku laž i klevetu ... Ustaše su klale i ubijale Srbe gde su god mogli, a četnici su se borili protiv ustaša na život i smrt. ... « Mladen Lorković je, u odobrenjima velikim županima i ustaškim vojnim starješinama da održavaju suradničke odnose s četnicima, da im daju i novac i naoružanje, naređivao »da sa istima ne sklapate nikakav pismeni dogovor« (AVII, H-P-426) ali su i pismeni ugovori sklapani, najprije u Bosni, a potom u Hrvatskoj. (Opširnije o tome, v. Petar Kačavenda, *Saradnja četnika i ustaša u Bosni 1942. godine*, Vojnoistorijski glasnik 6/1966.). U Hrvatskoj, o prvom takvom poznatom pisanom ugovoru (»Zbližavanje Hrvatskih vojnih vlasti i četnika«) obaviješteno je predsjedništvo vlade NDH, i druge institucije u Zagrebu i Sušaku (»obće upravno povjereništvo kod SUPERSLODE«) 1. januara 1943. godine od gospičkog podžupana dr Stanka Ilica (T. broj: 1446/42): »Dne 17. prosinca 1942. godine u prostorijama kotarske oblasti u Otočcu došlo je do sastanka između naših voj. vlasti i četnika. Naše vojne vlasti bile su zastupane po bojniku zapovjedniku posade SULEJMANPAŠIĆU EDHAD-BEGU, a četnici po zapovjedniku četničkih odreda za kotarsku zonu majoru N. Dekiću (Slavko Bjelajac) i kapetanu (Jovan) Daboviću. Načelno je sporazum postignut u slijedećem: 1. — Obostrano sprečavanje izazivanja incidenata, te strogo kažnjavanje izazivača, kao i interniranje nepoćudnih koji bi sporazum ometali. 2. — Zajednička suradnja u stvarima državne službe. 3. — Osiguranje Otočca i okoline od partizanskih napada. 4. — Vojnička suradnja po odlasku talijanskih postrojbi... Razgovori su vođeni u duhu iskrene suradnje i nastojanja da se odnosi poprave.« (Zb. NOR, XIV/2,1055-1056; ime bojnika Sulejmanpašića je u Zborniku neispravno napisano kao: Kuhad-Bec, a treba: Edhad-beg.)

³⁵ AVII, 224,35/11-1.

³⁶ Isto, 261,42-1/14.

³⁷ Isto, 154,34/3-1.

³⁸ Isto, MF-London, N 17, H-309939-309944.

³⁹ Dušan Plenča, n. d. 276.

⁴⁰ AVII, 1701, 40/2.

⁴¹ Dušan Plenča, n. d. 278.

⁴² Dragovan Šepić, *Slom planova fašističke Italije u Dalmaciji*, Zbornik 3 IHRPD, 281. Šepić navodi i stav oficira za vezu komande talijanske 2. armije potpukovnika Eugenia Coselschija, koji — u prijedlogu kako da Dalmacija bude »konačno spasena za Italiju« — 20. aprila 1941. godine piše da treba postupati »vrlo delikatno, energično, ali bez naglosti, odlučno ali oprezno, brzo ali ne nesmotreno vrlo talijanski i fašistički ali humano«.

⁴³ F. Stracca inzistira na »mudrim i opreznim nastojanjima«, na kombinatorici »strogosti i razumijevanja«, na provođenju »ekonomsko-političkih mjera«, koje će »polagano izmijeniti orijentaciju« i antitalijanski raspoloženih »svih etničkih grupa Dalmacije«. (Isto)

⁴⁴ Zb. NOR, V/2,47.

⁴⁵ Isto, V/1,91.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Dušan Plenča, n. d. 279.

⁴⁸ Arhiv Muzeja Knin; xv. D. Plenča, n. d. 280.

⁴⁹ AVII, MF-NAW R- 53,697-703.

⁵⁰ Jovan Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine*, Istorija XX veka, I, Beograd 1959,37.

⁵¹ Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941 — 1945*, Cetinje 1977, 132.

Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj. I, Britanski štice-nik, Beograd—Zagreb 1979, 104.

⁵² DASIP, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 37.

⁵³ Zb. NOR, V/1,186.

⁵⁴ AVII, H-0-87/C-12.

⁵⁵ Đuro Stanisavljević, n. d. 81.

⁵⁶ AVII, H-V-58; Zb. NOR, XIV/1,420.

»Mi smo pod Dražinom komandom«

Dok ne počnu izravne borbe četničkih jedinica, neovisno o tome kako su bile svrstane, protiv partizana, Talijani su njihovo formiranje i podsticali, i nadzirali i s njima upravljali, kao i kasnije kad se te jedinice operativno uključe u talijansku vojnu silu. Četnika, zapravo, do oružanih sukoba s vojskom narodnooslobodilačkog pokreta ima — moglo bi se reći — na Tromeđi samo kao raspoloženja da se služi, ali vojske, osim na papirima, nema. Početak oseke ustanka je pop Momčilo Đujić sa svojim suradnicima, zatajujući međusobne karijerističke netrpeljivosti, iskoristio da bi po savjetima generala Monticellija, pukovnika Gazzinija i njihovih oficira, posebno Vicenza Marusicha i Gvida Lucich-Rochia, kninsku gerilu svrstao u oružanu snagu kolaboracije. U toj suradnji rada se ideja o objedinjavanju seoskih vodova, četa i odreda u bataljone i pukove. To su bile, a uglavnom će ostati, teritorijalne jedinice male mobilnosti, mada teritorijalnost nije bila striktno ograničena.

Prvi je formiran puk »Petar Mrkonjić«. Odluka o tome je donesena 10. septembra 1941, a proces organiziranja je protegnut i u 1942. godinu.¹ U procesu formiranja, taj puk neće — kako je to bilo zamišljeno 10. septembra — obuhvatiti četničke bataljone s područja općina Crni Lug i Grahovo (bosanski teritorij), pa čak ni sve dijelove Kninske krajine, već samo sela Strmicu, Golubić, Plavno, Kninsko Polje i Topolje (Kovačić). U puku je Živku Brkoviću prednost davao oficirski čin i komandantstvo od kojeg ga je razriješio štab Drvarske brigade, a pop Momčilo je pravo na prvo mjesto osvajao osvojenim ugledom u narodu i talijanskom podrškom.

U svakom slučaju, komandiri kninske gerile, osim onih koji su ustrajali na načelima narodnooslobodilačkog pokreta, pa se izdvojili, ostajući bez jedinica, svedeni na malobrojne grupe, prihvatili su komandu popa Momčila i Živka Brkovića, ne uočavajući njihovu međusobnu nesnošljivost, koja će dovesti do čitavog spleta različitih sukobljavanja, međusobnih podmetanja, pa i potezanja pištolja, sve dok Brković ne bude likvidiran. Treći među kninskim »narodnim vođama«, također u Kistanjama i, kasnije, u Kninu instruiran, Pajo Popović iz Biskupije, neće, kao ostale seoske vođe, odustati od ambicija da osvoji prvo mjesto u hijerarhiji služenja. Popović je početka prihvatio sistem vojne organizacije po desetoseptembarskom programu »Srpskog narodnog oslobodilačkog pokreta«, ali kad mu ne bude osigurano mjesto ravno Brkovićevom i Dujićevom, onda je krenuo u paralelnu organizaciju: osniva svoj puk, kojemu će dati ime svog oca, Onisima Popovića. Kad proces pukovskog svrstavanja bude zaokružen, početkom februara 1942. godine, povrijeđeni komandanti »Petra Mrkonjića«, pop Momčilo Đujić i Živko Brković, obavijestit će »komandire, vodnike i ostale borce«, da je Pajo Popović u selima Kninske doline i dijela Drniške krajine, izdvajajući neke čete iz »Petra Mrkonjića«,

formirao zaseban puk »radi svojih bolesnih ambicija i radi pripremanja terena za političku karijeru«².

Rivalstvo komandanata, »narodnih voda«, obilježava sve oblike njihovog organiziranja, mada će sva trojica u učestalim proglasima — štampanim u Kninu, s talijanskim znanjem i redaktorskim zahvatima — mnogo govoriti o jedinstvu srpskog naroda i nemirljivosti s predstavnicima ustaškog sistema. Ni u jednom letku nije poricana oslobodilačka borba, a ime kralja Petra II je redovno uzvišavano. Kao da su im Talijani s druge strane barikade, četnički komandanti pišu da predstavljaju »vojsku koja brani našu slobodu i koja se bori za slobodu našeg naroda«. Pajo Popović je u vezi sa slavljem badnjaka kod crkve Lazarice tvrdio da su oni — četnici — produžetak »naše vojske« iz vremena Kraljevine Jugoslavije, »vojska koja brani slobodu«.³

Treća četnička jedinica je formirana na području Bukovice, ali ne kao puk, nego kao četnički odred, kojim je komandirao Vlade Novaković.

U bosanskom dijelu Tromeđe četnici su svrstani u dva puka: grmečko-livanjski puk »Gavrilo Princip«, pod komandom Brane Bogunovića, i drvarsko-petrovački puk »Kralj Aleksandar« pod komandom Mane Rokvića.

Stevo Radenović je, u prisustvu popa Momčila Dujića, u jugoistočnoj Lici pokušao formirati puk »Kralj Petar II«. Za komandanta je odredio svog šurjaka Pajicu Omčikusa, koji će kao i Pajo Popović dosta dugo slati pisma i poruke rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta o nužnosti »zajedničke borbe«, a istovremeno je potpisao suradničku obvezu komandi divizije »Sasari«. Omčikus će i poginuti, a puk — osim spiskova nikad uspostavljenih komandi bataljona i četa — ni na koji način neće pokazati postojanje. Đoko Marić, uporno u stanju mjerenja s vojvodom Đujićem, u emigraciji dokazuje da su »lički Srbi« stvorili četnički puk prije drugih, i prije Dujića. »Još u augustu 1941«, piše taj Marić, »sastali smo se na Čemernici više Srba, Mirko Marić, Pajica Omčikus, Miloš Torbica, Stevo Radenović, ja i neki drugi. Tu smo doneli odluku da formiramo četnički puk »Kralja Petra II«. Za glavnog organizatora odredili smo Pajicu Omčikusa. Pošto Pajica nije shvatio važnost organizacije pa joj nije posvetio dovoljno pažnje, to je organizovanje preuzeo Mirko Marić.«⁴ Međutim, u augustu 1941. godine u jugoistočnoj Lici četnici se još nisu počeli izdvajati iz gerilskih odreda. Ozbiljniju razliku od ostalih gerilaca braća Marići iz Tiškovca su tada ispoljili samo u tome što su, dočekujući Talijane, s općinske uprave u Srbu skinuli ustanički crveni barjak i zamijenili ga srpskom trobojnicom. Puk »Kralj Petar II« se kao četnička formacija prvi put spominje 23. novembra 1941. godine. Osim komandanta Omčikusa i njegovog zamjenika šumarskog tehničara Nedjeljka Keče, tada »se u takozvani puk upisa jedva tridesetak kukavica i slabića, koji ostadoše s Talijanima do njihovog boravka u Srbu«.⁵ Tiškovačko-otrička četnička grupa braće Marić tada je još samostalna, i do sredine marta održava korektne odnose s partizanima, mada je Mirko Marić Mirkan, potonji vojvoda, u novembru 1941. od Talijana imenovan za »komesara« srpske općine.⁶ Tek kad dođe do većih oružanih sukoba Đujićevih pukova protiv ličkih i krajiških partizana, počinje svrstavanje ličkih četnika u pukove, kako u lapačkom kotaru, tako i u Gračacu i Metku, dokle je dopirala Đujićeva aktivnost.

Poručnik Đorđe Nikolić tvrdi da je on, već u vrijeme kad Đujić uza se ima samo 7 četnika, »odmah po dolasku na pl. Dinaru na Jelino polje formirao štab četničkog puka »Gavrila Principa«⁷. Kasnije, u aprilu 1942. godine, »dolazi do formiranja novih četničkih pukova od do tada već postojećih oru-

žanih odreda. Tako osnivamo četnički puk >Kralj Petar II< koji je obuhvatao teritoriju >Tromeđe< Like, Bosne i Dalmacije i to : oko Crnih potoka, Velike i Male Popine, Otrića i Zrmanje; za komandanta izabran je čuveni borac iz tih krajeva vojvoda četnički Mirko Marić (kasnije poginuo nesretnim slučajem). Zatim se osniva četnički puk >Vožd Karađorđe< koji je obuhvatao srez Gračac istočni deo Velebita planine; za komandanta određen je takođe veliki junak iz borbe sa ustašama Dane Cicvara.«⁸

Na Tromeđi četnička »vojnička organizacija bila je sprovedena tako da je svako selo od svojih naoružanih boraca formiralo svoju četu bez obzira na godine starosti boraca. Bataljoni nisu postojali. Svoje komandire sami borci su između sebe birali. . . . Ljudstvo se nalazilo kod svojih kuća i okupljalo se za slučaj kakve potrebe.«⁹

U procesu stvaranja pukova, zapravo uspostavljanja njihovih štabova, kad se ta vojska na borbenom planu tek tu i tamo pojavljuje isključivo u akcijama protiv hrvatskih sela, a u sve žešćem propagandnom »ratu« protiv narodnooslobodilačkog pokreta, počinje i njihovo svrstavanje u Dinarsku diviziju. Kasnije će se više »narodnih vođa« truditi da dokažu kako su baš oni formirali tu vojsku, a uistinu osnovni posao su obavili talijanski oficiri, koje je predvodio kapetan Angelo de Matteis, šef korpusnog obavještajnog odjeljenja.¹⁰ Na bazi Matteisovih informacija o utvrđenim principima suradnje s »lokalnim četničkim starješinama«, general Dalmazzo je u Šibeniku 16. novembra 1941. godine okupio »viđenije ljude« (Đujićev spisak) iz sjevernodalmatinske Zagore, južne Like i jugozapadne Bosne. Na sastanku s Dalmazzom je, uz Dujića, bilo još 6 pravoslavnih svećenika, 3 katolička svećenika, 13 trgovaca, 11 viših činovnika i namještenika, 5 oficira BJV i 9 »časnih građana«. Neprestano pozivanje rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta »na oružanu borbu« — po njima: »komunističko podsticanje na prevrat« — ocijenjeno je kao »zločinačko djelo i avanturizam koji će donijeti narodu nova stradanja i nove žrtve«.¹¹ Osim toga dogovora u Šibeniku, tokom oktobra i novembra 1941. Talijani su s popom Đujićem, kojeg, ne sasvim uočljivo, guraju prema vrhu četničkog pokreta, organizirali još nekoliko sastanaka. Prvi je održan u Drvaru ; prihvaćena je prethodno sročena poslanica zahvalnosti Talijanima za okupaciju druge i treće zone, gdje se uspostavlja »jedinствена četnička komanda«, kao »legitimni predstavnik srpskog naroda Like, sjeverne Dalmacije i zapadne Bosne«.¹² Tumačeći drvarsku poslanicu, Đujić i njegovi ljudi su na zborovima po kninskim selima prijetili onima za koje se »pretpostavlja da šuraju s komunistima«, odnosno da podstrekuju »oružane borbe«. Nedvosmisleno je rečeno da će biti »sa zemljom sravnjeno« svako naselje »koje počne borbu ili pusti komuniste da na njihovoj teritoriji napadaju Talijane«.¹³

Naglašeno samoljubiv, gotovo kao i pop Đujić, iz samoljublja kadar da svaki put kad osjeti potiskivanje od nekih oficira prijeti ostavkom, vojvoda Ilija Trifunović Birčanin je bio uporan u tvrdnji da je on »organizator i stvara-lac« Dinarske divizije. Kad u proljeće 1942. godine Draža Mihailović zatraži od njega izvještaj, vojvoda Birčanin će mu pisati: »Ja sam preko mojih oficira u stvari komandovao ovom divizijom počev od njenog formiranja, ali sam se definitivno rešio da primim dužnost (komandanta), tek kad sam od Vas zvanično naimenovan.«¹⁴

Oficire, preko kojih je Birčanin »u stvari komandovao ovom divizijom« vojvoda je prikupljao i u izbjegličkim logorima u anektiranoj Dalmaciji, ali i u zarobljeničkim logorima u Njemačkoj i Italiji. U zarobljeničkim logori-

maje bilo oko 16.000 oficira BJV. Za talijanske planove najznačajniji će biti riječki logor. Tamo je krajem 1941. bilo tek nešto više od 80 oficira BJV, ali će ubrzo — zahvaljujući njemačkom razumijevanju talijanskih potreba — iz logora u Trećem Reichu stići njih više od 500. Odatle su, ovisno o opredjeljenjima i talijanskim dogovorima s Birčaninom i Jevdevićem, slani u četničke formacije.

U tri navrata su do kraja 1941. po Birčaninovom nalogu odlazili kraljevski oficiri da »ojačaju komande i štabove Đujićeve narodne vojske«. Poručnik Đorđe Nikolić je Draži Mihailoviću tvrdio da su najprije, krajem 1941, k Đujiću došli on, Milan Cvjetičanin i Milutin Šućur (tada je Đujić »imao oko sebe samo 7 ljudi«) a potom vazduhoplovni potporučnik Žarko Božović. Zatim stižu pukovnik Uzunčević i kapetan Ivanišević, po Nikoliću »krajem maja«. A »oko 6. Juna dolaze aktivni peš. poručnik Kraljeve garde Perišić Vojislav i art. kap. Zika Mladenović«.¹⁵

Po nekim podacima, »na organizaciji puka«, koji će, na Đujićevu inicijativu, dobiti nadimak Petra Karađorđevića — Petar Mrkonjić, uz Dujića radili su oficiri Veljko Ilić-Đedo, Žarko Božović, Mišo Milošević, Milan Cvjetičanin, Milutin Šućur i Marko Crljenica, »a nešto kasnije i pukovnik Petar Veljković Brko«. »Rad ovih oficira u zajednici sa komandantima bio je u formiranju seoskih četa i to: operativnih, rezervnih i zaštitnih.«¹⁶ Kod Paje Popovića prvi su oficiri bili Petar Mijakovac, Stevo Ćuruvija, Jovan Rubnić, Simeon Radić Simo i Boško Asanović, a u odredu Vlade Novakovića bio je Nikola Kukolj.¹⁷ Major Marin Stude, iz grupe Hrvata koji su se u Splitu priključili vojvodi Birčaninu (vojvoda je 16. 7. 1942. pisao Draži Mihailoviću da »na organizacije Jugoslovenske vojske duž primorja od Dubrovnika do Šibenika« po njegovim instrukcijama, osim majora Studea, rade i zrakoplovni kapetan I klase Krešimir Boras, poručnik bojnog broda I klase Branko Šustić, pješadijski kapetani II klase Vojmir Alfirević i Drago Laurić, te intendantski poručnik mornarice Mate Amat) tvrdio je 1944. pred savezničkim oficirima da je i on od marta 1942. godine, kad je »uhvatio vezu sa generalom Dražom Mihailovićem«, imao »glavni zadatak« da organizira »jugoslovensku nacionalnu vojsku na teritoriji Dalmacije«, odnosno da je — organizirajući dalmatinsku kvislinšku vojsku pod komandom popa Dujića — »skoro tri godine rizikovao svoj život, radeći za mog kralja, moju zemlju i Saveznike«. Do pada Italije, u Dinarskoj diviziji bilo je oko 40 oficira¹⁸ i 97 podoficira.¹⁹

Po poručniku Nikoliću, pop Momčilo Đujić i neki drugi iz Đujićevog kruga, nisu se radovali dolasku oficira; bojali su se — kaže Nikolić — »da ih mi zbog toga što smo oficiri — vojnici od zanata, ne prevazidemo i ne preuzmemo im položaje na koje je svaki od njih reflektirao. Ovo se naročito ogledalo kod Mane Rokvića, Ćuđuza, Koste Trkulje i popa Dujića, a u manjoj meri kod Bogunovića kao i svih drugih samozvanih vojvoda i narodnih vođa. Svi su oni tražili najmanju začkoljicu da bi je izneli protivu nas, ne ustežući se ni od najpodlijih laži samo da bi nas omrznuli kod boraca. Ali im to nije polazilo za rukom, jer smo odmah po dolasku imali borce — većinu uza se. Mnoge intrige su nameštali, naročito u tom pogledu je bio vešt pop Đujić, koji nam je na fini način podmetao nogu; naravno da on to nije radio lično već preko drugih, a pred nama se pokazivao kao naš prijatelj. Naročito je raspaljivao mržnju kod Rokvića, Ćuđuza i Trkulje. Svi oni bili su bolesno ambiciozni i nisu davali nikom ispred sebe. Svemu tome nismo poklanjali neke naročite pažnje, jer smo pred očima imali samo opštu stvar. Vojvoda Birčanin znajući ovo,

jer sam ga o tome pismeno izveštavao, gledao je da ambiciju ovih >vojvoda< zadovolji na taj način što će ih unaprediti u čin četničkih vojvoda s tim da i dalje ostanu kao komandanti pukova-brigada, a da svakome od njih odredi po jednog oficira za pomoćnika dajući mu svu vlast komandanta brigade, koji je u stvari to i bio a >vojvode< bile su to samo forme radi. Docnije je hteo, kao što je to i pokušao, da vojvode kao nesposobne za te položaje smeni, određujući ih za komandante srezova, a oficire za komandante brigada. Ovo se je moglo lako sprovesti da nije bilo popa Đujića, koji je to sve prozreo (razlog zbog čega nisu mogli opstati u Diviziji ni pokojni pukovnik Uzunčević ni major Palošević). Na ovaj način trebali su oficiri da postepeno uzmu vlast u svoje ruke. Ali na žalost, među nama naročito onima koji su docnije došli pred kraj 1942. god. bilo je takvih koji su se pokoravali komandi ovih nesposobnih vojvoda, a čak šta više bilo ih je koji su ih veličali, uzdizali i klanjali se pred njima, htejući da dobiju njihovu naklonost (primer kapetan Šoškić) i da preko njih steknu neke veće položaje koje nisu zaslužili.«²⁰

Ambicije oficira, prikupljenih u jedinicama Dinarske divizije, nisu bile manje od ambicija »narodnih vođa« da vladaju ljudima i stvarima. Baš kao što i Nikolić svjedoči, pop Momčilo Đujić se prema tim oficirima različito ponašao, ovisno o njihovoj spremnosti da budu u njegovoj funkciji, ali ni na koji način nije pokušao da izbjegne starješinstvo vojvode Birčanina, što ne treba pripisati samo vojvodinom ugledu, već prvenstveno talijanskoj želji; obojica su, naime, bili talijanski poslenici, mada engleska, pa i kraljevskojugoslavenska obavještajna služba nisu bile lišavane Birčaninovih obavještajnih izvještaja.²¹

Birčanin u jednom izvještaju Draži Mihailoviću piše da je Dinarska divizija formirana »već u januaru« 1942. godine. Tad, u januaru, kaže, »čim je obrazovana divizija, komandanti pukova i odreda, na zboru svojih starješina i boraca izabrali su me za komandanta divizije i uputili mi predstavku da se primim ove dužnosti.«²² Nema drugih podataka o takvim zborovima i izboru komandanta Dinarske divizije, ali nema ni jednog podatka da bi neki od komandanata četničkih pukova ili odreda poricao komandantstvo vojvode Ilije Trifunovića Birčanina.

Povjesničarka Nevenka Scoti Žurić piše da je Dinarska četnička divizija formirana 9. januara 1942.²³ Vjerojatno je tad donesena odluka o svrstavanju pukova u Diviziju, ali divizije u januaru 1942. godine još nije bilo. Ta, pop Momčilo Đujić tek 6. februara, 1942. piše da njegov puk ulazi u sastav Dinarske divizije,²⁴ a Pajo Popović nekoliko dana ranije obavještava grahovskog popa Milu Arežinu da tek predstoji formiranje divizije.²⁵ Mane Rokvić 23. februara u jednom pismu kaže da odlazi k Brkoviću i Đujiću »da se dogovorim oko osnutka i uspostave Dinarske divizije, u koju bi svi lokalni tj. grahovski, lički, dalmatinski, drvarski i drugi pukovi trebali da budu povezani.«²⁶

Ta je divizija formirana tek krajem februara, ili narednih mjeseci.

Kako su tekli procesi formiranja Dinarske divizije, tako su rasle i ambicije popa Đujića da se uspne do njenog vrha. Utirući put do prvog mjesta u koaliciji izdaje, pop Momčilo i onda kad nema činova ni preciziranih funkcija, samoimenovanjem sebe izdvaja, pa je komandant puka kad je to uistinu Brković, pa je zastupnik komandanta divizije, kad je to pukovnik Uzunčević, pa je komandant operativnog štaba, kad je to major Palošević... Pri tome snage svoje vojske umnožava, lukav da stanje prikrije, a suparnike u zlovremenu, kad se svaki čovjek strašio svoje iskonske potrebe da se drugom saopći

i otkriva, zastrašuje i talijanskim, i splitskim vezama, pa čak i prizivima na Mihailovića, kad Mihailović još i ne zna za njegovo postojanje. Visoko mišljenje koje je imao o sebi mora da je stvaralo pakleno raspoloženje u njemu. Svuda oko njega su mržnja i gnjev provalili iz svog stišavajućeg korita, pa sve rušile zasjenjujući razbor; učutkivani su svi čovjekovi bolji nagoni. Smišljeno je podsticao gnjev u čovjeku, razjarivao je osvetničke nagone, mada će mnogi od tih njegovih, ili prividno njegovih, osvjetnika kasnije, tokom rata, na putu osvete otkriti zbiljski život. Pop dobro znade kad podvikne s prizivom na ime nekog talijanskog generala, a kad da zazove »đenerala« Dražu, kao svoju funkciju. Tek što se počeo širiti glas o Draži Mihailoviću" i njegovim vezama sa savezničkim komandama i izbjegličkom vladom, pop Momčilo će — utvrđujući svoju nadmoć — uvjeravati i Branu Bogunovića, i Živka Brkovića, i Manu Rokvića, i Vladu Novakovića, i braću Mariće na Otriću, i Pajicu Omčikusa u Srbu, da mu je »došao kurir Draže Mihailovića koji će ovih dana izvršiti inspekciju naših pukova« i da će taj »kurir Draže Mihailovića« ostati kod njega, popa Momčila, »dok drugi kurir bude održavao vezu između nas i Ministra vojnog«. ²⁸ To je pop Momčilo Đujić tvrdio samo osam dana poslije imenovanja »đenerala« Mihailovića za ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, sredinom januara 1942. godine, kad su savezničke radiostanice širile slavu »diva srpskih planina«, kojemu je upravo dodijeljena i druga đeneral-ska zvjezdica. Prije nego što će »Ministar vojni« u junskom izvještaju vojvode Birčanina biti informiran o popu Đujiću kao »čovjeku visokih umnih i fizičkih sposobnosti«, koji je »duhovni vođa i komandant ustanka«, ²⁹ Draža će doseći generalski vrh unapređenjem u čin armijskog đenerala i imenovanjem za načelnika štaba Vrhovne komande u okupiranoj otadžbini. U svetojovanskom proglasu, 19. januara, i u šestofebruarskom proglasu Momčilo Đujić tvrdi da Dinarska divizija, mada uistinu još kao vojna formacija i ne postoji, »stoji u direktnoj vezi i pod naredbama Ministra Draže Mihailovića vojvode narodnih oslobodilačkih odreda«. ³⁰ Isto tako je u pismu Mili Sinobadu, Branku Jeliću, Stevi Kesiću, Milanu Bjedovu, Budi Joviću, Petru Kesiću u Kninu 30. januara 1942. godine tvrdio: »Mi stojimo pod komandom Draže Mihailovića. Mi smo vojska Kralja Petra i zaloga za slobodu našeg naroda.« ³¹

Dinarska divizija je, u Đujićevoj propagandi vlastite veličine, spominjana čak i prije nego što će Đujić Živka Brkovića ubojstvom odstraniti s komandne pozicije u puku »Petar Mrkonjić«. Akciju je — ako je suditi po sačuvanim dokumentima — započeo božićnom poslanicom 1942. godine, da bi 19. januara ustvrdio kako je neophodno da komanda puka »Gavrilo Princip« sagradi štapsku zgradu: pop Momčilo, naime, uvjerava komandanta puka »Gavrilo Princip« lugara Bogunovića da bez te zgrade »i bez zajedničkog štaba ne može se ni zamisliti neki dugoročni rad, a zbog toga što taj štab nismo do sada uspostavili odugovlače se mnogi važni poslovi«. ³² Zajednički štab nije uspostavljen ni do 7. februara 1942, što se vidi iz Brkovićevog pisma odaslano-ga toga dana »komandirima, vodnicima i ostalim borcima ovoga puka kao i borcima susjednih pukova«, kad Brković opetovano (»ponovo apelujem«) poziva »sve komandante iz Srba, Gračaca, Drvara, Grahova, Petrovca, Glamoča, Ključa, Mrkonjić Grada i ostalih susjednih pukova, da odmah pošalju svoje predstavnike u Divizijski štab, da otpočnu sa zajedničkom komandom i zajedničkim narednjima.« ³³

Čini se da je kakva-takva »zajednička komanda« uspostavljena u Botsanskom Grahovu, na sastanku nekih komandanata pukova, u prisustvu tali-

janskih oficira Vicenza Marusicha i Guida Lucich-Rochia, 14. ili 15. februara. Zbog širenja utjecaja prema sjeveru, talijanski oficiri su za komandanta Dinarske divizije tad predlagali majora Boška Rašetu, koji je bio kod Talijana u Donjem Lapcu. Đujić je taj prijedlog otklonio »i sam preuzeo na sebe dužnost komandanta divizije«. ³⁴ Đujić nije poricao sposobnosti majora Rašete, ali je ostale uvjerio da je — do konačnog rješenja, ovisnog o vojvodi Birčaninu — najbolje da on vrši dužnost komandanta, pa će se u petnaestofebruarском proglasu »Srpskom narodu Sjeverne Dalmacije, Zapadne Bosne i Like« potpisati kao »privremeni vršioc dužnosti Komandanta (Dinarske divizije)«. ³⁵

Propagirajući sjedinjavanje četničke vojske, opterećen talijanskim pritiscima, naročito poslije teških poraza u Lici, gdje je samo u januarским borbama više od 1500 vojnika i oficira divizije »RE« izbačeno iz stroja, Đujić je na sve načine uvjeravao zbudjene seljake Tromeđe u neophodnost borbe protiv partizana. Sve je u tom propagandnom programu iskrpano, sve sami šavovi, prava mora. Oko njega potpuni nered u duhovima, dramatična i tragična zabuna u mišljenjima. Sve organiziranije prisustvo komunističke ideje, koja je budila ustrašene i pritajene narodne energije, neumitno mu je nametala da u javnost izlazi gotovo s identičnim parolama narodnooslobodilačkog pokreta, pri čemu je »borbeno jedinstvo i bratstvo naroda« svedeno na jedinstvo Srba i srpstva. Zasipan danomice popovom propagandom, mnogi seljak Kninske krajine se još nije sasvim snalazio. Proći će još dosta vremena prije nego što shvati da će u borbu dvaju opredjeljenja, onog protivtalijanskog i protalijanskog, otići u poraz ona strana koja upotrebljava laž kao sredstvo borbe. Šam već u kolaboraciji s ustašama, što je pomno skrivano, pop Momčilo će u svojim lecima partizane poistovjećivati s ustašama! Naređujući da njegovi leci dopru »u svaku četu — u svako selo«, i to »najmanje po 50 primjeraka«, pop Momčilo je Kninsku krajinu uvjeravao da je četnička borba usmjerena i protiv ustaša (»da za svagda uništi krvavu ustašku državu«) i protiv Talijana (»da protjera sa svojeg ognjišta drskog fašističkog okupatora koji je u prošlom ratu opljačkao obale našeg plavog Jadrana«) i protiv Nijemaca (»da odagna morskog Germana koji po drugi put raspinje na krst stradanja i muka našu majku Srbiju i staru našu postojbinu Veliku Slavensku Rusiju«). U toj fazi organiziranosti, čak i kod ljudi koji su prihvatili Talijane kao »srpske spasioce«, četničke puške, nabijene talijanskom municijom, još je bilo nemoguće okrenuti protiv partizana. Sve prisutnije saznanje da vojska narodnooslobodilačkog pokreta može tući i naoko strahovito jaku fašističku vojnu silu, kao što je u prolomu ustanka, u ljeto 1941. godine, tukla ustaše i rastrojila ustaški državni sistem, razaralo je uvjeravanje kistanjskih emisara o uzaludnosti oslobodilačke borbe.

Diferencijacija masa u Lici i Bosanskoj krajini, gdje se narod uključio, ili barem priklonio narodnooslobodilačkom pokretu, tako da je Pajica Omčikus do marta uspio za puk »Kralja Petra II« mobilizirati tek tridesetak ljudi, unosila je strepnju u talijanske komande. Pop Momčilo, u saznanju da se više uzmicati ne može, iako su vidici tmurni, na učestalim konferencijama u štabu divizije »Sassari« u Kninu, uspijeva uvjeriti Talijane da odobre ako i ne prihvate njegove trenutne parole, jer samo preko antiokupatorske propagande moguće je učvrstiti vojsku koja će biti u funkciji okupacije. Odobreno mu je i srbovanje, i prizivanje na pravoslavnog kralja, i rusofilstvo. Da bi u propagandi dosegao ključnu dimenziju narodnooslobodilačkog pokreta, pop Momčilo je u jednom trenu antihrvatski rat sveo samo na nepoštednu borbu protiv usta-

ša; u proglasu Dinarske divizije »poštenim Hrvatima — u koliko ih ima i koliko ih ima« poziva »poštene Hrvate« da se njemu priključe, jer, ostanu li uz ustaše, onda »snose svu odgovornost za sudbinu hrvatskog naroda«. Borba protiv vojske narodnooslobodilačkog pokreta još nije javno obznanjena, već samo borba protiv »razbijača« narodnog, to jest srpskog, jedinstva. Suzvuk parola narodnooslobodilačkog pokreta u Đujićevim proglasima zbudjivat će narod Tromeđe. Talijanski strah, da se borbe iz Like i Bosanske krajine ne prenesu i u Kninsku krajinu, zahvatio je i popa Momčila. Nedovoljno prisustvo Partije u Kninskoj krajini omogućilo je popu Đujiću da komuniste svodi na »razbijače srpskog jedinstva«, odnosno na »bijednu šaku avanturista koji ne priznaju Staljina, već« — kao neprijatelji srpski majčice naše, Rusije — »slijepo slijede Trockog«.

U trokutu Knin—Grahovo—Gračac Đujić je, ponekad s talijanskim oficirima, redovno sa svojih desetak pratilaca »štapske garde«, neprekidno organizirao sastanke i zborove. Seoski »glavari« su mu pokazivali sačinjene spiskove sa svim za oružje sposobnim muškarcima, ali to je — znao je domisljati pop — tek bila mogućnost da se stvori vojska. Nešto od Talijana, nešto od bibrirsko-sidraškog velikog župana, dobivao je hranu, pa ako je nikad i nije bilo dovoľno, ipak je i to bilo nešto u privoljevanju gladnog svijeta da mu se pridruži. Češće je po grahovskim i kninskim selima putovao na konju, nego u talijanskom automobilu: tako je ostavljao vojvodskiji dojam. Dešavalo se da na put krene i bolestan. Sve češće ga je mučio čir na dvanaestercu. Kod Grahova, u Obijaju, u kući roditelja Gavrila Principa, tako ga je žestoko zabolilo, da ni govoriti nije mogao. Sklupčao se na uskom kanapeu, siv u licu, i mučeci mučio svoju muku. Bez njega Brane Bogunović nije uspijevao tumačiti politiku srpstva. U lugarevoj besjedi prizivanje na Sovjetski Savez i Staljina, optužba partizana da su »sve same ustaše i trockisti«, bila je rogobatna i krajnje neuvjerljiva. Niko Đurić, jedan od organizatora ustanka u grahovskom kraju razbio je taj zbor govoreći Bogunoviću :

»Ti, takav junak, dolazi nam pravo od Talijana, dok mi vodimo oslobodilačku borbu. Znam da si junak i narod bi te prihvatio da ga vodiš u borbu protiv okupatora, a ne s njim. Sjećaš li se Kosova i Starca Vujadina, znaš li da je Kosovo izgubljeno zbog izdaje. Komunisti su povelili borbu i vode je, a vi protiv njih agitujete!«

Dok je Bogunović tražio riječ da odgovori, Đurić je zatražio da pozovu popa Đujića iz kuhinje, »pa da čujemo i njega«. Popu nije bilo do rasprave, kako zbog boli, tako zbog Bogunovićeve nespretnosti. Presavijen, s rukama oko stomaka, samo je mahnuo rukom i promrmljao:

— Na konje!

Principova majka, zbudjena i postidena, ljutila se na Đurića.

— Što to uradi Niko, otjera mi gladnog popa iz kuće!³⁶

Činjenice su tako nesmiljeno mlatile po onom što je kod čovjeka najosjetljivije, i teško je bilo ljudima prožetim pravoslavljem u iskonskom pravoslavlju naći orijentire koje je pokazivao pop Momčilo. To je otprilike imao na umu Vojislav Ivetić, kad je poricao popove propovijedi na sastanku u Tiškovcu krajem januara 1942. godine. Tiškovački partizani su bili angažirani u borbama oko Korenice, a braća Marići, Mirko, Momčilo, Đuro, Trivun i Milan su bili u neprestanim pregovorima s Milanom Tankosićem: kako sačuvati živote i spasiti čast? Odsustvo partizana pop Momčilo je iskoristio da sazove sastanak »seoskih glavara« u Crnim potocima kod Tiškovca. Na svaki pro-

svjed, pop je uzimao riječ »i zalagao se za formiranje četničkih jedinica i Dinarske četničke divizije«. Nije bio sasvim jasan u određivanju neprijatelja, ako izuzmemo ustaše. »Poštene partizane« je nazivao »zavedenim Srbima«, ali nije njima prijeto, već samo »ustašama-trockistima«, koje »treba do posljednjeg istrebiti«. Na toj konferenciji učestvovali su i mnogi partizanski rukovodioci sa terena opštine Bosansko Grahovo; oni su »osudili politiku popa Dujića«. Pop je, ipak, ovoga puta odjahao u snježnu noć — praćen »štapskom gardom«, Markicom Čučuzom iz Paulja i Mirkom Čulićem iz Crnog Luga, s uvjerenjem da je dobro zaorao brazdu »jače četničke propagande«, što će mu dati spram partizana premoć barem u Crnom Lugu i Pauljama, ako ne i u Tiškovcu.³⁷ Po drugim svjedočenjima, na tu je konferenciju Đujić došao s talijanskim oficirima. Osim trojice talijanskih oficira, iz Strmice je s Đujićem na taj sastanak došao i onovremeni komandir strmičke ustaničke čete, Pajo Kurbalija, kojeg će Đujić ubrzo smijeniti, a godinu dana kasnije, s još šestoricom partizana i Marijom Kovrljom, majkom prvoboraca Joše i Steve, strijeljati. Talijanske oficire pop je »predstavio kao više rukovodioce koji su došli iz Srbije«. Kurbalija je nekim ljudima rekao istinu o »višim rukovodiocima«, što mu pop nikad nije oprostio.³⁸

Nezadovoljan sporim svrstavanjem Grahovljana u puk »Gavrilo Princip«, Đujić je često jahao iz Strmice u Grahovo, najčešće »sa strmičkim četnicima koji su nosili crni barjak i mrtvačke glave«. S Branom Bogunovićem je dva dana uzastopno konferirao u Pečenkama, gdje je Bogunović prije rata bio lugar. S oficirima Nikolićem, Cvjetičaninom i Sućurom iz Pečenki su početkom februara otišli u Grahovo u kuću Rade Džepine na zakazani sastanak »svojih uglednih pristaša iz varoši, sela Ugarci, Pečenci i drugih. Međutim, rukovodstvo ustanka, saznajući za taj sastanak, šalje svoje predstavnike Vidović Radovana, Bursać Jovana i Niku Đurića s ciljem da razbiju namjere Brane Bogunovića. U tome se djelomično uspjelo; čak je došlo do fizičkog obračuna između Bogunovića i Vidovića.«³⁹

Na jednom od tih sastanaka bio je i student Vele Jovanović, sin jednog od bogatijih Grahovljana, mladić s gitarom, naoko nezainteresiran za politička zbivanja, po ocu ugledan u Grahovu. Kad je pop Momčilo izjavio da je Ljubo Babić propalica i slab student, Vele je ustao i gotovo nezainteresirano, ali tim uvjerljivije, izjavio:

— Nemoj, pope, tako. Znam ja Ljubu sa studija. I marljiv je, i pošten je, i pravdoljubiv je. Takvi nam trebaju!

Popovi pratilci su repetirali puške, ali popu u taj mah nije bilo do krvavog obračuna:

— Dolje puške. Ne trebaju nama studentići, svi su oni trockisti, protiv Rusije i Staljina!

Posljednji zajednički zbor partizana i četnika održan je u Plavnu 3. marta 1942. godine. Pero Jarić se sjeća daje »došla velika masa ljudi iz sjeverne Dalmacije, priličan broj Ličana od Otrića i Zrmanje, iz sela koja se graniče sa Plavnom i iz nekih sela Bosanskog Grahova«. Ovoga puta pop Momčilo je, nedvosmisleno uvjeren da je vrijeme opredjeljivanja minulo, izjavio da »nije Srbin ko je za partizane«, jer »partizani nisu ništa drugo doli obične ustaše, trovači naše časti i vjere«. Vladimir Maričić se sjeća daje s popom bio Brane Bogunović i grupa Talijana, ali »Plavnjaci su bili protiv njega. Oštar govor Dujića i Brane Bogunovića prisutni nisu prihvatili. Na zboru su protiv razbijanja jedinstva govorili komunisti Stanko Tišma i Nikica Popović, a Nina Đu-

mić iz Plavna rekao je »Lažeš, pope!« Gojko Pupavac i Jovo Grubišić su u govoru rekli da će se Zrmanjci boriti protiv Talijana.«⁴⁰ Po Jarićevom sjećanju, govor komunista, a posebno Nikole Popovića, »natjerao je Dujića da mijenja taktiku, pa je nekoliko puta uzvikivao parole »Živio SSSR«, »Zivljela Crvena armija« i slično.«⁴¹

Propaganda popa Momčila, koji je početkom februara svukao svećeničke halje,⁴² usmjeravana je na tri kolosjeka:

— javno, u uvjeravanju masa da je uz njega majčica Rusija (Britaniju ne spominje, ni SAD), i da je četnički pokret oslobodilački pokret;

— na suženi krug, od kojeg je tražio: »Upozorite svu našu braću Srbe neka dobro paze što rade i za kim se povode i neka budu uvjereni da će biti ugušen u krvi svaki pokret koji bude stajao izvan naše oslobodilačke akcije i Organizacije.«⁴³

— na krug »narodnih voda«, koji su već bili prihvatili trostruku kolaboraciju pripremajući se za otvoreni rat protiv partizana.

»Oslobodilačko« djelovanje popa Momčila Dujića s početka 1942. godine zbunilo je u jednom trenu ustaše, tako da će veliki župan Sinčić 7. februara pisati »poglavniku« da mu je »sumnjivo držanje popa Momčila Dujića«, »koji je u politici bio uvijek nestalan i koji je kao čovjek jako neuravnotežen«, mada »njegov brat još uvijek u njegovo ime dolazi« na konzultativne* dogovore u veliku župu i, posebno kod Sinčića. Dok »Branko Bogunović iz Bosanskog Grahova uvijek djeluje u smislu smirenja«, mikrijska priroda Momčila je navela Sinčića na dojam — u čemu će mu pomoći zatajivanje pravog stanja stvari od komande divizije »Sassari« — da su »italijanske vojne vlasti obratile pažnju na zadnje držanje popa Momčila Dujića.«⁴⁴

Ustaške vlasti u Kninu će čak povjerovati — zahvaljujući propagandi popa Dujića — da Draža Mihailović »hoće povezati akciju komunista i grkoistočnjaka protiv naših vlasti i naših i talijanskih vojnih vlasti«. Povjerovano je Đujićevom pismu »braći u Kninu«, da su u Kninsku krajinu prispjeli »Mihailovićeve tekliče«, preko kojih je Mihailović »poručio i popu Momčilu Đujiću, da se on mora odlučiti na borbu, te mu prijeti posljedicama u koliko to ne učini.«⁴⁵

Rekli smo: tada je Draža Mihailović još daleko od misli o postojanju popa Momčila Dujića, mada bi se moglo govoriti o nekim vezama na liniji Birčanin—Mihailović, o čemu sudimo na osnovi jednog pisma Stevana Moljevića iz decembra 1941. godine. Moljević, naime, u tom pismu uvjerava Dragišu Vasića, a preko njega i Dražu Mihailovića, da je uspostavio »vezu počevši od Splita sa Urukalom i Ilijom Birčaninom.«⁴⁶ Kako je saveznička propaganda stvarala i širila Dražinu slavu, tako je rasla i potreba da ga se — u jačanju vlastitih pozicija — utka u dinarsku četničku organizaciju. Pa i Birčanin je, stigavši u Split, uvjerio Talijane da upravo preko njega, vojvode Birčanina, i Talijani mogu doći u vezu s Mihailovićem. General Dalmazzo je, objašnjavajući pretpostavljenima važnost talijanske suradnje s Birčaninom, pisao da je preko Birčanina »moguće da se utvrde kontakti sa generalom Dražom Mihailovićem, rukovodiocem preostalih jugoslovenskih snaga i četničko-nacionalističkih formacija koje je London namjeravao da gurne protiv nas stvaranjem gerile, čiji je razvoj mogao primiti velike razmere i primorati nas na angažovanje značajnih snaga i sredstava.«⁴⁷ Takav, Mihailović nije mogao zasmetati Talijanima u Đujićevoj propagandi, čak i da ta propaganda nije zajednički konstruirana. Dalmazzo u januaru 1942. godine izričito kaže da Mihailović ni-

je poslušao London i nije organizirao gerilu »čiji je razvoj mogao primiti velike razmere« pri čemu bi primorao Talijane »na angažovanje značajnih snaga i sredstava«.

Nema uvjerljivih dokaza da su Mihailović i Birčanin u vezi s jeseni 1941. godine, kad stari vojvoda dolazi u Split, ali će Birčanin u to uvjeriti i Talijane, popa Momčila Dujića, koji će onda tvrditi — a Talijani će to, u »pripitomljavanju« onih »narodnih vođa«, koji su još kolebali na rubu suradnje s narodnooslobodilačkim pokretom, obilno koristiti — da postoji posredna veza s generalom Dražom Mihailovićem preko Jevđevića i Trifunovića. Nestvarni Mihailović, »legenda balkanskih planina« iz savezničkih radio- emisija, toliko je s kraja 1941. i početkom 1942. godine prisutan u Kninskoj krajini, da će čak i Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju jedno vrijeme odustajati da objavi obavještenje Vrhovnog štaba NOPOJ o njegovoj izdaji, »s obzirom na to što je moskovski radio u zadnjim danima nekoliko puta javljao, da su u Jugoslaviji u toku velike borbe protiv okupatora pod vodstvom Draže Mihailovića«. ⁴⁸ Partijsko rukovodstvo je izdaju Draže Mihailovića još tada tumačilo samo partijskoj organizaciji, nesigurno »kakav stav da zauzmemo prema četnicima«, i pored toga što se u Splitu u PK KPH za Dalmaciju, znalo »da su vođe njihove, Brković, Bogunović, osuđeni na smrt od komande Drvarske brigade« i što je Pokrajinskom komitetu »dopalo u ruke jedno pismo štabova njihovih dvaju pukova, »Gavrila Principa« i »P. Mrkonjića«, u kojem pismu govore o nužnosti likvidiranja komunističkih bandi«. ⁴⁹

Prva pouzdanija veza Mihailovića s Trifunovićem uspostavljena je krajem januara 1942. godine. Tada je jedan od Dražinih komandanata, major Boško Todorović, obaviješten od svog predstavnika kod Talijana potporučnika Mutimira Petkovića o djelovanju vojvode Birčanina u Splitu (»sa najvećim zadovoljstvom i prijatnim uzbuđenjem slušao sam izvještaj potporučnika Petkovića ...«) o svemu tome pisao Mihailoviću. Potom je Todorović Birčaninu poručio da će »od đenerala tražiti instrukcije za njega«. ⁵⁰ Instrukcije je Birčanin primio najkasnije prvih dana aprila, a potom je uslijedio prvi izvještaj vojvode Birčanina, koji je »sa radosnim uzbuđenjem« pročitao Dražino pismo, obradovan primljenim »Punomoćjem za rad«. ⁵¹

Potporučnik Petković je Birčaninu i Jevđeviću predstavljen kao »lični izaslanik Draže Mihailovića. Dobrosav Jevđević, za kojeg komandant talijanskih snaga u Jugoslaviji, general Ambrosio kaže »naš konfident nastanjen u Splitu«, britansku će obavještajnu službu poslije rata uvjeravati daje Petković k Birčaninu i njemu došao »sa zahtevom da organiziraju četnike u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji«. ⁵²

Moguće je da veza prethodno nije uspostavljena zbog toga što je Mihailović do sredine marta bio dosta odvojen od četnika u Hercegovini. Tek sredinom marta 1942. on je iz zapadne Srbije krenuo u Crnu Goru. U svakom slučaju, ispravno ocjenjuje Jovan Marjanović, »legalizacija Mihailovićevih odreda u Srbiji, saradnja Dangića i njegovi pregovori s nemačkim komandantom u istočnoj Bosni i Srbiji, povezivanje majora B. Todorovića sa italijanskim komandama u Hercegovini, saradnja s 2. talijanskom armijom koju su uspostavili Birčanin i Jevđević u Dalmaciji i Lici, četničko-italijanska saradnja u Crnoj Gori — sve se to događa približno istovremeno. Kao da je neko nevidljivom rukom vukao konce, vezane za četničke komande, u istom pravcu, u pravcu saradnje sa okupatorskim snagama protiv partizana. Ukoliko vreme bude odmicalo, kao što će se videti, ova saradnja biće sve izrazitija«. ⁵³

Ta kolaboracija — kao i ranije veze s Nijemcima, preko Milana Nedića, ili mimo Nedića — nije bila predviđena od britanskih obavještajaca; čak su mu — što će 1944. u jednom pismu pomoćniku ministra vanjskih poslova Velike Britanije Sir Ormu Sargentu »otkriti« britanski ambasador kod jugoslavenske vlade Ralph S. Stevenson — saradnici SOE »posavetovali da načini najbolji mogući aranžman sa Italijanima i dobije oružje iz tog izvora.«⁵⁴ Jovan Marjanović u svojim istraživanjima o Draži Mihailoviću »između Nemaca i Britanaca« podrazumijeva da je Stanislav Rapotec prenio Birčaninu suglasnost kraljevskojugoslavenske vlade i SOE za suradnju s Talijanima, jer — piše Marjanović — »teško da je slučajna koincidencija dolazak Rapoteka i navala četničkih komandanata za suradnju s Italijanima i ustašama. Pogotovo što se ovo sporazumevanje naglo nastavlja.«⁵⁵ S druge strane, suradnja Birčanina i Jevđevića s Talijanima je počela znatno prije Rapotecovog dolaska u Split. Isti slučaj je i s majorom Todorovićem. Stoga je teško povjerovati da svi oni međusobno nisu povezani prije januara 1942. godine.

Osim potporučnika Petkovića, major Todorović je s Birčaninom i Jevđevićem održavao veze i preko majora Borivoja Radulovića, kapetana I klase Radovana Ivaniševića i kapetana II klase Mila Rakočevića. Birčanin će ustvrditi da je preko njih »formirano 5 četničkih pukova od po dva bataljona i 2 četnička odreda, što je sve obrazovalo Dinarsku četničku diviziju«. Major Radulović, kapetan Ivanišević i Milo Rakočević su u štabu Momčila Dujića 24. januara predstavljeni kao »izaslanici Draže Mihailovića«. ⁵⁶ Oni su poremetili Dujićeve planove da sebe inaugura na dužnosti »komandanta svih četnika Dinarskih Alpi«. Objasnjeno mu je da je ta funkcija namijenjena vojvodi Birčaninu, koji će nešto kasnije pisati Mihailoviću da jest »komandovao ovom divizijom počev od njenog formiranja«, ali se »definitivno rešio« da preuzme »dužnost, tek kad sam zvanično od vas naimenovan«, to jest od početka aprila 1942.

Poslije prvog susreta s Radulovićem, Ivaniševićem i Rakočevićem, pop Momčilo Dujić je pisao: »Mi stojimo pod komandom Draže Mihailovića.«⁵⁷ I obavještajna služba narodnooslobodilačkog pokreta je ustvrdila da tri novodošla kraljevska oficira »na terenu figuriraju kao Dražini ljudi. Tako su obećali pukovima na području divizije da će im dati 3.000.000 dinara i dvije radio-stanice ako im pripreme 5—600 ljudi koje bi oni poslali u pravcu Nevesinja prema Nikšiću, u stvari u borbu protiv partizana.«⁵⁸

Ima različitih svjedočenja o vremenu dolaska ove trojice »đeneralštabnih oficira« k popu Momčilu Dujiću. Onovremeni ađutant puka »Onisim Popović«, Svetozar Pujić, jula 1942. godine je izjavio da su »tri đeneralštabna oficira« stigla iz Knina u Popovićeve štab s profesorom Nenadom Sinobadom 1. ili 2. marta 1942. godine.⁵⁹ Po jednom drugom dokumentu, u Dujićevom štabu su 24. januara predstavljeni kao »izaslanici Draže Mihailovića«. ⁶⁰ Očito, Pujić je zapamtio drugi, martovski dolazak »izaslanika Draže Mihailovića«. Iz već spominjanog Đujićevog pisma kninskim »povjerenicima našeg štaba« od 30. januara, vidi se da su Radulović, Ivanišević i Rakočević prethodno već imali razgovore s popom. Poslije prvog susreta su učestali i Dujićevi i Brkovićeви pozivi »braći komandantima pukova« da se okupe i dogovore o formiranju zajedničkog štaba Dinarske divizije. »Tri đeneralštabna oficira« su se krajem januara vratila u Split, a potom su otputovali u Mostar, gdje su — uzimajući u obzir i stavove popa Momčila Dujića i instrukcije vojvode Birčanina, kao i projekt Dražinog političkog savjetnika dr Stevana Moljevića o

budućoj »Velikoj Srbiji« — pisali »Elaborat Dinarske divizije«. S gotovim Elaboratom su u pratnji Nenada Sinobada posjetili štab »Onisima Popovića«, da bi odatle otputovali u Strmicu, k Dujiću, s potporučnicima Milanom Cvjetićaninom i Gojkom Božovićem i potporučnikom Milanom Deurom. »U Gorskome štabu četničke divizije su ih dočekali Momčilo Đujić i Brane Bogunović«, 2. marta 1942. godine.⁶¹

O dolasku trojice »đeneralštabnih oficira« k Dujiću, odnosno »među bijele orlove s Dinare«, 1944. godine je opširno pisao Draži Mihailoviću artiljerijski poručnik Đorđe Nikolić, koji je uzaludno dokazivao da je on »prvi oficir na Dinari« i ključni organizator Dinarske divizije. U tom izvještaju Nikolić tvrdi da su Radulović, Ivanišević i Rakočević stigli »polovinom mjeseca marta«. Njihov dolazak je Nikolića zatekao u okolici Bosanskog Grahova, u štabu puka »Gavrilo Princip«, gdje je pisao letke, kojima je »hteo narodu da dokažem da naš nacionalno-četnički pokret pored ideje »za Kralja i Otadžbinu^ za koju su narodu komunisti govorili da je zastarela, ima i nešto novog i socijalnog u sebi«. Istovremeno je, u dogovoru s Đujićem i Bogunovićem, organizirao »obaveštajnu službu, određujući u svakom selu specijalne organe, dajući svakom svoju šifru i ime«. Nikolić je »polovinom meseca marta« obaviješten od popa Momčila Dujića, »da su u Štab divizije došli neki đeneralštabni oficiri i da odmah dođem. Sa Bogunovićem odlazim u Potočila. Istoga dana stižu sa p. por. Cvjetićaninom đeneralštabni kapetan I kl. Ivanišević, đeneralštabni major Radulović i kapetan Rakočević. Od strane popa Dujića bivaju legitimisani i oni pokazuju svoje oficirske legitimacije, izjavljujući da dolaze od G. Ministra (Mihailovića) i vojvode Birčanina mada nam tada nisu mogli pokazati nikakvo punomoćje dobiveno od njih ili ma kakav dokument koji bi nam mogao dokazati da sa njima imaju ma kakve veze. Ali obzirom da sam ja poznavao kap. Ivaniševića još iz Boke Kotorske to smo im samo upola poverovali. Oni su tada izjavili da dolaze od Čiče (Draže Mihailovića) i da su poslali da vide kakva ovde organizacija postoji, da uhvate vezu sa nama, obećavajući nam pri tome zlatna brda i čitave eskadrile savezničkih aviona koji su nam trebali doneti sve što nam je potrebno za borbu, tražeći od nas da samo obeležimo mesta gde je zgodno da nam se materijal baca. Donekle bili smo oduševljeni njihovim dolaskom, jer je to bio naš prvi kontakt sa našim Čičom i bili smo sretni da se u Srbiji, Crnoj Gori i Hercegovini čulo za naš pokret, ali pored toga primili smo ih sa rezervom, jer nisu mogli ničim dokazati da ih šalje Čiča. Na sastanku smo bili dosta rezervisani i jedino što smo tražili od njih jeste da nam stvore novčana sredstva i da omoguće dolazak što većeg broja oficira u šumu. Po održanom sastanku p. por. Sućur ostaje u štabu Divizije kao pomoćnik i Načelnik Štaba popa Dujića, a Cvjetićanin, Bogunović i ja vraćamo se na Jelino polje ...«"

Mjesec dana kasnije, »prvog dana uskrasa«, kad su — kako to tvrdi Nikolić — komandanti pukova u kući Steve Rašule u Pečencima polagali zakletvu vjernosti Draži Mihailoviću, kapetan Ivanišević je svojim mlađim kolegama, Nikoliću i Sućuru, »ispričao otvoreno kako je došlo do njegovog prvog dolaska u Dinaru, i to ovako: Kada su počela hapšenja oficira u Boki Kotorskoj on izbegne u Dubrovnik. U Dubrovniku se nalazi sa đeneralštabnim majorom Radulovićem i kapetanom Rakočevićem. Preko rodbinskih veza kap. Rakočevića uspevaju da dobiju dokumenta i putne isprave od Italijana za kretanje po celoj anektiranoj teritoriji i I, II i III okupacionoj zoni. Za vreme bavljenja u Dubrovniku načuli su da u oblasti Dinare planine postoji neka

četnička organizacija kao i da se vojvoda Birčanin nalazi u Splitu. Tada se oni reše da podu na put. Dolaze u Split, odlaze do vojvode Birčanina i njemu izjave (kao što su nama potom rekli) da dolaze od Čiče; međutim ovoga puta je priznao da nikakve veze u to doba sa Čičom nisu imali. Iz Splita dolaze kod nas u s. Potočila u Dinaru. Posle ovoga odlaze za Crnu Goru gde dolaze do Čiče i podnose mu izveštaj o stanju organizacije u ovim krajevima. Godinu dana docnije, u aprilu 1943. g. u s. Blagaju kod Mostara nalazim majora Radulovića kao Delegata Vrhovne komande. Iz razgovora sa njim saznajem da je tih dana unapređen u čin potpukovnika kao priznanje što je stvorio i organizovao Dinarsku Četničku Diviziju. Ne malo zaprepašćenje njegovo je bilo kada sam mu u detalje opisao njegov dolazak u Dinaru i rekao da sam bio tom sastanku prisutan. Prebacio sam mu da nije lepo da se kiti tuđim perjem. On je pocrveneo, zbunio se i gledao da stvar zabašuri. . . .«"

Poručnik Nikolić je opterećen surevnjivošću i zavišću. Njega — po karakteru mu sličan — pop Momčilo Đujić nikad nije primio kao »iskrenog saradnika«. Nikolić će i Đujića i »đeneralštabne oficire«, kojima su Draža i izbjeglička vlada davali i više činove i odlikovanja, optužiti zato što on nije ni odlikovan ni unaprijeđen. To sve treba uzimati u obzir kad se čitaju njegove narcisoidne optužbe protiv oficira koji su s talijanskim odobrenjem — ako ne i po talijanskim instrukcijama — obilazili sva područja pod talijanskim nadzorom.

»Đeneralštabni oficiri« u dva navrata dolaze u Kninsku krajinu. Drugi put stižu s gotovim »Elaboratom Dinarske divizije«. Moglo bi se prihvatiti Plenčino uvjerenje da su »za vrijeme boravka u Kninskoj krajini u siječnju i veljači 1942. godine svoju angažiranost smatrali prije svega političkim radom, pa čak i onda kada su stvarali Dinarsku četničku diviziju⁶⁴«. Oni jesu u Splitu pod talijanskom zaštitom, putuju s talijanskim propusnicama, zajedno s Đujićem i talijanskim oficirima su na gozbama u prisustvu ustaških oficira i prelata, ali — ako je suditi po njihovom »Elaboratu Dinarske divizije« — ne sumnjaju u pobjedu antifašističke koalicije, pa u tom smislu određuju i program i zadatke Dinarske divizije:

»Obzirom na sadašnju dislokaciju ove divizije i na njen geografski položaj u odnosu na sve političke centre, geografske objekte, važnije komunikacije i na njen odnos prema moru, jasno se ističe njena stvaralačka uloga, u danom momentu, i još sada može se u kratkim crtama definisati i tačno odrediti, ona je: *Uspostavljanje vlasti u tim krajevima, presecanje otstupnice i ofanzivni mostobran za dalja iskrcavanja, koja se moraju kao verovatna pretpostaviti.*«

Inače, sve je u tom »elaboratu« pisano u smislu one Ilićeve da je »plavo nebo srpske boje« i da »na njemu sjedi Srbin Bog«. Taj »elaborat«, u martu 1942. prihvaćen »na konferenciji Komandanata pukova Dinarske divizije, pod predsjedništvom zastupnika Komandanta Dinarske divizije popa Momčila Đujića«, formiranje divizije smatra »činioцем ostvarenja Srbinove osnovne zamisli i stvaranja srpske nacionalne države«. Po njima »uloga ove divizije ima čisto politički karakter, jer ona za sada, dok rat još uvek traje ima da bude utočište svih nacionalnih elemenata srpskog karaktera, da širi i ostvaruje srpsku ideju u delovima Like, Severne Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore i Bosne i da u danom momentu blagodareći impozantnim snagama, sa kojima raspolaže, vaspostavi čisto nacionalni poredak, sa Kraljem Petrom na čelu.

Đujićevi četnici se svrstavaju »pod neposrednu komandu Ministra vojnog divizijskog đenerala g. Draže Mihailovića, sa kojim se po svaku cenu mo-

ra uspostaviti veza«, kao što se mora uspostaviti i »saradnja sa ostalim vojno-četničkim odredima«.

Nedvojbeno je da je »elaborat«, prihvaćen na sastanku komandanata puka »pod predsedništvom zastupnika Komandanta Dinarske divizije popa Momčila Dujića«, pisan pod utjecajem političke platforme ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića. »Elaborat Dinarske divizije« smatra diviziju faktorom ostvarenja »Srbinove zamisli o stvaranju jedne Velike Srbije, koja bi obuhvatila: Srbiju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju do Šibenika i Liku«, a »pošto se završi stvaranje ovakve jedne srpske jedinice, tek onda može biti reći o nekim saveznim državama, ili državnim savezima«. Izričito je rečeno da u »srpskoj jedinici ima isključivo živeti pravoslavno stanovništvo«. A Mihailovićev ideolog, Stevan Moljević je u svom projektu pola godine ranije u programu ravnogorskog pokreta ustvrdio neophodnost da Srbi »stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive«, pri čemu — baš kao i Pavelić, samo s naglaskom na srpski prioritet (jer »Srbi su . . . dobili pravo na vodstvo na Balkanu, i oni se toga vodstva neće i ne mogu odreći ni zbog sebe ni zbog Balkana i njegove sudbine«) — planira »preseljavanje i izmenu žiteljstva«, budući da su »Hrvati i Muslimani s planom išli za istrebljenje Srba«. »Homogena Srbija« bi na zapadu imala »zapadnu srpsku oblast« koja bi obuhvatila »pored Vrbaske banovine« još i »severnu Dalmaciju, srpski deo Like, Korduna, Banije i deo Slavonije, tako da toj oblasti pripadnu lička željeznička pruga od Plaškog do Šibenika i severna željeznička pruga od Okučana preko Sunje do Kostajnice«. Dalmacija bi u »homogenu Srbiju« ušla s obalom »od Ploča pa do ispod Šibenika«. Baš kao i »elaborat«, tako je i Moljević predviđao saveznu državu Jugoslaviju sa shvaćanjem daje »prvi korak« u stvaranju Jugoslavije »bio pogrešno učinjen« budući da su Srbi »sve dali i u Jugoslaviju odmah utopili i Srbiju i Crnu Goru i srpstvo, dok su ostali — Hrvati i Slovenci i muslimani — pošli protivnim putem. Da od Jugoslavije sve uzmu, a ništa da ne daju«. Zato će Srbi po ravnogorskom programu »odmah pri vaskrsu Jugoslavije, već u prvom času, i bez ičijeg pitanja«, da »stvore homogenu Srbiju . . . pa tek onda sa te osnove, kao svršenog čina, da pristupe uređenju svih ostalih pitanja i sa Hrvatima i sa Slovencima«. ⁶⁵

Na sastanku komandanata pukova Dinarske divizije i splitske oficirske grupe po svoj prilici početkom aprila ⁶⁶ na Dinari u Pečencima, između Strmiće i Grahova, gdje istovremeno boravi i grupa talijanskih oficira, kao »zadatak divizije« određeno je, i u »elaboratu« podvučeno: »širenje nacionalne misli, pribiranje nacionalnih elemenata i čišćenje terena po Lici, Severnoj Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori«. Dvije su faze djelovanja:

»ofanzivna propaganda« ;

»ofanzivni zadatak Dinarske divizije u potpunom smislu te reči«.

Uskiptjeli od srbovanja i velikosrpstva, »đeneralštabni oficiri« i komandanti četničkih pukova, prema okupatoru su predviđali različite odnose: jedan prema Talijanima (»Ne diraj me, jer te ne diram, a ne diram te iz toga razloga, što ti ne ometaš ostvarenje moje nacionalne zamisli«) a drugi prema Nijemcima (»Delovi Dinarske divizije imaju u svim prilikama i na svakom mestu, da napadaju sve delove Nemaca, na koje budu naišli«). Talijani su prihvaćeni kao »viteški pobjednik« i kao gospodari na teritoriji »na kojoj ima da operiše Dinarska divizija«, a borba protiv Nijemaca je barem u izjašnjenju bila predviđena s uvjerenjem »da Nemci nisu okupirali teritoriju, na kojoj ope-

riše Dinarska divizija« i da »ne mogu upućivati u teritorije koje nisu okupirali kaznene ekspedicije«. Neprijatelj je za njih bio onaj okupator kojega nije bilo, a prisutni okupator — saveznik. Kao: Talijan je Srbinu prijatelj, a Nijemac ljuti dušman, pa stoga — u uvjerenju da s Nijemcima neće dolaziti u doticaj — »svi uhvaćeni Nemci imaju se klati zubima«.

Protiv ustaša i »hrvatske vojske« planiran je »rat bez milosti, sažaljenja i skrupula«, a prema Muslimanima (u Bosanskoj krajini i Hercegovini) je skrojena politika mračnog dvoličja: »U prvo vreme, dok Dinarska divizija ne ojača u tolikoj meri, da joj partizanski odredi ne predstavljaju glavnog protivnika, prema muslimanskom življu biti strpljiv, ne ubijati ga i ne pljačkati ga. Drugim rečima prema muslimanima, na vešt način, treba primeniti take metode, da oni zaista steknu ubeđenje, da su im vojno-četnički odredi prijatelji tj. za sada muslimani treba o vojno-četničkim odredima da imaju tako mišljenje, kao što su Srbi o njima imali kroz 20 prošlih godina, no sa drugim momentom, što će u pogodnom času baš ti muslimani doživeti od vojno-četničkih odreda ono, što su Srbi doživeli od njih od 16. aprila 1941. g. pa do danas. Svaka preuranjena akcija protiv muslimanskog življa ojačala bi partizane. Zbog toga oni treba da sede kod svojih kuća, pa da ih na njihovim domovima uništimo.«

Odnos prema partizanima: »rat do krajnih mogućnosti života«.

Đujić i njegovi komandanti pukova su smatrali da ih »treba unaprijediti Kraljevim ukazom u čin četničkih vojvoda, pa ih istim ukazom postaviti za komandante, a u štabu puka odrediti onoliko oficira, koliko je predviđeno formacijom«.⁶⁷

U sačuvanom primjerku »Elaborata Dinarske divizije« naznačeno je poimenično pet komandanata pukova, ali nema primjerka s njihovim potpisom. U svakom slučaju, svi navedeni nisu na konferenciji u Pečencima, barem nije Pajica Omčikus, koji je u martu strijeljan u Lici. Đuro Stanisavljević ne spominje ni Manu Rokvića, već samo Đujića, Bogunovića i Popovića. Po Stanisavljeviću oni su u prisustvu »đeneralštabnih oficira« krajem marta 1942. »održali sastanak u Pečencima (B. Grahovo) gde je i izvršena zakletva Đujića, Bogunovića i Popovića, a nešto kasnije na Pađenima Vlade Novakovića«.⁶⁸

Komandanti pukova i odreda Dinarske divizije su, istovremeno ili postupno, prihvatili stav vojvode Birčanina, odnosno njegovih »đeneralštabnih oficira« da će »odredbe ovog elaborata smatrati kao zakon i svetinju, svesni da je ovo jedini put i način da se zaštiti od propasti i konačnog uništenja Srpski narod svog kraja, a istovremeno da je ovakav način borbe najbolja garancija za ujedinjenje Srba«. Zaklinjali su se »svojom čašću« da će »raditi u duhu ovog elaborata, smatrajući kao jedinog vođu Srpske vojno-četničke organizacije Ministra rata Dražu Mihailovića, diviziskog đenerala«. Također su se zaklinjali da će izvršavati »sva naređenja, koja bude izdavao Komandant Dinarske divizije, kojeg narod izabere, a Ukazom potvrdi Ministar vojske đeneral Mihailović«.⁶⁹

»Đeneralštabni oficiri«, autori »Elaborata Dinarske divizije« bili su — po svoj prilici od Birčanina — ovlašteni da u pripremljenom tekstu naznače da je sveštenik Momčilo Đujić »zastupnik Komandanta Dinarske divizije i Komandant puka Petra Mrkonjića«. Očito, pop je uspio — uza sav splet rivaliteta onih kojima je do tada bio ravan — da prokrči put do prvog mjesta među »bijelim orlovima na Dinari«. To uspinjanje prema vrhu, artiljerijski poručnik Đorđe Nikolić će kasnije pripisivati svom djelovanju. On je, kaže, stigavši na Dinaru, pomogao popu »da iziđe na površinu«; zalaganjem Nikoli-

ća, Milana Šućura i Milana Cvjetičanina »izabran je da privremeno zastupa Komandanta Dinarske četničke Divizije«; zauzimanjem te trojke »pokojni Vojvoda Birčanin mu je i dodelio titulu četničkog vojvode«. ⁷⁰

Pokazalo se da je pop Momčilo, osvajajući vojvodstvo »bijelih orlova«, i inteligentniji, i lukaviji, i u procjenama stanja, snaga i relacija sposobniji od konkurenata. Uzaludno je bilo što su — kao što javlja kninski obavještajac Dinarske divizije 19. aprila 1942. godine — »izvjesni kninski Srbi digli veliku graju na Momčila«. ⁷¹ Ni Živko Brković, Pajo Popović i Brane Bogunović ga nisu mogli sputati, i sva graktanja Paje Popovića protiv popa svela su se na prijetnju da »neće više odlaziti Đujiću u Golubić radi sastanka, već ako je bio potreban njihov dogovor, obavljali su ga u Kninskom polju ili Topolju«. ⁷² Popustit će potom dvolični sin Onisima Popovića, pa će i u Golubić i u Strmicu odlaziti, kad god to zatraži »zastupnik komandanta Dinarske divizije«. Tako mu je na noge doveo — kao što smo već rekli — i Birčaninove »deneralštabne oficire«. Udar na karijerističke ambicije Đujića uslijedio je od onih za koje je držao da su — po pravilima igre koju su diktirali Talijani — pouzdano na njegovoj strani. »Izdao« gaje vojvoda Birčanin: sebi je, uz prethodno izjašnjava-nje komandanata pukova dodijelio dužnost komandanta, a za zamjenika je odredio starog pukovnika Dimitriju Uzunčevića, kojeg je poslao u Kninsku krajinu. Kasnije se ispostavilo da vojvoda Birčanin ni ovom prilikom nije pre-vidio Đujića i talijanski interes, ali je morao postupiti po naređenju ministra vojnog Draže Mihailovića. Početkom aprila, naime, uspostavljena je kurirska veza s Dražom. ⁷³

Dražu je početkom aprila 1942. posjetio kurir splitskog Srpskog nacionalnog komiteta i vojvoda Birčanina, rezervni poručnik Vidak Kovačević koji mu je podnio — sadržajem i načinom splitskih velikosrba — izvještaj o prilika-ma na Tromeđi i u Dalmaciji. Ministar vojske i mornarice je, uzimajući u obzir predočeni spisak oficira i »narodnih vođa«, dao pred popom Đujićem prednost svom znancu vojvodi Vodenskom — Dimitriju Uzunčeviću, tako da je stari pukovnik postao vojvodi Birčaninu i pomoćnik i zastupnik »koji rukovodi sa operacijama na terenu uz pripomoć 14 aktivnih nižih oficira, ravno-merno raspoređenih po jedinicama«. ⁷⁴ Samo neki od tih oficira će opstati u Dinarskoj diviziji. Već više puta spominjani poručnik Nikolić, onaj koji će 1944. Mihailovića uvjeravati daje došao k popu kad je pop »imao samo 7 ljudi«, piše da je Đujić posebno mrzio svog ključnog konkurenta, Dimitrija Uzunčevića, koji »kao stari ratnik — Solunac, vitez Karađorđeve zvezde s mačevima, bezbroj puta ranjavan, veliki Srbin, napušta svoju porodicu i dolazi u šumu. Porodicu ostavlja bez ikakvih sredstava ⁷⁵ i materijalno neobezbeđe-nu ... Njegov dolazak primljen je sa prezrenjem i negodovanjem od strane >vojvoda<, za njega su govorili da im ne treba i >šta će taj izlapeli starac među tiama<. Ali ipak stari ratnik svesan današnjih događaja i prilika prelazio je preko toga, uvrede nije čuo pa na njih nije ni reagirao. Išao je po terenu obilazeći celu teritoriju Divizije, izlazio je na istaknute položaje i blagim i lepim rečima bodrio i hrabrio borce ... I ako star čovek nije pri obilascima tražio konja niti auto da se voza po Kninu ... Ali >vojvode< su u njemu videle konkurenta i protivnika i bojale su se njegova prestiža. Počeli su da intrigiraju, da ga ogovaraju pred borcima, a kuriri sa raznim izveštajima i optužbama protivu ovog sedog pukovnika leteli su sve češće za Split vojvodi Birčaninu. Kao rezultat bio je da je vojvoda Birčanin podlegao njihovom utjecaju i povlači ga u

Split smenivši ga sa dužnosti Pomoćnika Komandanta Divizije i dodeljuje mu položaj Inspektora . . . »⁷⁴

U svakom slučaju, neovisno o tome kakav je Uzunčević bio kao čovjek ili vojnik, koliko je služio »srpskom kralju«, a koliko Talijanima, njegov ugled među četnicima Tromeđe je bio vrlo mali.

Do ministrovog »punomoćja za organizovanje četnika« poslanog po Vidaku Kovačeviću vojvodi Iliji Trifunoviću Birčaninu, divizija je na Tromeđi imala svoj »gorski štab« na čelu s Đujićem i načelnikom štaba kapetanom Jolom Vukovićem, kojeg će pop Momčilo »zbog karijerizma« otjerati. Kad je Birčanin štab divizije uspostavio u Splitu, načelnik toga štaba je bio generalštabni kapetan I klase Radovan Ivanišević. Najbliži suradnici vojvode Birčanina, za koje će vojvoda reći, kao i za Uzunčevića i Ivaniševića da su »ljudi mog punog poverenja, moji stalni saradnici«, ⁷⁷ bili su kapetani I klase Mihajlo Tomašević i Mladen Kostić.

Odmah po povratku Vidaka Kovačevića od Draže, vojvoda Birčanin je ministru vojnom pisao — izražavajući »divljenje« za njegovo »ispolinsko delo u službi Kralja i otadžbine« — da mu je teško, jer »prilike za rad ovamo ne samo da nisu povoljne, nego su čak veoma nepovoljne«, budući da je »talas marksističkog socijalizma pod firmom komunizma ili socijalne demokratije, zahvatio široke narodne slojeve Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Like i Dalmacije«, a u samom Splitu »kao da je 95 % komunista«. Uzimajući u obzir prethodne direktive ministra vojnog i njegovu više ili manje skrivanu kolaboraciju s okupatorom, vojvoda Birčanin mu je jasno dao do znanja — prenoseći svoje uvjerenje kao »mišljenje ovdašnjeg naroda« — da je suradnja s okupatorom neumitna: »Opšte je mišljenje u narodu da protiv njih ne treba otpočinjati borbu, jer bi u tom slučaju, kako narod misli, ustaši došli u mogućnost da se ponovo late svog krvavog posla i da istrebe Srbe do kraja. Četnici, kako bar meni izgleda, donekle uvažavaju i dele i sami ovo mišljenje, što je uostalom i logično. Međutim komunisti koji žele pobjedu Rusije, pa ma Srba i ne bilo, ovo gledište naroda iskorišćuju u propagandističke svrhe, optužujući i narod i četnike da su u dosluhu sa Talijanima.« ⁷⁸

Dobrosav Jevđević, kojeg je Mihailović ovlastio da bude »predstavnik Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini« kod Talijana u Splitu, krajem aprila je obavijestio Dražu o tome kako su, »usled nemilosrdnog partizanskog terora prisiljeni... na razgovore i kolaboraciju sa italijanskim trupama koje su to jedva dočekale«. Obavijestio ga je i o pregovorima s Nijemcima: »Dolazio mi je šef nemačke vojne političke službe iz njihovog glavnog štaba, da pita može li se umiriti Bosna i saradivati sa njima u borbi protiv komunista, kao što su izveštjeni da se saraduje sa Italijanima«. U zaglavlju Jevđevićevog izvještaja, Draža Mihailović je — podržavajući kolaboraciju — napisao: »Odgovoreno 9/V da radi sve u vezi sa Birčaninom.« ⁷⁹

Komandant zapadnobosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojnočetničkih odreda vojvoda Birčanin, vrativši se s obilaska četničkih jedinica u Hercegovini (pratili su ga talijanski general Alessandro Luzana i Dobrosav Jevđević) imao je potrebu da posebno naglasi — izvještavajući Mihailovića — značaj popa Momčila Dujića na Tromeđi. Mada je pouzdano znao gdje je Đujić bio do ustanka, uvjeravao je Mihailovića da je Đujić »duhovni vođa i komandant ustanka«, daje »prvak severne Dalmacije«, a »inače čovek visokih umnih i fizičkih sposobnosti.« ⁸⁰

Dinarska divizija, uključena djelomično u sastav Šestog, a djelomično u sastav Osamnaestog armijskog korpusa 2. talijanske armije⁸¹ nikad u sastavu o kojem se govori u proljeće 1942. godine nije izašla na bojište. Talijani će povjerovati da vojvoda Birčanin, bez četnika u Sandžaku, istočnoj Bosni i Hercegovini i sjeverozapadnoj Lici, ima 11.700 ljudi, i to u sastavu 6. armijskog korpusa sedamnaest bataljona sa 6.770 ljudi, a u sastavu 18. armijskog korpusa jedanaest bataljona i dvije samostalne čete sa 4.300 ljudi.⁸² U spiskovima koji su dostavljeni Talijanima brojčana snaga jedinica je redovno uvećavana, čak utrostručavana. Draži Mihailoviću će vojvoda Birčanin također uvećavati snagu Dinarske divizije, ali manje nego Talijanima. U julu je »ministra vojnog« obavijestio da Dinarska divizija u svojih pet pukova i dva odreda (gračački puk tad još nije bio formiran) »u zoni: Livno—Bugojno—Jajce—Banja Luka—Lapac—Gračac—Knin—Kistanje—r. Krka« ima 5.400 četnika.⁸³ I on, kao i druge četničke vojvode redovno uveličava svoje snage: pred Talijanima, radi većih količina sljedovanja i više naoružanja, pred četničkim višim komandama, radi prestiža. U vrijeme kad Birčanin piše Draži da Dinarska divizija ima 5.400 četnika, za Đujićev puk »Gavrilo Princip« kaže da u dva bataljona ima »ukupno 800 boraca«. Međutim, taj puk je u julu 1942. godine imao, po Đujićevim spiskovima, 530 četnika i »oko 300 pušaka za koje nemaju borce. Naime, četnici su dobili od Talijana nedavno 600 grčkih pušaka (municija isto kao naša) i ostalo im je rezerve tih 300 karabina.« Brojno stanje Dinarske četničke divizije iskazivano u tim izvještajima ne treba shvatiti ni približno točnim, jer se radi o spiskovima »boračkog ljudstva pukova« rađenim od strane četničkih starješina sela, komandanata bataljona i pukova, tako što su u spiskove unosili »sve ljudstvo od 18 do 60 godina koje je sposobno za borbu«. Dorđe Nikolić je Draži Mihailoviću 1944. godine pisao da se »iz zapadne Bosne, Like, severne Dalmacije i Ravnih Kotara i Velebita« moglo u proljeće 1942. godine »sakupiti najmanje 2.500—3.000 naoružanih četnika«. ⁸⁴ U toku 1942. Dinarska divizija je u jednoj od njenih operacija protiv partizanskih snaga pokrenula najviše 1.212 četnika, naoružanih pored pušaka i sa 37 mitraljeza.

Prema vlastitom priznanju Momčila Dujića od 26. studenog 1942. godine, komandanti bataljona i pukova Dinarske divizije nisu u »stanju da pokrenu u borbu više od polovine svoga oružja«. Znatno brojniji komandni kadar je bio sklon partizanima, a dio njih je i surađivao s partizanima, dok su viši komandanti, opterećeni jagmom za položaje i činove, samovoljom, strašću za terorom i borbom za prioritet »smatrali svoja operativna područja svojom prćijom, a nisu bili rijetki slučajevi međusobnog razračunavanja oružjem«. Bilo je tu mnogo zavisti i sujete, ali i »pljačke, nepravedne raspodjele materijalne ili novčane nagrade primljene od talijanskih okupacionih ili ustaških vlasti«. ⁸⁵

Bilješke

¹ Stevo Radenović je 1943. godine pisao da »još u mjesecu martu 1942. g. u Kninu nije postojala nikakva četnička organizacija«. (Drago Gizdić, n. d. 71)

² Arhiv Hrvatske, Četnička arhiva, k. 5.

³ Isto.

⁴ Doko P. Marić, n. d. 109.

- ⁵ *Lapac u NOB 1941 — 1945*, Karlovac 1984, 465.
- ⁶ Isto, 245.
- ⁷ AVII, 154, 34/3-1 1.
- ⁸ Isto, 21.
- ⁹ Isto, 11.
- ¹⁰ Isto, 221, 60/5.
- ¹¹ Isto, H-P, 53/26.
- ¹² Isto, H-V-51/12-1.
- ¹³ Đuro Stanisavljević, n. d. 83.
- ¹⁴ Zb. NOR, XIV/1, 421.
- AVII, 154, 34/3-22.
- ¹⁵ Isto, 262, M-586, 52-1/58.
- ¹⁶ Isto.
- ¹⁷ Isto, 156, 14/2-3-8. Oficiri bivše jugoslavenske vojske, koju si odbili odlazak u Dinarsku četničku divizionu, njih oko 100, bili su, na prijedlog vojvode Birčanina, uhapšeni od Talijana sredinom januara 1942. godine. (Drago Gizdić, *Dalmacija 1942*, Zagreb 1959, 47)
- ¹⁸ AVII, 156, 28/2-3-12.
- ¹⁹ Isto, 154, 34/3-25.
- ²⁰ Više o tome, Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Beograd 1962.
- ²¹ AVII, 157, 20/1-J.
- ²² Nevenka Scoti Žurić, *Suradnja srpskih građanskih političara i Talijana radi proširenja okupacionog područja Dalmacije 1941 — 1942*, Vojnoistorijski glasnik 2, Beograd 1969, 201.
- ²³ AVII, H-V-61.
- ²⁴ Isto, 151, 4/3.
- ²⁵ Isto, H-V-74.
- ²⁶ Đoko Marić piše (n. d. 107) da su četnici na Tromedi »preko Glasa Amerike, Londona i Moskve, saznali za pukovnika Dražu Mihailovića, koji je stigao na Ravnu Goru«.
- ²⁷ ACKSKJ, CKKPJ-K1-1943/416.
- ²⁸ Zb. NOR, XIV/1, 420.
- ²⁹ AVII, Ca, 157, 5/1.
- ³⁰ Zb. NOR, XIV/1, 143.
- ³¹ ACKSKJ, CKKPJ-K1-1913/416.
- ³² AH, Ca, 5.
- ³³ AIHRPH, OS-7/714.
- ³⁴ AH, Ca, 1.
- ³⁵ Aleksa Nenadić, *Razbijanje četničke propagande*, Bosansko Grahovo u NOR-U, 274.
- ³⁶ Nikica Gašić i drugi, *Bataljon »Starac Vujadin« u 1942. godini*, Bos. Grahovo u NOR-u, 244.
- ³⁷ Pera Jarić, *Razvoj ustanka u Tiškovcu*, Bosansko Grahovo u NOR-u, 159.
- ³⁸ Jovo Dragović i Veselin Arežina, *Iz ovčije u vučju kožu*, Bosansko Grahovo u NOR-u, 123.
- ³⁹ Vladimir Maričić, *Ustanak u zрманjskoj općini*, Kotar Gračac u NOR 1941 — 1945, 587.
- ⁴⁰ Pero Jarić, *Akcije i borbe u prvim mjesecima 1942. godine*, B. Grahovo u NOR-u, 207. Zbog neuspjelog zbora, Đujić je našao priliku i načina da za sve okrivljuje Živka Brkovića. Uoči zbora, plavanjskoj četničkoj grupi, za koje je držao da su mu vjerni, Đujić je pisao da Brkovića treba ubiti »kao talijanskog saradnika«. (Drago Gizdić, n. d. 333) Mane Pešut, jedan od četničkih historičara u emigraciji, piše (»Glasnik srpskog istorijsko-kulturnog društva NJEGOŠ«, sv. 38, juni 1977, 67) daje Brković ubijen prije zbora u Plavnu, kao da zbor nije organizirao pop Đujić, nego komunisti: »Potporučnik Obrad Bojanić je hteo sprečiti održavanje velikog političkog zbora komunističkog vođe Živka Brkovića. Na samom mostiću u selu našli su se jedan prema drugom Obrad i Živko. Počela su prebacivanja. I pretnje. U jednom momentu Živko potrže pištolj na Obrada, ali pre no što ga uperio biva pogođen iz pištolja medačkog četnika Milana Potřebića Šustera.« Vaso Miljuš u emigraciji tvrdi da je sukob u Plavnu potporučnik Bojanić izazvao da bi od Dujića dobro plaćeni »neki četnik iz Metka« dobio priliku da puca u Brkovića. U dosta dokumenata je naveden podatak da je »po zadatku popa Dujića Živka Brkovića ubio neki četnik iz Metka«. (AVII, 262, 52-1/56)
- ⁴¹ *NOB u Dalmaciji*, 2, 872.
- ⁴² AIHRPH, NG, 424, f. 7.
- ⁴³ *NOB u Dalmaciji*, 2, 872.
- ⁴⁴ Isto; Sinčić piše za Mihailovića: »Draža Mihaljević, voda pobune u Srbiji i Bosni«.
- ⁴⁵ Zb. NOR, XIV/1, 102.

- ⁴¹ Isto, XIII/2, 51.
- ⁴⁸ Isto, V/2, 218.
- ⁴⁵ Isto, 287.
- ⁵⁰ AVII, Ca, 170, 19/4.
- ⁵¹ Zb. NOR, XIV/1, 220.
- " Arhiv Jugoslavije, f. 110, fase. 164, inv. 16391.
- ⁵³ Jovan Marjanović, n. d. 214.
- ⁵⁴ PRO, FO 371/44250, R 4160; dokument je objavio Jovan Marjanović, n. d. 219.
- " Jovan Marjanović, n. d. 247.
- ⁵⁶ AVII, 63, 45/2.
- " Zb. NOR, XIV/1, 143.
- ⁵⁸ AIHRPH, OS-7/14.
- " AIHRPD, KP-25/76.
- ⁶⁰ AVII, 63, 45/2.
- ⁰¹ AIHRPD, KP-25/76.
- " AVII, 154, 34/3-12.
- ⁶³ Isto, 16.
- ⁶⁴ Dušan Plenča, n. d. 287.
- " Zb. NOR, XIV/1, 1-5.
- ⁶⁶ AH, Ca, 1.
- ⁶⁷ AVII, 151, 5/3-7.
- ⁶⁸ Đuro Stanisavljević, n. d. 101.
- ⁶⁹ AVII, 151, 5/3-11.
- ⁷⁰ Isto, 154, 34/3-1.
- ⁷¹ Isto, 159, 1/1-2.
- ⁷² Isto, 158, 47/1-2.
- ⁷³ Draža Mihailović je ostavio svoj dnevnički zapis: »Dalmacija — Iliji Birčaninu dato *punomoćje* za organizaciju Dalmacije, komande dinarske i potpomaganje organizacije u Lici i zapadnoj Bosni.« Sačuvan je i drugi Mihailovićev zapis: »5. IV Iliji Birčaninu dato *punomoćje* za organizovanje četnika.« (AVII, Ca, 1, 17/3)
- ⁷⁴ Zb. NOR, XIV/1, 421.
- ⁷⁵ Talijani su četnicima davali snabdijevanje i plaću, kao što se vidi iz jednog naređenja divizije »Zara«: »Ishrana i plaća: a) ishrana, sledovanje namirnica u naturi jednako vojničkom. Antikomunističke jedinice bit će snabdevane u najbližoj jedinici Kr. vojske koju će označiti komandant sektora, b) Plaća, do novog naređenja izdavati će je mješovita matična baza trupa Zara uz prethodno podnošenje platnih lista ... Upozoravam da je za dobrovoljce plaća 8 lira dnevno, c) Izvanredne nagrade i potpore moći će se izdavati komandirima i vojnicima koji se najviše istaknu ... Za svako oružje zarobljeno od ustanika u borbi davati će se sljedeće nagrade, individualne ili za jedinicu: puška ili pištolj 100 lira, puškomitraljez 500 lira, mitraljez 1000 lira ... Staranjem Guvernerata Dalmacije za svakog člana porodice koga dobrovoljac izdržava, besplatna dodjela namirnica ... Za porodicu od 5 osoba mjesečno 50 lira ...« (*NOB u Dalmaciji*, 4, 394)
- ⁷⁶ AVII, 154, 34/3.
- ¹⁷ Zb. NOR, XIV/1, 421.
- ⁷⁸ Isto, 222-223.
- ⁷⁹ Isto, 224.
- ⁸⁰ Isto, 420.
- ⁸¹ *NOB u Dalmaciji*, 4, 483.
- ⁸² Isto, 3, 562.
- ⁸³ Zb. NOR, XIV/1, 420-422.
- ⁸⁴ AVII, Ca, 154, 34/3.
- ⁸⁵ Isto.

S partizanima samo preko nišana

Gotovo osam mjeseci je trebalo četnicima da oružanom akcijom pokažu Talijanima kako su im ciljevi — kao što je rečeno na benkovačkom sastanku 23. jula 1941. godine — istovjetni. Od razlaza s partizanima, to jest od 5. septembra, kad se one jedinice, koje će dobiti četnička obilježja, razmiču s puteva prema Strmici, Bosanskom Grahovu i Drvaru, puštajući Talijane da umarširaju na oslobođeni teritorij, pop Momčilo Đujić je uz svesrdnu talijansku pomoć slagao svoju organizaciju, da bi tek u martu 1942. godine bio u stanju da na bojište izvede stotinjak onih koji su bili kadri da pucaju na vojsku narodnooslobodilačkog pokreta. Neki četnički dokumenti kažu da su borbe počele »po naređenju vojvode Birčanina, koji je tada u Splitu bio postigao sporazum sa XVIII Corpo D' Armata i to sa generalom Spigom, u kojem se obavezuje, da će četnici voditi akcije uz pomoć Talijana protiv partizana, a ovi će četnike pomagati sa hranom, oružjem, municijom i odobrenjem prisilnih mobilizacija po pravoslavnim selima«.¹

Razvoj narodnooslobodilačke borbe u susjednim oblastima Like i Bosne, posebno od kraja februara, kad lapački četnici, garnizonirani s Talijanima u Donjem Lapcu, budu tučeni (zapravo, zarobljeni, pa pušteni) primorat će popa Momčila da iz svoje »antiokupatorske« frazeologije pređe u aktivniji neprijateljski odnos prema partizanima, a to je značilo da mora da se opredijeli u konkretnom djelovanju i prema okupatoru. Iz faze pribiranja snaga, ali i izbjegavanja oružanog sukoba s partizanima, najprije je pop išao na to da uvjeri sjevernodalmatinske Srbe kako je jedini interes njegovih četnika »da ispunе želju svoga naroda i da ga zaštite od svačijeg nasilja i daljeg klanja«, pri čemu je insistirao na »jedinstvu srpskog naroda«. Kada se partijske organizacije i u ovom dijelu Dalmacije više aktiviraju, odnosno kad partizanske grupe prestaju u čete i odrede, međusobno povezane, i kad partijska misao počne organiziranije prodirati u sjevernodalmatinska sela, Đujić je još nespreman da pozove u otvoreni rat protiv partizana, ali potajno seoskim komandirima, u sklonost kojih vjeruje, naređuje: »Ubijte one koji dolaze u sela da vam lažu i da vas zavađaju i uzburjuju. Progonite sve strance iz vašeg sela i držite preko straže i patrola savršen red i mir. Oni koji žele borbu neka se maknu dalje od našeg ognjišta!«² Za partizane u Lici uporno ponavlja nevjerovatnu izmišljotinu kako su u savezništvu s ustašama, kako u partizanima i nema Srba, odnosno da sve »grupe partizana sačinjavaju Hrvati«, i to sve redom »presvučene ustaše«. Potencirajući potrebu »srpskog jedinstva«, tvrdi daje »uz nas majka Rusija koja će nas skoro sve Slovene pod svoje krilo sviti«.³ Realan u procjeni vlastitih mogućnosti, to jest sa znanjem da ono što je zvao svojom vojskom još nije spremno da udari na partizane, direktive — kasnije, u ljeto 1942. godine — tiskane u lecima — u martu prenosi šapatom: »Pozivamo sve Srbe u koliko

ih ima zavedenih i pod terorom u partizanskim redovima i van ovih, da poubijaju sve te njihove nazovi komandante i komesare i da priđu k nama.«⁴

U martu 1942, kad su zaredale pobjede ličkih i krajiških partizana, i kad se jeka tih bojeva razlegla do Knina, Đujić je morao izići na otvorenu scenu. Talijani tučeni u jugoistočnoj Lici, na Ljubovu, oko Korenice, na pravcu Plitvice — Vrhovine, blokirani u nekoliko bosanskokrajiških gradova, sami i sa mršavom pomoći ustaša ne mogu izdržati pritisak razraslih partizanskih snaga. Otud talijanska žurba u organiziranju i borbenom angažiranju četnika. Historičari ponajčešće pišu kako je u takvoj situaciji »suradnja s Talijanima u borbi protiv partizana za Dujića bio presudan faktor«. Prije će biti da je uključivanje četnika, koje su s više ili manje umješnosti Talijani organizirali od augusta 1941. godine, za Talijane bio presudan faktor. Nije Đujić pozvao Talijane u pomoć, nego su Talijani — računajući na pomoć Dujića — pomno tkali sistem četničke organizacije, da bi sredinom marta naredili samozvanom zastupniku komandanta Dinarske četničke divizije popu Momčilu Đujiću da se sa svim snagama, koje može pokrenuti, uključi u borbu, kako bi omogućio povlačenje Talijana iz Srba. Ali i kad uđe u borbe protiv partizana u Lici, Đujić još neće imati petlje da naredi svojim četnicima da pucaju na kninske partizane. U ona teška i mutna vremena učestalih sukoba i uzbuna među ljudima, popa je mučilo — kako je to govorio narod njegovog zavičaja — jedino istinsko stradanje: muke nemirne savjesti. On je imao dovoljno pušaka da napadne male partizanske grupe oko Knina, ali nije imao odvažnosti da se javno svrsta protiv naroda u kojem je rastao.

Ilustrativan je slučaj s prvim partizanom iz Topolja, susjedom i daljim rođakom popovim, narodnim herojem Jošom Durbabom. Jošo je bio među pedesetak boraca koji su se 14. januara okupili u Koritima, u Podinarju, od toga dana kao Kninski NOP odred.⁵ Logor im je bilo na Sinobadovim bačijama, a potom u Vučkovića kolibama na Podinarju. Odred je prvenstveno razvijao političku aktivnost. To je unosilo nemir i kod Talijana, i kod četnika, i kod ustaša, koji sve učestalije zapažaju kako »komunističke skupine« s Dinare »neprekidno ugrožavaju područja oko Uništa, Kijeve, Polače i same Vrljike« i da se »svake noći zrakasto kreću od Korita prema zapadu (Golubić, Plavno i Žagrović), na jug (Topolje i Kovačić, te dalje čak do Vrbnika) i na istok (Polača, Biskupija, Cijvljani i dalje), gdje u spomenutim selima vrše razornu komunističku promidžbu, podstičući grkoistočnjake i katolike na diverzije i borbu prema legalnim organima vlasti Države Hrvatske i talijanske vojske.«⁶ Bez četnika, ustaše i Talijani tim »komunističkim skupinama« nisu mogli ništa, a četnici još nisu bili dosegli — kao vojne formacije pod talijanskom komandom — onaj nivo izdaje da bi ih oružano napali. Pa kad su se u takvim odnosima iščekivanja sreli na Dinari, u Suvopolju, Jošini partizani i kolona četnika predvođena Branom Bogunovićem, ni jedni ni drugi nisu uzeli puške na gotovs. Jedni kažu »zdravo, drugovi«, a drugi »pomoz bog, braćo«. Bogunović pruža ruku svom starom znancu Durbabi:

— Čujem, vojsku skupljaš na Dinari?

• — Jašto, lugare. Ta u ratu smo.

— Dinara je, znači, puna četnika?

— Puna partizana, lugare! Trenutak šuti Jošo Durbaba zagledan u štapsku kolonu puka »Gavrilo Princip«. Sve su to seljaci, zbunjeni i nesigurni u se. Jošo će kasnije reći kako je u njihovim očima bilo glupog, životinjskog straha izmiješanog sa bljeskom želje da se ne bude na tom mjestu, ni u tom

obliku. Kao kod svih ljudi koje je zadesila velika nesreća, i na njihovim licima se primjećivao odbojno ružan, mučan izraz. Otud u Joši snažan osjećaj nadmoći: — Da smo četnici, ne bi se tu smrzavali: pili bismo s Talijanima i ustašama u Kninu ili Grahovu.

Činilo se da je Bogunović prečuo optužbu. Ne reagira ni na psovke svoje družine. Oslonjen na štapove skija, smješka se:

— Nakanili smo u Topolje. Možda bi s nama? Ili se bojiš svojih Topoljčana?

Po jednom prethodnom obavještenju, Durbaba je shvatio da bi u Topolju mogao biti i pop Momčilo. Obavještajci iz Knina su javljali o mogućem sastanku četničkih voda i predstavnika ustaške vlasti iz Knina.

— Nikog se ja ne bojim, Topoljčana najmanje — a onda, s mišlju na mogući ustaško-četnički sastanak u Topolju, naglo odlučio: — Hajdemo, luga-re, moje je Topolje!

Bogunović se grleno smije:

— A nije pop-Momčilovo?

— Vidjet će se, čije je!

Nekoliko partizana pokušava zaustaviti Durbabu: da kud li će u vučju jazbinu, ali on se ne daje sputati u nesuspregnutoj prirodi, možda i stoga što mu Bogunović obeća »zaštitu« :

— Ja za Jošu garantujem!

Pop Momčilo je zaista u Topolju čekao Bogunovića, da bi sutradan utanačavali dogovor sa kninskim donaćelnikom, nekadašnjim prvakom Mačkove stranke, Josipom Laćom i pukovnikom Boićem. Popa su zatekli u krčmi Steve Jejine. Krčma puna i zadimljena, uzgalamljena, donekle pijana, s vidljivim neredom u duhovima i zabunom u mišljenjima. U toj pijanoj krčmi lako je uočiti pritisak nagomilanog straha i opće nesаницe. S Jošom u krčmu nahrupi studena svježina ranog marta. Krčma je i uzbuđena i iznenađena kad Jošo pozdravlja partizanski, stisnutom pesnicom:

— Zdravo, drugovi!

— Pomoz'bog, braćo — kažu istovremeno pop i Bogunović. I dok netko Joši pruža punu čašu opola, pop zaškiljio u njega: — Valjda: braćo, Jošo, mani drugove. Ta Srbi smo, braća, jašta!

Pop je govorio ravnim glasom čovjeka koji je sve svoje smislove iskrpio, nujan u spletu samih šavova, u mori koju skriva, već iznuren tumačenjima gluhim ušima. Jošo se skojevski zajapurio:

— Nismo braća, ni po ocu, ni po stricu, pope. Ako smo ljudi, onda smo drugovi. Pa diže čašu: — Živjeli, drugovi!

Krčma zaplješće. Topolje na vratima Knina diže stisnute pesnice. Joši je jasno da Niko Vrančić i Ante Jonić zajedno s njim nisu uzaludno probdjeli bezbroj noći u razgovorima s Topoljčanima. Uočava da ona lanjska »simpatizerska grupa« u kojoj su bili braća Nikola i Branko Ćuruvija, Ilija Đujić i Gojko Jejina, prerastavši u skojevski aktiv, ima snažan utjecaj u selu. Osjeti vlastitu snagu kad na popov prosvjed zbog stisnutih pesnica neki od starijih seljaka dobaci iz ugla:

— Zar i ti, pope, nisi tako pozdravljao vodeći nas na Pileći kuk?

Popu, uvijek kadrom da dosegne suštinske relacije i da procijeni osobne mogućnosti u danim prilikama, bi jasno da šavovi njegovih skrpljenih konstrukcija pucaju. Ali on poraze ne priznaje. Ustaje, uspravan, kao da će održati propovijed. Stišano kaže ušutjeloj krčmi:

— Svi mi imamo jednu majku, pačenicu našu, Srbiju. — Pa diže glas, ovoga puta žestok: I pramajku našu, svetu Rusiju!

— Ako je tako, pope, što onda pijemo s onima koji su Srbiju učinili pačenicom, što se družimo s onima koji uništavaju pramajku Rusiju! Ja ne mogu reći braćo onima koji piju s ustašama, zaboravljajući da su nas juče krali. A mogu reći družu Hrvatima, koji zajedno sa mnom mrznu na Dinari, odlučni da tuku i Talijane i ustaše. Nego da te pitam, pope: rašta si u Topolju? Meni vele da s Branom čekaš kninske ustaše. Ili se varam, pope?

U silnoj galami jedino se jasno čuje pitanje:

— Reci, pope!

Nije ništa rekao. Ali — to je uzbunilo Topolje — nije porekao. Ima, kaže, važan razgovor s bratom Branom, pa odlaze, a Durbaba se smije:

— Sad si vidio, lugare, čije je Topolje. — Potom izlazi za popom i lugarom: — A poručite u Knin: ubit ću svakog ustašu i Talijana koji sutra dođe u Topolje!

Pop se žacnu, zastaje pred krčmom, mrmlija nešto kao o budućim vide-njima »samo preko nišana i mušice«, proklinje Joši i deveto koljeno. A u Knin je odmah poslao Todu Milanovića: sastanak se odgađa, doći će on s Branom u Knin!

Dok pop i lugar odlaze, neki od šereta iz krčme na sav glas, tako da ga i pop čuje, deklamira starinsku djevojačku gatalicu, ovoga puta namijenjenu popovom karakteru:

Ceo svijet — ovce,

a ja: jarko sunce.

Ajte, ovce, pod sunce!

Od tog susreta u krčmi Steve Jejine pop je zaista s partizanima razgovarao preko nišana i mušice. Dotad prikričan, javno u napadu samo na »komunističke elemente«, koji su »protiv majčice Rusije i protiv Staljina, a slijede Trockoga«, od drugog tjedna u martu izaziva otvorene sudare, bez halje, u talijanskoj uniformi, sa šubarom okičenom mrtvačkom glavom.

Iz Topolja je pop s Branom Bogunovićem otišao u Knin, najprije kod generala Monticellija, zatim kod Laće, a onda — s Laćom — kod Sinčića. Desetak dana kasnije krenuo je u svoj štab u Strmicu, a odatle prema Tiškovcu i Srbu. Talijani su, naime, od popa Momčila zatražili da na djelu dokaže »iskrenu saradnju«: očekuju da pop sa svojom Divizijom, koju su nevjerojatno precjenjivali uvjereni da su Đujićevi podaci o broju četnika točni, otvori prolaz bataljonu crnih košulja koji je bio blokiran od 400 ličkih i 250 bosanskih partizana u Srbu.⁸

Sve do tada stav talijanskih komandi i komandanata prema četnicima, kao političkoj orijentaciji, nije bio ujednačen, mada se četnici, kao vojne formacije, nigdje u Hrvatskoj ne pojavljuju bez prisustva talijanskih oficira. Novi komandant talijanske 2. armije, general Mario Roatta, je dva mjeseca prije borbe u Tiškovcu upozoravao potčinjene da je četnička »orijentacija neizvjesna«, a poslije susreta s jednom grupom »nacionalista — pobunjenika«, u prisustvu Momčila Dujića, steći će dojam da čak ni »odnos pojedinih povjerljivih ljudi nije dovoljno jasan«. To ne znači da nije shvatio kako »četnici djeluju u našu (talijansku) korist« i da neće priznati da su i on i svi podređeni mu komandanti »dotične (četničke) formacije snabdijevali oružjem« i »učinili ih regularnim« trupama u sastavu svojih snaga.¹⁰

Ako je kod nekih »pobunjenika-nacionalista« i bila »orijentacija neizvjesna«, kod Momčila Đujića je sve bilo jasno. Kad fašistička Italija već bude na izdisaju, a mrtvog Birčanina naslijedi novi Dražin opunomoćenik Mladen Žujović, Đujić će mu 22. juna 1943. godine pisati kako je u svojoj »teškoj i krvavoj borbi« od samog početka surađivao »iskreno i prijateljski sa Talijanima«. To je posebno cijenjeno u štabu divizije »Sassari«, gdje je četnicima odobreno naoružanje, tako da su — sudeći po nekim podacima — komandanti pukova Dinarske divizije uoči prvih borbi protiv partizana dobili 3000 pušaka i odgovarajuću ratnu opremu. Uoči aprilskih borbi u rajonu Tiškovac—Kaldroma, Đujić je dobio od Talijana 50 pušaka i 10.000 metaka. Znatno obilnija pomoć je obećana Paji Popoviću i Stevi Radenoviću 8. aprila na sastanku u hotelu »Park« u Splitu, kad je tenente Lučić, stari znanac popa i vojvode Đujića, razrađivao plan uključivanja Popovićeve četnike u pripremljene talijansko-četničke operacije protiv partizana na Dinari i u kotaru Bosansko Grahovo.¹² Jevđević i Radenović su Popoviću navodili »pametni primjer našeg herojskog Momčila«, koji je »već dva puta tukao komunističke bande«, no Pajo Popović, mada od Talijana »obrađen« još u Kistanjskom logoru, a po nekima, fašističkih nazora od prije rata, 8. aprila 1942. godine još nije bio uvjeren da i oružano treba udariti na partizane. Jednom od oficira svoga puka, poručniku Gojku Božoviću, za koga nije znao da je obavještani povjerenik splitskog partijskog punkta, kojim je rukovodio Dalibor Jakaša Maljčik, na putu iz Splita za Knin je izjavio: »Neću protiv okupatora, a neću ni protiv partizana!«¹³ Ako je vjerovati podacima iz ustaških izvještaja, većina četnika Kninske krajine su u rano proljeće 1942. godine mislili i postupali kao Pajo Popović. Po tim podacima, Đujić je u Liku krenuo s »oko 100 ljudi koje su Talijani posljednjih dana naoružavali« ; samo »ovih stotinu ljudi su sve njihove (talijanske) pristaše«, pa otud zaključak daje uz Đujića »manjina i to velika manjina«. ¹⁴ Pajo Popović nije bio, kao Đujić, obavezan Talijanima, pa ako s njima i surađuje, pred narodom se ne opredjeljuje nedvosmisleno za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, u nadi da će taj pokret brzo biti i bez njegovog oružanog angažiranja poražen. To uvjerenje on iznosi vođi vrličkih četnika, popu Peri Stojisavljeviću, tvrdeći »da su partizani došli do svoga vrhunca, i da su se njihova kola počela da vraćaju nazad«. U tom pismu popu Stojisavljeviću kaže: »Mišljenja sam da se narod drži na okupu, da se narodu saopći kuda ide i zašto se bori. Ukoliko sam narod neće ne treba da mu se silom nameće. Ako narod uvida da je potrebno da se bori protiv partizana, neka se bori, a ako neće nemojte mu tu borbu namećati, jer sa time ćemo samo izgubiti, a nikako dobiti.«¹⁵

Ali to ne znači da na bilo koji način treba smetati Talijanima ili odbiti oružje, koje je popu Stojisavljeviću ponudio 25. pješadijski puk divizije »Bergamo«.¹⁶

I tako se u aprilu dogodilo da je veći dio kninskih četnika još bio u stanju promišljanja, a Đujić je s najodanijima ulazio u sve žešće i sve teže borbe protiv partizana. Istovremeno je razvio ofenzivnu talijansko-četničku propagandu. Sve su učestalije po selima Kninske krajine dijeljeni leci štampani u Kninu. Osnovno je: uvjeriti neuvjerljivim podacima narod da su partizani i ustaše ista vojska i ista politika. Tako Đujić u letku — »Još jedan dokaz ko su oni s kim rade takozvani partizani« — piše:

»Prije dva dana uhapšeni su u Očestovu od strane Italijanske vojske Drago Slavić-Kulić, trgovac i bogataš iz Knina. Italijanska vojska je blokirala

Plavno i Očestovo i uhvatila živih 145 pljačkaroša i među njima i ovog gospodina. Pri pretresu uza njih je nađeno ni manje ni više milion lira u gotovom novcu i trista hiljada u priznanicama. Sem toga priznao je da je razdelio partizanima pet vagona hrane, novac i sav materijal mu je zaplenjen a on je predan ratnom sudu. Sav naš narod naročito Dalmatinci znaju ko je Drago Kulić. On je bio i sada vrši dužnost poverenika Ustaške organizacije u Kninu, u krvavim danima prošle godine on je potpisao da se strelja 700 Srba. Njega je bilo nestalo prije desetak dana iz Knina, od kad se pridružio izdajničkim partizanskim odredima a njegov je brat, isto tako trgovac, proglasio da je otišao u Zagreb na bolovanje. Dakle ustaški krvolok i poverenik iz Knina, uvaženi gospodin Drago Slavic-Kulić, partizan je i dijeli milione lira i vagone hrane, kako bi ih pomagao u njihovoj »svetoj borbi na istrebljenju Srba«. Po ovome je jasno, i suvišno je svakako tumačenje da Srbi svate ko su i šta hoće partizani, i zašto se oni bacaju u borbu samo u srpskim selima. Prije ovoga otkrića ustanovljeno je (mi imamo za to nepobitne dokaze) da partizani imaju stalnu vezu sa hrvatskom vojskom, odakle oni dobivaju direktive za svoj rad. Originalni dokument se nalazi kod nas u sigurnim rukama. Zvanična Hrvatska pokušava zadnju igru preko nazovi »partizana« (jer oni to ni u kom slučaju nisu).

Srbi, pamet u glavu, jer bi moglo biti kasno!!!«¹⁷

Pokretu Đujićevih četnika prema Lici prethodilo je dobro organizirano prikupljanje materijalne pomoći. Đujić je to nazvao »opći plan sakupljanja priloga za narodnu vojsku i određivanje takse za sve imućnije ljude i trgovce na čitavom području Divizije«. Tako je 9. marta u Strmići odlučeno da u »fond narodne odbrane« trgovci strmički »uplate pojedinačno sledeće svote: udova Sava Cerovac 200, Mirko Matijaš 3000, udova Cvjeta Kurbalija 4000, Dušan Trivan 7000, Joka Karabuva 1000, Danilo Cerovac 10.000, Stevo Kurbalija 1000, Lazo Daničić 1000, Jovan Polovina 500 dinara«. ¹⁸ Sve su te pare završile u kasi strmičkog popa, koji je tih dana postao vojvoda. Za naplatu određenih taksa bili su zaduženi komandiri četnih četa i vodnici. ¹⁹

Nije Đujiću bilo lako ni jednostavno svoju »narodnu vojsku« pokrenuti u rat protiv vojske narodnooslobodilačkog pokreta. Često su članovi iste porodice, rođena braća, ili otac i sin, bili u jednoj i drugoj vjsci. Pa i najmlađi brat popa Momčila, kninski gimnazijalac Boško, kninski skojevac, bio je u partizanima, ali je, nevoljnim stjecajem okolnosti, u jesen 1942. od grupe partizana, koji ga nisu poznavali, optužen za četništvo, te je prebjegao k bratu. U pratnji »štabskog kaznenog odreda«²⁰ i ponekog talijanskog oficira, Đujić je obilazio sela i seljake uvjeravajući ih — kao što će reći u jednom pismu 10. februara 1942 — »da pop Đujić ne želi da služi ničijim interesima osim interesima našeg naroda u kojem radi već punih 10 godina«. Bio je kadar da istovremeno prijeti »talijanskom silom« i pozivom »na našu najvišu dužnost: »ne ogriješiti se o svoju savjest, o pojedince, o narod, i o našu zajedničku borbu«. ²¹ Tjerajući talijanskim patrolama i svojim »štabskim kaznenim odredom« ljude da se svrstaju u talijanske kvislinške četničke jedinice, prijetio je: »Imam organizovanu tako obaveštajnu službu da mogu doznati svačije mišljenje i svačije kretanje.« Braći Zelembabama, koji su u Golubiću organizirali partizansku grupu, prije oružanih sudara partizana i četnika, mada je Đujić i do tada — što sam piše — »primjenjivao kazne na neke nedostojne borce i ljude u Golubiću«, pop je »savjetovao da se priključe« svojim »nadležnim vojnim jedinicama«, odnosno: »stavite se na raspoloženje vašem deseteru, vodniku i komandiru«, jer, kao, eto: »nema ni vama ni meni drugog puta

osim puta kojem idemo i kud je krenulo osam miliona Srpskog naroda«. ²² U jednom drugom pismu, 30. januara 1942. godine, od Mile Sinobada, Branka Jelića, Steve Kesića, Milana Bjedova, Steve Dobrića, Bude Jovića i Petra Kesića, pop je tražio:

»Upozorite svu našu braću Srbe neka dobro paze šta rade i za kim se povode i neka budu uvjereni da će biti ugušen u krvi svaki pokret koji bude stajao izvan naše oslobodilačke organizacije«. ²³

Velikom županu Davidu Sinčiću — što će Sinčić prenijeti u izvještajima od 5. februara 1942. godine — pop Đujić je rekao da su »komunisti i partizani naši osnovni neprijatelji«, jer »oni propovjedaju oduzimanje svačije, pa i seljakove imovine, oni vode takozvanu slobodnu ljubav čak i sa svojim sestrama, oni su bijedna šaka avanturista koji ne priznaju Staljina, već slijepo slijede Trockoga...«. ²⁴

Takvo djelovanje popa Momčila Dujića utiralo mu je put i do Talijana, i do ustaša, ali i do priznanja Draže Mihailovića koji će, kasnije, jugoslavensku izbjegličku vladu uvjeravati da će »borba koju vode četnički odredi pod komandom vojvode Dujića... ostati zapisana u istoriji kao sjajan primjer kako se žrtvuje za Otadžbinu«. ²⁵

Previranje u narodu je mjesecima sprečavalo Momčila Dujića da svojim četama naredi oružane napade na partizane Tromeđe. Napadima su prethodila duga uvjeravanja praćena raznim oblicima prisile. Tek sredinom marta, kad uspijeva sakupiti nešto više od 100 ljudi u Strmici, pop je na javnom zboru izjavio da četnici »sa svojim prijateljima« kreću »u sveti boj protiv komunista« u boj »koji će donijeti njihovo sigurno uništenje«. ²⁶

Pripremajući se za oružane borbe, i uz pomoć i uz savjete talijanske obavještajne službe, Dujić je u martu organizirao pučeve u novoformiranim partizanskim bataljonima u južnoj Lici. Pučevima je prethodio Đujićev »demonstrativni vojnički pohod na Liku... u propagandne svrhe, da bi se pokazala snaga četničkih jedinica i tako mobilisalo ljudstvo Tromeđe i Like«. ²⁷ S Đujićevim četnicima prema Gračacu i Srbu su nastupale i jedinice Brane Bogunovića, Mane Rokvića i Mirka Marića. Nekoliko stotina četnika su izvršili »kružni put preko Prljeva, Zrmanje, Otrića, Palanke, Mokrog Polja, Pađena, Očestova, Golubića do Strmice«. ²⁸ Taj kružni marš, u nekim dokumentima nazvan »pohod zastrašivanja«, Momčilo Đujić je izveo u vrijeme angažiranja glavnine ličkih partizana oko Korenice, kad je na ličkom jugoistoku bilo tek nekoliko partizanskih grupa, a gračački partizanski bataljon »Gavrilo Princip« je — po ocjeni štaba ličke grupe NOPO — tek »pomalo poprimao pravi izgled partizanskog bataljona«. ²⁹ Kratko vrijeme kasnije, kad združeni bataljoni ličke grupe odreda udare na Lapac i Srb, a 1. i 5. krajiški odred čvrsto blokiraju neprijateljske garnizone Bosanski Petrovac i Drvar, pop će mnogo napora uložiti da preko povjerljivih ljudi prodre u partizanske jedinice i da ih djelovanjem iznutra što više rastroji. U februaru je Glavni štab Hrvatske pisao Vrhovnom štabu da su se Đujićevi ljudi, talijanski špijuni, »uspjeli uvući u naše redove« i da su, pripremajući pučeve, »ubili 7 naših dobrih drugova«. Akciju u ličkim partizanskim jedinicama pop Momčilo je usmjeravao preko Steve Rađenovića i Pajice Omčikusa iz Srba: »Uhvaćena je pošta kod njihovih kurira, iz koje se vidi da su vezani s Talijanima i Nijemcima.« ³⁰ Krajnje ga je uznemirilo traljavo organiziranje Omčikusovog puka u lapačkom kotaru i neodlučnost lapačke grupe majora Rašete da pruže aktivniji oružani otpor partizanima, kad su vodili borbu za Donji Lapac. Protučetničko raspoloženje naro-

da se osjećalo na svakom koraku, tako da je partizansko rukovodstvo u Donjem Lapcu zarobljene četnike »teškom mukom sačuvalo radi istrage, da ih narod ne linčuje«. ³¹

Tučeni u Lici, zajedno s ustašama i četnicima, Talijani su napustili unsku dolinu i centralnu Liku zadržavajući garnizone duž ličke željezničke pruge.

Lapac je od Talijana oslobođen 27. februara, a borbe za Srb su vodene od 5. do 27. marta. U Srbu je bilo nešto više od 350 košuljaša, i grupa četnika pod komandom Nedjeljka Keče. Odmah poslije oslobođenja Lapca Keča je sa svojom grupom 2. puka »Kralj Petar II« pobjegao na položaje Đujićevog puka, prema Kninu. S Talijanima su ostali samo Pajica Omčikus i Stevo Radenović. Do tada, ni u Lici, ni u Dalmaciji nije bilo oružanih sukoba između partizana i četnika; još je rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta pokušavalo da uspostavi borbenu suradnju. U Bosni je učitelj Uroš Drenović, komandant odreda »Kočić« (po Đujiću: dio Dinarske divizije) već bio toliko zaglibio u izdaju, da je Operativni štab za Bosansku krajinu 27. februara, poslije Drenovićeve pomoći Talijanima u borbi za Mrkonjić Grad, jasno razgraničavao s kim se može, a s kim ne može pregovarati. U proglasu Operativnog štaba rečeno je da je »sramna izdaja kod Mrkonjića pokazala« kako više »nema i ne može biti razgovora sa štabom izdajničkih gadova oko Drenovića, kao što ne može biti razgovora sa Manom Rokvićem, popom Đujićem, Longom Novakovićem i svom bandom četničko-talijanskih zločinaca i pljačkaša«. ³²

Ipak, sve do 18. marta čak i s Đujićem se ne razgovara preko nišana i mušice. Dijelovi 2. bataljona 5. krajiškog odreda su se 17. marta, u vrijeme borbi za Srb, našli u rajonu Gornjeg Tiškovca, gdje je dan ranije stigao i pop Đujić, predstavljen kao komandant Dinarske divizije. Komandant i komesar 5. krajiškog odreda su obavijestili Operativni štab da je Đujić iz Strmice stigao u Gornji Tiškovac »sa svojih 100 četnika. Ova četnička banda bila je italijanska predstraža i ugrožavala naše snage koje su napadale na Srb. Sam pop Đujić provocirao je partizane i prijetio da će udariti u leđa našim snagama ..«. ³³

Iz svog, Bogunovićevog i Rokvićevog puka pop Momčilo Đujić je uspio prikupiti u Tiškovcu oko 100 četnika. Ostali još nisu bili pripremljeni za oružanu borbu protiv svojih dojučerašnjih drugova iz ustaničke gerile, iako se tada — po procjenama štaba 5. krajiškog odreda — zbog osjetne »djelatnosti četnika iz Kninske krajine«, »veći dio grahovskog kraja nalazi pod utjecajem četnika«. ³⁴ Rokvić je bio pobjegao iz petrovačkog kraja, kao stoje i Keča pobjegao iz Srba, ali Rokvić nije došao s Đujićem u Tiškovac. I u partizanskim jedinicama, naročito u nekim četama 5. krajiškog odreda, uza sve antifašističko određenje boraca, još nije bilo odlučnosti za oružani obračun sa četnicima. Stevo Vladušić, jedan od sudionika tiškovačke borbe, piše o tome podsjećajući na raspoloženje boraca uoči sudara:

»— Hoće li se Đujić izvući? — pitao je neko pored mene.

— Pravo da vam kažem, ljudi — odgovori glas iz mraka — više bih volio da ga oni gore uhvate, pa ako treba i ubiju, nego da naiđe ovuda. Ne znam kako bih pucao na njega i njegovu pratnju. Pa oni mi dosad nisu ništa učinili. Zašto onda da ih ubijamo ..«. ³⁵

Ustanička četa Pere Jarića se tek uoči prvog oružanog sudara sa četnicima podijelila na četnike i partizane. I to opisuje Stevo Vladušić:

»Zbor je održan u zaseoku Duler oko 20. marta 1942. godine. Na njemu je govorio Pero Jarić. On je ukazao da se moramo opredijeliti ko je za par-

tizanski, a ko za četnički pokret, napominjući da je i dušom i tijelom za partizane. Na zboru je bilo prisutno oko 120 ljudi.

— Ko je za partizane neka se postroji lijevo od bine, a ko je za četnike desno — uzviknuo je Pero. Bilo je neke simbolike u ovom lijevo i desno. Na desnu stranu se izdvoji pet-šest ljudi. Na njihovim licima primjećuje se strah, jer su računali da će njihovih pristalica biti više. Počeli smo da im dobacujemo da su izdajice. Pero je skrenuo pažnju da ih tako ne nazivamo, jer će oni uvidjeti da su pogriješili i jednoga dana doći kod nas . . .³⁶

Pero Jarić se sjeća da se »na desnu stranu« izdvojilo »svega 7: Jandrija Šušnica, Nikola, Obrad i Đuro Krneta, Đuro Čakarmiš, Milan Bjelotomić i Vlado Bucalo«. Dok je četa zborovala i dijelila se na lijevu i desnu stranu, Momčilo Đujić je »dovukao iz Knina jednu bateriju italijanskih topova, instalirao ih u selu Strmici i otvorio paljbu po Tiškovcu, zaseoku Drenovac, Crnim Potocima, Zavodanima, Zakošanima i Duleru sve do Stožišta... Za mjesto konferencije izabrao sam zaseok Duler, pošto se nalazio u mrtvom uglu topovskih granata.«³⁷

Ulazak popa Momčila Dujića u Tiškovac najavili su talijanski topovi, koje su Talijani držali u Strmici od septembra 1942. godine. Pop je, praćen grupom »štapskih gardista«, sa zastavničarom, koji je nosio crni barjak opšiven srmom, s mrtvačkom glavom u sredini, jašio na čelu nevelike kolone.

Đujiću se u Tiškovcu priključila i četnička grupa braće Marić. Stričevići tih Marića su bili u prvom bataljonu partizana u Hrvatskoj — u »Marku Oreškoviću Krtiji«. S položaja u otočaćkom i koreničkom kotaru Marići partizani su poslali nekoliko pisama tiškovačkom vojvodi Mirku Mariću, pokušavajući ga privoliti na suradnju. I Milan Tankosić je s njima vodio beskrajne razgovore, ali — nije išlo. Poslije zarobljavanja Pajice Omčikusa, u Srbu, Mirko Marić više nije htio ni razgovarati s Tankosićem: Đujić mu je ponudio Omčikusovo mjesto na čelu puka »Kralj Petar II«. Glavni štab NOPO Hrvatske je 18. marta obaviješten da su se Marićevi, Kečini i Đujićevi četnici »grupisali u selu Tiškovcu«, i da su »do sada izvršili nekoliko akata neprijateljstva prema partizanima: jednog su ubili, nekoliko razoružali, jednog mučili, pa potom predali zloglasnom popu Đujiću«. ³⁸ Do 18. marta su četnici, prikupljeni u Tiškovcu, ³⁹dočekivali partizane u zasjedama, razoružavali ih, a nekolicinu ih pobili«.

O Đujiću tada u partizanskim redovima nije bilo razmišljano ni na koji način, osim kao izdajniku. »Partizanski vjesnik« je 24. marta pisao daje pop »poznati talijanski plaćenik i špijun, koji ima za sobom sramotnu izdajničku prošlost«. Za Mariće se još tada nije pouzdano znalo da su već u izdajničkom spletu, a za Nedjeljka Keču je rečeno da je »talijanski plaćenik i špijun«.

Đujićevo prisustvo u Tiškovcu nije, čini se, uznemiravalo partizanske štabove do 17. marta, jer se nije znalo da je pop krenuo prema Srbu kako bi udario u bok partizanskih snaga raspoređenih oko Srba. Sam pop je otkrio svoje namjere, kad je 17. marta operativnom štabu jedinica koje su vodile borbu za Srb poslao prijeteće pismo, koje je sačuvano u izvodima:

»Tražim, da mi odmah povratite našeg brata Pajicu Omčikusa zdrava i čitava. U protivnom, preduzet ću takve mjere, da će o njima pisati novine čitavog svijeta. Pokazat ću vam, što četnici mogu i znaju . . . Odgovor u roku od 24 sata.«⁴⁰

Potpisao se kao v. d. komandanta Dinarske divizije.

Na ultimatum popa Dujića odgovoreno je oružanim napadom.

Prije nego što je Đujić stigao u Tiškovac, Talijani su pokušali da u svoje kolone, koje su 8. marta udarile iz Otrića i Gračaca preko Srbskog klanca prema blokiranom Srbu, uključe gračačke i otričke četnike, koje su organizirali braća Dane i Toćan Stanisavljević. Uspjelo im je samo da nadu »vješte vodiče«, koji će im pomoći da se — kad ih partizanski bataljon »Gavrilo Princip« razbije na Srbskom klanecu, zarobivši dvanaesticu — bez većih gubitaka povuku prema Otriću.⁴¹ Đujićeva i tiškovačka grupa, s Marićima i Kečom, pripremana je u planovima štaba divizije »Sassari« za ponovljeni prodor sa Otrića prema Srbu, što će uslijediti 20. marta.

Sa znanjem da se i u Otriću i u Gračacu prikupljaju nove talijanske snage, a od Dujića obaviješten da će osvetnički »preduzeti mjere o kojima će pisati novine čitavog svijeta«, srbski partizanski operativni štab je odlučio da ih preduhitri napadom na četnike u Tiškovcu. Akcijom je rukovodio komandant 5. krajiškog odreda Slavko Rodić. Bio je obaviješten da su se četnici prikupili na tiškovačkoj željezničkoj stanici, u zaseoku Marići i u Baukovoj kući. Na Tiškovac je Rodić poveo dvije čete svog 2. bataljona i 2. četvu bataljona »Marko Orešković Krtija« u kojoj su bili borci iz tog kraja. Komandant »Marka Oreškovića« Milan Šijan će kasnije pisati daje napad uslijedio »rano ujutro 21. marta«. Pouzdaniji podatak o vremenu je u ondašnjem izvještaju Slavka Rodića, koji piše da su njegove čete 18. marta »u ranu zoru« stigle u Gornji Tiškovac, gdje ih je »primjetila četnička straža« i »otvorila vatru koja je brzo učutkana ukrštenom paljbom naših puškomitraljeza«.⁴²

I Šijan piše da ih je otkrila četnička straža kad su izbili pred željezničku stanicu, gdje je, čini se, bio i pop Momčilo Đujić. Rodić u izvještaju piše da su se »četnici u paničnom bjekstvu raspršili na sve strane« i da je »sam komandant divizije« pop Đujić, sa njegovim najbližim saradnicima, umakao kroz sumrak u šumu«, ali ne iznosi svu dramu borbe.

Napad četnike jeste iznenadio, i jeste bilo bezglave strke, pop je zaista bježao u rublju, ali ta prva borba Momčila Dujića pokazuje da je on znao srediti uspaničene redove i vrlo brzo organizirati otpor, pa čak i kontranapade. U prvom sudaru njegovih 30 četnika je (svi iz Strmice) zarobljeno, razoružano i pušteno, ali su se odbjegli brzo snalazili zahvaljujući tome što su bosanske partizanske čete kasnile. Đujić, Marići i Keča su bili dosta hrabri ljudi, pa ako i jest u prvi mah bilo vidljive panike i velikih gubitaka, ne bi se moglo pouzdano reći da su »Đujićevi četnici razbijeni«. Pa i onih 30 zarobljenih, po Rodiću, »nisu ni pucali na partizane«, bili su, naime, »zavedeni, te su pušteni svojim kućama pošto su razoružani«. Rodić nije znao da su svi ovi već sutradan, ponovo naoružani, stali uz Dujića. Sve u svemu, četnici su imali samo dvojicu poginulih. To treba imati u vidu kad čitamo Šijanova sjećanja:

»Čim su odjeknuli prvi pucnji, četnici su počeli panično da beže iz svojih skrovišta. Četa »Marka Oreškovića« je tada još jače pripucala i počela brzo da nastupa. Jedna grupa boraca pojurila je levo, da bi četnicima onemogućila bekstvo prema Uilici, pošto Vakufska četa, koja je trebala da zatvori taj pravac, još nije bila stigla. Još u pokretu sukobili su se sa grupom četnika koji su bežali iz Baukove kuće. U toj grupi bile su i četničke vode sa popom Đujićem na čelu. Panično bežeći brdima Uilice, jedan od četnika je naleteo na omladinca Acu Ciganovića koji gaje uhvatio i razoružao. Dok je Aco pretresao tog četnika, sleva su naišli drugi četnici, uhvatili Acu i vezali ga. Posle toga su uhvatili i Branka Rađenovića. Pritisnuti snažnom vatrom iz puškomitraljeza i jurišem partizana iz 2. čete, četnici su bežali prema planini Uilici, terajući veza-

ne Ciganovića i Rađenovića. Posle nekoliko bezuspešnih pokušaja bekstva, Ciganović je iskoristio dejstvo naših puškomitraljeza, otrgao se od četnika i pobjegao. Rađenoviću to nije uspelo pa su ga četnici odveli i kasnije zaklali. (Branka Rađenovića su ustaše još 1941. počele klati, ali je nekako ostao živ sa napola prerezanom grkljanom; sada su ga četnici doklali.) U tom okršaju ranjeni su politički delegat vođa 2. čete Ilija Radaković i borac te čete Nikola Milanović, kao i još osam boraca iz Drvarskog bataljona. Borba je brzo završena, jer su se četnici razbežali na sve strane . . .⁴³

Značajniji uspjeh je bio u zarobljavanju zamjenika komandanta puka »Petar II«, Nedjeljka Keče, koji je poslije javnog suđenja pred narodom strijeljan.⁴⁴ Komandir tiškovačke partizanske čete, Pero Jarić se sjeća da je »u toj borbi poginuo među prvima četnik Obrad Krneta iz Dulera, dok je nekoliko četnika bilo ranjeno. Na našoj strani imali smo 2 mrtva iz ličkih jedinica.«⁴⁵ U partizanskim sjećanjima ponavlja se podatak da su »četnici zajedno s Đujićem bježali u gaćama i košuljama«, a gotovo se i ne spominje vrlo snalažljivi manevar popa Dujića, koji je, pobjegavši uz padine Ulice, brzo procijenio nepovezanost partizanskih četa, pa je prikupio glavninu svojih snaga i udario na 2. četu »Marka Oreškovića«. Klin Đujićevog napada bio je usmjeren prema željezničkoj stanici.

Vlade Maričić u svom zapisu o ovoj borbi daje naslutiti snagu četničkog protunapada:

»Prebacujući se pod četničkom vatrom preko željezničke stanice ušao sam u kuću trgovca Bauka. U njoj sam našao teško ranjenog Iliju Radakovića, koji se nalazio između naših i četničkih položaja. Ne znajući za povlačenje Krajišnika nisam shvatio u kakvoj je opasnosti, ali mi se ipak činilo da mu prijete opasnost. Požurio sam da potražim naše da vidimo što ćemo s njim . . . Iznijeli smo Iliju na nosilima pod vatrom četnika . . . Ni jedan metak nas nije pogodio, iako je poneki prosvirao kroz našu odjeću. Za nama se povukla četa.. .«⁴⁶

Nekoliko narednih dana borbe su se rasplamsavale na padinama Ulice. Đujić je svim svojim komandirima pisao da »je ovo borba za Srbina biti ili ne biti«, da »partizani nastoje da sva Srpska sela bace u požar i pod vatru Talijanske artiljerije«, i da partizani nisu nitko drugi doli »dojučerašnje ustaše i propale manje grupe Srpskih izroda«. Naređujući svakom od četničkih komandira »da kod sebe u svakom momentu ima u pripravnosti 25 boraca sa puškomitraljezom«, Đujić im je skrenuo »pažnju da među komunistima ima većina Hrvata i Muslimana koji su do juče klali i bacali u jame te sada nastoje da dotuku ono što prije nisu mogli.«⁴⁷

Krajiški i lički partizani su poslije prve borbe u Tiškovcu pokušali da uhvate Dujića i njegove razbjegle četnike, ali nije bilo mnogo uspjeha. Operativni štab za Bosansku krajinu je obaviješten da su dvije čete Udarnog bataljona 5. krajiškog odreda, pod komandom Milutina Morače, u noći 22. i 23. marta »zajedno sa 4. četom II bataljona posjele brda oko Tiškovca, sa namjerom da pohvataju ostatke raspršene četničke bande popa Dujića«, ali im je javljeno da su četnici »napustili ove šume i pobjegli pod okrilje Italijana kod Knina.«⁴⁸

Tako četnici nisu neposredno sudjelovali u deblokadi Srba, ali su deblokadu omogućili kolonama divizije »Sassari«, odvučavši od Srba prema Tiškovcu znatan dio partizanskih snaga.

Dujić se s Uilice povukao u Strmicu, a braća Marići su otišli na Otrić, gdje su trojica, od njih pet, bili oženjeni, pa će tako Otrić postati mjesto koncentracije »puka« kojeg prethodno Omčikus nije uspio formirati.

Talijani su 26. marta deblokirali Srb, zapalili sve kuće i povukli se preko Otrića u Dalmaciju. Sva lapačka sela kroz koja su se povlačili, Talijani su redom palili. Zajedno s Talijanima je iz Srba pobjegao i Stevo Radenović. Zamjenik komandanta puka »Gavrilo Princip«, poručnik Dorde Nikolić zatekao gaje u Strmici, kod Dujića, u štabu Dinarske divizije. Nikolić će kasnije pisati da je Rađen »jedva uspeo da sa ženom i dvoje dece otuda (iz Srba) izbegne noseći sa sobom svega dve vreće robe«.⁴⁹

Od noći 18. i 19. marta svi odnosi snaga i predstavnika narodnooslobodilačkog pokreta prema strmičkom popu Momčilu Đujiću sveli su se na ratni odnos slobode i izdaje. Poslije borbe u Tiškovcu, Đujić je selo zapalio, pa pobjegao u Strmicu, a zatim u Knin, da bi, prikupivši ponovo iz svoga puka one koji su prihvatili njegovu politiku o neumitnosti borbe protiv partizana, pokušao ovladati selima krajnjeg ličkog jugoistoka i uz očekivanu pomoć divizije »Sassari« udariti prema Srbu.

Istovremeno se za napad na Đujićeve četnike u Kaldirmi prikupila glavovina bataljona »Marko Orešković«, 3. četa grahovskog bataljona 5. krajiškog odreda, te grupa dobrovoljaca iz Zavlaka i Kaldirme. Četnici su bili po šumama iznad Tiškovca i Vagana. Napad nije imao vidljivih uspjeha, osim što su četnici i ovoga puta bili primorani da se povuku »u žicu«, k Talijanima.⁵⁰

Borbama protiv partizana u jugoistočnoj Lici i na Uilici prethodili su ne uvijek s dovoljno vještine pripremljeni pučevi u partizanskim bataljonima i zločinački napadi na istaknute rukovodioce narodnooslobodilačkog pokreta. Od augusta 1941. Đujić »kazuje Talijanima sve osobe, koje treba hapsiti radi saradnje s partizanima«.⁵¹ Četnici su u proljeće 1942. godine — kao što Dražu Mihailovića obavještava zamjenik komandanta puka »Gavrilo Princip« — imali »zadatak: hvatanje partizanskih kurira, rovarenje po njihovim selima, napad na njihove štabove i.t.d.«⁵² »Vjesnik« je u martu 1942. godine pisao da su »četnički izrodi prije otvorenog napada počeli s potajnim umorstvima«.⁵³ Na Tromeđi je, po naređenju popa Momčila Dujića, »likvidiranje« pojedinaca koji su proglašavani ustaškim špijunima počelo u novembru 1941, kad je u Tiškovcu ubijen Dane Radujko iz Dulera. Od poznatijih organizatora ustanka u Dalmaciji, Đujićevi pratioci su prvog ubili Brunu Ivanovića, člana splitskog partijskog rukovodstva, kojeg je — nešto poslije Ante Janića — PK KPH za Dalmaciju poslao u Kninsku krajinu da pomogne tamošnjim rijetkim i malobrojnim partijskim organizacijama rasplamsati narodnooslobodilački ustanak.⁵⁴ Na području Knina krajem 1941. godine u pet partijskih organizacija, kojima je rukovodio kninski Mjesni komitet, »koji je ujedno i okružni komitet«, bilo je samo 27 članova Partije.⁵⁵ Pomoć Kninskoj krajini bila je krajnje neophodna, »međutim, dotad izgubljeno teško je bilo u kratko vrijeme nadoknaditi«, ispravno ocjenjuje Andrija Božanić.⁵⁶ Bruno Ivanović je u Kninskoj krajini djelovao od sredine januara do 2. aprila, kada su ga na Jelinim poljima, zajedno s pratiocem Milom Radićem, u zasjedi sačekali, uhvatili i pred Dujića u Strmicu doveli Đujićevi pratioci. Kasnije će četnici priznati da su »komesara Ivanovića grdno mučili«. Sam pop Đujić je svojim pratiocima pokazao kako se željeznim štapovima prebijaju noge i ruke. To mučenje je po popovom naređenju morao gledati narod, da vidi »što će se dogoditi svakom komunističkom jataku«.

Posebnu hajku su četnici Tromede organizirali na komesara Dalmatinsko-dinarskog odreda Vojina Zirojevića, koji je za njih bio »glavni politkom za zapadnu Bosnu, Liku i Dalmaciju«. Kad je kod Knina ubijen Bruno Ivanović, u Marinkovcima, kod Bosanskog Grahova, zasjeda je postavljena Vojinu Zirojeviću. Tada su sa Zirojevićem, u još jednom pokušaju da četnike privole na suradnju u borbi protiv okupatora, u Marinkovce došli i Vice Buljan, Ljubo Babić, Miro Višić i Cvijo Orešić. U izvještaju Draži Mihailoviću, o tom pregovaračkom dijalogu 1. aprila u Marinkovcima, zamjenik komandanta pučka »Gavrilo Princip« piše:

»U razgovoru sa njima izneli smo im ciljeve naše borbe i način na koji mislimo daje vodimo; zahtevali smo od njih da u vreme kada se mi nalazimo na terenu u nekoj akciji da ne upadaju u naša sela, da prisilno ne odvede naše ljude . . . Meni je bilo jasno da ćemo sa njima imati velike muke i dalje nisam hteo razgovarati. Ustanem i predem u drugu kuću odakle uputim naređenje Marki Čučuzu da postavi zasede i da ih na pogodnom mestu sačeka i pobije, pošto su oni trebali da preko Markovače odu za s. Peulje gde su nameravali da održe zbor. Ali kako je moje odsustvo trajalo malo duže, čim sam se vratio u sobu gde su se još nalazili, oni ustanu rešeni da podu na put. Na našu nesreću a njihovu sreću podu drugim putem gde im nije bila postavljena zaseda i sretno se izvuku.«⁵⁷

O pokušajima pregovora sa četnicima u Marinkovcima piše onovremeni komandant Dalmatinsko-dinarskog odreda Vicko Krstulović. Budući da Krstulović ne spominje Zirojevića među onima s kojima je došao u Marinkovce, kad su četnici htjeli ubiti Zirojevića, a poručnik Nikolić pak u Zirojevićevoj grupi nije uočio Krstulovića, vjerovatno se radi o dva događaja. No, važno nam je Krstulovićevo svjedočenje da se vidi kako su komunisti narodu i četnicima objašnjavali politiku narodnooslobodilačkog pokreta. Krstulović kaže da su on i njegovi suradnici »unatoč riziku koji je bio očevidan i na koji su nas upozoravali drugovi iz Glamočkog odreda, pa i sam Ljubo Babić«, odlučili da odu u Marinkovce, gdje su ih — začudo — »srdačno prihvatile četničke vođe Trkulja, Čučuz i drugi. Brane Bogunovića nije bilo i za njega su nam rekli daje u Pečencima«. Predstavljeni »kao hrvatski partizani iz Dalmacije«, Vicko Krstulović i njegovi drugovi su četnike pozvali »da se udružimo i suprotstavimo međusobnoj borbi Hrvata i Srba, da se zajednički borimo protiv ustaša i četnika, koji surađuju s okupatorom i koji su zagovornici bratoubilačkog rata do istrebljenja. Isticali smo da svi mi — i Hrvati, i Srbi, i Muslimani — imamo dovoljno prostora da se bez obzira na vjeru, nacionalnost i klasu, u sklopu Jugoslavenskog narodnooslobodilačkog fronta, borimo za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje . . . Predložio sam im da održimo zbor seljaka. Oni su na to pristali, ali su zahtijevali da naši govornici paze na to što govore, naročito to što će reći o zapadnim saveznicima, izbjegličkoj vladi, kralju Petru, Draži Mihailoviću. Na to smo im mi odgovorili da ne vidimo nikakve potrebe da to i pominjemo . . . Skupilo se cijelo selo. Prvi je govorio Cvijo Orešić, komandant partizanskog bataljona »Starac Vujadin«, Srbin iz Sajkovića; za njim Trkulja i Čučuz, potom Vice Buljan, član štaba Dalmatinsko—dinarskog partizanskog odreda, i naposljetku ja . . . Moj govor, čiju je suštinu činio poziv Srbima u ime Hrvata na zajedničku borbu protiv okupatora, ostavio je dobar utisak na okupljeni narod . . . Međutim, raspoloženje, jednog dijela četnika bilo je otvoreno neprijateljsko . . .«⁵⁸

Vojin Zirojević, stari komunist, »duša partijske organizacije na čitavom livanjskom području, rukovodilac koji je uživao podjednak ugled među livanjskim Srbima, Hrvatima i Muslimanima, pravi most između Dalmacije i Livna, neumorni kovač bratstva između ta tri naroda« danima je u stopu praćen. Odlučan a dinamičan, neprestano u pokretu, pao je u četničku zasjedu u noći 4. i 5. aprila, kad je išao običi livanjski bataljon »Starac Vujadin«. Hajkom za Zirojevićem upravljao je Momčilo Đujić. Čim je od Brane Bogunovića saznao daje »glavni komunist Zirojević u našim rukama«, naredio je da ga vezanog odvezu u Knin. Tamo je Vojin Zirojević, u Đujićevom prisustvu, 5. aprila predan Talijanima. »Od tada Vojin Zirojević prolazi kroz teška iskušenja: Talijani ga, nakon dugih saslušavanja i mučenja, u kojima nisu ništa iznudili, vraćaju četnicima; oni ga bacaju u jamu, iz koje uspijeva da izide, ali ga četnici ponovo hvataju, ubijaju i mrtvog bacaju u jamu.«⁵⁹

Đujić je, u neposrednoj suradnji s braćom Marić iz Tiškovca i braćom Stanisavljević iz Gračaca (Todor zvan Toćan i Dane zvan Cicvara) organizirao i ubojstva najistaknutijih komunista u južnoj Lici. Prvi je, 10. marta u Vaganu kod Tiškovca na prevaru uhvaćen Vaso Šijan iz Prljeva, član Kotarskog komiteta KPH Gračac. Mirko Marić ga je predao Đujiću, a Đujić Talijanima u Kninu, gdje je strijeljan 7. aprila. Osim njega, braća Marići koji su se iz Tiškovca sklonili u talijansko okrilje u Otriću, gdje su »uz pomoć domaćih četnika Mane Ribara, Jakova Budimira, Špire Lukića i drugih, odigrali najveću ulogu u stvaranju četničke organizacije«, a osim toga »bili su veoma važna veza između četnika popa Dujića u Strmici i Kninu i četnika Gračaca i Metka«⁶⁰ — ubili su još nekoliko ljudi, među njima i Stanu Babić i Dragiju Dronjak; Stanu jer je imala kćer, a Dragiju jer je imao sina u partizanima. Ubojstva je, uglavnom, obavljala koljačka grupa »Crna ruka«, kojom je komandirao Momčilo Marić ili neki od njegove braće.

Pop Momčilo Đujić je poslije martovskih borbi bataljona »Gavrilo Princip« protiv dijelova divizije »Sassari« dobio od Talijana zadatak da požuri s razbijanjem toga bataljona. Đujić je, dva dana poslije bijega iz Tiškovca, 21. marta, prenio Dani Stanisavljeviću Cicvari i njegovom bratu Toćanu zadatak da preko špijuna, ubačenih u čete bataljona »Gavrilo Princip«, organizira puč i ubojstvo komandanta i komesara Milojka Čuka i Petra Kesića Biće. Poslije toga, Đujić je tražio da gračački četnici ubiju veći broj partijskih i vojnih rukovodilaca.⁶¹ Jedan od organizatora ustanka u gračačkom kotaru, Rade Mioković piše da je puč izvršen 12. aprila, dan poslije sastanka gračačkih četnika u prisustvu Gavre Stanojevića iz Metka, i daje »utvrđeno, daje četnički puč u Bruvnu djelo talijanske obavještajne službe, kao i ustaškog velikog župana u Kninu Davida Sinčića«. Tako je bruvanjski lugar Jovo Miljuš smatran agentom Davida Sinčića, a tomingajski učitelj Ilija Cvjetičanin agentom talijanske komande u Gračacu. Oni su zaista bili agenti, ali Dujićevi, baš kao i komandir mazinske čete Geno Kovačević, komandir bruvanjske čete Ilija Guteša Iljega, bruvanjski trgovac Savica Guteša... Sinčić sa svojim agentima nije uspio prodrijeti u partizanske redove, ali su ga Dujićevi ljudi — kao što sam kaže — »obavještavali o petokolonačkom djelovanju četnika među partizanima. Ja sam krivo i lažno obavještavao Zagreb kao daje to direktno moje djelo ...«

Četnički puč u Bruvnu 12. aprila 1942. je djelomično uspio. Iz Đujićevog štaba u Tiškovcu pučistima je podoficir Jovo Stanisavljević istog dana donio pečat s mrtvačkom glavom i naznakom »Četnički gerilski odred Gavri-

lo Princip«. Borbeniji dio bataljona se svrstao uz Biću Kesića i Milojka Ćuka, tako da im pučisti, iako su ih razoružali, nisu ništa mogli učiniti. Narednih dana u gračački kotar su Pero Grubor Buzdovan, Mićun Sakić i Milan Basta doveli ojačani partizanski bataljon »Krbava« i brzo sredili stanje u bataljonu »Gavrilo Princip«. Dok su u bruvanjskim selima udbinski partizani razoružavali pučiste, komesar »Gavrila Principa« Bićo Kesić, samouvjeren i lišen svake pomisli o strahu, uznemiren vijestima o jačanju Đujićevog utjecaja u njegovom rodnom selu Vučipolje, otišao je svojoj kući u vučipoljski zaseok Drobčeva Dolina. Odatle se zaputio u selo Grab. Htio je prenoćiti u kući svog rođaka Zele Jelača, za kojeg je držao da je iskreni suradnik NOP-a. Poslije rata, 1945. Zele Jelača je istražnim organima OZNE izjavio:

»Te je večeri u moju kuću došao Bićo. Tu je zakonačio. Kazao mi je da ga je od Vučipolja pa do pola puta prema Grabu dopratio Dušan Kesić-Petrov (Bejanov). Bićo je Dušanu povjerio gdje misli zanoćiti.« Dušanu Kesiću je Bićo vjerovao, jer je do tada — po ocjeni sekretara Kotarskog komiteta KPH za Gračac — »slovio kao naš najbolji komandir«. ⁶⁴ Međutim, početkom aprila Dušan Bejanov je već bio Đujićev pouzdanik. Javio je četnicima gdje je Bićo zanoćio. Zele Jelača: »Te iste noći četnici su opkolili moju kuću. Provalili su u nju i Biću našli na spavanju. Svezali su ga užetom. Odveli ga u Kokirnu do Gavranove jame i tu ubili. Pored ostalih sjećam se da su ga vodili Đuro Radusin-Arambašica, Tomo Radusin i Dane Jerković ...«

Đujićevi agenti su pratili svaki Bićin korak. Braći Stanisavljević je već iz Đujićevog štaba bilo poslano 100.000 lira za glavu komesara Biće. Za izvršenje zločina pripremljeni su Đuro Radusin-Arambašica, Tomo Radusin, Božo Radusin, Dušan Kesić Bejanov, Đuro Kesić, Milan Senader, Mićo Senader, Dane Jerković, Nikica Jakšić i Obrad Jovančević. Bivši žandar Đuro Kesić »švercer i kukavica, koji se u ustanku nije ni pojavio«, prvi Đujićev poslanik u Vučipolju, uhvaćen na Velebitu 27. marta 1945. gdje se bio odmetnuo s vojvodom Dokom Marićem, kad su se razišli s Đujićem i iz Istre se vratili u Liku, izjavio je organima OZNE:

»Biću smo uhvatili i odveli u gusarnicu (sitnogoricu) u šumi Kokirna. Odsjekli smo mu glavu, a samo tijelo bacili u jamu. Njegovu glavu odnijeli su u torbi u Gračac Đuro Radusin-Arambašica, Tomo Radusin i Mićo Senader. Prodali su je Talijanima. Oni su otišli iz Graba ujutro, a vratili su se iz Gračaca tek poslijepodne. Donijeli su od Talijana kao plaću za glavu 100.000 lira. Novac smo podijelili u kući Nikice Senadera. Nas svakoga zapalo je po deset hiljada lira. Poslije ubistva Biće Kesića, formirali smo odmah četničku čet. Komandir te čete najprije je bio Todor-Toćan Stanisavljević, zvani Cicvara. Kasnije kada je Toćan postao komandant puka, četom je komandirao Dušan Kesić Bejanov. Komandir prvog voda u toj četi postao je Đuro Radusin-Arambašica, a komandir drugog voda Đuro Kesić, to jest ja .. .« ⁶⁵

Od deseterice ubojica Biće Kesića sedmorica su poginula, a Dušan Kesić, Mićo Senader i Dane Jerković su pobjegli u SAD zajedno s popom Đujićem.

Nekoliko dana poslije Biće Kesića, četnici su kod Kijana, predvođeni Pepom i Milom Sedlan, sačekali u zasjedi i ubili mladog Iliju Cvjetkovića, sekretara Kotarskog komiteta SKOJ-a za Gračac, a na Dinari su 13. maja u zasjedi sačekali i ubili Nikolu Vrančića. Za Vrančićem Đujić je organizirao hajke još od januara 1942, a u aprilu, kad je Vrančić, u vrijeme snažnog procesa diferencijacije u ustaničkim grupama, krenuo u dolinu Cetine, potjere su

učestale i od četnika, i od ustaša, i od Talijana. Prije nego što će Đujićeva potjera za Vrančićem uspjeti, »zastupnik komandanta Dinarske divizije« je pokušao pohapsiti sve koji su na bilo kakav način dolazili u doticaj s prvim komandirima kninskih partizana. Od Talijana je u februaru i martu u nekoliko navrata tražio da se pohapse svi »osumnjичeni za komunističku aktivnost«, a ako se nije moglo doći do njih, onda — njihove porodice. Svom susjedu Durbabi, ili braći Zelembabama prijeti, a 15. marta sa svojim malobrojnim pratiocima odlazi u Vrliku, gdje je »u 2 sata zapucala talijanska vojska iz pušaka i strojica i pucalo se sve do 16. ožujka u 6 sati«, da bi potom, na Đujićevu inicijativu, »talijanska vlast zabranila kretanje civilnom pučanstvu van kuća« i »vršila uhićenje izvjesnih lica«. ⁶⁶ Đujić se naročito okomio na porodicu Nikole Vrančića. Grupa karabinijera s Đujićem i njegovim pratiocima je 17. marta uhapsila petoro Vrančića, oca Nikolinog, poreskog činovnika Petra, majku Nikolinu Peru, brata mu Zvonimira i sestru Zoru, te radnika Stipu Vrančića. Ustaška Kotarska oblast Sinj za Stipu Vrančića piše da je razložno uhapšen, jer je »nastrojen ljevičarski«, dok za porodicu Nikole Vrančića piše kako »nije poznato da je lošeg političkog ponašanja«. ⁶⁷

Na Dinari je Đujić organizirao i hajku na španjolskog dobrovoljca Božu Bilića Marijana. Zadatak je povjerio Milanu Biliću iz Civljana, koji će kasnije dobiti dva visoka kraljevska odlikovanja »za postavljanje zaseda dušmanima, upadanje u njihovu pozadinu, i za juriše na bunkere i utvrđenja«. ⁶⁸ Taj Milan Bilić i grupa četnika, u kojoj su bili Đuro Ustić i Pile Dragić iz Otišića, sačekao je 20. maja 1942. godine u zasjedi na dinarskim Poljcima Marijana Bilića, Miloša Stanojevića i Jovana Stričevića. Nisu se usudili da ih uhvate žive i privedu u štab popa Đujića, već su na njih otvorili vatru iz pušaka. Marijan Bilić i Miloš Stanojević su ranjeni, a Stričević je — kako će to poslije 42. godine pisati Momčilo Đujić — »sasečen metcima i ubijen«. ⁶⁹

Bilješke

¹ AVII, 262, 52-1/48.

² AIHRPH, Zb-Per-63/723.

³ AH, Ča, 5.

⁴ AIHRPH, NG, 553.

⁵ Kninski NOPO se formira od decembra 1941. godine, kad u Knin dolazi iz Splita Ante Jonić. Tad, pa i nekoliko mjeseci kasnije, rukovodstvu NOP u Hrvatskoj — reći će kasnije dr Vladimir Bakarić — »Dalmacija nam je bila prvi problem. Tamo je, kao što se zna, išao Končar, pa još neki drugovi. Tamo rukovodstvo nije bilo za naš program široke akcije. Nisu, izgleda, primali našu orijentaciju na široku, općenarodnu bazu ustanka. O tome su diskusije tamo trajale neko vrijeme ...« (J. Popović, *Kazivanja dra Vladimira Bakarića*, Zagreb 1976, 27). U okolini Knina na prikupljanju rasutih snaga ustanički opredijeljenog naroda posebno je mnogo učinio Nikola Vrančić. Sastanci su ponekad održavani u susjedstvu Đujićeve rodne kuće, u Topolju, kod Joše Durbabe. (*NOB u Dalmaciji*, 1, 363) Na Korita, u Podinarju, 14. januara 1942. izišlo je 50 boraca s komandantom Kninskog NOPO Nikolom Vrančićem i komesarom Antom Jonićem. Broj, ni politička aktivnost jezgre NOP-a u Kninskoj krajini još nije bila ravna Đujićevoj propagandno-političkoj aktivnosti, ali ustaše već u januaru i februaru 1942. godine uočavaju daje »pojačana komunistička promidžba« i da se »broj komunista povećava«, tako daje u partizanima »sve više ne samo grkoistočnjaka, već u velikom broju Hrvata — katolika«. (*NOB u Dalmaciji*, 2, 871)

⁶ AVII, 195, 5-5/6-1 ; AIHRPH, fond velike župe Bribir—Sidraga, izvješće Kotarske oblasti Knin 10. III 1942; više o partizanima Kninske krajine, v. Dušan Plenča, n. d. 320-340.

- ¹ Opširnije, v. Mile Medic — Ilija Đukić, *Narodni heroji Kninske krajine*, Knin 1979.
- ⁸ Zb. NOR, V/3, 339.
- ^{*} Isto, XIII/2, 97.
- ¹⁰ Mario Roatta, *Otto milioni di baionette*, Milano 1946, 177.
- ["] AVII, 159, 54/3.
- ¹² Isto, MF-CKKPH, 2-606.
- ¹³ Isto.
- ¹⁴ Isto, 244, 12/3-4.
- ¹⁵ Isto, H-V-213.
- ¹⁶ Isto.
- ["] Isto, 157, 13/1-1 (stari broj H-P-12).
- ¹⁸ Isto, 157, 8/1.
- ¹⁹ Isto.
- ²⁰ Isto, 157, 7/1.
- ²¹ Isto.
- ²² Isto.
- ²³ Isto, 157/3-1.
- ²⁴ V. Dušan Plenča, n. d. 298.
- ²⁵ AVII, DM-384.
- ²⁶ Isto, H-V-242.
- ²⁷ Isto, 262, 52-1/55.
- ²⁸ Isto.
- ²⁹ Zb. NOR, V/3, 273.
- ³⁰ Isto, 178.
- ³¹ Isto, 365.
- ³² AVII, 241, 4/3.
- ³³ Isto, 363, 4/3.
- ³⁴ Isto, 116,4/35.
- ³⁵ Stevo Vladušić, *Čuvaj se, sinko*, Drvar 1941 — 1945, sjećanja učesnika, knjiga 3, Drvar 1978, 484.
- ³⁶ Isto, 485.
- ³⁷ Pero Jarić, *Akcije i borbe u prvim mjesecima 1942. godine na terenu Tiškovca*, Bosansko Grahovo u NOR-u, B. Grahovo 1971, 209
- ³⁸ Zb. NOR, V/3, 309.
- ³⁹ Isto, 367.
- ⁴⁰ Isto.
- ⁴¹ Isto, 309.
- ⁴² Isto, IV/3, 363.
- ⁴³ Milan Šijan, *Oslobođenje Donjolačkog sreza od italijanskog okupatora*, 1941 — 1942 u sjećanjima učesnika, knj. 11/268.
- ⁴⁴ Isto.
- ⁴⁵ Pero Jarić, n. d. 101.
- ⁴⁶ Vladimir Maričić, *Partizanska četa s Ljubine Poljane*, Gračac u NOB-u, 687.
- ⁴⁷ *NOB u Dalmaciji*, 2, 1141.
- ⁴⁸ Zb. NOR, IV/3, 364.
- ⁴⁹ AVII, 154, 34/3.
- ⁵⁰ M. Šijan, n. d., 268-269.
- ["] AVII, 262, M-586, 52-1/58.
- ⁵² Isto, 154, 34/3-21.
- ⁵³ »Vjesnik«, 1942, br. 10.
- ["] Zb. NOR, V/2, 47.
- ["] Isto, V/3, 92.
- ⁵⁰ Isto, V/4, 57.
- ³⁷ AVII, 154, 34/3-13.
- ⁵⁸ Vicko Krstulović, *Dalmatinsko-dinarski NOP odred*, 1941 — 1942, u sjećanjima učesnika, knj. 15, 70.
- ³⁹ Isto, 79.
- ⁶⁰ Rade Mioković, *Akcija političkog rukovodstva NOP-a i regularnih partizanskih jedinica za razbijanje četništva u kotoru Gračac*, 1941 — 1942, u sjećanjima učesnika, knj. 13, 300.
- ⁶¹ Jovica Popović, Milan Bjelobaba, *Općina Gračac u razdoblju od 1918. do aprila 1942. godine*, Kotar Gračac u NOB, 361.
- ⁶² AVII, 261, 42-1/14.

" »Kad je jedne noći početkom februara 1942. zanoćio u kući Jovana Miokovića u Grabu, rano izjutra gaje probudio kurir koji je došao iz Vučipolja s obavještenjem da su Dane Stanisavljević Cicvara, Duro Radusin Arambaša, Ilija Cvjetičanin, učitelj, Jovo Dekić Gubičko i još neki okupili veći broj ljudi iz Gračaca i okolnih sela i da u Vučipolju održavaju četnički sastanak. Na tu vijest Bićo je odmah krenuo za Vučipolje i sa sobom poveo Nikolu i Iliju Miokovića, omladince, naoružane karabinima i bombama. Čim su došli pred kuću gdje se održavala konferencija, Bićo je Nikolu i Iliju zadržao ispred vrata a on je s odšrafljenom bombom u ruci viknuo banditima da se razilaze kućama, svi osim Cicvare s kojim će se on obračunati. Među četnicima je zavladala panika i odmah su se razišli, vičući da oni ništa zlo ne misle. Kakav je razgovor Bićo vodio sa Cicvarom nije poznato. Tako je prvi, koliko se zna, organizirani četnički sastanak, koji je imao cilj da stvori četničku organizaciju na području gračačke općine, energičnom intervencijom Biće Kesića rasturen i u takvom sastavu nije se mogao sastati više od mjesec dana . . .« (Jovica Popović, Milan Bjelobaba, n. d. 360)

⁶⁴ Jovica Popović, *Razvoj i rad NOO-a na području kotara Gračaca 1941 — 1945. godine*, Gračac u NOR-u, 103; Dušana Bejanova je, uz pomoć talijanskih lira, zavrbovao stari švercer Đurica Kesić Arambaša.

" Zapisnike OZNE je objavio Mićo Medić u »Vjesniku«. Proglašavajući Danu Jerkovića Danju ratnim zločincem, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih slugu (Zh. broj 14183) okrivila gaje za »ubojstva, hapšenja, zlostavljanja, pljačke i paleže imovine civilnog stanovništva«, a posebno »što je, skupa s četnikom Radusin Đurom i drugima . . . na svirep način ubio Biću Kesića i za to od talijanske komande u Gračacu dobio nagradu.« Majka Biće Kesića, u saslušanju pred Komisijom za utvrđivanje ratnih zločina, 7. juna 1945. godine je izjavila da je, nekoliko dana poslije Bićine smrti, »Ilija Cvjetičanin prepoznao kod talijanske komande u Gračacu kapu koju je pokojni kada je ubijen imao na glavi, a po čemu se suđi, kao i po drugim dokazima, da su četnici donijeli glavu od pokojnog Petra i istu prodali Talijanima za skup novac«. (Zemaljska komisija, br. 2080)

⁶⁶ *NOB u Dalmaciji*, 2, 935.

⁴⁷ Isto.

⁶⁸ »Srbija«, br. 238, februar 1984.

⁶⁵ Isto.

Nagrada ubojicama Dane Rončevića

Borbe partizana protiv četnika na Tromeđi, zametnute u martu, kad ličko-krajiški partizani onemogućavaju popu Đujiću da preko Tiškovca udari u zaleđe partizanskog rasporeda kod Srba, rasplamsale su se u aprilu. U tim borbama pop Momčilo Đujić uvijek je podržavan od Talijana, koji su njegov ugled gradili i u Kninu, i na Otriću¹ i u Gračacu. Za borbe protiv partizana u štabu divizije »Sassari« u Kninu izrađen je zajednički operacioni plan.² U borbama kod Kaldrme i Tiškovca, a zatim kod Otrića i u Popini, u selima i po brdima ličkog jugoistoka, nad izvorom Zrmanje, i Mane Rokvić, i Mirko Marić, i Toćan i Dane Stanisavljević Cicvara, jedan ambiciozniji od drugoga, ipak su se — pritiskom prilika i Talijana — svrstali pod komandu inače sebi ravnoga komandanta strmičkog puka Momčila Dujića. On je, više lukavošću nego prisilom, upravljao njihovim postupcima, tako da će i budući vojvoda Mirko Marić, sa svojom braćom, izbjegavši iz Tiškovca u Popinu i na Otrić, i braća Stanisavljević, Dane i Toćan, u martu i aprilu 1942. godine popa Dujića uzimati kao komandanta Dinarske divizije. Preko Otrića i Gračaca, pipke svoje nadmoći Đujić je širio i na četnike u Metku i Počitelju, gdje su još u novembru 1941, ubojstvom organizatora ustanka Pekiše Vuksana Spanca i zagrebačkog radnika Vlade Cerina, počele borbe četnika protiv partizana.

Kad su Dujićevi i Marićevi četnici razbijeni u rajonu Tiškovca, u vrijeme borbi ličkih i krajiških partizana za unsku dolinu, Đujić se, kao što smo već vidjeli, izvukao, da bi — drugog tjedna u aprilu — ponovo prikupio svoje čete sjeverno od Strmice, na brdima iznad Ličke Kaldrme i Tiškovca. Prethodno je, zajedno s Branom Bogunovićem, Manom Rokvićem i Pajom Popovićem kod generala Monticellija razradio plan operacija. Braći Marićima je naređeno da se povežu s gračačkim četnicima i napadnu partizane, nastupajući prema Tiškovcu od Popine. No, kad su se u rajonu Tiškovca zametnule žestoke borbe, između 10. i 15. aprila, gračački četnici su bili angažirani oko puča u bataljonu »Gavrilo Princip«, a zatim u borbama protiv udbinskog partizanskog bataljona »Krbava« i dijelova bataljona »Gavrilo Princip«.

Đujić je 10. aprila, primivši od Talijana obvezu da bude »prvi pojas osiguranja« pruge Knin—Gračac,³ prikupio kod Tiškovca oko 220 četnika. Po Tromeđi je razaslao svoje kurire, kojima je naredio da prenesu narodu: »Tko bude išao u partizane, neka dobro zna da će mu kuća biti zapaljena, a familija otjerana u logor.«⁴ Marići su tada, s popom Nikolom Stojsavljevićem i podnarednikom Dušanom Lukićem, u školi u Velikoj Popini formirali novo jezgro puka »Kralj Petar II«. Đujić se zadržao u Tiškovcu, gdje je očekivao talijansku pomoć. U Knin je 12. aprila poslao alarmantno pismo tvrdeći: »Mi dalje nećemo moći prolaziti«, ako partizanima »Talijanska vojska ne dode s leđa«. Pop Đujić je procjenjivao da su partizani »između Kaldrme i Gornjeg Tiškovca« prikupili »oko 400 boraca i to čete N(ikole) Kotle, M(ilitina) Morače,

V(oje) Mileusića i M(ilana) Tankosića, i bataljone »Marka Oreškovića« i »Ve-
lebit«⁵. Očekujući talijanski prodor »preko Trubara u pravcu Dugopolja i
Kaldrme«, Đujić je od predstavnika svoga štaba kod štaba divizije »Sassari«
Ilije Berića⁵ 12. aprila tražio:

»Sutra u toku celog dana bezuvetno bombardovati u Kaldrmu samo
selo i još više položaje između Kaldrme i Gornjeg Tiškovca i to od kote 1132
de piše »Poljane« pa preko Šipadove pruge pravac od naznačene kote položaj
sa desne strane pruge de piše X Gorica od »Poljane« dakle do »Gorice« prese-
cajući prugu tući od te linije prema Kaldrmi i samu Kaldrmu. Paziti da nebi
pala koja bomba na kuće G. Tiškovca de piše Bursaći.«⁶

Prodor četnika s Talijanima u jugoistočnu Liku bio je uvjet za puč u
gračaćkom partizanskom bataljonu »Gavrilo Princip«.

Četnici su prilikom dogovaranja s Talijanima insistirali na uklinjava-
nju prema Srbu, a Talijanima je bilo osnovno da preko Grahova prodru do
Drvara i od Ključa do Bosanskog Petrovca, gdje su njihove jedinice već mje-
secima bile blokirane. »Okupator je popalio od Grahova uz cestu sela Peći,
Zebe i Resanovce, oko Drvara: Drvar Selo, Trninić Breg, Šipovljani, Kamenica,
polovicu Vrtoče Gornje i Donje i Zaselak.«¹ Đujić se s oko 220 četnika po-
novno dočepao Tiškovca, gdje su od 10. do 15. aprila vođene dosta žestoke borbe.
Po Đujiću, partizani su »između Kaldrme i Gornjeg Tiškovca sve svoje
snage skupili«, tu su se utvrdili da ga »dočekaju a ima ih oko 400«. Iz izvješ-
taja štaba 5. krajiškog odreda vidi se da su borbe s Đujićem vodile dvije čete
bataljona »Marko Orešković« i dva voda 2. čete 3. bataljona 5. krajiškog
odreda.⁸

Mada je vojno rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u Lici sa-
gledalo svu opasnost od četnika, nije protiv njih prikupilo sve raspoložive
snage. Poslije borbi za Srb, kad su se Talijani povukli u Dalmaciju, u jugoisto-
čnoj Lici su bila tri jaka bataljona, ali je štab Grupe ličkih odreda dva upu-
tio prema Udbini, a jednog u zapadnu Liku. Tako je Đujić došao u povoljnu
situaciju, a četništvo dobilo priliku da se razvija i jača i u zрманjskoj općini.
Dio bataljona »Marko Orešković Krtinja« je svo to vrijeme u neprestanim ak-
cijama protiv četnika, ali Đujić je vješto izmicao gdje god bi se našao u nepo-
voljnijoj situaciji, a napadao gotovo redovno tamo gdje partizana nije bilo.

Prikupljajući svoje i grahovske četnike u rajonu Tiškovca, u namjeri da
prodre — ukoliko pristignu jače talijanske jedinice — u dubinu slobodnog teri-
torija preko Srba, pop Momčilo Đujić je vrlo domišljato manevrirao i navo-
dio partizane da se iscrpljuju u uzaludnim marševima. Dok je u Tiškovcu oče-
kivao da Brane Bogunović dovede više grahovskih četnika, naredio je svojim
vodovima da na visovima oko Tiškovca zapale velike vatre, a potom da se s
tih položaja odmah povuku. Partizani su po tim vatrama procijenili daje glav-
nina četnika na brdima Uilice, istočno iznad Tiškovca, a da ih je manje na Va-
ganu. Zbog toga je glavnina partizanskih snaga udarila na Uilicu — u prazno,
a četa krtinjaša će se naći u vrlo teškom položaju na Vaganu, gdje je očekiva-
na manja grupa četnika. Tako je partizanski napad na Vagan propao. Pop
Momčilo je s obrambenih položaja krenuo u protunapad s brda Cigelj primo-
ravši partizansku četu da se povuče u Gornji Tiškovac.

Štab 5. krajiškog NOP odreda će, bez sagledavanja cjelovite situacije,
utvrditi da »akcija nije potpuno uspjela«, baš kao ni 18. marta. Zapravo, čet-
nici su bili gotovo bez gubitaka, a partizanske čete su imale 6 mrtvih i 6 ranje-
nih. Istina, Đujić će 16. aprila napustiti tiškovačke položaje — štab 5. krajiš-

kog odreda će vjerovati da je »bio primoran da se povuče u zaštitu talijanskom okupatoru u Strmici«⁹ — ali on se nije povukao zbog toga što je tučen, već iz potrebe da zavede više reda u svojim jedinicama i komandama. Naime, ni Mane Rokvić, ni Brane Bogunović nisu izvršili popovo naređenje, i nisu stigli u Tiškovac. Ljut na Bogunovića, htio ga je smijeniti i komandu puka »Gavrilo Princip« povjeriti podoficiru Kostu Trkulji iz Marinkovaca. Trkulji je 14. aprila pisao:

»Čekao sam 5 dana na saradnju sa Bogunovićem da mi pomogne pročititi Stožišta, Uilicu, Crne Potoke i Gornji Tiškovac i danas, tj. 14. IV držim front povrh Gornjeg Tiškova. Poveži se s Pajom Popovićem da ti da ljude, te pročistiti Tičevo.«¹⁰

Protiv Bogunovića Đujić ništa neće moći učiniti, jer će komandant grahovskih četnika lako dokazati, kad se s popom sastane u Strmici, da je početkom aprila bio angažiran u borbama protiv novoformiranog grahovskog partizanskog bataljona »Gavrilo Princip«. Imao je i uspjeha više od Dujića: samo 2. aprila grahovski četnici su na Velikom Obijaju u zamku uhvatili 15 partizana.¹¹

Pop je sve nadmoćniji među četničkim komandantima Tromeđe i lukaviji od rivala, i dinamičniji od njih, i odlučniji u borbama, pa i sposobniji. Njegovi pipci se protežu na istok sve do Livna i Mrkonjić Grada, prema Urošu Drenoviću, i na sjever, preko Plaškog i Otočca prema Rijeci, do oficira koje su — po dogovoru s Birčaninom — Talijani poslali iz Rijeke. U aprilu 1942. godine on na zborovima govori o potrebi »sjedinjavanja Srbina od Rijeke do Crne Gore«.¹² Sve učestaliji su njegovi proglašenja, uglavnom štampani u Kninu, iako gotovo redovno s naznakom da su nastali »u slobodnim srpskim planinama«, odnosno u »Gorskom štabu Dinarske divizije«. Vrhovni štab NOPO i DV Jugoslavije je obaviješten da pop u tim proglasima »u prvom redu napada partizane, a po gdjgdje i okupatora. Partizane u posljednje vrijeme nazivaju u svojem materijalu »partizansko-ustaška banda«, te ih besramno i glupo optužuju kao krivce za palež srpskih sela, jer da iz njih vrše napade na okupatorske vlasti, pa da onda ove pale sela. Oni (Dujić i četnici) tvrde u svom materijalu, da se ovo događa u sporazumu s Pavelićem i da su na partizanskim vodstvima sve sami Hrvati-ustaše. Pod pritiskom narodno-oslobodilačke borbe, bili su prisiljeni da i u svoje lozinke stave ono osnovno iz naših, te se i nazivaju narodno-oslobodilačkim odredima i Talijane nazivaju okupatorima, a naš su pozdrav »smrt fašizmu — sloboda narodu« pretvorili u »smrt fašizmu i komunizmu — demokratska sloboda srpskom i svim slavenskim narodima«. U strogo se povjerljivim dokumentima otvoreno spominje njihova saradnja sa talijanskim okupatorom. U tim su dokumentima oni pozivali svoje komandire da dadu popu Đujiću točne podatke o sebi i svojoj bandi, da bi ih ovaj mogao prijaviti talijanskim vlastima .. «¹³

Dok su se borbe na pravcima Tiškovca—Drvar i Knin—Grahovo—Drvar razgorijevale, komesar 2. ličkog odreda Milan Basta i zamjenik komandanta toga odreda Mićun Šakić su, razoružavši pučiste u Bruvnu, da bi potom sa bataljonom »Krbava« i dijelovima bataljona »Gavrilo Princip«, s jedne strane, te dijelovima bataljona »Marko Orešković« s druge strane izveli napad na četnike u Velikoj Popini. Napad je izvršen u noći 23. i 24. aprila. Popodne 23. aprila na Popinu je, potisnut iz Tiškova, bio stigao s nekoliko talijanskih oficira i 200 kninsko-grahovskih četnika pop Momčilo Đujić. Popinski položaji, koje su držali četnici braće Marić sa Špirom Lukićem i Manom

Ribarom (puk »Kralj Petar II«) oslanjajući se na utvrđeni talijanski garnizon Otrić, ojačan Dujićevim pukom, bili su teško osvojivi. Prvi napad partizana je odbijen. U drugom napadu svi komandanti i komesari su izišli u streljački stroj. Pred silinom ovoga napada, četnici su uzmakli ostavljajući na položajima 13 poginulih. Pred Mićuna Šakića i Milana Sijana dovedeno je 25 zarobljenih četnika: 18 ih je pušteno, a sedmorica su poslije javnog suđenja streljana u Labusovoj dolini.¹⁴ Gubici partizanskih jedinica su bili znatno manji, po jednom svjedočenju »poginuo je Dušan Munižaba, član Kotarskog komiteta KPH za Gračac a 2 borca su ranjena«, a po drugom »bilo je 5 mrtvih i desetak ranjenih partizana«.¹⁵

Poslije borbi u Velikoj Popini, dok je bataljon »Marko Orešković« gonio glavninu Dujićevog puka, Mićun Šakić i Milan Basta su četiri čete udbinjskih partizana i 1. četu »Gavrila Principa« povelili na vučipoljske četnike, u nadi da će uhvatiti ubojice Biće Kesića. Četnici iz Vučipolja nisu zatečeni u svojim kućama. Bili su to sposobni borci, za nesreću na strani izdaje.¹⁶

I Momčilo Đujić i »veliki dio četnika pobjegao je u Dalmaciju«¹⁷, a svi »nepouzđani« a naoružani, po selima jugoistočne Like su razoružani.¹⁸ Grupa braće Marića, tad već kao »puk Kralja Petra Drugog«, do Zrmanje se povlačila s Đujićem, da bi potom izvela rizičan, ali i krajnje odlučan marš-manevar preko jugoistočnog Velebita i iz zaleđa napala čete pod komandom obavještajnog oficira Ličke grupe odreda Pere Grubora.

Pop Momčilo je nekoliko dana bio u Kninu, da bi potom — utanačivši suradnju s dijelovima divizije »Sassari« — ponovo u Strmici prikupio grupu četnika i udario prema Srbu. Brani Bogunoviću, koji je prethodnih dana »sa šaćicom četničkih bandita« bio Talijanima vodič i »potpomagao u paljenju i pljački sela oko Grahova i Drvara«¹⁹, naredio je da »odmah dođe sa najmanje 100 odabranih i dobro naoružanih ljudi«. Od svog štaba u Strmici je zatražio »još 20 najboljih boraca«. Iz tog Dujićevog naređenja se vidi kakva je snaga njegove divizije krajem aprila 1942. godine.

On je iz Strmice uspio povesti samo 33 četnika, a računao je još na dvadesetak ljudi, koje je očekivao zajedno s Bogunovićem, »ako ovaj odmah dolazi«. Osim toga, njegova »štapska garda« u Strmici je imala »najmanje 10 naoružanih ljudi«.

Načelniku svoga štaba je naredio da od Talijana uzme »hrane, brašna i paštek«²⁰.

Na pravcu nastupanja Dujića i njegova 33 četnika bio je raspoređen 3. vod 2. čete bataljona »Marko Orešković« (»drži položaje na Srbskom klanču, Jelovim tavanima i Ljubinoj poljani«²¹.) Đujić je 1. maja, kad je slobodna Lika praznovala, a pred Glavnim štabom u Korenici izvršena smotra dijelova Grupe ličkih NOP odreda, obavijestio svoj štab u Strmici da su on i njegovi četnici »postali gospodari nad srbskom kotlinom«, odnosno da su »zauzeli sva sela opštine zrmanjske i veći deo gračačke«. Srbski klanac su, piše 30. aprila, »bez žrtava zauzeli«. »Svuđe sam«, tvrdi pop komandant, »sproveo organizaciju i čišćenje te tako izvršio blokadu Velebita da je sada uopšte nemoguće preko njega krstariti jer je u četničkim rukama od Obrovca do vrela Zrmanje«²².

Štab Grupe NOPO za Liku nešto više kaže o borbi vođenoj 30. aprila na Srbskom klanču. Vod krtijaša je u zasjedi sačekao četnike i »vodio borbu četiri i po sata«. Četnika »je bilo oko stotinu. Ova četnička banda imala je za zadatak da se preko (Srbskog) klanca provuče našim snagama koje su operisa-

le u Velikoj Popini iza leda i da ih s leda napadne. Našim partizanima, kojih je bilo svega 13, pošlo je za rukom da razbiju i rastjeraju ovu bandu".«

I partizani kao i četnici tvrde: »u ovoj borbi mi nismo imali žrtava«.

Jedno je sigurno: Đujić nije prošao Srbski klanac i nije ovladao srbskom kotlinom. Također nije uspio ući ni u jedno gračačko ili zrmanjsko selo gdje već nije bilo Talijana. Zbivanja narednih dana će pokazati da je on samo rastjerivao u svojim redovima strah tvrdeći kako suvereno vlada »od Obrovca do Vrela Zrmanje« i kako je »osigurao pozadinu i zauzeo glavne kote za ofanzivu preko Like«²⁴.

U sjevernoj Dalmaciji on jeste spram partizanskih snaga bio nadmoćan, ali čak ni u toj zoni nije gospodar. Tada je sjeverna Dalmacija već imala svoj bataljon — »Bude Borjan« sa 234 partizana. Dio tih snaga je stigao iz Like s oficijom Glavnog štaba Radom Bulatom. S Bulatom je poslano »30 partizana Srba iz Like«²⁵ i »jedan vod Dalmatinaca«²⁵³. Tito je 7. aprila savjetovao Glavni štab NOPO Hrvatske, da Dalmaciji »treba ukazati pomoć kako u vojničkom, tako i u političkom pogledu«, ponajprije, »odašiljanjem jednog vojničkog pouzdanog udarnog bataljona za likvidaciju četničkih bandi«²⁶. U maju će biti poslan ne samo jedan jaki bataljon, nego grupa bataljona, a Bulat je, prethodno, trebao povezati kninske partizanske grupe i sve ih uključiti »u novoformirani Kninski bataljon« kojemu će kao jezgro poslužiti »četa od 40 partizana u Kistanju«²⁷.

Rade Bulat i operativni oficir 4. operativne (dalmatinske) zone Maks Baće Milić su izašli na padine Velebita jugoistočno od Gračaca 5. maja. Sa njima je bilo 50 boraca. Pokazalo se da je bilo istine u Đujićevoj tvrdnji kako je preko Velebita »nemoguće krstariti«. U zrmanjskom selu Rujišta Bulat i Baće će shvatiti da je »ovaj kraj skoro posvuda opkoljen četničkim elementima sa strane: Pađena, Zrmanje, Otrića, Vučipolja, Turovca, Dubokog Dola, Golubića i Krupe«.

Zaustavljen na Srbskom klancu, pop Momčilo Đujić se »uzvrtio oko tog teritorija« na jugoistoku Velebita i njegovim padinama, »slao je prijeteći ultimatum«, da bi 6. maja »sa svojom bandom izvršio napad na Cerov Dol«, ali partizani su ga »skupa sa tamošnjim seljacima otjerali«. U noći 8. i 9. maja dio Bulatove grupe je u Turovcu i Dubokom Dolu (»sela četnički raspoložena«) »rastjerao četnike, s vidljivijim rezultatima u Turovcu nego u Dubokom Dolu«²⁸.

Iako su Bulat i Baće razmjerno brzo povezali partizanske grupe u sjevernoj Dalmaciji i uskoro formirali Sjevernodalmatinski partizanski odred, Bulat — s iskustvima iz Banije, Korduna i Like — nije bio zadovoljan prilikama, posebno stoga što je »četništvo uzelo maha, naročito u Kninskoj krajini«, a to se moglo dogoditi stoga što Pokrajinski komitet ovom kraju »nije posvetio dovoljnu pažnju«, ni »po partizanskoj liniji«²⁹, iako je jasno da »sjeverna Dalmacija i dalje ostaje ključ za rješenje prilika u Dalmaciji«, »uza sve teškoće uslijed pojačanog četničkog utjecaja«³⁰.

Čete »Bude Borjana« su od 8. maja uspješno napadale i Talijane i četnike. Naročito je uspješna bila akcija u Bruškoj, gdje je jedna partizanska četa 9. maja napala karabinijsku stanicu. General De Biasio je 13. maja pisao da su karabinjeri »poslije hrabrog otpora bili nadvladani«³¹.

Iz Bruške, 1. četa »Bude Borjana«, predvođena zamjenikom komandanta bataljona, šibenskim komunistom Danom Rončevićem Radulom, 10. maja je razbila manju grupu četnika i karabinjere u Zelengradu, da bi potom

izišla u Muškovce, gdje je postavila zasjedu, držeći komunikaciju Gračac — Obrovac. Poslije dvodnevnog uzaludnog čekanja u zasjedi, četa je 12. maja krenula Velebitom iznad Gračaca i željezničke pruge prema izvornom dijelu Zrmanje, u selo Rujišta, gdje je bila glavna bataljona »Bude Borjan«. Poneseni prethodnim uspjesima, ali i umorni, partizani su išli s mnogo samopouzdanja. Među njima je bio i čovjek popa Momčila Đujića, podoficir Milorad Stegnjajić Čuk, koji će kasnije u Đujićevoj diviziji imati povlašteni položaj i visoki čin. Taj Stegnjajić je preko nekih veza u Vracama obavijestio igumana Savatiju Mažibradu u manastiru Krupa i komandanta četničkog bataljona »Krupa« Obrada Bianka o pravcu kretanja čete partizana. Obaviješten je i puk »Kralj Petar II«, pa su na Velebitu zasjedu partizanskoj četi postavili Obrad Bijanko i Doko Marić sa četnicima iz Popine i Tiškovca, Golubića i Krupе. Neosigurana 1. četa bataljona »Bude Borjan« je uletjela u zasjedu, razbijena je, a njen 3. vod je sa zamjenikom komandanta bataljona Danom Rončevićem zarobljen. Bianco i Marić su zarobljene partizane predali Talijanima u Gračacu: na Resniku su svi strijeljani; dvadesetorica od Talijana, a sedmorica od četnika. Stegnjajić je, dakako, pušten, da bi nešto kasnije pisao Đujiću da je »Prefekt Dalmacije uputio svoj automobil po mene da dođem u Zadar«³². Četnici su u svojim proglasima tvrdili kako su svi zarobljeni i strijeljani partizani »prave ustaše preobučeni u partizane, svi Hrvati«, mada je među streljanima bilo više Srba nego Hrvata.

Obrad Bijanko i Đoko Marić su bogato nagrađeni od Talijana, mada će im nagrada biti uručena tek u jesen, što se vidi iz obavještenja pomoćnika načelnika štaba 18. armijskog korpusa potpukovnika Renata Castagnolija, koji je 13. oktobra 1942. obavijestio višu komandu oružanih snaga Slovenija — Dalmacija (SUPERSLODA):

»U vezi sa dopisom br. 8495/Civ. posi, dostavlja se priznanica na 10.000 (deset tisuća) kruna. Ovaj novac je komanda divizije »Sassari« uručila Obradu Bijanku i Đuri Mariću kao nagradu za zarobljavanje komunista Rončević Dane iz Šibenika«³³.

Bilješke

¹ Jedan od organizatora narodnooslobodilačkog ustanka u južnoj Lici, Rade Mioković piše: »Otrić je za Talijane bio važno strategijsko uporište, smješten na željezničkoj pruzi Knin — Gračac, na pogodnom i dominantnom položaju, kako za obranu tako i kontrolu puteva Donji Lapac — Srb — Knin, zatim puta Gračac — Knin, kao i najpogodnijih prijelaza pješaka i karavana iz Like za srednju Dalmaciju i obratno.« Rade Mioković, *Akcija političkog rukovodstva NOP-a i regularnih partizanskih jedinica za razbijanje četništva u kotaru Gračac, 1941 — 1942.* u svedočenjima učesnika NOB, knj. 13, 300)

² ASUP, H-V-419.

³ AVII, 195,4/6-1.

⁴ Dane Stojsavljević, *Ustanički dani u Velikoj Popini*, Gračac u NOR-u, 646.

⁵ Đujić piše »Iliji«, a redaktor dokumenata jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića, u objašnjenju piše daje pismo upućeno Iliji Birčaninu (Zb. NOR, XIV-1,186). Neispravno. Radi se o studentu Iliji Čeniću, koji je u Kninu bio Đujićev »oficir za vezu« s komandom divizije »Sassari«, a kasnije je uređivao četnički list »Vidovdan«. Đujić je istog dana, 12. aprila, tražeći da Talijani »bezuvjetno dođu« u Tiškovac »radi osiguranja naše pozadine«, Iliji Čeniću savjetovao da štabu talijanske divizije kaže: »Ne treba uopće da narod terorizuje, jer sam ja danas sve uređio«, to jest on je »pritisnuo koga je trebalo«, samo neka Talijani »u Dre-

novcu zapale obje kuće Jovana Sarića, te neka uhapsu Miću Jarića i Jovu Ševu Rusa radi toga što su njihovi sinovi pobjegli« u partizane. (Drago Gizdić, n. d. 167)

⁶ Zb. NOR, XIV/1, 186.

⁷ Isto, IV/4, 167.

⁸ Isto, IV/35, 184.

⁹ AVII, 184, 4/35.

¹⁰ Isto, Ča, 151, 9/3.

¹¹ Isto, 1707, 6-9.

¹² Zb. NOR, V/4, 323.

¹³ Isto.

¹⁴ Glavni štab NOPO Hrvatske piše da je »grupa poduzela energične mjere protiv bandita«, pa je uhapsila »oko 100 četnika od kojih su 20 streljani. Kod razoružanja četnika i nesigurnih elemenata zaplijenjeno je 8 puškomitraljeza i 300 pušaka.« (Zb. NOR, V/4, 161)

¹⁵ Zb. NOR, V/4, 162.

Osam mjeseci kasnije, kad se Dujićevoj diviziji priključe i četnici iz istočne Bosne i Hercegovine, njihov komandant Petar Bačović će u jednom izvještaju Draži Mihailoviću pisati da od svih ličko-dalmatinskih četnika »jedino imamo poverenja u Vučipoljce, čiji je komandir Dušan Kesić«, jer su samo »oni odlični«. (Zb. NOR, XIV/2, 82)

¹⁶ Zb. NOR, V/4, 162.

¹⁸ Isto, IV/35, 186.

¹⁹ Isto, 189.

²⁰ Isto, XIV/1, 229-230.

²¹ Isto, V/4, 225.

²² Isto, XIV/1, 229.

²³ Isto, V/4, 226.

²⁴ Isto, XIV/1, 229.

²⁵ *NOB u Dalmaciji*, 2, 123.

^{21a} Isto, 148.

²⁵ Zb. NOR, II/3, 350.

²⁷ AVII, 102 B, 4/2.

²⁸ Zb. NOR, V/4, 203.

²⁹ *NOB u Dalmaciji*, 2, 145.

³⁰ Isto, 152.

³¹ Zb. NOR, V/4, 435.

³² *NOB u Dalmaciji*, 2, 1152.

³³ Isto, 4, 423.

Hiljadu partizana u Kninskoj krajini

U aprilu i maju »zastupnik komandanta« dinarskih četnika pop Momčilo Đujić ni u jednu borbenu akciju nije mogao pokrenuti više od 300 četnika, ali ih je mogao mnogo više angažirati u borbama oko njihovih sela. Kasnije će tvrditi da je već u aprilu od Mrkonjić Grada preko Glamoča i Bosanskog Grahova do Drniša i, na sjever, do Gospića, njegov štab objedinjavao sve četničke snage. Iz svog štaba u Strmici uredio je, piše, da čvrste veze budu »uspostavljene preko Zrmanje, Popine, Gračaca do Metka na jednoj strani, preko Grahova, Drvara, Petrovca do (Bosanske) Krupe na drugoj strani, a na trećoj strani preko Marinkovaca, Tičeva, Preodca i Rora do Glamoča«. ¹ Svim četničkim snagama, od Hercegovine i istočne Bosne, do sjeverne Like i Gorskog kotara, posredno je, iz Splita, komandirao izaslanik Draže Mihailovića vojvoda Birčanin, koji je mjesecima najavljivao i odlagao odlazak »u gore« da preuzme »komandu divizije«. Taj odlazak je neprestano odgađan, jer se »bojao da neće imati dovoljan broj boraca za borbu«. ² Tako je on govorio u svom splitskom krugu u koji je djelomično prodrla i obavještajna služba narodnooslobodilačkog pokreta. Ti obavještajci su saznali da se vojvoda nosio mišlju kako bi »htio da ima operativnu vojsku od najmanje 3000 ljudi, koje bi on vodio kuda on hoće«, inače — govoreno je u tom njegovom krugu — »čuva svoju kožu i samo kad mu bude osigurano sve, on će ići«. ³ Tako vojvoda, koji je imao pravo da proglašava vojvode, pa će tako vojvodstva dati i Đujiću, i Novakoviću, i Bogunoviću, i Rokviću, i Mirku Mariću, sve do jula ne odlazi »u gore«, samo je novoimenovane vojvode »potvrdio na njihovim položajima«, a za njihove komandantske »pomoćnike postavio aktivne oficire«. ⁴ Vojvodstva, po svoj prilici, nisu dijeljena prije 19. juna, jer bi inače i komandant puka »Onisim Popović«, Pajo Popović, dobio to zvanje. Popović će poginuti 18. juna, pa je stoga realno vjerovati da su vojvodstva dodjeljivana poslije toga datuma.

Strmički paroh se tek u ljeto 1942. godine potpisuje kao vojvoda. Do tada je, s više ili manje formalnih ovlaštenja, i s više ili manje priznavanja od konkurenata, zastupnik komandanta Dinarske divizije, i ujedno komandant puka »Petar Mrkonjić«. Tako se potpisuje u učestalim proglasima »braći Srbima i sestrama Srpkinjama« koje poziva da u partizanima »poubijaju sve te njihove nazovi komandante i komesare i da priđu k nama ...« ¹

U tim proglasima okupator je kao neprijatelj prešućen. Svaka četnička akcija je smišljena s Talijanima, što narodu neće proći mimo pažnje. Oni tu kolaboraciju nisu nazvali služenjem, već — kao da potčinjeni ne mogu shvatiti suštinu zahtjeva — uporno poučavaju svoje komandante i komandire kako treba »koristiti okupatora u cilju naoružanja i ishrane četnika do granica mogućnosti pazeći da se niukom slučaju ne okrnji nacionalnu čast, dostojanstvo i ugled našeg naroda.« ⁶ Kakva mu je to nacionalna čast u službi okupatora? Ili:

kakav je to okupator koji bdije nad nacionalnom časti, dostojanstvom i ugledom okupiranog? Kad neki talijanski major 20. maja 1942. godine na osnivačkoj konferenciji »četničkog udruženja sreza gračačkog«, to jest na dan formiranja puka »Vožd Karađorđe«, kaže: »Niste talijanski plaćenici, kao što neki misle. Radite u interesu vas samih i vaših familija!« — tko može povjerovati da je to tako, kad će istog dana braća Stanisavljevići podijeliti svojim četnicima talijanske plaće i polagati u talijanskoj komandi u Zadru sročenu zakletvu:

»Zaklinjem se ovdje pred Kristovim raspećem, da ću se potpuno čak i uz žrtvovanje života, založiti za uništenje komunizma i da ću se oružjem u ruci boriti pod komandom talijanskog Guvernerata, kako bih Talijanskoj Dalmaciji osigurao mir i napredak prema zakonima i poretku fašizma. Ako ne budem slušao pretpostavljene starješine ili na bilo koji način prekršim položenu zakletvu, neka Bog i talijanski Guvernerat kazne mene i moju obitelj.«⁷

Založiti se »za uništenje komunizma«, po onovremenom tumačenju popa Momčila, značilo je »nemilosrdno ubijati partizane, koji su dojučerašnje ustaše«, odnosno »ubijati partizane koji su svi ustaše ili zavedeni Srbi«. Talijani će dopustiti privid »nacionalne časti«, pa ako i neće biti — jer inače ne bi bilo okupacije — prava naroda ni na osnovne slobode, bit će dopuštena srbovanja i svetosavsko tamjansko nadahnuće, bit će dopuštene kokarde i mrtvačke glave, bit će smiješkom ispraćeno marširanje kroz Knin, ili, kasnije, Omiš, uz vikalačko pjevanje:

Oj, Hrvati, mi ćemo vas klati,⁸
kad se Pero iz Londona vrati.

Istovremeno, dok oni Paveliću »psuju nanu« i prijete klanjem, Pavelić je s mnogo razloga naredio da treba »obiteljima onih četnika, koji su pali u borbi protiv partizana odobriti redovite potpore, onakove kakve se daju palim domobranima i ustašama.«⁹

Vojska bez morala, bez ideala, bez programa, plaćeno služenje, nekom da preživi, da istraje, nekom da se pljačkom obogati, bila je — uz prisustvo izrazitih zločinaca — teško pokretljiva, pigra masa, neuobličena. Toj vojsci je najbolje bilo »u žici«, gdje se, kako to po dolasku iz riječkog zarobljeničkog logora među četnike uočava kapetan Dušan Jovanović, »razvila bila na veliko kocka, pijanka, šverc i trgovina«.¹⁰

Momčilo Đujić se s takvom vojskom u maju priprema za ofenzivni prodor u Liku, barem tako potčinjenima tvrdi. Ponašao se tada kao komandant svih četnika Tromeđe, i dalje od Tromeđe; a Divizija je njegova bila daleko od operativne vojske. Ne samo da njegovo komandantstvo nisu svi teritorijalni komandanti prihvatili i podržali, pa stoga i ne izvršavaju njegova naređenja, nego je u toj vojsci ogromno previranje, tako da će i nekoliko mjeseci kasnije, u augustu, po podacima iznesenim na sjednici PK KPH za Dalmaciju, biti četničkih »komandira koji su u vezi s partizanima, prebacuju ili javljaju kretanje četnika.«¹¹ Mada su svi ti komandiri pred Đujićem, na konferenciji četničkih komandira Tromeđe početkom maja, prihvatili zahtjev vojvode Ilije Trifunovića Birčanina o bezuvjetnom napadu na partizanske odrede,¹² akcije četnika su rijetko usklađene. Neprestano je uočljivo odsustvo jedinstvene komande. Ni u jednom slučaju četnički komandanti nisu uspijevali povesti u borbu ni približno onoliko četnika koliko ih je bilo na spisku za sljedovanje i plaće kod talijanske komande. »Kao i uvek, svaki je starešina vukao na svoju stranu i bili su egoisti i gledali su samo svoju teritoriju, između njih je bila za-

vist, jedan drugog su ogovarali, pravili smicalice i intrige, a sve zbog toga što su se plašili da se koji od njih ne bi suviše istakao, proširio svoju teritoriju i ojačao.¹³ Poručnik Nikolić je uvjeravao Dražu Mihailovića da su to bili razlozi što Birčanin i Đujić nisu prihvatili njegov prijedlog »da skupimo sve naše četničke snage iz zapadne Bosne, Like, Severne Dalmacije, Ravnih kotara i Velebita, a tada smo mogli sakupiti najmanje 2500-3000 naoružanih četnika, da stvorimo stalni četnički kadar, i da po prethodnom sporazumu sa odredima učitelja Drenovića preduzmemo jednu združenu akciju sa zadatkom: prvo, čišćenje zapadnog dela Livanjskog polja od komunističkih grupica u pravcu Livna i Vešića Gore (glavno uporište Vice Buljana) i drugo, prodor ka Glamoču u cilju sastanka sa učiteljom Drenovićem, a potom združenim snagama da izvršimo čišćenje Centralne Bosne oko Grmeča i Klekovače sa ciljem sprovođenja naše četničke organizacije i uspostavljanja naše vlasti.«¹⁴

Đujić je, tvrdi Nikolić, odbio taj prijedlog, mada su — piše — »u to vreme pa sve do juna meseca te godine bili vrlo povoljni izgledi na uspeh ove akcije, jer gro komunističkih snaga tada još nije bio stigao u naše susedstvo«, jer se prethodno želio kao »prvi među vojvodama« usidriti u Dalmaciji. »Zbog slavloljublja popa Đujića, koji tada još nije uživao neku popularnost u Dalmaciji« četnici su — po Nikoliću — izgubili inicijativu. Međutim, činjenica je da je Đujić sve činio i da objedini četnike, i da ih potčini svome štabu, i da ih maksimalno angažira u borbama protiv partizana. To mu povremeno priznaje i uvrijeđeni Nikolić. Đujić je čak pokušao da prodre i do Livna, »videći da su se komunisti suviše osnažili«, kad su jedinice 5. krajiškog korpusa izbile na domak Bosanskog Grahova i Livna, zauzevši D. i G. Peulje i Grkovce. Tada pop — piše Nikolić — »organizuje jednu akciju u cilju oslobođenja svih ovih sela ... Naši delovi su doprli čak do blizu Sajkovića, ali kako su komunisti iskoristili odsustvo Đujićevo sa njegove teritorije, upadaju u G. i D. Tiškovac, on se vraća nazad, a pošto su i naše snage bile nedovoljne da držimo oslobođena sela, povlačimo se sve do Markovače, gde Marko Čučuz sa svojim bataljonom ostaje na položaju prema komunistima, koji ponovo ulaze u označena sela.«¹⁵

Borbama na pravcu Grahovo—Livno prethodile su višednevne borbe u Kninskoj krajini, gdje je Kombinirani odred Glavnog štaba NOPO Hrvatske 13. maja ušao u dvotjednu ofenzivu. Odred je formiran na inicijativu Vrhovnog komandanta od 7. aprila, kad traži organiziranje pomoći Dalmaciji »odašiljanjem jednog vojničkog pouzdanog udarnog bataljona«. Bez znanja o Titovoj inicijativi, o tome se razmišljalo i u štabu Dalmatinsko-dinarskog odreda na Dinari, gdje smatraju da »za potpunu likvidaciju četničke bande u Kninskoj krajini« trebaju »zajednički i sporazumno odredi dalmatinski, lički i drvarski izvršiti koncentričan napad sa svih strana.«¹⁶ U aprilu je štab Dalmatinsko-dinarskog odreda reorganiziran u štab 4. operativne zone. Taj štab je 1. maja od Glavnog štaba Hrvatske obaviješten (»u vezi s čišćenjem četničkih bandita i pitanjem mobilizacije naroda sj. Dalmacije da stupi u borbu«) da će u »najkraće vrijeme« početi »operacije oko tromeđe uz sudjelovanje Ličana, Dalmatinaca, proleterskog bataljona, a eventualno i Bosanaca«. Tita je Vlado Popović obavijestio 5. maja da se »na jugozapadu Like priprema jedna akcija u kojoj će sudjelovati preko hiljadu ličkih, dalmatinskih i bosanskih partizana, te proleterski bataljon.«¹⁷ Rade Bulat i Maks Baće su za predstojeću akciju pripremili bataljon »Bude Borjan«, a istovremeno su javili štabu 4. operativne zone »da se iz Cetinskog i Livanjskog bataljona mobiliše bar 200—300

drugova i da se komandant (Vicko Krstulović) sa tim snagama oko 15-og (maja) uputi prema Strmici«. ¹⁸ Dijelovi 5. krajiškog odreda su preuzeli »zadatak da 13. maja sa dvije čete zaposjednu Klanac—Đerale i da izvrše demonstrativan napad na talijansku posadu u Strmici«, dok je »Dalmatincima poslato naređenje da sa svojim snagama 13. maja izvrše napad na željezničku prugu kod Pađena i kod Prljeva, te da prekinu prugu, a potom pređu u Plavno gdje će se spojiti sa ostalim snagama Kombinovanog odreda«. ¹⁹

Kao glavnina Kombiniranog odreda, iz Like su 12. maja upućena tri bataljona: Prvi proleterski, Udarni i »Marko Orešković Krtija« s jednom četom bataljona »Bićo Kesić«: ukupno oko 1000 partizana. Komanda je povjerenjena Petru Kleutu Perici, a s Odredom je krenuo i komandant Glavnog štaba Ivan Rukavina.

Približavanje takvih snaga Kninskoj krajini nije promaklo pažnji Đujićeve obavještajne službe. I dok su se partizanske čete žustro kretale pravcem Srb—Ljubina poljana—Međugorje—Crni potoci, da bi najprije prodrle u Plavno i razorile vijadukt Bender, Đujić je upozorio talijansku komandu i u sve svoje čete poslao kurire insistirajući na organiziranju odlučnog otpora.

Napad na Bender, kojeg osiguravaju 211. bataljon alpinaca, četa iz 151. puka divizije »Sassari«, četa karabinijera i četa četnika, trebao je uslijediti predzoru 15. maja. Prethodno je planirano ovladavanje rasutim zaseocima Plavna. Obrad Bojanić, Nikola Grubor i Dušan Jerković, najpouzdaniji popovi ljudi u Plavnu, organizirali su obranu sela, ali otpor je bio sporadičan, tako daje ranjen samo jedan partizan. Većina plavanjskih četnika nije pokazala veću volju za borbu. Đujić će kasnije poduzeti »oštre kaznene mjere« protiv neborbenih Plavnjaka. Više ljudi, zatečenih u Plavnu, uvjerali su komandanta Kleuta da su »srcem i dušom« protiv Đujića i Talijana, a jedan od staraca, Vojin Rusić, opširno je pričao kako »onaj prokletinja pop Đujić« stvara svoju vojsku:

»... Dođe u selo da na prevaru pokupi ljude govoreći da ide na izmirenje s partizanima. . . Dušan Jerković je upro prstom u moga jedinca sina Đuru i rekao da bi i njega trebalo odvesti u četnike. Izrodi to i uradiše i na silu mi odvedoše jedinca moga Đuru, koji nije ni vojsku služio niti ikad u rukama imao pušku. Na Popini je moj sin jedinac izgubio glavu od braće naše partizana . . . Ne bih ni suzu pustio da mi je sin poginuo u borbi protiv okupatora . . .« ²⁰

I pored takvih izjava i krajnje slabog otpora, Petar Kleut je stekao dojam da su »Plavanjci inače skroz zatrovani Đujićevom četničkom propagandom«, tako da su bili iznenađeni »što mi nismo izvršili pokolj kako im je to pop pretskazivao« ²¹.

Zastupnik komandanta Dinarske divizije pop Momčilo Đujić je u noći između 12. i 13. maja, kad partizanske kolone promiču kilometar-dva zapadnije od doline Butižnice, i Donjeg Tiškovca i Strmice, otišao talijanskim automobilom u Knin. On je bolje od ikoga znao snagu svoje divizije, ali u Kninu neće reći da su snage rasute, da je volja za borbu sićušna, da su mu komandiri i komandanti u mnogo slučajeva nepouzdana, već: koliko oružja, toliko i borbe! Prisustvo snažnog Kombiniranog odreda on će iskoristiti da kao i pola mjeseca kasnije uvjeri preko generala Monticellija guvernera Bastianinija da se »u zoni Drvara i Gračaca« prikupljaju »komunističke snage«, koje će »uskoro moći dostići broj od 30.000—40.000 ljudi« ²² i da je prethodnica tih snaga već prodrla u sjeverne zaseoke Plavna. Ako ne bude dovoljno naoružanja,

prehrane i artiljerije — malo je izgleda za opstanak četnika i Talijana u Kninskoj krajini. Guverner Bastianini će Đujićeva obavještenja telegramski prenijeti generalu Roatti:

»Vođe antikomunističkih grupa u zoni Knin smatraju da će uskoro biti savladani nadmoćnim komunističkim snagama. Oni navodno raspolažu mnogim drugim ljudima željnim da sudjeluju u antikomunističkoj borbi, a koji ne mogu biti naoružani uslijed nedostatka oružja, koje je više puta traženo od ta-mošnjih vojnih vlasti. . .«"

Alarmirani, Talijani u Kninu su pravodobno angažirali sve raspoložive snage da zatvore prilaze Kninu, a posebno da osiguraju vijadukt Bender. Njihova dobro pripremljena protuakcija u trenutku kad su partizani pokušali da razore Bender navela je Pericu Kleuta da pomisli kako je »puškaranje s četnicima« u Plavnu »sigurno skrenulo pozornost Talijana«, tako da su čitave noći artiljerijom iz Strmice tukli rajone rasporeda jedinica Kombiniranog odreda, a Bender je branjen i obranjen uz obostrane gubitke.

Ujutro 15. maja Đujić je izišao na položaje u Pađenima, a na Orlovici i oko Plavna uspio je prikupiti dovoljno četnika, iz Strmice, Golubića, Plavna i Zrmanje, tako da su pružili grčevit otpor, iako su imali osjetne gubitke.

Komandant Glavnog štaba i komandant Kombiniranog odreda previdjeli su razgranatost Đujićeve obavještajne službe, pa stoga — uza svu odlučnost svojih boraca, koji su u više energičnih napada pokušali da ovladaju Benderom — plan nije ostvaren. Snage odreda su 15. maja prikupljene u rajonu Plavna, gdje »nema ni zalogaja kruha«, tako da su — kao i narod — jeli »puru od kukuruzovih klipova«. Narod je, uglavnom partizane prihvatio kao svoju vojsku, ali su Plavnjaci — barem po shvatanju štaba Kombiniranog odreda — »svi od reda još neodlučni,« jer se »prijobjavaju četničke osvete.«²⁴

Iz Plavna su dva bataljona Kombiniranog odreda udarila na četnike i Talijane u zoni Zrmanje, a dva bataljona su zametnula višednevne borbe sa četnicima i Talijanima u rajonu Golubić—Strmica. Prodor u Zrmanju je bio munjevit. Partizani su »uspjeli pohvatati 14 najistaknutijih četnika i njihovih pomagača«, da bi potom »održali zbor sa preko 300 ljudi, žena i omladine i prišli k organizovanju Zrmanjske partizanske čete.«²⁵

Tih dana pop Momčilo Đujić je ispoljio maksimalnu dinamičnost. Stizao je i na pađenske, i na golubičke, i na strmičke položaje, negdje u automobilu, a negdje na konju, uvijek s desetinom »štapske garde«. Sam je komandirao dijelom svojih snaga na Orlovcu (tt 1201), koji dominira prostorom iznad Plavna, s istoka, Golubiću sa sjeverozapada, Strmici s jugoistoka. Tu je više sati 16. maja pokušao odbaciti četni Prvog proleterskog bataljona, ali se predveče morao povući u Strmicu.

Kasnije će se pričati u Strmici i Kninu kako je pop izuzetno smionim činom pokušao zaustaviti svoje ljude. Zgrabio je od nekog četnika puškomitraljez, pa iz stojećeg stava počeo tući po razvijenom stroju boraca 1. proleterskog bataljona. Navodno, proleteri su se u taj mah počeli povlačiti, ali sam pop ništa nije mogao učiniti. Ostao je potpuno sam, pa je i on, psujući iz svega glasa — više kukavice iz svog sastava nego proletere — požurio niz strminu prema dolini Butužnice.

Talijani i četnici su sve svoje dijelove sredili do noći između 16. i 17. maja. Đujićeva pisma su podsjetila sve komandante i komandire četa na stroge kazne. Ovoga puta nije tražio da samo najodlučniji iziđu na bojno polje, već »svi, baš svi, kojima je čast Srpska i dužnost prema Kralju i Otadžbini sve-

ti poziv«. U Zadru i Kninu je situacija dosegla nivo uznemirenosti s elementima panike, tako da je komandant karabinijera pukovnik Butti obavijestio Rim kako je partizanska »odvažnost porasla tako da su . . . smjeli da napadnu važan hrvatski centar Knin, malo udaljen od granice zadarske provincije«. ²⁶ Komandant divizije »Sassari« je angažirao sve snage svoje divizije zajedno s kninskim ustašama i četnicima.

U zoru 17. maja počinje opkoljavanje Kombiniranog odreda. Talijani su nastupali s juga i jugozapada prema Plavnu, a Đujić je udario od Strmice na zapad planinskim stazama preko Velikog gologlava, Razvršja i Samarice, kako bi Odredu presjekao odstupnicu prema Lici. Prije nego što su se oglasili talijanski topovi, pop Momčilo je s 300 četnika zauzeo dominantne položaje između Plavna i Strmice. Prethodno je pop obaviješten da je komandant Glavnog štaba Hrvatske Ivan Rukavina s malom pratnjom krenuo iz Plavna u Liku, pa je u blizini Savića Stanova postavio zasjedu. Čini se da je grupa komandanta Glavnog štaba jahala s mnogo samouvjerenosti, bez osiguranja, jer je naglavačke uletjela u Đujićevu zasjedu. Đujićeva grupa se nije držala njegovog naređenja: ne otkriti položaj prije nego što on dađe znak za napad. Neki od četnika je pucao prije nego što je Rukavina ušao u stupicu. Odmah su zapucali i ostali u zasjedi, a Rukavina i grupa partizana su se brzo snašli i pružili otpor. Partizani Ilija Jovanić i Sava Japundžić su poginuli, a nekoliko boraca je ranjeno. Sam Rukavina je jednog od ranjenih izvukao s položaja. Borba je vođena dva sata, kad je partizanima stiglo pojačanje, pa su četnici odbačeni prema Strmici, a Rukavina je nastavio put.

Istovremeno s napadom na komandanta Glavnog štaba i njegovu pratnju, Đujićeve čete su »napale na položaje nekoliko naših četa, na kurire i na transporte«, izvještava Klaut 18. maja.

Đujić je bio krajnje nezadovoljan ishodom borbi vođenih 17. maja. Nikako da uskladi akcije. Istina, i on će, baš kao i komandant Glavnog štaba NOPO Hrvatske, tvrditi da je »u toj borbi bilo nekoliko krasnih primjera herojstva i požrtvovanosti« ²⁷, ali sva četnička zalaganja, čak i pojedinačna herojstva, splasnut će ujutro 17. maja, tako da su borci Udarnog bataljona »do navečer zauzeli kote na kojima su bili četnici i to bez borbe«. ²⁸ A dijelovi Proleterskog bataljona su čak presjekli komunikaciju Knin—Strmica prodirući u Golubić i Vrpolje gdje je bilo oko 200 četnika, 80 ustaša i 27 oružnika.

Pokušaj opkoljavanja Kombiniranog odreda je propao.

U borbu su se uključili i Krtijaši. Jedna njihova četa i dijelovi Proleterskog bataljona, napadajući od Prljeva i Plavna, primorali su Talijane sa četničkim grupama da se povuku od Plavna prema Kninu.

Đujić je svoje snage u noći između 17. i 18. maja pregrupirao na položajima oko Strmice i Golubića. Čim su čete proletera udarile preko Radljevac kosama iznad rječice Radljevac prema Golubiću, sa svojom »štapskom gardom« je pojurio u Golubić, tako daje u centar sela stigao kad se 1. četa Proleterskog bataljona uklinila u južni dio sela, između ceste i željezničke pruge. Komandant Proleterskog bataljona je s dijelovima svoje 2. čete zauzeo položaje prema Kninu.

Prije nego što će krenuti iz Strmice, Đujić je telefonirao komandi divizije »Sassari« o pogoršanoj situaciji. Insistirao je na hitnoj pomoći. Potencirao je opasnost, uvećavao partizanske snage i najavljavao mogućnost napada na Knin.

Talijani su iz Knina poslali pješadiju u 12 kamiona i haubičku bateriju. Ta kolona je prispjela na južne prilaze Golubiću, kad su tamo izbili dijelovi Proleterskog bataljona. Kamioni su protutnjali, a haubička baterija je napadnuta. Tu je došlo do borbe prsa o prsa. »Partizani su na juriš zauzeli 4 haubice, okrenuli ih i pucali na Knin.« U taj mah Đujić je poveo četnike u napad na Proleterski bataljon, a Talijani su poslali pomoć iz Knina. Konji koji su vukli haubice bili su ubijeni, pa proleterima nisu mogli izvući oruđa, kad su se našli u unakrsnoj vatri. Tu je ranjen i komandant Proleterskog bataljona Ante Banina, a dosta boraca je poginulo. Udarni bataljon Kombiniranog odreda nije mogao da pomogne proleterima, jer su ga dijelovi Đujićevih snaga potisnuli prema Plavnu. Kleut je popodne ukorio komandanta Udarnog bataljona zbog toga što je ostavio proletere u obručju: »Napadaju ih Talijani, ustaše i četnici. . . Ljudi proleterskog bataljona se nalaze u opasnosti. . .« Zatražena pomoć Udarnog bataljona je izostala. Đujić sa sjevera, ustaše iz Vrpolja s istoka, a Talijani od Knina s juga pojačavaju napade, pa su se proleterima povukli prema Radljevcu. Četnici su grupu proletera odsjekli istočno od ceste, tako da se ova grupa morala povući na Dinaru, gdje se povezala s dalmatinskim partizanima.

Glavni štab Hrvatske je 21. maja ocijenio da su snage Kombiniranog odreda nedostatne »za tu operaciju čišćenja od četnika i uništavanje neprijateljskih komunikacija«, pa je naredio da se Udarni i Proleterski bataljon povuku u Liku, a izvjesno vrijeme je u sjevernoj Dalmaciji ostavljen bataljon »Marko Orešković Krtija«. Sjevernodalmatinski bataljon »Bude Borjan« je ostavljen na jugoistočnim padinama Velebita, s tim što je jedna njegova četa, »dopunjena partizanima iz Plavnog, Radljevca, Zagrovića i Golubića« raspoređena za borbu protiv četnika Momčila Dujića »između ličke i unske pruge s centralnim položajem Plavno«. ³⁰ U izvještaju Vrhovnom štabu, Glavni štab NOPO Hrvatske je 22. maja potencirao uspjehe Kombiniranog odreda, posebno stoga što »u tom kraju partizani do sada ne samo da nisu djelovali vojnički, već ni politički nisu prodirali, tako da je taj kraj bio potpuno prepušten četničkom utjecaju, koji se na svakom koraku i osjeća«. ³¹ Načelnik štaba 4. operativne zone Maks Baće, svo to vrijeme prisutan s partizanima u sjevernoj Dalmaciji, u isto vrijeme je tvrdio kako »čitav kraj odjekuje od našeg prisustva«, kako su se Đujić i njegovi »četnici zbili u mišje rupe ili služe Talijanima kao vodiči«, »nevjerovatno veliki broj ovdašnjih srpskih seljaka dnevno iz četničkih redova prilaze s oružjem k nama moleći da ih primimo u partizane, jer su, kažu, kandžijama tjerani u četnike«. Baće zaključuje: »I organizaciono i moralno četnici doživljuju u ovom kraju pravi raspad.« ³²

U sjevernoj Dalmaciji je formiran novi partizanski bataljon — »Branko Vladušić«. S »Budom Borjanom« ulazi u sastav novog Sjevernodalmatinskog odreda.

Povlačeći se iz Dalmacije, glavna kolona Kombiniranog odreda je 24. maja krenula iz Rujišta preko Macura u Krupu. Tu su se prikupila tri bataljona — Udarni, »Marko Orešković« i Proleterski. Štab odreda je bio u krupskom manastiru. Perica Kleut, komandant Odreda, piše da su »od pet kaludera bar tri izrazito četnički raspoložena«. Iguman Mažibrada nije bio među njima: obilazio je četničke jedinice. »U manastirskoj knjizi — ljetopisu stajala je svježa zabilješka popa Dujića o tome kako je pobjeđivao nevjernike — komuniste po Velebitu. Partizani su u knjigu dodali svoj zapis . . . Izjutra 26. maja primjećeno je da je jedan kaluder preko noći nekud nestao iz Manastira, a

oko 9 časova na Manastir je izvršen vatreni prepad. U isto vrijeme bombardirala ga je eskadrila bombardera koja je doletjela iz Zadra i baterija topova iz Žegara . . . Direktno je pogoden i Manastir, pa je samo velikim zalaganjem partizana spriječen požar.«⁵³

Za vrijeme borbi u sjevernoj Dalmaciji, od 14. do 31. maja iz jedinica Kombiniranog odreda poginulo je 13 boraca, a ranjeno ih je 30.⁵⁴

Momčilo Đujić nije prihvatio talijanske ocjene o slabom držanju četnika, ali će — čini se — te ocjene bitno usporiti njegovo uspinjanje prema vrhu. Vojvoda Birčanin je, naime, poslije poraza četnika u sjevernoj Dalmaciji prigovorio Đujiću »nevojničko držanje« njegovih četa, nejedinstvo komande i veliko osipanje, pa je krajem maja popa zadržao samo na čelu puka »Petar Mrkonjić«, a za svog zastupnika u štabu Dinarske divizije poslao je starog pukovnika Dimitrija Uzunčevića, vojvodu Vodenskog. Dolazak Uzunčevića bio je Đujiću najavljen već 15. maja, kad su se borbe u rajonu Plavno-Strmica razgorjele. Toga je dana održan kratak sastanak sa Stevom Radenovićem, Branom Bogunovićem i Manom Rokvićem. Ocijenili su da su »krajevi počevši od Korenice, Udbine, Donjeg Lapca, Bosanskog Petrovca, Srba, Drvara do Bosanskog Grahova opasno ugroženi od komunista«, utvrdili su »da je stanje neodrživo« i »da je jedini spas u potpunoj saradnji njih četnika sa hrvatskim vlastima«. Popodne 16. maja te stavove su podžupanu Anti Vatavuku u Kninu prenijeli Mane Rokvić i Stevo Radenović. Tvrđili su da je u Plavno prodro »jači sastav komunista« kojih »ima oko 4.000«. Insistirali su na objedinjavanju snaga najavljujući »da će kroz nekoliko dana doći u Knin kod Velikog Župana jedna delegacija od grupa četnika predvođenih od Mane Rokvića, od popa Momčila Dujića i od Branka Bogunovića da s njim dalje razgovaraju o svim pitanjima u vezi sa smirenjem i sa protu-komunističkom akcijom.«⁵⁵

Desetak dana kasnije dr Andriji Artukoviću će župan Sinčić javiti: »Suradnja s četničkim vođama ovdje je postignuta.« Najavljena Đujićeva delegacija je očito u međuvremenu posjetila velikog župana, jer Sinčić kaže: »Svi su oni iskazali svoju volju i spremnost za suradnju i mir. Osobito danas, kad je borba istih protiv komunista južne Like i zapadne Bosne teška i krvava . . . Pomoć u hrani i novcu u mogućim granicama sam dao . . . Neophodno je potrebno, da se odmah izdadu nalozi i ovlaštenja vojničkim zapovjedništvima u sjedištima župa, tako i ovome u Kninu, da odmah po traženju velikog župana stave na raspolaganje neophodno potrebitu količinu strijeljiva, koja je potrebna pravoslavcima za borbu .. ,«⁵⁶

Bilješke

¹ AH, Ča, 1.

² Zb. NOR, XIV/2, 142. Dobrosav Jevđević je Birčanina optuživao Mihailoviću daje, umjesto da komanduje četničkim jedinicama, »kreirao neki dvor po stilu Luja Četrnaestog«, da »deli guvernerstva, za budućnost, pojedinih pokrajina, ima dvorsku kliku, i" uopšte radi neodmereno«.

³ AIHRPH, OS-7/714.

⁴ Isto, 429, 5.

⁵ Isto, NG, 553.

⁶ Zb. NOR, XIV/1, 423.

⁷ NOB u Dalmaciji, 2, 764.

⁸ Isto, 4, 670.

- ⁹ Isto, 2, 1090.
- ¹⁰ Zb. NOR, XIV/2, 938.
- " AIHRPD, KP-25/81.
- ¹² Isto, 25/76.
- ¹³ AVII, 154, 34/3-19.
- ¹⁴ Isto, 154, 34/3-18.
- " Isto.
- ¹⁰ Zb. NOR, V/4, 71.
- " Isto, 181.
- ¹⁸ Isto, 204.
- ¹⁹ Isto, 234.
- " *NOB u Dalmaciji*, 2, 183.
- ²¹ Isto, 182, Zb. NOR, V/4, 245.
- ²² *Dalmacija u NOB*, 2, 718.
- ²³ Isto.
- ²⁴ Zb. NOR, V/4, 245.
- ²⁵ Isto, 255.
- ²⁶ *NOB u Dalmaciji*, 2, 683.
- ²⁷ Zb. NOR, V/4, 304.
- ²⁸ *NOB u Dalmaciji*, 2, 290.
- ²⁹ Zb. NOR, V/4, 304.
- ³⁰ Isto, 282.
- ³¹ Isto, 289.
- ³² Isto, 311.
- ³³ Dr Petar Kleut, *Zajedničke borbe Dalmatinskih i ličkih partizana u maju 1942. godine*,
Zbornik 4 IHRPD, 440.
- ³⁴ Zb. NOR, V/4, 370.
- ³³ *NOB u Dalmaciji*, 2, 291.
- ³⁶ Isto, 1019.

Četnici u sastavu talijanskih divizija

Snaga narodnooslobodilačkog pokreta, koji je sa svojom vojskom sve osjetnije tukao okupatora, a istovremeno stvarao institucije i organizacije novog društvenog poretka, uvijek i nedvosmisleno s mišlju o novoj Jugoslaviji (federacija, sloboda i nezavisnost, bratstvo i jedinstvo, socijalna pravda) primorala je Talijane da postupno povlače svoje trupe, prethodno tučene i u mnogim mjestima blokirane u garnizonima opasanim bodljikavom žicom i bunkerima i da — ovoga puta uz suglasnost ustaša, s punom podrškom popa Momčila Đujića — organiziraju kvislinšku vojsku i na anektiranim područjima Dalmacije. Time je počeo proces stvaranja novih i reorganiziranja postojećih četničkih formacija, što će ih i formalno svrstati u operativni sastav talijanske vojske. Ustaše će povlačenje Talijana javno protumačiti kao vlastiti uspjeh, kao konsolidiranje »endehazije«, ali će prepuštanje druge i treće zone neposrednoj kontroli ustaške vlasti i vojske dovesti do vojnih sporazuma Pavelićevog sistema sa četnicima. Talijani, povlačeći se, ne čine to odustajanjem od planirane penetracije, već da bi — što će reći Glaise von Horstenau, cinik, koji nije volio Pavelića niti poštovao Talijane — »poštedili svoje trupe od još jedne duge (druge) uzastopne planinske zime«.¹ Dva nacionalizma, ustaški i četnički, već prethodno usklađeni kao služenje i kao protivoslobodilački napor, u situaciji kad ih vojska jednog okupatora prepušta samima sebi, bit će primorani da prikriju, ako ne i potiru, sve elemente nesnošljivosti u međusobnim relacijama. Ustaše će pri tome imati dva uvjeta: prvo, da četnici budu podređeni ustaškim vlastima (moraju, reći će Pavelićev ministar Vjekoslav Vrančić, »lojalno pomagati kako talijanske tako i hrvatske oružane snage i priznavati vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske«²) i, drugo, kao vojska mogu se ispoljavati isključivo u okviru antikomunističke dobrovoljačke milicije (MVAC), koja polaže zakletvu da će se »potpuno čak i uz žrtvovanje života založiti za uništenje komunizma«, da će se »s oružjem u ruci boriti pod komandom talijanskog Guvernerata«.³

Talijani su gotovo dva mjeseca prije nego što će 19. juna potpisati sporazum u Zagrebu o povlačenju iz druge i treće okupacione zone počeli četnike svrstavati u dobrovoljačku antikomunističku miliciju. Tad, a i kasnije, četnici će samo na anektiranom području Dalmacije uzeti to ime (MVAC) a u Dinarskoj diviziji zadržati će svoje četničko ime, iako su i njih Talijani u svim dokumentima smatrali jedinicama MVAC, tako da razlike među njima — neovisno o tome s koje su strane »granice« — neće biti. Kad Roatta u Zagrebu 19. juna potpiše sporazum o postupnom povlačenju talijanske vojske preko demarkacione linije uz ustaški pristanak da se MVAC organizira u obje zone »pod nadzorom talijanskih vojničkih vlasti, ili pod nadzorom hrvatskih građanskih vojničkih vlasti, ili pod zajedničkim nadzorom«⁴ pop Momčilo Đujić je već bio preko svojih pouzdanika obavio golem posao tog organiziranja. Pa i spo-

razum s ustašama je bio definitivno utvrđen prije junskog Zagrebačkog sporazuma o povlačenju Talijana. Dan prije potpisivanja Zagrebačkog sporazuma, Andrija Artuković je obaviješten od Davida Sinčića iz Knina:

»U jučerašnjem izvještaju (17. juna — op. a.) obavijestio sam, daje na ovom području postignuta suglasnost, sporazum i suradnja između hrvatskih državnih vlasti i predstavnika četnika s područja zapadne Bosne, Dalmacije i Južne Like. Ta suradnja utanačena je osobito sa četničkim vodama: Manom Rokvićem (Drvar, Bos. Petrovac), Branom Bogunovićem (Bos. Grahovo), Stevern Radenovićem (Srb) i popom Momčilom Đujićem (Strmica). Za konačno utanačenje pojedinosti suradnje danas (18. juna — naša op.) me je posjetio Mane Rokvić s punomoćima svih gore spomenutih, da završi pregovore četničke organizacije s hrvatskom državnom vlašću.«⁴³ Da bi posvjedočio svoju suglasnost za suradnju s ustašama, pop Momčilo Đujić je »prilikom proslave Poglavnikovog imendana, koja je u Kninu proslavljena skromno, ali dostojanstveno« u Knin poslao »glavare 27 pravoslavnih sela kninske općine«.⁵

Kao što je »suradnja utanačena« između ustaša i četnika na Tromedi prije Zagrebačkog sporazuma, tako je i »suradnja utanačena« između Talijana i četničkih komandanata u vezi s osnivanjem četničkih vojnih formacija na anektiranom području Dalmacije. Stvaranje te vojske — dobrovoljačke antikomunističke milicije — inicirali su četnici, i to upravo pop Momčilo Đujić, ali to ne znači da o tome u isto vrijeme ne razmišljaju i Talijani. U svakom slučaju, kad početkom maja stignu na dogovore u Zadar popovi izaslanici, iguman Savatije Mažibrada i veletrgovac obrovački Vaso Miljuš, a nešto kasnije i podoficir Milorad Stegnjajić, Talijani će njihovu inicijativu prihvatiti kao vlastiti posao. Iguman krupski i trgovac obrovački su u Zadru tvrdili da su kadri — dobiju li 1000 pušaka i 100 mitraljeza s neophodnom municijom — angažirati dovoljno »nacionalno svjesnih elemenata« tako da će »razbiti partizane u zapadnoj Bukovici, gdje bataljon Bude Borjan postiže sve značajnije pobjede.«⁶

Talijani su prije kninske četničke inicijative već imali kvislinšku antikomunističku miliciju u Crnoj Gori. Zašto, reći će vojvoda Birčanin u Sušaku generalu Roatti, ne bi isto takve formacije, sa četničkim imenom, povezane s Dinarskom divizijom, postojale i na području »talijanske Dalmacije«, tamo gdje je partizanskom akcijom ugrožen mir?⁷ Izgleda da je Birčanin inicirao i dolazak čete MVAC iz Herceg-Novog u Skradin. Komandir te čete Simeone Novak je predlagao da i on sudjeluje u stvaranju MVAC u šibenskom kraju, uvjeren da bi tada »vlasti imale u svojim rukama sve ljude«.⁸

I Talijani i četnici krajem maja i početkom juna užurbano rade na stvaranju MVAC. Guvernerat Dalmacije je po Đujićevim uvjerenjima početkom juna ocjenjivao da je »velik broj pripadnika lokalnog stanovništva, zamoren pretrpljenim nasiljem ustanika« spreman »da se prihvati oružja i bori uz bok državnih oružanih snaga u borbi protiv komunizma«.⁹ Nema sumnje, Bastianini je povjerovao Đujićevim učestalim porukama da će četnici, ne bude li bolje koordinacije i više pomoći »uskoro biti savladani nadmoćnim komunističkim snagama«, koje će — po Đujiću — »uskoro moći dostići broj od 30.000 — 40.000« u rajonima Drvar — Gračac.¹⁰

General Roatta i guverner Bastianini nisu o cjelini organizacije i djelovanja četnika, odnosno MVAC imali istovjetne stavove, ali će u akciju ući s mišlju da stvaraju jedinice »koje je moguće asimilirati« s talijanskom vojskom.¹¹ Đujić je pak, tražio — što se vidi iz njegovog pisma Vladi Koroliji,

kistanjskom učitelju, kojemu će biti povjeren zadatak formiranja MVAC u Đevrskama i Kistanju — da jedinice formirane na anektiranom području »budu i ostanu srpske četničke čete u svojoj biti«, da budu »regrutovane od Srba dobrovoljaca, odane našem programu uspostave velike srpske države i povratku Kralja Petra II.«¹²

Početak juna, kad guverneratu Dalmacije »konfidenti i organizatori antikomunističke borbe iz zone Knina javljaju o znatnom porastu poznatih komunističkih snaga«,¹³ Bastianini je pozvao popa Dujića u Zadar. U pripremanju definitivnih stavova za Zagrebački sporazum, valjalo je utvrditi i četnički program. Budući da je pop bio angažiran u borbama, u Zadar je poslao svog »političkog savjetnika« Stevu Rađenovića, kojeg će popov talijanski prijatelj, komandir čete karabinijera u Kninu, kapetan Russi, predstaviti kao »političkog vođu četnika i svih Srba, poslanika u beogradskoj vladi u Stojadinovićevo vrijeme«. Istovremeno su u Knin stigli — po dogovoru Dujića i Birčanina — vojvoda Dimitrije Uzunčević, koji je već bio u Strmici preuzeo Đujićevu dotadašnju funkciju zastupnika komandanta Dinarske divizije, načelnik štaba Dinarske divizije kod Birčanina u Splitu kapetan Radovan Ivanišević, poručnik Veljko Ilić Đedo, koji će biti predstavljen kao »potčinjeni pravoslavnom svećeniku i vodi četnika od Knina do Ogulina Dujiću Momčilu«, i učitelj Vlado Korolija. Za sve njih će biti kazano da su »također potčinjeni Đujiću«.¹⁴

Tumač u razgovorima, koji su najprije 5. juna vođeni u komandi karabinijera, u prisustvu komandanta karabinijera pukovnika Giuseppea Buttija, a potom kod guvernera Bastianinija, bio je poručnik David Tomasso, prethodno od šefa vojnog kabineta guverneratorata Dalmacije pukovnika Eugenia Morra određen za organizatora MVAC u rajonu Obrovca.

Talijani su otklonili Rađenovićev prijedlog da se novoformirane formacije nazivaju četnicima. Tomasso će u jednom kasnijem izvještaju 13. juna reći da je »utvrđeno da će pokret dobiti ime ‚Prodor‘, što na slavenskom znači: »Dalmatinska akcija protiv komunizma«. Kao znak raspoznavanja bit će zatim uzeta lobanja > Ardita < postavljena na dalmatinsku nacionalnu kapu.«¹⁵

Pravci akcije su utvrđeni popodne 5. juna, kad je kod pukovnika Morra stigla Uzunčevićeva grupa oficira s učiteljem Korolijom. Talijani su preuzeli brigu oko cjelovitog snabdijevanja, opreme i naoružanja; vođe četnika su se obvezale da će angažirati dovoljno dobrovoljaca u »velikoj političkoj akciji«.

Rađenović se iz Zadra vratio u Knin, odnosno u Strmicu, da o dogovoru obavijesti popa Momčila Dujića. Pukovnik Uzunčević i kapetan Ivanišević su s poručnikom Tomassom otišli u Obrovac, da bi — pozivajući već narednog dana »seoske prvake« s kojima su Talijani otprije blisko surađivali — počeli s organizacijom formacija koje će dobiti ime MVAC, a ne »Prodor«. Učitelj Korolija i poručnik Ilić »uputili su se u Kistanje da bi vršili istu takvu djelatnost«.¹⁶

Uzunčevićeva grupa se u rajonima Obrovac—Kistanje—Benkovac zadržala do 11. juna. Kasnije je aktivnost proširena na Skradin i Šibenik. Talijanske vlasti su 26. juna mogle javno oglasiti riješenost guverneratorata Dalmacije da će prikupiti »dobrovoljačke borbe u jedan naročiti korpus koji će se zvati Korpus protukomunističkih dobrovoljaca talijanske Dalmacije«.¹⁷

Ustaše su talijansko opredjeljenje za osnivanje MVAC pripisali »uspjehu Nikole Novakovića-Longa i Boška Desnice«, ali i zalaganju popa Momčila, za kojeg su saznali da je sredinom jula putovao u Split i Zadar, gdje je kon-

ferirao i s Longom i s komandantom 18. armijskog korpusa, Quirinom Armelliniem, od kojeg je dobio 500 pušaka i »obecanje za veći broj oružja«. U Splitu je Đujić od Armellinija »primio nalog da četnici sa područja NDH budu u potrebi prebačeni na teritorij Talijanske Dalmacije, da tamo čiste partizane«. ¹⁸

Vojvoda Birčanin će za akciju svojih oficira »na delu Dalmacije, koji je Italija već anektirala, a u reonu: Zadar—Obrovac—Benkovac—Kistanje—Skradin—Šibenik« reći u izvještaju Draži Mihailoviću daje bila usmjerena na tajno organiziranje četnika. »Tom akcijom«, piše Birčanin 16. jula, »koja je za okupatora predstavljala samo dobro maskiranu borbu protiv komunista, a u suštini ima za cilj ostvarenje nacionalnih ideja, rukovodi štab Dinarske četničke divizije, do dolaska potpukovnika Ilije Mihića iz Rijeke na teren, a potom će se cela akcija potčiniti potpukovniku Mihiću, pošto i inače ova prostorija potpada pod zonu dejstva, koja je poverena potpukovniku Mihiću«. Istovremeno je Birčanin planirao da se odrede »nacionalno politički predstavnici toga kraja«, koji bi brinuli »o zaštiti srpskog življa, naoružanju i ishrani«. Predložio je da to budu Stevo Radenović iz Srba, dr Rajko Tauzović iz Skradina, Vlado Korolija, školski nadzornik iz Kistanja i pravnik dr Uroš Desnica s trgovcem Vašom Miljušem iz Obrovca. ¹⁹ Mihić nikad neće preuzeti komandu u Dalmaciji, a »nacionalno politički predstavnici tog kraja« su radili onako kako su to, najčešće u dogovoru s Momčilom Đujićem, određivali Talijani. Da bi njihovo djelovanje pospiješio, Dujić je poslao iz Pađena na Bukovicu, »preko granice«, 250 probranih četnika. Talijansko ministarstvo vanjskih poslova je obaviješteno da su Dujićevi četnici 22. juna došli u Mokro Polje, i to po dogovoru Dujića s komandom divizije »Sassari«, »radi sprovođenja antikomunističke propagande i pružanja pomoći prilikom regrutiranja onih elemenata među stanovništvom ovog područja koji su voljni surađivati u antikomunističkoj borbi«. ²⁰

Giuseppe Bastianini je 27. jula uspostavio »Komandu korpusa antikomunističkih dobrovoljaca talijanske Dalmacije«. Tjedan dana potom je pri štabu novoorganizirane divizije »Zara« uspostavljen ured MVAC.

Veliki župan Sinčić, potaknut Đujićevim primjerom, sporazumio se s komandom divizije »Sassari«, u prisustvu generala Maria Roatte, o formiranju četa dobrovoljačke antikomunističke milicije od hrvatskog civilnog stanovništva, što je savršeno odgovaralo Roattinim željama, koji se od preuzimanja komande nad talijanskim trupama u Jugoslaviji zanosio idejom o uspostavljanju »regularnih dalmatinskih trupa s dobrim kadrom, plaćom i lijepim uniformama sličnim tamošnjim narodnim nošnjama«. ²¹

Do oktobra 1942. godine na anektiranom području Dalmacije u šest četa MVAC okupljeno je oko 560 »dobrovoljaca«. U tri čete su bili Hrvati, a u tri Srbi. ²²

Između jedinica MVAC na anektiranom području i onih na području »suvereniteta« tzv. »nezavisne« Hrvatske, nije bilo razlike ako razlika nije u tome što četnici sami sebe, međusobno, nikad ne zovu »antikomunističkim dobrovoljcima« već četnicima. Već prethodno i organizirani i svrstavani po rasporedu talijanskih komandi, četnici Dinarske divizije, poslije formiranja prvih MVAC četa na području anektirane Dalmacije, također dobivaju naziv »antikomunistička dobrovoljačka milicija«, a pri štabovima divizija 18. armijskog korpusa i 6. armijskog korpusa uspostavljeni su, kao i u diviziji »Zara«, posebne komande za MVAC. U štabu divizije »Sassari« u Kninu ti poslovi su

povjereni potpukovniku Sabru, koji je — proširujući akciju jačanja MVAC — »uz pomoć dva častnika i dva dočastnika«, u te jedinice počeo uključivati i ustašku seosku miliciju uz plakativna obećanja »da će tim dobrovoljcima dati instruktore, oružje i odore«.²³

Uvijek naglašeno antihrvatski raspoložen, pop Momčilo Đujić je prihvaćao u MVAC samo one Hrvate koji su se izjašnjavali za njegov velikosrpski program i koji su prihvaćali njegovu komandu. Za te Hrvate, velika župa u Kninu je ustvrdila da su »katolici i svi najpoznatiji 'Orjunaši' i 'Jugosokolaši' iz Splita i okolice«.²⁴ Ako nisu prihvaćali njegov program, uporno je protestirao protiv njih. Za 280 Hrvata u 4 čete MVAC »provincije Zadar« tvrdio je da su odmah po prijemu oružja od Talijana poduzeli niz akcija »protiv Srba i to u saradnji sa partizanima, i pokušavaju da preduzmu novu kampanju klanja i proganjanja Srpskog naroda u ovim krajevima«.²⁵ Đujićeva nepomirljivost je izazvala ustašku vladu da Nijemce i Talijane uvjeravaju kako su četnici »sastavni dio poražene jugoslavenske vojske« i da samo »čekaju na čas da svoje oružje okrenu i protiv Italije«, mada je vlada NDH »Zagrebačkim sporazumom dala svoj pristanak da se ovi odredi (četnički), koji su stvarno bili već u doba reokupacije obalnog pojasa naoružani od talijanskih vojničkih vlasti, pretvore u »protukomunističke bande« sa svrhom borbe protiv komunista«.²⁶ Mobilizacija Hrvata u MVAC na Tromeđi, posebno u drniškom kraju, kao i u Kninu, gdje je divizija »Sassari« jednim proglasom pozvala Hrvate da se uključe u MVAC, izazvala je popa Dujića da piše svom »starom prijatelju« komandantu divizije »Sassari« kako je taj poziv »velika greška«, posebno zbog javnog oglašavanja da su četnici u sastavu divizije »Sassari« plaćeni. Uvrijeđeni pop je smatrao da je poziv za mobilizaciju s javnim obećanjem dobrog plaćanja pokušaj »da se ja prikažem i pred narodom i pred neprijateljem kao obični sluga i plaćenik«.²⁷

Protestirajući u talijanskim štabovima, pop Momčilo je uvijek mislio na svoj status i ugled. On jeste mogao pregovarati s ustaškim predstavnicima, i jeste mogao primati novac, oružje ili opremu od ustaških vojno-političkih vlasti, kao što se mogao voziti u talijanskom autu koji mu je dan na raspolaganje, mogao je za čitavu četničku, odnosno MVAC diviziju primati talijansku plaću, od koje je samo dio davao plaćeničkoj vojsci, ali nije dopuštao da išta od toga bude tema javne rasprave. Insistirao je da u četničku vojsku, to jest u dobrovoljačku antikomunističku miliciju budu primani samo oni Hrvati koji prođu kroz njegov filter prihvaćajući njegovu zamisao o »velikoj Srbiji«. Kako je i u srpskim i u hrvatskim jedinicama MVAC bilo dovoljno ljudskog ološa, nije mu bilo teško dokazivati kako su to čete pljačkaša i ubica, baš kao što to nije bilo teško dokazivati ustaškim vlastima u izvještajima o srpskim jedinicama MVAC. Talijanski štabovi su zasipani žalbama jednih i drugih. Pop Momčilo je putovao u Split, Zadar i Knin s podacima iz izvještaja jednog od članova četničkog »odbora za sjevernu Dalmaciju« Ignjatije Ležajića:

»Antikomunistička banda u Brgudu (hrvatski sastav — naša op.) došla je od talijanskih vojnih vlasti potpunu dozvolu za palenje i ubijanje Srba pomenutog sela. Ovi razbojnici hiljadugodišnje kulture takva su zvjerstva učinili da su i sami talijanski vojnici plakali i zgražali se nad mučeničkim žrtvama koje su gorile u stogovima žita i sijena. Izgleda po svemu da su ove bande obmanule svoje komandante talijanske oficire te su im ovi dozvolili da ovako postupaju sa jadnim srpskim svijetom u ovim krajevima.«²⁸

Obostrane žalbe, koliko god su bile potencirane uvećavanjem razloga za nesnošljivost, uslovile su razdvajanje četa na anektiranom području na isključivo srpske i isključivo hrvatske jedinice MVAC. To, dakako, nije smanjilo netrpeljivost, što će i Talijani uočiti, »jer su prilikom jedne akcije pročešljanja jedinice jedne vjeroispovjesti opljačkale stanove pripadnika druge vjeroispovjesti«. ²⁹ Sa znanjem o superiornom utjecaju popa Momčila Đujića u jedinicama i na anektiranom području, mada te jedinice — u sastavu divizije »Zara« — nisu bile pod Đujićevom komandom, novoimenovani guverner Dalmacije, Francesco Giunta je pozvao na višesatne razgovore strmičkog popa koji »komanduje četnicima od Knina do Ogulina«. General Carlo Vialle, komandant divizije »Zara«, uspio je uvjeriti Đujića da će kontrola postupaka »katoličkih elemenata« biti strogo kontrolirana, ali nije pristao da obustavi mobilizaciju Hrvata, ističući da je »cjelishodno upotpuniti organizaciju MVAC Dalmacije i dati joj dalji razvoj da bi se stanovništvo privuklo nama i navelo da učestvuje u našoj borbi za suzbijanje ustanika«. ³⁰ Na osnovi dogovora Giunta, Vialle i Đujića formirani su bataljoni »Kistanje« i »Benkovac« s različitim nacionalnim sastavom. ³¹ Također je dogovoreno, radi pojačavanja propagande za veću mobilizaciju, da se u Zadru pokrene list »Glas dobrovoljaca antikomunističkog odreda Talijanske Dalmacije«. ³²

Iako su na mobilizaciji »antikomunističkih dobrovoljaca« na anektiranom području radili najodgovorniji oficiri iz štaba Dinarske divizije, zastupnik komandanta vojvoda Uzunčević i načelnik štaba kapetan Ivanišević, potonji vojvoda Dinarski, Đujiću to nije bila dostatna garancija za njegov utjecaj. Zbog toga je zadužio već spominjanog vodnika II klase Milorada Stegnjajića da pokuša osigurati jedinstvo komande nad svim jedinicama MVAC, kako onih u sastavu divizije »Zara«, s anektiranog područja, tako i onih iz Dinarske divizije. O tome su podaci sačuvani u Stegnjajićevom pismu popu Momčilu Đujiću 10. jula 1942. godine. ³³ Stegnjajić je tih dana djelovao u rajonu Gračac—Obrovac. Đujić je s njim održavao veze preko svojih kurirki Nade Stanić i Milke Radonjić, a također i preko kistanjskog učitelja Vlade Korolije, koji je — što i Talijani uočavaju, i to sa zadovoljstvom — raspolagao »veoma dobrom obavještajnom mrežom«. ³⁴

Podoficir BJV Stegnjajić je 3. jula odvezen u Zadar kolima zadarskog prefekta. Pukovnik Eugenio Morra, načelnik vojnog kabineta dalmatinskog guvernerata, i dva niža oficira bili su veoma zainteresirani da im Stegnjajić pomogne »da se obrazuje jedan odred od 400 ljudi, koji bi po pozivu italijanske vojne vlasti morao stupiti u borbu protiv partizana ma gde se oni pojavili u okupiranoj zoni severne Dalmacije«, ali su pri tome tražili:

- da odredom komandira sam Stegnjajić, »s tim da dobivam naređenja za svaki pokret od Italijanske vojne vlasti«, a također da odred bude snabdijevan od Talijana;
- da dobrovoljci polože zakletvu MVAC »na vernost italijanskom vladaocu i fašizmu«;
- da dobrovoljci na kapama nose »mrtvačku glavu sa nožem u zubima«;
- da taj odred »ne može biti ni u kakvoj vezi s našim četničkim odredima u Lici i drugim delovima naše nacionalne teritorije«;
- da Stegnjajić ne smije prelaziti »granicu«, »u protivnom ako istu pređem da ću biti streljan«.

Budući da se o svemu tome nije mogao dogovoriti s popom Đujićem (»Po dolasku u Gračac nisam mogao produžiti put za Diviziju iz razloga što je pruga prema Kninu prekinuta«) Stegnjajić je, navodno, odlučio »da se ne prihvati ni jedna tačka prednjih Italijanskih zahteva« u uvjerenju da Talijani nastoje »da se izvede sukob između Srba i Hrvata i na taj način da se opravdano može vršiti uništavanje Srba«. Stegnjajić je tražio da sam pop Đujić »odmah stupi u vezu sa Italijanskom vlasti u Zadru i da se prednja stvar pravilno raspravi«. ³⁵

Ne znamo pouzdano kakve je sve poteze vukao štab Dinarske divizije i osobno pop Đujić, ali je sigurno sporazum postignut tako da će čitava Dinarska divizija, svrstana u sastav 6. i 18. armijskog korpusa, biti po pravima i dužnostima izjednačena sa četama MVAC na anektiranom području, gdje su — kako će to u augustu javiti oficir štaba 4. operativne zone Vlade Despot — »izvjesni četnički banditi pod vodstvom Vlade Korolije« sve poduzimali »da oko sebe okupe sav pokvareni element iz Bukovice«. Teror mobilizacionih organa je bio takav da je narod bio »u strahu od njih, te plašeći se za sebe, mnogi im pristupaju i upisuju se u njihov dobrovoljački korpus«. ³⁶

Uza sav pritisak, na anektiranom području je u augustu 1942. godine bilo tek 365 »dobrovoljaca«, a dva mjeseca kasnije 900 evidentiranih a 690 angažiranih u akcijama. ³⁷ Jozo Tomasevich je — zbrajajući liste po talijanskim i četničkim dokumentima — utvrdio da je ukupno u sastavu svih divizija 2. talijanske armije krajem februara 1943. godine bilo 22.126 »dobrovoljaca«: 20.514 pravoslavnih, 832 katolika i 780 Muslimana. ³⁸

Po podacima Momčila Dujića, za kojeg Talijani 11. augusta 1942. godine kažu da je »starješina svih jedinica, osim jedinice u Gračacu«, sredinom ljeta je u devet grupa bilo 12.240 »antikomunističkih dobrovoljaca«, i to: u Strmici 2400 (neposredna komanda popa Dujića), u Bosanskom Grahovu 2000 (Brane Bogunović), na Uilici i Dinari bosanskopetrovačkih četnika je bilo 500 (Mane Rokvić), na Otriću 1500 (Mirko Marić), u Pađenima 940 (Vlade Novaković), na Kosovu 4000 (Milan Miljević), u Topolju 100 (Nikola Berić), u Krupi 400 (Obrad Bijanko) i u Gračacu 600 (Dane Stanisavljević). Od njih 12.240 bilo je naoružanih manje od 3000; od Talijana su dobili 2534 puške, 26 puškomitraljeza, 7 mitraljeza i 83 pištolja. ³⁹ MVAC je, kako to Talijani objašnjavaju, imao »dva tipa formacija«: naoružane jedinice i naoružane seljake. Samo manji dio djelovao je na anektiranom području, a glavnina je u sastavu divizije »Sassari« i u diviziji »Bergamo« (po podatku od 11. augusta 1942. godine, 70 četnika iz Otišića). Četnik je plaćan sa 200 lira, komandir odjeljenja sa 400, a voda grupe sa 800 lira. ⁴⁰ Njihove porodice su od Talijana primale po 7 kilograma brašna, 15 kilograma povrća, 3 kilograma zeleni, 0,3 litre ulja i 0,6 kilograma šećera svakog mjeseca. Porodica do 5 članova je primala 50 lira mjesečno, do 6 članova 75 lira, a porodica s više od 6 članova — 100 lira. ⁴¹

Početak jeseni, 30. septembra 1942. godine, po podacima štaba talijanskog 18. armijskog korpusa, četnici u sastavu divizija »Zara«, »Bergamo« i »Sassari« bili su naoružani sa 4599 pušaka i 63 mitraljeza. ⁴² Dva mjeseca kasnije, 4. novembra, 18. armijski korpus je u svojim divizijama, na anektiranom i neanektiranom području Dalmacije, imao 6609 naoružanih četnika. ⁴³ U to je vrijeme 6. armijski korpus u svojim divizijama imao »oko 15 bataljona« MVAC — 10.000 do 12.000 pušaka; muslimanski bataljon MVAC u 6. korpusu je imao oko 2000 pušaka. U 18. armijskom korpusu, to jest u Dinarskoj diviziji, bilo je tada 5100 četnika. ⁴⁴ Poslije nekoliko uzastopno provedenih prisilnih mobilizacija, kad u Dalmaciju dođe i oko 3000 četnika Petra Bačovića,

Momčilo Đujić je uvjerio štab 18. korpusa da u sastavu divizije »Sassari« ima 7816 četnika, a u sastavu divizije »Bergamo« 640; ukupno: 8450.⁴⁵

Mada prividno razdvojene, jedinice MVAC (srpske) na anektiranom i neanektiranom području Dalmacije bile su vezane s bezbroj niti. Komanda nad njima (četnička) neće do pada Italije biti formalno objedinjena, Talijani su čak povremeno zabranjivali održavanje veza među njima, ali to neće spriječiti popa Đujića da i na anektiranom dijelu Dalmacije razvije veliku propagandnu djelatnost. Odmah po osnivanju prvih »dobrovoljačkih antikomunističkih« četa u obrovačkom kraju, gdje su Talijani komandu povjerali Obradu Bijanku i podoficiru Miloradu Stegnjajiću Čuku,⁴⁶ Đujić je iz Strmice tamo poslao grupu svojih pouzdanika, mada su mu i Bijanko i Stegnjajić bili odani. Stevan Čuruvija kaže da su »radi organizacije četnika u Bukovici i Ravnim kotarima, pored Milorada Stegnjajića kao meštantina« bili, među ostalima, od Đujića poslani pop Dobrota, učitelj Veselin Dobrota, »i druga kako vojna tako i politička lica koja su radila na četničkom pokretu«.⁴⁷

Bdiujući nad organizacijom i akcijom Dinarske divizije, štab divizije »Sassari« je u četničke jedinice na Tromeđi delegirao 11 nižih i 2 viša oficira.⁴⁸ Oni su u četničkim štabovima bili savjetnici, odnosno oficiri za vezu, kakvi su postojali u ustaškim odnosno savezničkim njemačkim jedinicama. A u jedinicama MVAC na anektiranom dijelu su Talijani bili neposredni komandanti bataljona i komandiri četa.⁴⁹

Antikomunistička milicija je formirana u vrijeme kad su se talijanske trupe, poslije Zagrebačkog sporazuma (19. jun), povlačile iz treće i djelomično iz druge okupacione zone. Četnici su krajnje uznemireni, više u strahu zbog širenja zona slobodnog teritorija nego zbog toga što bi Talijani dali šansu ustašama da se vrate u drugu zonu. Zbog toga se užurbano radi na uspostavljanju tješnje suradnje svih četničkih snaga koje su, s više ili manje uspješnosti, upravljane od vojvode Birčanina iz Splita preko Đujića na Tromeđi, Uroša Drenovića u zapadnoj Bosni i Petra Bačovića odnosno Dobrosava Jevđevića u Hercegovini.

Vojvoda Birčanin je na organiziranju četničkih jedinica radio u najneposrednijem dogovoru s Talijanima, što nije pokušavao prikriti ni pred »ministrom vojnim« Dražom Mihailovićem. Još prije Zagrebačkog sporazuma o napuštanju treće i druge zone u maju, kad Talijani odlaze i iz bosanskih mjesta u dolini Une, i iz Drvara, u vrijeme oslobođenja Bosanske Krupe i Glamoča, uoči pada Ključa i dolaska proleterskih brigada s vrhovnim štabom u zapadnu Bosnu, vojvoda Birčanin je s Talijanima razradio plan kadrovske jačanja svojih trupa. Od tada Talijani organizirano iz zarobljeničkih logora šalju kraljevskojugoslavenske oficire koji su pristali da se uključe u četničke formacije. Grupe tih oficira će dolaziti sve do kraja 1942. Neki od njih, kao kapetan Nikola Grubor, ubrzo — spoznavši pravo stanje, neskloni kolaboraciji — sami ili sa svojim četama prelaze u partizane. Prvu grupu od deset oficira, koje je predvodio generalštabni major Miloš Radojlović, zvan Mihajlo Jovanović, Talijani su poslali krajem proljeća, a potpukovnik Ilija Mihić, kojemu je vojvoda Birčanin najprije namijenio komandu nad MVAC na anektiranom području, a zatim mu predao komandu ličkih četnika, i generalštabni major Slavko Bjelajac »ostali su u Sušaku da bi izvukli iz ropstva što veći broj oficira i regulisali (s komandom 2. talijanske armije) pitanje naoružanja i ishrane četnika«.⁵⁰ Birčanina su početkom maja Talijani povezali s Mihićem, koji je — po njemu — »vrlo popularan u Lici, odakle je inače rodom«. S Talijanima je Mihić »pristao na saradnju pod uslovom da na terenu nema vidljive veze sa italijan-

skim trupama i da može slobodno da radi u ime Kralja, našto su Italijani pristali«. Iz Sušaka je u Split poslan kapetan I klase David Šoškić Ilić. Njemu je Birčanin »uručio pismeno ovlaštenje instrukcije za rad i 20.000 lira, s tim da sve to preda potpukovniku g. Mihiću, što je ovaj izvršio sa uspehom«.

Mihiću je vojvoda Birčanin »odobrio sam da može koristiti okupatora u cilju naoružanja i ishrane četnika do granica mogućnosti, pazeći da ni u kom slučaju ne okrnji nacionalnu čast, dostojanstvo i ugled našeg naroda.«⁵¹ To su podaci iz Birčaninovog pisma Draži Mihailoviću, koji će poslije sastanka s Birčaninom 13. jula na četničkom savjetovanju u Avtovcu 22. i 23. jula odrediti širinu kolaboracije:

»a) da se formalno priznaju zasluge italijanske vojske zbog zaštite koju je ona pružila srpskom narodu pred ustaškim progonima. A da iz tog proizilazi dužnost i želja svih Srba da se ne upuštaju ni u kakve neprijateljske postupke ili bilo šta drugo protivno italijanskim interesima;

b) da se odobrava politika saradnje sa Italijanima ...« Mihailović je — javljeno je Rimu — dao »i formalna uverenja da neće ništa poduzimati protiv Italijana«. A Birčanina i Jevđevića je ovlastio »da sve četničke odrede iz istočne Bosne i Sandžaka i ostalih područja, koja nisu pod direktnom kontrolom Italijana, stave na raspoloženje VI armijskom korpusu u cilju suzbijanja komunizma svuda u nekadašnjoj Jugoslaviji.«⁵²

Uoči konferencije u Avtovcu Draža Mihailović se prvi put u ratu susreo s komandantom četnika Like, Dalmacije, zapadne Bosne i Hercegovine vojvodom Birčaninom. Sreli su se južno od Avtovca, u Zimonjića Kuli. Prisutni talijanski obavještajci su komandi 2. armije javili da su »vode u toku razgovora . . . zaključili da je potrebno nastaviti postojeću lojalnu saradnju u borbi protiv komunista i za normalizaciju prilika.«⁵³ Vojvodi Birčaninu je »navodno Mihailović izjavio, da je vlada iz Londona« uzaludno »vršila pritisak na njega da ponovo raspali gerilski rat protiv trupa Osovine na Balkanu.«⁵⁴ Ako je tako i kazano, bio je to oblik pritiska na Talijane da još više otvore vrata svojih magazina. Jer vlada je, u depeši »Predsednika ministarskog saveta i zastupnika Ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva« Slobodana Jovanovića naprosto zabranjivala rat protiv sila Osovine, barem zasad. Jovanović, naime, nalaže Draži: »Preduzmite blagovremeno mere da Srbi po svom običaju ne ustanu pre vremena listom i sa motkama krenu na mitraljeze.«⁵⁵

Poslije savjetovanja u Avtovcu, Draža Mihailović je vojvodu Birčanina poslao u Dubrovnik, gdje ga je čekao komandant talijanske armije general Mario Roatta, a Radmila Grđića je odredio za svog stalnog predstavnika u Roattinom štabu u Sušaku. Kasnije će se Grđiću priključiti Dobrosav Jevđević, koji će u septembru potpisati s Roattom sporazum:

». . . 2. Italijanska armija pristaje da uputimo 3.000 ljudi za pojačanje Dinarske divizije, zatim da tom ljudstvu stavimo na raspoloženje artiljeriju, bacače, hranu i svakom vojniku šinjel i nove cipele, te da ih svojim sredstvima transportiraju u Metković—Split—Knin . . .

5. Italijanska armija pristaje da za sve četnike u domenu vojvode Birčanina odobri 25.000 uniformi i to prvenstveno od zarobljenih Francuza.

9. Italijanska armija ukida hrvatski tekst na legitimacijama koje služe za legitimisanje pred italijanskim vlastima i ostaje samo italijanski tekst.

10. Italijanska armija pristaje da ubuduće plate vojnika prima lično komandant svakog našeg odreda i da on lično isplaćuje vojnike.

11. Italijanska armija pristaje da četničke komande mogu kupiti u Italiji sve količine suhog voća i marmelade uz uslov da je plaćeno u italijanskoj valuti.

12. Italijanska armija ne insistira da četnici moraju skinuti sa svojih kapa bele orlove.

14. Obroci koji se daju četnicima po odobrenju armije imaju da se povećavaju na obroke ravne italijanskim vojnicima zajedno sa duvanom, marmeladom, sirom i konjakom.⁵⁶

I prije ovog sušačkog sporazuma, Dinarska četnička divizija je primila obilatu pomoć od Talijana. Od početka julske četničko-talijanske ofenzive u južnoj Lici do početka septembra Đujić je dobio 1900 pušaka,⁵⁷ 29 vagona žiwežnih namirnica⁵⁸ i svu moguću liječničku pomoć. Đujić je, baš kao i Dobrosav Jevđević, još u maju — što piše Draži Mihailoviću — »uspeo da sve talijanske kolone« u operacijama protiv partizana »uzimaju po deset četnika koji obeležavaju četničke kuće«, jer, mađa »Italijani ne ubijaju kao Nemci, ali ipak opuste sve, pa kasnije poumire sve od gladi«.⁵⁹

Talijanima nije smetalo što se Đujićeva »narodna vojska kretala pod srpskim i četničkim zastavama sa parolom »Za Kralja i Otadžbinu«.⁶⁰ Dapače, Draža je uvjervan da su »deneralštabcı pojedinih italijanskih divizija doveli sve svoje oficire na osmatračnice, da im prikazuju operacije naše vojske kao klasičan primer diveći se hrabrosti i izdržljivosti četnika«.⁶¹ Do jula su u Lici, Dalmaciji i Hercegovini — u rajonu komande vojvode Birčanina i utjecaja Momčila Dujića, javljeno je »dragom Čiči« 16. jula — »svi četnički odredi legalizovani kod Talijana« tako da kao i sva talijanska vojska »dobijaju hranu, oružje i municiju«, samo »platu ne primaju«, osim što »im se po neki put u vidu pomoći dodeljuju manje svote novca.«⁶²

Treći partner u savezništvu protiv narodnooslobodilačkog pokreta u rajonima vojno-političkog djelovanja Momčila Dujića bile su vlasti i vojska NDH. Prihvaćena je platforma bibrsko-sidraškog velikog župana Davida Sinčića: »One koji nisu komunisti, makar bili četnici, nastojati svim silama pridobivati sebi.« Ne postupati tako — značilo je »vlast s tog područja uobće izgubiti«, odnosno »pokazati protivniku da mi (ustaše) nismo u stanju na tom području niti vlast imati, niti mir i red držati, niti pučanstvo grkoistočne vjere za sebe pridobiti«.⁶³ Do ljeta, kad partizanske jedinice zaredaju s pobjedama, odnos tučenih četnika i isto tako tučene vojske NDH, bio je takav da je — po ocjeni kninskih ustaša — »bez borbe i žrtava moguć dolazak naših oružanih snaga svugdje gdje su četnici, jer oni ugroženi od partizana, razočarani u Talijane i oslabljeni u borbi, već zapravo mole i traže pomoć hrvatske vojske«.⁶⁴

Bilješke

¹ Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 250.

² AVII, 226, 38/10.

³ *NOB u Dalmaciji*, 2, 764.

- ⁴ Zb. NOR, V/32, 303.
- ⁴³ *NOB u Dalmaciji*, 2, 1024.
- ⁵ Isto, 1024.
- ⁶ AVII, 245, 5/1-3.
- ⁷ Isto, 5/1-1.
- ⁸ *NOB u Dalmaciji*, 2, 819.
- ⁹ Isto, 763.
- ¹⁰ Isto, 718.
- ¹¹ AVII, 94, 20/1a-2.
- ¹² ASUP, H-V-12/149.
- ¹³ *NOB u Dalmaciji*, 718.
- ¹⁴ Isto, 735.
- ¹⁵ AVII, 561, 14/2a.
- ¹⁶ *NOB u Dalmaciji*, 2, 735.
- ¹⁷ AVII, MF-1-NAV-821, 64/301.
- ¹⁸ *NOB u Dalmaciji*, 2, 1090.
- ¹⁹ Zb. NOR, XIV/1, 425.
- ²⁰ *NOB u Dalmaciji*, 2, 760.
- ²¹ AVII, 569, 12/62-1.
- ²² Isto, 395, 10/2-1, 16/2-2.
- ²³ *NOB u Dalmaciji*, 4, 485.
- ²⁴ Isto, 3, 404.
- ²⁵ AVII, Ča, 160, 34/4.
- ²⁶ AH, ZKRG-GUZ-1945, 20.
- ²⁷ AVII, 160, 34/4.
- ²⁸ Isto, 245, 5/1-4.
- ²⁹ *NOB u Dalmaciji*, 3, 404.
- ³⁰ AVII, 563, 23/1a-1 ; Vinko Braniča, *Razvoj četničkog pokreta poslije kapitulacije Italije na bivšem anektiranom području sjeverne Dalmacije*, IHRPD Zabornik 4, 903.
- ³¹ AVII, 578, 13/6-1.
- ³² AH, NDH, MVP, 1.
- ³³ *NOB u Dalmaciji*, 2, 1152.
- ³⁴ Isto, 3, 429.
- ³⁵ Isto, 2, 1153.
- ³⁶ Isto, 3, 115.
- ³⁷ Vinko Braniča, n. d. 901.
- ³⁸ Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 198.
- ³⁹ *NOB u Dalmaciji*, 3, 402.
- ⁴⁰ AVII, 92, 19/32-1.
- ⁴¹ Isto, 563, 23/1-5.
- ⁴² *NOB u Dalmaciji*, 4, 406.
- ⁴³ Isto, 485.
- ⁴⁴ Isto, 417.
- ⁴⁵ Isto, 5, 381. Jedinicama u sastavu divizije »Sassari«, potčinjavajući se vojvodi Đujiću koji po talijanskoj ocjeni »uživa veliki ugled kod četnika«, komandirali su: Mile Vuksanović (Gračac), Mihailo Babić (Zrmanja), Obrad Bijanko (Krupa), Vlade Novaković (Padene), Milovan Vidović i Novak Mijović (Kosovo), Božo Amanović (Vrbnik), Ilija Vuković i Ivan Janičić (Golubić), Jovo Sremac (Žitnić), David Šoškić (Knin), Vojislav Starčević (Plavno), Lazar Keković (Strmica) i Petar Bačović (Knin). U sastavu divizije »Bergamo«: Mirko Radanović (Dicmo) Nikola Sikirica (Trilj), Božo Akrap (Bisko) i Pavle Bilobrck (Obrovac). (Talijanski izvještaj od 15. februara 1943, *NOB u Dalmaciji*, 5, 481)
- ⁴⁶ *NOB u Dalmaciji*, 2, 1156.
- ⁴⁷ AVII, H-P, 204 b.
- ⁴⁸ ASUP, H-V-263.
- ⁴⁹ AVII, 694, 14/5-3.
- ⁵⁰ Isto, 157, 20/1-1-3.
- ⁵¹ Zb. NOR,
- ⁵² Jovan Marjanović, n. d. 260.
- ⁵³ AVII, NAW-I-T-821, r. 403, sn. 55-57.
- ⁵⁴ Isto
- ⁵⁵ Isto, Ča, 281, 14/1-21.
- ⁵⁶ Zb. NOR, XIV/1, 634.

" AVII, U, 86-2.

⁵¹ Isto, H-1-16.

" Isto, 204, 27/2.

⁰⁰ Isto, 236, 6/10.

" Isto* Ča, 231, 12/7. Plaće su davane za sve prijavljene četnike, no neki komandanti, kao Đujić su sve to zadržavali za sebe, dajući »dobrovoljcima« povremeno pomoć.

" Isto, 141, 33-2/3.

¹⁴ Isto, 8, 41/1-1.

Smrt Paje Popovića

Na kraju proljeća i s početka ljeta 1942. godine snage narodnooslobodilačkog ustanka su u centralnim dijelovima Hrvatske kao i u Bosanskoj krajini i Dalmaciji toliko ojačale, da je i talijanska i domobransko-ustaška vojska dovedena u situaciju učestalih kriza. Njihovi porazi su pogoršavali stanje u četničkim jedinicama. Kad se na sjevernim i sjeveroistočnim prilazima zona u kojima su bili raspoređeni prorijeđeni pukovi Dinarske divizije pojavljuju proleterske i krajiške brigade, a iz Like pritiskuju bataljoni Drugog i Trećeg ličkog odreda, pop Đujić od Talijana nije mogao izmoliti pomoć. U razložnom strahu da će pred snažnijim naletom Titovih jedinica pasti i Kninska krajina, prošarana sve poduzetnijim partizanskim grupama, pa i Knin, zahtijevao je od vlasti NDH da jače ustaško-domobranske trupe zaposjednu i Knin i Bosansko Grahovo. Sabijeni i dalje sabijani na dinarski prostor, Đujić i druge vojvode su od Pavelića i Davida Sinčića očekivali mnogo više nego što su mogli dobiti, ne stoga što im ustaše ne bi htjele pomoći, već stoga što su i sami bili nemoćni.

Do sredine ljeta četniško-ustaška suradnja na Tromeđi je bila uspješna. Župa Bribir Sidraga 15. jula 1942. zadovoljno izvještava:

»Vođe četnika, koje su stupile u sporazum živo rade u ovoj suradnji, jer sa svojim radom pokazuju živu želju, da se ovaj sporazum ostvari djelom svakog četnika koji se nalazi u njihovim redovima.«¹

No, kad su Đujić i ostale vojvode, sklone da »živo rade u ovoj suradnji«, procijenili da NDH nema snaga za obranu Bosanskog Grahova i Knina, Sinčiću je Đujić u Kninu bez uvijanja rekao da je njemu jedina »pouzdana garancija talijanska vojna sila«. Sinčić je poslije toga Pavelića obavijestio da se »utrkvivanje između nas i Talijana tko će bolje sebi privući četnike ovoga puta opet razvilo na našu štetu.«²

Toj ocjeni župana Sinčića prethodile su dvije talijansko-četničke operacije, prva izvedena u pravcu Grahovo—Livno, a druga južno od Knina, na Kozjaku. Pop Momčilo Đujić se priklanjao ustašama onoliko koliko je to situacija nalagala i koliko su Talijani tražili. Jer i onda kad »utrkvivanje« talijansko-ustaškog interesa spram četnika krene — kako to Sinčić veli — »na našu štetu«, četnici neće ni na koji način izbjeći sudjelovanje u borbi protiv vojske narodnooslobodilačkog pokreta, što ipak ne znači da neće, ako dođu u priliku, opljačkati ili terorizirati i poneko hrvatsko selo.

Prva junska operacija planirana je u štabu talijanskog 18. armijskog korpusa. Opća ofenziva na Dinaru i sela na rubu Livanjskog polja ima zadatak:

»1. Zadati odlučni udarac partizanskom pokretu, koji se uspješno razvija između Livna, Sinja, Knina i Grahova.

2. Osloboditi taj kraj od partizana i uspostaviti četničku vlast.«³

Kombinirane okupatorsko-kvislinške jedinice napadaju sa sjeverozapada od Grahova, s jugoistoka pravcem Sinj—Livno i od Vrlike prema osnovnoj partizanskoj bazi na Vještića gori.

Ofenziva je počela 10. juna iz Grahova i Bitilića, a narednog dana iz Vrlike.

Tada je već komanda svim četničkim jedinicama Dinarske divizije, u odsutnosti vojvode Birčanina, bila povjerena pukovniku Uzunčeviću, ali on je ostao u Strmici a jedinice je — kao i u svim dotadašnjim borbama — vodio pop Momčilo Đujić. Potpisivao se »po zapovesti komandanta divizije — pomoćnik«. U toj funkciji je naredio komandantima pukova »Kralj Aleksandar« Mani Rokviću i »Gavrilo Princip« Brani Bogunoviću da u predstojećim borbama »učestvujete lično sa ostalim pomoćnim osobljem«. Prikupljeni u Grahovu i oko Grahova, četnici su, po Đujićevom naređenju od 10. juna nastupali od Grahova prema Livnu i Glamoču. Za njih su »operacije širih razmera« počele 12. juna u 20 sati. »Pripremio sam«, javlja Đujić Rokviću i Bogunoviću, »800 naših ljudi⁴ naoružanih i 200 nenaoružanih sa 20 komada automatskog oružja«. Talijani su im dali »suvu hranu za 4 dana za sve ljudstvo, 40.000 metaka i 800 komada bombi«. Podržavalo ih je »500 talijanskih vojnika sa topovima, bacačima mina, teškim mitraljezima i avijacijom«.⁵

Popodne 12. juna 800 četnika dalmatinsko-bosanskih pukova Dinarske divizije prikupilo se na padinama Obljaja. Priključio im se i dio puka »Kralj Petar II«. Prethodno su Talijani »mobilizirali srpske seljake, kojima su već dali oružje, ukrcali ih na kamione i odveli ih u borbu«, a »u hrvatskim livanjskim selima mobilizirali su aktivne ustaše«.⁶

Uz mnogo buke, poslije artiljerijske pripreme, Momčilo Đujić, Mirko Marić, Brane Bogunović i Mane Rokvić, s grupom oficira, pojahali su na čelu svojih pukova »u borbenom poretku« prema Peuljama, Crnom Lugu i Grkovcima. Đujić će nekoliko dana kasnije pisati da je »u nasilnom maršu izvršeno blokiranje ovih sela« i da su »naši odredi iz glavnine na juriš upali u sredinu Peulja« odakle su se partizani povukli »u sramnom i kukavičkom begstvu«. Potom je, piše Đujić u tom izvještaju, uslijedio napad na Tičevo, gdje su »partizani bili strašno obezglavljeni i smeteni«.⁷ Zamjenik komandanta puka »Gavrilo Princip« poručnik Đorđe Nikolić će dvije godine kasnije pisati Draži Mihailoviću da su njihovi »delovi doprli čak do blizu Sajkovića, ali kako su komunisti iskoristili odsustvo Đujićevo sa njegove teritorije upadaju u G. i D. Tiškovac, on se vraća nazad, a pošto su i naše snage bile nedovoljne da držimo oslobođena sela, povlačimo se sve do Markovače, gde Marko Čučuz sa svojim bataljonom ostaje na položaju prema komunistima, koji ponovo ulaze u označena sela«.⁸

Nije bilo razloga da se Đujić povlači na »njegovu teritoriju« zbog Tiškovca, jer Tiškovac su partizani držali prije grahovske ofenzive; tamo su — u Gornjem i Donjem Tiškovcu — 25. maja na javnim zborovima osnovani mjesni narodnooslobodilački odbori.⁹ Povlačenje je uslijedilo poslije neuspjeha divizija »Sassari« i »Bergamo« da ovladaju napadnutim područjem. Samo na Vještića gori Talijani su — što se vidi iz njihovih izvještaja — imali 113 izbačenih iz stroja, od toga 47 zarobljenih.¹⁰

Slavko Rodić, u ono vrijeme zamjenik komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, 10. juna je komandantu Kostu Nađu najavio četničku ofenzivu, uvjeren »da će pokušati spojiti se sa četnicima Drenovića«, čime bi »nam bilo za 50 posto otežano čišćenje četnika u Kninskoj Krajini i u Bosan-

skoj Krajini, a i zbog toga što bi oni obuhvatili još niz sela koja su na prekretnici.¹¹

U Peuljama su 13. juna bili manji dijelovi partizanskog bataljona »Gavri- lo Princip«. U povlačenju, bataljon je izgubio dva borca. Jednog od njih, Mi- loša Ticu, odmah poslije zarobljavanja četnici su zaklali.¹² Dva dana kasnije, 15. juna, tri partizanske čete su »vodile ogorčenu borbu sa četničkom bandom na Malom i Velikom Tičevu«, pa iako su četnici imali »na raspolaganju talijanske topove, kao i bacače mina sa talijanskom poslugom na oruđu«, ipak su tri partizanske čete »poslije duže borbe« odbacile oko 800 četnika; jedan bo- rac je poginuo, a dvojica su ranjena.¹³

Potisnuti s Tičeva i iz sela duž komunikacije Grahovo—Livno, pukovi Dinarske divizije se povlače dijelom na Velebit, prema Gračacu, dijelom u Kninsku krajinu, a Bogunovićev puk se zajedno s Talijanima uvlači u bodljika- vu žicu oko Grahova. Za to vrijeme u Kninskoj krajini je bio samo malob- rojni puk »Onisim Popović«. Kako je tih dana na domak Knina prodro Prvi dalmatinski partizanski bataljon, komandant 18. armijskog korpusa general Quirino Armellini je 18. juna naredio Đujiću da glavninu svojih snaga kon- centrira u rajonu Golubić—Knin—Topolje, »gdje će dobiti potrebne instruk- cije za nova dejstva«.¹⁴ Veliki župan Sinčić će nekoliko dana kasnije obavijes- titi Pavelića da su »četnici Đujića i Mane Rokvića — njih oko 200 — po do- govoru sa mnom, našom vojskom i Talijanima došli u južna sela Kninskog ko- tara, da spriječe bijeg pravoslavnog pučanstva partizanima, te da unište odred na Kozjaku, koji se opasno približio Kninu«.¹⁵

Štab 4. operativne zone je uoči talijansko-četničke ofenzive odlučio da svojih »6 do 7 četa, koje nisu bile povezane ni u bataljon ni u odred«, pa su »uglavnom išle raspadanju«, objedini na Dinari. Poslije sloma talijanske ofenzive na Vještića gori, dio ovih snaga je krenuo u sela Kosovske doline, što je izazvalo pravu paniku »komandanta nekakvog četničkog puka«¹⁶ Paje Po- povića u Biskupiji. Te su čete već tada svrstane u Udarni bataljon kojemu je naredeno da »pošto poto živa dovede« Paju Popovića.¹⁷ Pred zoru 19. juna partizani su opkolili Popovićev štab, a u Popovićevu kuću su upala četiri bor- ca s Veljkom Ticom. S Pajom Popovićem su zatekli dvojicu komandanata čet- ničkih bataljona Aleksandra Jovića i Bogdana Ljakovića, te posjednika Antu Montija, trgovca Petra Bjegovića, profesora Nenada Sinobada, pravnika Branka Berića i gimnazijalca Davora Tripala. Čim je Tica pozvao Popovića da pođe s njima, komandant »Onisima Popovića« je »zgrabio puškomitraljez koji mu je bio pri ruci. Zbog toga je na mjestu ubijen.«¹⁸ Grupa Kninjana, za- robljena u Popovićevom štabu,¹⁹ potpisuje izjavu da je Pajo Popović »bio talijanski agent« i da je »radio protiv narodnog oslobođenja«; ustvrdili su da su »dobili čvrsto i nepobitno uvjerenje:

1. daje Paja Popović, takozvani »komandant četničkog puka« najobič- niji talijanski agent,
2. da je imao stalne i bliske veze sa svim talijanskim vojnim funkcioner- ima, a naročito sa talijanskim obavještajnim oficirom Lucichem,
3. da je s ovim posljednjim održavao stalno višemjesečno dopisiva- nje...
4. da je od talijanske vlasti dobivao novčane i materijalne nagrade,
5. da su Talijani redovno brinuli za jedinstvo svih četničkih vođa na bosansko-ličko-dalmatinskoj tromedi... i uzimali učešće u njihovim zajednič- kim savjetovanjima,

ke ... »⁶ da su Talijani s Pajinim odobrenjem hapsili i terorizirali selja-

Momčilo Đujić se iskreno radovao pogibiji Paje Popovića, mada će u izvještaju reći da je Popovićeve pogibija »strašan događaj« za kojeg je saznao »u jeku naših najvećih operacija na dan 18. juna«.²¹

U Topolju, u djedovskoj kući, pop je 20. juna okupio svoje vojvodske kolege Branu Bogunovića, Manu Rokvića i Mirka Marića. Sve četničke jedinice, koje nisu bile angažirane u borbama u južnoj Lici i kod Grahova, dobile su naređenje da odmah prodru u Biskupiju. Budući da — po Đujićevom — »Pajo Popović beše Srbin«, koji je »interese srpstva na prvom mestu smatrao vrhovnim interesima kao i njegov veliki otac, koji pogibe od Austrijanaca za srpstvo i njegov dični brat²² koga ustaše ubiše također zbog srpstva, a srpstvo po svim partizanskim shvatanjima mora nestati, te tako i on kao veliki Srbin morade poginuti«,²³ komandanti pukova Dinarske divizije su se zakleli da će »osvetiti bratsku krv brata Paje«. Podržavani fašističkom slogom (talijanskom artiljerijom i manjim dijelovima ustaša iz kninskog garnizona), prodrli su u Biskupiju 21. juna. Tada su u Biskupiji javno strijeljali Davida Bajića, a u Orliću Iliju Hrnjaka. Izvještavajući o tome, Đujić je pisao da »ista sudbina čeka Petra Mijakovca iz Markovca«.²⁴

Vojvoda Birčanin je obavijestio Dražu Mihailovića da Pajo Popović (»velikoposednik, sin poznatog prvaka ovog kraja Onisima, koji je obešen od strane Austro-ugarskih vlasti zbog nacionalnog rada«) kao komandant puka »nije bio dorastao teškoj ulozi koju je vršio«, da se »stalno kolebao ... ne upuštajući se nikako u borbu protiv partizana.« Đeneral Mihailović je također obaviješten da je Pajo Popović »zbog svoje neodlučnosti i lakomislenosti platio glavom«. Birčanin je smatrao da su partizani, ubivši u Biskupiji 18. jula komandanta četničkog puka »Onisim Popović«, »u neku ruku učinili uslugu četnicima, jer bi ga oni zbog takvog držanja nesumnjivo ubili«.²⁵ O pogibiji Paje Popovića Dražu Mihailovića je detaljno obavijestio poručnik Đorđe Nikolić:

»19. jula dobijemo od popa Đujića telefonski izveštaj da je Komandant puka »Onisima Popovića« Paja Popović ubijen u svome stanu u Biskupiji od strane nepoznatih lica, i da postoji sumnja da ovo nije tačno i da je to samo vešto maskirano begstvo Pajino u komuniste (kao što sam naveo bilo je poznato da je on sa njima održavao tesne veze). Đujić nas je pozvao da odmah sa većim delom brigade krenemo za Biskupiju, kako bi svojim prisustvom garantovali red na teritoriji pomenute brigade i sprečili da borci priđu komunistima i da komunisti uzmu vlast u svoje ruke. Istoga dana oko podne krenuli smo sa oko 400 četnika preko Risovca—Suhog Polja—Topolja za Biskupiju. Na ulasku u selo dočekala nas je puščana vatra od jednog manjeg partizanskog odeljenja. Odmah smo blokirali celo selo i uspehli da 2 partizana ubijemo, dok su nam ostali uspehli da pobegnu. Odmah je izvršen uviđaj u kući pok. Paje, rekonstrukcija događaja i zaplenjen je sav materijal i arhiva brigade. Među aktima nađena su pisma koja su pok. Paju kompromitovala da je imao veze sa komunistima iz »Dinarskog Punkta« (njihov centar za vezu i propagandu). Kako je vreme bilo lepo zanoćili smo na samom groblju; iz razloga što je postojala sumnja da je ubistvo samo maskirano, pa da ne bi neko nepozvan otkopavao grob u toku noći u kom je Paja navodno bio sahranjen. Izjutra oko 7 časova stiže i pop Đujić i odmah smo preduzeli otkopavanje groba, kada je sanduk bio otvoren mogli smo se svi uveriti da je u njemu bio leš

Paje Popovića na kome su se videle rane od revolverskih metaka. Pri ispitivanju njegove familije i seljana kao i pri rekonstrukciji ubistva utvrdili smo sledeće: daje Paja neposredno pred smrt dobio pismo od »Dinarskog Punkta« (u kome su glavni bili prof. Sinobad, Jelić, Peša Begović svi iz Knina) u kome su zahtevali od Paje da se jedared opredeli i da je dosta bilo sa troličnom njegovom politikom. Kako Paja na ovo pismo nije odgovorio, 18. VI uveče jedna grupa partizana izvrši blokadu sela i njegove kuće. U kuću je ušlo nekoliko partizana među kojima je prepoznat od ukućana i prof. Sinobad. Kada je ovaj otvorio vrata, Paja je ležao u krevetu, videći njih ustao je i zatražio razlog zbog čega ga uznemiravaju. Prof. Sinobad mu je tada rekao da je došao po odgovor i po njega; Paja shvativši situaciju pokušao je da dogradi p. mitraljez koji mu je bio kraj kreveta, da bi se odbranio, ali Sinobad prozrevši njegovu nameru ispali na njega ceo šaržer iz revolvera i Paja je pao mrtav. Partizani su tada naredili da se njegovo telo mora još u toku noći zakopati, i bojeći se kakve uzbune u selu povukli su se odmah iz sela. Sa njima je otišao i brat pok. Paje, koji je izgleda i sam učestvovao u ubistvu .. «²⁶

Najviše koristi od pogibije Paje Popovića izvukao je pop Momčilo Đujić: smaknuta je jedna neugodna prepona na njegovom usponu prema vrhu četničke komande u Kninskoj krajini i na Tromeđi. Mrtvog suparnika pop je pretvorio u propagandu vlastitog ugleda i utjecaja. Na njegovu inicijativu, vojvoda Birčanin je naredio (»iz političkih razloga«) da se već jednom sahranjeni Pajo Popović ponovo »sahrani uz sve počasti«.²⁷

Procjenjujući da je upad u Biskupiju i ceremonijalna sahrana prvog komandanta puka »Onisim Popović« dostatan dokaz uspešnog izvršenja zadatka, pop Momčilo Đujić je tri četnička puka, bez Rokvićevog »Kralja Aleksandra«, koji je upućen u Pađene i Oton, u paradnom poretku uveo u Knin. To je bila prva parada i prva smotra četnika u Kninu, pred Talijanima i ustašama.²⁸

Na paradu u Kninu Đujić je četnike doveo poslije smotre izvršene u Vrbniku. U jednom kasnijem izvještaju Draži Mihailoviću rečeno je da je u Vrbniku održan veliki četnički zbor.²⁹ Đujić krajem juna 1942. godine piše da je četnike doveo u Knin rano ujutro 22. juna. Četnici su »promarširali sa četničkom zastavom kroz Knin pjevajući nacionalne pesme«, a potom su otišli u Pađene, gdje je Đujić izvršio smotru bukovičkog vojno-četničkog odreda. Iz Pađena su, piše Đujić, »vojno-četnici krenuli ka Mokrom Polju, i u ovom selu održan je veliki zbor naroda, uvedena organizacija i sve opremljeno za budući rad«.³⁰ Đujić ne kaže da su se četnici, poslije kninske parade, zadržali u zgradi poljoprivredne škole, gdje su dobili novo naoružanje i municiju od Talijana.³¹ Također ne kaže da je odlazak na kninsku paradu, a potom na zborovanja u Pađenima, Mokrom Polju i (23. juna) Očestovu bilo ustvari povlačenje iz rajona Biskupija—Vrbnik, gdje su se, po četničkom saznanju »gomilale jake komunističke bande«.

Pred podne 22. juna, dok su četnici primali novo naoružanje, pop Momčilo je u štabu divizije »Sassari« razrađivao »plan za uništenje prvog i drugog partizanskog bataljona na Kozjaku«.³² Talijani su bili nezadovoljni zbog popovog povlačenja iz Kosovske doline, a on je insistirao — što će biti prihvaćeno — na jačoj podršci talijanskih snaga, posebno na sudjelovanju artiljerije.

Poslije smotre u Pađenima, Đujić je poručnika Đorđa Nikolića vratio u Bosansko Grahovo, »jer je teritorija ostala bez starešine«, a s brigadom

»Gavrilo Princip« su ostali Brane Bogunović i potporučnik Šućur. S Bogunovićevom brigadom je zadržan i Rokvićev Drvarsko-petrovački odred."

Đujić je vojvodu Birčanina obavijestio da su njegovi četnici »na dan 25. juna krenuli u zoru da svojim herojskim delima ispisu još jednu stranicu slavne srpske istorije«. Po Đujiću, 25. jun je bio »najlepše ogledalo srpske vojno-četničke snage«, »vrhunac samopregora i požrtvovanja«; taj je dan »pokazao koliko oduševljenja prati vojno-četnike u njihovim svetim borbama«.³⁴

U štabu divizije »Sassari« su zajedno s popom Momčilom procjenjivali da im predstoji sudar s oko 650 partizana. Tučeni prethodnih dana, Talijani su za više od 200 uvećavali broj boraca Srednjodalmatinskog odreda.³⁵ Taj odred je »od 19. do 24. juna vodio neprestano manje borbe sa Talijanima«, a uz to je »održao nekoliko političkih zborova i primio veći broj dotadašnjih Pajinih »četnika« koji su s puškama došli.«³⁶

Osim Talijana i četnika, za napad na dva bataljona partizana bile su angažirane i manje ustaško-domobranske snage.

Prvi bataljon Srednjodalmatinskog odreda je zatvarao pravac Knin—Biskupija, a drugi pravac Kosovo—Markovac. Đujićeva MVAC grupacija, s grupom talijanskih oficira, poslije ponoćne smotre u Topolju i kod crkve Lazarice u Kosovu, nastupa u dva pravca: bosanskokrajiški i lički pukovi od Topolja preko Male i Velike Polače prema brdu Kozjaku, a puk »Petar Mrkonjić« iz Kosovske doline pravcem Čenići—Markovac—Orlić.³⁷ Obje grupe četnika su u nastupanju podržavane snažnom artiljerijskom vatrom. Đujić će nekoliko dana kasnije uvjeravati Birčanina kako je »još prije nego je sunce ogranulo izvršeno blokiranje partizanskih snaga«. Vojvodi Rokviću je bila povjerena komanda nad pukovima »Gavrilo Princip« i »Kralj Aleksandar«. Ovoga su puta i Brane Bogunović i Mirko Marić prihvatili komandu Mane Rokvića. Kad su njihovi četnici — i to piše Đujić Birčaninu — »u nastupnom maršu« zaposjeli vrhove Kozjaka, »počela je strašna i krvava borba« pri čemu su »naši Bosanci i Ličani iz blizine od 10 metara bacali bombe na partizane, koji su izletali iz svojih kamenih pećina i padali mrtvi pod udarcima naših mitraljeza, pušaka i bombi«. Kaže daje »otpor očajnika bio luđački« i da četnici, »koji su već godinu dana u krvavim borbama, do danas ovakovu borbu nisu imali«.³⁸

Borba se zametnula u 9 i nije jenjavala do 20 sati.

Kratko vrijeme prije nego što su se četnici oglasili pucnjavom, kozjački čobanin Duka Rnjak je obavijestio partizane o kolonama koje pokušavaju opkoliti partizanske logore. Rokvićeva kolona se već uspinjala na najviši vrh Kozjaka, Bat, gdje su partizani odolijevali čitavog dana, da bi se povukli kasno uveče 25. juna. Ujutro 26. juna štab Srednjodalmatinskog odreda je naredio 1. bataljonu da četnike odbaci u pravcu Biskupije, pri čemu je trebao ovladati Batom i omogućiti proboj preko vrličke kotline prema Uništima na Dinari. U silovitom napadu na Rokvićevu grupaciju, partizani su izvršili zadatak. Pop izvlači svoje bataljone prema talijanskim prihvatnim jedinicama duž prometnice Knin—Drniš. Obavještajni oficir Bogunovićevog puka će tri dana kasnije pisati da su se četnički odredi »morali 26. VI oko 20 časova sa položaja borbe povući usled nedostatka municije i pošto je predviđeno da će partizanima doći pomoć iz Dinare i od Kijeva«, a i stoga što su »sela u kojima smo vodili borbu srpska i nacionalna i naklonjena partizanima«.³⁹ Đujić je pak tvrdio da su »partizanski redovi potpuno razbijeni« pri čemu će Birčanina uv-

jeravati da su partizani imali 217 mrtvih, pa je čak izmislio i ime Ante Petice, koji bi po njemu trebao biti »politički komesar Dalmacije i glavni komandant«, a jedan od zarobljenih — izmišljeni Nikola Marjanović iz Komiže — čak je Đujiću »priznao da je ustaša i pričao je kako imaju naređenje da se kriju po srpskim selima kako bi ih (ta sela) posle okupator uništio«.⁴⁰

Jedan od budućih vojvoda, Đuro Marić iz Tiškovca, poslije borbe na Kozjaku pisao je Đujiću: »Brat Marić Momčilo uhvatio je živa Luketa Josu tišlera iz Šibenika. Pošto je Luketa bio ranjen, brat Marić Momčilo ga je saslušao u mom prisustvu i ubio. Prema gore navedenom delu preporučujem brata Marića Momčila da se odlikuje najvećom zaslugom, tako da bi služio za primer drugoj našoj braći.«

Na Kozjaku 25. i 26. juna Srednjodalmatinski odred je po izvještaju štaba 4. operativne zone imao 8 mrtvih i 6 lakše ranjenih.⁴¹ Ima podataka i o 25 nestalih⁴² ali je najuvjerljiviji podatak o 15 poginulih i 11 ranjenih.⁴³ I podaci o četničkim gubicima su različiti. Partizani na Kozjaku su vjerovali da je »na strani četnika i Talijana bilo oko 70 mrtvih i više ranjenih«⁴⁴ a Đujić piše da je poginulo 11 četnika i da ih je ranjeno 8.⁴⁵ Poručnik Nikolić će kasnije pisati daje samo puk »Gavrilo Princip« imao 15 mrtvih i nekoliko ranjenih i da se u borbi — nasuprot »narodnim vodama« Đujiću i Bogunoviću i kao »div junak, kojega niko u borbi nije mogao da stigne« ponio potporučnik Cvjetičanin, pa je čak i komandu preuzeo od Brane Bogunovića, jer grahovski lugar i vojvoda »po svom starom običaju u borbi nije uopšte učestvovao«.⁴⁶

Četnički prodor u Kninsku dolinu 25. i 26. juna je bio koban za daljnji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u tamošnjim selima. Četnici se tu utvrđuju i učvršćuju za dulji period. Momčilo Đujić je zaveo teror. Poslije odstupanja partizanskih jedinica četnici su zaposjeli sva sela Kosovske doline i izvršili mnoga zvjerstva⁴⁷. Bahat, s osjećajem nadmoćnosti, u jednom pismu partizanima na jugu Like, u Ruištima, gdje je bio zarobljen četnik Đuro Kostić, prijetio je: »U koliko odmah ne dođe (taj Kostić) to ćemo čitavo selo Mokro Polje spaliti, imovinu zaplenuti a sve partizanske familije poklati.«

S pozivom na osvetu za »herojsku smrt besmrtnog potomka slavnog Onisima«, pop Momčilo Đujić je mobilizirao u četničke pukove sve seljake, koji su — sposobni za oružje — zatečeni u selima Kninske doline. »Zbog toga je ovo područje postalo jedno od najjačih četničkih uporišta u čitavoj Dalmaciji, jugozapadnom dijelu Bosanske krajine i južne Like.«⁴⁸

Kraj juna 1942. godine je vrhunac četničke dominacije u Kninskoj krajini. Dotad, a ni kasnije, nije bilo takvog zamaha njihovoj aktivnosti u »osveti srpskog Kosova« i »vaskrsenju vidovdanske srpske slave«. Zaposjedanje Kninske doline, kojom prolazi najznačajnija dalmatinska kopnena prometnica, što je za okupatora od presudne važnosti, Talijani su obilato nagradili. Pop Momčilo Đujić je u javnim priznanjima i od Talijana i od vojvode Birčanina dobivao najveća priznanja određena i slavom i zlatom, baš po mjeri popovog karaktera. Činilo se da su komandanti 18. armijskog korpusa i divizije »Sassari« kadri ispuniti svaku želju ambicioznog popa. Za vidovdansko pravoslavno slavlje dali su mu 33 kamiona, kojima su prevoženi četnici i narod Kosovske doline na osvećenje crkve Lazarice. Organiziran je veliki vidovdanski miting. U prisustvu talijanskih oficira i predstavnika ustaške vlasti, pop je izvršio smotru pukova Dinarske divizije, da bi potom, praćen od 7 starijih pravoslavnih svećenika, osvetio Lazaricu i »bogosluzio slavi pobjede nad komu-

nistima«. Narodnooslobodilačkom pokretu će trebati dugo vremena i mnogo žrtava da se usidri u Kninskoj dolini i Bukovici, u — kako bi Plenča rekao — dva najinteresantnija područja kninske Krajine. Tamo gdje je u prvoj fazi postojanja djelovao Sjevernodalmatinski odred, do početka jula 1942. po ocjeni generala Armellinija — »stvorena je pustinja«, ali ta »pustinja« je u talijanskim planovima prisutna kao konstantna prijetnja, »pošto se pobuna obnavlja«. Da bi se »pustoš održala«, odnosno »da se spriječi postepeno vraćanje života i obnova pobunjeničkih organizacija«, Armellini je smatrao da treba, među ostalim mjerama prisile i pritiska, »da se razvije propaganda među stanovništvom i među pobunjenicima, s ciljem da se stanovništvo odvoji od pobunjenika, a pobunjenici sami raspu«. U tom permanentnom pritisku »sa sredstvima ne treba štedjeti«. ⁴⁹ Dio stanovništva Kninske krajine prihvatio je — ne bez pritiska popa Đujića — takvu talijansku politiku smatrajući da Talijani kolaboracijom kakvu je nudio strmički pop otvaraju »izlaz iz bijede, stalne ugroženosti života i imovine naroda«. Upravo tako su u ljeto 1942. godine pisali popu Đujiću »ugledni Kistanjci«, poučavani od Đujića da je kolaboracija »jedina mogućnost da se pa makar i uz omalovažavanje i odricanje od nacionalnih osjećaja proživi ovaj surovi rat«. ⁵⁰ U cijeloj Bukovici, poslije povlačenja Sjevernodalmatinskog odreda, djelovale su samo tri partizanske grupe i tek će se u jesen stvoriti uvjeti za formiranje Dinarskog bataljona i Bukovičke partizanske čete, odnosno Primorskog bataljona. Da bi narodnooslobodilački pokret u Bukovici dobio zamaha, Okružni komitet KPH za sjevernu Dalmaciju je iz Like vratio grupu aktivista, među kojima su bili Dušan Štrbac, Jovica Jokić, Nikica Popović, Ignjatije Macura, Stanko Tišma i Stevan Mažibrada.

Bilješke

¹ AVII, 179, 9/10-1.

² Isto, 78, 2/10-1.

³ *NOB u Dalmaciji*, 2, 423.

⁴ AVII, 154, 34/3; Potporučnik Nikolić Mihailoviću piše da ih je bilo »oko 250«.

⁵ Isto, 1145.

⁶ Isto, 423.

⁷ Isto, 1146.

⁸ Isto, 154, 34/3.

⁹ Zb. NOR, IV/5, 127.

¹⁰ *NOB u Dalmaciji*, 2, 813. "

¹¹ Zb. NOR, IV/5, 200.

¹² Isto, 327.

¹³ Isto.

¹⁴ AVII, H-V-122/13.

¹⁵ *NOB u Dalmaciji*, 2, 1060.

¹⁶ Isto, 362.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto, 327.

¹⁹ Štab 4. operativne zone je šestoricu Kninjana 24. juna poslao u Glavni štab uz pismo: »Naše je mišljenje . . . da su oni velikosrbi, kao takvi radili su na jedinstvu sviju Srba od Đujića pa do poštenih«, ali »u Kninu nisu Đujićev rad odobrivali«, to jest »oni su prišli onom krilu četnika koji je javno bio blaži, nije dizao oružje na partizane, čak je u posljednje vrijeme pod imenom »štaba srpske narodne vojske« tražio jedinstvo s partizanima . . . Neki od njih sada se nuđaju da su spremni boriti se s partizanima.« Nenad Sinobad, Ante Monti, Petar Bjegović, Branko Berić, Aleksandar Jović i Bogdan Ljaković su 16. jula uputili pismeni poziv »Srbima Kninske krajine« u kojem raskrinkavaju i Popovićeve i Đujićevu izdaju; »braći Srbima iz Knina i njegovog

područja« su poručivali: »Ne slušajte laži izdajnika i plaćenika okupatora, ne otvarajte vatru na partizane, ne otvarajte vatru na našu vojsku koja se bori za slobodu naroda«.

²⁰ *NOB u Dalmaciji*, 2, 327.

Isto, 1147.

²² Najstarijeg brata Paje Popovića, koji je bio pop u Polači, ustaše su ubile 29. maja 1941, a drugi njegov brat, Dušan, bio je partizan.

²³ Isto.

²⁴ *NOB u Dalmaciji*, 2, 1147

Zb. NOR, XIV/1, 421.

²⁶ AVII, 154/34/3-23-24.

²¹ Zb. NOR, XIV/1, 422.

²⁸ AVII, H-V-2.

" Isto, 154, 34/3-24.

⁵⁰ *NOB u Dalmaciji*, 5, 1148.

³¹ AVII, 154, 34/3-24.

³² *NOB u Dalmaciji*, 5, 1148.

³³ AVII, 154, 34/3-24.

³⁴ *NOB u Dalmaciji*, 5, 1148.

³⁵ Isto, 348.

³⁶ Isto, 364.

" AVII, 159, 2/1-1 i 242, 15/1-3.

³⁸ *NOB u Dalmaciji*, 5, 1148.

³⁸ AVII, 159,1/1-1.

⁴⁰ *NOB u Dalmaciji*, 2, 1148.

⁴¹ Isto, 364.

⁴² Dušan Plenča, n. d. 333.

⁴³ AVII, 1603, 25/9-II.

⁴⁴ *NOB u Dalmaciji*, 2, 364.

⁴⁵ Isto, 1148.

⁴⁶ AVII, 154, 34/3-24.

⁴⁷ Dušan Plenča, n. d. 333.

⁴⁸ Isto.

⁴⁵ Zb. NOR, V/5, 658.

⁵⁰ ASUP, H-P-124/3.

Dujićeve ofenzive i »ljubavi«

Poslije potpisivanja Zagrebačkog sporazuma 19. juna 1942. godine, kad se talijanske trupe prikupljaju na uže područje, napuštajući »treću«, a djelomično i »drugu« zonu, u talijanskim komandama se insistira na pojačanoj aktivnosti četnika, kojima je prepušten »zaštitni pojas«. Pop Momčilo je tada intenzivirao svoju aktivnost u Kninskoj krajini. Na potpukovnika Iliju Mihića i majora Slavka Bjelajca, kojeg će Mihailović uskoro unaprijediti u potpukovnika, izvršen je pritisak da »izvuku iz ropstva što veći broj oficira«, da »reguliraju pitanje naoružanja i ishrane četnika« s talijanskim komandama. Vojvoda Trifunović je u junu nekoliko tjedana proveo u Hercegovini da bi s Mihailovićem usuglasio pitanje daljeg angažiranja četničkih jedinica u sastavu talijanskih divizija 5, 6. i 18. armijskog korpusa.¹ Mihić i Bjelajac su do tada »na teren poslali deneralštabnog majora g. Miloša Radojlovića sa 10 aktivnih nižih oficira, sa zadatkom, da stvore preduslove za Mihićev dolazak«.²

U nekoliko navrata pop Momčilo je u štabu divizije »Sassari« izrazio zabrinutost da će povlačenje Talijana iz nekih garnizona u »drugoj« zoni omogućiti partizanima da potpuno ovladaju južnom Likom i jugozapadom Bosanske krajine. Žilav otpor nevelikih snaga Sjevernodalmatinskog odreda ukazivao je na mogućnost daljeg rasplamsavanja narodnooslobodilačkog pokreta. Talijani su uzeli u obzir sve Đujićeve prijedloge, pa 30. juna, kad je bataljon »Bude Borjan« prodro preko Krke na Prominu, ovladavši Čitlukom i Oklajem, prelaze u protuofenzivu s grupom bataljona ojačanih artiljerijom i s dijelovima četničke Dinarske divizije. Bataljon »Bude Borjan« je bio opkoljen, ali se 1. jula probio iz okruženja i po grupama povukao u Bukovicu. I tu je napadnut, pa je u dramatičnoj borbi izveo maršmanevar prema Mokrom Polju i Rujništima, pri čemu je imao znatne gubitke, baš kao i Talijani, domobrani i četnici. Do sredine jula glavnina partizanskih snaga je potisnuta iz Kninske krajine. Samo je na Podiću zadržan partizanski punkt sa tridesetak partizana. Srednjodalmatinski odred je bio na bosanskom dijelu Dinare.

U julu su Talijani izveli dvije ofenzive: sa četnicima iz Bosanskog Grahova i Otišića i s oko hiljadu pripadnika ustaške seoske milicije udarili su na partizane u rajonu Bosansko Grahovo—Livno—Sinj, sjekujući Dinaru u više pravaca, a s nešto jačim snagama kreću prema južnoj Lici. Prodor preko Velebita prethodila je borba bataljona »Branko Vladušić« i »Bičo Kesić« sa četnicima i Talijanima 14. jula u Mokrom Polju. Tu su četnici pretrpjeli osjetne gubitke, čak 19 ih je zarobljeno.³ Đujić je brzo reagirao šaljući pojačanje iz Pađena, a glavninu svojih snaga je prikupljao u rajonu Otrića, da bi s oko 10.000 Talijana izveo prodor prema Bruvnu. Operacijama u južnoj Lici je rukovodio štab divizije »Sassari«. S linije Mokro Polje—Pađene—Plavno, s osloncem na četničke pukove »Petar Mrkonjić« i »Kralj Petar II« u rajonu Otri-

ća, Talijani su nastupali u šest kolona. Ofenziva je počela 16. jula. Dva bataljona Sjevernodalmatinskog NOP odreda su prvog dana borbe odolijevali svim napadima 24 sata, da bi se 17. jula povukli sjeverno od pruge Gračac—Knin. Tada je težište borbi preneseno u južnu Liku. Vodene su sedmodnevne izuzetno teške borbe. Južnu Liku je branio Sjevernodalmatinski odred koji se povukao iz Dalmacije »sa političkim radnicima, bolnicom i oko 250 civilnog stanovništva«⁴ i 3. lički odred s jednim bataljonom i dvije čete. Do 23. jula neprijatelj je proširio svoju frontu od Gračaca preko Deringaja i Tomingaja do Tupaia. »Neprijateljske snage, koje su navaljivale na ovom dijelu fronta brojile su oko 2000 Talijana te oko 150 četnika« puka »Petar Mrkonjić«.⁵ Sela gračačkog kotara su branjena onoliko dugo koliko je narodu trebalo da se povuče u zbjegove izvlačeći svu pokretnu imovinu, jer se znalo da »neprijatelj ima namjeru da nam pali žito, tj. da nas ekonomski uništi«. Sva sela u koja je prodrla talijansko-četnička vojska su spaljena. »Moral kod stanovništva, koje se evakuisalo, također je« kao i kod jedinica »na visini. Evakuacija stanovništva, živežnih namirnica i stoke također je izvršena u potpunosti. Čak su poskidani i prozori sa kuća.«

Budući da se neprijatelj nije mogao probiti u Bruvno preko Deringaja i Tomingaja, snažno tučen od Tupaia,⁶ izveden je manevar s tri talijanska bataljona i oko 300 četnika (Đujiću se priključio i puk »Vožd Karađorđe«, čije je formiranje završeno u Dojčićima 17. juna) preko Glogova, Gubavčevog Polja, Dubrava i Plećaša, iz zaleđa. Talijani i četnici su ušli u Bruvno i zapalili ga 23. jula, da bi se odmah potom povukli prema Gračacu i Otriću. Komandant 18. armijskog korpusa general Armellini je 25. jula ustvrdio da se »može smatrati da je potučen i raspršen partizanski puk u južnoj Lici, sa sjedištem u Bruvnu«, tako daje »u toj zoni ostala pustinja«. Istovremeno je Armellini naredio »da se četnička grupa Obrada Bijanka rasporedi u zoni Krupa—Rujište sa zadatkom da spriječi da se tamo opet pojave pobunjenici i istovremeno da se stvore uvjeti sigurnosti i prilika za obavještanje za našu posadu u Zrmanji«. »Četničke grupe popa Dujića i Mirka Marića« dobile su zadatak da se probijaju prema Srbu.

O sudjelovanju četničkih pukova u julskoj ofenzivi protiv Sjevernodalmatinskog i 3. ličkog NOP odreda sačuvan je izvještaj vojvode Mirka Marića od 28. jula 1942. godine »komandantu četničke Dinarske divizije«:

»Prema utvrđenom programu, shodno datim naređenjima od strane Italijanske komade, krenuli smo u akciju 17. jula o. g. u 06,30 časova iz Otrića sa 210 potpuno naoružanih boraca. Prema datom naređenju ostavili smo stalnu stražu u jačini od 35 ljudi, radi obezbeđenja Otrića sa strane >Ljubine Poljane^ Posle zauzimanja kote >Veliki Ljut< južno od >Viojle< krenule su naše patrole u jačini 30 ljudi prema >Vršku<. Prvi pokušaj odbijen je žestokom vatrom utvrđenih partizana na pomenutoj koti, a naročito bočnom vatrom sa >Kurozeba<. Tučene jakom vatrom naše patrole su se povlačile na prvobitni položaj, te tom prilikom poginuo je jedan naš borac (Dane Novaković). Druga trojica su lakše povredeni. Ranjeno je više partizana. Posle ovog prvog pokušaja Italijanski oficir potporučnik Puizina dodeljen ovom puku za vezu insistirao je naročito da napad bude odmah ponovljen. Komandant Mirko Marić odbio je da izvrši napad, pre nego pomenute kote budu tučene jakom artiljerijskom vatrom. Radio veza bila je vrlo slaba, tako da se nije moglo da komanduje artiljerijom, čija su mnoga zrna bila uzalud bačena, tako da do mraka toga dana, nije moglo biti ni govora o ponovljenom napadu. Zanočilo

se na položaju. Sutra dan posle žestoke artiljerijske vatre kao i vatre iz bacača krenule su naše patrole ovaj put ne prema vršku kote 725, već prema dominirajućoj koti >Kurozeb<. Sat kasnije pala je kota Kurozeb, a sa padom iste i >Vršak<. Po zauzeću pomenutih kota naše patrole prokrstarile su ceo teren, zapalivši štab partizana u Cerovom dolu i druge partizanske kuće u Mrkicima, Kukićima i Paripovcu. Nedaleko od mesta gde im se nalazio štab, pronađen je u kukuruzu radio aparat marke Philips s jednim akumulatorom. Osim ovoga zaplenjeno je iz štaba i pomenutih kuća manje količine kukuruza, pasulja, žita, vune i nešto seljačke robe. Što je sve upućeno po spisku štabu u Otrić. Posle kratkog odmora, naši odredi krenuli su u pravcu >Lipaća< gde se i zanoćilo. Sutra dan po kišovitem vremenu, krenuli smo u pravcu Turovca, gde smo se sastali sa komandantom četničkog puka >Petra Mrkonjića<, vojvodom Đujićem. Posle kratkog dogovora i dobivenih instrukcija od Italijanskih komandanta krenuli smo u pravcu Duboki Dol >Vučjak< gde se ručalo kod Smiljanića bunara. U 15,00 časova stigli smo u Malovan, gde smo očekujući nova naređenja i zanoćili. Ujutro sledećeg dana krenuli smo u pravcu Gola Mila zatim Ljut, Mila voda i izbili na Crni vrh. Prema novom naređenju Italijanskog komandanta, vratili smo se sa Crnog vrha u Jakšiće gde smo trebali da osiguramo i onemogućimo prolaz partizana iz Glogova. Opet smo dugo čekali na nova naređenja. Komandant se nervira ovakvim sporim radom i stalnim čekanjem naređenja pa je hteo da ide okupirati Veliku Popinu i Ljubovo. Italijanski komandant ne odobrava, već traži putem radia odobrenje od svojih pretpostavljenih. Isto stiže tek oko 18,00 časova s tim da se odobrava odlazak u Popinu odnosno Ljubovo, pod uslovom da se mora vratiti sa celokupnim ljudstvom još iste večeri. Kako je predlog bio neizvodljiv radi kratkog vremena to je komandant odbio odlazak u Popinu i Ljubovo. Zanoćili smo na položaju u Jakšićima. Sledećeg dana krenuli smo prema Borju zatim k. 1144. Odatle na kotu 1132 gde smo zauzeli položaj. Uskoro počinje jak otpor partizana koji su utvrđeni na Lisicu. Napad na Lisac vršili smo skupno tj. Italijanski vojnici bili su na levom a mi na desnom krilu. U toku ogorčene borbe koja je trajala više od 3 časa naši i Italijanski odredi izbijaju na vrh Lisca čisteći bombama poslednje ostatke partizana, koji se u neredu povlače. U ovom sukobu imali smo jednog teže ranjenog. Partizani su imali četiri mrtva preko dvadeset ranjenih i zarobljen je jedan partizan, koji je posle saslušanja ubijen na mestu, zbog nemogućnosti da bude čuvan, odnosno sproveden, jer su svi borci bili zauzeti borbom. U ovom sukobu zarobljeno je pet pušaka partizanskih. Zanoćili smo na novo osvojenim položajima.

Sutra dan (22-og) rano u jutro krenuli smo prema Sedlu (k. 1210). U nepristupačnom terenu bili su partizani jako utvrđeni, te smo bili prinuđeni da se povučemo i zauzmemo nove položaje na susednoj koti. Borba je nastavljena u toku celoga dana sa nepromenljivim rezultatom. Na položaju se i zanoćilo. Sutra dan borba je otpočela žestokom mitraljeskom vatrom od strane partizana, smeštenih u jakim prirodnim utvrđenjima. Posle prve vatre nastaje zatišje, da se odmah zatim počne sa napadom sa naše strane. Posle više časovne zajedničke borbe slomljen je otpor neprijatelja koji se je u rasulu bez ikakvog reda naglo povlačio. U toku ove borbe gubitci na našoj strani su sledeći: tri teže ranjena od kojih su dvojica u toku noći po prenosu u bolnici umrli i tri lakše ranjena. Na strani Italijana bili su tri mrtva od kojih jedan oficir i dvadeset i devet teže i lakše ranjenih. Na strani partizana poginulo je 26 ljudi na čije smo leševe naišli na mestu borbe, a ranjenih oko 60 prema izjavi jednog

živog zarobljenog partizana, koji je bio teško ranjen. Ovaj je saslušan i izjavio je sledeće:

Da se zove Vlahov Lino, rodom iz Šepurina kraj Šibenika, daje u redove partizana stupio pre 6 meseci, i s njima se od tada celo vreme borio. Da je na položaju Sedla juče bilo ljudi u jačini jednog bataljona da su bili naoružani jednim teškim Italijanskim mitraljezom i svaka desetina jednim puškomitraljezom. Karakteristična je napomena da je tog jutra došlo do rascepa među partizanima iz razloga što je Srpski deo partizana otkazao učešće u borbi, motivišući ovo povlačenje na novi položaj. Ranjenik je završio svoju izjavu rečima: »Izdadoše nas Srbi«. Molio je da ne bude streljan, jer nije mogao niti smeo da odstupi pošto bi od svojih bio streljan. Izjavio je takode da je komandant ovog bataljona bio Stevo Perić, rodom iz okoline Skradina. Iza saslušanja pošto je bio teško ranjen, a nije bilo mogućnosti za transportovanje ubijen je na mestu.

Sa Sedla smo se krenuli u pravcu Dabašnice, pošto smo prethodno zapalili jednu veliku praznu drvenu baraku, koja je verovatno bila namenjena za sanitetske svrhe. Bila je dugačka preko stotinu metara. Zatim preko Paleža, Plečaša, Radakovića izbili na Bruvno. U Bruvnu nije bilo niti jedne porodice, a većim delom kuće su bile porušene od bombardovanja, neke spaljene. Za vreme odmora pred crkvom, koja je takode bila u veoma jadnom stanju, sa obližnje kote začula se brza puščana paljba, koja je bila uperena protiv nadolazeće Italijanske vojske i mnogobrojnih četnika, četničkih pukova »Petra Mrkonjića« i »Kralja Petra II«. Na ovaj napad odgovoreno je efikasnom mitraljeskom vatrom i napadači učukani. Posle tročasnog odmora naši odredi krenuli su u pravcu Gračaca, gde su posle defilea glavnim ulicama i prenoćili. Sutra dan prvim prevoznim sredstvom borci su vraćeni u Otrić, gde je istoga dana posle podne oko 17,00 časova izvršena sahrana dvojice poginulih četnika i to: aktivnog pešadijskog podnarednika Sime Lukića i borca Tome Krlića. Pogreb je izvršen sa svima vojničkim počastima. Pogrebu su prisustvovali i oba komandanta četničkih pukova »Petra Mrkonjića« i »Kralja Petra II«, koji su se sa poginulim borcima vrlo prikladnim govorom oprostili. Ispred boraca sa poginulim se je oprostio borac Iso Lukić, koji je vrlo lepim rečima prikazao junaštvo poginulih i njihove žrtve za opštu stvar.«⁸

U julskoj talijanskoj-četničkoj ofenzivi četničkim pukovima su komandirali Momčilo Dujčić, Mane Rokvić, Mirko Marić, Brane Bogunović i stari četnički vojvoda Vlado Novaković. Naredbom komandanta Dinarske četničke divizije, koji se potpisao kao Marko A. Jovović,⁹ 10. jula, »po ukazanoj potrebi službe« za njihove pomoćnike bili su određeni artiljerijski poručnik Dorđe Nikolić (»Kralj Aleksandar«), potporučnik Milan Cvjetičanin (»Gavrilo Princip«) i artiljerijski kapetan II klase Živadin Mladenović (»Onisim Popović«). Za šefa operativnog odjeljenja divizije i, ujedno, za zastupnika načelnika divizijskog štaba postavljen je kapetan II. klase Vojislav R. Perišić. Potporučnik Veljko Ilić je postavljen za komandanta Udarnog bataljona u sastavu puka »Onisim Popović«. Svi komandanti pukova su sljedovanje primili u Strmici, u parohijskom stanu, kod popa Dujčića. Zbog prethodnih ispada, na savjetovanju u Strmici, posebno je upozoren jedan od komandanta Dujčićevih bataljona, narednik vodnik II klase Nikola S. Berić, da ne dopusti svojim ljudima »da se viđaju naoružani i sa obeležjem četnika u predgrađu Knina.«¹⁰ Međutim, odmah poslije ofenzive, stotine četnika se sa kokardama i mrtvačkim glavama slilo u Knin, gdje su — predvođeni svojim komandantima — 29.

jula dočekali vojvodu Birčanina. Pratile su ga Ivanišević i Uzunčević. »Kapetan Ivanišević je pred prisutnim četničkim prvacima pročitao ukaz Ministra vojske i mornarice Draže Mihailovića, a na predlog vojvode Birčanina, kojim se imenuje četničkim vojvodama Momčilo Đujić, Vlado Novaković, Brane Bogunović, Mane Rokvić i Mirko Marić«."

Od početkom ljeta, kad se četnici u Kninskoj krajini bili superiorni gospodari, podržavani i od Talijana i od ustaša, do jeseni situacija se znatno promijenila, da bi krajem jeseni snaga Đujićevih trupa bila svedena na nemoćno iščekivanje spasa od Talijana, s jedne, i Draže Mihailovića (obećavao je 18.000 vojnika), s druge strane. Od kraja juna do početka septembra u Lici su formirane tri partizanske brigade, u Dalmaciji jedna, a u Bosanskoj krajini četiri. Osim toga, u Lici su djelovala tri snažna partizanska odreda, a u Krajini pet. Krajem jula u Krajinu je stigao Vrhovni štab sa četiri proleterske brigade, a uskoro će im se priključiti još dvije. Krajišnici su oslobodili Ključ i Mrkonjić Grad, a proleteri Bugojno i Livno. Sve je to djelovalo i na promjenu stanja, odnosa i nastojanju u Kninskoj krajini, gdje — ocjenjuje Pokrajinski komitet 9. septembra — »utjecaj Đujića i njegove bande iz dana u dan opada«. Seljaci su u srpskim selima još bili zbunjeni. Đujićevim putem im se nije išlo, bila je sve vidljivija sklonost narodnooslobodilačkom pokretu, ali te »mase« u ljeto 1942. »još nisu odlučne da pristupe u borbu«, mada je, po ocjeni PK, »van svake opasnosti da bi bandit Đujić mogao uspjeti da pokrene te mase protiv nas, protiv Narodnooslobodilačke vojske«. ¹² Andrija Božanić, koji je po zadatku Pokrajinskog komiteta 16. augusta stigao na Dinaru u Podić, gdje je dva dana kasnije formirao Okružni komitet KPH za kninski okrug, utvrdio je da se Đujićeve jedinice osipaju, da je narod Kninske krajine sit Đujićevog terora i da se sva njegova vojska svela na »oko 440 četnika, ali to su uglavnom izbjeglice iz Livna i Bosne«, tako daje »od 440 četnika svega njih 40 mobilisano u Kninskoj krajini, i to nasiljem Đujića i njegove bande«. ¹³ Ukupno je u svim pukovima Dinarske divizije krajem ljeta 1942. godine bilo 2526 četnika, ali po procjeni vojvode Birčanina u borbene akcije se mogao uključiti »samo jedan dio snaga — oko 1000 pušaka«. ¹⁴ Čak i u vrijeme najvećeg uspona, u vrijeme julske ofenzive, po izvještaju štaba 4. operativne zone, »četnici su vršili dobrovoljnu mobilizaciju, ali im se nitko nije javio«. ¹⁵

Sam Đujić je nevjerovatno uvećavao svoje jedinice, pa je u to uvjerio i svoje pretpostavljene, tako da štab 18. armijskog korpusa 3. septembra 1942, piše da u sastavu 18. armijskog korpusa ima 14.104 četnika.

- Otišić, 94 četnika, komandant Rade Krunić; taje grupa »pružila pomoć u više borbi s partizanima, ispoljavajući izvanredne borbene sposobnosti, iskrenu i tijesnu suradnju s našim trupama«;
- Pađene, 840 ljudi, oko 200 naoružanih, komandant Vlade Novaković; ¹⁶
 - Bosansko Grahovo, 3000 ljudi sa 650 pušaka, komandant Brane Bogunović, zona aktivnosti: Uilica, Jadovnik, Tičevo, Kazanci, Dinara;
 - Krupa — Ervenik, 700 ljudi, 210 pušaka, komandant Obrad Bijanko, zadatak: »da se spriječi kretanje (partizana) s Velebita u pravcu Dalmacije«;
 - Golubić, 500 ljudi »Pokretnog bataljona«, 110 pušaka i 7 mitraljeza, komandant Mane Rokvić, »područje operacija: treba odrediti«;
 - Otrić, 1500 ljudi, 800 pušaka, 9 mitraljeza, komandant Mirko Marić;
 - Gračac, 600 ljudi, 260 pušaka, 2 puškomitraljeza, komandant Todor Stanisavljević Cicvara;

- Topolje, 100 ljudi, 50 pušaka, komandant Nikola Berić;
- Kosovo, 4000 ljudi, 400 pušaka, 3 mitraljeza, komandant Nikanor Kalik;¹⁷
- Strmica, 2400 ljudi, 600 pušaka, 8 mitraljeza, komandant Momčilo Đujić, područje operacija: Uilica, Dinara, Lika;
- Biograd, 70 ljudi, »lokalni elementi koje je regrutirao Guvernerat Dalmacije za borbu protiv komunista« ;
- Novigrad, 70 ljudi, »lokalni elementi. . . pravoslavci i katolici« ;
- Lišane, 70 ljudi, »lokalni elementi... pravoslavci i katolici« ;
- Kistanje, 75 ljudi, »lokalni elementi. . .«
- Obrovac, 75 ljudi, »lokalni elementi. . .«¹⁸

Dva tjedna kasnije načelnik štaba 18. armijskog korpusa pukovnik Pietro Barbero je komandu 2. armije obavijestio da u sastavu 18. armijskog korpusa na anektiranoj zoni ima 455 ljudi, a s druge strane »granice« 4309 sa 4197 pušaka, 7 mitraljeza i 35 puškomitraljeza. Ustvrdio je da je »količina oružja podijeljenog antikomunističkim jedinicama značajna«, ali »rezultati koje su postigle jedinice nisu, naročito u samostalnim operacijama, srazmerni količini podijeljenog oružja«.¹⁹ Samo od 11. augusta do 15. septembra pop Momčilo Đujić je za svoje »pukove« dobio 1845 pušaka i 9 puškomitraljeza.²⁰ Ali još uvijek je — u odnosu na Đujićeve spiskove, po kojima je bilo u Dinarskoj diviziji u augustu 1942. godine 14.840 ljudi — bilo mnogo nenaoružanih. Pukovnik Barbero je obavijestio komandu 2. armije 20. septembra da svaka četnička (MVAC) jedinica »ima izvjestan broj nenaoružanih ljudi, ili naoružanih ručnim bombama, koji slijede jedinice i upotrebljavaju se za razne službe«.²¹ Za četnike, kao i za domobrane i ustaše na teritoriju rasporeda 18. armijskog korpusa komandant toga korpusa general Umberto Spigo je 20. septembra tvrdio (»rečeno i ponovo rečeno, ali još nije postignuto«) da su »vrlo korisni (podvostručuju našu snagu), opasni (mogu težiti da nadvladaju), izjednačiti ih u određenim količinama, smatrati ih, postupati s njima i upotrebljavati ih *kao naše jedinice* u svemu; nikada ih razmjestiti i angažirati same, odvojiti ih i uklopiti ih čvrsto u sastav naših jedinica (puk i bataljon); mi moramo uvijek imati direktnu komandu i brojnu nadmoćnost i jednom riječju, apsorbirati ih«.²²

U tom programu »apsorbiranja« Momčilo Đujić je imao odlučujuću ulogu. Primajući Đujićevu diviziju »kao naše jedinice«, general Spigo je bio obaviješten »da je dana 7. septembra radio London javio o dodjeljivanju još jednog odlikovanja popu Đujiću od strane Kralja Petra II«, ali ta informacija nije ni za tren zbunjivala iskusnog generala, jer je pop vojvoda, lansirajući — neovisno o tome koliko je istinita — vijest o ponovnom odlikovanju, uvjeravao »dinarsku divizijsku oblast« o tome kako londonski radio, uz podatak o vojvodinom redu, »Srbe poziva da nastave s kontaktima s Talijanima i da se lojalno odnose prema okupacionim vlastima«. Da se glavnokomandujući general Roatta ne bi kojim slučajem uzbudio zbog vijesti o Đujićevom redu, Spigo ga je podsjetio »da je te vijesti pronio sam pop Đujić; da bi povećao svoj autoritet«.²³ Za ubrzavanje procesa »apsorbiranja«, i za Đujića, kao i za Talijane, bila je vrlo važna podrška Draže Mihailovića, izbjegličke vlade i Londona, jer tako je kod seljaka Tromeđe, u sagledavanju vlastitog položaja i uloge, blijedio pojam izdaje: služenje je na neki način bilo u funkciji odbjege vlade i dinastije Karađorđević, a posredno i u funkciji »velikih saveznika«.

Krajem ljeta, kad se intenzivira proces »apsorbiranja«, uz učestale vijesti o svom ponovnom odlikovanju »od strane Kralja Petra II«, Đujić je pokušao zaskočiti i samog vojvodu Iliju Trifunovića Birčanina, kao istočnobosanski i hercegovački komandanti, Dobrosav Jevđević i Petar Baćović. Samoljubivi Birčanin je čak povjerovao da mu je Draža Mihailović oduzeo punomoćja »na povereni mi položaj Komandanta Bosanskih, Ličko-dalmatinskih i Hercegovačkih odreda jugoslovenske vojske« i da je on »stvarno dezavujisan u najvažnijim funkcijama komandanta«, odnosno daje on »komandant samo po imenu i tituli«, a da njegove »potčinjene starešine mogu raditi na svoju ruku šta hoće i kako hoće«. ²⁴ No, manevar protiv Birčanina je kod Mihailovića propao: Birčanin nije smijenjen, i njegova prijetnja ostavkom je povučena. Draža Mihailović je čak Birčaninov značaj uvećao: početkom septembra povjerava mu važnu misiju kod štaba talijanske 2. armije u Sušaku: zamoljen je da s generalom Roattom uskladi djelovanje, što vidimo iz pisma »gospodinu ministru i dragom bratu« u kojem kaže da je k Roatti putovao »shodno vašem naređenju za realizovanje koridora između Hercegovine i Zapadne Bosne«. ²⁵ Pop Đujić se iz ove antibirčaninovske zavjere izvukao laskavim pismom starom jednorukom vojvodi, pri čemu je — po uobičajenom načinu — sve što je protiv Birčanina govoreno pripisao Hercegovcima i majoru Zahariju Ostojiću.

Budući da za okupatora, po procjeni talijanske Vrhovne komande, »Knin predstavlja osnovicu naših ofanzivnih dejstava protiv pobunjenika« ²⁶ četnicima je pružana obilata pomoć, što će se — na ovaj ili onaj način — u dobroj mjeri slijevati u Đujićeve lične magazine i džepove. O tome je opširno pisao poručnik Nikolić, koji — opisujući ljeto 1942. godine — izvještava Dražu Mihailovića: »Iskoristili smo lepe dane za izvođenje obuke sa četnicima koji nisu služili vojsku i sa omladincima. Obuku smo izvodili zajedno Cvjetičanin i ja. Četnici kao i omladinci koji nisu služili vojsku imali su obuku gotovo svakodnevno, a sa onima koji su otslužili svoj kadrovski rok samo povremeno u dane kada se nisu radili nikakvi seljački poslovi. Na časovima prelazili smo sve vojničke predmete, a posvetili smo naročitu pažnju gerilskoj obuci boraca i njihovom nacionalnom vaspitanju. Interesovanje boraca bilo je veliko i časovi su uvek bili odlično posećeni. Među borcima zaveli smo takmičenje i na razne načine potstrekivali ih i davali volju za rad.

U poredo sa obukom boraca, izvođena je i obuka starešina: vođa trojki, desetara, vodnika i komandira. Rezultati ove obuke ubrzo su se pokazali još u prvim borbama sa komunistima. Borce brigade »Gavrila Principa« bili su najdisciplinovaniji u borbi i van nje, duh boraca se očeličio, u borbi su bili najhrabriji. Zbog svojih borača Brigada »Gavrila Principa« bila je čuvena. Ona je predstavljala glavni stub Četničke Dinarske Divizije; u svima borbama ona je učestvovala sa najvećim brojem boraca, kojima je bilo svejedno da li će se boriti u Bosni kod svoje kuće ili negde u Lici ili Sev. Dalmaciji, dok druge brigade nikada nisu mogle dati ni za jednu akciju ni 1/4 boraca kao ova moja brigada. Ali zato i broj poginulih bio je najveći i kada sam brigadu napustio penjaao se oko 350 za nepunih 6 meseci borbe sa komunistima .. .«

Svi Đujićevi »pobednički pohodi« završavali su zločinima i pljačkom. Stotine ljudi je odvođeno u talijanske zatvore. Svi s Đujićevih optuženičkih lista — ako se moglo doći do njih — utamničeni su u kninskoj Kuli. Nekad je među proganjanima i zatvorenima bilo i onih koji nisu imali baš nikakvu vezu s narodnooslobodilačkim pokretom, ali su — neovisno o razlogu — bili na Đujićevoj crnoj listi. Ponekad su čak zatvarane žene ili djevojke, koje bi odbi-

le da budu popove ili Bogunovićeve milosnice. Začudo, dešavalo se da neke od tih Talijani puste iz zatvora utvrdivši da se nisu ogriješili o režim okupatora. Nema sumnje, takvih slučajeva je malo, i obično je detaljnijem preispitivanju predstojala jaka intervencija. U jednom slučaju kod Talijana je čak intervenirao — protiv Đujića — Đujićev politički savjetnik i, po shvaćanju mnogih, najbliskiji prijatelj, Stevo Radenović. O tome slučaju je sačuvan talijanski dokument od 20. oktobra 1942. godine: kako je vojvoda Momčilo, a potom i Mane Rokvić, pokušao silovati zaručnicu brata Radenovićeve supruge, Ljubinku Čekrliju, koja je bila 8. jula 1942. godine sudionik »prve skupštine ženske četničke akcije u Kninu« i jedna od 25 bolničarki Dinarske divizije.²⁸ Kad im silovanje nije uspjelo, uhapsili su je. Nakon dvomjesečne istrage, komandant karabinijera divizije »Sassari« u Kninu major Atomio Orazzo je ustvrdio:

»Dana 24-VIII-1942. po nalogu od popa Dujića bila je uhapšena u Botsanskom Grahovu i prebačena u tamnicu Kninske tvrđave, gospođica Čekrlija Ljubica p. Riste i Jovana Mutić od 22 godine, srpsko-pravoslavna, optužena radi komunističke propagande. Po iscrpljenim podacima sa druge strane je utvrđeno, da je Čakrlija bila uhapšena, radi toga što popu Đujiću i Mani Rokviću nije uspjelo djevojku za svoje pobude iscrpiti (predobiti), jer im je odbila sve njihove ponude i tako ostala vjerna svojem zaručniku, bratu žene poznatog narodnog poslanika Radenovića. Uzevši gornje u obzir i budući je ista slabog zdravlja i nije mogla odoliti težini zatvora, ova komanda predlaže, da se ista otpusti iz zatvora.«²⁹

Bilješke

¹ AVII, 157, 20/1-1-3.

² Isto.

³ Zb. NOR, V/5, 487.

⁴ Isto, 422.

⁵ *NOB u Dalmaciji*, 2, 830.

⁶ Tito je u augustu 1942. pisao za radio-stanicu »Slobodna Jugoslavija« da je »talijanska ofanziva slomljena kod sela Tupaie«.

⁷ *NOB u Dalmaciji*, 2, 830. Komandant 3. ličkog NOP odreda, Đoko Jovanić piše: »Nekoliko stotina četnika popa Dujića, koncem jula i početkom augusta, napalo je na slobodnu teritoriju od Knina ka Srbu. Zaposjeli su Tiškovac, zauzeli Maglaj i Šuplje brdo, zapadno od Srbskog klanca. Prijetila je opasnost da se probiju u srpsku dolinu. Iz štaba odreda u Doljanima odlazim na položaje u rejon Srbskog klanca, koji drži bataljon »Bude Borjan«. Sa 2. bataljonom 3. odreda, koji je desno od »Bude Borjana«, vršimo protivnapad i zauzimamo Maglaj, ali ne i Šuplje brdo, gdje nam ginu 3 druga iz 1. čete . . . Zajedno sa Sjeverodalmatinskim odredom vršimo napad na četnike u rejonu Velike Popine. Četnika ima oko 200. Prva četa »Biće Kesića« u 4 sata 3. augusta zauzima Šuplje brdo. Opkoljavamo četnike u Ljutici. Cijela Velika Popina je u našim rukama. Borbe se vode na Goljoj Mili. Oko 13 časova neprijatelj dobiva pojačanja od 100 do 200 četnika iz Otrića, koje podržava talijanska artiljerija i avijacija. Bataljon »Bude Borjan«, koji drži položaje na Otriću, odstupaju. Gine dosta naših boraca. Četnici jure preko Popinskog polja, zaposjedaju Podljud i oslobađaju svoje na Ljutici. . .« (Đoko Jovanić, *Ratna sjećanja*, rukopis, str. 272—273)

⁸ Zb. NOR, XIV, 463-466.

⁹ Pseudonim pukovnika Dimitrija Uzunčevića vojvode Vodenskog.

¹⁰ AVII, 151, 35/3.

¹¹ Isto, 262, 52-1/28.

¹² AIHRPD, KP-25/81.

¹³ Isto.

¹⁴ AVII, 151, 50/5-1.

- ¹⁵ Zb. NOR, V/7, 16.
Tada je od Novakovića komandu u Padenima preuzeo kapetan Marko Crljemca.
- " Na Kosovu je komandant bio vojvoda Vlade Novaković.
NOB u Dalmaciji, 3, 505—513.
- " Isto, 538.
- ²⁰ Isto, 403.
- ²¹ Isto, 538.
- ²² Isto, 548.
- ²³ Isto, 531.
- ²⁴ Isto, 688.
- ²³ Isto, 692.
- ²⁶ AVII, 2c, 14—16.
- " AVII, 154, 34/3.
- ²⁸ *NOB u Dalmaciji*, 2, 151.
- " AVII, 262, 49-1/4.

»Oderali tri živa katolička popa«

U augustu 1942. godine naglo počinje mijenjanje prilika i odnosa u sjevernoj Dalmaciji. To je vrijeme snažnog prodora narodnooslobodilačkog pokreta u svim dijelovima Dalmacije. »Dolazak srpskih i crnogorskih proletarskih brigada jako je djelovao na stanovništvo, pa i na same četnike«, ocjenjuje u augustu štab 4. operativne zone NOPO Dalmacije. Razložno je utvrđeno da je »situacija u Kninskoj krajini svakim danom sve bolja«. ¹ Raspopljeni vojvoda Momčilo je pak i dalje pravio spiskove svojih pukova i svojih žrtava, kadar da uvjerava Talijane kako »čvrsto drži situaciju u rukama«. S pohoda prema Livnu ušao je u Knin, okićenog automobila na kojem je Periša Dobrijević, ² četnički pjesnik i pisac nadriskečeva i drama o vojvodi Momčilu, ispisao ćirilicom »Osvetnik Kosova«. U štabu talijanske divizije su ga dočekali suzdržano, kako pop nije navikao. Pop koji je vojvodovao, pa i pored Uzunčevićeve prisutnosti u Strmici, uporno nastupa kao »zastupnik komandanta Dinarske divizije«, vjerovao je da će na smrti Paje Popovića graditi još uspješniju kolaboraciju, ali se dogodilo obratno. Mnogi, do ljeta bliski suradnici Paje Popovića su upravo po ceremonijalnom pogrebu, organiziranom uz talijanske bajonete, shvatili Pajinu dvoličnu igru. Pajin brat, Dušan Popović, odigrao je značajnu ulogu u procesu nove diferencijacije, tako da se četnicima u tadašnjoj mobilizaciji »nitko nije javio«. Ima o tome podatak u analitičkom izvještaju štaba 4. operativne (dalmatinske) zone od početka augusta:

»Situacija u Kninskoj krajini svakim danom je sve bolja ... Ovakvom stanju i razvoju situacije u Kninskoj krajini pored naprijed navedenih razloga doprinosi, osim rada naših drugova, i rad šestorice Kninjana, bivših Pajinih saradnika. Već sam njihov povratak je mnogo odjeknuo po Kninskoj krajini, jer su skoro svi smatrali kao sigurno da su streljani. Njihovim povratkom je razbijena čitava kula, koju je na njihovoj smrti gradio pop Đujić ... Ovoj preorijentaciji koja se vrši u Kninskoj krajini doprinosi dobar i požrtvovan rad Dušana Popovića, brata Paje Popovića ... U razgovoru koji smo sa njim imali iznosio je dobro raspoloženje naroda za narodnooslobodilačku borbu i sve to veće povjerenje prema partizanima ...«³

Sve učestalije su Draži Mihailoviću slane vijesti da se »borbe sa komunistima redaju iz dana u dan, jedna za drugom: mi se branimo, a oni stalno napadaju i uspevaju ... nismo im mogli sa uspehom odolevati«. ⁴ Nemoćan da u borbu pokrene sve dijelove Dinarske divizije, Đujić je 9. augusta formirao »udarni bataljon od 400 ljudi«. Taj bataljon je imao zadatak da zaustavi prodore jedinica NOVJ od Drvara prema Kninskoj krajini. S tim bataljonom Đujić je u drugoj polovici augusta držao položaje oko Tiškovca. Izvještavajući o tome, obavještajni oficir 5. krajiškog odreda Dane Tanjga sredinom augusta piše da »Đujić sa svojim drži položaj oko Tiškovca«, a da su »mobilisani četnici koji su držali položaj na Stožićima« otišli kućama. I dalje je na

položaju nasuprot partizanskog rasporeda ostao Mane Rokvić »sa svojih oko 70 ljudi«. Seoske čete Bogunovićeovog puka »Gavrilo Princip«, teško pokretljive, zadržavale su se u svojim selima, odnosno svaka od tih seoskih jedinica, vodova ili četa, »drži položaj oko svoga sela«. Ti grahovski četnici su na sve načine davali partizanima do znanja da nisu za borbe, a uključuju se u njih samo zbog toga što ih — poticani od vojvode Momčila — »tjeraju Mane Rokvić i Čučuz«. Tanjga je od svojih suradnika iz jugoistočne Like saznao »da bi se mogao Đujić povući sa sadašnjeg položaja, kao da predosjeća napad. Što se tiče naroda četničkih sela oni nisu raspoloženi za nikakav otpor«, ali ih terorizira »u svakom selu po nekoliko bandita«. Čak i na Jelinom polju, na Dinari, gdje su se četnici stalno okupljali, četrdesetak četnika je početkom augusta, kad su saznali da su partizani zauzeli Livno, poručivalo »da bi se oni predali bez borbe«, odnosno — u slučaju napada — »svakako neće davati otpor«. Za jednog od četničkih komandira, iz sela Luke, Đujić je saznao da je s partizanima »u stalnoj vezi«, pa gaje zatvorio; »banda« gaje — piše Tanjga — »tukla«. Nekoliko mjeseci kasnije, kad proletarske jedinice prodru preko Dinare u Kninsku krajinu, pokazat će se da je Tanjgina augustovska informacija o tome kako se »u slučaju našeg napada sa jačim snagama može računati s potpunim rasulom« četnika, bila točna. Od zapadnobosanskih četnika najžešći su bili Rokvić i Čučuz, a Brane Bogunović »se stalno šeće automobilom Knin — Grahovo i izgleda dok osjeti za napad da će kidnuti.«⁵

Sumnjičav prema svemu i svakome, stalno u procijepu između svojih nametljivo ambicioznih kolega, vojvoda, antihrvatski, šovinistički opterećen, a prilikama i talijanskim pritiskom primoran na suradnju s ustašama, nikad dovoljno siguran u često mijenjane talijanske stavove, koji su ga tren hvalili i darovali, a tren potom smatrali da prema »četnicima popa Đujića ne treba biti široke ruke«, jer »ne ulijevaju mnogo povjerenja«⁶ vojvoda Momčilo je krajem augusta imao dojam, i to s mnogo razloga, da gubi tlo pod nogama. Smetali su mu pukovnik Uzunčević, i samovoljni, prevrtljivi, samoljubivi Mane Rokvić, nervirala su ga braća Cićvare iz Gračaca, koji su stalno tražili nekakvu samostalnost, kao i braća Marići... U njegovom rodnom Topolju sve učestalije se čuo glas partizanske propagande, a Golubić, gdje se poslije bijega iz Drvara usidrio Rokvić sa »180 Bosanaca, nešto Ličana« i stotinjak »prisilno mobilisanih iz domaćih sela«⁷ naglo je svrstavan u partizanske redove. Činilo se vojvodi Momčilu da su »ponajviše za komunistički teror krivi« Jošo Durbara u Topolju i golubički gimnazijalac Stevo Opačić, sin jednog od najbogatijih seljaka onoga kraja. U nekoliko navrata je tražio od najpovjerljivijih četnika da tu dvojicu »na svaki način likvidiraju«, kao i brata Paje Popovića, Dušana i Nenada Sinobada, koji je pored strahovitog Rokvićeovog terora »uspio da sa nekolicinom ljudi održi sastanak u samom Golubiću«. Krajem augusta, kad se vraćao iz Knina sa sastanka u štabu divizije »Sassar«, gdje je bio utanačavan plan septembarske ofenzive u pravcima Grahovo—Drvar i Grahovo—Glamoč, na ulazu u Golubić je saznao da je u selu partizanski komandir osamnaestogodišnji Stevan Opačić. Prije rata je često zalazio u Opačićevu kuću. Majka Opačićeva je iz Topolja, od Jejina, Đujićeva susjeda. Vojvoda je na brzinu prikupio grupu domaćih četnika i naredio im da opkole kuću Opačićevih, nad Butužnicom, blizu željezničke stanice, između škole i crkve. Đuro Reljan je prije četnika doletio k Opačićima. Zadihano zove Stevićeovu majku Milicu:

— Četnici ti kuću opkoljavaju!

Mladi partizanski komandir je prethodne noći došao u selo kriomice iz Donjeg Lapca, gdje je završio oficirsku školu. Čuo je Reljanovo upozorenje i, uvijek oprezan, iskočio kroz prozor na zadnju stranu kuće i domogao se vinograda. Četnici su ga opazili i počeli bjesomučno pucati, ali — sudeći po ishodu — čini se da ni jedan nije gađao u mladića. Kad je partizanski komandir umakao, u dvorište velike kuće Opačićevih je ujahao vojvoda Momčilo sa svojim pratiocima. Pucnjava se još čula. Pop s konja psuje majku Milicu, pa kaže:

— Odi gore, eno ti tvoje kopile na straniku leži u krvi!

Majka sluti: živ je njen sin. Sto bi, inače, četnici i dalje pucali:

— Ne bi vi njega ni mrtva smjeli ostaviti, a kamo li ranjenog. Nosali bi vi njega, da se junačite nad mrtvim junakom.

Jedan od vojvodinih pratilaca, poručnik kraljeve garde, komšija Opačićevih iz Golubića, Duro Vunduk, koji je više vremena provodio kod vojvode Birčanina u Splitu, nego na položajima, zamahnu kundakom na ženu, a ona stoji stameno, drska iz straha za sina:

— Bijete žene, kad junake ne možete!

Vojvoda ne sjahuje. Naređuje Milici da četnicima za ručak pošalje četiri pršuta, mješinu sira, bačvu vina, deset peka bijelog kruha i pogače, pa kad sve to spremi da pošalje i kćer Olgu da služi četnike. Majka Milica neće s vojvodom da razgovara. Četnicima govori:

— Poručite vojvodi Đujiću — kao da on nije tu, i kao da ga ne zna od rođenja — da ću ga i nahraniti i napojiti, kako zapovijeda. Kćer mu ne šaljem. To su Turci radili. Srbi nikada. Ako ovdje ima Srba!

Đujić je, pamte mnogi već i stoga što je priča u par dana pronešena svim selima Tromeđe, »ošinio konja i bijesno odjahao prema crkvi«.⁹

Više prikriveno nego otvoreno, Kninska krajina je sve vidljivije svrstavana na drugu stranu od Đujića. Vojno-političko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u Dalmaciji je s razlogom tvrdilo da »i u samom četničkom taboru dolazi do velikog podvajanja«¹⁰ i da bi mnogi četnici rado predali oružje, pa čak bi »i da priđu partizanima, ali se boje represalija od strane Talijana i Đujića«. Poslije Đujićevog prepada na kuću Steve Opačića, štab 4. operativne zone (dalmatinske) je povjerovao da se u Golubiću »nalazi glavni štab Đujića«. Majka Stevića Opačića je svojim držanjem toliko osokolila Golubićane, da je profesor Nenad Sinobad uspio da »pored sve straže, održi zbor u obližnjoj šumi, na kojem je bilo oko 100 seljaka«.¹¹

Štab 4. operativne zone je u dva navrata pokušao da organizira zasjedu i zarobi ili ubije vojvodu Đujića. Prvi put je zadatak povjeren Đujićevom susjedu iz Topolja, Joši Durbabi. Primivši naređenje od komandanta zone Vicka Krstulovića, Durbaba je iz 1. dalmatinskog bataljona izabrao četiri borca — Milana Grubića, Miloša i Todu Sinobada i Boška Žunića. Prevalivši dugi put iz Livanjskog polja, Durbaba i njegovi borci su postavili zasjedu na cesti Strmica—Knin, kod Bolandže. Dvije noći su uzaludno čekali. Predzoru trećeg dana njihov suradnik iz Golubića, Jovo Vuković ih je obavijesto da je »pop otputovao u Split«, a da su četnici naslutili borce u zasjedi, pa ih — »eto sad, raspoređujući se u zaleđu zasjede, na Plješivici i Vršini« — opkoljavaju. Zahvaljujući Durbabinoj snalažljivosti i odlučnosti njegovih drugova, probili su se kroz četnički obruč prosljeđivši prema partizanskom logoru na Podiću.¹²

Sljedeću zasjedu je postavio 1. bataljon 2. dalmatinske brigade 26. septembra. No, prije nego što je išta poduzeo, bataljon je povučen procijenivši da

teren »apsolutno ne odgovara predviđenom zadatku«. Sutradan je zasjedu postavila grupa boraca. Ujutro 27. septembra sačekali su Đujićev auto, ali u kolima je bio samo šofer; vojvode Dujića ni ovoga puta nije bilo.¹³

Početkom septembra Jošo Durbaba je sa 16 partizana još jednom pokušao uhvatiti popa Momčila. Đujić je i ovoga puta izbjegao zlu kob, ali je njegov 4. bataljon puka »Petar Mrkonjić« tučen kao nikad do tada. Sutradan, 3. septembra komandant četničkog bataljona Nikola Berić i komandir jedne četničke čete Stevan Novaković su, na zahtjev popa Momčila, poslali »bratu Joši Durbabi komandantu partizanskog odreda« pismo:

»Jakom špijunažom u korist vašu saznali ste, da se je naš bataljon nalazio na položaju i izvršili ste napad na nas i tom prilikom zarobljeno nam je nekoliko boraca, a ima verovatnoće da se je neki od boraca i sam predao. Jošo neka ti je na znanje da nam odmah čim primiš ovo pismo pustiš sve naše borce . . . Ako mi ne vratite naše borce, biću prinuđen da uništim sve partizanske familije i to:

1. Za Lazu Bjelića iz sela Strmica — ubijamo Joše Durbabe ženu i sina i sve mu spaljivamo.

2. Za Đuru Kotaraša, uništavamo i ubijamo ženu Marka Durbabe i sve njegovo, koji je tamo sa dve ćerke.

3. Za Jejinu Todu ubijamo i uništavamo Dujića Nikolu i svu njegovu familiju, čiji je sin kod vas Veljko.

4. Za Stevu Čuruviju ubijamo oca i mater Mile Dujića, koji je kod vas.

5. Za Medića Đorđa ubijamo i poništavamo Žabarovu familiju.

6. Za sve ostale naše ljude koji su jutros tamo zarobljeni ili se predali vama, imaju se svi pustiti kućama sa oružjem i priborom, u protivno će biti sve familije pristalice partizana uništene i spaljene. Ovo isto važi i za selo Kninsko Polje.«¹⁴

Četnici su Durbabi poslali pismo po njegovoj staroj majci Anđeliji. Zaboljela ga je pomisao da bi mu četnici mogli ubiti malo dijete i suprugu, ali odgovarajući im na pismo nije dvoumio:

»... Vi znate da sam ja odnedavna pregorio sve svoje i samoga sebe. Meni je milija borba za slobodu pa makar sve izgubio, pa makar još živio samo jedan dan, nego li da me narod spominje kao izdajicu i prodanca... Ja vam savjetujem da se dobro promislite. Vi srljate u propast, jer kud ćete i što ćete, kad dođe dan slobode, a ako imate i malo pameti, morate znati, da se naš neprijatelj lomi i da mu je propast vrlo blizu.«¹⁵

Ovoga puta četnici se nisu usudili da izvrše prijetnju. Zapravo, u noći kad je pokolj nevinih zakazan po Đujićevom naređenju Topoljčani su iz opkoljene kuće Joše Durbabe domišljato izveli njegovu ženu i sinčića, te ih odveli partizanima.

Jake partizanske snage na grebenu Dinare su unijele velik nemir u četničke redove i primorale Talijane da užurbano pripreme operaciju »Dinara«, kojom su htjeli ponovo okupirati jugozapad Bosanske krajine i prodrijeti u Livno. Operacija je provedena u suglasnosti s Nijemcima koji su, poslije sloma na Manjači i gubitka Jajca, sa svoje dvije divizije, ustašama i četnicima Rade Radića vodili ofenzivu s linije Šanski Most—Bronzani Majdan—Turne—Donji Vakufu pravcu Mrkonjić Grada i Jajca.

Vrhovni štab NOPO i DVJ je za pripremanje talijansko-četničke ofenzive saznao s više strana. Najviše podataka o tome je bilo u Đujićevom pismu Urošu Drenoviću odnosno Bogdanu Iviću. Četnik Mito Miljević, ubijen sredi-

nom septembra, održavao je veze i s Ivićem i s Drenovićem. Iz uhvaćenog pisma popa Đujića — piše 15. septembra komandant 4. krajiške brigade Milutin Morača Vrhovnom štabu — »vidi se da okupator, zajedno sa četnicima, sprema ofenzivu prema oslobođenom teritoriju Bosanske krajine«. Računalo se da će u ofenzivi sudjelovati »do 15.000 okupatorske vojske, 20 tenkova i topova raznog kalibra i četničke snage u Kninu, Krajini i Grahovu«. Po pismu popa Đujića, očekivalo se da će talijansko-četničke snage »biti upućene na Drvar u dva moguća pravca: cestom Knin—Grahovo—Drvar i, koristeći Tiškovačku dolinu, porušenom prugom prema Trubaru i Kamenici«. Međutim, više je pažnje trebalo pokloniti drugoj varijanti, također navedenoj u Đujićevom pismu: da Talijani i četnici udare »cestom Grahovo—Livno radi veze sa četničkim ostacima u pl. Staretni (Ivić) i četnicima u Crnoj Gori (planini povrh s. Crni Vrh do Mliništa)«. ¹⁶ Krajem septembra, Talijani su — najavljujući ofenzivu — iz aviona bacali letke sa četničkom propagandom. ¹⁷

Operacija »Dinara« je angažirala sve raspoložive četničke jedinice Dinarske divizije, kojom je preko svog »opunomoćenika na terenu« pukovnika Dimitrija Uzunčevića komandirao vojvoda Birčanin. Iz Vrlike, Sinja i Aržana napad na slobodni teritorij je počeo 20. oktobra. Ključni pravci napada usmjereni su prema Livnu i Duvnu. Dio Dinarske divizije s Talijanima istovremeno je zaposjeo obrambene položaje ispred Bosanskog Grahova, budući da je grupa partizanskih brigada pod komandom Koče Popovića 10. oktobra dobila »zadatak da manjim odjeljenjima prodre u neprijateljsku pozadinu ka Strmici, Vrlici i ličkoj pruzi«. ¹⁸ U operaciji »Dinara« četničku grupu koja je vršila ispade s grabovskog sektora prema Livnu vodio je pop Đujić, a Mane Rokvić, koji je Đujiću sve više smetao u ambicioznoj karijerskoj kombinatorici, da bi dobio neku pomoć kod Talijanskih generala, poduzeo je »kaznenu ekspediciju« u Poljičkim selima Gata, Tugari i Ostrvice, gdje je uz svesrdnu pomoć kaluđera i talijanskih oficira ubio 190 ljudi, žena i djece. ^{18a} Poručnik Nikolić o tome izvještava Mihailovića:

»Krajem septembra meseca Mane Rokvić na zahtev Komande Talijanske Divizije »Sassari« čijoj se vlasti jedino i pokoravao, preduzme akciju protiv hrvatskih sela iznad Splita i Klisa ka Sinju. Kako je u izgledu bila dobra pljačka uspeo je da sakupi oko 120 boraca vičnih njemu — sve same aramije — i pođe u akciju.

Kako je docnije sam pričao i otvoreno se hvalio, uspeo je da spali 19 hrvatskih sela i da pobije sav narod — govorio je da je samo u jednom selu zapalio školu zajedno sa svima đacima i učiteljima. Prilikom ove akcije na misteriozan način gine akt. vazduh. p. poručnik Ilić, rodom iz Drvara ¹⁹, od mitraljeza i ako tada nije bilo borbe, kako je poginuo ko ga je ubio i zašto niko nije smeo da pokuša da rasvetli. Piena od ove akcije bilo je dosta — svega i svačega. Kao posledica ove akcije imali smo: celokupno dalmatinsko hrvatsko stanovništvo protivu sebe kao i 6000 novih partizana, koji su posle tog slučaja listom prilazili vodi dalmatinskih partizana Vici Buljanu, tako da je bilo slučajeva da je narod čitavih dalmatinskih ostrva prelazio u partizane (slučaj sa stanovništvom ostrva V. in M. Iž kod Zadra). Mnogi od nas bili smo protivni ovoj akciji, ali samovolji Mane Rokvića koga su štitili talijanske i hrvatske vlasti niko nije mogao stati na put, pa čak ni sam vojvoda Đujić. Zbog prednjeg tražili smo da se Mane Rokvić isključi iz organizacije kao apsolutno štetan. Umesto toga dolazi dekret o njegovom unapređenju u čin četničkog vojvode, a unapreden je na predlog kapetana Ivaniševića. Taj Mane Rokvić, do

rata šloser kod Šipada u Drvaru, odjednom je postao bujer. Njegova žena nosila se po poslednjoj modi i postala velika dama; stanovao je u ustaškom hotelu >Grandu< u Kninu, a kao nagradu za verno služenje Pavelićevim ustaškim vlastima dobija na poklon od Pavelićevog Župana Davida Sinčića automobil marke >Ford< poslednjega modela. Sve ovo grizlo me je i jelo, ali sam bio suviše nemoćan da ovo sprečim, počele su se raditi grozne stvari, mito i korupcija uzimale su maha.«²⁰

Podžupan velike župe Cetina, Jurij Stanojević, 5. oktobra je obavijestio ustaško ministarstvo unutrašnjih poslova (»Tajništvo Ministra Artukovića«) i »Obćeg Upravnog Povjerenika kod Višega zapovjedništva talijanskih oružanih snaga Slovenija—Dalmacija« (Supersloda):

»Dne 1. listopada oko 6:30 sati četnici su iz Omiša pod vodstvom svojih i talijanskih časnika pješke krenuli u selo Gata, Naklice, Zvečanje i Čišla. Na putu prema Gatima susreli su 6 devojaka (mljekarica) koje su silovali i zatim ubili. U Gatima su od reda palili kuće i klali žene i djecu i starce i ljude. Po do sada dobivenim podacima u Gatima su ubili 85 osoba i skoro sve kuće zapalili, u Zvačanju preko 20 ubijenih i mnogo kuća zapaljeno, u Čislama 18 ubijenih i mnogo kuća zapaljeno, u Naklicama 1 ubijen i jedna kuća zapaljena.

Četnici su dne 2. listopada 1942. g. palili i pljačkali u selu Gatima. Oko 14 sati su povučeni te su odputovali preko Mravinaca i Klisa u Dugopolje. Dne 2., 3. i 4. listopada četnici su palili kuće i haraćili po selima Dugopolje, Kotlenice, Dolac Gornji i Srijane. O ljudskim žrtvama u Dugopolju i Kotlenicama nemamo podataka, dočim u Docu Gornjem i Srijanama ima po nekoliko ubijenih. U Srijanima je ubijen i mjesni župnik . . .

Pojava i djelovanje četnika pod vodstvom talijanskih vojnih vlasti na području ove Velike Župe nimalo ne doprinosi smirivanju, nego naprotiv jača partizanske redove, jer narod videći s jedne strane nemoć naših vlasti, a s druge postupak Talijana, rade se priklanja partizanima . . .«²¹

Uz taj krvavi poljički pir, četnici su prodrli i u Dugopolje kod Sinja: selo su spalili, a 31 starac, zatečen u selu, zločinački je ubijen.²² Prethodno su u septembru, u vrijeme talijansko-četničke operacije >Albia< protiv partizana na Biokovu, četničke jedinice bivšeg advokata, rezervnog majora Petra Bačevića »zapalile i potpuno uništile« 17 hrvatskih sela prodirući na makarsko primorje preko Ljubuškog i Imotskog. Izvještavajući o tim zločinima, Bačević je pisao Draži Mihailoviću da su četnici njegove »kaznene ekspedicije« između Ljubuškog i Krgovca »oderali živa tri katolička svećenika« i da su »ubijali sve muškarce od 15 godina na više«.²³ Draža Mihailović je na to odgovorio: »Zadovoljan sam sa vašim izveštajem o izbijanju na more. Iskoristite ovu akciju da se postavi siguran kanal za vezu sa Dinarskom divizijom. Na ovome kanalu postaviti naše odrede a pored ovih i hrvatske odrede kojima na čelo staviti Hrvate oficire koji su se ranije stavili vojvodi na raspoloženje. Posle ovoga za najkraće vreme Vi zajedno sa dinarcima treba da raščistite prostoriju između: Mostar—Konjic—Visoko—Travnik—Jajce—Livno, Dinarce postaći na jači rad i što hitniju organizaciju i aktivnu borbu protiv komunista i ustaša.«²⁴

Ono što su između Vrhovca i Ljubuškog, te u Pagicima uradili Bačevići i Rokvićevi četnici, u Biteliću kod Sinja učinjeno je po naređenju popa Đujića. Satnik Zambata o tome piše Obćem vojničkom povjereništvu kod *Superslode*Z. novembra, još bez podataka »o poginulim seljanima«. Satnik Zambata se žalio na »talijanske vojne snage«, koje su 21. oktobra »sa 360 četnika

iz Knina« upale u Bitelić, »te je poduzetom akcijom popaljeno 220 kuća, otjerano oko 400 ovaca, krupne stoke 24, 33 konja i magaradi«. Četiri dana kasnije Đujićevi četnici su u Otišiću uhvatili šest seljaka koje su proglasili komunistima. U Ribariću su oružnici zahtijevali da im četnici predaju Duška Vunića, Radu Vunića, Stjepana Miletića, Stanka Marića iz Stankovaca, te Antu Pelaića i Antu Jurjevića iz Vodica. Zambata se žali na četnike jer »uhapšene nisu htjeli predati oružnicima, navodeći da uhvaćene komuniste moraju predati talijanskim vlastima«, a potom su ih strijeljali sve osim malodobnog Ante Marića.²⁵

Zbog ponavljanja četničkih zločina u hrvatskim selima, general Roatta je 15. oktobra vodio duge razgovore s »poglavnikom« Antom Pavelićem. Rim će tri dana kasnije obavijestiti da je postignut »sporazum s Poglavlnikom u vezi s »četničkim« formacijama dobrovoljne milicije za borbu protiv komunističkih«. Na sastanku Roatta — Pavelić je »u cilju spriječavanja izgrede od strane četnika« dogovoreno da se »ponovo uputi opomenu rukovodiocima Trifunoviću i Jevđeviću, uz prijetnju da će se jedinicama čiji vojnici izazivaju izgrede obustaviti snabdijevanje životnim namirnicama i novcem«, ali o razoružavanju četnika Roatta nije htio ni govoriti, osim u slučajevima kad se dokaže krivica određenih jedinica. Pavelić je Roatti dao »na raspolaganje 3000 ljudi hrvatske vojske«, ali je — izražavajući pouzdanje samo u ustaške jedinice — pri tome »ukazao da se ne može računati na hrvatske katoličko-muslimanske dobrovoljne formacije, jer, kako sad stvari stoje, moral i držanje stanovništva nisu takvi da osiguravaju formiranje pouzdanih jedinica«.²⁶

Mane Rokvić nije pozvan ni na kakvu odgovornost, ali će Đujić — gradeći i na ovom slučaju svoje značenje — preko svojih ljudi, kojima je u kninskom ustaškom »vrhovničtvu« vjerovano, ustaše uvjeriti da se odred Mane Rokvića »nakon njegova pohoda u sela Gata i Ostrvice« potpuno raspao, »a radi svađe u diobi pljena«. Ustašama je rečeno daje Rokvić, izmijenivši potpuno svoj prethodni, suradnički odnos spram ustaša, »izgubio svaki oslon u ovom kraju«.²¹

Dok se u ustaškim komandama i raznim »vrhovničtvima« još žustro raspravljalo o četničkim zločinima, koji su na sve načine opisivani i procjenjivani²⁸, Talijani su u Kninu organizirali paradu »sjedinjenih odreda« talijanske vojske, ustaša i četnika. Parada — podžupan u izvještaju od 5. novembra kaže: »mimohod vojske, koja je sudjelovala u borbi protiv partizana« — je održana pred komandantom divizije »Sassari« generalom Berardijem 4. novembra.

Postrojene talijanske, ustaške i četničke jedinice Berardi je euforično hvalio »za njihovo držanje u borbi«, a poslije njegovog govora uslijedio je »mimohod i to tako, da prva bude hrvatska vojska, za njom talijanska, a zadnji četnici. Kad je prošla hrvatska i talijanska vojska pred generalom je iztupio zapovjednik četnika bivši jugoslavenski častnik Boško Asanović te rekao: »Gospodine Generale mi se niesmo sa Hrvatima pomirili, a niti ćemo se ikada pomiriti, za Vas ćemo sve dati, ali znajte da za hrvatskim stopama nećemo marširati, prošle godine su nas klali. Mi ćemo vama dati počast, ali korak na lievo, a ako Vam nije po volji izvolite primite naše oružje, mi nećemo da nas Hrvati vode.« General mu je preko svog tumača odgovorio: »Što imate vi sa Hrvatima, pred Vama je general talijanske vojske. Vi meni dajete počast, a ne hrvatskoj vojsci, izvolite izvršite pozdrav.« Na to je zapovjednik četnika poveo četnike i dao počast generalu, ali drugim smjerom tj. van linije kuda je pro-

marširala hrvatska i italijanska vojska . . . Kada su četnici poslije mimohoda prolazili kroz ulice Knina pjevali su izazovne pjesme: »Oj Hrvati mi ćemo Vas klati, kad se Pero iz Londona vrati — Paveliću jebem li ti nanu, tebe četnik čeka na megdanu,²⁹ te vikali doli Hrvatska Država, koja pomaže partizanima, doli hrvatska vojska. Kad su prolazili sa željezničke stanice vikali su: doli Pavelić, doli Ustaška Hrvatska, Živio kralj Petar. Ovo su sve četnici učinili ne kao pojedinci, već u stroju . . . Iz ovoga je jasno, kakave su posljedice nastupile usljed duge promičbe, koju pop Momčilo Đujić vrši između četnika kninske okolice . . . Napominjemo da je u mimohodu sudjelovalo oko 400 naoružanih četnika . . .«³⁰

I Talijani i ustaše su, neovisno o stvarnoj četničkoj hijerarhiji, od uspostavljanja Dinarske divizije smatrali popa Momčila Đujića komandantom te divizije. Za njih je on uvijek bio »komandant svih četnika od Knina do Ogulina«. Prije reorganizacije formacija i komandiranja, kad su uspostavljeni korpusi i brigade, a uz komandu divizije uspostavljena nadređena joj »divizijska oblast« s Đujićem na čelu, u oktobru 1941. godine ustaše u Kninu su Đujića vidjeli kao »zapovjednika divizije«. Po njihovim saznanjima, uz popa su se u štabu nalazili: Dimitrije Uzunčević, bivši jugoslavenski pukovnik, rodom iz Vranja i Vojo Perišić, bivši jugoslavenski satnik, rodom iz Ivanjice (»ovaj posljednji vrši dužnost adutanta divizije«). Po njima, divizija je imala pet pukova. Ne spominju Đujićev puk »Petar Mirkonjić« ni gračacki puk »Vožd Karađorđe«, ali zato bukovački četnički odred smatraju 5. pukom. Divizija je, po podacima Ustaške nadzorne službe, u oktobru imala tri do tri i po hiljade ljudi u pukovima:

- »Kralj Aleksandar«, premješten iz Drvara u Grahovo, »odakle se je djelomično spustio u Strmicu i okolicu«. Od puka se odvojio odred žandarmerijskog narednika Branka Torbice. Uz komandanta Rokvića je ostao samo »jedan odred od 150 ljudi od najgore vrsti razbojnika i pljačkaša sa sjedištem u Golubiću«.

- »Gavrilo Princip«, grahovski sektor, ojačan Torbičinim odredom. Puk je »pod izravnim zapovjedništvom poručnika Cvjetićanina«.

- »Kralj Petar II«, sa četiri bataljona, sjedište u Strmici, komandant pop Đujić. Očito, ustaše su izmiješale podatke o »Mrkonjiću« i »Kralju Petru«, jer su ti pukovi povezani poslije prodora 3. ličke brigade u jugoistočnu Liku.

- »Onisim Popović«, sjedište u Kosovu, zapovjednik bivši jugoslavenski satnik Živko Mladenović, rodom iz Aleksinca, a njegov pobočnik, bivši jugoslavenski satnik Rade Ćuruvija iz Topolja. Komandanti bataljona: Savo Amanović, potporučnik iz Vrbnika (250 ljudi), potporučnik Boško Asanović iz Žitnića (280 ljudi), satnik Rade Ćuruvija (oko 600 ljudi), a 3. bataljon u Tepljuhu je ostao bez komandanta, koji je poginuo (150 ljudi).

- Bukovački puk pod komandom posjednika iz Knina Vlade Novakovića s potporučnikom Milanom Đučurom, iz Banje Luke i Đordem Nikolićem, iz Srbije (150 ljudi).

Po ustašama, u rajonu Gračaca djelovale su »dvije skupine: s jednom zapovjeda Branko Marić, a s drugom bivši jugoslavenski satnik Ciganović« (450 ljudi).³¹

Svih tih 3000 do 3500 četnika redovno »hranu dobivaju od Talijana: tjestenina, brašno, začini i kruh kojeg svakodnevno primaju, te još neke manje

stvari«, dok se »za meso brinu sami: ili ga pliene po svojim selima ili ga krađu, ili pak kolju ono blago koje je u borbama zaplijenjeno.«³²

Oko angažiranja četnika u jesenjim talijanskim operacijama, posebno u »velikoj operaciji protiv komunista na liniji Livno—Glamoč—Jajce«, bilo je i žustrih rasprava, kako u talijanskim tako i u četničkim i ustaško-domobranskim štabovima. Kad su u Split, u Birčaninov štab, doprle »sa više strana autentične vesti da su komunisti grupisali oko 14.000 partizana na prostoriji Jajce—Glamoč—Livno—D. Vakuf i da se u Livnu nalazi vodstvo komunističke partije Jugoslavije na čelu sa Titom, a uvidajući neposrednu opasnost za četničke jedinice dosadanje Dinarske divizije«, vojvoda Birčanin je — što javlja svom »gospodinu Ministru i dragom bratu« Draži Mihailoviću — otputovao u Sušak »da u štabu II italijanske armije izdejstvuje odobrenje, za jednu operaciju najširih razmera u kojoj bi uzele učešće ne samo naše jedinice, već i jedinice italijanske vojske«.

Istovremeno je vojvoda Birčanin rješavao i pitanje nadležnosti. Roatta mu je potčinio sve četničke jedinice u Lici, kojima je preko majora Slavka Bjelejca i Miloša Radojlovića (»sjeverna zona« i »južna zona«) komandirao generalštabni potpukovnik Ilija Mihić. Kapetan Radovan Ivanišević Raša načelnik štaba vojvode Birčanina, u vezi s tim piše majoru Zahariju Ostojiću 29. septembra:

»Mihić je zvanično i od strane samih Italijana (arm. đeneral Roata) potčinjen vojvodi, kome su izdati uredni dokumenti da može slobodno da se kreće po teritoriji V, VII i XVIII ital. arm. korpusa, t.j. po celokupnoj teritoriji koja je od strane Italijana okupirana (Hercegovina, Dalmacija, Lika, deo Hrvatske i Slovenačka).«³³

Krajnje sklon vojvodi Birčaninu, Roatta je rado prihvatio sve njegove prijedloge, mada će Dražinoj vrhovnoj komandi biti rečeno da je Talijanima »naturen plan za odlučnu bitku protiv komunista«. Međutim, kad je Roatta prenio svojoj vrhovnoj komandi u Rimu Birčaninove prijedloge, tamo je riješeno da u predstojećoj operaciji sudjeluje i Pavelićeva vojska. Komandant Glavnog stana poglavnika maršal Kvaternik je 23. septembra obavijestio Roattu o suglasnosti s operacijom između Dinare i Vrbasa, ali je otklonio (barem do 15. oktobra) mogućnost angažiranja ustaša i domobrana, ne samo stoga što su bili zaokupljeni borbama na drugim sektorima, već i zbog toga što je bilo neophodno dobiti njemačko odobrenje za ustaško-domobranske akcije izvan njemačke okupacione zone. »Sa hrvatske tačke gledišta«, pisao je Kvaternik Roatti, »ne bi bilo umjesno ... da se u ovoj akciji angažiraju četnici, s obzirom da je u tom kraju hrvatsko stanovništvo u većini i s obzirom na njihovo teško iskustvo s četnicima.«³⁴ Kad je Roatta — uz odluku da i pored ustaških prigovora na određenim pravcima u operaciji »Dinara« angažira četnike Momčila Dujića — prenio vojvodi Birčaninu Pavelićev i Kvaternikov stav, Birčanin mu je napisao rezignirano pismo:

»Izjavljujem, da iako stari protivnik komunističke doktrine, kao voda četničkog pokreta na jednom velikom području, nisam u stanju da pod ovako teškim uslovima branim pred Srpskim narodom i njegovom historijom kolaboraciju sa italijanskom vojskom.

Po sebi se razume da ovaj moj stav niukoliko ne obavezuje moje mlađe prijatelje i saradnike iz četničke organizacije. Oni mogu, pod ličnom odgovornošću, bez ikakvog ometanja sa moje strane, produžiti saradnju ako nalaze da moj način gledanja na stvari, ne odgovara narodnim interesima.«³⁵

Poslije Baćovićeve zločinačke akcije, kad je zapalio 17 sela, »oderao tri živa katolička svećenika« i na putu prema Makarskoj ubijao »sve muškarce od 15 godina na više« i poslije Rokvićevog zločina u Poljicima, što je učinjeno pod nadzorom talijanskih oficira, pitanje ustaško-četničkog sudjelovanja u operaciji »Dinara« se još više zapetljalo. Roatta je preko kapetana Radovana Ivaniševića, načelnika Birčaninovog štaba, obavijestio vojvodu — što vojvoda javlja Draži Mihailoviću 20. oktobra — »da se operacija uz učešće četnika uopšte neće izvoditi... iz bojazni da četnici ne izvrše pokolj Hrvata, kako se to već desilo, po njihovim obaveštenjima, u Biokovu i Omišu. Ipak, oni su i pored toga, što isključuju učešće četnika pod ovako teškom optužbom, zahtevali od Dinarske divizije da im ostavi na raspoloženje 500 četnika radi osiguranja boka jedne od njihovih napadnih kolona.«³⁶ Birčanin »gospodinu Ministru i dragom bratu« tvrdi da »taj predlog« nije prihvatio, našto je uslijedio prijeteći telegram generala Roatte:

»Molim da se dade na znanje Vojvodi Trifunoviću da ako odmah ne prestanu sa strane četnika nasilja prema hrvatskom i muslimanskom pučanstvu, biće obustavljena prehrana i plaćanje nadnica onim formacijama, kojima pripadaju krivci tih nasilja. Ako bi ta ilegalna situacija i napred trajala, preduzeće se strože mere.«³⁷

Birčanin Mihailoviću piše da je Roatti odgovorio s mnogo obzira (»Ako bi taj stav poremetio kolaboraciju, neće biti krivica Vojvodina, jer on ne može i nema prava da utiče na Ekselenciju (Roatta) da svoje već formirano mišljenje o potrebi strožijih mera prema četnicima izmeni«) i sa žaljenjem što je »čitavu godinu radio na jednoj strani, koja je Srbe koštala velikih žrtava bez nekakve osobite koristi« i što će »Vojvodi, ako ga komunisti i ustaše, koji su ga već osudili na smrt baš radi te kolaboracije, ranije ne ubiju, sigurno suditi njegovi Srbi za ovu nedovoljnu obazrivost«.³⁸

Vojvoda Birčanin je 22. oktobra pozvan kod novog komandanta 18. armijskog korpusa generala Umberta Spiga, što je tražio general Roatta, insistirajući na punoj kolaboraciji uz obostrano povjerenje. O tom razgovoru vođenom u Splitu 22. oktobra Draži Mihailoviću je 23. oktobra pisao generalštabni kapetan I klase Radovan Ivanišević: »Vojvoda, mada teško bolestan, prihvata taj poziv i odlazi na razgovor u italijansku komandu, bez znanja i odobrenja lekara, čime je naglo pogoršao stanje svog zdravlja. Komandant je bio doneo čvrstu odluku, da im otvoreno i u lice kaže sve što misli, što je, kako ćete videti iz priloženog opisa razgovora i učinio. Uzdržao se ipak da prekine dosadašnju kolaboraciju pre, nego to Vi naredite, a da bi dobio u vremenu dok dobije Vaš odgovor, on je prividno i privremeno likvidirao zategnute odnose.

Protivno savetima lekara koji su naredili apsolutan mir i izolovanost, g. vojvoda je naredio da dođe, pa mi je ležeći, slabim glasom, tako da sam ga jedva razumeo, rekao: »obavestite Gospodina Ministra o sastanku i zamolite ga u moje ime da mi objasni, da li da prekinem ili produžim kolaboraciju«.³⁹

Na to pitanje Draža Mihailović je »dragom bratu Vojvodi« odgovorio čestitkama »na pravilnom gledanju naše opšte stvari i visokom'shvatanju nacionalne linije koje se držimo u toku našeg rada«.⁴⁰

Roatta, dakako, nije mogao odustati od četničke suradnje. Neovisno o tome da li mu je vojvoda Birčanin zaista pisao ono što citira u pismu Mihailoviću, Roatta je u operaciji »Dinara« angažirao sve raspoložive snage Dinarske divizije, a to je bilo gotovo 1000 pušaka. Dan-dva prije nego što će te četnike povesti prema Livnu, pop Momčilo Đujić je u Splitu posjetio komandan-

ta talijanskog 18. armijskog korpusa i vojvodu Birčanina. U talijanskoj komandi je dobio zadatke u predstojećoj operaciji, a s Birčaninom je raspravljao 0 nekim emisijama Radio-Londona u kojima je četničko-okupatorska kolaboracija nazvana pravim imenom. Radio-London još nije — mada su Englezi imali potpun pregled situacije u jugoslavenskim zemljama — za Dražu i njegov četnički ravnogorski pokret rekao da je to pokret izdaje, još je uzdizao »četničku oslobodilačku misiju«, ali je septembra 1942. u dva navrata emitirao komentare u kojima se — to Birčanin piše Mihailoviću — »kaže da ima izvesnih grupacija koje saraduju sa okupatorom i zovu se četnici, mada to u stvari nisu, već sluge okupatora i izdajnici«. U tim saopštenjima, žali se vojvoda Birčanin svom »gospodinu Ministru i dragom bratu«, »skreće se pažnja četnicima Like, severne Dalmacije i Bosne da ne saraduju s ustašama, već da rade pod vašom komandom«. Ne zna vojvoda »sa kakvim ciljem i po čijem naređenju se daju ovakva saopštenja«, ali zna »da hude ugledu četničke organizacije i ubijaju ugled njenih vođa u narodu pa čak i među samim borcima«. Zaprepašćuje u Birčaninovom pismu Draži Mihailoviću pitanje: »Potrebno je da znam da li se oba ta saopštenja odnose na mene i jedinice kojima komandujem?« Kao da od okupacije nije organizirao izdajničku kolaboraciju, i to sa znanjem i odobrenjem njegovog »gospodina Ministra i dragog brata«. ⁴¹ U narednom pismu, 20. oktobra, Birčanin je emisije Radio-Londona nazvao »zločinačkom akcijom . . . protiv najnacionalnijih elemenata u zemlji«. Tražio je od Draže Mihailovića da intervenira kod izbjegličke vlade, a ne učini li se što vojvoda traži, vojvoda će — tvrdi — »po želji Srba ovih krajeva, pa i po želji izvesnih Hrvata, koji još nisu navukli crveni mantil, biti prinuđen da povedem otvorenu borbu sa tom londonskom gospoštinom«. I, eto, tu se pojavljuje pop 1 vojvoda Momčilo Đujić, dolazi 19. oktobra k Birčaninu javljajući se »kao tumač opšteg neraspoloženja« i kao »najistaknutiji vođa Srba ovih krajeva«. Četnički vojvoda Đujić je 19. oktobra 1942, poslije uspješno isplaniranog sudjelovanja u operaciji »Dinara«, od svog komandanta, vojvode Birčanina, »u ime 8.000 naoružanih četnika energično zahtevao da se prekine sa tom nenarodnom kampanjom iz Londona«, ⁴² to jest da Radio-London prestane govoriti kako »ima izvesnih grupacija koje saraduju sa okupatorom i zovu se četnici, mada to u stvari nisu već sluge okupatora i izdajnici«. ⁴³ Birčanin je Mihailoviću pisao da mu je »najistaknutiji vođa Srba ovih krajeva četnički vojvoda Momčilo Đujić« 19. oktobra »izjavio da ne sme da se vrati, a da svojim vojnicima neda obrazloženje, zašto se preko Londonske radiostanice slave partizani, a napadaju pojedini istaknuti nacionalni prvaci — Srbi ovih krajeva. Rekao sam mu da obavesti narod, da se to radi bez Vašeg znanja i odobrenja i da ćete Vi biti u stanju, da to sasečete u korenu.« ⁴⁴

Sovjetska vlada, potpuno obaviještena o prilikama i odnosima na jugoslavenskom ratištu, što neće uvijek pokazati pred zapadnim saveznicima, 16. novembra 1942. godine je nedvosmisleno upozorila jugoslavensku vladu u izbjeglištvu da je njen vojni ministar Mihailović »obustavio borbe u zemlji, čime je tamo izgubio sav autoritet«. Također je rečeno da se Mihailovićevi »ljudi u zemlji bore samo protiv partizana, i to u sporazumu i zajednički s Talijanima«. Sovjetska vlada je također jugoslavenskoj vladi dala do znanja da joj je poznato kako je »Mihailović pregovarao i sa Nedićem, i to u sporazumu s jugoslavenskom vladom«. ⁴⁵

Britanska sredstva javnog informiranja javno, a vlada svojim putevima sve upornije vrše pritisak da se četnici uključe u oslobodilačku borbu. »Le-

gendarni junak balkanskih planina«, Mihailović, prestaje biti tema britanskih novina, a sve više se piše o partizanima i njihovoj borbi. Nekoliko mjeseci kasnije, kad u London stigne izvještaj britanskog šefa misije kod Mihailovića pukovnika W. S. Baileya o Dražinom govoru kod Kolašina, u Lipovu (»... Sve dok Italijani budu naš jedini pravi izvor pomoći i opšte podrške, saveznici neće uopšte moći uticati na mene da izmenim svoj stav prema njima. Moji neprijatelji su partizani, ustaše, muslimani i Hrvati. . .«) britanska vlada je poduzela nekoliko oštrih mjera, koje su temeljito uzdrmale dotad razmjerno čvrst položaj jugoslavenske vlade. Churchill je upozorio kraljevskojugoslavenskog predsjednika Slobodana Jovanovića kako britanska vlada »nikada ne može opravdati pred britanskom javnošću ni pred svojim saveznicima stalnu podršku pokretu čiji se vođa ne dvoumi da jasno izjavi da su mu neprijatelji njegovi saveznici«, odnosno »da mu neprijatelji nisu njemački i talijanski osvajači njegove zemlje, nego njegovi zemljaci Jugoslaveni i vođa tih ljudi, koji se baš u ovome trenutku bore i daju svoje živote za oslobođenje vlastite zemlje od jarma stranih osvajača«.⁴⁶

Gotovo u isto vrijeme general Paolo Berardi, komandant divizije »Sasari«, zadovoljan prilikama u Kninskoj krajini, posebno stoga »što je srpski element odlučno nama sklon i sasvim dovoljno nama potčinjen«, štabu 18. korpusa je pisao i o popu Đujiću, koji se — po Berardiju — »sve više afirmira kod srpskog življa kao autoritativni vođa«. Zapazio je kod popa »tendencu, da se otrese od vojvode Trifunovića. Pop nastoji da lokalnoj politici pravoslavnog življa dade jedan jasan početak, koji bi se mogao okarakterisati u sljedećem:

- 1) Apsolutna nekompromisnost u odnosu prema Hrvatima nastojeći ipak da ne dođe do otvorenog neprijateljstva.
- 2) Borba do maksimuma protiv partizana.
- 3) Iridentizam srpski.

Prema nama pop — koji razumije koliko koristi može proizići za njegovu stvar od naše pomoći — pokazuje se lojalan i iskren prijatelj, iako često od njega moramo trpiti radi njegove neobuzdanosti, kao i od pojedinog njegovog sljedbenika. Velika većina manjih prvaka sigurno su nam privrženiji, kao što su i njihove niže starješine. Uistinu ne vole doći sa nama u kontakt čim im se pruži prilika, posebno sa našim obavještajnim uredima, da bi tražili šta je njima potrebno, na pr: oružje, municiju, hranu, odijela, zatim da dadu podatke i predlože različite vojne operacije. Ovo je u suprotnosti sa direktivama popa, koji bi želio da sva traženja idu preko njega.⁴⁷

Učestale emisije Radio-Londona o borbama »rodoljuba« protiv okupatora s najavom sjedinjavanja narodnooslobodilačkih antifašističkih jedinica NOVJ sa četnicima Draže Mihailovića, unijele su višestruki nemir u mnoge organizatore kolaboracije. Nije samo Momčilo Đujić ustreptao pri pomisli na ujedinjevanje »jugoslovenske vojske u otadžbini«, čijim dijelom je smatrao i svoju Dinarsku diviziju. Elementi panike su zahvatili i komandu dalmatinsko-ličkih i bosansko-hercegovačkih četnika u Splitu, a posebno predstavnika te komande pri Comando Superiore FF.AA. Slovenia e Dalmazia — Superslode u Sušaku Radmila Grđića. »Htjeti otpočeti u ovom času neprijateljstva, znači hteti sledeće« — pisao je Grđić krajem septembra Draži Mihailoviću:

»slom naše četničke organizacije, zato što ona nije u stanju da se iznese sa italijanskom armijom i što velik deo te organizacije ne bi mogao biti privođen da uđe u tu borbu;

baciti srpski narod u treću nevolju — posle one ustaške i one partizanske — i to: pred najstrašnijom zimom naterati ga ponovo u planinske zbegove i raskućiti ostatke srpskih sela i naselja;

dizanjem italijanske zaštite, osuditi milion Srba u N.D.H na gotovu smrt. Ustaše i muslimani čekaju kao krvožedni vukovi na takav momenat da dokrajče ostatke srpstva;

uneti razdor u srpsko voćstvo, jer mi politički vodi Srba iz ovih krajeva ne bi mogli nikako poneti odgovornost za takav jedan korak;

osujetiti sve napore za organizovanje svega što je potrebno za obnovu našeg novog nacionalnog i državnog života.⁴⁸

Napasti Talijane, po Grdiću — što je i Mihailović mislio — bio bi »početak katastrofe srpskog naroda.« »Ostao je samo jedan put za spasavanje naroda — put kolaboracije sa Italijanima.« Posumnjavši — bez realne osnove — u Dražinu politiku kolaboracije, Grdić ga je podsjećao »da nije bilo te dobre volje i pomoći italijanske, ja ne znam kad bi se — i da li bi se uopšte — obnovila četnička organizacija, i kad bi se ovi krajevi oslobodili od partizana.«⁴⁹

Draža je Grdiću odgovorio 8. oktobra: »Mogu da Vas izvestim, da su vesti na osnovu kojih ste Vi bazirali sadržinu vašeg pisma, potpuno tendenciozne i lažne i da potiču od naših neprijatelja.«

Istovremeno je i »dragom bratu vojvodi« Birčaninu, koji se upravo bio vratio iz Sušaka, gdje mu je Roatta dao »200 pušaka za Dinaru i 100 pušaka za Liku« s tim što će do kraja oktobra »izliferovati — po partijama — 6000 pušaka za Dinaru i još 3000 za Liku«,⁵⁰ smirujući ga, pisao:

»Vest o akciji protivu Muslimana i Italijana bila je lažna, i podmetnuta od strane naših neprijatelja.«⁵¹

Draža Mihailović je u depešama predsjedniku vlade Slobodanu Jovanoviću krajnje oštro protestirao zbog napada na Birčanina i Dujića u nekoliko emisija Radio-Londona i zbog pohvalnih vijesti o borbama rodoljuba, koji »nisu niko drugi nego komunisti izraziti antisrpski i antijugoslavenski elementi sa kojima vodimo borbu na život i smrt.«⁵² Budući da mu je Birčanin ponudio ostavku, Draža ga je smirivao uvjeravanjem kako »niko ne bi mogao rešiti ova pitanja (kolaboracija i — dr. — prim, a.) bolje nego što ste ih vi rešili«, uz ocjenu da je Birčaninov put u Sušak »urodio plodom«, izražava nadu da »i pored svih teškoća sa kojima se borite, nećete nas napustiti jer je vaš prilog našoj stvari tako dragocen, da ja ne mogu zamisliti rad u vašoj zoni bez vašeg rukovodstva.«⁵³

Momčilo Đujić je bio u neposrednim, čak prisnim vezama sa svojim starijim vojvodskim kolegom Ilijom Trifunovićem Birčaninom. Obojica su i u odnosu na Mihailovića, odnosno kraljevskojugoslavensku vladu i u odnosu na okupatora iskazivali isti stav. Pa i kad ne pišu sve što čine i kako čine, oni su osnovno priznali: da su, »sveteći Kosovo«, potpuno u funkciji talijanskog okupatora, uz parole o srpstvu, otadžbini i kralju.

Bilješke

¹ Zb. NOR, V/7, 16.

² Perišu Dobrijevića je Dujić ostavio s nekoliko stotina ranjenih četnika »na jednom prevoju prema Zmariji«, 3. decembra 1944. godine, gdje je i zarobljen. (»Srbija« br. 197, septembar 1980)

³ Zb. NOR, V/7, 16—17.

⁴ AVII, 154, 34/3—23.

⁵ Isto, 162, 9/6.

⁶ *NOB u Dalmaciji*, 5, 923.

⁷ Isto, 3, 182.

⁸ Isto, 181.

⁹ Mile Medić, Ilija Đukić, *Narodni heroji Kninske krajine*, Knin 1979, 277

¹⁰ Komandant i komesar Četvrte operativne zone NOPO Hrvatske, Vicko Krstulović i Ivi-
ca Kukoč Jordan su 1. septembra 1942. godine pisali komesaru Glavnog štaba Hrvatske dr Vladi-
miru Bakariću: »Mnogi četnici, među kojima ima i 4 komandira, traže vezu s našim drugovima,
nude im svoje usluge, daju im obavještenja o kretanjima četnika, a sami sprovode naše ljude po
selima, mimo straža četničkih zasjeda.« (Zb. NOR, V/7, 16)

¹¹ Zb. NOR, V/7, 17.

¹² Mile Medić, Ilija Đukić, n.d. 201.

¹³ *NOB u Dalmaciji*, 4, 114.

¹⁴ Isto, 3, 691-692.

¹⁵ Isto, 692.

¹⁶ Zb. NOR, V/7, 81.

¹⁷ Isto, 124.

¹⁸ AVII, 2, 31/1.

^{18b} Isto, 259, 44/1.

¹⁹ Veljko Ilić Đedo je iz Knina, a otac mu je imao trgovinu u Drvaru. Odrastao je u Splitu.
Pokušao je studirati u Zagrebu, a potom se opredijelio za vojnu akademiju. Poginuo je 2. oktobra
1942. godine, i to od grupe splitskih partizana među kojima je bilo nekoliko njegovih kolega iz
splitske realke. Prefekt Zerbino javlja da je Ilić poginuo kad je »izvršena akcija pročešljanja u
rajonu Dugopolja u kojoj su sudjelovali: jedna četa 89. bataljona crnih košulja, dijelovi jedne ba-
terije artiljerije, četnički bataljon iz Knina, kao i 4 tenka.« (*NOB u Dalmaciji*, 4, 398)

²⁰ AVII, 154, 34/3 - 28-29.

²¹ *NOB u Dalmaciji*, 4, 631.

²² AVII, 249, 44/1—4.

²³ Isto, Ča, 170, 51/3.

²⁴ Zb. NOR. XIV/1, 615.

²⁵ AVII, 224, 31/10-1.

²⁶ *NOB u Dalmaciji*, 4, 435.

²⁷ Isto, 669.

²⁸ Na osnovi zahtjeva »tajništva ministra unutrašnjih poslova od 2. novembra, velika župa
Cetina je izvijestila da su četnici u drugoj polovici augusta u selu Rašćane, kod Imotskog, »zapa-
lili oko 40 kuća, te mučili i ubili 37 osoba: ubijeno je iz puške, bačeno živih ili prethodno ubijenih
u vatru i ubijeno mučenjem« desetero Lendića, dvadeset i jedan Erceg, te dva Belajića, Ivan Kri-
žanić, Jure Družijanić, Josip Ožić i don Ivan Čendić (»ubijen i ostavljen na cesti. Talijanska voj-
ska prolazila je mimo mrtvog tijela, a da nije ništa poduzela da se mrtvi župnik zakopa.«) U bio-
kovskoj župi ubijen je, »gol svučen i ostavljen u planini« don Jozo Brainović. U Kozicama, kotar
Makarska, ubijene su 63 osobe, a u Dragljanima 41 osoba, među njima Ivan Vuletić (73 godine),
Jakov Vuletić (82), Mate Jujinović (66), Jozo Jujinović (76), Petar Begović (62), Martin Begović
(66), Vice Begović (12), Mijo Begović (15), Nikola Begović (70), Ivan Begović (10), Marijan Pucar
(80), Mijo Pucar (80), Luka Pucar (86), Marijan Ravlić (65), Štipan Glavaš (80), Ivan Katić (61),
Jozo Katić (70), Ivan Katić (80), Jozo Miočević (70), Mijo Katić (80), Grga Katić (85), Frane Ve-
kić (75), fra Vl. Ivanković, Jozo Pejdo (65), Matija Antunović (70), Simun Pavić (75), Mate Pavić
(62), Andrija Maras (78), Mate Maras (80), Ivan Okmažić (70), Marko Okmažić (70), Luka Jović
(65), Jure Jović (63), Stipe Vujičić (62), Ivan Majstorović (72), Božo Majstorović (66), Frane Maj-
storović (68), Ivan Jović (63), Ivan Grgić (62), Ante Radalj (66), Niko Radalj (78), Jure Radalj
(68). Dokazujući da nitko od ubijenih nije imao veze s narodnooslobodilačkim pokretom, veliki
župan Cetine tvrdi, lažući svjesno ili nesvjesno: »Iz kotara Imotski odmetnulo se u partizane 26
osoba, a kotar broji 54 hiljade osoba.« U istom izvještaju su opisana »zvjerstva koja su počinili«
četnici »sa talijanskom vojskom« u selima Gata (»na čelu svake čete bila je crna zastava sa
mrtvačkom glavom«), Naklice, Čišlu, Ostrvici, Dugopolje, Srijane, Kotlenice i Dolcu Gornjem,
gdje su četnici »zaklali i ubili« 120 osoba, među njima: Petar Juranović (70), Luka Šaškor (65),
Luce Šaškor (3 godine), Bare Šaškor (65), Spiro Kardun (70), Andrija Generalić (62), Mate Luka-
čević (70), Mate Mekinić (70), Mila Kuvačić (12), Mate Kuvačić Pović (73), Iva Kuvačić (65), Jozo
Kuvačić (65) Marija Kuvačić (14), Mate Kuvačić (87), Ana Kuvačić (80), Darko Čović (1), Petar
Pivčević (62), Matija Čović (72), Ivka Beović (70), Ante Bagat (12), Božidar Miloš (11), Vesna Mi-
loš (1), Zvonko Miloš (15), Marko Preso (65), župnik don Frane Babić, Slavko Juras (60), Stipo

Pivčević (60), Božo Vidović (65), te trinaest žena iz Dugopolja. »Poklane su većinom starije osobe, žene i djeca koje nisu imale nikakve veze s partizanima.« U Biteliću 21. oktobra zločin je izvršilo 360 kninskih četnika, koji su izvršavali Dujićev zadatak, 600 četnika iz Otišića, »u sastavu talijanske vojske, koja je brojila preko tisuću ljudi«. Svaki »katolik bio je mučen i zaklan, a poslije većina lješina izmrcvarena na najgrozniji način«. Dani su podaci za ubojstvo 29 osoba: Iva Buljan, zaklana i izmrcvarena, Nikola Buljan, zaklan, Šimun Buljan, zaklan nožem, Jura Buljan, zaklana, Srećko Buljan, strijeljan i sva mu glava razbijena, Anda Buljan, ubijena i leš tako izmrcvaren da više nije sličila čovjeku, Ivan Buljan, strijeljan, Ivana Blaž, strijeljana, Mate Buljan, zaklan, Marko Buljan, zaklan, Iva Buljan, zaklana i izvadena joj crijeva, Božo Buljan, zaklan i leš iznakažen, Matija Buljan, rasječena na komade, Frano Buljan, živ bačen u vatru, sav izgorio samo mu ostala glava, Mijo Matković, zaklan i izrezane mu žile iznad pete, Anđelina Matković, zaklana, Mate Ćurković, zaklan i izvadene mu oči, Dragutin Ćurković, zaklan, Marko Ćurković, zaklan, Mile Ćurković, zaklan, Mijo Ćurković, zaklan i pogođen s dva metka iz puške, Anda Ćurković, zaklana i pogođena iz puške, Mate Ćurković, zaklan, Dragutin Ćurković, ubijen bombom, Pavao Ćurković, ubijen iz puške, Marija Ćurković, bačena niz zid, slomila vrat, Iva Hrgović, ubijena iz puške, Iva Buljan, ubijena iz puške, Jakov Ćurković, zaklan. »Radi zvjerstava počinjenih od četnika, posjetio je zamjenik kotarskog predstojnika Zapovjedništvo talijanske divizije u Sinju, gdje mu je zapovjednik stožera izjavio, da njima o svemu ništa nije poznato.« (672—682) (*NOB u Dalmaciji*, 4). Detaljnije o pokolju u selu Župa, v. Nedjeljko Kujundžić, *Imotska krajina u NOB u 1941-1945*, Imotski, 1981, 146.

²⁹ Grupe četnika koje su izvršile prethodno spominjane zločine, po ustaških podacima, u Omišu su 30. septembra pjevale: »Spremite se spremte četnici silna će borba da bude. Kralja Petra ljubite. Kralju Petru dođi preko mora, nema više ustaških logora. Nije ovo Pavelića banda, već je ovo Kralja Petra garda. Dalmacijo al si na kamenu, a sutra ćeš biti u plamenu.« U Klisu 2. oktobra: »Nama Petar iz Londona piše, oj Hrvati nema vas više — Ljepši Petar nego Ante, oj Hrvati j... li vam mater — Marširala Kralja Petra garda, oj sve korak za korakom, a ja junak za junakom ...« (*NOB u Dalmaciji*, 4, 677)

³⁰ *NOB u Dalmaciji*, 4, 677.

³¹ Isto, 657—660. S gračačkim četnicima, ponajviše zbog samovolje braće Toćana i Dane Stanislavljevića, Đujić je imao mnogo problema, sve dok 23. septembra komandant talijanskog garnizona u Gračacu, major Demetrio de Bisano nije u posebnom »uputstvu« odredio — po Đujićevom nagovoru: »Italijanske vlasti pomagачe četnike u svemu što se uopšte može učiniti u cilju da služba bezbednosti u selima i u Gračacu bude što veća, a saradnja za vojničke operacije što bolja. Ova komanda dala je već četnicima u saglasnosti sa divizijom »Sassari« oružje, šatorska krila, životne namirnice, cokule, municiju, kao i pomoć (15.000 dinara) najsiromašnijima četničkim porodicama.« (Saopštenja br. 66—93 o zločinima okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1946, 679)

³² *NOB u Dalmaciji*, 4, 660.

³³ Zb. NOR, XIV/1, 636.

³⁴ AVII, 91, 6/5.

³⁵ Zb. NOR, XIV/1, 644.

³⁶ VII, 159, 49/2.

³⁷ Zb. NOR, XIV/1, 672.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto, 679-680.

⁴⁰ VII, Ča, 1, 22/3.

⁴¹ Zb. NOR, XIV/1, 647-648.

⁴² Isto, 675.

⁴³ Isto, 647.

⁴⁴ Isto, 675.

⁴⁵ AVII, 269, 30/2-8.

⁴⁶ Vojmir Kljaković, *Politika Velike Britanije prema Jugoslaviji u prvoj polovici 1943. godine*, zb. Neretva Sutjeska 1943, Beograd 1969, 229.

⁴⁷ AVII, 262, 52-1/28.

⁴⁸ Zb. NOR, XIV/1, 654.

⁴⁹ Isto, 652.

⁵⁰ AVII, X—X-38.

⁵¹ Zb. NOR, XIV/1, 665.

⁵² AVII, 302, 11/1.

⁵³ Zb. NOR, XIV/1, 665.

Kriza i rivalstvo u četničkim redovima

U jeku prve faze operacije »Dinara«, Vrhovni štab NOPO i DV Jugoslavije je formirao Udarnu grupu brigada za zaštitu pravca Bosansko Grahovo—Drvar. Brigadama je naređeno da paraliziraju neprijateljska ofenzivna djelovanja, odnosno da razbiju četnike u Kninskoj krajini i čvršće povežu slobodne teritorije Bosanske krajine, Like i Dalmacije. Prvi cilj akcija Udarne grupe brigada bio je napad na Bosansko Grahovo, a kad je neprijatelj, utvrđen u Grahovu, uspio da se obrani,¹ Tito je 2. proletersku brigadu usmjerio prema Kninu da razbije ustaško-četničke jedinice na pravcu Strmica—Knin. Tri dana poslije neuspjelog napada na Grahovo, u noći između 30. i 31. oktobra, 2. proleterska je oslobodila selo Vrpolje, gdje je poginulo »oko 15 žandarma«. Iz Vrpolja brigada se u sjajnom borbenom pohodu probila »do blizu samog Knina«², razoružavši dijelove četničkih jedinica u Golubiću, Radljevcu i Plavnu.

Prvi veliki poraz jednog od pukova Dinarske divizije bio je u Gračacu 24. oktobra 1942. godine. Treća lička NOU brigada, formirana u septembru, razbila je najprije četnike u Raduču, a onda je udarila na puk »Vožd Karađorđe«, koji je imao oko 350 naoružanih ljudi u 7 četa. Oni dijelovi puka koji su pred jutro 24. oktobra zatečeni u Gračacu, razbijeni su, djelomično tučeni, a djelomično zarobljeni. Među 60 poginulih bio je i komandant 1. bataljona »Vožda Karađorđa« Dane Stanislavljević Cicvara. Zarobljeno je 65 četnika, među kojima je bio i bivši iguman manastira Krupa, Savatije Mažibrada, koji se predstavio kao zamjenik komandanta Dinarske divizije.³

Početkom novembra u borbama protiv Đujićevih četnika u Kninskoj krajini angažirana je — na prijedlog štaba 4. operativne zone (»Poznavajući vojno-političku situaciju u Dalmaciji, gdje je narodni ustanak u jeku, trebalo bi jednu diviziju uputiti u pravcu sjeverne Dalmacije ...«) — novoosnovana Druga proleterska divizija NOVJ. »Kada smo se spustili niz Dinaru i ušli u Kninsku krajinu« — piše Petar S. Brajović, borac 4. proleterske brigade — »narod svakog sela ili zaseoka lijepo nas je dočekaao, a u daljini smo vidjeli bljesak električnih sijalica u Kninu«.⁴ Štab 2. dalmatinske brigade također piše o antičetničkom raspoloženju naroda Kninske krajine; primjer: »U selu Golubiću, koje se nalazi između Knina i četničkog rasadnika Strmice, odakle, je sam bandit Đujić, seljaci su sami po svom nahodjenju izveli 5 četničkih vođa iz svog sela pred narodni sud i osudili ih na smrt,« a u Plavnu, »na zboru, koji je bio zakazan od strane Dujića, seljaci nisu htjeli prisustvovati«.⁵ General Paolo Berardi, koji je preko Dujića i ostalih vojvoda komandirao četničkim snagama Tromeđe, 20. novembra 1942. je obavijestio štab 18. armijskog korpusa da su četnici (»koji se bore za našu stvar«) »izgubili mnoge dobre vođe i desetine manjih vođa sa oružjem i municijom«. Ocjenjuje: »U Grahovu su se samo neke jedinice borile, dok se većina povukla u unutrašnjost mjesta. U

Zrmanji su se četnici dobro držali, jer je napad bio manjih razmjera ... U Strmici, Golubiću i Plavnu četnici su se uglavnom dobro držali, ali u Polači slabo, te je većina zarobljena bez da opali metka. Ukupno su četnici u ovim operacijama izgubili 300—400 pušaka, te su imali više od 250 mrtvih i najmanje 200 zarobljenih.«⁶ Od 16. novembra do 8. decembra od četnika je, po podacima štaba Dinarske divizije, prebjeglo u partizane 600 ljudi i to samo iz kninske općine.⁷ Da bi barem donekle spriječili veliko dezerterstvo, talijanski generali u Kninu i Splitu su predlagali svojoj vrhovnoj komandi da se — u odnosu na naoružanje, opremu i opskrbu — četnicima posveti veća pažnja, jer ako »makar mobilne jedinice opskrbito odjećom, obućom i automatskim oružjem u većoj mjeri«, ako četnici budu »dobro zaštićeni od zime i dobro naoružani, teže će dezertirati«, ili — »u protivnom slučaju — srljamo u opasnost da budemo svjedoci jačem dezerterstvu, kojeg nećemo spriječiti.«⁸

Poslije napada na četničke i talijanske posade duž željezničke pruge, dio 3. bataljona 4. crnogorske proleterske brigade je izbio na rub sela Morića. Borcima je vodič »pokazao kuću komandira četničke čete, >koji nije zagriženi četnik<. Iako je svanjivalo, odlučio sam da opkolim kuću i postavim obezbjeđenje prema ostalim kućama u selu. Bilo je to u ranu zoru 13. novembra. Zakućali smo na vrata i uzviknuli: >Otvori, komandire.< Kad se pojavio, obratio sam mu se strogim glasom:

— Kako to da komandir čete spava? A gdje ti je četa? Da li i ona spava?

Četnički komandant je odgovorio:

— Gospodine komandante, četa se nalazi na položajima: jedan vod na Kozjaku, drugi na Rakovom brdu, a nekoliko četnika je u selu, kao rezerva. Ja sam prekontrolisao položaje i došao, posle pola noći, da malo prilegnem.

— Kad ovako slabo vršiš svoju dužnost oduzećemo ti pušku — rekoh, i to sam učinio.

U tom momentu komandir je upalio petrolejku i ugledao titovke sa petokrakim zvijezdama, srpom i čekićem. Raširio je ruke i počeo da nas grli. Ispričao je da su on i još neki ljudi uzeli oružje od Italijana da ih ne bi fašisti internirali, kao i da bi seljaci dobijali sljedovanje hrane. Protiv partizana se nису borili. Saopštio je da njegova četa ima oko 110 naoružanih ljudi, razbacanih u više sela i zaselaka. Svi su kod svojih kuća na spavanju ...« Potom su prikupljeni svi ti četnici, i održan je miting sa kulturnim programom. Postrojeni četnici su pozvani da se uključe u partizansku brigadu. »Oni koji nису stupili u brigadu, po završenom mitingu, pošli su kućama. Na rastanku im je predočeno da više ne smiju služiti okupatoru i četnicima. Obećali su ne samo da više neće služiti okupatoru, već da će sve dati od sebe da preko političkih aktivista na terenu pruže svu pomoć NOP-u. Oni borci koji su stupili u naše jedinice, poslije kratkog vremena ni po čemu se nису razlikovali od naših starih boraca.«

Uza sve to što su mnoge četničke jedinice razbijene, i što se mnogo dojučerašnjih četnika dobrovoljno uključilo u stare ili novoformirane partizanske jedinice, ipak je glavnina Đujićevih snaga sačuvana, mađa zbijena u žice i bunkere oko Knina. Talijanima je Đujić na različite načine objašnjavao borbenu nemoć svojih četa i bataljona. Nije priznao da je itko dobrovoljno otišao s partizanima. Za stotine »nestalih« tvrdio je da se kriju oko svojih sela.

Na sastanku komandanta 2. talijanske armije s komandantima 6. i 18. armijskog korpusa utvrđeno je da su u formacijama MVAC »snage bataljona

smanjene, jer se jedan dio ljudstva vratio u svoja sela da bi ih branio od eventualnih represalija«, a mnogi su »naprosto nestali«. Komandant više komande oružanih snaga »Slovenija — Dalmacija«, na bazi Đujićevih izvještaja, koji je Talijanima priznao da su mu partizani »razoružali oko 60 četnika«, ¹⁰ naredio je da se četnicima izruče »šatorska krila, pokrivači (sada je već hladno), kuhinjski materijal (inače im treba dijeliti samo suhu hranu), sanitetski materijal (za vrijeme posljednjih operacija ove formacije su morale da ubijaju svoje teške ranjenike, jer nisu bile u mogućnosti da ih liječe)«, zapravo: jer su u panici bili opterećeni ranjenicima, pa su ih radije ubijali nego ih ostavljali da budu zarobljeni. ¹¹

Na pravcu Knin—Strmica, snažno tučenim četnicima je 10. novembra priskočila u pomoć divizija »Sassari«, ali »neprijatelj je razbijen i vraćen«. ¹² Jureći u stopu talijansko-četničke jedinice, dijelovi 2. proleterske brigade su u noći 11. i 12. novembra ušli u Topolje, »jedan i po kilometar od preparandije u kojoj se nalazi talijanska vojska«. U Topolju je zarobljeno 30 četnika, a isto toliko ih je poginulo, među njima i brat popa Momčila, Glišo, »zvani >podžupan<, poznati četnički organizator iz Kninske krajine i italijanski špijun, strah i trepet za Knin i okolinu«, stalna veza popa Momčila s velikim županom Sinčićem. Štab 2. proleterske brigade je 13. novembra pisao Vrhovnom štabu, kako je »pop Dujić tvrdio da nikada partizanska noga neće gaziti u s. Topolje. Govorio je da je to mali Beograd, koji je neosvojjiv. Ubijen je i komandir četničke čete« u Topolju, ¹³ potporučnik Amanović, »koji je u zadnje vrijeme terorisao narod«, tako da je »narod to naročito dobro primio, jer izgleda da su stradali baš oni odgovorni«. Branko Berić i Ante Monti, politički suradnici Nenada Sinobada, koji je iz štaba Paje Popovića u junu prešao k partizanima, 16. novembra su štabu 4. operativne zone pisali kako je »veoma zrelo i politički« primljeno od naroda »paljenje dviju kuća i to škole u kojoj se je nalazio četnički štab i kuće oca od Momčila Dujića«. Demoraliziranost među četnicima je bila takva »da se je jedan bataljon već spustio u Polaču, Biskupiju i Orlič u kojem se je nalazio štab četničkog bataljona i da u nijednom selu nije opalila puška. Sta više Orličani su predali odmah 60 pušaka.« ¹⁴ U Topolju je jedan od četničkih komandira »koji je učinio mnogo usluga partizanima« dobrovoljno pristupio »zajedno sa 8 omladinaca iz Topolja« u 2. bataljon dalmatinske brigade. ¹⁵

Nesiguran u opkoljenoj Strmici, vojvoda Momčilo je početkom novembra pobjegao u Knin. Uspaničenim četnicima će se objašnjavati kako nije riječ »o napuštanju Strmice«, već da je »vojvoda Momčilo morao u Knin zbog pogibije brata Gliše«. Iz Strmice je u Knin preselila i popova porodica. Pun kamion talijanske vojske je vozio Đujićeve stvari. Tu je — kako će se kasnije pisati u emigraciji — bilo mnogo zlata, nakita i dukata. Najmlađi popov brat, Boško, kninski gimnazijalac, jedini od braće koji je do jeseni 1942. godine surađivao s partizanima, član topoljske skojevske grupe, nesretnim nesporazumom prebijen od grupe partizana, koji nisu ništa o njemu znali osim da je vojvodin brat, u to vrijeme se liječio u Đujićevoj kući u Strmici, »pa se i on povukao u Knin. S popom je bila i porodica Anke Sinobad, sestre Đujićeve supruge Zorke. Tu Anku je, igrajući se s očevom puškom, ubio popov najstariji sin.

Knin je bio okružen sa svih strana. Ustaška Kotarska oblast je obavijestila nadležne u Zagrebu da su »partizani stegli obruč oko samog Knina« tako da se talijansko-četnička i ustaška teritorija »strogo ograničila« na desetak

kilometara. Kada su se četnici, Talijani i ustaše krajem novembra povukli iz Bosanskog Grahova¹⁶ i cetinske doline, u Knin se sjatilo više od 3000 novih izbjeglica. Zupska redarstvena oblast se žalila da je »pučanstvo grada Bosanskog Grahova iseljavano po zapovijedi talijanskih vojnih vlasti«, koje nisu izbjeglicama pružile ni najmanju pomoć.¹⁷

Iz drvarske općine u Kninu je bilo 1500 izbjeglica, iz bosansko-petrovačke 1700, iz grahovske 2800, iz kistanjske 310 i iz kninsko-vrličke 410. Mahom su to bile četničke porodice, ali bilo je i prisilno dotjeranih partizanskih porodica koje su — što iskazuje velika bibrirsko-sidraška župa u izvještaju od 30. novembra 1942 — »bile jako nezadovoljne protiv četnika, ističući da su oni talijanski plaćenici«.¹⁸

Duboka kriza je naprosto rastrojila četničke jedinice Tromeđe. Splitski velikosrpski nacionalisti, Ante Cettineo, Marko Stojanac, Radoslav Čorović, dr Ivo Miović, Aćim Čavlina i dr Vlade Matošić, neprestano u međuosobnim obračunima, protestirali su kod vojvode Birčanina, »zaprepašteni« viješću »da je četnička Dinarska divizija, čiju smo snagu i borbeni moral od prije 10 mjeseci dobro poznavali, svedena na oko 3000 boraca, a da je moral vojske popustio dotle, da su se cijela četnička sela okolice Knina predavala pjevajući s oružjem partizanima«.¹⁹ I vojvode su se razočarano ponašale; Vlade Novaković, komandant bukovičkog četničkog odreda i, jedno vrijeme, puka »Onisim Popović«, stvara program »novog srpstva« s rješenjima drugačijim od onih koje je nudio pop Đujić, mada i oni računaju s Talijanima, jer — kaže se u programu tog »novog srpstva« — »u našem interesu, u interesu srpstva, nije i ne može biti u ovom momentu naše slabosti bezumni rat protiv italijanske sile, uprkos činjenica da su Italijani protivnici naše slobode i našeg oslobođenja ... Mi se moramo sporazumjevati i s partizanima gdje je god to moguće, ne da bi se zajednički borili, već da se međusobno ne napadamo, ali pod uslovom da ni partizani ne mogu voditi bilo kakve vojne akcije u srpskim selima i sa srpskim stanovništvom ...«²⁰

Suparništvo među vojvodama pojačano je krizom u četničkim redovima, ali i u tom rivalskom nadmetanju zatrovanom mržnjama i zavistima, pop Momčilo Đujić je nalazio načina da se uočljivo izdvaja, tako da Talijani i u novembru 1942. (»u teškom momentu kojeg proživljavamo«) za popa, koji se zakleo »na vjernost prema nama Talijanima«, kažu da je »priznati vođa od svih«, iako je pop još samo jedan od šest komandanata pukova, potčinjen vojvodi Birčaninu, pukovniku Uzunčeviću i kapetanu Ivaniševiću. Komandant divizije »Sassari«, koja je i formalno u svom sastavu imala Dinarsku četničku diviziju, uz među četnicima superiornog popa Momčila Đujića, cijenio je i Todora Stanisavljevića Toćana (komandant puka »Vožd Karađorđe«), a za braću Mariće i Čučuza kaže da su »odlični«. Za Đujićevog političkog savjetnika Stevu Rađenovića kaže da se Talijani uvijek mogu pouzdati u »njegovu lojalnost«, jer taj je »politički vođa naš gorljivi prijatelj«. Generalu Berardiju je Đujić predočio spisak od 5000 četnika na Tromeđi. Za Berardija su oni »seljaci neznalice, koji mogu vrlo lako postati plijen vrlo sposobne komunističke propagande«.²¹

S osjećajem da je »priznati vođa od svih«, u što je uvjerio i talijanske generale, ne bez temeljite podrške Steve Rađenovića, pop i vojvoda Momčilo Đujić se nametljivo predstavljao i kao »zastupnik komandanta« i kao »komandant gorskog štaba« Dinarske divizije, a kad je Draža Mihailović preko vojvode Birčanina za komandanta te vojske svrstane u talijansku vojsku po-

stavio pukovnika Uzunčevića, te majora Miodraga Paloševića, Đujić se ponašao kao da ih i nema; svi koji su mu bili na smetnji da se usidri na pravom mjestu među četnicima na Tromeđi »iščekavaju na tajanstven način ili se neobavljena posla vraćaju odakle su došli.«²² U kasnu jesen 1942. godine, kad je kriza zahvatila sve dijelove Dinarske divizije, pop je naglo izbio na čelo. Vojvoda Vodenski — pukovnik Dimitrije Uzunčević, dotad Birčaninov »opuno-moćnik na terenu« — postavljen je za glavnog inspektora četnika Dinarske oblasti. Major Miodrag Palošević, od ljeta komandant »štaba operativnih jedinica Dinarske divizije«, zadužen za organizaciju, popunu²³ i pripreme operacija, zadržan je na toj dužnosti. A Đujić je naredbom štaba bosanskih, ličkih, dalmatinskih i hercegovačkih vojnootčetničkih odreda o. br. 188 od 11. decembra 1942. postavljen za komandanta Dinarske četničke divizije, a ujedno i za vođu Dinarske četničke oblasti. Za načelnika njegovog štaba postavljen je major Marin Stüde (pseudonim Milovan Milanović). Pukovi su reorganizirani u četničke brigade i svrstani u 501. i 502. korpus. Za komandanta 501. korpusa postavljen je za kratko vrijeme major Miloš Radojlović (alias Mihajlo Jovanović) kojega su Talijani poslali iz logora u junu 1942. Za komandanta 502. korpusa postavljen je major Marin Stüde — Milovan Milanović, koji je ujedno i načelnik štaba divizije; ubrzo je komanda 502. korpusa povjerena kapetanu prve klase Živadinu Mladenoviću. U 501. korpusu bile su dvije brigade, 1. pod komandom vazduhoplovnog kapetana prve klase Mihaila Tomaševića, a 2. pod komandom kapetana Novaka Miiovića. U 502. korpusu bile su tri brigade pod komandom kapetana Davida Soškića, kapetana Mihaila Babića i kapetana Marka Crljenice. Osim ovih oficira Birčanin je 11. decembra na rukovodeće položaje rasporedio još 11 aktivnih oficira i 16 aktivnih podoficira. »Narodni prvaci«, svi osim popa Dujića, potisnuti su u drugi plan.²⁴ Poručnik Nikolić, dotad zamjenik komandanta »Gavrila Principa« prekomandovan je za ađutanta u brigadi »Petar Mrkonjić«. U vezi s tim se žalio Draži: »Tražio sam objašnjenje od Dujića, nije hteo da me primi, kod njega je bilo teže doći nego kod Ministra. A kada sam ga na ulici sreo nije hteo ni na pozdrav da mi odgovori, toliko je bio gord. Meni je bilo žao što sam premešten iz brigade i odvojen od boraca sa kojima sam se srodio i među kojima sam i počeo svoju četničku karijeru prvo kao najmlađi borac i nosioc municije. Odlaskom od boraca, koje sam zajedno sa moja dva pobratima tako reći stvorio, sa kojima sam preživeo mnoge teške dane, na mene je strahovito uticalo i to je prvi razlog zašto sam napustio vojvodu Dujića. Zbog ambicije vojvode Dujića da se učvrsti u Sev. Dalmaciji i populariše, mi smo izgubili najnacionalnije krajeve Bosne, Srednji Zap. deo Livanjskog polja, srez Glamočki, Drvarski (izuzimajući nekoliko sela) i Bos. Petrovca kao i Sev. Liku; dajući mogućnosti komunistima da se tu učvrste, organizuju, stvore svoje baze i jaku vojsku po šumama Centralne Bosne.«²⁵

Reorganizacija nije izmijenila karakter Dinarske divizije koja je »s iznimkom nekih >letećih četa<, a kasnije i >letećih brigada<, tokom rata ostala labav skup teritorijalne milicije.«²⁶ Disciplina je bila na nivou straha od kazni, a kazne vojvode Dujića su zaista bile surove.

»Narodni prvaci« Tromeđe, vojvode i dovojvode, naredjenjem od 11. decembra ostali bez vojske, na sve načine pokušali su potisnuti, smijeniti, pa čak i ubiti jedinog među njima koji se održao i svima nametnuo, vojvodu Dujića, kojeg sve učestalije, s uočljivom notom poruge, nazivaju porugljivo »raspopom«. Đujić je zaista mantiju zamijenio talijanskom oficirskom pelerinom

i uniformom, a kamilovku šubarom s mrtvačkom glavom, no nije, kad je ustrebalo, odustajao od pravoslavnog pojanja molepstvija na otvorenom ili pred oltarom.

Ima više dokumenata o tajnim sastancima Đujićevih suparnika, koji su uzaludno organizirali popovo smjenjivanje. U jednom od tih dokumenata govori se o sastanku grupe »narodnih vođa« s Tromede i prvih oficira u Dinarskoj diviziji — Mane Rokvića, Vlade Novakovića, Brane Bogunovića, Pere Rajaka, Milana Cvjetićanina, Milana Šučura, Marka Crljenice, Ljube Vukića, »i drugih vodećih ličnosti Tromede« — u Kninu, u kući Save Dešića, 25. novembra 1942. Odlučeno je da se popu Đujiću oduzmu komandantske vlasti, pri čemu je mnogo govoreno o krađi zlata, novca i robe. Za komandanta združenih četničkih snaga Tromede postavljen je Vlado Novaković, koji će — kad za to sazna Momčilo Đujić — uza sav osobni autoritet prijeratnog četničkog vojvode i uz autoritet brata Nike Longa zauvijek izgubiti dotadašnji prioritet »narodnog vođe«.²⁷ Tako će, postupno, proći i ostali sudionici tajnog sastanka u kući Dešića 25. novembra 1942.

Čak je i Stevo Radenović, za kojeg je pop Đujić držao da mu je iskreno odan, povremeno radio protiv Đujića, ili je barem — što ne znači da sve to nije bilo u dogovoru s Đujićem — obećavao da će raditi protiv Đujića. Veliki župan bibrirsko-sidraški, David Sinčić, kaže da je — onda kad je prema njemu i njegovim »mjerama smirenja Đujić zauzeo sve neprijateljskiji stav i obavijestio Talijane o mojim namjerama da četnike od njih odbijem« — Stevi »Radenuću, koji je najviše obavještavao (podžupana) Vatavuka i obećavao meni borbu protiv Đujića i nepomirljivih četnika, dao u par navrata novaca, koje je često tražio«. Sinčić tvrdi da su Brane Bogunović, Mane Rokvić i drugi »narodni pravci« suprotstavljeni Đujiću, pod pritiskom Talijana koji su »uspostavljali poljuljani autoritet Đujića među svim četnicima«, »od straha pogнули glavu i pomirili se s Đujićem«.²⁸

Svoje suparnike Đujić nije izvodio pred sudove koji su bili formirani pri jedinicama; lukaviji od njih i inteligentniji, sposoban za svaki prljavluk, nalazio je načina da ih bez mnogo buke — naoko nedužan — odstrani, pri čemu je sa svojim »udarnim trojkama« neke i ubijao. Artiljerijski poručnik Đorđe Nikolić ga je u Dražinom štabu nedvosmisleno optužio za »zagonetnu smrt naših oficira« i za pripremanje atentata na majore Petra Baćovića i Miodraga Paloševića²⁹.

Demoralizirane četničke jedinice, slabo organizirane i uglavnom slabo vođene — po poručniku Nikoliću i stoga što su »glavnu reč u našoj Dinarskoj četničkoj Diviziji vodili propali političari i trule gazdurine, dok su mladi, nepoznati, a sposobni ljudi zanemarivani«, što se »malo ko od vojvoda rukovodio u svom radu idealom nacionalne borbe, već su mnogi od njih u ovoj našoj nacionalnoj borbi videli mogućnost lakog ličnog bogaćenja i sticanje terena za svoju buduću političku karijeru«, ali i zbog »sarađnje i veza pojedinih starešina i predstavnika organizacije sa zvaničnim ustaškim vlastima«, te zbog »dozvoljavanja preteranog mešanja talijanskih vojnih vlasti u poslove naše organizacije«³⁰ — vojvoda Đujić je pokušavao dovesti u red, jače povojničiti i disciplinirati različitim kaznama, batinanjem, pa i strijeljanjima. Dok pop nije i formalno preuzeo komandu Dinarske vojne oblasti i Divizije sudstvo i kaznene mjere su određivali komandanti pukova. Đujić je sudski i kazneni sistem unificirao 31. decembra 1942. Uz redovne, prethodno uspostavljene vojno-četničke zakone, Đujić je tada donio »Uredbu o prekim vojno-četničkim suda-

vima« koji su mogli izreći »samo smrtnu kaznu«, kako bi »četnička organizacija bila očišćena od sabotera i samovolje pojedinaca«, odnosno »da bi se suzbila i u korenu ugušila svaka pojava koja bi bila štetna za red, rad, borbu i disciplinu u četničkim jedinicama«. ³¹ Đujićev sud je pod predsjedništvom zločinima sklonog, po karakteru surovog kaluđera Nikonora Kalika, ili mornaričkog podoficira Marka Vebera, zasjedao najprije u Strmici, a potom na Kosovu ³², odnosno — po Đujićevim propagandnim floskulama — »u srpskim planinama«. U južnoj Lici Đujić je uspostavio prijeki sud pod predsjedništvom Dane Trbojevića koji je »uživao u sadističkim mučenjima po direktivama Dujića«. Na osnovi Trbojevićevih presuda koje je potvrđivao vojvoda Đujić četnici su »poubijali stotine zdravog srpskog elementa«. ³³ Prijeki sud je izricao samo smrtnu kaznu, ili je oslobađao optužene. A redovni vojno-četnički sudovi mogli su izricati »kazne batina od 10 do 50 udaraca«, smrtnu ili novčanu kaznu, te »1. okivanje nogu i ruku, 2. kotrljanje u bačvi nabijenoj ekserima i 3. odsjecanje manje važnih ekstremiteta«. ³⁴

U vrijeme uspostavljanja Dinarske četničke oblasti, kad Đujić konačno dobiva odavno željeno prvo mjesto, vidljivo rastrojstvo u četničkim redovima vojvoda Đujić je pokušao zaustaviti surovim kažnjavanjem. Počeo je od »svoje Strmice«, gdje je »streljao preko 20 četnika«. ³⁵ Terore u hrvatskim selima Đujić je pod pritiskom Talijana, ali i zbog sporazuma s velikim županom Sinčićem, zabranio, ali zato četnici »često pljačkaju sela domaćih pravoslavaca i premlaćujući ih«, tako da je iz nekoliko srpskih sela u veliku župu dolazila delegacija koja je — ako je pouzdan podatak iz Sinčićevog izvještaja — tvrdila »da njihovo spasenje i mir može biti garantirano samo dolaskom jačih hrvatskih i njemačkih trupa, pošto je samo stanovništvo sa četnicima preslabo da brani sela«. ³⁶

Bilješke

¹ Artiljerijski poručnik Đorđe N. Nikolić je 1944. godine Draži Mihailoviću pisao daje u Grahovu bila »masa kuća porušena, a nijedne nije bilo da nije bila oštećena... Nije se znalo za sudbinu 200 četnika, a prva noć borbe donela nam je oko 60 mrtvih i 40 ranjenih.« (AVII, 154, 34/3-35) Kad je, kasnije, ušao u oslobođeno Grahovo, komandant 2. proleterske brigade Ljubodrag Đurić zapisuje: »... obišao sam utvrđenja u Grahovu, a naročito ona oko bolnice i druga koja je napadala naša brigada. Grahovo je bilo utvrđeno nizom bunkera i rovova ograđenih bodljikavom žicom, a povezanih podzemnim saobraćajnicama, tako da ga, zaista, mi nismo mogli zauzeti onakvim sredstvima kakvim smo raspolagali.« (Ljubodrag Đurić, Ratni dnevnik, Beograd 1966, 87)

² AVII, 736, 14/2.

³ Đurađ Blanuša Brko, *Udarne grupe na području gračačkog kotara, Gračac u NOR-u 1941-1945*, 823.

⁴ Petar Brajović, *Sa Četvrtom proleterskom u Kninskoj krajini, 1941 — 1942. u svjedočenjima učenika NOB*, Beograd 1975, 399.

⁵ *NOB u Dalmaciji*, 4, 17-18.

⁶ AVII, 262, 52-1/28-12.

⁷ Isto, H-X-231; H-V-234.

⁸ Isto, 262, 52-1/28-14.

⁹ Petar Brajović, n. d. 401—402.

¹⁰ AVII, 15, 24/1-18 a. U »vrhovničtvu« velike župe Bribir i Sidraga ustvrdili su daje »otprilike oko 400 četnika prešlo u partizane«, iako su »bili oboružani od talijanske vojske«. (AVII, 253, 37/2-2)

¹¹ *NOB u Dalmaciji*, 4, 416.

- ¹² Isto, 164.
- ¹³ Isto, 165.
- ¹⁴ Isto, 173.
- ¹⁵ Isto, 367.
- ¹⁶ Tito 28. novembra piše štabu 3. divizije NOVJ: »Talijani evakušu Grahovo. Četnici napuštaju Grahovo i predaju se našim jedinicama.« (Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 13, 52)
- ¹⁷ AVII, 197, 9/10—33.
- ¹⁸ Isto, 353, 37/2-2.
- ¹⁹ Isto, 157, 46/1-1.
- ²⁰ Isto, H-V-224/3—10; v. Dušan Plenča, n. d. 367. Kasnije je Vlade Novaković potpuno napustio Đujićevu organizaciju, da bi se 1944. godine — uza sve rezerve — priključio narodnooslobodilačkom pokretu.
- ²¹ Isto, 262, 52-L/28/13.
- ²² Isto, 154, 34/3.
- ²³ Za organiziranje popune četničkih jedinica vojvoda Birčanin je na anektiranom području Dalmacije imenovao dr Rajka Tuzovića, Vladu Koroliju, Boška Desnicu i Vasu Miljuša. (AVII, 157, 20/12-2)
- ²⁴ AVII, U-O-S-1 1/11-1-1-19.
- ²⁵ Isto, 154, 34/3-2.
- ²⁶ Dušan Plenča, n. d. 293.
- ²⁷ AVII, H-V-224/1.
- ²⁸ Isto, 261, 42-1/14.
- ²⁹ Isto, 154, 34/3-3.
- ³⁰ Isto, 2.
- ³¹ Isto, 8, 12—1. Po direktivi Draže Mihailovića, od januara 1943. godine, Đujiće 24. juna 1943. potpisao dodatnu »Uredbu o prekim vojno-četničkim sudovima«. (AIHRPH, NG, 424, 3)
- ³² Nekoliko mjeseci poslije uspostavljanja »centralnog zatvora« Dinarske oblasti na Kosovu, kod crkve Lazarice, CK KPH je obaviješten: »Četnici vrše strahoviti teror nad pravoslavnim stanovništvom. Pljačkaju, hapse, ubijaju i odvođe masovno ljude u njihov (četnički) koncentracioni logor u Kosovu.« (*NOB u Dalmaciji*, 6, 116) Po direktivi Đujićevog štaba od 6. februara 1942, kad Đujić piše da sva njegova vojska »stoji u direktnoj vezi i pod naredbom našeg Ministra Draže Mihailovića«, bila su formirana »seoska veća« koja su bila »u selu sudije i kadije«. (AVII, 157, 5/1)
- ³³ AVII, 262 52-1/67-5.
- ³⁴ Isto, H-V-292.
- ³⁵ Đuro Stanisavljević, n. d. 134.
- ³⁶ AVII, NAVN-T-501, 265/741-746—2.

Plan uništenja Bihaćke republike

Prodorom 2. proleterske divizije i jedinica 4. operativne zone u Kninsku krajinu, uz intenzivni pritisak 3. ličke brigade iz jugoistočne Like, četnici su sabijeni na uski prostor Knina i okoline. »Odmah posle evakuacije Grahova kod ljudstva se je primetila velika nervoza i strah«, izvještavao je 27. decembra komandant 1. bataljona puka »Petar Mrkonjić«. Đujiću je tvrdio da je »vrlo teško održati ljude na okupu i uliti im koliko tolko nade i samopouzdanja«. A kad je iz Strmice »familija vojvode Dujića preselila u Knin zbog smrti brata mu Gliše«, panika je dosegla vrhunac, pa je i »niže starešinsko osoblje klonulo duhom«.¹

Početak decembra je naročito teško stanje u četničkim jedinicama na jugu Like, gdje su bili pukovi »Kralj Petar II« i »Vožd Karadorđe«. Svi su tražili načina da pobjegnu preko Velebita u Knin, naročito poslije 1. decembra, kad je pukovnik Zanotti javnim proglasom obavijestio Gračane da se Talijani povlače (osim sa željezničke stanice) i da svu vlast prepuštaju četnicima. Mada je u Gračacu, Zrmanji i Velikoj Popini, po talijanskim spiskovima od 4. novembra, bilo 778 antikomunističkih dobrovoljaca (MVAC) u »pokretnim« i 814 u »teritorijalnim« bataljonima, njihova stvarna borbena snaga je bila minimalna. Toćan Stanisavljević i Đoko Marić nisu u novembru 1942. godine mogli pokrenuti u borbu ni 500 četnika. Toćana Stanisavljevića je Zanottijev proglas doveo u očajanje. Nije htio primiti vlast u Gračacu, što će ga pred Đujićem dovesti u težak položaj, pa i u privremeni zatvor u kninskoj kuli. Osim Toćana Stanisavljevića, iz Gračaca je 3. decembra u Knin pobjeglo 100, a narednog dana još 150 četnika.² Tek kad im stigne hercegovačka pomoć, pristat će da se vrate u Gračac, u drugoj polovici decembra.

Demoraliziranom četničkom pokretu u Kninskoj krajini priskočili su u pomoć i Talijani i Draža Mihailović. Talijani su »radi vođenja borbe protiv partizana« naredili da se provede »opća mobilizacija na području kninskog kotara«. Ustaška nadzorna služba je utvrdila da se »iz Knina i okolice prijavilo oko 500 ljudi, koji su odmah naoružani (od Talijana) i upućeni prema Strmici, Bosanskom Grahovu i Gračacu«, prema uputstvima vojvode Dujića.³ Do kraja godine Talijani su i Đujiću i njegovim vojvodama predali 4317 pušaka, 54 mitraljeza, 4 laka minobacača i znatnu ratnu opremu. Osim toga Talijani su »doveli i stavili na raspolaganje Đujiću oko 70 četnika iz Splita i Kaštele. Ovi četnici su svi katolici i svi su najpoznatiji i najokorjeliji Orjunaši i jugosokolaši.«⁴ Od Draže Mihailovića je očekivano da pošalje »Dalmaciji u pomoć« čak 18.000 crnogorskih, istočnobosanskih i hercegovačkih četnika. O toj pomoći se na Tromedi dugo govorilo. Đujić od pada Bosanskog Grahova i bijega iz Strmice u proglasima govori o »osamnaest hiljada naše braće-četnika iz Crne Gore i Hercegovine«, kojima plaši demoralizirane, jer oni, tih 18.000 hercegovačko-crnogorskih četnika, »u svom naletu ne štede, niti će poštediti

sela i gradove na koje naiđu, a koji im budi dali otpor«. Priziva »na pravi put svoga naroda« i prijeteći naređuje neposlušnima da se odmah »prikluče vojno-četničkim jedinicama Dinarske vojno-četničke divizije«.⁵

Nije sasvim jasno otkud Đujiću — ako nije izmislio radi propagande — podatak o 18.000 crnogorsko-hercegovačkih četnika, kad se zna da ni u jednom obećanju Draže Mihailovića nije navedena ni trećina tih snaga. Draža Mihailović je kalkulirao s najviše 6000 istočnobosanskih, hercegovačkih i crnogorskih četnika. Njihov dolazak na Tromeđu je u više navrata tražio Momčilo Đujić, a to se poklopilo i sa starim Birčaninovim prijedlozima o »srpskom koridoru« Crna Gora—Dalmacija i s Dražinim planom »velike operacije« protiv »Sovjetske Republike« i narodnooslobodilačkog pokreta u Lici, Dalmaciji i Bosni. O tome kako je Đujić tražio pomoć, svjedoči jedan od njegovih oficira, Stevan Ćuruvija:

»U drugoj polovini 1942. godine, kako su akcije partizana bivale sve češće i sa jačim snagama, to se je kod četnika moral dosta poljuljao. Iz bojazni da se četnički pokret ne bi raspao u Kninskoj krajini, Đujić je tražio preko Vojvode Birčanina da mu se otpošalje pomoć, to je ovaj na tome i poradio kako kod vrhovne komande, također i kod Italijana radi prevoza određenih jedinica do Kninske krajine, u čemu je i uspeo, tako da su određene jedinice stigle u drugoj polovini meseca decembra godine 1942. i to Nevesinjska Brigada, Gatačka Brigada i Rogatička Brigada sa operativnim štabom za Bosnu i Hercegovinu. Operativni štab sačinjavao je major Petar Bačović, njegov načelnik štaba Aleksa Drašković⁶ major sa Dobrosavom Jevđevićem, kao političkom ličnošću komandant korpusa Milorad Popović, vojvoda Radimir Đekić i Plečaš, komandantima brigade imena ne znam, dakle nevesinjske poručnik Koprivica, bilećanske potporučnik Glamočlija, a rogatičke poručnik Dobrica Đukić . . . oko 3000 boraca. Njihovim dolaskom kod četnika kninske krajine moral je uzdignut na dostojnu visinu.«⁷

Već početkom 1942. godine četnici Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Like snuju stvaranje »nacionalnog koridora«. Iz jednog Jevđevićevog pisma Birčaninu u junu 1942. vidi se da je vojvoda Birčanin o tome govorio svojim suradnicima u Splitu znatno ranije. Jevđević, naime, uz prijedlog da se iz Hercegovine »dve brigade ljudi prebaci u hrvatsku i dalmatinsku zonu« (jer za to »imamo raspoloživih snaga«) kaže: »To bi bilo u smislu tvojih planova o povezivanju svih krajeva u Tvoj zoni.«⁸ Draža Mihailović, po nekom svom računu uvjeren da je NOP, povlačenjem proleterskih brigada iz Crne Gore i istočne Bosne na zapad, pretrpio krajnje teške udarce, ide dalje od Birčanina: računa s mogućnošću povezivanja četničkih snaga od Srbije i Crne Gore do Slovenije.⁹ Od juna 1942. to je stalna tema razgovora četničkih komandanata. S tim u vezi, Birčanin piše Draži Mihailoviću 31. augusta 1942: »Pripreme za otvaranje koridora o kome smo govorili privode se kraju, mada to umnogome zavisi od Italijana.«¹⁰ Birčanin u tom pismu podsjeća »ministra vojnog« da je »još za vreme svog bavljenja u Hercegovini« u julu naredio »da jedan odred jačine 3.000 četnika preduzme operacije opštim pravcem: Nevesinje—Prozor—Livno—Glamoč—Bosansko Grahovo«. Tada to Italijani nisu odobrili: »Komandant VI armijskog korpusa italijanske vojske nije dozvolio odlazak četnika iz Hercegovine, verovatno iz bojazni od eventualnih novih nemira, koje bi izazvali komunisti ako bi saznali za odsutnost četnika.«¹¹ Četnici su mogli planirati, ali ne i odlučivati, jer sve — kaže Mihailoviću Birčanin — »umnogome zavisi od Italijana«. Nije jasno jesu li četnici zaista računali, kao

što bi se moglo prosuditi prema prepisci njihovih komandanata, da su kadri »komunističke glavne snage grupisane na jednoj relativno suženoj prostoriji« opkoliti i napasti »koncentričnom akcijom po svim raspoloživim pravcima«. Izgleda da su mislili daje to moguće »angažujući gro četničkih snaga i 2—3 italijanske divizije«. Uz to se računalo i na angažiranje domobrana na defenzivnim položajima.¹² Valja imati na umu da su »komunističke glavne snage« upravo u fazi svrstavanja u divizije i korpuse, odnosno da je samo na prostoru Bihačke republike, od Livna do Karlovca — po četnicima »na jednoj relativno suženoj prostoriji« — bilo više od 60.000 partizana. Talijane je Birčanin, kao »moralni vojni vođa četnika u Hrvatskoj«¹³, uvjeravao da u Dalmaciji, Lici i Hercegovini ima 59.000 četnika, s tim da bi 50.000 trebalo naoružati, a to je po njemu dovoljno da se uništi narodnooslobodilački pokret.

U oktobru je Birčanin zamolio generala Roattu da odobri prikupljanje hercegovačkih četnika (oko 3000) u kninskom rajonu, a iz zarobljeničkog logora u Sulmoni da pošalje više oficira.¹⁴ Roatta je tu ideju čuo i prihvatio još 29. septembra, kad ga je posjetio Jevđević.¹⁵ Kad su zaredali napadi proleter-skih i dalmatinskih brigada na Talijane i četnike, Dobroslav Jevđević je »ekselenciju Roattu« ponovo upozorio »kakve gubitke i nepravilike« zbog neuspjeha »srpskog koridora« od Crne Gore do sjevernog Jadrana »nanose i nama i italijanskoj armiji skoncentrisane partizanske bande u zoni Like i Severne Dalmacije, te Primorja«. Objašnjavajući obostrani »vitalni interes da uništimo te razbojnice«, Jevđević je Roatti nudio »dve hiljade najboljih boraca« koji bi »sa našim odredima« na Dinari partizanima »zadali smrtni udarac«. Hercegovačke četnike »bi trebalo transportovati železnicom do Metkovića, s brodom do Splita i opet železnicom do Knina«. Baš tada Talijani smanjuju svoje snage na prostoru NDH, uplašeni nepovoljnim razvojem situacije na afričkom ratištu, što je moglo dovesti do iskrcavanja anglo-američkih trupa na balkanskoj obali Jadrana. To nije smanjilo intenzitet četničkih priprema za stvaranje »srpskog koridora« i za koncentraciju sa ciljem uništenja Bihačke republike. O tim zamašnim planovima, kad su već u fazi konkretizacije, Mihailović je vojvodi Birčaninu pisao 13. decembra:

»Operacija koju sada pripremam prema zaostaloj Sovjetskoj Republici biće kombinovana. U njoj ima da sudeluju Dinarci zajedno sa Hercegovcima, snage od Otočca, snage sa planine Manjače i Borja i crnogorske snage koje ću uputiti u napad preko Prozora opet prema Glamoču. Poslao sam nekoliko radio-stanica. Jednu kod vas, jednu za Otočac, jednu za Manjaču i jednu sa crnogorskim snagama ...«

Jedna od tih radio-stanica, povjerena potporučniku Nedeljku Plečašu, bila je poslana u Đujićev štab u Knin. Plečaša je u Mihailovićev štab poslala, kao padobranca, engleska obavještajna služba iz Kaira 6. septembra 1942. godine. Osim radio-stanice, nosio je 10.000 zlatnika i trideset milijuna lira. Plečaš je Mihailoviću najavio moguće iskrcavanje zapadnih saveznika na Balkan. Računajući na takvu mogućnost, Englezi su mu dali zadatak da se od Mihailovića prebaci k vojvodi Birčaninu. Kasnije će pisati kako su Englezi »Dalmaciji pridavali najveću važnost kao bazi za eventualni prodor na Balkan, a u isto vreme kao podesnoj osmatračnici italijanske flote i italijanskih namera«. Pri tome se Plečaš poziva na Churchillovo pismo generalu Heastingu Ismeju: »Mora vam biti najvažniji cilj da zakoračimo na dalmatinsku obalu.«¹⁸

Nema pouzdanog podatka da su vođe savezničke antifašističke koalicije 1942. godine planirali iskrcavanje svojih snaga na jadranskoj obali. Jedan

od onih koji su među prvima u ime saveznika došli u Vrhovni štab, Churchillov suradnik, poznati historičar F. W. Deakin, čak će nedvosmisleno ustvrditi kako Britanci »ni u jednom trenutku nisu imali detaljne planove za veliko iskrcavanje na Balkan«,¹⁹ ali to ne znači da Draži Mihailoviću nisu predočavali takve mogućnosti. Iz »Elaborata Dinarske divizije« se vidi da je iskrcavanje očekivano još s proljeća 1942. godine, a Nedeljko Plećaš i Jovo Trbojević, kraljevskojugoslavenski oficiri, koji su poslije specijalnih kurseva u Kairu u jesen 1942. godine poslani s radio-stanicama, šiframa i zlatnicima u Mihailovićev štab, imali su zadatak da ministra-denerala obavijeste »da će Afrika biti očišćena od osovinskih trupa do proleća 1943. i onda će Osmo armija imati određene ruke za dejstvo preko Italije za Balkan«. Britanci — reći će Plećaš Draži Mihailoviću — »pri iskrcavanju na Balkan računaju na sadejstvo Mihailovićevih snaga u Jugoslaviji«.²⁰

Jovan Marjanović piše kako je dolazak Plećaša i Trbojevića vremenski podudaran »sa početkom brige nemačke vrhovne komande u vezi sa mogućnošću savezničkog iskrcavanja na Balkan. Od tada nemačka vrhovna komanda, uprkos svojim i te kako velikim brigama i nevoljama na istočnom frontu (Staljingrad), preduzima energične korake da bi spremno dočekala nagovešteno savezničko iskrcavanje na Balkan.« Otud planovi velikih operacija »Weiss« i »Schwarz« : tući glavninu osnovnog neprijatelja, partizana, a zatim razoružanje mogućeg neprijatelja (u slučaju savezničkog iskrcavanja), četnika.

Snaga narodnooslobodilačkog pokreta je već postala takva da ni britanska vlada nije, uza sve na razne načine iskazivane simpatije za Mihailovića, pa čak i s određenom suglasnošću s njegovom kolaboracijom, mogla zatvoriti oči pred mučnim činjenicama, tako da će i predsjednik te vlade američkom generalu Eisenhoweru izjaviti kako — zbog naraslih snaga Titovih partizana — »Balkan predstavlja za Nijemce veću opasnost nego gubitak Italije«.²¹

Poslije dolaska obavještajca Nedeljka Plećaša, Draža Mihailović s mnogo zalaganja, pokušavajući da uspostavi jedinstvenu komandu nad svim nepovezanim četničkim jedinicama, posebno nad onima u Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni, Dalmaciji i Lici, počinje pripremati nikad izvedenu »veliku operaciju«. Ona je, na neki način, trebala biti druga faza uspostavljanja »srpskog koridora«. Početak operacije je ovisio o koncentraciji jakih četničkih snaga u Đujićevoj Dinarskoj oblasti. Pa kad se Draža Mihailović opredjeljuje za slanje pomoći Đujiću, onda ima u vidu i neophodnost te pomoći, ali — i to je presudno — prikupljanje »elitnih jedinica iz Crne Gore i Hercegovine« na jugozapadnom rubu Bihačke republike, odakle je moguće prodrijeti i prema Bihaću i prema Livnu.

Jevđević je 30. novembra obaviješten da može iz Hercegovine »povesti brodovjma 3000 ljudi u Knin«.²² Bio je ushićen: »Prema tome ostvariće se vruća Čičina želja«.

Program uspostavljanja koridora, a potom »velika operacija« Draže Mihailovića, dovest će vojvodu Đujića u centar pažnje vrhovne komande »vojske u otadžbini«. Ali koliko god izgledalo da je taj program, to jest dovlacenje hercegovačkih četnika na Tromeđu, spasio Đujića od totalnog kraha, ipak je Đujić imao više štete nego koristi. Hercegovački četnici, naime, nisu vojnički ojačali Đujića i ne bi ga ni u kom slučaju spasili od kraha da nije uslijedila velika njemačko-talijanska operacija »Weiss«, a prisustvo vojvoda Baćovića i Jevđevića na »Đujićevom terenu« će otkriti istinu o njegovim (ne)sposobnostima, o lažnim izvještajima i o ništavnoj kvaliteti Dinarske divi-

zije. Vjerojatno vojvoda Momčilo ni na koji način nije računao na negativne posljedice, već samo uzima u obzir prednosti, s računicom da će mu Baćović vojnim pobjedama uvećati ugled i utvrditi poljuljani autoritet. Šarmer, duhoviti kozer, vrlo obrazovan čovjek s jakom porodičnom tradicijom velikosrpstva (otac njegov Maksim bio je četnički vojvoda, a i mladi Petar je s ocem četovao, pa je tako zaslužio oficirski čin) ali i sa višestrukim vezama s Nijemcima i Nedićem (1941. je bio šef kabineta Nedićevog ministra, ljotićevca Jojića) koji ga je poslao »da zbrine bosansku sirotinju« i »da se na Zlataru stavi na raspoloženje Mihailoviću«,²³ rezervni major Baćović, banatski bilježnik, rođen na granici Hercegovine i Crne Gore, u prvi mah je osvojio i Mihailovića, a potom i Dujića. Tek u drugoj fazi suradnje, zbog surevnjivosti, doći će do velikih nesporazuma i optuživanja.

Obaviješten od Jevđevića o tome da Talijani odobravaju pokret hercegovačkih četnika na »Đujićev teren«, Draža Mihailović je odmah pozvao majora Baćovića, komandanta istočnobosanskih i hercegovačkih četnika. Mihailovićev je štab tada bio u Kolašinskim Goljima. U Mihailovićevom štabu je, među ostalima, tada bio i avijatičarski potporučnik Nedeljko Plećaš koji je 5. septembra padobranom iz engleskog aviona spušten na Sinjajevinu. Taj Plećaš će biti organizator radioveze Mihailović—Đujić. A kod Dujića je otputovao s Baćovićem. U svojim uspomenuama Plećaš piše da je Baćović došao u Vrhovnu komandu početkom novembra, ali prevario se za cijeli mjesec. Baćović je, naime, u Dražinom štabu bio od 1. do 6. decembra.²⁴ Tada je razrađen plan »velike operacije« protiv »Sovjetske Republike«, to jest protiv centralnog slobodnog teritorija koji se protezao od Karlovca do Livna sa središtem u Bihacu. Draža Mihailović je preambiciozno, računajući na podršku okupatora, računao da će tući glavninu NOV. Pokazat će se da je precjenjivao i svoje i okupatorove mogućnosti. Nije jasno da li je to nerealno planiranje bilo posljedica Dražinih osobnih nebuloznih kalkulacija, ili je nasijedao lažnom uveličavanju četničkih snaga od regionalnih i lokalnih vojvoda i komandanata, neovisno o tome da li su oni bili u područjima njemačke okupacijske zone (Bosanski četnički odredi pod komandom Rade Radića) ili u sastavu talijanske armije, na teritoriju NDH, u Crnoj Gori, ili na anektiranim područjima Dalmacije. U svakom slučaju, bio je od onih ograničenih karaktera kojima je odgovaralo samo apologetsko izvještavanje potčinjenih. Nedeljko Plećaš, kojemu se ne može spočitati manjak ljubavi prema Draži, nije mogao previdjeti »da Mihailović voli dobre vesti, a olako odbacuje rđave«. Piše, uz to, da se »docnije, na terenu, sam u to na licu mesta uverio: pojedini izveštaji su bili čiste izmišljotine i, u nastojanju da se bolje pokažu, pojedinci su postajali pravi Minhauzeni... Svi su lagali i donosili samo dobre vesti«. ²⁵ Prihvaćajući »samo dobre vesti«, Mihailović, čini se, uopće nije imao uvid u stanje vlastitih jedinica, a još manje u snagu NOVJ. Bolje su, mada i oni s pretjerivanjima, bili obaviješteni talijanski generali. General Roatta je 3. januara u Rimu, u pisanom izvještaju, obavijestio generala Lohra, njemačkog komandanta Jugois-toka: »Pod italijanskom komandom ima 19.000 četnika grupisanih u bande.

Od ovih:

- 3000 duž železničke pruge Ogulin—Vrhovine,
- 8000 između Gračaca i Knina,
- 8000 u Hercegovini.«²⁶

Dražo Mihailović je u svojim planovima broj boraca NOVJ uvelike umanjivao, a svoje snage uveličavao. Računao je da u »Sovjetskoj Republici«

nema više od 10.000 partizana, a stvarno ih je — u 1. korpusu NOV Hrvatske, te u 4. i 5. operativnoj zoni Hrvatske, u 1. bosanskom korpusu i tri divizije pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba — bilo gotovo 65.000. Upravo u istom razmjeru je vlastite snage uveličavao, bez dubljeg poznavanja njihove organiziranosti, borbene osposobljenosti, discipliniranosti i mogućnosti.

U Mihailovićevom štabu je dogovoreno da s prostora Tromeđe, ojačavši Đujićevu Dinarsku diviziju, uz svesrdnu pomoć Talijana, na »Sovjetsku Republiku« udare brigade majora Baćovića i barem tri hiljade crnogorskih četnika. Kad je Baćović bio kod Mihailovića, četnička Vrhovna komanda nije imala »tačnih podataka o situaciji kod Dinaraca«, niti je znala »koje položaje drže naše trupe, koji odredi i sa koliko ukupno snage« ; nije se znalo kakvo je »držanje naših trupa«, odnosno kakav je »moral kod Dinaraca«. Baćović i Mihailović su 4. decembra zatražili da kapetan Danilo Salatić »što pre dođe do tačnih podataka o situaciji kod Dinaraca«.²⁷ Svjestan prednosti što glavno-komandirajućem može nasuprot sumnjičavih informacija o Dujiću o sebi predočiti slavohlepnu sliku, Baćović je s mnogo samoljublja govorio »o pripremama koje vršimo za pohod u zapadnu Bosnu i Liku« i o tome kako je »velan i disciplina kod naših boraca upravo sjajan«. Boreći se za uglednije mjesto uz Mihailovića, uvjeravao ga je da će planirana »akcija potpuno uspeti i doneti ogromne koristi srpskom narodu«.²⁸

Pet dana poslije odlaska Dražinog »delegata za ukupne operacije« Petra Baćovića iz Dražinog štaba, 11. decembra »Ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva Armiski Đeneral« Dragoljub M. Mihailović je ovlastio »đeneralštabnog majora Zaharija I. Ostojića, da u moje ime kao delegat Vrhovne komande rukovodi operacijama, koje se preduzimaju za tučenje komunista u Dalmaciji, Lici, zapadnoj i istočnoj Bosni«.²⁹ Prethodnog dana Baćović je depešom iz Vrhovne komande obaviješten da je »kretanje crnogorskih snaga« pod komandom Baja Stanišića i limsko-sandžačkih četničkih odreda Pavia Đurišića, provođeno »po utvrđenom planu«. Baćoviću je naređeno da se sa svojih »2500 (četnika) može postepeno prebacivati«.

Vojvodi Jevdeviću je Draža Mihailović naredio »da izdejstvuje kod Italijana prolaz suvom zonom Jablanica — Livno — Glamoč za 1500 Crnogoraca«. Istovremeno je Pavle Đurišić trebao »izdejstvovati od guvernera Crne Gore da se njegovi prebace automobilom do Nikšića a odatle vozom do Jablanice«. Narednih dana Talijani su u Cetinju »Pavlov plan za dejstvo preko Jablanice« primili »kao vrlo pametan«.³⁰

Sve dok Baćović nije krenuo iz Hercegovine, Draža mu je tvrdio da će Đurišić brzo za njim, s tim što bi »Bajo Stanišić vodio sve Crnogorce« — oko 3000 ljudi.³¹

Tek kad je organiziran pokret Baćevićevih četnika i počelo prikupljanje Stanišićevih i Đurišićevih odreda određenih za pomoć vojvodi Đujiću na Tromeđu, vojvoda Birčanin je globalno obaviješten od Draže o operaciji »koju sada pripremam prema zaostaloj Sovjetskoj Republici« ; javio mu je da u toj operaciji »ima da sudjeluju Dinarci zajedno sa Hercegovcima, snage od Otočca, snage sa planine Manjače i Borja i crnogorske snage koje će uputiti u napad preko Prozora opet prema Glamoču«, nada se Mihailović, »ako Bog da«, da će četnici izbiti »do pred Karlovac i Zagreb«.³²

Istovremeno se Iliji Trifunoviću Birčaninu pismom obratio i major Zaharije Ostojić. Znao je da je stari vojvoda »Vitez Srpskog naroda iz prošlih ratova, a koji i sada i ako bolestan vodi krvave bojeve na Dinari planini i u Li-

ki«. Vojvoda će se uvrijediti što gaje major 17. decembra poučavao kako protiv »komunista«, to jest protiv NOVJ, treba ući u »bezkompromisnu borbu, koju voditi sve dotle dok se te proklete bande Tita i Moše Pijade potpuno ne dotuku.«

Vojvoda Birčanin se grdno uvrijedio također i zbog toga što je čuo — ne bez zlobe i ne bez Đujićevog potenciranja spora — što je Jevđeviću Grdiću i Šoškiću, vojvodinim izvjestiocima, baš kao i Đujiću bilo svojstveno, da Mihailović šalje »izvesne oficire iz svog štaba, a izvesne čak i iz Crne Gore, da rukovode predstojećom operacijom«. Protumačio je to Birčanin kao ministrovo nepovjerenje u njegove sposobnosti. Uvrijeđen, mada nije znao da je Mihailović naredio da će »akcijom rukovoditi major Ostojić«,³⁴ samo na osnovi glasina poslao je Mihailoviću 20. decembra depešu:

»Mada još uvek bolestan, ja bih svakako i sam mogao i umeo izdati uputstva za jednu malu operaciju koju sam po sopstvenoj inicijativi i bez ičije pomoći sam pripremio i politički i vojnički. Toliko sam, nadam se, naučio za punih 37 godina četničkog i vojničkog poslovanja. Uostalom moja bolest nije mogla da Vam posluži kao povod da šaljete ovamo drugog komandanta sa štabom, jer ja samo u 2 dana dok sam bio u agoniji, nisam mogao da obavljam komandantske dužnosti, što znaju svi iz moje bliže i dalje okoline, i jer ste Vi pre kratkog vremena odbili da uvažite moju ostavku, mada je ona bila motivisana stanjem mog zdravlja.³⁵ Mislim i inače da bi bilo mnogo praktičnije i jednostavnije da operaciju upravljaju starešine koje se nalaze na samom vojištu (prvenstveno stari vojvoda misli na Đujića) nego da se to čini preko radio stanice iz Hercegovine, kako će po kazivanju kapetana Davida Šoškića raditi Vaši oficiri koji ne poznaju ni teren ni prilike. Isto tako primili ste pre neki dan i kapetana Šoškića kome sam prilikom polaska za Crnu Goru, preko načelnika štaba naredio da Vas ne posećuje i ne uznemirava. Najzad obavešten sam od kapetana (Mladena) Kostića da su Vaši odgovorni hercegovački komandanti i funkcioneri, sa Vašim znanjem i odobrenjem, od sume koja je bila poslata meni, zadržali 1.700.000 lira i upotrebili ih na svom području. Jasno će Vam biti posle svega ovoga, Gospodine Ministre, da ja iz takvog Vašeg stava prema meni, moram izvući konzekvence. Molim Vas stoga da primite k znanju da od ovoga trenutka sebe ne smatram komandantom bosansko-ličko-dalmatinskih i hercegovačkih odreda Jugoslovenske vojske. Ne tražite stoga od mene više ništa .. ,«³⁶

Povrijeđenom, nesretnom, i još k tome teško bolesnom vojvodi Birčaninu, koji je proživljavao krizu u svom štabu uređenom poput kraljevskog dvora, »s paževima i dvorskom svitom«, Mihailović je odgovorio 21. decembra:

»Dragi brate vojvodo. Veoma žalim postupak kojim stavljate na raspoloženje vaš položaj. Uveren sam da je ovakva odluka doneta usled nedovoljne ili pogrešne obaveštenosti. Za izvođenje hitne operacije za koju smatram da je od ogromne važnosti uputio sam tamo svoga delegata (Zaharija Ostojića) ponavljam samo delegata dok ste vi i dalje za mene bili komandant. Moj delegat imao je zadatak da ostvari sve veze i pomogne vašu akciju snagama sa Borja (Rade Radić) i Manjače (Uroš Drenović) sa kojima vi nemate veze a gde nam stoje na raspoloženju najmanje 2000 ljudi, dalje sa snagama iz Crne Gore oko 3000 ljudi koje imaju specijalan zadatak zatvaranja potpunog obruča oko komunista kao i da osigura operaciju od iznenađenja sa severa od Majevice na koju su komunisti iz Srema prodrli kao i iz Sandžaka od Turaka. Ni u kom slučaju moj delegat nije imao komandnu već pomoćnu ulogu u odnosu na

vas. Trupe iz Crne Gore drugače ne bi ni išle. Pored ovoga Grdić me je obavestio da je vama stanje zdravlja tako da lekari ne dozvoljavaju ni vašem načelniku Štaba da vam pride. Što se tiče zadržatih 1.700.000 lira to je čisto maslo Jevđevića. Niti sam mu to dozvolio niti bi mu ikad to dozvolio. Grdić pored toga napravio mi je nezgode i kod denerala Blaže Dukanovića pretstavljajući mu stvari u pogledu vođenja Crnogoraca tako da sam uveren da je to učinio sa izvesnom namerom. Isto je posle toga učinio i kod vas da li iz neznanja ili namerno ne znam šta da mislim. Šoškić mi nije kazao da ste mu zabranili da dođe kod mene već mi je kazao da je došao da me obavesti o stanju oko Otočca. Po svemu mi izgleda da i Grdić i Jevđević ovde igraju neku svoju igru jer je Jevđević javno govorio da je on komandant operišućih trupa a da mu je moj delegat postavljen za načelnika štaba. I Grdić i Jevđević u vojnim operacijama ne razumeju se a imaju nekih svojih vrlo neskromnih ambicija... Ponovo žalim zbog vaše iznenadne odluke do koje uveren sam nije trebalo da dođe i koju bih želeo da ne smatram konačnom. Muke koje podnosim zbog naših ljudi ne daju se opisati. . . »³¹

Osim nesporazuma s Birčaninom, »velika operacija« svo vrijeme priprema dovodi Mihailovića i njegovog »delegata za ukupne operacije« do najrazličitijih sukobljavanja. Nesporazumi su počeli oko starješinstva, produbljeni su različitim opredjeljenjima oko izbora pravca pokreta Hercegovaca i Crnogoraca, kulminirat će zbog osobnih nesnošljivosti i rivalstva... Baćović, podstican Jevđevićevim instrukcijama, insistirao je na prijevozu trupa talijanskim brodovima i vlakovima, a Mihailović je — da bi se unekoliko barem prikrio združivanje talijansko-četničkih jedinica — insistirao na kopnenom putu. Svi Mihailovićevi zahtjevi, često iskazivani sa srdžbom, neće poremetiti Baćovićev plan. Na tri Mihailovićeve uzastopne depeše, u kojima nalaže kopneni put, Baćović mu, ne objašnjavajući ništa, 15. decembra lakonski javlja da je »prvi naš transport od 1100 ljudi otišao u potpunom redu za Metković«,³⁸ gdje čekaju talijanski brodovi. Mjesec dana kasnije Baćović će čak uvjeravati Mihailovića kako su on i njegovi četnici — koji su »za najkraće vreme mobilisani«, a potom »forsiranim maršem išli do Bileće da bismo se na vreme ukrkali« — svako ministrovu »naređenje za pokret izvršili bez pogovora«.³⁹

Baćovićeve četnike je put vodio — suprotno od Mihailovićevog zahtjeva — od Bileće do Metkovića, pa brodovima do Splita i vlakom do Kninske krajine. Prva grupa je na brodove ukrcana 13, a druga 17. decembra. Baćović je putovao s posljednjom, najbrojnijom grupom. Uoči pokreta za Metković Baćović je izvršio smotru i četnicima održao govor. Mihailoviću javlja da vodi »sa sobom« svojih »najboljih 2000 ljudi«. Njima je, javlja Mihailoviću, s posebnim pijetetom »govorio o vama«, i to ponajprije — naglašava to — zbog prisustva talijanskog oficira, koji »je bio u blizini i sve je razumio (govori naš jezik) ali do sada nije pravio nikakvo pitanje«.⁴⁰

Na prvu vijest o prikupljanju hercegovačkih i istočnobosanskih četnika u Bileći, »komandant pokrajine i Dinarske oblasti« Momčilo Đujić je objavio proglas »Srpskom narodu Like i zapadne Bosne«.⁴⁰³ Taj proglas je štampan u Kninu 12. decembra. Bilo mu je javljeno da dolazi oko 3000 četnika, ali Đujić u proglasu taj broj višestruko uveličava, u skladu sa svojim karakterom. Smanjujući broj očekivanih četnika iz Hercegovine, Đujić je »vrhovništvo« velike župe Bribir-Sidraga obavijestio da dolazi osam hiljada crnogorskih i hercegovačkih četnika. Sinčić je to obavještenje shvatio tako da će oni, podređujući se komandi Momčila Đujića, združeni s četnicima Dinarske divizije i Talijani-

ma, »istjerati partizane i preuzeti četničku vlast na širokom području zapadne Bosne, Like i dijela Dalmacije (Knin)«. ⁴¹ S mnogo umješnosti je podsticao Sinčićev strah od »silne četničke vojske«. Reći će u više navrata sredinom decembra daje »vreme da Hrvati drhte od osvete«, ali to ne znači da će poricati potrebu suradnje s ustašama. Pa kad u Kninu, dan-dva poslije dolaska prve grupe Hercegovaca, organizira sastanak »svih četničkih prvaka« Tromeđe, u prisustvu predstavnika NDH će podržati Jevđevićovu izjavu:

»Pošto je najveći neprijatelj našeg naroda i naše zemlje komunizam, to mi moramo saradivati sa svima, koji se bore protiv komunizma i to s Nijemcima, s hrvatskim domobrancima i čak s ustašama«. ⁴²

Mihailović je također u svespstvu svoga programa znao da »moramo saradivati sa svima, koji se bore protiv komunizma«. Pri tome nije imao priliku birati partnere, već je puštao postojećim relacijama na jugoslavenskom bojištu da njime upravljaju. Nije se pri tome mogao pouzdati ni u jednog potčinjenog komandanta i vojvodu, jer je svaki od njih — neovisno o onome što je pisao »gospodinu bratu i ministru« — vodio politiku osobnog prestiža, što je vezano i s karijerom i s odlikovanjima, ⁴³ ali i sa zlatnicima. Nema u tome jedinstvenog ni cjelovitog plana, a i onda kad bi se interesi svih njih nekako uskladili, rezultat programa je ovisio o Talijanima, koje Mihailović i njegovi komandanti rodbinski, zbog Jelene Petrović, kraljice talijanske, zovu »tetkićima«. Dovoljno je pogledati depeše ⁴⁴ u vezi s prikupljanjem trupa za pomoć Tromeđi:

- 4. 12. 1942, Draža Mihailović štabu istočnobosanskih i hercegovačkih četnika: »Spremamo akciju da pomognemo Dinarce«.

- 5. 12, major Zaharije Ostojić pukovniku Baji Stanišiću, komandantu »narodne vojske Crne Gore i Hercegovine«: »Sa vašeg terena pripremite jednu brigadu dobrih boraca protiv komunista jačine od 500 ljudi za rad u Hercegovini i dalje. Ovim radom rukovodiću ja. Hranu poneti za put do Bileće. Ljudi da budu što bolje obučeni i odeveni. Zadatak će dobiti po dolasku u Hercegovinu.«

- 10. decembra, Draža Baćoviću: »Ostojić polazi 11. decembra ali preko Durmitora. Molim da sve ide hladno i sračunato. Ostojić nosi našu dopunu plana za rad. Vaših 2000 možete postepeno prebacivati...«

- 11. decembra, Draža Baćoviću: »Jevđević neka preduzme sve da izdejtstvuje kod Italijana prolaz suvim zonom Jablanica—Livno—Glamoč za 1500 Crnogoraca ovo neka pravda vojničkim razlozima, a neka slobodno da garanciju da četnici i eće nikoga da diraju na svom putu. Pavle će izdejtstvovati od guvernera C. Gore (general Pirzio Biroli) da se njegovi prebace autokolonama do Nikšića a odatle vozom do Jablanice. Ovo neka i Jevđević traži od Italijana radi dobijanja vozova... Akcijom će rukovoditi major Ostojić. On polazi na put 12. o. m. preko Šavnika na Avtovac gde da ga sačeka Baćović sa autom 15. o. m. Kapet. Bogunović i narednik Vučić sa Dinare izaslanici vojvode Dujića da sačekaju kod Vas majora Ostojića.«

- 16. decembra, major Ostojić Draži: »15.-tog u 4 popodne stigao sam u Avtovac. Baćović mi reče da je nemoguće izraditi prelaz suvim od Jablanice preko Livna za Glamoč, jer na to ne pristaju ni Italijani ni Hrvati.«

- 17. decembar, Draža Ostojiću: »Danas je bio Pavle kod mene. Pavle je bio na Cetinju. Nikakve smetnje ne postoje za put do Jablanice i to vozom od Nikšića. Pavlov plan za dejstvo preko Jablanice tamo je primljen kao vrlo pametan. Na Cetinju su mu rekli da sem Italijana u Mostaru tamo nema

ni ustaša ni Nemaca . . . Pošto se Pavlovi kreću automobilima do Nikšića a dalje vozom vreme se neće izgubiti. Bajo Stanišić bi vodio sve Crnogorce. Umetao se i Doka (major Đordije Lašić, Mihailović gaje 10. 12. 1941. postavio »za komandanta svih četničkih odreda za celu oblast Crne Gore« — op. autora), ali je Pavle više voleo Baju . . . Baćović stalno hoće u mišolovku. Njemu sam već depeširao da on lično poznaje situaciju a mi i situaciju i ratnu veštinu. Pavle kaže ako Baćović uputi 4000 ljudi on Pavle će dati 3000 ljudi. . . Jevđević i Baćović stalno vuku na svoj plan koji je rdav. Nastavite na izvršenju onoga što smo rešili.«

- 17. decembar, Ostojić Draži: »Jevđa otišao u Dubrovnik da ponovo pokuša odobrenje prelaza od Prozora za Livno . . . Vojvoda (Birčanin) i svi ovde sigurno računaju na moj odlazak na Dinaru. Danas krenuo i drugi ešalon Ištvanov (Petra Baćovića). Čeka se na Crnogorce.«

- 18. decembar, Baćović Draži: »Italijani niukom slučaju neće pristati na prolazak kopnom preko Jablanice jer prolazimo u nemačku interesnu sferu . . . Talijani su nam za operacije za izviđanje i propagandu stavili na raspoloženje jedan avion.«

- 18. decembar, Draža Ostojiću: »Javio sam vam ranije da je Pavle bio na Cetinju. Tamo su se složili sa planom dejstva preko Prozora. Samo treba da dobiju odobrenje od Sušaka.«

- 19. decembar, Draža Ostojiću: »Danas dolazi mi Pavle da me obavesti o pokretu Crnogoraca. Pavlu ću saopštiti da Crnogorci dođu do Bileća automobilima. Nisam za upućivanje morem u mišolovku. U svakom slučaju od Neretve se mora suvim, bilo na ugovoreni pravac ili južnije sve do puta duž mora. Slažem se sa vama da Hercegovci u pogledu daljeg prebacivanja sačekaju Crnogorce.«

- 19. decembar, Ostojić Draži: »Baćović daje za Dinaru 3.000 ljudi, a 2.000 za Prozor. Ako se uspe sa odobrenjem, iz Crne Gore ukupno nije potrebno više od 3.000 . . . Mnogo preценuju komunističke snage. Jevđa priča za 24.000 naoružanih, a ja mislim da tu nema više od 5.000 pravih boraca. Ako se uspe sa odobrenjem prelaza preko Prozora, i savladaju lične ambicije starešina, ja sam potpuno uveren u siguran uspeh i to u vrlo kratkom roku . . . Pavle neka radi hitno preko Guvernera da se odobri prolaz ka Livnu i Glamoču . . . Naše određene snage prebacio sam u 2 ešalona u najvećem redu i već se nalaze kod Knina. Obećao sam im da ću ići sa njima . . . Četnici koji su otišli za Dalmaciju zahtevali su da ja idem sa njima i pod tim uslovima su krenuli.«

9 21. decembar, Draža Ostojiću: »Blažo Đukanović (general, ban Zetske banovine, od marta 1942. komandant kvislinške »Komande crnogorskog nacionalnog pokreta« (— op. a.) je zadržao upućivanje Crnogoraca, jer mu je bilo važnije ko će da komanduje od hitnosti... Što Crnogorci još ne dolaze krivi su Grđić i Jevđević . . .«

- 22. decembar, Draža Ostojiću: »Tetkići odugovlače s odobrenjem. Izgovaraju se da vode pregovore sa NDH za propuštanje inostranih snaga, čim se ovi pregovori svrše ukazaće svaku potporu i pomoć . . . Pavle lično kreće bez obzira na sve peške ili automobilima po dogovoru.«

- 22. decembar, Baćović Draži: »2.000 ljudi koje sam uputio, nalaze se kod Knina već 10 dana . . . Ostao sam da sa restom naših ljudi otputujem kad dođu Crnogorci.«

- 23. decembar, Ostojić Draži: »Jevđa sada stigao i javlja: Kdt. VI korpusa (talijanskog) dao je juče pristanak da se Crnogorci upute preko Pro-

zora za Glamoč i učinio pitanje Rimu, od koga treba sutra da se dobije odgovor . . . Ištvan (Bačović) sa sledećim transportima kreće 28-og o. m. iz Bileća. Ukupno će imati 3000 svojih na Dinari kad ovi stignu. Bajovih 4 bataljona stigla na 4 sata od Bileća i tu čekaju. Molim da se hitno upute i Pavlovi u Bileće.«

- 25. decembar, Draža Ostojiću: »Što se tiče Pavia on gleda da izvuče što više oružja i to je glavna zapreka što još nije stigao ali će stići. Vreme nam je inače potrebno da se veze uspostave i sva naređenja izdaju pa da u izabranom momentu svršimo stvar sa najmanje žrtava. Kao što znate naši političari (odnosi se prvenstveno na Jevđevića i Grđića — op. a.) koji u isto vreme hoće da budu i Napoleoni mnogo su nam pokvarili svojim neznanjem. Ako bi Pavle poveo više ljudi od 3000 on će znati kako to da prikrije ali Pavle će u glavnom dovesti svoje ljude sve do vas tamo. Tako je on rešio a ja odobrio. Juče 24-og poslao sam Pavlu i čekam odgovor šta je do sada uradio u pogledu pokreta. Sad se vidi koliko je naš plan bio ispravan. Baš to kažite Jevdi neka zna koliko bi glupost napravili da smo njih slušali i njihove civilne strategijske planove.«

- 26. decembar, Draža Ostojiću: »Pavle vodi 2000 ljudi. .. Formiranje se završava 25-og. Prvi i drugi odred prikupljaju se u Kolašinu 27-og. Polazak iz Kolašina 28.-og ka trećem odred koji se prikuplja istog dana u Šavniku i Žabljaku. Sva tri odreda 29-og polaze zajedno odatle ka vama. Kreće peške ili automobilima i to peške bez obzira na automobile ako ih nema. Ukupno je 2000 ljudi bez starešina i bez specijalista (talijanskih oficira). Ne znam ništa još o pokretima Baje Stanišića.«

- 27. decembar, Ostojić Draži: »Jevđa i Bačović sa svojom stanicom i 1000 ljudi kreću sutra iz Bileća za Metković. Ištvanu sam dao usmeno uputstvo za rad. Instrukciju sam spremio, ali pošto vojvoda (Birčanin) komanduje, neću je slati da ne bi opet podneo ostavku . . . Ja sam samo hteo da pomazem, a vojvoda je mislio da sam došao da mu uzmem slavu. Nemam nameru da se namećem, ali se bojim da će cela stvar propasti zbog vojvodinog (Birčaninog) mešanja . . . Jevđa sada izvestio telefonom iz Kifinog Sela da Talijani za

I sada ne mogu da odobre prolaz preko Prozora, nego možda docnije u toku operacija. Ima odobrenje da vodi 4000 ljudi, a vodi svega 3000 . . .«

- 28. decembar, Ostojić Draži: »Sada treba raditi preko guvernera da se odobri dolazak Crnogoraca u Hercegovinu, gde bi bili u rezervi, a da im se omogući ishrana. Tamo bi ih imali pod rukom za ubacivanje na željeni pravac u pogodnom momentu.«

- 29. decembar, Draža Ostojiću: »Pavlovi juče nisu krenuli... Očekujem Pavia danas da dođe k meni. Izgleda da će se prevoziti.«

- 30. decembar, Ostojić Draži: »Jevđević javio, ako je verovati da su se Talijani uplašili velike srpske države, pa zato hoće da odobre prelaz preko Prozora.«

- 30. decembar, Ostojić Draži: »Sa Ivaniševićem sam"se sporazumeo u svemu. Objasnio sam da Vi komandujete preko mene a da vojvoda (Birčanin) komanduje na svojoj zoni preko svoga štaba na terenu . . . Čim se javio Mitranović (kapetan Boro, Mihailovićev izaslanik kod Radića i Drenovića — op. a.), narediću da uzme što jače snage, jer se može brzom akcijom od Ključa i Knina ka Drvaru ostvariti cepanje komunista, onda ćemo ih pojuriti. . .«

- 3. januar 1943, Draža Ostojiću: »Kad Pavle krene izvešću vas. U isto vreme pokrenuću i Bajove (jedinice Baje Stanišića — op. a.)«

- 3. januar, Ostojić Draži: »Dinarcima ne drže front. Disciplina slaba, starešine se svađaju. Za operacije ne mogu dati više od 1.200 ljudi. Traže hitnu pomoć od Crnogoraca, jer se boje počesnog tučenja. Jevđa obećao Dinarcima i našima zlatna brda, pa sada nastalo razočarenje kada došlo malo odayde . . . Ištvan kaže da ako tetkići slažu, a Crnogorci ne dođu, da će napustiti tetkiće i vratiti se u bazu preko Prozora . . . Sutra (Jevđević) putuje u Sušak zbog odobrenja prolaza za Crnogorce. Verujem da je sve mnogo crnje pretstavljeno, da bi im cena bila veća.«

- 4. januar, Draža Ostojiću: »Dojadile su mi Jevdine laži. On misli da će nas prevariti da šaljemo Crnogorce vodom. Kažite mu jednom zauvek da to neće biti pa ma šta se desilo. Ako je zbilja toliko komunista vezano prema Dinarcima, onda će utoliko lakše i uspešnije manevar biti sa Crnogorcima predviđenim pravcem. Dinarcima treba kazati da su im Hercegovci došli u pomoć preko Splita a da će im Crnogorci doći u pomoć od Jablanice, a Drenović od Manjače. Samo je potrebno pre svega, da se i oni tuku. Prema tome Jevđa nije imao šta da obećava a mi ćemo da izvodimo stvar onako kako smo predvideli. Neka se kroz Dinaru proturi glas da dolazi 10.000 Crnogoraca u pomoć ali suvim i s boka.«

- 4. januar, Ostojić Draži: »Pašali (kapetan Milorad Momčilović, komandant četničkog Romanijskog korpusa — op. a.) zna sigurno da su boljševici tučeni od udruženih četnika i Nemaca. Za veze činim sve što mogu. Vrlo je nezgodno što Crnogorci ne polaze. Time se mnogo gubi. Osećam da je Ištvan (Baćović) počeo da gubi živce. Akcija će se otegnuti i na februar, a možda bi nam tada snage bile potrebnije na svom terenu. Tetkići otežu stvari sa proračunom.«

- 5. januar, Jevđević i Grđić Draži: »Molimo donesite definitivnu odluku da Crnogorci krenu ovamo. Ako to ne bude, naše narodne trupe koje se već krvavo bore i ginu, izložene su propasti, kao i cela naša narodna stvar. Vojska je poslata u uverenju da će doći Crnogorci. Ne dođu li sva odgovornost za slom neće biti na nama nego na Vrh. Komandi. Ako donesete odluku regulisaćemo transport kod Italijana.«

- 5. januar, Baćović Draži: »Imamo u rukama dokaze da su Crnogorci voljni i oduševljeni da krenu u Dinaru bez obzira morem ili suvim, a ne znam po čijoj se sitnoj računici oni ne upućuju ovamo, kad od njihovog hitnog dolaska zavisi biti ili ne biti čitave naše akcije. Za slučaj da Crnogorce ne uputite, u najkraćem roku i najboljim putem skidam pred istorijom odgovornost za sudbonosne posledice, a koje snosi Vrhovna komanda.«

- 6. januar 1943, Draža Baćoviću: »Molim vas da se u vojničke planove ne mešate već da izvršavate onako kako se diriguje. Što Crnogorci do sada nisu krenuli nije moja krivica već svih onih koji politički nisu stvar pripremili jer Tetkići ne dozvoljavaju da se snage Crnogoraca prebace čak ni u Hercegovinu. Dalje mi znamo šta radimo. Črnogorske snage moraju udariti u bok i pozadinu komunista a u isto vreme da im spreče da se ne izruče u Hercegovinu. Zato vas molim i naređujem izvršujte moja naređenja i narodu objasnite da Crnogorci udaraju u bok i pozadinu komunista. Sav trud da me naterate na izvršenje vaših planova je uzaludan. Ja znam šta radim i nemojte ometati već i vi tražite da se omogući prolaz tamo gde treba. Molim Vas radite na tome da Crnogorci bar u Hercegovinu dođu jer ni to (Talijani) ne dozvoljavaju. Nikako ne razumem da za svaki rad potrzete Crnogorce a ne vodite računa da i oni imaju da se bore i ovamo s Turcima. Crnogorci su prikupljeni i to u broju od

4000 ali im Tetkići ne daju ništa ni od hrane ni od oružja i otežu lažju pokret od dana do dana. Moja definitivna odluka je doneta i ona će biti sprovedena onako kako sam naredio. Vrhovna komanda je vrlo mnogo ometana time što svaki ističe svoj plan a u ratu jedino Vrhovna komanda naređuje a ostali slušaju i izvršavaju. Odgovornost za ometanje izvršenja ove akcije pada na one koji ne izvršuju naređenja vrhovne komande već su počeli čak i vojničke planove da razrađuju a Vrhovnu komandu žele da pretvore u neku figuru koja će da prima odgovornost za neke planove koje stvaraju ljudi čiji to posao nije. Ja imam dokaza da Crnogorci neće da idu morem ma šta vi govorili. Kad bi Crnogorci i hteli da idu morem, ja ne bih dozvolio, jer bi to bio najgluplji način vođenja operacija prema neprijatelju, koji nam nudi napad sa sviju strana. Ne dozvoljavam više da ovo nazivate sitnom računicom već radite posao koji vam je poveren a gospoda koja imaju političku misiju da se ne pačaju u vojne operacije, koje ne razumeju. Ta sitna računica, neka znaju gospoda, je moja lična. Zapamtite i to da s Talijanima ja ne radim već iskorišćujem ih koliko mogu, u protivnom, radićemo ilegalno. Mi ne zavisimo od njih. Oni Crnogorci koji hoće da idu morem neka vam se jave a ja dozvoljavam da ih prevezete.«

• 8. januar, Draža Ostojiću: »Crnogorcima odobren prolaz. Pavle će krenuti čim dobije opremu, oružje, municiju, a za to vreme biće izvršene operacije na desnoj obali Lima koje se uspešno vode ... Jevđi i Grdiću sam natrijao dobro nos na ponovljenu kuknjavu da im Crnogorci po njihovom strategijskom planu dođu brodovima, kazao sam im da se ne pečaju u stvari koje ne razumeju a Jevđi sam kazao da nam je ometao rad kod Foče. Obojici sam naredio da gledaju svoja posla i da im je sav trud uzaludan ako misle da nam nature svoje nestručne ideje ... Tetkići odobrili prolaz. Pavle kreće čim se opremi i naoruža.«

• 11. januar, Baćović Ostojiću, što Ostojić prenosi Draži: »Ja ovako neću i ne mogu čekati. Prevareni smo i izdani. Crnogorci da su hteli doći, mogli su doći. Za to tebe lično i Vrhovnu komandu krivim. Vidimo dajedino mi izvršavamo Vaša naređenja. Gračac sami dinarci ne mogu održati. Čim ga ja napustim Dincari beže iz njega i neće sami da ostanu. Moral kod dinaraca je nikakav... Moj poslednji napor biće da se sa ljudima probijem, zatim da se vratim u Hercegovinu. Ja ni jednog dana više neću čekati...«

• 11. januar, Jevđević i Baćović Draži: »Rim načelno usvaja saradnju Crnogoraca, samo armija ne pristaje na prolaz kopnom. Prigovor da operacije nisu pripremljene, može se ticati samo Birčaninovog sektora. Naša je vojska opremljena i naoružana.«

• 12. januar, Draža Baćoviću: »Jevđević me izveštava da Rim dozvoljava prolaz Crnogorcima a armija ne dozvoljava. Ja vas obavestavam da guvernerstvo u Crnoj Gori uopšte nije dozvolilo nikakav pokret.«

• 15. januar, Baćović Draži: »Kada sam iz telegrama koje sam dobio od majora Ostojića počeo da stičem utisak da Crnogorci neće doći, bio sam i očajan i revoltiran i odgovorio sam da bi to predstavljalo izdaju koja bi imala teške posledice pa našu opštu stvar. Sami, bez Crnogoraca ne bismo smeli da se upustimo u glavnu borbu, jer je sigurno da bismo bili tučeni. Sa druge strane naše povlačenje doprinelo bi da ovaj inače nesiguran element potpuno popusti i pride komunistima. Možda sam u svojim telegramima bio dosta oštar, ali, verujte, Gospodine Ministre to je bilo jedino u želji da Vrhovnoj komandi ukažem na ozbiljnost situacije u kojoj se nalazimo. Jer, budite uvereni, naš po-

raz u ovim krajevima predstavljao bi istovremeno i naš poraz u Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori. Mi smo Vaše naređenje za pokret izvršili bez pogovora. Za najkraće vreme mobilisali smo ljude, forsiranim maršem išli do Bileća da bismo se na vreme ukrkali. I, po mom mišljenju dobro je što smo tako brzo stigli jer, da smo zadocnili, ko zna koliko bi još četnika ovde zatekli. Sada sedimo i čekamo, pod vrlo teškim uslovima, da Crnogorci krenu, odnosno i oni izvrše Vašu zapovest.«

- 18. januar, Jevđević Draži: »Po pitanju dolaska Crnogoraca saopštavam, da sam ja prema najranijem planu bio izradio, da se oni pod vidom Baćovićevih divljih četnika prebace sa nama preko mora. Kad je vrhovna komanda odbila da to odobri nego je tražila da im se izradi prolaz preko Prozora, pokušao sam sve u Rimu i na Sušaku. Do danas osim načelnog pristanka nisam postigao ništa međutim Branko (Zaharije Ostojić) javlja daje Pavle dobio dozvolu da ide sa pet hiljada vozom do Rame. O tom ne zna ništa ni šesti korpus ni osamnaesti kao ni armija u Sušaku. Da bi to bilo tačno potrebno je pripremiti bazu i hranu u Bileću i konake za pet dana, jer sa obzirom na stanje hrvatskih željeznica za jedan dan ne može biti više od hiljadu ljudi transportovano. Danas sam krenuo za Hercegovinu i sa moje strane sve ću učiniti da olakšam taj transport ako bude odobren.«

- 21. januar, Jevđević Draži: »Danas stiglo odobrenje iz Rima da Crnogorci idu preko Hercegovine. Našim trupama odobren pokret kad Crnogorci krenu od Prozora. Naš pravac Grahovo—Glamoč. Talijani daju hranu, osoblje radiostanica, snabdevanje i sanitet. Bjelajca zadržavaju za posebnu akciju koju oni vrše sa njim za čišćenje Like. Nemci i Italijani zatvaraju ostupne pravce. Za naše ljudstvo daju 100 metaka vojniku, 1000 puškomitraljescu, 10 teških bacača sa 3000 granata. Komandant armije izjavio je da se divi našoj vojsci i daje joj sve. Organizaciju oslobođene zone prepuštaju nama.«

- 24. januar, Draža Baćoviću: »Crnogorci već kreću za tamo.«

- 26. januar, Draža Ostojiću: »Pavle bio kod mene. Polazak zemljaka po danima kako vam je Pavle javio. Pavlu sam izrično zabranio da ide dalje od Jablanice. On se mora vratiti da bismo svuda bili spremni za događaje koji iznenadno mogu nastupiti. Posle razbijanja komunista u njihovoj republici ima se organizovati njihovo gonjenje i uništavanje u celoj Bosni. Ponavljam posle republike gonjenje svuda.«

- 26. januar, Ostojić Draži: »Jevđević mi večeras javlja: Danas iznenadno po naređenju iz Rima obustavljen u opšte dolazak Crnogoraca. Mislim pod pretnjom Nemaca.«

- 28. januar, Draža Ostojiću: »Dolazak Crnogoraca obustavljen ali ja i Pavle ne odustajemo od akcije možda još šireg obima. Što se tiče hercegovačkih snaga treba da tamo ostanu. Jevđa odmah gubi glavu i hoće povlačenje — ako bismo to učinili Dinarci bi bili izgubljeni.«

U pripremama za »veliku operaciju« nije bilo ni ozbiljnog plana, ni čvrstih dogovora. A kako su u međuvremenu počele njemačko-talijanske zimske operacije protiv partizanskog centralnog slobodnog teritorija, i ono što je zamišljeno — past će u vodu, da bi Mihailović, shvaćajući uzaludnost svih dotadašnjih priprema, od kraja januara počeo maštati o »akciji možda još šireg obima«.

Dujićeve nade da će tako biti ojačan da može potpuno ovladati Kninskom krajinom, Likom i zapadnom Bosnom, nisu se ostvarile, ali je dolazak tri hiljade Baćovićevih četnika, koji su bili znatno bolje organizirani i odlučni-

je vođeni od jedinica Dinarske divizije, spasio »bele orlove s Dinarskih Alpi« od katastrofe. U kninski rajon, a potom u Gračac stigle su od sredine do kraja decembra jedinice Trebinjskog i Nevesinjskog korpusa (tzv. Nevesinjski odred pod komandom kapetana Milorada Popovića), Rogatička brigada (komandant Dobrica Đukić), Nevesinjska brigada (poručnik Mihailo Koprivica), Trebinjska brigada (poručnik Vladimir Milojević), Ljubinjska brigada (poručnik Ivan Janičić), Bilećka brigada (poručnik Miloš Kureš), Gatačka brigada (poručnik Stevo Starović), Stolačka brigada (kapetan Ilija Ilić) i samostalni Zlatiborski četnički odred pod komandom Pečančevog vojvode Radomira Đekića Đede, koji će se uključiti u Dinarsku diviziju. Sve te jedinice Baćovićevog »ekspedicionog korpusa« bile su svrstane u tri grupe pod komandom Milorada Popovića, Milorada Vidačića i Dobrice Đukića. Brodovima su dovezene u splitsku luku Sveti Kajo, a vlakom do željezničke stanice Kosovo.

Prvi izvještaj o dolasku četnika iz Hercegovine i istočne Bosne u Kninsku krajinu Paveliću je poslan 15. decembra. S mnogo jeda i crnih ocjena o Talijanima, veliki župan Sinčić je Paveliću pisao da su po vagonima, u kojima su četnici dovezeni iz Splita, »ispisane najgore psovke na račun Nezavisne Države Hrvatske i Poglavnika. Na spoljnim zidovima vagona su nacrtani margarci i pod tim crtežima stoji ime Poglavnika.« Također piše da se četnici voze zajedno s Talijanima i da zajedno pjevaju: »O, Hrvati, mi ćemo vas klati, kad se Petar iz Londona vrati.« Veliki župan rezignirano konstatira da Talijani — previđajući odredbe »zagrebačkog sporazuma« — »ne koriste nikakve antikomunističke bande (MVAC) koje bi priznavale hrvatske državne vlasti i državne zakone, nego oni koriste i organiziraju pravu četničku organizaciju, koja je i prema spoljnim znacima (kokarde, zastave, uniforme) ali i prema unutrašnjem držanju (pozdravi, sastav jedinica, zapovijesti, zakletve kralju Petru, postavljanje političkih i vojnih ciljeva) potpuno izgrađena kao jugoslavenska odnosno srpska vojska.«⁴⁵

Odmah po iskrcavanju prvog ešalona Baćovićevih četnika u Kosovo, svi dijelovi Kninske krajine koje su držali dinarski četnici prekriveni su prethodno štampanim proglasima »Komandanta operativnih jedinica Istočne Bosne i Hercegovine«. Na kraju proglasa, kojeg su štampali Talijani, Baćović kliče:

»S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu.«

»Četnici! Braćo!« — poziva i upozorava Baćović četnike, koji polaze »u jedan novi, veliki i sveti rat«, da ne zaborave da su upravo oni, s mišlju na Kralja, pod talijanskom komandom, »branioci pravde, narodne časti, narodnog dostojanstva, srpske zastave i srpskog imena«. Ne smiju zaboraviti, upozorava Baćović, da su oni »vojska našeg mladog kralja Petra II i njegovog prvog i najhrabrijeg vojnika, legendarnog đenerala Draže Mihailovića.«⁴⁶

Bilješke

¹ AVII, 152, 45/1.

² Isto, 80, 28/6-2.

³ Isto, 172 a, 8/8-1.

⁴ Isto, 76, 1/6-3, izvještaj velike župe od 15. 12. 1942.

³ Isto, 157, 34/1.

⁶ Kapetan Drašković je bio »zastupnik komandanta operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine«. Načelnik Baćovićevog štaba je bio kapetan Danilo Salatić. On je ostao u Hercego-

vini, a u Dalmaciji Bačović je kao načelnika svoga štaba angažirao majora Miloša Radojlovića, koji se u međusobnim obračunima vojvoda snažno suprotstavio Momčilu Đujiću (v Zb. NOR. XIV/2, 301)

⁷ AVII, HP, 204 b.

⁸ Zb. NOR, XIV/1, 404.

" Mišo Leković, *Planovi Draže Mihailovića za uništenje partizanske države u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine*, »Jugoslavenski istorijski časopis«, Beograd 1966, 79.

¹⁰ Zb. NOR, XIV/1, 585.

" Isto, 641.

¹² Isto, 641-642.

¹³ Jovan Marjanović, *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941—1944*, Beograd 1976, 46.

¹⁴ *NOB u Dalmaciji*, 4, 774—778.

¹⁵ Zb. NOR, XIV/1, 634.

¹⁶ Isto, 728.

" Isto, 752.

" Nedeljko B. Plečaš, *Ratne godine 1941—1945*, Columbus, Ohio, 1983, 103.

" »Jugoslavenski istorijski časopis«, 1963/2, 58.

²⁰ Bor. M. Karapandžić, n. d. 210-211.

²¹ Winston Churchill, *Drugi svjetski rat*, IV, 760.

²² AVII, 232, 26/14.

²³ Nedeljko Plečaš, n. d. 143.

²⁴ Zb. NOR, XIV/1, 747.

²¹ Nedeljko Plečaš, n. d. 130. I mnogi njemački obavještajci su nasijedali četničkoj megalomaniji. Tako pukovnik Gehlen početkom 1943. godine pretpostavljene izvještava da četnici imaju 70.000 pušaka, 1000 puškomitraljeza, 2500 pištolja i da bi — u slučaju angloameričkog iskrcavanja — mogli samo u Srbiji prikupiti 318.000 vojnika, a u Hrvatskoj 35.000 i u Crnoj Gori 30.000. Po Gehlenu, Mihailović bi u »kriznim situacijama na Balkanu« privukao u svoje redove najmanje 40.000 boraca iz »delova komunističkih bandi sa svih područja«. (AVII, NAW, NOKW-1806) Njemački obavještajci, kojima su podaci servirani iz raznih četničkih štabova, ili od samog Mihailovića, uvjerali su i vrh Trećeg Reicha da će se »ako dođe do iskrcavanja, četnici i komunisti u većini svrstati pod zastavom kralja Petra«. (Dušan Biber, *Tito-Churchill strogo tajno*, Zagreb, 1981 237)

²⁶ Zb. NOR, XIV/2, 1039.

²⁷ Isto, 1, 767.

²⁸ Isto, 752.

²⁹ AVII, Ca, 1, 2/3.

³⁰ Zb. NOR, XIV/1, 758.

³¹ Isto, 781.

³² Isto, 759.

³³ AVII, Ča, 222, 1/1.

³⁴ O pripremama za »veliku operaciju« četnika Draže Mihailovića, opširnije vidi Branko Latas, *Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje Bihačke republike* (XII 1942—II 1943), zb. radova AVNOJ i NOB u BIH, Beograd 1974.

³⁵ Nije prva ostavka bila »motivisana stanjem ... zdravlja« vojvode Birčanina, već i onda povrijedenošću zbog toga što je stekao dojam da ga Ostojić ne poštuje.

³⁶ Zb. NOR, XIV/1, 788-789.

³¹ Isto, 783-784.

³⁸ Isto, 785.

" Isto, 2, 64.

⁴⁰ Isto, X 1, 786.

^{40a} AIHRPH, NG, 431, 6.

⁴¹ AVII, 76, 1/6.

⁴² *NOB u Dalmaciji*, 5, 640.

⁴³ Mjesec dana poslije Bačovićevo dolaska u Knin, 27. januara, Radio-London »je javio o odlikovanju četničkih vojvoda ... koji se svi nalaze u Kninu, i to Ordenom Obilićeve zvezde sa mačevima. Dan iza toga bilo je u Kninu velikih čestitanja.« (NAVNT 501, 265/744—746)

⁴⁴ Zb. NOR, XIV/1, 747-811, XIV/2, 32-157.

⁴³ AVII, NAVNT-501, 265/523—526. U iščekivanju dolaska Bačovićevo »ekspedicionog korpusa« u Knin, Jevđević je podsjetio komandu 2. talijanske armije: »Odobreno nam je da u jedinicama možemo kultivisati nacionalne naše ideale jer se inače ne može zamisliti ideološka borba protiv komunizma.« (Zb. NOR, XIV/1, 725)

⁴⁶ AVII, NAVNT-501, 265/527-528.

Podmetanja i zavjere četničkih vojvoda

Kad je Baćović 28. decembra poveo treći ešalon svojih četnika za Tromeđu, načelnik štaba vojvode Birčanina, major Radovan Ivanišević je talijanskim autom otišao preko Podgorice (Titograd) do Draže Mihailovića da mu »od vojvode (Birčanina) donese amanetne poruke«. ¹ Zbog prethodnih nesporazuma oko nadređenosti u predstojećoj »velikoj ofanzivi«, Ivaniševiću je objašnjeno da Draža Mihailović komandira preko majora Zaharija Ostojića, a bolesni vojvoda Birčanin »komanduje na svojoj zoni preko svoga štaba na terenu.« ² Ivanišević je od Mihailovića dobio »instrukciju br. 1. načelnika Štaba Vrhovne komande« za »veliku operaciju« protiv NOVJ u Bihačkoj republici. Na osnovi te instrukcije izdana je 2. januara 1943. Dražina naredba za izvođenje »velike operacije«. Poseban primjerak je poslan vojvodi Momčilu Đujiću. ³

Talijani ni jednu zločinačku akciju četnika nisu spriječili, čak ni sprečavali, kao što 1941. nisu sprečavali ustaške pokolje. I u vezi s ustašama i u vezi sa četnicima, dešavalo se da naknadno izjave neslaganje. Đujićeve proglose pune prijetnji terorom, štampali su, a nekad i inicirali upravo Talijani. Najavljujući dolazak »osamnajest hiljada naše braće četnika iz Crne Gore i Hercegovine«, Đujić je 7. decembra najavljivao bezpoštedan postupak prema svima koji četnicima »bude dali otpor« ⁴. Dva dana ranije »komandant pokrajine i Dinarske oblasti« vojvoda i pop Momčilo Đujić je svojim četnicima naredio da »okupiraju sva sela i gradove i preuzmu svu vlast u svoje ruke — zavodeći preke vojničke sudove«, a sela — jednako srpska kao i hrvatska — iz kojih bude pružen otpor »uništiće do temelja« ⁵.

Pop Momčilo Đujić je mnogo očekivao, a malo dobio dolaskom vojvoda Baćovića i Đekića s njihovim četničkim odredima. Sve dotad u Mihailovićevoj vrhovnoj komandi se vjerovalo da je Đujić stvorio, više ili manje uz talijansku pomoć, snažnu vojnu formaciju, koja će, potpomognuta od Ilije Mihića i Slavka Bjelajca iz rajona Brinje—Otočac—Plaški, biti u stanju da tuče jedinice NOVJ i u sjevernoj Dalmaciji i u Lici. Đujićevi, a također i Birčaninovi izvještaji slani Mihailoviću od proljeća 1942. godine stvorili su pogrešnu sliku o snazi i borbenim mogućnostima Dinarske divizije, kao i o organiziranosti četničke Dinarske oblasti. Tek dolaskom Hercegovaca, Draža je obaviješten da u Dinarskoj diviziji »kao po pravilu, svi lažu, i to mnogo i bezdušno«, da Đujićevi »komandanti, od najviših do najnižih, špijuniraju jedni druge«, da su »od obavještajne službe i obavještajaca napravili žbire i uhode, koji se došaptavaju i intrigiraju«, dok »vojvode čak priređuju demonstracije jedni protiv drugih« ⁶.

Uza svo rivalstvo, podmetanja, zavjere i optužbe suparnika, Đujić je — uvjerivši i Birčanina i Talijane da je »veoma hrabar, rasan gorštak, obljubljen u narodu«, odnosno da je on osobno »odličan, ali ljudstvo slabo«, da je »čo-

vek dobre volje, lepe inteligencije» i da »ulaže mnogo fonda da situaciju drži u ruci i da sve davo ne ponese«⁷ — izborio nadmoćan položaj u Dinarskoj četničkoj oblasti. Baćović i Jevđević, iz više razloga, ispliću bezbroj zamki toj »nacionalnoj veličini«. Draži je javljeno daje pop »od četničkog novca kupio kuću u Zadru«, i da »trguje« sa četničkim novcem, znalo se da prima pare i od Talijana i od ustaša, znalo se da ga u ustanku nije bilo, a on je ipak okrcio put između gustog reda rivala i tužilaca, i kad se pokaže da je njegova vojska slaba, da njegovi »mediteranci liče na penušave talase morske, koji svakog časa menjaju oblik i boju«⁸, kad Hercegovci obavijeste Dražu da su u Dinarskoj diviziji našli »kolebljive i pokunjene jadnike . . . nejačku gomilu, koja uzmiče pred svakom opasnoću, plaši se borbe i najrađe se predaje onome ko je jači«⁹, kad se i Dražin najbližiji povjerenik Zaharije Ostojić uvjeri da se »Dinarci vrlo slabo bore«, toliko slabo da »nisu u stanju da brane ono što im Hercegovci osvoje«, ipak njegov ugled pred Dražom neće potamnjeti, pa čak i kad povjeruje daje Đujić »samo junak« koji »nije za velike stvari«, ipak će ostati kod uvjerenja da bi jedini on mogao — poslije Birčaninove smrti — primiti komandu nad čitavom Dalmacijom.¹⁰

Dva tjedna poslije dolaska u Knin, Petar Baćović je pisao Draži Mihailoviću:

»Situacija u ovim krajevima mnogo je teža i mnogo kritičnija nego što smo mogli da pretpostavimo iz izvještaja koji su nam bili stavljeni na raspoloženje. Ona je nastala, uglavnom, zbog toga što kod ovdašnjeg naroda nije dovoljno razvijena nacionalna svest te su komunističke ideje naišle na plodno zemljište. Dosta veliki broj ljudi ovde nije načisto ko će pobediti: četnici ili komunisti i zbog toga pokušavaju, na sve moguće načine, da budu u dobrim odnosima i sa jednim i sa drugim. Ta kolebljivost koja se opaža na svakom koraku, stvorila je veliku pometnju i u redovima ovdašnjih četnika tako da čovek nije siguran da neka jedinica, u toku borbe, ne pređe na protivnu stranu. Prema podacima koje sam ovde dobio već je oko 1.500 ljudi prebeglo na stranu komunista, tek što su primili puške.«¹¹

I vojvoda Jevđević je Dražu Mihailovića 18. januara 1943. godine uvjeravao da u zoni Dinare, Like i zapadne Bosne »Dinarska divizija odnosno Ševerna Dalmacija stoji najslabije«, da su »srpske mase duboko infiltrirane komunizmom« i da se u svim domenama ispoljavao »strahovit antagonizam između pokrajinskih vođa Like i Bosne s jedne i Dalmacije s druge strane«, pri čemu »dominiraju lični prestiž, lokalni interes i kaprisi«.¹²

Major Miloš Radojlović, jedan od oficira iz »riječke grupe«, pisao je 15. januara 1943. Zahariju Ostojiću: »U Dalmaciji ima oko 3.500 četnika. Velika prostorija. Za akciju 1.500. Ne organizovani dobro, bez discipline i dobrog ljudstva. Ljudi slabi i prilaze partizanima. U vodstvu intrige i podmetanja. Sitne stvari su pred krupnim. Materijalna sprema više nego slaba. Baćović spasao, jer bi svi prišli partizanima.«¹³

Pop i vojvoda Momčilo Đujić je Draži Mihailoviću predstavljen kao »junak«, »izvor i utoka srpstva«, a Talijanima kao »najiskreniji prijatelj«. U narodu je istom lukavošću, dobro organiziranom propagandom, pokušao širiti svoj utjecaj, ali on se sveo na autoritet udarca biča ili na prijetnje kaznama. Mogućnost ostvarivanja vojvodinih prijetnji precizno je omeđivala prostore njegovog utjecaja. Ispod kontrole su mu izmicali komandanti i komandiri, a sav napor da okupi »oko 6.000 četnika«, koje je nastojao mobilizirati uz pomoć Talijana, bio je uzaludan. No, on je Mihailoviću i 1942. i u januaru 1943.

tvrdio da zaista ima »oko 6.000 četnika« mada je za borbene akcije Dinarska divizija mogla »dati najviše oko 1.500«¹⁴ odnosno »svega u celoj Dinarskoj diviziji« moglo je tada biti »oko maksimum dve hiljade pokretnih boraca,« a »sve ostalo, još po prilici toliki broj, organizovano je po principu teritorijalne milicije i razmešteno po selima.«¹⁵ I Talijani su znali pravo stanje. Početkom 1943. godine je komandant 18. armijskog korpusa general Spigo obavijestio majora Bačovića i načelnika njegovog štaba majora Miloša Radojlovića, koji je privremeno zamjenjivao kapetana Danila Salatića, majora Miodraga Paloševića, člana štaba Bačovićevih četnika konjičkog poručnika dr Ninu Svilokosa i načelnika Birčaninovog štaba R. S. Ivaniševića da »u Dinari ima oko 4—5000 naoružanih četnika koji neće da se bore van njihovog sela«, da su »neposlušni i nedisciplinovani« i da su Talijani uzalud »dali za naoružanje u Dinari velike količine oružja i municije«, pri čemu su »naoružani borci koji su postepeno prešli u partizane« tako da se »na taj način skoro 2.000 pušaka sa dosta automatskog oružja i municije nalazi danas u komunističkim rukama.«¹⁶ Ljuti i nezadovoljni stanjem u Dinarskoj četničkoj oblasti, Talijani su ipak na sve načine branili i veličali popa Đujića, koji čak i onda kad »1000 četnika iz Dinare nije htjelo da se bori« umije Talijane uvjeriti da je on »jedi-ni čovek koji je hrabro istupio i išao napred sa jednom grupicom vojnika.«¹⁷ Zabrinuti za Đujićev poljuljani ugled, baš stoga što je u svim postupcima — pri čemu ne previđa osobnu korist i ogromne materijalne beneficije — bio »odan prijatelj«, talijanski generali u Kninu, novi komandant divizije »Sassari« Alessandro Piazzoni i novi komandant svih MVAC jedinica Ettore Gianuzzi su na dosta providan način o pravoslavnoj novoj 1943. godini u dogovoru s popom organizirali »popravni ispit« za Đujićev poljuljani ugled u narodu. Sluganstvo popovo, svima već prejasno uočljivo, trebalo je pokazati kao taktiku. Daje pop uistinu »izvor i utok srpstva«, a ne talijanski poslušnik, trebalo je pokazati »srpsku kapricioznost« tako što je na crkvu u centru Knina izvjesio srpsku zastavu. Kao, ne slažući se s Đujićevim srbovanjem, Talijani su usred dana skinuli zastavu. Pop je zastavu ponovo izvjesio »i naredio straži da puca u svakog ko je skine«, našto je general Piazzoni, naoko strašno ljut na Đujića, »mobilisao vojsku i borna kola« i zastava je po drugi put skinuta. Vojvoda Đujić i major Miodrag Palošević, ondašnji komandant operativnih jedinica Dinarske divizije, tada su pred Talijanima postrojili četnike i »izjasnili se da su u ratnom stanju sa Italijom i napustili Knin, te otišli u obližnje selo.«¹⁸ Koliko je sve to bilo — kao što će vojvoda Jevđević pisati Draži 18. januara — »arlekinada« vidi se po tome što su Talijani svom »neprijatelju« popu Đujiću poslije isticanja i skidanja srpske zastave na kninskoj pravoslavnoj crkvi dali »oružje, dvadeset lakih bacača, četiri teška, šesnaest teških mitraljeza i dvadeset puškomitraljeza i dva topa 65 mm.«¹⁹

Đujić je, očito, znao da će o isticanju srpske zastave na kninskoj crkvi biti obaviješten i Draža Mihailović, a preko njega i izbjeglička vlada. Kao što je na sva zvana isticao svoje »junaštvo« spram ustaša, pišući im da ne prizna-je njihovu vlast²⁰, ili spram Talijana, kadar da ustvrdi kako »pop Đujić i čet-nička organizacija nije bila ničiji sluga niti plaćenik«²¹, tako je u dogovoru s najodgovornijim Talijanima u Kninu (general Ettore Gianuzzi) izveo lakrdiju sa zastavom. Ne samo u vezi s Đujićem, general Umberto Spigo je u septembru 1942. godine obavijestio vojni kabinet gubernatorata Dalmacije daje naredio »potčinjenim organima da upotrijebe sve moguće mjere opreznosti u cilju prikrivanja odnosa s osobama koje nam dostavljaju podatke«, tako da su

čak poduzimane »prividne policijske intervencije protiv nama povjerljivih osoba, kako bi se stvorio utisak da su one nerado videne i sumnjive.«²² Upravo tako će postupiti i u vezi s Đujićevom zastavom u Kninu. Da ne bi, kao što se dogodilo sredinom oktobra, ponovo doveli odnose s ustašama do usijanja, Talijani su htjeli pokazati kako neće tolerirati Đujićeve velikosrpske ispade. Znatno je više razloga bilo za pritisak na Đujića u oktobru, kad je Đujić odlučio da povodom godišnjice ubojstva kralja Aleksandra Karađorđevića izvede javne manifestacije u Kninu. Podžupan Ante Vataavuk je 5. novembra izvjestio Zagreb da je Đujić 9. novembra štampao i rasturao letke o marsejskom atentatu i da je za 14. oktobra (pravoslavni Bogorodičin pokrov) zakazao »jednu povorku« i zbor u Kninu. Dan prije zakazanih manifestacija, četnici su (>duša svega ovoga je bio pop Momčilo Đujić«) u Kninu »okitili mjesnu pravoslavnu crkvu sa velikim brojem srbskih zastava.«²³ Na savjet generala Berardija, pop se 14. oktobra nije ni pojavio u Kninu, pa je »među pravoslavcima nastala velika potištenost i počeli su prebacivati popu Momčilu Đujiću«, tako da je »ugled popa Momčila Đujića među četnicima znatno opao te su mu razni zapovjednici četničkih odreda odkazali poslušnost i sada ne priznaju njegovo zapovjedništvo.« Budući da su i Talijani »opazili ove početke rasula među četničkim organizacijama, kao i opadanje ugleda popa Momčila Đujića«,²⁴ doći će do dogovornog isticanja zastave, kako bi se pokazalo da pop-vojvoda »nikog ne sluša i nikom ne povlađuje«. General vitez Mario Roatta je u januaru 1943. godine sve ispade četnika (>neke formacije ponekad ističu srpske oznake«; »neke formacije sebi dozvoljavaju ponekad manifestacije sa srpskim obilježjima, pjesme, komandiranje i slično«) objasnio ministru vanjskih poslova grofu Cianu shvaćanjem »da se radi o postupcima koji se mogu zanemariti u odnosu na onu bitnu činjenicu, a to je da se pomenute formacije navedu na efikasnu borbu protiv partizana, kao što se do sada uvijek dešavalo.«²⁵

Sve oblike Đujićevog srbovanja i javnog zaklinjanja odbjeglom kralju, Talijani su ili podsticali ili prećutno odobravali, sa znanjem da im Đujić, bez ugleda i utjecaja, može malo pomoći. A nije bilo sumnje da su oni uvijek svim drugim četničkim komandantima i vojvodama pretpostavljali Đujića. David Sinčić je 15. decembra 1942. godine uvjeravao poglavnikov glavni stan da Talijani upravo popa Đujića, »premda je najnepomirljiviji prema Hrvatima i Hrvatskoj«, redovno »u svemu podupiru i uvijek nastoje baš njega naturiti svim Srbima kao vođu«, pa su čak »počeli po želji i nagovoru popa Đujića prijetiti svim onim Srbima i četnicima, koji ne odobravaju rad popa Đujića«. Da bi dokazali koliko im je stalo do Đujića, Talijani su, na popovu izjavu — »Tko ne će sa mnom, taj će u >tvrđavu«, to jest u talijanski vojni zatvor — uhapsili 70 »Srba-nacionalista, među kojima i četnika.«²⁶

Višestrano obaviješten o prilikama i odnosima na Tromeđi, Draža Mihailović je 21. januara poslao depešu vojvodi Đujiću: »Nemilosrdno raščišćavajte trulež ako ga ima u našim redovima. Oni mogu napad ponoviti. Obaveštajnu i izviđačku službu razvite do maksimuma. Hrabre Hercegovce i Dinarce Čiča pozdravlja i želi ratnu sreću protivu jednog od naših najgorih neprijatelja zbog kojih ne možemo tući još veće naše zlotvore — ustaše.«²⁷

Draža Mihailović, prevrtljiv u stavovima, tren ljut na Engleze, koje je povremeno proglašavao najvećim neprijateljima, tren sklon da sve poslove dogovara s Talijanima (on ih zove »tetkićima«, po Jeleni Petrović, kraljici talijanskoj) koje u isto vrijeme smatra i saveznicima i protivnicima, kadar da pre-

govara i organizira zajedničke akcije s Pavelićevom vojskom, a istovremeno da za ustaše kaže koliko su ustaše »naši zlotvori«, nikako ne uspijeva osigurati jedinstvo komande i unifikaciju jedinica. Splet odnosa njegovih komandanata i vojvoda je zatrovan mržnjama, zavistima, suparništvom i intrigama. Nije, pri tome, riječ samo o popu Đujiću i vojvodama njegovog kruga. Jevđević je suprotstavljen Birčaninu, kao i Grđić. Baćović je protiv Ostojića i Ivaniševića, u »komandi bosanskih četničkih odreda« Bora Mitranović i Slavoljub Vranešević u sukobu su s Radom Radićem i Urošem Drenovićem, vojvode Tromeđe su protiv Đujića i, posebno, svaki protiv svakoga, Đujić i Baćović se međusobno svađaju i optužuju ... I kad Draža Mihailović priprema »veliku operaciju« i svi njegovi telegrami su puni tih svađa, kao i telegrami upućeni »gospodinu ministru i dragom bratu«.

Svađe Đujića i Baćovića su počele čim je Dražin izaslanik stigao u Knin. Mada je Mihailovića uvjeravao da je »daleko od pomisli da kritikujući druge, svoju vojsku i sebe uzdižem«, Baćović je od prvog susreta s Đujićem i prvog izvještaja Mihailoviću neprestano unižavao Đujića, još više njegovu diviziju, a uzvisivao sebe i svoje hercegovačko-bosanske brigade. Preko vojvode Jevđevića, Baćović je »tražio od vojvode Đujića da napiše i potpiše pristanak da se stavlja pod komandu Baćovića«.²⁸ Baćović je, naime, od ulaska u Knin, 30. decembra 1942. insistirao na reorganizaciji Đujićevih brigada, a od potporučnika Nedeljka Plećaša je u Plavnu tražio da već u prvoj depeši zatraži od Mihailovića da — uzimajući u obzir Baćovićevu superiornost — »objedini komandu na celom frontu ... pre glavnih operacija u Bosni«.²⁹ Narednih dana Mihailoviću je poslan čitav splet optužbi protiv Đujića koji se »nalazi u Kninu u žici«; ponavljano je kako u Dinarskoj diviziji »niko nikoga ne sluša«, kako je borbenost Dinaraca očajna, pa stoga »na teritoriji Dinarske oblasti nema ni jedno slobodno mesto, niti su ga Dinarci u stanju držati, izvan italijanske žice«.³⁰ Baćovićeva nametljiva »ambicija da se naturi za komandanta četnika u svim zapadnim krajevima« pojačala je razdore i potpalila nove svađe na »Đujićevoj teritoriji«.

Mane Rokvić, braća Marići iz Tiškovca, Brane Bogunović, Vlade Novaković, a poslije rata i Vaso Miljuš su tvrdili da je vojvoda Mimčilo kukavica, gramzljivac, loš organizator, nikakav čovjek, navodili su, ne uvijek uvjerljivo, kad je koga ubio, prevario i opljačkao, a Baćović mu ni u najoštrijim kritikama nije poricao osobnu hrabrost. I Mihailović je bio uvjeren da je Đujić hrabar. To on naglašava i kad traži »da vojvoda Đujić, kao junak, svoje odnose sa Baćovićem uspostavi, jer mu i Baćović ne ustupa«.³¹ Đujić je početka pokušao Baćovića pridobiti, ali će se netrpeljivost i svađe u drugoj fazi djelovanja s Hercegovcima toliko razbuktati da je »prekinuo svake odnose« s Baćovićem.³²

Baćovićevu kritiku stanja i odnosa Đujić je primio kao splet osobnih uvreda. Poslije prvih razgovora u Kninu, kad je Baćović — što će s kritičkim naglascima krcatim pristranošću pisati Draži — »rekao ovdašnjim vođama u lice, otvoreno i pošteno što sve ne valja kod njih i među njima jer smatram da danas nije momenat da se zadovoljavaju lične sujete i ambicije«, rekao je također da je situacija »komplikovana zbog neslaganja ovdašnjih vođa i komandanata«, da su »lične ambicije, sujeta i netrpeljivost, podmetanja i ogovaranja došle ovde do punog izražaja«, da »pojedinci nastoje da sebe što više popularišu smatrajući da su oni i izvor i utoka: srpstva«.³³ Đujić je naslutio mogućnost da mu Baćović i Jevđević zgrade put uspona, pa se prvih dana ja-

nuara žalio Birčaninu »da Baćović, na koga utiče Jevđević, šalje tajne telegrama (Draži) u kojima predstavlja neverno stanje na terenu«. **Đujić** je bolesnog Birčanina uvjeravao — što će 8. januara biti preneseno Mihailoviću — da će »u predstojećim operacijama« njegovih 3000 četnika »naučiti Baćovićeve kako se ratuje jer se (Đujić) stalno dnevnim borbama i prekalio, kako on sa starešinama tako i njegovi borci«. ³⁴ Dva mjeseca poslije prvog susreta s Baćovićem, Đujić je pisao kako Baćović i »jedan deo Hercegovačkih starešina ili nije shvatio svoju ulogu i zadatak u ovim krajevima, ili je zlonamerno, ili iz ličnih računa, radio suprotno od onoga što je trebao da radi«. ³⁵

Talijanima će trebati više tjedana da Đujićeve i Baćovićeve četnike pokrenu u borbe. Bilo im je ljepše »u žici«. Nedeljko Plečaš piše da je »sem manjih izviđačkih akcija, na celoj teritoriji vladalo zatišje«. ³⁶ Lišeni osjećaja mjere, bez i trunke samokritičnosti, vojvode u kritičkom slikanju stanja i odnosa redovno probleme vide samo u drugima. Na splet Baćovićeve i Jevđevićve kritika, Đujić će ih optužiti kako »su, umesto da potpomognu konsolidaciju prilika na teritoriji ove Oblasti, čije jedinice, već skoro godinu dana, vode neprekidne krvave borbe, uz velike ljudske i materijalne žrtve, odmah po dolasku otpočeli rovarenjem«. Ali ne kaže da su napali njega, već da su rovarili »napadajući skoro javno pokojnog vojvodu Birčanina«. ³⁷ Vojvoda Momčilo je pokušao Dražu Mihailovića uvjeriti u Baćovićevu i Jevđevićevu nečasnost:

»Na prvoj zajedničkoj konferenciji Jevđević je podneo predlog da se Baćović proglasi komandantom operacija, jer je vojvoda Birčanin teško bolestan i kao takav ne može da baci zdrav pogled na celu situaciju, a sam toga da je podneo i neopozivu ostavku. Ovo sam odbio sa motivacijom datone mogu da primim bez naređenja vojvode Birčanina ili starijeg i tu je nastalo prvo razmimoilaženje.

Po ovome otpočelo je slanje depeša u kojima se stanje na teritoriji ove Oblasti predstavljalo najernjim u pogledu organizacije i komandovanja, i ako su se mogli uveriti da je ovo teritorija na kojoj nemamo vremena ni Bogu da se pomolimo, a i sami su je nazvali »klanicom«.

Vrbovane su cele jedinice, pojedinci (starešine i borci) da se priključe Hercegovačkim jedinicama, umesto da shvate situaciju u kojoj se nalazimo, te da nam ponude, makar, moralne podrške rečima o povezanosti naših Srpskih interesa, bez obzira na pokrajine u kojima živimo. Naročito je vrbovan vojvoda Brane Bogunović i vojvoda Mane Rokvić, pa i komandir Glamočke čete Bogdan Ivić. Kao posledica ovakvog rada, odmah od početka, pojedinci i jedinice počeli su da otkazuju poslušnost i da sve svoje akcije i pokrete vezuju za Hercegovce. Našao sam se u teškoj situaciji i čuđenju šta se događa. Donošene su rezolucije o stvaranju Grmečko-glamočkog korpusa, izdavana naređenja bez mog znanja i t.d. U ovom, po mom mišljenju, krajnje nečasnom i nenacionalnom poslu istakao se đeneralštabni major Miloš Radojlović, koji se sticajem, slobodno mogu reći, nesretnih prilika, uklonjen iz Like, našao u Hercegovačkim redovima, kao načelnik štaba majora Baćovića. On nije prezao ni od toga da oficirima preti dolaskom ustaša u ove krajeve, te da treba svi da beže odavde. Njegovi su postupci pravi zločin. Želeći da se što bolje plasira kod majora Baćovića, pri svim sumnjivim postupcima govorio je da se ne treba ništa plašiti, da će on to sve uraditi sa čika Brankom (Zaharijem Ostojićem), jer da su oni odlični prijatelji.

Po mom mišljenju jedina svrha svih ovih nečasnih intriga i vrlo štetnih po našu opštu stvar bila je ta da se komandovanje majora Baćovića proširi, u najmanju ruku, na celu Bosnu.« ³⁸

Vojvoda Birčanin je svo to vrijeme u sukobima i s Jevđevićem, i s Grđićem, i s Baćovićem. Svi oni govore o srpstvu i neprijateljima srpstva, s mnogo bučnih parola najavljuju »veliku operaciju«, a u stvari sav posao se svodi na podmetanja, jagmu u diobi para i karijerizam. Kad su se Birčanin i njegov »gospodin ministar i dragi brat« sporazumjeli u vezi druge Birčaninove ostavke, pa ushićeni Birčanin.Dražu »nepokolebljivo uvjeravao« kako »više nema sile koja će me od Vas rastaviti«, u istoj depeši Draži javlja:

»Grđić, koji se još zadržava u Splitu, vodi kampanju protiv organizacije i mrzi mene lično. Jevđević ga pomaže u tom poduhvatu. Šta više bez mog odobrenja gaje vodio u Knin gde su imali izvesne razgovore sa tamošnjim političkim prvacima. Jevđević je usled toga sinoć pokušao da oštro kritikuje čak i Vas okrivljujući Vas što niste dozvolili da Crnogorci idu morem.«³⁹

Na to je Draža Mihailović od Baćovića tražio da saopšti »gospodinu Grđiću da mi je napravio nekoliko velikih neprijatnosti« upozorio ga je i da »Vojvoda Birčanin uživa veliko moje poverenje« i da upravo Birčanin »vodi operacije u Dalmaciji i Lici.«⁴⁰

Četiri dana kasnije, 10. januara, Draža Mihailović je pisao Birčaninu:

»Rad Grđića i Jevđevića je za svaku osudu. Nisam naložio Grđiću da stvara nikakvu jugoslovensku ligu. Ako mi bude poslao spisak odmah ću vam dostaviti imena. Za pohvalu je držanje vojvode Đujića koji je otkrio mahinacije Jevđevića.«⁴¹

Mihailović se opredjeljivao ovisno o tome kako je tko od zavađenih tretirao njegovu ličnost. Vojvoda Momčilo nikad nije vidio »ministra vojnog«, ali je — pri čemu ne treba previdjeti ulogu njegovog novog radiotelegrafista potporučnika Neđeljka Plećaša, koji je uz Dražu bio tri mjeseca — našao načina da ga svojim izvještajima barem privremeno svrsta uza se. Najprije: izvještaji vojvode Momčila o vojnoj snazi i borbama Dinarske divizije su redovno puni hvale. Sve u stilu onog kako »ove jedinice već skoro godinu dana vode neprekidne krvave borbe, uz velike ljudske i materijalne žrtve«. Zatim: kad vojvoda Momčilo piše o »rovarenjima« hercegovačke grupe, ne prešućuje kako njemu podmeću klipove, ali to je u drugom planu, a u prvom je planu »političko podmetanje gospodinu ministru vojnom«. Stoga će »ministar vojni« široke ruke ustvrditi kako je »za pohvalu držanje vojvode Đujića«. Činjenica je u kritikama Jevđevića i Baćovića bilo znatno više, ali nije bilo umijeća da se podiđe Mihailoviću, pa će Mihailović i tad, i kasnije, previdjeti čak i upozorenja generala Spiga o tome kako »u kancelariju našeg (talijanskog) đenerala u Kninu dolaze naizmjenično vojvode i razne starješine i rade jedni protiv drugih«, odnosno kako »vojvoda Bogunović i vojvoda Rokvić ne priznaju vojvodu Đujića.«⁴² Sva njegova reakcija na to svela se na prihvatanje Birčaninovog stava, koji je pisao svom »dragom vojvodi« Đujiću: »Nađite načina da vežete za sebe, Rokvića i Bogunovića, da Vam nebi otežavali rad.«⁴³ Znao je dobro »ministar vojni« da vojvode »svi lažu, i to mnogo i bezdušno«⁴⁴ ali to on nije ozbiljno uzimao u obzir: presudno je bilo kako on osobno stoji u svim tim suprotstavljanjima i podmetanjima. Đujića je svim scem primio, Jevđevića je oštro ukorio, kao i Baćovića, a složio se s Birčaninovom odlukom da se Radmilu Grđiću oduzmu prerogativi »političkog poverenika za Liku«.

Jevđević i Đujić će kasnije, na kraju rata, a posebno prvih godina u emigraciji, uspostaviti veliko prijateljstvo. Problemi će nestati onoga trena kad se riješi pitanje prvenstva. A u januaru 1943. Đujić nije Jevđeviću htio pri-

znati ni ono što mu je i Draža priznavao. Jevđević je bio, kao i Đujić, vojvoda. »Nije komandovao nijednom jedinicom, ali je činio više od toga: neumorno je krstarilo po italijanskoj zoni, od Boke do Sušaka, i uspeo da spase nebrojene srpske živote.«⁴⁵ Visok, hrom, krupan čovjek, prije rata jedan od voda Orjuna i, nešto kasnije, u vodstvu Jugoslavenske nacionalne stranke vlasnik javne kuće u Novom Sadu, umješnije od ikoga je mijesio sirove četničke karaktere. Odlazio je sa zborom na zbor, uvijek s džepovima punim para. Plečaš ga je zapamtio kako »gelja kroz gomilu ... i onda zavlači ruku u džepove širokih crnih pantalona i deli zgužvane italijanske lire pregrštima.«⁴⁶ Đujić ga je primio kao »lukavog ćopavca«, koji se »povazdan kurva«, što će, dakako, biti u jednoj od optužujućih depeša kazano i Draži Mihailoviću.⁴⁷ Nije Jevđević mogao da se umili Mihailoviću već i stoga što mu je crnim bojama slikao stanje i odnose u njegovoj vojsci na Tromedi. Nije prihvatio Jevđevićevu kritiku Đujića i Đujićevih ljudi, koji su, »izgleda, ili manijaci ili žive u svetu iluzija«, jer »ministru vojnom« je s razlogom više odgovaralo Đujićevo pretjerano uljepšavanje nego Jevđevićovo i Baćovićovo potcjenjivanje Dinarske divizije, mada će i načelnik Birčaninovog štaba ustvrditi »da Đujić bez Baćovića ne može držati svoju zonu.«⁴⁸

Sredinom januara, kad se Mihailović svrsta uz Birčanina i Đujića, protiv Jevđevića i Grđića (posredno i protiv Baćovića, kojemu, kao što smo već rekli, nije poricao junaštvo ravno Đujićevom), hromi hercegovački vojvoda, navikao da »zavlači ruku u džepove širokih crnih pantalona i deli zgužvane talijanske lire pregrštima«, pobjao se da mu »ministar vojni« ne oduzme kraljevsku legitimaciju komesara za odnose s Talijanima, pa je u kritikama Birčanina i Đujića unekoliko ustuknuo: počinje više kritizirati one oko njih nego njih same, s uvjerenjem da bi bio »greh, ne reći vam istinu«. Međutim, kad on kaže da poštuje »u punoj meri« Birčaninovu »prošlost i nacionalnu ispravnost«, istovremeno tvrdi da su vojvodinu bolest »iskoristili nesavesni ljudi« koji »prave komedije«. I načelnik štaba vojvode Birčanina, i vojvoda Đujić, i svi ostali »dinarci« — pisao je Jevđević 18. januara — sebe predstavljaju kao »genijalne vojskovođe, velike vojskovođe«. Svi oni uspostavljaju »dvorske svite«. »Reveransi kod primanja izgledaju vam neobični, ali su stvarnost.« Birčanin nikako među tim »nesavesnim ljudima« nije uspijevaio uspostaviti ravnotežu i primorati ih na međusuradnju. Kao u kakvoj igri, dijelio im je ordenje, obećavao više položaje, pisao amanete i »svakih 15 dana obećaje drugom čovjeku da će mu biti nasljednik«, pri čemu »tretira svoj položaj kao nasledno suvereno pravo.«⁴⁹ Birčanin je zaista volio dijeliti vojvodstva. I kao što je u ljeto 1942. godine vojvodama proglasio »narodne vođe« s Tromede, tako je 8. januara 1943. vojvodstva podijelio Zahariju Ostojiću (vojvoda Drinski), Dragoslavu Račiću (vojvoda Pocerški), Radovanu Ivaniševiću (vojvoda Dinarski) i Petru Baćoviću (vojvoda Kalinovački). Mihailoviću piše da ih je »unapredio u čin četničkih vojvoda ... za izvanredne zasluge u službi Kralju i Otadžbini.«⁵⁰ Baćović je na to Draži Mihailoviću pisao da »vojvodstva titula u ovom kraju nije na velikoj ceni« i da je on »primio teška srca čin vojvode od Kalinovika«, prvenstveno stoga što je »istovremeno vojvodskim činom počastvovan kapetan Ivanišević.«⁵¹ Ivaniševića je vojvodstvo oduševilo. Ostojiću je tih dana pisao kako njih »četvorica nismo obične vojskovođe, nego je razlika među nama i ostalim vojvodama, koje je veliki vojvoda postavio«. Razlika je u tome što vojvoda Momčilo i ostale vojskovođe s Tromede nisu dobili specijalne diplome, a za Ivaniševića, Baćovića, Ostojića i Račića »su pripremljene po-

sebne diplome na japanskom pergamentu rukom umetnički izrađene, neka istorija zna«. Podržavajući vojvodu od Kalinovika, bivšeg bilježnika Baćovića, Jevđević je s mnogo jeda pisao Mihailoviću o tome kako Ivanišević »nikada nije ni video Dinare, čiji je postao vojvoda«.

Jevđević nije propustio priliku da Mihailoviću piše i o tome kako je »pukovnik Uzunčević pao u nemilost i izgubio komandu divizije«, prepuštajući svu vlast u Dinarskoj oblasti vojvodi Momčilu. Jevđević ne kaže izričito da je Đujić to postigao splićući intrige, ali da je bilo tako dade se naslutiti iz objašnjenja da je Uzunčević »izgubio komandu divizije zato što je kihnuo siromah od prehlade a vojvodi (Birčaninu) su rekli ako dobije kijavicu, da će umreti«.

Prema Jevđeviću, oni oko Birčanina su samo dijelili zlato i nepostojeće fotelje. Tako piše da nekakvi Birčaninovi »guverneri pokrajine dele već sada niže položaje«. Posebno se okomio na bivšeg predsjednika splitskog odbora Narodne obrane Silvija Alfirevića, kojeg je Birčanin u jednoj od svojih »političkih oporuka« novembra 1942. godine proglasio »političkim nasljednikom«, kao i popa Sergeja Urukala. Alfirević, »predestiniran za guvernera Dalmacije pozvao je Marka Stojanca i saopštio mu da ga imenuje za vrhovnog inspektora školstva na svojoj teritoriji«, a nekog drugog je imenovao »za direktora narodne banke«. I tako dalje! Uvjeravajući Mihailovića kako mu je najvažnije da je »brat i Gospodin Ministar vojni« o svemu obaviješten, piše mu kako ljudi vojvode Birčanina pozivaju »Milovana Stanića da bi ga umirili radi slučaja siromaha Grđića« i kako mu — jedan po jedan — saopćavaju »da je on sad najveličanstveniji duh i da njega očekuje nasleđe. Treba da znadete sve! Mi smo doveli u Hercegovinu jedared Birčanina. Mi smo lansirali da on (ima) vašu punomoć. Pre nego sam ja omogućio njihovu (dalmatinsku) vezu sa vama on je bio u Splitu zatvoren od strane Italijana, kada sam ja garantujući životom za njega uspeo da ga izvadim i nagovorim da počne rad sa mnom. Tri meseca mi je pravio prigovore da neće da radi sa Italijanima, a kad sam krenuo u Hercegovinu, bio je protiv toga tvrdeći da je tamo sve izgubljeno. Mada sam ja stvorio organizaciju u Hercegovini i gde smo uništili partizane, on je došao prvi put kada ste i vi stigli. Nikada nisam ni pomenuo u svom radu njegovo ime, nego samo vaše. U odnosu na Italijane stvar se je izmenila u toliko, da mi je nekada prigovarao, da se družim sa Italijanima, a sad ima pred vratima redovno dve patrole karabinijera, i automobil. Zabranio je popu Đujiću da razgovora sa hrvatskim velikim županom u Kninu a poslao je svog sina da položi u Kninu na ustaškoj gimnaziji ispit, da ne bi izgubio jednu godinu. Sin je u Kninu imao na raspolaganju automobil i oružanu četničku pratnju. Ja vama ne želim praviti smetnje i uvažavam vaše naređenje, slušam Iliju, ali je moje pravo, da vas upozorim na pravo stanje stvari. Daje o sebi pisati psalme koje ni Napoleon ne bi tolerirao. Grehota je, da jedan čovek bez skrupula kao što je Ivanišević iskorišćuje tešku bolest vojvodinu, da od njega napravi smešnu figuru. Kod Italijana su se onemogućili i ne uzimaju ih ozbiljno, ja sam sad regulisao za njihove redovne obroke hrane, koje mi imamo odavno .. «⁵⁴

Na to je Draža Mihailović majoru Ostojiću pisao da je »Jevđo ispao veliki lažov. Više mu ne verujem ništa. Za sada pravimo se nevešti.«⁵⁵

Uporni Jevđević, jedini među vojvodama koji je oko sebe imao »žensku dvorsku svitu«, pokušao je »uvaženog gospodina ministra« uvjeriti u koristan rad Radmila Grđića. Vidljivo nesklon Birčaninu i Đujiću, piše Mihailoviću:

»U Kninu sam zatekao svega u celoj dinarskoj diviziji oko maksimum dve hiljade pokretnih boraca. Sve ostalo još po prilici toliki broj organizovano je po principu teritorijalne milicije i razmešteno po selima. Oko šest stotina ljudi sa oružjem dobivenim od Italijana prešlo je partizanima. Oficira ima dovoljno, ali malo sposobnih. Najbolji je gore kapetan Šoškić i major Stude kom smeta to što je Hrvat. Od vojvoda je najbolji Đujić, lično veoma hrabar rasan gorštak omljubljen u narodu, ali po starom srpskom običaju mnogo ga klevetaju da je kupio od četničkog novca kuću u Zadru, da trguje itd. U Lici je najbolji Bjelajac. Mihića kao i do sada favorizuje vojvoda. Mnogo je predan Italijanima i tim se oslanja da rebelira po potrebi i protiv vrhovne komande. Vojvoda (Birčanin) je usled bolesti vrlo nepristupačan. Kreirao je neki dvor po stilu Luja Četrnaestog. Deli gubernatorstva, za budućnost, pojedinih pokrajina, ima dvorsku kliku, i uopšte radi neodmereno. Kako usled bolesti nikada nije išao na teren, on o svim stvarima ima pretstave koje mu servira najbliža okolina. Ivanišević je arivista čiste krvi, koji ne bira sredstva da pod vojvodinom firmom provodi svoje namere lične prirode. Situacija naših trupa je vrlo opasna. Eksponirane su na položajima, bore se junački, ali čim se u svrhu koncentracije povuku u bazu, domaći beže za njima kao ovce. Kako smo očekujući obećane Crnogorce pošli gore, a sad Crnogoraca nema, to ni sam ne znam, kako ćemo se sa čašću izvući iz te mišolovke.«⁵⁶

Rivalski sukobi, karakteristični za četničku kvislinšku vojsku od njenog nastajanja, vremenom su se samo razbuktavali, kako u oružanoj užoj sredini, tako i u svim jedinicama, tako da u tome »dinarske vojvode« nisu bile iznimka. Stari sukobi su se dolaskom Hercegovaca pojačali i odnosi su opterećeni novim svađama, netrpeljivostima i mržnjama. Sve će to, dakako, imati odraza i u predstojećim borbama. I uoči »velike operacije« i poslije njenog kraha, Hercegovci će uporno Dražu uvjeravati da »Dinarska divizija stoji najslabije«,⁵⁷ a Đujić će tvrditi da je »duh kod boraca ove Oblasti ostao na zavidnoj visini«⁵⁸ dok su Hercegovci plandovali »ne radeći ništa, već pljačkajući Srpska četnička sela«, pri čemu je »pljačka vršena nerazumno i divljački«.⁵⁹

Bilješke

- ¹ Zb. NOR, XIV/1, 806.
- ² Isto, 812.
- ³ AVII, Ča, 2, 1/1.
- ⁴ AIHRPH, 431, 2.
- ³ Isto, f. 5.
- ⁶ Zb. NOR, XIV/2, 117.
- ¹ Isto, 142.
- ⁸ Isto, 116.
- ⁹ Isto, 117.
- ¹⁰ Isto, 235.
- ¹⁰ Isto, 61.
- ¹¹ Isto, 73.
- ¹³ AVII, 159, 12/3. (Stari broj H-X-75).
- ¹⁴ Zb. NOR, XIV/2, 64.
- ¹³ Isto, 142.
- ¹⁶ Isto, 293.
- ¹⁷ AVII, Ča, 159, 19/3.

- ¹⁸ Isto, 231, 2/8.
- ¹⁹ Isto, 159, 47/2.
- ²⁰ *NOB u Dalmaciji*, 2, 919.
- ²¹ AVII, 160, 34/4.
- ²² *NOB u Dalmaciji*, 3, 545.
- ²³ Isto, 668.
- ²⁴ Isto, 669.
- ²⁵ Isto, 5, 372.
- ²⁶ Isto, 4, 736.
- ²⁷ Zb. NOR, XIV/2, 134.
- ²⁸ Isto, 37. Nedeljko Plećaš, poričući istinitost Bačovićevih depeša Mihailoviću o Bačovićevim junaštvima, piše da to nije »voleo jer sam znao da Bačović za ovo nekoliko dana nije nikuda maknuo iz Knina, a, osim toga, što se kroz depeše prozirala Bačovićeva ambicija da seaturi za komandanta četnika u svim zapadnim krajevima«. (Nedeljko Plećaš, *Ratne godine 1941—1945*, Columbus, Ohio, 1983, 174)
- ²⁵ Nedeljko Plećaš, n. d. 173.
- ³⁰ Zb. NOR, XIV/2, 231.
- ³¹ Isto, 428.
- ³² Isto.
- ³³ Isto, 61.
- ³⁴ Isto, 77.
- ³⁵ Isto, 300.
- ³⁶ N. Plećaš, n. d. 180.
- ³¹ Zb. NOR, XIV/2, 301.
- ³⁸ Isto, 301. Bačović je Mihailovića uvjeravao da su »Bosanci i Ličani sa njihovim vođama, a isto tako i Srbijanci koji su se ovde zatekli« priznavali i prihvatili samo njegovu komandu i od njega »tražili da ih povedem«. Podjarujući sukob grupe Rokvić-Bogunović protiv Dujića, kaže da su njih dvojica, budući da »više ne mogu da izdrže ovu situaciju«, nekom prilikom »izdali naređenja svojim ljudima da se povuku sa položaja i hteli su da se priključe mojim trupama«. Jedva je, kaže, »uspeo da ih izmirim sa vojvodom Đujićem«. (Zb. NOR, XIV/ 2, 62)
- ³⁹ Zb. NOR, XIV/2, 36.
- ⁴⁰ Isto, 43.
- ⁴¹ Isto, 45.
- ⁴² Isto, 293.
- ⁴³ Isto, 47.
- ⁴⁴ AVII, 117, 14/2.
- ⁴⁵ N. Plećaš, n. d. 157.
- ⁴⁶ Isto, 165.
- ⁴⁷ U vezi s takvim optužbama, Jevđević je krajem januara 1943. godine »uvaženom Gospodinu Ministru« pisao: »Govore kako kod vas postoji uverenje, da se ja zabavljam sa ženama ... Ja svetac nisam, a ono drugo ne želim da budem. Savršeno je tačno da u slobodnim časovima volim da vidim žene, samo na žalost nemamo dovoljno slobodnih časova. Nikad ta pasija nije ni u kom pogledu išla na štetu mojih dužnosti.« (Zb. NOR XIV/2, 144) Početkom 1944. godine Jevđević će pokušati da i Đujićevu obavještajku u Sloveniji, Jovanku Krištof, čiji muž je — oficir — poginuo u aprilskom ratu, učini ljubavnicom, što će mu ona, zaljubljena u Mihailovića, grdno zamjeriti i čitave tirade protiv njega napisati svom »dragom Gospodinu Ministru«.
- ⁴⁸ AVII, 169, 14, 2.
- ⁴⁹ Zb. NOR, XIV/2, 75.
- ⁵⁰ Isto, 37.
- ⁵¹ Isto, 63.
- ⁵² Isto, 75.
- ⁵³ Isto.
- ⁵⁴ Isto, 74-75.
- ⁵⁵ Isto, 128.
- ⁵⁶ Isto, 142.
- ⁵⁷ Isto, 73.
- ⁵⁸ Isto, 296.
- ⁵⁹ Isto, 300.

Zločin u Gračacu

»Velika operacija« Dujićevih četnika iz Crne Gore, istočne, sjeverne i zapadne Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Like protiv »Sovjetske republike«, pripremana je samo u pismima i radio-depešama s mnogo ambicioznosti. Ostaje dojam da je sve to provođeno s mnogo radio-buke, kako bi saveznici stekli dojam da je riječ o snažnoj vojsci i velikim ratnim akcijama, možda i stoga što je Mihailović početkom 1943. godine shvatio — što će reći pred engleskim oficirima — da ga »Englezi stalno ponižavaju i kao narodnog vođu i kao izvor obavještenja svojim stalnim odbijanjem da prihvate njegove izveštaje bez naknadne provjere«, odnosno da su »Srbi sada potpuno bez prijatelja, opkoljeni unutaršnjim i spoljnim neprijateljima, a sramno zanemareni od svojih tzv. saveznika«. ¹ Planirajući »veliku operaciju«, Mihailović ne vjeruje ni jednom potčinjenom koji ga obavještava o približno realnoj snazi NOVJ, čak se i ne trudi da utvrdi stvarno stanje. Ali ako bi se to potcjenjivanje protivnika (kojega ozbiljno i ne misli napasti u smislu napisanog plana: opkoliti, razbiti, goniti!) i moglo donekle shvatiti, nije jasno da on svo to vrijeme ne ulaže ozbiljan napor da sjedini svoje snage, da pronikne u njihove mogućnosti i da im odredi prave vrijednosti. To je, također, karakteristično i za vojvodu Momčila Đujića: naprosto je nevjerojatno koliko je nereálnosti u njegovim proračunima o vlastitim mogućnostima.

Krajem decembra 1942. godine Đujić je bio bolestan. Desetak dana nije izlazio iz kuće koju mu je u Kninu — vjerojatno uz talijansku intervenciju — dao veliki župan. U krevetu je dočekao i Jevđevića i svog novog radiotelegrafista potporučnika Neđeljka Plećaša, koji je iz Hercegovine doputovao s Rogatičkom brigadom. U Staroj Straži, kod Knina, Plećaša je dočekao »nacionalni poverenik Dinarske četničke divizije« Stevo Rađenović, za kojeg Plećaš kaže da je »čovjek sa političkom mudrošću«, »dobar i radan čovek, od naroda poštovan, okretan i umešan«. Iz Stare Straže su se u Knin, k bolesnom vojvodi Momčilu, odvezli »malim automobilom šofera Sime Popovića, četničkog kurira«.

Đujić je Plećaša primio 25. decembra.

Plećaš o tome piše:

»Ja sam očekivao da ću zateći nekog starog protu, međutim, Đujić je tada bio mlad čovjek, u ranim tridesetim godinama. Iako je još ležao u krevetu, on je već bio ozdravio, pa smo mogli mirno razgovarati. Upoznao sam ga sa svojom misijom i potrebom da se što pre sastanem s Birčaninom, jer mi je Mihailović dao neke poruke za njega i naredio mi da mu se odmah stavim na raspoloženje. Predao sam mu i ličnu šifru za Mihailovića i upoznao ga sa planom za vezu sa Vrhovnom komandom. Dok smo razgovarali o vezi, Đujić mi reče da su iz Birčaninovog štaba iz Splita poslali na teren jednog radio-telegrafistu da mi se nađe pri ruci. Pozvao je nekog iz susedne sobe da pronade te-

legrafistu i da ga dovede. Preneo sam Đujiću i Ostojićeve poruke i na vojnoj geografskoj sekciji okoline Knina, koja je ležala pored njega, objasnio mu kako Ostojić zamišlja predstojeće operacije protiv komunista u Bosni. . .«²

Nekoliko dana kasnije Đujić je dobio i pismeno naređenje (»direktiva br. 1«) za ofenzivu na Bihačku republiku. Po toj direktivi³ Mihailović je svoje snage svrstao u pet »korpusa« i »kosovsku brigadu« :

- 1. (lički) korpus je, po nagađanjima »ministra vojnog« i »načelnika Štaba Vrhovne Komande« armijskog đenerala Dragoslava M. Mihailovića, bez i približnog uvida u prilike i relacije u Lici, imao 2000 četnika;
- 2. korpus, zapravo Đujićeva Dinarska divizija koja je u svom sastavu imala 501. i 502. korpus, sa četiri brigade od kojih je jedna bila 2. kosovska brigada, koju Mihailović iz neobaviještenosti izdvaja iz Đujićevih snaga, imao je, po procjeni vrhovne komande, oko 2600 četnika;
- 3. korpus su sačinjavale jedinice majora Baćovića: oko 3000 četnika;
- 4. korpus (limsko-sandžački četnički odredi, zetski leteći odred i niškička brigada) pod komandom Baja Stanišića, snage koje su uzaludno planirane kao pomoć »Đujićevog teritorija«, oko 3000 četnika;
- 5. korpus (Rade Radić, odred »Borja« i Uroš Drenović) imao je po procjeni vrhovne komande oko 3000 četnika.

Ako bi i bilo moguće prikupiti pod jedinstvenom komandom svih tih 13.600 četnika, nije jasno kako je bilo moguće očekivati da će te jedinice uništiti divizije NOVJ na prostoru Bihačke republike, gdje je samo grupacija Operativnog štaba Bosanske krajine imala oko 14.000 boraca, a još više ih je bilo pod komandom Glavnog štaba Hrvatske, dok su divizije pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOVJ imale preko 20.000 partizana. U gotovo nebuloznom planu, četnička vrhovna komanda je računala da će sa svojih 13.600 ljudi, prikupljenih u rajonima Otočca, Gračaca, Knina, Drniša, Jablanice, Jajca i Manjače, izvesti »koncentričan napad na komuniste« koji »drže prostoriju Bihać—Korenica—Udbina—Bosansko Grahovo—Livno—Jezero—Mrkonjić Grad (isključno)—Ključ (isključno)—Stari Majdan—Bihać«. I pored mnoštva podataka o više desetina hiljada partizana na tom prostoru, on je svjesno u decembarskoj »Instrukciji br. 1 načelnika štaba Vrhovne komande« broj partizana sveo na 10.000." Mihailovićeva »ideja manevra je :

Glavnim snagama iz oblasti Knina i Gračaca izvršiti frontalan napad u cilju proboja i razdvajanja komunističkih snaga.

Snagama iz oblasti Jablanice i Otočca izvršiti duboko obuhvatanje komunističkih snaga i dejstvom u njihov bok i pozadinu olakšati frontalni napad naših glavnih snaga.

Snagama iz oblasti Jajca i Manjače planine izvršiti napad s leđa u cilju opkoljavanja i razdvajanja komunističkih snaga a potom njihovog uništavanja.«

Vojvoda Momčilo Đujić je svoje ličko-dalmatinske korpuse trebao prikupiti duž željezničke pruge Gračac—Lovinac, uz talijansko-ustaške garnizone, s tim da gračačka, jača grupa, izvrši »nadiranje pravcem Gračac—s. Brvno—s. Mazin—s. (Gornji) Lapac sa zadatkom uništavanja komunističkih delova na koje naiđe«. Lijeva, manja grupa, dobila je pravac nastupanja Lovinac—Ploča—Udbina—Donji Lapac. Kosovska brigada, pod komandom kapetana I klase Novaka Mijovića, prikupljena oko Drniša, dobila je pravac

nadiranja preko Uništa i Rora do Ključa pri čemu ima zadatak »uništavanje komunističkih delova« i povezivanje Bačovićevih i crnogorskih četnika. Osim toga, dio Đujićevih snaga je trebao prodirati u srce Bihačke republike u dva pravca: jedna grupa je iz Strmice usmjerena preko Bosanskog Grahova i Drvara prema Bosanskom Petrovcu, a druga »izvršiće nadiranje pravcem: Kurozeb—s. Srb—s. Brotnja—Kulen—Vakuf—s. Vrtoče—s. Krnjeuša«.⁵

U isto vrijeme su pripremane velike njemačko-talijanske zimske operacije koje će početi 20. januara, ali četnici će za to saznati tek kad se budu po dijelovima uključivali u ofenzivu po planovima njemačko-talijanskih komandi. Nijemci su, dakako, kao i Talijani i ustaše znali za Mihailovićeve planove. Bez njih nije bilo ni naoružanja, ni opreme, ni hrane. Tamo gdje je bilo ustaša, planovi su usklađivani s njima. Draža Mihailović je od Zaharija Ostojića obaviješten da su ga posjetili domobranski oficiri koji bi »htjeli da razgovaraju sa našima o zajedničkoj vlasti u Bosni i borbi protiv komunista«.⁶ U Kninu su velikom županu četničke zamisli izložene odmah poslije dolaska prvog ešalona Bačovićevih jedinica. Budući da je vojvoda Đujić bio bolestan, nije mogao posjetiti velikog župana, pa je k njemu poslao bivšeg »Politikinog« novinara, Milana Šantića, koji je s Hercegovcima stigao u Knin sa zadatkom da organizira »preporod Dalmatinaca«. Đujiću će reći u decembru, a Zahariju Ostojiću pisati u januaru kako je uvjeren da Dalmatince »može preporučiti i učiniti drugačijim samo nova srpska zemlja, sa novim duhom, Ravnogorska Srbija sa ravnogorskim duhom«.⁷ Šantić je u razgovorima kod velikog bibrirsko-sidraškog župana predstavljen uz pisanu punomoć »s potpisom Draže Mihailovića i pečatom na kojem stoji ispisano latinicom: Glavni štab jugoslovenske vojske«. Šantića su — po Đujićevom naređenju, pratili Stevo Rađenović i kapetan David Šoškić Ilić.⁸ U pregovorima, pa i u svim međusobnim doticajima, i ustaše i četnici imaju »javni program« i »tajni program«. Jedni i drugi su skloni da bliskost suradnje skrivaju pred javnošću. Po tajnom planu, kao što to 16. decembra 1942. nalaže — instruiran od Draže — vojvoda Birčanin, trebalo je »odmah pristupiti bušenju — zavađenju muslimana sa Hrvatima, muslimana između sebe, hrvatsku vojsku između sebe. U ovome biti uporan i ne birati sredstva, da se u tom pogledu postigne što bolji rezultat. Koristi se svim mogućim sredstvima.«⁹ A pred ustašama: izjasniti se za suradnju. »Šantić u ime cjelokupne četničke organizacije i vrhovnog vodstva zamolio me je« — izvještava 2. januara 1943. David Šinčić — »da poduzmem sve potrebne korake kod Državne Vlade u Zagrebu, kako bi oni, tj. četnici, u najkraćem roku od nekoliko dana doznali:

1. da li će naše oružane snage izvesti sa sjevera koju akciju protiv partizana u većem stilu, a u kojem slučaju oni smatraju potrebitim, da bi se ta akcija povelala iz Bos. Krupe ili Banjaluke prema Bihaću. Operacija hrvatske vojske u ovim pravcima smatraju da bi bila neobično potrebna radi uspješnog uništenja komunizma i kao osnov vojničke koordinacije i djelovanje hrvatske vojske i četnika;

2. da li Hrvatska Vlada i Glavni Stožer domobranstva pristaju na vojničku suradnju s četnicima, kojoj suradnji bi trebali biti temelji: zajednička borba protiv komunizma i recipročno poštovanje interesa, života i imovine hrvatskog i srpskog pučanstva u pojedinim zonama vojničkog djelovanja;

3. da li je Glavni Stožer voljan nekoga opunomoćiti, da vojnički pregovara s njima, tj. s četnicima, baš sad, kad će pojedini hrvatski krajevi u ovoj župi i Lici biti izloženi partizanskim akcijama i napadajima, kad talijanska

vojska iz ovih krajeva odlazi i kad će oni (četnici) s jakim snagama s juga, tj. s područja Gračaca, Zrmanje, Strmice povesti akciju većih razmjera protiv partizana u smjeru Srba, Lapca, Korenice, Bosanskog Grahova. Najzgodnije je, da se razgovori povedu u Kninu, jer je danas ovdje glavni politički i vojnički štab.

Oni, tj. četnici obavezuju se u slučaju prihvaćanja suradnje operirati samo u čisto srpskim krajevima . . . »¹⁰

Ne znamo kako je na ovo reagiralo ustaško vodstvo u Zagrebu, ali zna se da su se u januarskim akcijama u Kninskoj i Vrličkoj krajini zajedno sa četnicima i Talijanima angažirale i ustaško-domobranske jedinice.¹¹ Istina, kninske ustaše su bile Dujiću i Baćoviću od slabe pomoći. U čitavoj velikoj župi Bribir—Sidraga bilo je u oružničkim postajama Knin, Drniš, Kninsko Polje, Oklaj, Siverić, Ružić, Unešić, Perković i Širitovci 249 oružnika sa 215 seoskih ustaških milicionara u Podkonju, Vrpolju, Lukari, Sunkovcima, Matasima, Čitluku, Razvodu, Oklaju, Lišnjaku, Badanji, Trubounju i Velušiću.¹² Domobransko-ustaške jedinice u drniško-kninskom operativnom području imale su 11 oficira, 153 podoficira, 616 domobrana i 674 ustaše.¹³

Mihailovićeve »velika operacija« nije realizirana. Ono što je Draža kanio uraditi sa svojih desetak hiljada četnika, koji su više morali slušati okupatorske komande nego »vrhovnu komandu Jugoslovenske vojske« Draže Mihailovića, kojeg je vlada u izbjeglištvu »Kraljevim ukazom V. K. 709 od 17. juna (1942) za pokazanu i osvedočenu komandantsku i ličnu hrabrost i izvanredne zasluge za naš narod i našu Otadžbinu u ratu protiv neprijatelja u okupiranoj Jugoslaviji«¹⁴ unaprijedila u čin »armijskog đenerala«, nije moglo učiniti ni više od 100.000 njemačko-talijanskih vojnika angažiranih tokom januara i februara u operaciji »Weiss«.

Hitler je spram međunarodne situacije, kad su snage Osovine tučene i na Volgi i u Africi, ali i zbog toga što je »rasprostranjenost Titovih pobunjeničkih organizacija« postala »predmetom preneraženja i briga« (*Tajna pisma Hitler—Mussolini*) naredio Vrhovnoj komandi Jugoistoka da u zimskim operacijama razbije »Titovu državu« na prostoru između Karlovca, Ogulina, Gospića, Knina, Sanskog Mosta i Gline. Hitleru je predložen plan po kojem su dvije divizije, 7. SS i 369. s ustašama (ukupno 36.602 vojnika) trebale munjevitom prodrijeti iz Karlovca i Siska, a 717. divizija s ustašama (7028 vojnika) iz Sanskog Mosta u srce slobodnog teritorija, sjekuci ga na dva dijela. Talijanske divizije 5. i 18. armijskog korpusa (oko 22.500 vojnika) sa četnicima vojvode Momčila, vojvode Kalinovačkog i potpukovnika Mihića (po spisku oko 12.000 naoružanih, ali manje od 7000 uključenih u ofenzivu) imaju zadatak da sjekuci Liku izbiju na Unu i da se na Grmeču sastanu s njemačkim divizijama. General Mario Roatta je, poslije dogovora u Rimu i Zagrebu, 15. januara potpisao naređenje o uključivanju četnika u operaciju »Weiss« :

»Nezavisno od operacija koje će vršiti naše trupe na teritoriji između 5. i 18. armijskog korpusa uz sudelovanje nemačkih i hrvatskih trupa. . . hercegovačke i crnogorske formacije antikomunističke dobrovoljačke milicije, koje su pod našom komandom, delovaće na teritoriji između 18. i 6. armijskog korpusa.

Prvo, cilj operacije: očistiti od partizanskih formacija centralnu oblast Dinare i, posebno, zone Glamoč, Livno i Tomislavgrad (Duvno).

Drugo, operisaće: sa zapada hercegovačke formacije, pravcem Knin—Glamoč, sa istoka crnogorske formacije, pravcem Prozor—Glamoč . . .

Treće: ne sme (naglašavam: ne sme) se dogoditi da spomenute formacije, za vreme i posle operacije, dodu u dodir sa nemačkim i hrvatskim trupama

Četvrto: pravac operacija poveren je komandantu 18. armijskog korpusa...

Peto: formacija naših oficira (posebna formacija u četničkim jedinicama — op. a.) mora biti što je moguće veća i od energičnih ljudi, sposobnih i iskusnih u dobrim i lošim navikama antikomunističke dobrovoljačke milicije, s ciljem da se u potpunosti izbegnu incidenti i ispadi prema katoličkom nekomunističkom stanovništvu . . .

Šesto: bilo bi zgodno da dinarske formacije popa Dujića posednu polazne baze Gračac—Otrić—Knin, uz učešće naših trupa. Takođe odobravam eventualno učešće jednog dela spomenutih formacija u operacijama koje vode Hercegovci pod uslovom da se po završetku operacija spomenuti dio vrati u njegovu zonu .. ,¹⁶

Pripreme za zimske okupatorsko-kvislinške ofenzivne operacije, organizirane i provođene pod šifrom »Weiss«, bile su temeljite, izuzetno tajne i zamršene. Glavni planer, komandant Jugoistoka, general Aleksander Lohr, na jednoj konferenciji u Zagrebu je, pretačući u direktivu Hitlerove odrednice, nedvosmisleno izjavio da želi »potpuni mir, pa makar to bio mir groblja«. Zločin je bio i planiran, i u naredbama određen i sproveden na najrigorozniji način. Njemački generali su u ofenzivne trupe uključivali one četničke jedinice koje su imale potpisane dogovore o zajedničkom djelovanju s ustaškim štabovima; to su bili četnici Rade Radića i Uroša Drenovića. Obaviješten o tome (»Drenović ide zajedno s Njemcima i ustašama i Lorković ga hvali«¹⁷), Draža Mihailović je zadovoljno ustvrdio: »Drenović se izgleda dobro snašao.«¹⁸ Talijanske četničke jedinice Nijemci nisu prihvaćali, pa stoga Roatta naglašeno upozorava potčinjene komandante korpusa da paze da četnici ne dođu »u dodir sa nemačkim i hrvatskim trupama«. Ali ta zabrana ni u kom slučaju nije isključivala četnike iz ofenzivnih trupa talijanske armije. Pa i Mihailović je obaviješten da komandanti četničkih korpusa »ne mogu maknuti bez dozvole Tetkića«¹⁹ i — dakako — suglasio se s majorom Zaharijem Ostojićem da upravo stoga od Talijana treba »obezbediti municiju i hranu i saradnju Talijana iz njihovih garnizona na ovom prostoru«.²⁰

O Đujićevim jedinicama kao sastavnom dijelu talijanskih trupa (komanda 18. armijskog korpusa je »formirala u Kninu sa generalom Gianuzzijem talijansku komandu MVAC«²¹) Mihailović je obavještavan i od Ostojića, i od Bačovića, pa i od samog Dujića. »Đeneral« zna da »na teritoriji Dinarske oblasti nema ni jedno slobodno mesto, niti su ga dinarci u stanju držati, izvan talijanske žice«, kao što zna daje i »Dujić u Kninu u žici«.²² Na to Mihailović ne reagira, samo ga uznemirava učestalo slušana vijest da u Dinarskoj diviziji »niko nikog ne sluša«.²³

Njemačko-talijanske pripreme za operaciju »Weiss« vođene su s toliko tajnosti da o tome nije procurila ni jedna vijest. Kad su već sve operativne zapovijesti bile potpisane, Vrhovni štab NOV i PO Jugoslavije javlja 1. proleter-skoj diviziji da ofenziva »vjerovatno neće tako skoro početi«, pri čemu se poziva na obavještajne izvještaje iz Zagreba.²⁵ U takvom uvjerenju, Vrhovni štab NOVJ i dalje insistira na ofenzivi prema centralnoj Bosni, s pogledom na Drinu i Srbiju (1. i 3. divizija), 4. krajišku diviziju usmjerava preko Kozare prema Savi, a 2. proleter-sku i 6. ličku NOU diviziju priprema za prodor u sjevernu

Dalmaciju, gdje je od golemog značenja razbijanje četničkih formacija popa Đujića i Petra Baćovića. Istina, Tito je u decembru pomoćniku načelnika Vrhovnog štaba Pavlu Iliću Veljku rekao — što će biti preneseno i štabu 4. operativne zone NOV i PO Hrvatske — »da bi bilo štetno i suviše rano zalagati naše snage i razbijati utvrđene neprijateljske garnizone« u Dalmaciji, jer »možemo imati samo veliki broj mrtvih i ranjenih«, ali to ne znači da se odustalo od prodora krupnijih jedinica preko Velebita i Dinare, da bi razbili četnike. Jer, piše vojno-političkom rukovodstvu Dalmacije Pavle Ilić, »četnici su naš najopasniji neprijatelj«, opasniji i od ustaša, koji su »politički onemogućeni«, dočim četnici »još mogu naći tu i tamo izvesne podrške«. ²⁵

Koncentracija razmjerno velikih četničkih jedinica u Kninskoj krajini i južnoj Lici izaziva realan osjećaj zabrinutosti. U obavještenjima broj četnika je uvećavan, pa tako 2. proleterska divizija, kad dolazi od Livna u rajon Bosanskog Grahova, vjeruje da je u Kninskoj krajini više od 4000 samo Baćovićevih četnika. Istovremeno, u svim tim obavještenjima o četnicima stalno se govori o mnoštvu zavedenih ili prisilno mobiliziranih. Računajući da je mnogo takvih, Vrhovni štab NOV i POJ im se obratio proglasom štampanom na letku koji je u velikoj tiraži rasturen po četničkim jedinicama. U tome proglašenju VŠ NOVJ se obratio »svim poštenim ljudima među četnicima«, onima koji nisu bili »svjesni« da su »gurnuti u bratoubilački rat za račun okupatora« (»svima vama koji gledate a ne vidite, svima koji slušate a ne čujete, svima zavedenim, svima prevarenim i silom mobilisanim ... prije nego što uprljate vaše ruke u bratoubilačkom ratu, koji najviše želi i koji organizuje okupator«). Rečeno im je da je »jedini cilj« narodnooslobodilačkog pokreta »istjerivanje okupatora iz zemlje i uništenje svih izdajnika«. Upozoreni su na četničke »vođe«, koji »lažu, varaju i izdaju«. ²⁶

Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito je 11. januara naredio 2. diviziji da se s dvije brigade pomjeri od Livna prema Grahovu odakle treba »preduzeti izviđanje neprijatelja«, a zatim prodrijeti preko Dinare na komunikaciju Strmica—Golubić—Knin. Istovremeno je 6. ličkoj diviziji naređeno da zauzme Gračac kojeg su — po saznanju partizanske obavještanje službe — držali samo četnici, njih oko 600 do 700. Đujić je strahovao od partizanskog napada na Gračac, jer je znao da u Gračacu »uzrujanost zbog povlačenja Talijana još traje« i da »narod sa nepoverenjem gleda u četnike i ne veruje da ćemo moći održati Gračac«. ²⁷ Zbog toga je komandant Dinarske divizije sve poduzimao da u rajonu Gračaca prikupi što jače jedinice, a i Baćović je tako poslao oko hiljadu hercegovačkih četnika. Mihailović je kasnije obaviješten da je u Gračacu uoči napada 6. ličke NOU divizije »naših ukupno bilo 2300«. ²⁸

U Kninskoj krajini je zadržana glavnina Baćovićevih četnika, a nekoliko brigada je u decembru upućeno u Gračac, jer su to Talijani zahtijevali, naročito poslije 25. decembra, kad su tri ličke NOU brigade izvršile snažan pritisak na komunikaciji Gračac—Gospić. Prvu grupu je već 17. decembra u Gračac doveo kapetan Mihailo Tomašević, koji će, poslije pogibije 15. januara 1943. godine, posthumno biti unaprijeđen u čin majora. Zbog rasula gračačkih četnika, koji od početka decembra bježe u Knin, Đujić je, uz podršku komande 18. armijskog korpusa, u Gračac poslao Bukovički četnički odred Obrada Bijanka. Odmah potom su se u Gračacu smjestili i četnici Mane Rokvića i Brane Bogunovića.

Dok osiguravaju Gračac i s dijelovima divizije »Sassari« vrše gotovo svakodnevne ispade preko Štikade i Ričica prema Lovincu, gdje su palili hrvatska sela, četnici se istovremeno pripremaju za bučno najavljivanu »veliku operaciju« protiv »Sovjetske Republike« sa središtem u Bihaću. Realan u procjenama vlastitih mogućnosti, neovisno o tome što uporno uveličava svoje snage i mogućnosti i pred Birčaninom i u depešama Mihailoviću, vojvoda Đujić je za »veliku operaciju« zainteresiran onoliko koliko svoje učešće u njoj vide Talijani. Bitno mu je da održi Gračac i da prodre u Vrličku krajinu i ovlada Dinarom. Krajem decembra, tek što je ustao iz bolesničke postelje, u kojoj je bio više zbog nesklonosti da se druži s Baćovićem i Jevđevićem nego zbog bolesti, otputovao je u Split. Uvjeravao je vojvodu Birčanina u neophodnost ofenzivnog udara prema Vrlici i dolini Cetine, s pogledom na Moseć. Kad je Birčanin prihvatio njegov plan, Đujić je s pukovnikom Uzunčevićem i kapetanom Ivaniševićem posjetio štab 18. armijskog korpusa: da izmoli odobrenje za operaciju »čišćenja Podinarja«, da u toj operaciji osigura sudjelovanje talijanskih jedinica i da dobije još više oružja i opreme. Generala Spiga u Splitu, a zatim i svog neposredno pretpostavljenog, generala Gianuzzija u Kninu pridobiva za svoju ideju. Nije pri tome previđao reakciju ustaških vlasti koje su — na osnovi razgovora s Đujićem i drugim četničkim vođama — procjenjivale da »Draža Mihailović skoro čitavu svoju djelatnost i pažnju u političkom i vojničkom smislu usredotočuje i prenosi na Knin u cilju borbe protiv partizana u srpskim krajevima Like, Korduna i zapadne Bosne i s ciljem da organizira srpsko pučanstvo ovih »srpskih krajeva« u smislu nacionalnog srpstva, četničke organizacije i u pripremanju uspostave jugoslovenske države.«²⁹

Prva akcija hercegovačkih četnika u južnoj Lici izvedena je »na prostoru Gračac—Lovinac uz sadejstvo talijanskih vojnih snaga«. Tada su »na traženje talijanskih vojnih vlasti zapaljena sela Rupčići i Razbojine«, mada iz tih »sela nije davat nikakav otpor od strane neprijatelja«.³⁰

Vojvoda Birčanin je 10. januara 1943. naredio Đujiću da pokuša, zajedno s vojvodinim opunomoćenikom »inspektorom trupa« pukovnikom Uzunčevićem, dobiti od Baćovića 500 četnika za Gračac i 200 za Medak. Traži sljedeće: »Oslanjajući se na Gračac, kao na polaznu tačku, krenite u operacije ka Srbu i Lapcu. Prema tome prikupite sve što vam stoji na raspoloženju i preselite odmah svoj štab u Gračac, ostavljajući trupama Baćovića da brane sela u reonu Knina.«³¹ Očekivano je da će Đujić u rajonu Gračaca prikupiti oko 3000 četnika.³² Međutim, panika gračačkih četnika, koje je Đujić oštro kažnjavao i progonio zbog bijega u Knin, nije mimoišla ni Đujića: nije se usudio da izvrši naređenje vojvode Birčanina, jer ni tad još nije znao kad će početi očekivana velika njemačko-talijanska ofenziva, pa je oštao u Kninu, gdje planira s Baćovićem, Talijanima i ustašama lokalne akcije.³³ Dok oni prave velike planove, u Gračacu se počinju koncentrirati i talijanske i četničke snage, koje još i ne znaju da im predstoji ogorčena borba za Gračac, pa potom operacija »Weiss.«

Osim četnika, do 14. januara, pripremajući se za operaciju »Weiss«, u Gračacu su prikupljena i tri talijanska pješadijska, dva crnokošuljaška i jedan bersaljerski bataljon.

U Gračac stiže nekoliko oficira, koje je iz Rijeke poslao potpukovnik Ilija Mihić. Među njima je bio i jedan od četničkih pjesnika, kapetan Milivoje Vuksanović. Njegova grupa je u Split stigla popodne 21. decembra. Kao i svi oficiri koji su iz Splita slani k vojvodi Momčilu, okupili su se u kavani »Kra-

gujevac« kod Dušana Šušića. Sutradan ih je — Vuksanovića, Mladena Kostića, Novaka Mijovića i majora Radojlovića — primio pukovnik Uzunčević s kojim je bio i načelnik Birčaninovog štaba kapetan Ivanišević. Vojvoda Birčanin ih je primio 23. decembra. U svom dnevniku »Put ka slobodi,«³⁴ Vuksanović toga dana piše da im je »vojvoda na ubedljiv i argumentovan način izložio cilj i zadatak rada kao i način izvođenja istog«. Vuksanoviću je Birčanin povjerio dužnost komandanta bataljona u 1. brigadi 501. korpusa u Gračacu. Sutradan 24. decembra, poslije desetodnevnog putovanja vlakom, javili su se vojvodi Dujiću u njegovom štabu u Kninu. »U varoši ovakva situacija: četnici pevaju najpogrdnije pesme o Paveliću i ustašama i domobrani slušaju bez primedbe, kao i Italijani. Uz put u Kosovu čujem kako hercegovački četnici pevaju o kralju Petru i ako su tu Italijani.« Đujić ih je zadržao tri dana. Vuksanović je u Gračac stigao 28. decembra, kad su vođene »borbe oko Gračaca sa partizanima« i kad su četnici »zapalili jedno selo«. Piše da su četnici imali 2 poginula, a Talijani 49 poginulih i oko 90 teško ranjenih. Vuksanović prvi put gleda »ovoliki broj mrtvih i ranjenih«. Divi se četnicima koji »sa pesmom idu u borbu, vešto se bore i tuku neprijatelja«, dok Talijani »u borbu idu kao na gubilište«. Zalili su mu se četnici što su vazdan »u žici«, a htjeli bi »da se što pre ide u operacije čišćenja«. Kao što je 28. decembra prvi put gledao poginule četnike i Talijane, tako je 30. decembra »prisustvovao prvom batinanju«: »jedna devojka dobila je 10 batina po zadnjici«. Komentar: »Teške su batine koje daju četnici!«

U Gračacu je, po Vuksanoviću, »odnos između četnika i Italijana vrlo dobar«; Talijani »četnike obožavaju u borbi i poštuju«, »četnicima odobravaju sve, a četnici imaju sažaljenja prema njima, jer su po duši vrlo dobri«. Ujutro 31. decembra dva talijanska bataljona su »sa 800 naših četnika otišli u pravcu Lovinca kao kaznena ekspedicija«, da bi se u Lovincu sastali s ustašama, pa se vratili.

Svih tih dana, sve do 14. januara, u Gračac su neprestano dolazile iz Knina nove četničke jedinice. Vuksanović spominje 240 hercegovačkih četnika koji dolaze u noći 29. i 30. decembra, te nekoliko stotina koji dolaze 3. januara; 4. januara došlo je »iz Kosova i Okoline oko 550 ljudi«. S njima je došao i kapetan Novak Mijović. Otprije su u Gračacu bili četnički bataljoni gračaćke brigade »Vožd Karadorđe« i bosanske brigade »Gavrilo Princip«. Talijani su im dopremili hranu za 45 dana, predali im 2 brdska topa 65 mm, 6 teških bacača i radio-stanicu. Opremili su ih šinjelima, bluzama, čakširama, cokulama, rubljem i prenijeli im naređenje iz Knina »da trupe ne napuštaju Gračac do novog naređenja«.

U Gračacu se povazdan pijančevalo i tuklo. Vuksanović opisuje svađu kapetana Vidačića i puškara Bogića: »Kako je između njih bio astal i klavir, to je jedan četnik skočio na astal a drugi na klavir, preskočili ih, šćepali Bogića, odvukli ga u sobu i malo isprebijali. Da ga nisu ljudi odbranili sigurno bi ga zaklali.«

Popodne oko 14 sati 14. januara, u Gračac je iz Knina stigao bivši komandant Dinarske divizije, od decembra inspektor Birčaninovih trupa, pukovnik Uzunčević. Baš u to vrijeme su jedinice 6. ličke NOU divizije krenule prema Gračacu, pripremljene za napad koji je trebao početi tokom noći. Bilo je strahovito nevrijeme. Partizanski obavještajci uopće nisu znali situaciju u Gračacu. U štabu 6. divizije su vjerovali da su Talijani otišli i da u Gračacu nema više od 600 četnika.³⁵ A bilo je oko 2000 hercegovačkih četnika pod ko-

!

mandom kapetana Tomaševića i vojvode Save Kovača, 800 četnika iz pukova »Kralj Aleksandar« i »Kralj Petar II«, te glavnina četnika Brane Bogunovića i Mane Rokvića. Taljanski bataljoni su bili uglavnom na željezničkoj stanici, oko 2 kilometra zapadnije od mjesta, i — manjim dijelom — u samom Gračacu. Na te snage izravno napada 2. lička brigada s jednim bataljonom 3. ličke brigade, a glavnina 3. brigade i 1. lička brigada su na osiguranjima i prema Otriću i prema Lovincu. Kad. su već jedinice bile postrojavane za pokret, stiglo je zakašnjelo obavještenje o prikupljanju jakih neprijateljskih snaga u Gračacu, ali ni to, ni strašno nevrijeme, nije utjecalo na mijenjanje odluke o napadu. Jedinice koje su napadale Gračac morale su mjestimice gaziti mrzlu vodu do pojasa. Ova dramatična borba je dosta opisivana, redovno gledana sa strane snaga napada. Ovdje ćemo dati viđenja sa strane snaga obrane, zapis kapetana Vuksanovića:

»U 23 časa čuo sam puškaranje . . . Odmah sam skočio. Vidim gazdariću gde drhće od straha . . . Na ulici mrak, a jaka kiša uz strašnu oluju lila je kao iz kabla. Ulicom je tekla reka od vode i razvodnjenog snega . . . Pred crkvom sreo sam oko 20 četnika, trče k mostu. Ustavio sam ih i pitao kuda trče. Dobio sam odgovor da su partizani ušli u bolnicu i zauzeli sve kuće oko nje . . . Otišao sam brzo u pravcu škole, gde je bila jedna hercegovačka brigada. Našao sam njihovog komandanta kapetana Vidačića . . . Naredio sam mu da posedne sve bunkere između mosta i bolnice i zidane kuće između njih, a jednu četu pošalje kao pojačanje u bolnicu i jednu kao pojačanje na Glavicu. U tom momentu mi je prišao četnik Bogić iz bolnice i izvestio me da je kapetan Tomašević ranjen pred centralom i predao mi njegovu pušku. Reče da je bolnica zauzeta. Sa tri četnika otrčao sam u italijansku komandu da tražim pojačanje . . . Ova je komanda ovo veče tek stigla, te nisu bili ni u čemu orijentisani i kada sam im saopštio situaciju bili su strašno uplašeni... U zgradi gde su bili mitraljezi čekao sam dugo dok se Italijani ne smiluju da izađu i iznesu mitraljeze . . . Vatra je prštala na sve strane. Tek što smo krenuli jauknuo je i pao jedan Italijan, a pola posluže je pobeglo. Ostatak sam sklonio za zid ispred bolnice. Svi su bili po čoškovima uplašeni kao zečevi. Jedan poručnik sedeo je u uglu iza vrata i nije smeo da se makne. Uspeo sam da ih isteram, ali čim smo izašli, bio je ranjen i drugi i pao. Sad su skoro svi pobegli u kuću . . . Vratio sam se sa svoja tri čoveka u školu. Ovo nam je spasilo život, jer da smo krenuli napred u pravcu bunkera, svi bi izginuli.. . Na ovom mestu bio je ubijen i kapetan Tomašević i poručnik Stanković. U to vreme su Italijani otvorili uragansku vatru iz mitraljeza na sve strane i na svakog. U školi sam izvešten od begunaca da su partizani zauzeli bolnicu i sve kuće oko nje i ulaz u grad . . . i da čitava kolona partizana prolazi ka bunkerima na Gradini... Ja sam bio mokat do kosti. Cipele su bile pune vode i blata, jer sam gazio vodu do kolena, a nekoliko puta upao u jarak i u vodu do pojasa.³⁶

U zoru . . . partizani su držali položaje: bunkere na ulazu u grad, bunkere na Glavici i kuće ispod Glavice u selu Azapovići... Stvorio sam plan za napad i otišao u italijansku komandu radi pojačanja . . . Raspored za napad smo zauzeli u 8 časova i to: 1 hercegovački bataljon je zauzeo kuće i zidove od crkve do bolnice sa 3 teška mitraljeza, nekoliko lakih i 2 italijanska teška bacača. Jedna četa je zauzela bunkere i položaje na Dukcu k. 616. Komandir potporučnik Krsto Micić Krcun. Partizani su tukli sve prilaze lakom i preciznom puščanom i mitraljeskom vatrom. Preko ulice i od kuće do kuće smo se prebacivali pojedinačno u trku, pod zaštitom naše vatre. Borba je otpočela.

Naročiti otpor su davali partizani iz kuća u selu Azapovići . . . Bili smo primorani gađati kuće teškim bacačima. Žao nam je bilo gađati bacačima, jer su u kućama bile naše žene i deca, ali nije bilo drugog izlaza . . . Nastao je jauk žena i dece, a i partizani iz kuća počeli su da iskaču i beže iza zidova i kamenjara, ali su odmah dočekani vatrom iz mitraljeza i pušaka i ubijani . . . Stajao sam na tavanu jedne kuće i kroz prozore gledao i gađao na njih. Čudio sam se koliko jedan čovek može da izdrži i do koje mere može da bude fanatik . . . Najtragičnija je bila slika kada su iz kuće ispala deca i žene i uz vrisak i jauk stali da beže oko kuća . . . Ubijena je jedna devojka . . . Borba je trajala do 17 h. U 17 h su se pojavile italijanske trupe od železničke stanice. Nastupale su severno i južno od drumova. Odmah sam poslao devojku Darinku Mrdalj, koja je govorila nešto italijanski, da se prebaci do njih i da im saopšti gde su partizani i kaže da pošalju veću snagu na Gradinu i tamo zauzmu bunkere, a potom da sa streljačkim strojem nastupaju ka selu Azapovići i da opkolimo i pohvatamo ili pobijemo partizane u selu. Tako je i urađeno . . .«

U dvije nevelike zidane kuće u Azapovićima branili su se ostaci Udar-nog bataljona 2. ličke brigade. Starješine bataljona su poginule. Komandu je preuzeo zamjenik komandira 1. čete Milan Tankosić. U suton 15. januara on je organizirao proboj. Dva borca su ponijeli mitraljeze, a ostali su iz kuće izišli samo s bombama. Od čitavog Udar-nog bataljona iz okruženja se probio 51 borac, među njima dvojica teže ranjenih. Po podacima štaba 6. divizije iz 2. brigade je poginulo 40 boraca, dvojica su se utopila, 64 su bila ranjena, a 57 je na spisku nestalih. Od 163 borca izbačena iz stroja, 150 ih je bilo iz Udar-nog bataljona. Taj bataljon i 1. bataljon 1. ličke brigade zarobili su 115 četnika. Po talijanskim podacima poginulo je 39 četnika (5 oficira, među njima i pukovnik Dimitrije Uzunčević) i 2 Talijana.³⁸

Na račun gračačkih četnika, njihove neorganiziranosti i slabe borbenosti, kao i na račun Mijovićeve Kosovske brigade, major Baćović je — u pismima i depešama Draži Mihailoviću — izricao najcrnje ocjene. A Đujić je za Hercegovce tvrdio da ništa nisu radili, osim što su pljačkali. Ipak, obojica su, s kapetanom majorom Paloševićem i kapetanom Ivaniševićem, zajedno stigli 17. januara u Gračac. Na željezničkoj stanici ih je, s pratnjom, dočekao kapetan Vuksanović, a na centralnom gračačkom trgu kapetan Vidačić je postrojio trupe. Vojvode je Vuksanović najprije odveo — piše o tome u svom dnevniku — »da vide leševe poginulih partizana. Svi su leševi bili izloženi jedan pored drugog duž puta . . . Na trgu su bile postrojene sve jedinice. Većina je bila Hercegovaca. Raport je primio major Baćović, obišao stroj, nazvao boga i održao lep i vatreni govor. Bio je jako potrešen. Posle njega držao je govor vojvoda Đujić. Posle dužeg razgovora s borcima, obišli smo zarobljene partizane . . . U 16 časova počelo je preslušavanje u mojoj kancelariji. . .« Vuksanović piše da su četnici imali 38 poginulih. Pokopani su 18. januara. Pred bolnicom u kojoj su bili leševi poginulih četnika, bile su postrojene sve četničke jedinice i dvije čete Talijana s nekim pukovnikom. »Duga tužna i žalosna povorka ispunila je celu ulicu od bolnice do crkve. Četničke zastave s mrtvačkom glavom tužno su se lepršale duž povorke . . . Posle opela održali su žučne i tužne govore i to: major Baćović, vojvoda Đujić, major Palošević, kapetan Ivanišević i kapetan Vidačić, a potom su leševi stavljeni jedan do drugog u tri zajedničke grobnice . . . Odmah posle pogreba otputovali su za Knin svi gosti. Otišao sam na stanicu gde sam ih ispratio. Nije mi se dopalo što su svi bili brzi na jeziku i hrabri na rečima, ali su brzo napustili nas i ostavili sudbini i slučaju. Čak je naređeno da drugi dan odu i Hercegovci. . .«

Poginuli partizani su zakopani »u jednu zajedničku rupu. U jednoj rupi je zakopano 47, a u jednoj 9«. Zarobljeni partizani su strahovito mučeni. Među zarobljenima bio je samo jedan Hrvat, Stipe Špehar. Teško ranjenog, četnici su ga vukli kroz Gračac i boli noževima, a on je — sve dok nije izdahnuo — klicao bratstvu i jedinstvu srpskog i hrvatskog naroda. Vuksanović piše da su od zarobljenih dvojicu pustili; kaže: »Nismo ih zaklali, jer su bili mladi i zavedeni.«³⁹

Bilješke

- ¹ Zb. NOR, XIV/2, 976.
- ² Isto, 168.
- ³ Isto, 7.
- ⁴ AVII, Ča, 1, 13/3.
- ⁵ Zb. NOR, XIV/2, 1-15.
- ⁶ Isto, 157.
- ⁷ Isto, 116.
- ⁸ *NOB u Dalmaciji*, 5, 595.
- ⁹ AVII, 262, 25/2-1/40-13.
- ¹⁰ Isto, 195, 46/2-5.
- ¹¹ Isto, 152, 14/3-1.
- ¹² Isto, 138, 59/11-4; 224, 38/10-2.
- ¹³ Isto, 138, 16-11/15; 33/11-1.
- ¹⁴ Zb. NOR, XIV/2, 837.
- ¹⁵ Isto, V/11, 508 i 516.
- ¹⁶ AVII, Fond IA, k. 3D/13.
- ¹⁷ Zb. NOR, XIV/2, 207.
- ¹⁸ Isto, 233.
- ¹⁹ Isto, 207.
- ²⁰ Isto, 234.
- ²¹ AVII, Fond IA, k. 3C/1.
- ²² Zb. NOR, XIV/2, 231.
- ²³ Isto.
- ²⁴ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 13, 175.
- ²⁵ Isto, 242.
- ²⁶ Isto, 14, 295.
- ²⁷ AVII, 262, 25-1/1.
- ²⁸ Isto, 299, 18/1-36.
- ²⁹ Isto, 195, 46/5-5, izvještaj velike župe iz Knina, 2. januara 1943.
- ³⁰ Isto, 262, 51-1/1-2.
- ³¹ Isto, 152, 12/3.
- ³² Isto.
- ³³ Isto, 159, 10/3-1.
- ³⁴ Originalni rukopis, pisan rukom, ćirilicom, poklonio je 1968. Jovi Popoviću general JNA Nikola Grubor. Na posljednjoj stranici prve sveske *Puti ka slobodi* Vuksanović je juna 1943. godine udario pečat »Velebitskog korpusa« Dinarske divizije.
- ³⁵ Opširnije o boju za Gračac, v. Đorđe J. Orlović, *Druga lička proleterska brigada*, Beograd 1983; Jovo Popović, *Prva lička proleterska brigada*, Beograd 1988.
- ³⁶ Tokom noći štab 6. NOU divizije je obustavio napad, ali naređenje za povlačenje nije preneseno Udarnom bataljonu (kasnije bataljon »Staniša Opsenica«) 2. brigade.
- ³⁷ Iz sveske Vuksanovićeveg dnevnika na nekoliko mjesta je istrgnuto po nekoliko stranica, pa tako nema zapisa od 16. januara.
- ³⁸ Iz zajedničkog izvještaja Momčila Đujića, Petra Baćovića i kapetana Ivaniševića, vidi se da su četnici imali 38 poginulih (5 oficira) i 133 nestala. (Zb. NOR, XIV/2, 156)
- ³⁹ Đujić, Baćović i Ivanišević pišu Mihailoviću daje u Gračacu bilo (od partizana) »80 zarobljenih, koji su zaklani«. (Zb. NOR, XIV/2, 156)

Krvavi pohod prema Vrlici

Momčilo Đujić je svojim pretpostavljenima, jednako u »jugoslovenskoj vojsci u otadžbini« kao i u talijanskoj armiji, uporno predstavljan kao junak omiljen u narodu. O njegovu junaštvu nema posebnih dokaza, ako izuzmemo osobne izvještaje u koje pretpostavljeni nisu sumnjali, ili barem sumnje nisu iskazivali. Koliko je narod bio uz njega na kraju 1942. ili na početku 1943. godine, vidi se iz činjenice da je iz Kninske krajine u Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba NOVJ uključeno 1276 partizana, koji su s proleterima otišli prema Neretvi i Sutjesci. Da je narod bio uz Dujića, ne bi mu bilo zamjereno da »kod ovdašnjeg naroda nije dovoljno razvijena nacionalna svijest«,¹ a Baćović ne bi imao razloga pisati Mihailoviću: »Da smo zadocnili, ko zna koliko bi još četnika ovde zatekli.«² Vojvode Tromede mu nisu priznavale prvenstvo. Netrpeljivost je prerastala u neprijateljstvo. Najprije vojvode Mane Rokvić i Brane Bogunović, a potom Đoko Marić, nisu prihvatili Đujićevu komandu, a i Zaharije Ostojić Zare je smatrao da Đujić »nije za velike stvari.«³ Od jeseni 1942. živio je s porodicom »u žici«, u Kninu, a za borbene akcije, ako na njih nije bio primoran od pretpostavljenih, teško se opredjeljivao, tako da mu je čak i vojvoda Birčanin, uza svu osobnu inertnost i sklonost prema Đujiću, 10. januara 1943. prigovorio: »Vi ste mi predlagali operaciju za čišćenje Velike i Svilaje, našta sam pristao, a sada mesto da izvedete akcije, za koje ste bili saglasni i Vi i Baćović, Vi ste na jednoj konferenciji odlučili da napustite te akcije ...«"

Više je razloga utjecalo na popa Dujića da mijenja stav o »čišćenju Podinarja«. Kolikogod se prvih dana poslije dolaska Baćovića u Knin zdušno zalagao za tu akciju, tumačeći da je neophodno »najuriti partizane iz predela Dinare, Sinja, Solina, Kozjaka, Prgometa i Drniša« tako što će ih talijansko-četničke i ustaške jedinice »opkoliti i saterati u predeo Svilaje i Moseća«⁵, toliko je sredinom januara uporan u stavovima da njegovi četnici ostanu tamo gdje jesu, da čuvaju zaposjednute »srpske krajeve« i da — zbog održavanja snošljivih, ako ne i prijateljskih odnosa s ustašama — izbjegnu četničke manevre »kroz katolička sela«. Više talijanske komande, korpusna i armijska, su i dalje insistirale na zaposjedanju zone Vrlika — Svilaja, računajući na osiguranje polazne osnovice za predstojeću operaciju »Weiss«. Komanda Super-slode je, naime, računala da »formacije popa Dujića« neće moći da »posjednu polazne baze Gračac—Otrić—Knin, uz učešće trupa« ako prethodno ne »očiste« Vrliku.

General Gianuzzi, kojemu je povjerena komanda, s osloncem na Dujića, nad svim formacijama MVAC u sastavu 18. armijskog korpusa, nije mogao postupati drugačije od svojih pretpostavljenih u Splitu i Sušaku, mada se — na sastanku s Đujićem i županom Sinčićem — izjasnio »protiv upotrebe

četnika u akciji protiv Vrlike, pošto se pribojavao četničkih izgreda u tom hrvatsko-katoličkom kraju».⁶

Na zasebnom sastanku s velikim županom Sinčićem, general Gianuzzi »potpuno se složio s načelima Velikog Župana, da se četnici ne smiju upotrebiti u krajevima s hrvatskim pučanstvom, pa je on zato 10 dana odgađao četničku akciju prema Vrlici»,⁷ sve dok nije »došao neopoziv i bezodvlačan nalog Armejskog korpusa, da se operacije četnika prema Vrlici moraju sprovesti».

U noći 10. i 11. januara Đujić je primio pismo od vojvode Birčanina. Uz prijekore, Birčanin je Đujiću pisao da mu »stanje zdravlja još uvek ne dozvoljava da iziđem na teren i da na licu mesta regulišem mnoga pitanja, koja se poslednjih dana pokreću«. Insistirao je na akciji prema Vrlici, kritički raspoložen prema Đujićevom novom planu da se »upusti u jednu veliku operaciju ka Lapcu».⁹ Već opterećen sijasetom sukobljavanja, da ne bi došao u slabe odnose s Birčaninom, Đujić je ujutro 11. januara — neovisno o tome što se drugačije dogovorio sa županom Sinčićem — potpisao »plan operacija za čišćenje Podinarske oblasti od komunista«. Ovoga puta, u dogovoru s Bačovićem, računa i na sudjelovanje ustaško-domobranskih snaga na pravcu Sinj—Vrlika. Plan je upućen Talijanima na odobrenje, s tim da bi akcija počela »čim konačno bude sastavljen operacioni plan od italijanskih vojnih vlasti« od kojih je zatražio radio-stanicu s osobljem, brdsku bateriju topova, bacače s talijanskom posadom, municiju i neophodnu opremu.

Komanda 2. talijanske armije je Đujićev plan odobrila 15. januara. Potom se složio i Draža Mihailović. General Spigo je definitivno naređenje za operacije potpisao 22. januara, a sutradan je uslijedilo i Đujićevo novo naređenje. Po Đujićevoj zamisli operacija će u prvoj fazi »zahvatiti okupaciju Vrlike«, a zatim će druga »faza zahvatiti čišćenje i potiranje partizana u zoni: Vrlika—Sinj, Muć, Moseć, Perović, Drniš».¹⁰ Računajući da će »čišćenjem podinarske oblasti« biti uništena »koncentrirana glavna partizanska tačka za čitavu Dalmaciju«, Đujić je obećavao »da će uspostaviti garnizone u četničkim selima kao i to da će osigurati čitav saobraćaj između Knina—Vrlike—Sinja, a sem toga će prekinuti sve partizanske veze u navedenim zonama između Dalmacije i Bosne«.

Komandant talijanskog 18. armijskog korpusa je 20. januara obavijestio diviziju »Bergamo« da će akcija kombiniranih snaga trajati 15 dana s oko tri hiljade četnika. »Za organizaciju će se pobrinuti divizija »Bergamo«, tako što će prethodno kod komande sektora u Kninu prikupiti potrebne zalihe.« Četnicima je podijeljeno 3500 košulja i 3000 šatorskih krila. »Bolesne i ranjene četnike prihvatit će 574. poljska bolnica u Kninu.« Đujiću i Bačoviću je u Knin komanda artiljerije 18. armijskog korpusa poslala 6 minobacača 81 mm s 2000 mina, dva topa s 800 granata, 6000 ručnih granata, 657.000 metaka za puške i mitraljeze različitog kalibra, potrebni broj saonica, »ukoliko bi za operaciju bile potrebne«, i potrebni broj motornih vozila.^{10a}

Od pet ili sedam hiljada četnika Dinarske divizije, koliko ih je bilo u različitim spiskovima vojvode Momčila, za vrličku akciju ih se uspjelo prikupiti 1120. Vojvoda od Kalinovika, koji pred Talijanima nije krio daje »vitez Karadorđeve zvezde«, odredio je za napad na Vrliku 2000 četnika; ostali su bili angažirani s divizijom »Sassari« u rajonu Gračaca. Četnicima je priključena — kako je to naredio general Roatta — »formacija naših oficira ... od energičnih ljudi, sposobnih i iskusnih u dobrim i lošim navikama antikomu-

nističke dobrovoljačke milicije«. Uz minobacače i topove bile su talijanske posade.

Pravce Vrlika—Sinj zatvarale su ustaškodomobranske jedinice i dijelovi divizije »Bergamo«, »u cilju da se spreči begstvo partizanima«. ¹⁰¹¹

Neđeljko Plećaš piše da je Đujićev plan »predviđao opkoljavanje partizanskih snaga u Vrličkoj Krajini i njihovo uništenje« i da su »u tom cilju bile formirane tri kolone: leva, koju je sačinjavala Rogatička brigada, sa delom Vlaseničke, pod komandom Dobrice Đukića, napadala je iz Strmice južnim padinama Dinare, sa zadatkom zatvaranja pravca preko Dinare; srednja kolona, sastavljena od hercegovačkih jedinica, pod komandom Petra Baćovića, napadala je pravcem Topolje, Polača, Kijevo, Vrlika, sa zadatkom da potisne partizane u klijesta, koja su pravile dve krilne kolone; i treća kolona, sastavljena od dalmatinskih i bosanskih jedinica, napadala je od pravca Siverića prema Vrlici, sa zadatkom da zatvara pravce odstupanja prema Cetini«. ¹¹ Treća kolona bila je pod komandom vojvode Dujića i komandanta operativnih jedinica Dinarske divizije majora Miodraga Paloševića. Njih su dvojica 23. januara svoju grupu svrstali u tri kolone u kojima je bilo i »belih orlova s Dinare« i hercegovačkih četnika:

prva, »desna kolona, sa 280 Hercegovaca (Ljubinska brigada) i 420 dinaraca«, pod komandom kapetana Ivana Janičića, nastupala je iz rajona Drniša preko Moseća i Petrovog polja prema obroncima Svilaje;

druga, »srednja kolona«, 450 četnika 2. brigade 502. korpusa Dinarske divizije, pod komandom kapetana Mihajla Babića, nastupala je iz Tepljuha s obje strane komunikacije Drniš—Vrlika;

treća, »lijeva kolona«, 350 četnika 1. brigade 501. korpusa Dinarske divizije, pod komandom kapetana Novaka Mijovića, nastupala je s Kosova prema Kozjaku. ¹²

Dio brigade kapetana Novaka Mijovića bio je izdvojen za poseban zadatak, »radi upada u s. Štikovo i kažnjavanja onih koji su u toku prošlog vremena istakli se kao protivnici Srpske četničke organizacije«. Četnici ove specijalne kaznene ekspedicije su upozoreni da »ne sme apsolutno doći do izražaja lična osveta ili mržnja, koja opravdano ili ne vlada među selima Dalmatinskog Kosova«. ¹³

Polazeći u akciju, Đujić i Baćović su Draži Mihailoviću javili da su prethodno osigurali i Gračac i Strmicu; uvjerali su ministra vojnog »da će izvršiti sva naređenja«. Baćović, dakako, nije mogao propustiti ni ovu priliku a da, kad je ostao sam s Plećašem, ne dopiše kako »meštani«, to jest Dujićevi četnici, »rđavo rade«. ¹⁴ Upravo toga dana, 25. januara, kuriri su »ministru vojnom« predali deset dana ranije pisano pismo Petra Baćovića: »S vojvodom Đujićem dobro se slažem i saradujem. Vojvoda Birčanin mi je uputio prijateljsko pismo u kome odaje priznanje mome radu i o njemu se najlaskavije izražava.« ¹⁵ To mu neće zasmetati da poslije prodora i bijega iz Vrlike sve uspjehe pripíše samo sebi (»Sve tri kolone su od Hercegovaca«) i da za sve neuspjehe optuži Dujića, koji je »za akciju dao samo jednu četnu«, a i ta četa, kaže, »nije ništa preduzela da olakša borbu«. ¹⁶

Iz Knina, Kosova i Drniša su Dujićevi i Baćovićevi četnici, »potpomognuti slabijim Italijanskim delovima«, u tri kolone krenuli 25. januara. Pred njima su bila dva bataljona 3. dalmatinske NOU brigade i novoosnovani Kninski bataljon, ¹⁷ kojim je komandirao Jošo Durbaba. Ta tri bataljona su bila raspoređena prema Kninu i kosovskoj dolini, od Topolja do Petrovog po-

lja. Do četničke ofenzive, 3. dalmatinska brigada je imala zadatak da »vrši upade u Kosovsku dolinu i u sela u neposrednoj okolici Knina, ometa koncentraciju četničkih snaga na toj prostoriji, sprečava njihove ofanzivne akcije pravcem Knin—Vrlika—Sinj«. ¹⁸ Razvučena fronta triju partizanskih bataljona, u kojima nije bilo ni 600 boraca, bila je veoma ranjiva.

Talijanska artiljerija je čistila prostor ispred četnika.

General Spigo je od svojih oficira obaviješten sa sektora divizije »Bergamo«:

»Kolona popa Đujića: Savladavši slab otpor zauzeta je Vrlika koja je bila evakuirana od partizana.

Hercegovačka kolona: sukobivši se između Vrlike i Vršića sa znatnim snagama ustanika, nije mogla stići do svojih ciljeva.« ¹⁹

To su podaci od 27. januara. A 26. januara Spigo je poslao prvi izvještaj o napadu na Vrliku:

»Sektor »Bergamo«:

Jučer, 25. o.m. započeta je, sa hercegovačkim odredima dodijeljenim diviziji i sa MVAC popa Đujića, operacija protiv zone Vrlika. MVAC popa Đujića, dolazeći iz Knina, dostigla je kotu 825 (Sekavica) ne naišavši na jak otpor. Hercegovci pod komandom majora Bačovića, koji su krenuli iz Knina, stigli su jutros do Črne glavice, savladavši jak otpor, i lagano su napredovali; odredi pod komandom divizije, dolazeći iz Sinja, rasporedili su se između Drage, Gradine i Potravljja.« ²⁰

Potpporučnik Plećaš se priključio lijevoj koloni u kojoj je nastupala Rogatička brigada. Piše da je Dobrica Đukić svoju kolonu poveo još u mraku, a dvije druge kolone su krenule nešto kasnije. Prema Plećašu, »u toku celog dana kolone nisu naišle na partizanski otpor«. Prva borba se zametnula tek ispod Uništa, predveče 25. januara. Četnici su zaključili da su pred njima crnogorski proleter. Borba je nastavljena sutradan. Predveče 26. januara Đukić i Plećaš su ušli u Vrliku, gdje su »već bile stigle druge dve kolone, ne naišavši nigde na partizane«. ²¹

Sačuvani su i Bačoviće i Đujićevi izvještaji. Tu je mnogo više podataka o njihovim karakterima nego o onome što se zbivalo između Knina i Vrlike 25. i 26. januara. Đujić, na primjer, za jedinu kolonu koja je borbom savladavala prostor do Vrlike kaže — jer se radi o Hercegovcima — da je »zadocnila u ovladavanju postavljenim ciljevima«, mada priznaje da je »držanje ove kolone, sem poručnika Koprivice bilo vrlo dobro«. ²² Bačović pak u izvještajima Draži Mihailoviću uopće ne spominje prisustvo vojvode Đujića i njegovih četnika u borbama za Vrliku. Izričito kaže: »Sve tri kolone su od Hercegovaca.« Pri tome snagu razvučenih položaja triju partizanskih bataljona, da bi uvećao svoj uspjeh, pretvara, u radiogramu od 1. februara, u »4 partizanska bataljona i Crnogorsku proletersku brigadu«. Tek kad su — prema Bačoviću — njegovi četnici u 10 sati 26. januara zauzeli Vrliku (zaplijenjeno je, kaže, »100 goveda, 100 ovaca«, a partizani su »veliki broj mrtvih i ranjenih odnijeli«) došla je i kolona Dinaraca, ali je i ona »potpomognuta jednim bataljonom Hercegovaca od s. Tepljuha«, dok jedan Đujićev bataljon, prethodno određen »da štiti levi bok cele akcije na Vršiću i Debeloj Kosi, nije bio na određenom mestu.«

Po izvještajima štaba 3. dalmatinske brigade najžešće borbe je vodio Knjinski »krvavi« bataljon. U sudaru s Rogatičkom brigadom na liniji Veljov—Čapinovac—zapadne padine Plješevice, istočno od ceste Knin—Golubić, knjinski partizani su četnicima nanijeli značajne gubitke; Spigo piše: »Gu-

bici Hercegovaca: 9 mrtvih i 16 ranjenih.«²⁴ Baćović i Dujić su pak partizanske gubitke do nevjerojatnosti uvećavali: 40 mrtvih, »zarobljeno i streljano 8 partizana«.²⁵ Ni jedan partizan nije strijeljan, ali je strijeljano nekoliko vrličkih seljaka, a »pljačku, silovanje i klanje« četnici su, u prisustvu Talijana, »vršili po svim mjestima.«²⁶

Prodor u Vrliku, Kijevo, Maovice i Otišić bio je, po talijansko-četničkom planu, uvod u petnaestodnevne operacije. Međutim, plan je propao na samom početku ostvarivanja. Jevđević je iskoristio priliku da zbog toga još jednom optuži Momčila Dujića Draži Mihailoviću. Javio mu je da je Vrlika prepuštena Dinarskoj diviziji, koja je istog dana »Vrliku napustila«, a tek kasnije će objasniti da je Vrlika napuštena zbog partizanske ofenzive iz jugoistočne Like i od Grahova prema Kninu. Reći će da su »dinarski odredi, koji su trebali držati Plavno i Strmicu, pobjegli.«²⁷

Iako je operacija »Weiss« bila uvelike u toku, Vrhovni štab NOVJ još ne odustaje od prethodno planiranog prodora iz Like i Bosanske krajine u Kninsku krajinu. Istina, 6. lička NOU divizija bila je angažirana u danonoćnim borbama u Lici, pa se o njenom uključivanju u ofenzivu na četnike i Talijane u Kninskoj krajini nije moglo ni govoriti, ali su zato u rajonu Grahova prikupljene dvije brigade 2. proleterske divizije, kombinirana drvarsko-grahovska brigada i dva bataljona ličkog NOP odreda. Računalo se i na učešće 3. dalmatinske NO brigade. Trećeg dana operacije »Weiss«, 22. januara, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba NOVJ Pavle Ilić Veljko i komandant 2. proleterske divizije Peko Dapčević su razradili plan napada na neprijatelja u Strmici, Plavnu i Golubiću. Iz glamočkih sela tih je dana jedinicama 2. proleterske divizije pristupilo 150 dobrovoljaca, koje su dotad u svojim spiskovima vodili Bogunović i Dujić. U Tiškovcu, gdje se »omladina iskupila oko proletera i pevala nove narodne pesme o izdajnicima popu Dujiću i Bogunoviću, o Italijanima, o radu i ratu i da se treba manuti ljubavi, jer je sada radničko-seljaka borba«, seoske djevojke »čak su sastavile i stih za nastupajuću akciju: Uskoro će iz Strmice da nam dođu haubice«.²⁸

Napad je, po planu štaba 2. proleterske divizije, uslijedio 25. januara između 14 i 17 sati. Na Plavno je napadala 2. proleterska brigada, Primorski bataljon 3. dalmatinske brigade i dva bataljona Ličkog odreda (komandant Ljubodrag Đurić). Strmicu je napadala 4. crnogorska proleterska brigada bez jednog bataljona, s Drvarskim i Dinarskim bataljonom (komandant Radovan Vukanović). Golubić su napadala dva bataljona 3. dalmatinske brigade i 2. bataljona crnogorskih proletera (komandant Vako Đurović). Bila je strahovita mečava. Bilo se teško orijentirati. »Zahvaljujući samo mještanima — vodičima, koji su dobro poznavali put«, jedinice su pravodobno savladale snijegom zavijene staze Dinare, da bi se popodne 25. januara »kao lavina stručile na komunikaciju Knin—Golubić—Strmica«.²⁹

Tako se dogodilo da su tri kolone Dujić—Baćovićevih četnika, uz pomoć Talijana, i tri kolone partizana istovremeno krenule u napad. Bataljoni 2. proleterske brigade su u Plavnu zatekli neborbene čete lokalnih četnika, koji su brzo najureni, ili su zarobljeni. U Radljevcu je bataljon 2. proleterske brigade »sačekala četa četnika i predala mu svoje puške i puškomitraljeze«.³⁰ Baćović će javiti Mihailoviću kako je »Đujić naredio« da u rajonu Plavna »ostane brigada >Gavrilo Princip< ali ona to nije izvršila«.³¹ Ni u Golubiću nije pružen jači otpor, ali kad je 2. bataljon 4. proleterske brigade već ušao u rastegnuto selo i presjekao komunikaciju Knin—Strmica (bataljoni 3. dalmatinske su

za to vrijeme angažirani u borbama u rajonu Vrlike), četnici su, uz četu Talijana, izveli protunapad na snijegom zavijenom Veljuvu (k. 462) istočno od Golubića. Bataljon proletera se morao povući prema Jelinom polju uz gubitke od 6 poginulih i 3 nestala.

Najžešće borbe su vodene za Strmicu. U prvom naletu triju bataljona 4. crnogorske proleterske brigade zauzeta su sva uporišta osim utvrđenog Graba, kasarne, škole i crkve. Borba za Strmicu je vodena i u noći između 25. i 26. januara. Tek uvečer 26. januara neprijatelj je napustio i posljednje uporište, izvukavši se, zakriljen mrakom, prema Kninu. »U bježanju kroz sela, gde su bile jedinice 2. proleterske brigade neki su bili pohvatani... Uhvaćeno je i nekoliko četnika iz lične pratnje popa Đijića«, a kod jednog od njih »nađena je i jedna zlatna engleska funta«. ³² Među poginulim četnicima bio je i »komandant bataljona Ilija Vuković, Đujićev saradnik od prvih dana«. To piše Nedeljko Plećaš, i pri tome konstatira: »Strmica je bila najjače četničko uporište u Dalmaciji i Đujićeva parohija.« ³³ Veliki župan Sinčić je, s dozom likovanja, pisao kako je strmička obrana »i usprkos 54 bunkera zatajila«, i kako je »150 četnika prešlo partizanima«, a »300 četnika ubijeno je u Strmici, u Golubiću i Plavnom oko 120«, te daje »u Knin došlo 60 ranjenih četnika«. ³⁴ Nekoliko dana kasnije Sinčić piše »da su mu Talijani saobćili da je 2000 četnika naoružanih po Talijanima s oružje^ prebjeglo partizanima«. ³⁵

Zbog toga je operacija prema Vilici obustavljena istog dana kad je i počela. Tek što je Đujić stigao u nebranjenu Vrliku, »iz Knina je stigao motociklista i obavestio ga da su partizani prošle noći zauzeli selo Strmicu i četnički štab ... Đujić je sa svojom pratećom četom krenuo odmah prema Strmici.« To piše Nedeljko Plećaš ³⁶, a ne kaže da je tom »krenuo odmah« prethodilo odobrenje generala Giannuzzija iz Knina, U 19.30 sati 26. januara komanda u Kninu, kao i komanda 18. armijskog korpusa su obaviještene o prodoru proletera u Kninsku krajinu. Kapetan Katanić, iz štaba Dinarske divizije, preko generala Giannuzzija moli »ekselenciju Spiga da iz Splita, Šibenika ili Zadra uputi pojačanje radi pružanja pomoći« i »da se naredi bombardiranje okolice Strmice iz zraka, i spuštanje hrane i municije u Strmicu«. ³⁷ General Giannuzzi i major Stüde »mobilizirali su sve raspoložive snage u cilju konsolidiranja situacije, ali bez uspjeha«. Zbog toga kapetan Katanić od Giannuzzija, a i Giannuzzi od Spiga »u saglasnosti sa majorom Studom« traži hitno »odlaganje akcije na Vrliku, kako bi se snage najažurnije koncentrirale prema Strmici«. ³⁸ Komanda 18. armijskog korpusa je 26. januara naredila »da se vrte odredi MVAC koji djeluju u zoni Vrlika«, a obrana Knina je pojačana bataljonom divizije »Bergamo«. ³⁹ Četnici će brzo povlačenje iz Vrlike kasnije objašnjavati tako što tvrde da tamo »partizana nije bilo«, odnosno da »partizani nisu hteli da prime borbu sa jačim neprijateljem«. ⁴⁰ Sam pop Đujić će priznati da vrlička »operacija nije privedena kraju«, ali je »donela koristi: narod Vrličke krajine je prihvatio četnike i svrstao se u njihove redove«. ⁴¹

Četnički prodor u Vrliku ostavio je krvav trag. Zbog neodziva na Đujićeve pozive kažnjena su neka sela sa srpskim življem, a u hrvatskim selima je izvršena serija surovih zločina. Ponovo je došlo do sporova između ustaša i četnika, obostrano sa zahtjevima da Talijani interveniraju. Početkom februara u Vrliku će ući ustaše, ali to ih nije zadovoljilo.

Zbog četničkog terora, u Kninu je vojvoda Momčilo bio pozvan na odgovornost kod talijanskog komandanta svih četničkih formacija generala Giannuzzija. U prisustvu velikog župana vojvoda Momčilo je izjavio da je on

»bio protiv upotrebe četnika u akciji protiv Vrlike«, jer »svoje ljude nema u ruci.«⁴²

Pavelić je obaviješten daje veliki župan »intervenirao i kod talijanskog generala i kod četnika i zabranio podelu namirnica« narodu, našto su se »četnički vode izvinili i prebacili odgovornost na Talijane, pozivajući se na svoje ranije stanovište u pogledu akcije (za koju, navodno nisu bili) i tvrdili su, da do svega toga ne bi došlo da se je hrvatska vojska u ovom kraju učvrstila.«⁴³

Đujić će kasnije tvrditi da nisu četnici, nego Talijani, »pljačkali i palili sve do čega su stigli«, ali da »Hercegovci, u pogledu pljačke za vreme operacija, nisu ni u koliko zaostajali za Italijanima«. Priznao je da je »ova pljačka vršena nerazumno i divljački«. Ali kad on o tome piše, onda misli samo na pljačku u selima srpskog stanovništva. Zločine u hrvatskim selima ne spominje. O tome mnogo više podataka nalazimo u ustaškim dokumentima. Na pravcu nastupanja Đujićeve divizije, u rajonu Vrlike, ubijeno je 55 ljudi, a u Maovicama i Otavicama 48 ljudi, žena i djece.⁴⁴ Oružnički potpukovnik Potočnik je poslao prvi detaljniji izvještaj 28. januara obavještavajući pretpostavljene u Superslodi o reakciji ustaša iz sela Ribarića: njih 100 je »otišlo tajno u Vrliku pod impresijom događaja, u kojima su četnici klali članove njihovih porodica.«⁴⁵ Potočnik je izvještaj pisao na osnovi obavještenja oružničke postaje iz Ribarića: kako su četnici (»po prilici u broju od oko 6000«) nastupajući od Knina i Siverića u 8 sati 26. januara »preduzeli akciju protiv hrvatskih sela Maovice, Miljkovići, Batalići i Skorupi« i da su »u toku paljenja sela Kijevo, Kozore, Vinalić, Garjak, Ježević«. Akcija je, kažu oružnici, »bila u tome da su palili kuće i klali žene, djecu i ljude«, tako da je samo »u selu Maovicama ... do sada poklano oko 50—60 osoba«, a u seocetu Miljkovići Đujićevi »četnici su zatvarali po 5—6 osoba u kuće i tako žive zapalili.«⁴⁶

Podžupan velike župe Cetina Juraj Stanojević je 4. februara pisao da su »gubitci našeg pučanstva mnogo veći, nego što se je dosad moglo ustanoviti«. I on piše o tragediji sela Maovice koje je »do temelja spaljeno«, a »glavara sela« Nikolu Blaževića četnici su »izpekli živa na vatri i to u seoskoj kovačnici Herceg Ivana«, dok su »u zaseoku Mijovići četnici pleme Mijovića zatvorili u jednu pojatu i zapalili te su nesretni ljudi uz grozne muke živi izgorjeli.«⁴⁷

Zločini u Vrličkoj krajini bi bili i veći da četnici 26. januara ne moraju napustiti Vrliku. Đujić je cijelu noć 26. i 27. januara na putu. Kratko se odmorio u Siveriću, da bi ujutro 27. januara stigao u Golubić, gdje se prikupljaju i njegove i Bačovićeve snage s dva bataljona Talijana i baterijom topova, radi napada na Strmicu. Otpor su im pružili samo dijelovi 3. dalmatinske brigade, jer se 2. proleterska divizija 27. januara počinje pomijerati prema Grahovu, zbog predstojeće protuofenzive Operativne grupe divzija VŠ NOVJ prema Neretvi.

Bilješke

Zb. NOR, XIV/2, 61.

Isto, 64.

Isto, 235.

Isto, 48.

AVII, 159, 10/3-1.

⁶ Isto, NAVNT, 501, 265/744-746. Veliki župan David Sinčić 31. januara 1943. piše da su se pop Đujić i ostale vode četnika »usprotivili toj akciji«, prvenstveno iz političkih razloga. Ako se uzme u obzir da je upravo *Đujić insistirao (spočetka) na operaciji Vrlika — Svilaja*, moguće da je zbog nove i to znatne materijalne pomoći (u novcu) od ustaša zaista izjavio Sinčiću — što Sinčić piše — da je protiv te akcije ponajprije zbog toga da četnici ne bi prolazili »kroz katolička sela«, jer, navodno, četnici »te krajeve ne poznaju, a ni ljude u njima, tj. ne znaju tko je partizan, a tko nije, te *obzirom* na to i na (ne)discipliniranost njihovih vlastitih ljudi predviđaju mogućnost obračuna, sukoba i povećanja razdora između njih i hrvatskog pučanstva«. Po Sinčiću, četničke vode su se »usprotivili toj akciji« i »iz vojničkih razloga, jer su radi te akcije morali oslabiti obranu »srpskih krajeva«, kao Strmice, Plavna i Golubića, koji su ugroženi od partizana«. (*NOB u Dalmaciji*, 5, 653)

⁷ *NOB u Dalmaciji*, 5, 668.

⁸ Isto, 653.

⁹ Zb. NOR, XIV/2, 48.

¹⁰ AVII, 159, 10/3-1.

^{10b} *NOB u Dalmaciji*, 5, 395- 396.

¹¹ Zb. NOR, XIV/2, 56.

¹¹ N. Plećaš, n. d. 180.

¹² *NOB u Dalmaciji*, 730—733.

¹¹ Isto, 733. Zamjenik komandanta 3. dalmatinske NO brigade. Stanko Parmač, piše 30. januara, poslije kraha »vrličke operacije«, kad je »iz Cetinske doline i iz same Vrlike neprijatelj otstupio«, da je »otstupio nakon totalnog paleža Kijeva, Maovica i dobrog dijela Vrlike, Otišića i Štikovaca«. U svim selima gdje je operirao vojvoda Đujić, »vršena je pljačka, silovanje i klanje.« Parmač je do 30. januara obaviješten »da je poklano oko 30 ljudi«. (*NOB u Dalmaciji*, 5, 123)

¹⁴ Zb. NOR, XIV/2, 157.

¹⁵ *NOB u Dalmaciji*, 5, 724.

¹⁶ Zb. NOR, XIV/2, 166.

¹⁷ Izvještavajući o formiranju toga bataljona, Okružni komitet KPH za Knin je 25. januara pisao da su četnici »počeli da vrše nemilosrdan teror. Batinanje i ubijanje svih onih ljudi za koje su mislili da stoje bilo sa simpatijama na našoj strani ili da nas pomažu. Tako su u Orliću streljali 4, Uzdolje 1, Golubić 7. Gdje god prođe četnička kama svuda nemilosrdno udara ... Zahvaljujući toj njihovoj nečovječnosti ljudi iz Kninske krajine sve više prilaze novoformiranom bataljonu kojega je sam Đujić nazvao, krvavim kninskim bataljonom, koji do sada broji oko 150 ljudi.« (*NOB u Dalmaciji*, 5, 92)

¹⁸ *NOB u Dalmaciji*, 5, 88.

¹⁹ Isto, 418.

²⁰ Isto, 412.

²¹ N. Plećaš, n. d. 180.

²² *NOB u Dalmaciji*, 5, 765.

²³ Isto, 166.

²⁴ Bačović će nekoliko dana **poslije borbe za Vrliku pisati da je »u operacijama na Vrliku izgubio 70 mrtvih i ranjenih«.** (*NOB u Dalmaciji*, 5, 750)

²⁵ *NOB u Dalmaciji*, 5, 418.

²⁶ Isto, 104.

²⁷ Isto, 750.

²⁸ Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik*, 90.

²⁹ Mišo Martinović, *Na putu Duvno—Grahovo—Knin*, zb. Četvrta proleterska crnogorska brigada, Beograd 1969, 316.

³⁰ Ljubodrag Đurić, n. d. 92.

³¹ AVII, 166, 14/2.

³² Ljubodrag Đurić, n. d. 93.

³³ Nedeljko Plećaš, n. d. 181.

³⁴ *NOB u Dalmaciji*, 5, 668.

³⁵ Isto, 681.

³⁶ Nedeljko Plećaš, n. d. 181.

³⁷ *NOB u Dalmaciji*, 5, 413.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto, 417.

⁴⁰ Nedeljko Plećaš, n. d. 181.

⁴¹ Isto; *NOB u Dalmaciji*, 5, 765.

⁴² AVII, NAVNT 501, 265/744-746.

⁴³ Isto, 741-743.

- ⁴⁴ Isto, 171, 11/2; 230, 49/7-1.
⁴⁴ Isto, 138, 20/21-1.
⁴⁶ Isto, 230, 49/7-1.
⁴⁵ *NOB u Dalmaciji*, 5, 659.

Jagma za naslijeđe vojvode Birčanina

Početak februara, u najžešćem jeku prve faze operacije »Weiss«, četnici u Kninskoj krajini, mada sukobljeni s malim partizanskim snagama lokalnih odreda, i dalje vape za pomoći. Na inicijativu vojvode Momčila, vojvoda Birčanin je sa samrtničke postelje telegrafirao Draži Mihailoviću »da mi odobrite da dovedem morem u reon Knina 3.000 Crnogoraca«. ¹ U tom slučaju i sam Birčanin će »izaći na teren«, gdje je očekivan duže od godinu dana. Svi oni, i Mihailović, i Ostojić, i Birčanin, kao i Đujić, još maštaju o »velikoj operaciji«, iako ni na jednom sektoru gdje djeluju njihove jedinice ne uspijevaju preuzeti inicijativu. Planovi, nerealni, ostaju u zamislama, a »čiče« i vojvode nemoć vlastitih trupa opravdavaju držanjem »Tetkića« koji — tako na primjer piše Ostojić — »žele da nam podvale i održe sve snage (četničke) razdvojene«. Talijani su, zapravo, pritiskivani i od Nijemaca i od ustaške vlade, zbog prethodnih zločina četničkih jedinica u hrvatskim područjima; bili su između dvije vatre: četnici su im, inkorporirani u njihove divizije, bili neophodni, a Nijemci su svo vrijeme u strahu da bi četnici mogli biti ono što im je namjenjivala kraljevska vlada u izbjeglištvu — snažna antifašistička grupacija u slučaju savezničkog iskrcavanja. Tri hiljade crnogorskih četnika, koje Đujić očekuje od decembra 1942, i početkom februara su u Dražinim kalkulacijama namijenjene kao pomoć kninskoj krajini. Ne shvaćajući da su snage operativne grupe Vrhovnog štaba NOVJ u ofenzivi prema Neretvi, Draža Mihailović misli da je posrijedi »begstvo komunista.« Otud i njegov i Birčaninov plan da s tri hiljade crnogorskih četnika, ukoliko ih ne uspiju morem prevesti do Splita, usmjere u rajon Prozora, kao »ilegalnu grupu« koja u prvoj fazi ne bi bila pod talijanskom komandom, pa stoga »ne bi vršila pokolj i pljačku, i nju bi naknadno legalizovali«. ²

Neuspjeh u vrličkoj ofenzivi i u borbama oko Strmice bolesnog je vojvodu Birčanina dovodio do očajanja, a po svoj prilici je ubrzao njegovu smrt. U svojoj posljednjoj depeši, uoči smrti, Mihailoviću je javljao da su Đujić i Baćović u januarskim borbama izgubili oko 420 četnika, a bojao se još većih gubitaka i neuspjeha ako Mihailović odmah ne pošalje »Đujiću 20 naših oficira za komandante bataljona i brigada«. ³

Kad je taj radiogram dešifriran u štabu Draže Mihailovića, 2. februara, Birčanin je umro. ⁴ »Vest o smrti viteškog Vojvode« je umnogome poremetila Dražine planove. Mihailović je dva dana poslije Birčaninove smrti pisao da je smrt uslijedila »kad nam je Vojvoda najviše trebao«. ⁵ Major Ostojić je strahovao. »Bojim se«, piše Mihailoviću 4. februara, »da ova nesreća prouzrokuje teške potrebe u ovoj zoni«. ⁶ Oficir za vezu Mihailović—Đujić, Nedeljko Plečaš će kasnije, u emigraciji, pisati da Birčanin — osim što je »imao nekog uticaja na jedinice na Tromedi i nešto manjeg na odrede u Lici« — »sa odredima Laze Tešanovića i Uroša Drenovića u severozapadnoj Bosni nije imao ni-

Isto, 171, U/2; 230, 49/7-1.
Isto, 138, 20/21-1.
Isto, 230, 49/7-1.
NOR u Dalmaciji, 5, 659.

Jagma za naslijeđe vojvode Birčanina

Početak februara, u najžešćem jeku prve faze operacije »Weiss«, četnici u Kninskoj krajini, mada sukobljeni s malim partizanskim snagama lokalnih odreda, i dalje vape za pomoći. Na inicijativu vojvode Momčila, vojvoda Birčanin je sa smrtničke postelje telegrafirao Draži Mihailoviću »da mi odobrite da dovedem morem u reon Knina 3.000 Crnogoraca«. ¹ U tom slučaju i sam Birčanin će »izaći na teren«, gdje je očekivan duže od godinu dana. Svi oni, i Mihailović, i Ostojić, i Birčanin, kao i Đujić, još maštaju o »velikoj operaciji«, iako ni na jednom sektoru gdje djeluju njihove jedinice ne uspijevaju preuzeti inicijativu. Planovi, nerealni, ostaju u zamislama, a »čiće« i vojvode nemoć vlastitih trupa opravdavaju držanjem »Tetkića« koji — tako na primjer piše Ostojić — »žele da nam podvale i održe sve snage (četničke) razdvojene«. Talijani su, zapravo, pritiskivani i od Nijemaca i od ustaške vlade, zbog prethodnih zločina četničkih jedinica u hrvatskim područjima; bili su između dvije vatre: četnici su im, inkorporirani u njihove divizije, bili neophodni, a Nijemci su svo vrijeme u strahu da bi četnici mogli biti ono što im je namjenjivala kraljevska vlada u izbjeglištvu — snažna antifašistička grupacija u slučaju savezničkog iskrcavanja. Tri hiljade crnogorskih četnika, koje Đujić očekuje od decembra 1942, i početkom februara su u Dražinim kalkulacijama namijenjene kao pomoć kninskoj krajini. Ne shvaćajući da su snage operativne grupe Vrhovnog štaba NOVJ u ofenzivi prema Neretvi, Draža Mihailović misli da je posrijedi »begstvo komunista.« Otud i njegov i Birčaninov plan da s tri hiljade crnogorskih četnika, ukoliko ih ne uspiju morem prevesti do Splita, usmjere u rajon Prozora, kao »ilegalnu grupu« koja u prvoj fazi ne bi bila pod talijanskom komandom, pa stoga »ne bi vršila pokolj i pljačku, i nju bi naknadno legalizovali«. ²

Neuspjeh u vrličkoj ofenzivi i u borbama oko Strmice bolesnog je vojvodu Birčanina dovodio do očajanja, a po svoj prilici je ubrzao njegovu smrt. U svojoj posljednjoj depeši, uoči smrti, Mihailoviću je javljao da su Đujić i Baćović u januarskim borbama izgubili oko 420 četnika, a bojao se još većih gubitaka i neuspjeha ako Mihailović odmah ne pošalje »Đujiću 20 naših oficira za komandante bataljona i brigada«. ³

Kad je taj radiogram dešifriran u štabu Draže Mihailovića, 2. februara, Birčanin je umro. ⁴ »Vest o smrti viteškog Vojvode« je umnogome poremetila Dražine planove. Mihailović je dva dana poslije Birčaninove smrti pisao da je smrt uslijedila »kad nam je Vojvoda najviše trebao«. ⁵ Major Ostojić je strahovao. »Bojim se«, piše Mihailoviću 4. februara, »da ova nesreća prouzrokuje teške potrebe u ovoj zoni«. ⁶ Oficir za vezu Mihailović—Đujić, Nedeljko Plećaš će kasnije, u emigraciji, pisati da Birčanin — osim što je »imao nekog uticaja na jedinice na Tromeđi i nešto manjeg na odrede u Lici« — »sa odredima Laze Tešanovića i Uroša Drenovića u severozapadnoj Bosni nije imao ni-

kakve veze«. Stoga se Birčaninova »smrt osetila jedino u Dinarskoj četničkoj oblasti«, posebno jer je »još za vreme njegovog života postojala netrpeljivost među četničkim vojvodama«. ⁷

Na prvu vijest o smrti vojvode Birčanina, 5. februara, Mihailović je poslao istovjetnu depešu Đujiću i Baćoviću:

»Dok ne rešim pitanje komandovanja Ivanišević, Baćović i vojvoda Đujić neka zajednički uzmu situaciju u svoje ruke s tim da Ivanišević i dalje funkcionise kao načelnik štaba.« ⁸

Bilo je jasno da ni jedan od njih nema uvjeta da naslijedi Birčanina kao komandanta Bosne, Hercegovine, Like i Dalmacije. Mihailović je 8. februara »Birčaninovu zonu« izdijelio na tri sektora, s tim da »Ivanišević ostane u Dalmaciji radi kontinuelnosti u radu kao načelnik Štaba«. Za komandanta četnika u Dalmaciji teško se opredjeljivao, nesiguran »da li je Đujić uz pomoć Ivaniševića za ovo sposoban«. No, boljeg od vojvode Momčila nije vidio, pa — uza svu nesigurnost — 8. februara kaže da bi vjerovatno Đujić »kao junak, ipak bio dobar za to mesto«. Ostojić, po svojoj prilici pod utjecajem kapetana i vojvode Radovana Ivaniševića, ⁹ uvjeravao je Mihailovića da će »Ivanišević biti pogodan ako dođe za načelnika štaba kod Đujića, posle načelnikovanja kod vojvode« Birčanina. Ipak, Đujić ni u Ostojićevim prijedlozima o nasljedstvu nije odbačen, mada, po njemu, Đujić (»samo junak«) »nije za velike stvari«. Očekivao je, što će i Mihailović prihvatiti, da bi Đujić, iako »nije za velike stvari«, ipak »možda mogao da primi Dalmaciju«, ali isključivo »uz pomoć majora Studea i kapetana Šoškića« i uz »Paloševića kao pomoćnika«. ¹⁰

Đujić je preko Nedeljka Plećaša iz dana u dan slao depeše i Ostojiću i Mihailoviću, gotovo u paničnom strahu da bi mu mogli u Knin poslati za naređenog nekog od njegovih rivala. S mnogo netrpeljivosti optužuje Grđića i majora Bjelajca, koji su, navodno, proglasili sebe ravnopravnim nasljednicima vojvode Birčanina. U vezi s nasljedstvom, i »odnosi između Đujića i Baćovića ponovo su se pogoršali«. To je podatak iz depeše vojvode Dinarskog »ministru vojnom«. Opetovano mu piše »o zakulisanoj borbi za vlast koja je počela ... odmah posle smrti vojvode«; kaže da u toj borbi »učestvuju svi komandanti i nacionalni poverenici«, da je »Tetkićima poznata ova borba« i da je »oni raspiruju«. ¹¹ Komandant ličke četničke oblasti, potpukovnik Ilija Mihić, smijenjen od Bjelajca i Grđića, priklonivši se privremeno vojvodi Momčilu, pisao je Đujićevim konkurentima kao o onima koji su poput Vuka Brankovića, samo su »manje poznati«. Mihić je, već stvarno razvlašten od suparnika, pisao Mihailoviću da je Đujić jedini dorastao za komandu nad Dalmacijom i Likom, a 24. februara je u svojoj »naredbi broj 110« potčinjene obavijestio: »Dužnost komandanta predajem komandantu Dinarske oblasti vojvodi Momčilu Đujiću kome treba da se putem kurira jave za naređenja lica koja prime ovu naredbu.« ¹²

Vojvode su javno i zakulisno vodile borbu za Birčaninovo naslijeđe mjesecima poslije njegove smrti. U Splitu, kao i u Kninu se govorilo da se »pojedine vodice prepiru, tko će ga (Birčanina) zamijeniti. Kandidati su za politički rad Urukalo i Alfirević s jedne strane, Jevđević s druge, a za vojno vodstvo Đujić«. ¹³ Tek kad Draža Mihailović, u maju, pošalje nasljednika iz svoga štaba, prestat će jagma za Birčaninovo nadvojvodstvo, ali do tad je rascep već temeljito uzdrmao četničke redove.

Birčaninova smrt je Đujića zatekla u fazi neuspjeha, sukobljenog i s Baćovićem, koji ga je neprekidno tužakao, i s domaćim rivalima. Ponadao se

da će superiornost svoga položaja povratiti pohodom u Liku, pa je svesrdno izvršavao plan komande 18. armijskog korpusa da preko Srba dolinom Une izbije u lapačku dolinu. Bio je dovoljno realan da bi povjerovao u mogućnost izvršavanja Mihailovičevog plana izraženog u depeši od 28. januara: »Za uništenje komunista dve faze. Prva faza uništavanje sovjetske republike. Druga faza gonjenje u celoj Bosni, Lici i Kordunu i definitivno uništavanje.«¹⁴ Ali se nadao da će, ulazeći u zone kojima su već ovladali Talijani, biti u prilici da se vrati s aureolom smišljeno kovane slave. Vojvoda Momčilo je prihvatao stav majora Baćovića i načelnika Baćovičevog štaba majora Radojlovića (»Ne verujem u uspeh sa snagama koje imaju«, jer su računali »da imaju pred sobom 20.000 komunista«¹⁵) ali — planirajući u štabu generala Gianuzzija prodor unskom dolinom — nadao se da će njemačke divizije u obruču oko Grmeča i na pravcima Petrovac—Drvar, uz pomoć Talijana koji su izuzetno sporo nastupali kroz Liku, obaviti posao za njega. Sokolila ga je trećefebruarska depeša Draže Mihailovića:

»Shvatam težinu borbe koja sad pada na Hercegovce, Bosance i Dinarce. Borba se vodi protivu poslednjih većih grupacija komunista i daće Bog da se uspešno savrši. Pozdrav Baćoviću, Đujiću, Ivaniševiću od Čiče lično sa željom za junačku sreću i istrajnost.«¹⁶

Vojvoda Momčilo je mnogo očekivao od Baćovića, ali kolikogod je za svaku akciju, zapravo za držanje Kninske krajine, računao na Baćovića, toliko se plašio Baćovičevog prisustva, jer Baćović je uporno minimizirao Đujičeve boračke mogućnosti. Prodor u Liku je planirao general Gianuzzi s Đujićem, dok je Baćović držao komemorativne govore nad odrom vojvode Birčanina. Ali kad i Baćović bude uključen u taj plan, on će odmah preko Plećaševe radio-stanice poslati depešu Mihailoviću potencirajući svoju superiornost spram Đujića:

»Sa 2.000 ljudi i italijanskom artiljerijom napadam pravac Strmica—Tiškovac—Srb, gde je gro komunističkih snaga. Po zauzeću Srba okrećem pravac Bosansko Grahovo. Predvideo sam kolaboraciju 2 bataljona dinaraca iz pravca Zrmanje. Pošto odriču poslušnost vojvodi Đujiću, neznam hoće li učestvovati.«¹⁷

Ponaša se, i to piše Mihailoviću — o čemu Đujića redovno obavještava Plećaš — kao da je Đujičeva vojska bez ikakvih sposobnosti, a sam Đujić sa svojim štabom »u Kninu u žici«, kao da i on nije bio u tom Kninu, »u žici«. Nije Ostojić bez razloga 11. februara pisao Mihailoviću: »Baćović samo hvali svoje, a sve druge predstavlja crnje nego što je.«¹⁸

Borba oko naslijeđa vojvode Birčanina dovela je do komičnih, ali i tragičnih zapleta. U Splitu i Kninu nitko nikome ne vjeruje. A Draža Mihailović, neprestano zasipan depešama i pismima punim sukobljenih podataka, ulazio je u izuzetno tešku fazu svoga života, pa je bio primoran da rješenja problema četnika u »zapadnim krajevima« odgodi. Mihailović je očekivao da će Nijemci i Talijani tući glavninu NOVJ, a kad se to nije dogodilo, ponadao se da će koncentracijom svih svojih raspoloživih snaga to riješiti najprije u dolini Neretve, a kasnije u istočnoj Hercegovini. I ti planovi su propali. Glavna Mihailovičevih četnika je tako tučena kod Kalinovika i Glavitičeva, da je prestala biti vojni faktor na jugoslavenskom vojištu. Gotovo dva mjeseca će proći od Mihailovičevog teškog poraza u istočnoj Hercegovini, da bi došao do daha i stigao razmišljati o problemima dinarskih četnika. Zbunjivan depešama iz Knina i Splita, Mihailović je zaključio da u »zapadnim krajevima« ne-

ma kome povjeriti ovlaštenja koja je imao vojvoda Birčanin. Našao je rješenje u svom uskom krugu. Opredijelio se za dr Mladena Žujovića, kojeg je u maju 1943. poslao u Split.

Bilješke

¹ Zbor. NOR, XIV/1, 169.

² Isto.

³ Isto, 170.

⁴ Mane Rokvić je za vrijeme rata pisao da su Birčanina otrovali vojvoda Momčilo Đujić i kapetan Ivanišević, a Vaso Miljuš to piše poslije rata, u emigraciji. (AVII, 1-150-5; Vaso Miljuš, *Koje »oslobodilac« Dinare*, 68). Prvu vijest o Birčaninovoj smrti objavio je talijanski list »Il popolo di Spalato«. U nekrologu taj list »veliča osobu istoga junaka i prvoborca za slobodu srpskog naroda u prošlom ratu kao i borca u današnjem ratu protiv boljševičke opasnosti«. Draža Mihailović je od Đujića, Bačovića i Ivaniševića zatražio da Birčanin bude sahranjen u Nikšiću, ili — ako je moguće — u Kifinom Selu, uz grob majora Boška Todorovića. (AVII, 299, 19/1-23) Međutim, od toga se odustalo. U Splitu su, izvještava veliki župan župe Cetina Jurij Stanojević 10. februara pripreme za pogreb »bile toliko pretjerane« da su Talijani pomišljali — ili su barem tako govorili ustaškim predstavnicima — da zabrane javne manifestacije, no najavljena »zabrana je dignuta i sprovod je obavljen« uz veliku povorku »od četnika, Židova i jugoslovenskih pristaša«. Kad je ta povorka, na putu od Starčevićeve ulice do pravoslavne crkve, »stigla u Marmontovu ulicu palo je nekoliko poklika: Dole Hrvatska, živila Srbija, živio kralj Petar II, živila Jugoslavija«. Sutradan, 5. februara, piše Stanojević, »stigao je jedan sastav od oko 80 četnika u odori na tri kamiona«. (*NOB u Dalmaciji*, 5, 665) Bila je to grupa majora Bačovića, koji se — to on piše Mihailoviću — oprostio od pokojnika »u ime Bosanaca i Hercegovaca«. Jevđević je majora Ostojića obavijestio da su Birčanina »sahranili uz ogromno učešće naroda«. On ne spominje Bačovićev govor, nego samo svoj i Milana Rakočevića. (Zb. NOR, XIV/2, 352) Đujića je na pogrebu zastupao major Palošević. Kad se vratio iz Knina, Palošević je održao »sastanak sa četničkim vodama i sa predstavnicima raznih četničkih odbora«. Po obavještenju Ante Vatavuka, Palošević je izjavio kao je u nadgrobnom govoru u Splitu »istakao da Split nije Talijanski, već da je Split Jugoslovenski«. (*NOB u Dalmaciji*, 5, 671)

⁵ Zb. NOR, XIV/2, 205.

⁶ Isto.

⁷ N. Plečaš, n. d. 183. »Branu Bogunović i Mane Rokvić, istaknute vođe narodnog ustanka, smatrali su da njima pripada prvenstvo na ovoj teritoriji. Oni su zamerali Đujiću da u ustanku nije učestvovao, već da se tada sklonio u Kistanje u (Ravnim) Kotarima. Svojim autoritetom Birčanin je među njima održavao ravnotežu i davao prvenstvo Đujiću, kao najsposobnijem. No sada je autoriteta nestalo.« (Isto)

⁸ Zb. NOR, XIV/2, 205.

⁹ Ivanišević je u više navrata, postavljajući se kao »zdrava mera odnosa« između Bačovića i Đujića, odnosno između komandanta sjeverne Like potpukovnika Mihića i načelnika njegovog štaba majora Bjelajca, pisao da oni »nisu u stanju da garantuju ovu teritoriju«, pa je očekivao da će se, čim Talijani napuste »sve garnizone u Lici od Vrhovina do Knina« i taj prostor ostave četnicima »na raspoloženje«, »obnoviti republika crvenih«. U pismu Ostojiću 28. februara, kad se pokaže da su »preostali komunisti jači dva puta od Đujića« i da će ga »zbiti u žicu« ukoliko Mihailović ne »odobri da se na ovaj teren prebaci 2.000 Crnogoraca koji će svršiti ovu istorijsku misiju«, Ivanišević je pisao da »posle vojvodine smrti« ne može biti »ničiji načelnik štaba«, izričito je sebe pretpostavio ostalim komandantima za Birčaninovo naslijeđe: »Želim da budem komandant!« Jer, kaže: »Radio sam ovde godinu dana stalno bez prestanka i osećam daje moja dužnost da i dalje na istom terenu ostanem i da spasim situaciju.« (Zb. NOR, XIV/2, 277)

¹⁰ Zb. NOR, XIV/2, 235.

¹¹ Isto, 246.

¹² Isto, 259.

¹³ *NOB u Dalmaciji*, 5, 200.

¹⁴ Zb. NOR, XIV/2, 140.

¹⁵ Isto, 169.

¹⁶ Isto, 203.

¹⁷ Isto, 231.

¹⁸ Isto, 233.

Bijeg iz operacije »Weiss«

Nijemci i Talijani su 9. februara 1943. godine zaključili daje prva faza operacije »Weiss« završena, mada združene talijanske, ustaške i četničke snage ni na jednom pravcu nastupanja kroz Liku nisu probile fronte 6. ličke divizije. Toga dana je komandant 18. armijskog korpusa general Spigo javio da se na pravcu Gračac—Gornji Lapac jedinice divizije »Sassari« »u operacijama sa crnogorskim (radi se zapravo o Baćovićeve hercegovačkim) patrolama nalaze u kontaktu sa neprijateljem koji pruža jak otpor«, a da su »odredi sektora Dinara izvršili napad prema Srbu«. ¹ Talijani su od Nijemaca danima požurivani da već jednom prođu preko Mazinske planine u lapačku dolinu i da se u rajonu Kulen-Vakufa spoje s jedinicama 7. SS divizije. Budući da sami Talijani nikako nisu, ni poslije 20 dana, izbili u lapačku dolinu, Spigo je prikupio glavninu Baćovićeve četnika i Dinarske divizije sa zadatkom da se probiju u dolinu Une, kako bi s leđa napali iznurene bataljone 1. ličke NOU brigade na Mazinskoj planini.

Glavnina Dinarske divizije se prema sjeveru pokrenula 9. februara. Sutradan se Đujiću priključio vojvoda Baćović. Pokret je trebalo izvesti u tri kolone, ali su vojvode uvjerile generala Spiga da su im snage nedostatne, pa je akcija 12, 13. i 14. februara izvedena u dvije kolone. Dvadesetak dana kasnije Đujić će pisati kako su njegovi četnici s Hercegovcima, »potpomognuti jednim Italijanskim bataljonom i jednom baterijom topova vršili akciju u cilju oslobođenja Srbske doline« tako što je »direktrisa akcije bila Otrić—Srb—Donja Suvaja—Brotnja—Doljani—Dobroselo«. ²

Uoči pokreta prema Lici, u Kninu je tiskan proglas namijenjen »narodu Bosne, Like i Dalmacije«. Tiskan kao letak, bio je iz talijanskih aviona bacan 10. februara. Proglas su potpisali vojvoda Momčilo R. Đujić (»komandant operativnih trupa ist. Like i sjev. Dalmacije«), đeneralštabni potpukovnik Ilija Mihić (»komandant operativnih trupa zap. Like i zap. Bosne«), vojvoda Petar Baćović — Kalinovački (»komandant operativnih trupa ist. Bosne i Hercegovine«) i vojvoda Radovan Ivanišević-Dinarski (»načelnik štaba bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih četničkih odreda). Uvjeravali su narod u zbjegovima da su već »očistili Srbiju, Crnu Goru i Hercegovinu« i da su tom napaćenom narodu »došli u pomoć da razbijemo žalosne ostatke komunističke, međunarodne zlikovačke bande«. Kažu da »petnajest hiljada četnika do zuba naoružanih napada sa raznih strana i uništava na svom istorijskom pohodu sve što pokazuje otpor«. ³

Četničke vojvode su pozvale narod »neka ostane na svojim ognjištima i neka čuva svoje domove, jer dolaze četnici da ga oslobode komunističke kuge, terora i strahovlade«. Međutim, na pravcima nastupanja četničkih brigada nitko nije ostao u selima, koja su Talijani »zajedno sa snažnim MVAC patro-

lama« prethodno zapalili. O tome u svom dnevniku 9. februara piše novi komandant gračačkih četnika kapetan Milivoje Vuksanović:

»Jutros sam u 9.20 časova otputovao za Bruvno i Mazin. Putovao sam s vojvodom Branom (Bogunovićem) i nekoliko njegovih pratilaca. Putovali smo sa Italijanskom autokolonom. Uzeo sam i 20 radnika za čišćenje puta od Bruvna do Mazina. Put od Gračaca do Mazina je živopisan, ali u sadašnjem vremenu težak i izaziva tugu i bol. Ni jedne kuće nema do Bruvna. Mjesto kuća sada zjape zidovi i zgarišta. Put je iskopan na svakih 1000 m. i pregrađen zidovima. Svi mostovi i propusti su porušeni. Njive, livade, gajevi i šume stoje pusti i tužni. Na celom putu nigde žive duše ... U Bruvnu većina kuća zapaljena. Poneka je samo ostala danas je puna Italijanskih vojnika. Na zidovima kuća stoje crveni natpisi: >Živio drug Staljink, >Živio drug TitoU, >Živila Crvena armija!<, >Živila Komunistička partija!<, >Smrt fašizmu — Sloboda narodu!<, >Dolje četnici neprijateljski plaćenici!!!< itd. Ponegde i slika Staljina i Tita.

Od Bruvna do Mazina sve pusto. Samo Italijanska vojska po položajima i putu. U Mazin stižemo oko 14 časova. To je srpsko selo, jedino koje nije popaljeno na ovom putu. Nekoliko kuća stoje razrušene od bombardovanja iz vazduha. U celom selu nigde nikog nema sem jednog starog učitelja od 83 godine i njegove kćerke koja je malo luda. Sve drugo je pobjeglo ... Sa Italijanskim kapetanom Marušićem pretresli smo stvari u pogledu situacije i operacija. Ovaj čovek mnogo pomaže Srbima i izlazi u susret na svakom koraku. Nekad je bio Austrijski oficir. Govori odlično srpski. Italijani oko Mazina, a naročito u pravcu Lapca, vode jake borbe sa partizanima. Bore se vrlo hrabro i žilavo. Noć je ledena i vetar kida meso, ali Italijani u snegu bez reči vrše svoj zadatak. Partizani su odvažni i drski — bore se na život i smrt, ali ne napuštaju položaje.«⁴

Pusta sela su dočekivala i vojvode Dujića i Baćovića, odnosno Baćovićevog »komandanta korpusa« poručnika Milorada Popovića koji je vodio »desnu kolonu« pravcem Strmica—Tiškovac—Kaldrma—Osredci—Srb. Dujić će kasnije reći da je hercegovačka kolona svo vrijeme kasnila, stoga što se »zabavila pljačkom u Strmici, čistom četničkom selu«. Krajiški partizani su ovu kolonu 12. februara odbacili od Gornjeg Tiškovca prema Otriću, tako da je u Srb preko Otrića stigla na repu glavnine Dinarske divizije.

Iz Srba su četnici pokušali prodrijeti u lapačku dolinu, da bi omogućili Talijanima prodor na pravcu Gornji Lapac—Kulen Vakuf, ali su ih tri partizanska bataljona snažnim protunapadom odbacili najprije u Srb, a zatim u Dalmaciju.

Poraženi u Lici, s ogromnim gubicima, Talijani su teško praštali četnicima povlačenje bez značajnijih gubitaka. Naročito oštre kritike je izricao Spigo, vjerovatno i stoga da barem unekoliko opravda izbacivanje iz borbenog stroja glavnine divizije »Sassari« koju su partizani — da se poslužimo Đujićevom ocjenom — »presekli na tri dela i opokolili dva bataljona u Gornjem Lapcu, a jedan bataljon u šumi između Gornjeg Lapca i Mazina«. Dujić će tvrditi da se ne bi spasilo ni ono malo spašenih da im nije priskočilo u pomoć hiljadu Dinaraca. Mihailoviću će pisati da su se u borbama u Lici isticali samo Dinarci, a Talijani, baš kao i Baćovićevi četnici, samo su »pljačkali i palili sve do čega su stigli«, pa su »čak skinuli i zvona sa Srpskih crkava u Bruvnu i Mazinu i sekli voćnjake«. Međutim, iste te ocjene se mogu izreći i za »bijele orlove s Dinare«. Kako su i palili, i pljačkali, i ubijali (ili mučili) srpske žene,

djecu i starce, svjedoči u svojim onovremenim zapisima već spominjani kapetan Vuksanović koji je iz Gračaca u ponedjeljak 15. februara »poslao komandanta brigade kapetana Crljenicu sa 120 ljudi za selo Tupaie, Čalići i Popovići«. U Tupalama su uhvatili »13 simpatizera partizanskih« i tom su prilikom na smrt pretukli majku troje male djece dvadesetosmogodišnju Zorku Popović iz Tupaia. »Uspjeh je«, piše Vuksanović, »bio odličan«. ⁶ Đujić nije ni u jednom izvještaju Mihailoviću poistovjetio »bele orlove s Dinare« s Talijanima, čak ni s Baćovićevim četnicima, ali teško je mogao u talijanskim štabovima poricati ocjenu generala Spigo da su dinarski četnici »neposlušni i nedisciplinovani«, što se vidi i po tome da se »bore i prestaju da se bore kad je to njima stalo, a ne kad to naredi starešina«. Ojađeni Spigo će čak pisati da se on i njemu podređeni komandanti »na te četnike uopšte ne možemo osloniti, jer nas dovode u tešku situaciju ostavljajući u sred borbe naše jedinice na cedilu.« ⁷ Slično su o borbenoj sposobnosti i organiziranosti Dinarske divizije mislili i neki Đujićevi komandati. Kapetan I klase Dušan V. Jovanović, primivši poslije povlačenja iz Srba komandu 1. brigade 502, korpusa u Golubiću, žalio se Đujiću kako je zatekao štab u rasulu, a »naređenja koja sam počeo izdavati, niko ih nije uzimao u obzir, a najmanje da je se po njima izvršavalo«. U istom izvještaju piše i o borbenosti svojih bataljona: »Kad sam sa ljudstvom bio na položajima: Veljuvu, zatim na položajima više Žagrovića, Marića Glava, Gradina, Crni Vrh, Greda i Bukovac, ne samo da su pojedine starešine i komandanti bataljona, već su isti i sa celim svojim jedinicama napuštali položaj i odlazili u selo na odmor, ili su odlazili tamo gde oni hoće, a ne tamo gde je naređeno tako, da sam na položaju ostajao potpuno sam sa najviše 10 boraca. Naređenja nisu poštovana . . .«

Talijani gotovo ni u jednoj akciji nisu bili zadovoljni s rezultatom četničkih napora, očito u očekivanju da mogu učiniti mnogo više. I kad su se upuštali u januarsku ofenzivu, u komandi Superslode je kazano da četnici u sastavu 18. armijskog korpusa »ne vrijede mnogo« i da »bi bilo dobro da na njih suviše ne računamo pri okupaciji zone Gračac—Otrić—Zrmanja«. ⁸ Nezadovoljstvo je potencirano četničkom anemičnošću tokom januarsko-februarskih operacija, tako daje komandant 18. armijskog korpusa general Spigo 23. februara pozvao na razgovor i Đujića i Baćovića. Đujić je najavio dolazak u Split, ali je u posljednji tren, sluteći težinu kritike, našao načina da izostane, a kod generala Spigo su se okupili major Baćović, privremeni načelnik Baćovićevog štaba major Miloš Radojlović, major Miodrag Palošević, dr Nino Svilkos iz Baćovićevog štaba, zadužen za vojnopolitičke odnose s talijanskim komandama, i načelnik komande bosanskih, licko-dalmatinskih i hercegovačkih odreda jugoslavenske vojske vojvoda R. S. Ivanišević Dinarski. Osim komandanta 18. armijskog korpusa, na sastanku su 28. februara bila još dva talijanska generala i dva pukovnika. »Svi su četnici dobri, osim četnika Dinarske oblasti«, ustvrdio je general Spigo. Ta izjava je — piše vojvoda Dinarski popodne 28. februara vojvodi Đujiću — izazvala »veoma mučan utisak«, mada je teško povjerovati da se to odnosi i na Baćovićevu grupu, jer Spigo nije ustvrdio ništa što Baćović nije prethodno tvrdio i Mihailoviću i Talijanima.

Iako su Talijani — ustvrdio je Spigo — »dali za naoružanje u Dinari velike količine oružja i municije«, Đujićevi četnici »neposlušni su i nedisciplinovani«, a borili su se tako da »skoro 2000 naših pušaka sa dosta automatskog oružja i municije nalazi se danas u komunističkim rukama«. Spigo je Đujiću »na zauzimanje i reč vojvode Birčanina« dao naoružanje za oko 5000

četnika, »koji neće da se bore van njihovih sela«, a kad poslušaju i iziđu na položaje, najčešće »nas (Talijane) dovode u tešku situaciju ostavljajući u sred najjače borbe naše jedinice na cedilu.« Ta oštra kritika Đujićeve vojske odnosi se na Đujića tek kao ključnog organizatora, ali ni u kom slučaju na njegovo ponašanje u borbama. Spigo o tom izričito govori:

»... Divizija Sassari je bila izložena bočnom udaru i pretrpila oko 600 gubitaka u dvodnevnoj borbi.⁹³ Nekoliko bataljona divizije Sassari bili su opkoljeni i jedva smo uspeli sa novim trupama da ih oslobodimo. General Piacconi, sadanji komandant VI korpusa, koji je u to vreme komandovao divizijom Sassari, izvestio me je da u napadu od Bruvna ka Lapcu 1.000 četnika iz Dinare nije htelo da se bore kao što treba. Jedini čovek koji je hrabro istupio i išao napred sa jednom grupicom vojnika bio je komandant Đujić. Ostali ga nisu hteli slušati niti slediti uopšte.«

Talijani su, ponavljao je Spigo, naoružali 5000 četnika, i za očekivati je da se svi uključuju u borbu, »a ne samo 1500 boraca koliko jedva prikupe«.

Sa znanjem o svim četničkim sukobima i sukobljavanjima, Spigo je i 28. februara govorio kako »na Dinari postoji nesloga«. On je to mogao saznati i od Bačovića, ali je od »našeg generala u Kninu«, kod kojeg »dolaze naizmenično vojvode i razne (četničke) starešine i rade jedni protiv drugih«, pa tako »vojvoda Bogunović i vojvoda Rokvić ne priznaju vojvodu Đujića i neće da rade sa njim a uopšte niti ga slušaju«.

Vojvoda Dinarski je, da bi »ublažio veoma mučan utisak koji je zbog same izjave (general Spiga) zavladao prisutnima« — ako je vjerovati izvještaju kojeg je poslao Đujiću — »pokušao da ublažim te konstatacije sledećom izjavom« :

»Ekselencijo, molim da prilikom govora o četnicima u Dinari imate u vidu izjavu koju je pre nekoliko meseci dao moj pokojni komandant Vojvoda Trifunović, a koja se ukratko svodi na to da četnici ovog kraja nisu istih vojničkih osobina kao što su Srbijanci, Crnogorci, Bosanci ili Hercegovci. Vi ste sada imali priliku da se uverite da su ovi četnici prema sebi imali skoro sve partizanske snage u zemlji, koje im nisu dozvoljavale da se organizuju. Jedini put da se brzo i energično sprovede organizacija četnika u Dinari je ono što je želeo da stvori pokojni Vojvoda Birčanin a to je da uprava i komandovanje prede u ruke vojnih oficira. Zbog toga su već komandanti jedinica oficiri, a komanda operativnih trupa poverena je majoru Paloševiću i njegovom načelniku štaba kapetanu Šoškiću. Nekoliko veoma valjanih oficira već radi i uskoro ćete videti rezultate njihovih napora. Pošto pojedine narodne starešine ometaju rad i sprečavaju izvođenje organizacije, potrebno je da Vi sa svoje strane podržite oficire i da samo sa njima radite, a na ostale se ne obazirete već im zabranite ulazak u vašu komandu.«

General Spigo, čini se, nije povjerovao tvrdnjama vojvode Dinarskog, jer je »u dva maha pitao dali je sa ovakvim rešenjem saglasan komandant vojvoda Đujić«. Dinarski je odgovorio potvrdno, uz objašnjenje daje »Đujić teritorijalni komandant i nacionalnopolitički poverenik, dok su oficiri komandanti operativnih trupa koje su u formiranju, kao i daje zahvaljujući novopreduzetim merama već formirano 3 bataljona od 1500 boraca«.¹⁰

Kritika je Đujića teško zaboljela. Da bi kolikogod je moguće zadovoljio Talijane, koji su iz Splita preko vojvode Dinarskog tražili red, posluš i borbenost (»Neposlušne i nepokorne elemente koji neće da se potčine oficirima niti vojnoj disciplini treba isključiti iz Vaših redova«, jer je »bolje da ko-

manda ima 1.000 sposobnih i pouzdanih četnika nego jednu gomilu od 5.000 nepokornih i neposlušnih samovoljaca koji rade na svoju ruku!«), vojvoda je odmah po povratku iz Like počeo rigoroznim mjerama zavoditi red.

U sastavu divizija »Sassari« i »Bergamo«, ako je računati po dijeljenim obrocima hrane, Talijani su sredinom februara imali čak 8137 četnika, i to pod Đujićevom komandom 5009, pod Baćovićevom komandom 2807 i 642 Hrvata u Dicmu pod komandom Mirka Radanovića, u Bisku pod komandom Bože Akrapa, u Trilju pod komandom Nikole Sikirice i u Obrovcu pod komandom Pavia Bilobrka. Đujićeve jedinice, poslije povlačenja iz unske doline, bile su raspoređene u Strmici i Grahovu (Marko Božović), na prostoru Gračac—Grab (Mile Vukasović), u Zrmanji i Velikoj Popini (Mihailo Babić), u Krupi (Obrad Bijanko), u Pađenima, Plavnu i Žagroviću (Vlade Novaković), na Kosovu (Novak Mijović), u Vrbniku (Božo Amanović), u Golubiću (Ilija Vuković), u Zitniću (Jovo Sremac) i u Kninu (David Soškić).¹¹ Sam vojvoda Đujić je u to vrijeme pisao da »naoružane snage Dinarske oblasti iznose 4200 boraca« i da »drže Drnišku, Vrličku i Kninsku dolinu i dalje Strmicu pa preko Jelovih Tavana na Maslovaru i Crni vrh« odakle bi da se »spuste u dolinu Gračaca i produže linijom Gračac—Obrovac«.¹²

Onemogućene da se »spuste u dolinu Gračaca«, snage Dinarske divizije su se naglo pomijerale prema Kninu i Vrličkoj krajini. Krajem februara su ti rajoni bili bez jačih partizanskih snaga; ličke jedinice su se tek pripremale za ofenzivu u sjevernu Dalmaciju, što će uslijediti u drugoj polovici marta. U Kninskoj i Vrličkoj krajini bile su samo talijanske, četničke i ustaške jedinice. U Vrličkoj krajini je 28. februara došlo do prvog (i posljednjeg) borbenog incidentnog okršaja ustaša i četnika. Tu »borbu« protiv ustaških jedinica, Đujić će kasnije opširno, djelomično s točnim podacima, opisivati kao »jednu od tih krvavih borbi, koje obeležavaju težinu stanja i uslova pod kojima su se srpski četnici borili na Tromeđi«. Imamo o toj borbi i onovremeni izvještaj vojvode Đujića Draži Mihailoviću, i ustaške izvještaje, i talijanske izvještaje. A tu je i već spomenuti zapis popa i vojvode Đujića iz 1978. godine. Najprije kaže da je to bila četnička borba i protiv ustaša, i protiv komunista, i protiv Talijana, jer četnici su kaže, »morali istovremeno voditi borbu protiv svih«. Položaj je bio »ni malo ružičast«:

»Ustaške snage, satrvene u Dinarskoj oblasti, držale su se oslonjene na okupatorska utvrđenja, otkuda su se zaletale na našu teritoriju, ili odlazile kod Tita, da nastave borbu protiv Srba i pod petokrakom zvezdom. Komunisti su obilno snabdevani od >naših saveznika< Engleza. Njihov pritisak na našu teritoriju nije popuštao. Udari su vesto pripremani i vršeni... Naša glavnina zauzeta je borbama u Lici i Bosni. Manje snage i >teritorijalne< jedinice su u Dalmaciji... Upravo sam bio u Lici, kad me, kasno uveče, stiže kurir sa izveštajem od mog načelnika štaba majora Novaka Mijovića. Izveštaj je glasio: >U toku prošle noći, delovi Titovog Mosorskog odreda prebacili se iz Kamešnice, preko hrvatskih sela, u istočni deo Svilaje. U toku dana, ustaške snage uz pomoć Talijana, prodrle u Vrličku Krajinu i zauzele Vrliku. Naše malobrojne snage povukle se, pod borbom, prema Svilaji i u Kozjak iznad Vrlike. Delomična evakuacija po selima izvršena. U toku sledeće noći, sa ojačanim, raspoloživim snagama, prelazim u napad.< Na ovaj izveštaj, naš komandant mesta u Vrlici poručnik Nikola Beriç, nadodao je: >Vrlika na vreme evakuisana. Arhiva spašena.< Nije bilo za oklevanje. Čudila me je ova ustaška drskost i bacila u misli pojava komunista u Svilaji. Slučajevi suradnje ustaša i komunista bili

su nam već poznati. Javio sam majoru Mijoviću da mi sledeći izveštaj pošalje u kolibe iznad Maovica, u Kozjak nad Vrlikom, gde mislim da stignem u toku noći. I odmah krenuo sa grupom gardista. Još dok sam se, u svitanje sledećeg dana, peo sa gardistima uz Kozjak, do nas je dopirao odjek eksplozija artiljerijskih granata i minobacača. A kad smo se, kasnije, nadneli nad Vrličku Krajinu, od puščane i mitraljeske vatre, u dolini Cetine, gorelo je kao u paklu . . . Kod koliba iznad Maovica zatekao sam kurira. Major mi je javljao da u Vrlici vodi ulične borbe i ustaše da nastoje da osiguraju otstupnicu. Kaže da mu pojačanja nisu potrebna i završava: >. . . Do sada na našoj strani četiri mrtva i sedam ranjenih. Ubijenih zarobljenih ustaša pedeset i četiri.< . . . Nisam imao sreću da stignem u ovu borbu. Major Novak Mijović, od junačkog plemena Vasojevića iz ponosne Crne Gore, jedan od najboljih srpskih oficira koje sam ikad susreo — brzo je obračunao sa ustašama. I ne samo sa njima. On je imao borbu i sa Talijanima i sa komunistima i ustašama. Istovremeno. Talijani su hteli da zadovolje Pavelića i ustašama pomognu >ponovnu uspostavu vlasti< u Vrlici. Komunisti da udare četnike s leđa, sa Svilaje, u odsudnom času njihove borbe s ustašama. Utuda su se prebacili sa Kamešnice u Svilaju. Talijani su >doprtili< ustaše do granice srpskih sela u Vrličkoj Krajini. Odatle su ih pomagali artiljerijskom vatrom da se probiju do Vrlike. Ali, svi su se prevarili. Major iz Vasojevića nasledio je nešto od svojih junačkih predaka iz ratne veštine. Nešto i iz vojne škole. On ih je pustio na miru prvog dana u Vrlici, >da se osete sigurni<. U toku noći je prikupio snage i rasporedio: manji odred da zadrži komuniste na Svilaji, u slučaju njihovog pritiska prema Vrlici. Jedno odeljenje je prebacio preko Cetine, sa zadatkom da napadne ustaše u Vrlici s leđa, na ugovoreni znak. Talijani mu nisu bili na domaku, ali i prema njima poslao je >vojsku<. To su bile tri žene koje su imale zadatak da nalete iz sela Ribarića, kod Talijana i da im ispričaju priču o >velikim snagama četnika koje se koncentrišu iz Svilaje da ih udare s leđa<. I sve se je razvijalo po predviđenom planu. Kad otpoče frontalni napad na Vrliku, niz padine Kozjaka i kad su naši počeli da bacaju ručne granate na ustaše na Gradini iznad Vrlike, dole preko polja otpočela je paljba naših na ustaše s leđa. Time je njihov otpor bio slomljen. Posle su nastale ulične borbe i povlačenje ustaša prema Sinju. Komunisti su stupili tada u borbu sa našima u Svilaji. Ali, tamo su ih sačekali i brzo naterali na povlačenje naši borci iz Otišića. Neustrašivi, oni su ih preko Svilaje gonili bez predaha... Talijanska artilerija nije >dohvaćala< daleko. Granate su prskale negde oko manastira i po polju oko reke Cetine . . . Nešto kasnije, otpočela je borba naših sa komunistima u vrhovima Svilaje. Ona se pomicala gotovo iza leđa Talijana. I Talijani su brzo otstupili. Nisu ni sačekali ustaše koje su se već povlačile . . . Tako su naši udruženi neprijatelji bili tučeni.«¹⁵

Tri tjedna poslije borbe u Vrlici, 20. marta 1943. godine, Đujić je poslao radiogram Mihailoviću:

»Kad smo očistili dolinu Vrlike od partizana i počeli rad po uputstvu br. 5, na 27. II. 300 crnolegijaša iz Sinja prodrlo je noću do Vrlike sa namerom da tamo uspostave svoju vlast, terorišući i pljačkajući naš narod. U to vreme naš odred od 150 ljudi bio je zaposlen prema Dinari. Naše seoske straže prihvatile su borbu dok je odred stigao. Dok se izvodila borba protiv crnolegijaša istovremeno naši su borci napadnuti sa leđa iz Svilaje od strane partizana. Borba je trajala ceo dan. Rezultat borbe sledeći: crna legija sjurena u Sinj, a

partizani preko Svilaje u pravcu Muća . . . Ubili 32 crnoglegijaša i jednog zarobili . . . Mi smo imali četvero mrtva i četiri ranjena.«¹⁴

Krajem februara nije vodena ni jedna borba između partizana i četnika na Svilaji: tamo tada partizana nema. A o ustašama — imamo ustaški izvještaj. Zapovjedništvo oružničkog krila u Omišu 18. marta 1943. javlja:

»27. veljače u 02,00 sata iz Ribarića (16 km s. z. od Sinja) za Vrliku krenuo je 1. sat 34. Ustaške pripreme bojne crne legije pod vodstvom ustaškog poručnika Živka Ištakovića u borbu protiv ovih četnika. U Vrlici zatečena je grupa od 30 četnika od kojih 7 pohvatano je razoružano pa zatim pušteni svojim kućama, dok ostali su se razbjegli. 28. veljače u okolicu Vrlike stigla je druga grupa četnika u jačini oko 800. Svi dobro naoružani sa dva teška bacača a pod vodstvom nekog poručnika imenom »Nikola«. Ovaj »Nikola« pozvao je zapovjednika ustaškog sata na pregovore. Pregovori vršeni su na mjestu zv. Golobrd (3 km j. od Vrlike) tog dana od 9,30 do 10 sati. Vođa tražio je da ustaše napuste Vrliku i njezinu okolinu što je poručnik Ištaković ovo odbio, jer da Ustaše pod nikakvim uslovima neće se povući, jer da su došli radi preuzimanja vlasti. Dok su pregovori trajali, četnici vršili obkolivanje naše ustaške satnije i zatim jedan od četnika iz zaklona viknuo je »komandire dolazi bataljon Taljana, odmah dodite ovamo«, pa je vođa četnika napustio mjesto i povukao se, a zatim povukao se je zapovjednik ustaške satnije sa svojom pratnjom. Četnici zatim odmah otvorili su puščanu i strojopuščanu vatru, kao i iz dva teška bacača, na našu postrojbu, koja je ranije zauzela položaj kod Gradine (5 km i. od Vrlike) do blizu sela Maovice (3 km s. z. od Vrlike). Borba trajala je sve do 18,00 sati, kad su četnici prekinuli paljbu. Naše postrojbe ostale su na »položaju i tokom noći povukli su i zauzeli sigurnije položaje poviše sela (Vinalić)—Garjak (5 km i. od Vrlike). Četnički gubitci iznose 70 poginulih, dok za ranjene nema se podataka. Gubitci na našoj strani: 6 mrtvih, 2 ranjena i 2 nestala.«¹⁵

O vrličkom okršaju između ustaša i četnika general Spigo je komandu svoje armije u Sušaku obavijestio 5. marta:

»Poslije sukoba između ustaša i MVAC u Vrlici... umiješale su se naše snage, koje su prekinule sukob i razdvojile zavađene strane uputivši ustaše u Sinj, a MVAC u Kosovo. Za vrijeme sukoba ustaše su pretrpjele gubitke od dva mrtva i dva ranjena i mjesno stanovništvo dva mrtva.«¹⁶

Raspisavši se nekoliko decenija poslije ovog događaja o njemu, s nakanom da svoje jedinice prikaže kao aktivne borce protiv ustaša i protiv partizana, pri čemu nije izbjegavao da među njima stavi znak jednakosti, vojvoda Momčilo je zaboravljao da postoje dokumenti o tome kako je, samo nekoliko dana ranije, vrativši se iz Srba u Knin, velikom županu župe Bribir i Sidraga »nudio punu vojničku suradnju«. Pri tome je župana uvjeravao »da bi to bilo korisno, jer bi se nakon vojničke suradnje odnosi poboljšali«. To su podaci iz županovog izvještaja Paveliću. A da odnosi suštinski nisu bili poremećeni, pokazuje i županov izvještaj o proslavi druge godišnjice proglašenja NDH. Đujić je tih dana ležao bolestan, pa sam nije mogao doći na ustaško slavlje, ali je »dne 10. travnja Đujić odredio delegaciju koja je došla na čestitanje i prisustvovala zboru. Proslavi je prisustvovalo i 200 ustaša pripreme bojne iz Drniša, na zahtjev generala Gianuzzija, koji je to objasnio time da je potrebno da se pravoslavci u Kninu uvjere da im ustaše ne priete nikakvom opasnošću.«¹⁷

U svakom slučaju, Đujić u vrijeme okršaja u Vrlici nije mogao tamo biti, jer je upravo toga dana, 28. februara — sam to piše Mihailoviću — bio u

Kninu, gdje je sastavljao opširni izvještaj »štabu komande bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda«. Novak Mijović je u februaru 1943. godine još bio kapetan, i nije bio načelnik Dujićevog štaba, već komandant četničke brigade u 501. korpusu.¹⁸ Osim toga, četnici nisu »očistili dolinu Vrlike od partizana«, već su se dalmatinske partizanske jedinice pret hodno pomjerile prema Imotskom, gdje je formirana 9. dalmatinska divizija, a zatim prema Neretvi, koju će preći s Grupom divizija Vrhovnog štaba NOVJ sredinom marta. U dijelu sjeverne Dalmacije, i to bliže moru nego Kninu, ostale su — kako to 14. marta izvještava štab Grupe partizanskih odreda Dalmacije — »male partizanske jedinice« koje se »žilavo drže i nanose neprijatelju udarce«. A u Kninskoj i Vrličkoj krajini »okupator i antikomunističke bande vrše redovno masovne racije i blokiranje čitavih krajeva«. U Vrličkoj krajini partizani su »izgubili kontrolu, a i za sada uticaj«. Partizana tamo krajem februara 1943. nije bilo, pa upravo stoga »između srpskih i hrvatskih masa produbljuju se suprotnosti«.¹⁹

Bilješke

¹ *NOB u Dalmaciji*, 5, 457.

² Isto, 765.

³ Isto, 752.

⁴ M. Vuksanović, n. d.

⁵ *NOB u Dalmaciji*, 5, 767.

⁶ M. Vuksanović, n. d.

⁷ Zb. NOR, XIV/2, 293.

⁸ *NOV u Dalmaciji*, 5, 753.

⁹ Isto, 923.

^{9a} Komandant 1. puka divizije »Re«, pukovnik Angelini, piše daje divizija »Sassari« između Donjeg Lapca i Mazina imala oko 1000 mrtvih i ranjenih. Kaže da su oficiri divizije »Sassari« zahvaljivali njegovoj koloni za pomoć, jer »da je zakasnila za koji sat, bili bismo svi mrtvi«, a i uz pomoć divizija »Sassari« je »pretrpjela žalosnu sudbinu, kakvu su u ono vrijeme doživjele razne druge talijanske posade u Hrvatskoj«. (Giuseppe Angelini, *Fuochi di bivacco in Croazia*, Rim 1946, 264). Momčilo Đujić je Mihailoviću javio da je on osobno zaslužan što su se ostaci divizije »Sassari« izvukli s Mazinske planine.

¹⁰ Isto, 761-763.

¹¹ Isto, 481.

¹² Isto, 464.

¹³ »Srbija«, br. 165, januar 1978.

¹⁴ *NOB u Dalmaciji*, 5, 780.

¹⁵ Isto, 696.

¹⁶ Isto, 518.

¹⁷ Isto, 6, 677.

¹⁸ Isto, 5, 764 i 732

¹⁹ Isto, 273.

»Drugi Jasenovac« na Kosovu

Budući daje Mussolini u februaru 1943. godine zamijenio i komandanta 2. armije i guvernera Dalmacije, Đujić je početkom marta pozvan u Zadar da bi bio predstavljen novom guverneru Francescu Giunti. U luksuznom automobilu marke Spider tamnocrvene boje s oznakom bivše jugoslavenske vojske broj 2401 sa zastavicama i crnom trakom na kojoj je bila izvezena mrtvačka glava i ćirilički natpis »Spasioci otadžbine«, vojvoda Momčilo je stigao u Zadar 8. marta. Agent Javne sigurnosti Sceanantino je u pribilješci za kvestora zapisao »da se u gradu kreće jedna grupa bradatih ljudi, odjevenih u uniforme četničkih vojnika i oficira, naoružanih puškom i pištoljem«. Pratio ih je od Knina do Zadra, i u Zadru, neki talijanski kapetan, čini se Marusich.¹ Partizanski obavještajac iz Zadra, Giacomo Olivari, javio je štabu 4. operativne zone da je Đujić stigao s majorom Dimitrovićem (po svoj prilici bio je to načelnik štaba Dinarske divizije major Marin Stüde) i nekom četničkom špijunskom Radonjić, za koju kaže da je »sestra jednog mladog dentističkog asistenta«. Đujićev tamnocrveni Spider pratilo je tridesetak bersaljera u dva kamiona.² Đujića su primili i guverner Giunta i general Carlo Viale, koji je, kao komandant divizije »Zara«, od štaba u Lici razbijene divizije »Sassari« preuzimao komandu nad četnicima u sjevernoj Dalmaciji, s anketiranog i neanketiranog područja.

Poraz u Lici i povlačenje iz Gračaca temeljito je uzdrmalo talijanske vojne i političke vlasti. Koliko je vojvoda Momčilo bio garancija njihove sigurnosti? To je osnovna tema razgovora u Zadru 8. i 9. marta. Đujić uvijek isto odgovora: više oružja (on upravo provodi veliku mobilizaciju), više opreme i više para. Također je zatražio, što će 15. marta prihvatiti i novi komandant Superslode general Robotti, »da se porodicama pripadnika Dobrovoljačke milicije za borbu protiv komunista koji se bore u Dalmaciji omogući da žive koncentrirane na nekom otoku zadarskog područja«. Obećao je reorganizaciju svojih brigada, dovodenje u red Rokvićevih četnika⁴ i ofenzivu prema Lici, kad svoje tadašnje snage od oko 2000 ljudi barem udvostruči.

Vrativši se iz Zadra, Đujić je svoj operativni štab preselio iz Knina u Pađene, da bi ojačao sjevernu predstražu Knina. U Kninu je ostavio kapetane Ciganovića i Soškića. Javljujući o tome, podžupan Vatavek, »prema glasinama što kolaju u četničkim redovima«, piše da je »svrha Đujićeva razgovora u Zadru sa Namjestnikom Dalmacije bilo njegovo jače povezivanje sa Talijanima«.

Partizanski obavještajac iz Zadra je iz svojih izvora saznao da je Đujiću⁴ zakazan novi sastanak za narednu subotu, 14. marta. »Iz sigurnog vrela sam saznao«, pisao je 12. marta obavještajac Giacomo Olivari, »da će se Đujić sa čitavom svojom bandom vratiti u Zadar od Kistanja ili Obrovca i to mnogo vjerovatnije od strane Kistanja«, pa je predlagao »da bi se sprema-

njem jedne zasjede u velikom stilu moglo jednom zauvijek likvidirati ovu zloglasnu grupu«. ⁵ Zasjeda je i ovoga puta »od dana 14. marta pa čitavu tu sedmicu« uzaludno čekala: tamnocrvena limuzina marke Spider nije naišla.

Umjesto u Zadar, Đujićev pogled je poslije 10. marta usmjeren prema Gračacu, otkud je sa zebnjom očekivao nalet partizanskih snaga. No, sredinom marta je u blisko područje Knina, razorivši vijadukt Bender, prodro samo 1. bataljon 1. ličke brigade. Dok su taj bataljon i dijelovi Ličkog partizanskog odreda rastjerivali četnike Đoke Marića, koji je — što sam piše — 22. marta »uvršten u rang vojvode«, u rajonu Zrmanje, vojvoda Momčilo je jedan četnički trup iz sastava divizije »Bergamo« poslao u neosigurani Gračac. Prepad je izveden 19. marta. U Gračacu je bila samo komanda mjesta i pozadinske ustanove. Napad je istovremeno izveden i na selo Cerovac. Za akciju je vojvoda Momčilo izabrao Bruvanjčanina Stevicu Gutešu, kojemu je neki doušnik javio daje 18. marta u Cerovcu zasjedalo kotarsko partijsko rukovodstvo. Poslije sastanka, u selu su se zadržale Smilja Pokrajac i Borka Korać, obje članice Kotarskog komiteta Partije, predsjednik kotarske organizacije USA-OH-a Milan Pjevač i član skojevskog rukovodstva Nikola Breka. U selu se, u posjetu porodici, zatekao jedan od najstarijih gračačkih komunista, Nikola Krajnović, koji je s popom Đujićem vodio žestoki dijalog u ljeto 1941, u izbjegličkom logoru na anektiranom području Dalmacije. U zoru 19. marta četnici su ih sve pohvatali. Smilja Pokrajac je jedina stigla da posljednji metak ispali u svoju sljepoočnicu. Četnici su užurbano vezali zarobljenike i povelili ih prema Velebitu. Drugi trup je za to vrijeme prodro u Gračac, gdje je u kratkom obračunu poginuo komandant mjesta Glišo Čuk, koji je prije rata bio u bliskim odnosima sa strmičkim parohom.

Vojvoda Momčilo je 20. marta stigao u Krupu, gdje je istog dana osudio na smrt dvadesetak zarobljenih. Strijeljani su na Velebitu, na Vučjaku. Nekoliko zarobljenika, među kojima je bila i Borka Korać, nisu odmah strijeljani; zadržani su u zatvoru iz kojeg su se spasili bijegom uz pomoć suradnika NOP-a prikrivenih u četničkim redovima. ⁸

Dva tjedna poslije strijeljanja Krajnovićeve grupe na Vučjaku, vojvoda Momčilo je naredio da se strijeljaju dvije grupe ranjenih partizana iz 1. ličke NOU brigade. Bili su zarobljeni u borbama u Pađenima i na Trebičniku kod Krupe. Svi ti partizani su prije strijeljanja strahovito mučeni, naročito, nekoliko Hrvata iz bataljona »Matija Gubec«. ⁹

Sa shvaćanjem da je »bolje da ima 1000 sigurnih i pouzdanih četnika nego jednu gomilu od 5000 nepokornih i neposlušnih samovoljaca«, što su mu i Talijani savjetovali, vojvoda Momčilo je pokušavao surovim drilom i neprekidnim kažnjavanjem zavesti disciplinu u svojim jedinicama. Dok su do tada i njegovi i talijanski kažnjenici odvođeni u kninsku tvrđavu, gdje su, do strijeljanja, ispaštali, uoči proljeća 1943. vojvoda je »svoje kažnjenike« — mahom nedužne seljake Kninske krajine — zatvarao i mučio u novootvorenom logoru u Kosovu. Taj logor je narod prozvao »drugim Jasenovcem«. Iz više podataka se vidi da je kroz »drugi Jasenovac« prošlo na hiljade uglavnom nevinih ljudi, često djece i žena, »a na stotine iz njega odvedeno je ravno na stratište u grabama Markovca — Topolja«. ¹⁰ Mnogi od onih koji nisu odmah strijeljani, na različite načine su mučeni. Većinom je mučenje počinjalo kotrljanjem niz strminu kraj crkve Lazarice u takozvanom »popovom buretu«. To je bio izum vojvode Momčila. Veliku bačvu, duplo okovanu čeličnim obručima, vojvodini »gardisti« su sa svih strana nabili dugim čavlima, tako da su šiljci

tih čavala bili iznutra. Kažnjavani su zakivani u tu bačvu, pa u njoj kotrljani niz strminu dugu nekoliko stotina metara. Čavli su ih probadali sa svih strana. Neki bi prilikom takvih kotrljanja iskrvarili i umirali.¹¹

Povremeno je vojvoda Momčilo u nerijetkim »kaznenim ekspedicijama«, izvođenim s najpouzdanijim jedinicama, kažnjavao čitava sela, i zbog toga što je iz njih bilo previše partizana, ali i zbog toga što se nisu odazivala mobilizaciji u četnike. Tako je »na nečuveno zvjerski način« 25. februara kažnjeno ustaničko selo Očestovo u kojem vojvoda nikako nije uspijevaao da se usidri. Đujić je 25. februara »kao glavni i najzloglasniji vojvoda«, vodeći osobno kaznenu ekspediciju, »izabrao i odredio na streljanje 27 ljudi i 17 ženskih«. Uhapšeni su provedeni kroz špalir »gardista«, pri čemu su »od ruke do ruke bacani kao poštanski paketi uz mnoge udarce žila i kundaka, povrh toga još uz bezobrazne psovke žena i devojaka«. Izmrcvarene ljude i žene je »bacio na hrpu« i »gardistima« naredio da ih strijeljaju. Tada se »digao komandant Italijanske kaznene ekspedicije i još neki major Italijanski, da bi se prikazali kao spasioci naroda oni su sprečili da se ne smije niko da strelja nego da se kazne po zaslugi, na što je pop vojvoda morao da pristane«. Uhapšeni su odvedeni u kninsku tvrđavu zvanu »vortica«, otkud se neki nikad nisu vratili.¹²

Đujićeve mobilizacije su bile također svojevrsne kaznene ekspedicije. Poslije povratka iz Like, krajem februara, u komandi Dinarske četničke oblasti je po tko zna koji put sačinjen spisak svih muškaraca od 16 do 52 godine: Đujić je smatrao da su svi »Srbi Dinarskih Alpi« dužni da se uključe u četničke redove. Čim bi specijalni odredi, koji su vršili mobilizaciju, upali u neko selo »počeli su da vrše nemilosrdan teror«, a redovno bi uslijedilo »batinanje i ubijanje svih onih za koje su mislili da su simpatizeri« narodnooslobodilačkog pokreta."

Od sredine marta, kad u Kninsku krajinu prodre 1. lička NOU brigada, najprije s bataljonom »Marko Orešković« i dva bataljona Ličkog NOP odreda, a potom s još tri bataljona, pa sve do sredine aprila, kad se ta brigada povukla u Liku (6. divizija je prikupljala sve svoje snage radi napada na Gospić), teror je donekle splasnuo, jer su se četnici »povukli u žice« s Talijanima. U drugoj polovici aprila i tokom maja mobilizacioni teròr je ponovo proveden na najsuroviji način. U obnovljenom pritisku, obilazeći selo po selo, vojvoda Momčilo je uspio mobilizirati oko 4000 ljudi. »Ovo je ukupan broj svih četnika koji su mobilisani i koji su već od pre mobilisani«, ustvrdio je 1. juna štab Kninskog sektora.¹⁴

Na jednom zboru, u prisustvu komandanta divizije »Zara«, Momčilo Đujić »je rekao kako je on obećao đeneralu da će mobilisati 7.000 četnika« i da će »da uništi ostatak partizana u Lici«.¹⁵

Sela koja bi se opirala mobilizaciji, bila su surovo kažnjavana. Đujić je tako s najvjernijim četama po noći blokirao Tepljuh, Biočić, Miočić i Kanjane i »prisilno odveo 400 muškaraca od 16 do 55 godina u Knin. U Vrbniku je streljao dva mladića, kad su otkazali poslušnost.«¹⁶

Jedan od vojvodinih miljenika, Boško Asanović, u martu 1943. traži — prenosi vojvodino uputstvo — da »banditski narod Vrličke krajine« treba batinama, zatvorom i raznim oblicima danka primoravati da se uključi u četničku organizaciju. Uvod u akciju: »treba pobiti desetke lajavih bespoličara u Vrlici, tako da se opameti ostali narod!«¹¹ Đujić je, »po popisu kojega mu je dao pop Petar Stojisavljević, naređivao masovna ubistva, paljenje i totalnu pljačku

u Maovicama, Kijevu, Kozarcima i Vrlici«. ¹⁸ Vojvoda Dinarski je o tom teroru u Kninskoj i Vrličkoj krajini 3. marta pisao Draži Mihailoviću:

»Sam fakat da je pljačka i nezakonita otimačina vršena bezobzirno kako na četničkim tako i na komunističkim imanjima vrlo je mučno dejstvovao i rdavo odjeknuo u najšire narodne slojeve.« ¹⁹

I u akcijama koje su izvodili zajedno s ustašama, Đujićevi četnici su »zaštitu pojedinih naših sela od partizana« redovno svodili na teror i pljačku. Početkom maja 1943. u jednoj takvoj akciji javljaju ustaške vlasti iz Drniša: »... 30 travnja o. g. jednovremeno je izvršena akcija čišćenja sela oko sela Oklaja (15 m. sjevero-zapadno od Drniša), u ovoj akciji sudjelovao je 1 bataljon bojna cr. košulja iz Drniša, 1 naš ustaški sat i oko 200 četnika, koji su inače stalno u selu Kosovo (20 km. južno od Knina). Svrha ove akcije bila je zaštita pojedinih naših sela od partizana. Izvješten sam, da nije bilo nikakvog posljedka cijele ove akcije. Po završenoj akciji toga dana po podne talijanska bojna i naša satnija vratile su se u polazna mjesta. Četnici koje je predvodio talijanski tenente Barballi²⁰ (stvarno Barbalić) držali su još opkoljeno naše selo Lukar, i pljačkali u istom selu. Opširnijih podataka o ovoj akciji još nema, a kada budem utvrdio još više o ovoj navodnoj pljački uložiti ću protest kod ovdašnjega talijanskog zapovjedništva, tražiti da se uvijek odredi, da pri ovakvim akcijama sudjeluje jedan naš posebni vojni delegat, a pored toga tražiti ću posebno, da se ovaj talijanski tenente Barbari, ukloni kao vrlo štetan po naše probitke, jer nije ovo prvi slučaj, da je na sličan način istupio protiv naših državnih i vojnih interesa.. «²¹

Na četnička, to jest MVAC »divljaštva koja su bez razloga počinili na stanovnicima, pri čemu nisu pravili razlike da li je netko zaslužan, ravnodušan ili nepodoban«, često su se žalili i talijanski oficiri. Jedan od njih, pozivajući se na činjenicu da je stari »fašista i borac«, piše:

»Prilikom ovih akcija, naročito pripadnici dobrovoljačkih antikomunističkih četa, ponašali su se na zaista nedozvoljen i nečasan način, koji ne dolikuje dobrom imenu Italije u čijoj se oni službi nalaze ... Nisu se čak ustručavali da obiju kašice milostinje u crkvama.. «²²

U kažnjavanju, Đujić je odredio tri mogućnosti: smrt, od 5 do 20 batina »tvrdog udarca, ili novčana kazna do 30.000 dinara i više, prema imovnom stanju prestupnika«. ²³ Svoje Strmičane je kažnjavao najrigoroznije. Znao je reći kako je »Strmici najviše dao, i od nje najviše očekujem«. Jedan od prvih Strmičana kojeg je strijeljao bio je komandir ustaničke čete Pajo Kurbalija. Vojno-četnički sud je, navodno utvrdio »zaveru«. Ilija Vržina, Đuro Bačkonja, Nikola Bačkonja, Dušan Bačkonja, Stevan Cerovac, Nikola Cerovac, Gojko Živković (dvojica istog imena), Đuro Novaković, Nine Trivan, Petar Bjelić i Mile Radoš su poslije kotrljanja u »popovom buretu« bačeni u neku krašku jamu. Istovremeno Đujić naređuje da se diljem Kninske krajine objavi:

»Dvadeset i osam četnika ... iz Kosovske brigade kažnjavaju se smrću za begstvo sa Dinare, ali im se poklanja život i kažnjavaju se po mesec dana zatvora uz pola sledovanja i sa po 10 batina.« ²⁴

Vojvoda je povremeno u depešama Mihailoviću suradnju s okupatorskim trupama pravdao potrebom da »sačuva srpska sela«, ali ponekad je priznavao da i sam uništava sela srpskog stanovništva. Tako priznanje: »Peći smo zapalili. Sve gori.« Tada je u jednoj od »kaznenih ekspedicija« naredio da se zapali još nekoliko grahovskih sela — Podjedovnik, Tiškovac, Zasiok i

Resanovce — ali ta sela u izvještaju nije spomenuo; bilo je dosta da u Pećima »sve gori«.

Teror »kaznenih ekspedicija«, zloglasnih »trojki«, ili grupa koje su nalazile načina da se ubace u »komunističku pozadinu«, mučenja u »drugom Jasenovcu«, kotrljanje smrtonosnog »popovog bureta . . . sve to vodi do spiska više od hiljadu imena osvetnički teroriziranih i na različite, uvijek surove, načine ubijanog nevinog stanovništva«. Dešavalo se da vojvoda Đujić kažnjava čitava sela, čak i onda kad je iz tih sela bilo dosta četnika. Tako je bilo sa dalmatinskim selom Kanjani. Ustvrdivši da »pravoslavni narod sela Kanjane nisu pravi Srbi već neka vrsta Hrvata pravoslavne vere«, vojvoda Đujić je 20. aprila naredio :

»Iz originalnog izveštaja Komandira čete Kanjane, stekao sam ubede-
nje, da pravoslavni narod sela Kanjana nisu pravi Srbi već neka vrsta Hrvata
pravoslavne vere. Osim toga vidim iz samog izveštaja da su odkazali kao čet-
nici poslušnost i nisu izvršili naređenja koja im je izdao Komandant Kosov-
ske Brigade kojoj oni pripadaju. Na osnovu svega toga pod mojim predsed-
ništvom Komanda Dinarske četničke oblasti, donela je danas sledeću odluku
koja odmah stupa na snagu, i to:

1) Borci-četnici sela Kanjana isključuju se iz Dinarske vojno-četničke
organizacije;

2) Sav narod pravoslavne veroispovesti sela Kanjana, opštine Drniš,
sreza Kninskoga isključuje se iz opšte zajednice iz sastava Srpskog naroda;

3) Vojvodstvo Srpskog naroda ovih krajeva i vojska Dinarske četničke
Oblasti i sve vojne i civilne vlasti Srpskog naroda nemaju više nikakvih obave-
za prema selu Kanjanima, koje se prepušta na milost i nemilost naših nepri-
jatelja;

4) Iste mere preduzeće se prema svima onima selima ili pojedincima
koji odkažu poslušnost četničkim vlastima, koji se bore za slobodu i opstanak
našega naroda u našim krajevima;

5) Prednju odluku saopštiti borcima Kosovske brigade, a istovremeno
istu odluku dostaviti komandiru čete sela Kanjane i seoskom starešini istoga
sela, koji su dužni da na seoskom zboru o ovoj odluci obaveste narod.

Istovremeno obavestiti i Italijanske i Hrvatske vlasti da selo Kanjane
ne pripada pod zaštitu Dinarske četničke Oblasti, niti se smatraju Srbima, te
prema pomenutom selu neka preduzmu mere kakove god žele. Nenaoružanim
borcima sela Kanjana ostaviti njihovo oružje za uspomenu da su nekada bili
četnici, te su prestali da budu onda kada su odkazali poslušnost da se bore za-
jednički udruženim snagama, rame uz rame protiv zajedničkog neprijatelja, a
naši borci i dalje kreću napred.

Prednju naredbu Komandiri četa i seoske starešine područne mi briga-
de saopštice na zboru celokupnom narodu odmah po prijemu.«²⁵

Istog dana kad je potpisano ovo naređenje, po Đujićevom zahtjevu Ta-
lijani su zapalili Očestovo, jer su iz tog sela — javlja general Spigo uveče 20.
aprila — napadnute »naše jedinice i formacije MVAC prilikom čišćenja u zo-
ni Očestovo«.²⁶ Tri tjedna kasnije zapaljeno je selo Oton. I u masovnom i u
pojedinačnom kažnjavanju, vojvoda Momčilo je imao uzor u »ministru voj-
nom« Draži Mihailoviću, koji je više puta tražio od potčinjenih »da zavedu
najveći red i disciplinu, primenjujući mere i kazne«. Insistirao je: »Kažnjavaj-
te nemilosrdno!«²⁷

Đujićevo surovo kažnjavanje nedužnog naroda dalo je priliku vojvodi Rokviću da se u više navrata žali Talijanima. Optuživao je svog rivala zbog hapšenja i kažnjavanja nevinih. Naprosto, pisao je 20. marta, »ne možemo da radimo« zbog Đujićevog javašluka: »Zbog toga nismo postigli nikakav uspeh u borbi protiv komunista.«²⁸ U tim pritužbama, Rokvić i njegovi istomišljenici nisu popuštali — kako to izvještava veliki župan Knina — ustvrditi kako je Đujić »prisvojio više od milijun lira za svoje posebničke svrhe, a koje je od Talijana dobio za organizaciju.«²⁹

Bilješke

¹ *NOB u Dalmaciji*, 5, 526.

² Isto, 270.

³ Isto, 557.

⁴ Podžupan Ante Vatavuk 13. marta piše da su se »bosanski četnici bez obavještenja Talijana udaljili iz Knina i okoline, te pošli prema Bos. Grahovu i smjestili su se u selu Pečenice, koje od Bos. Grahova nije udaljeno više od 2 km. Svega ih je pošlo oko 400: 36 Drvarčana, 30 Petrovčana i 300 Grahovljana. Od poznatih četničkih voda s njima su pošli Mane Rokvić, Brane Bogunović i Marko Čučuz. . . Oni kane da se vrate u svoja mjesta i da suraduju sa njemačkom vojskom, a i sa hrvatskom.«

⁵ *NOB u Dalmaciji*, 5, 270.

⁶ Isto.

⁷ Đoko Marić, n. d. 115.

⁸ Đorđe Čubrilo, *Napad četnika na KK KPH za Gračac u Cerovcu i pozadinske ustanove u Bruvnu, Kotar Gračac u NOR 1941—1945*, 845. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Federalne Države Hrvatske, Zh. 15470, za ovaj je zločin optužila Momčila Đujića. U spomenutoj odluci — Zh. broj 15470 — Đujić je optužen i za ubojstvo Dušana Tojagića, seljaka iz Bruvna, Miće Kontića i Đure Munižabe iz Gračaca, Perice i Mile Đekić iz Vrača, Boje, Soje Gaćeše i Miće Končara iz Vrača, Dušana Kontića, te Steve i Dane Munižabe iz Potkornje, Milke Gaćeše iz Gračaca, Jove Gaćeše iz Gračaca. . .

⁹ Jovo Popović, *Prva lička proleterska brigada*, Beograd 1988, 260.

¹⁰ *NOB u Dalmaciji*, 6, 116. U Saopćenju br. 72. Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih slugu 21. maja 1946. se kaže da su talijanske vojne vlasti Đujiću »predavale zarobljene ili pohapšene . . . znajući da ih šalju na sigurnu likvidaciju. Đujićev tzv. >preki vojno-četnički sud<, osnovan u Kosovu kod Knina, nije bio sud, već prava gestapovska jazbina u kojoj je mučeno i pobijeno 1000 rodoljuba na koje se samo sumnjalo da u duši osuđuju dražinovsku izdaju i plaćenu službu neprijatelju.«

¹¹ »Popovo bure« iz »drugog Jasenovca« poslije rata je onovremeni načelnik Vojnog muzeja na Kalemegdanu pukovnik Dušan Plenča prevezao s Kosova u Muzej, gdje je i sada pohranjeno.

¹² *NOB u Dalmaciji*, 5, 227. Đujić je i ranije, u nekoliko navrata, terorizirao narod u Očestovu. Luka Tanjga navodi podatak o jednom prepadu s jeseni 1942. godine, kad su Mirko Stevana Knežević, Simo Ilije Knežević, Rade Radin Tanjga, Milan Miloša Tanjga i Jovan Savin Tanjga odvedeni u Strmicu, u Đujićev zatvor, gdje su bili surovo mučeni. »Za četiri ratne godine neprijatelj je izvršio 52 racije u Očestovu . . . Svaka racija je imala svoju posebnu karakteristiku po zločinima i posljedicama. Među 52. racije nismo računali svakidašnje upade, sitne pojedinačne pljačke, pojedinačna maltretiranja i prebijanja ljudi u selu.« (Luka Tanjga, n. d. 634-635)

¹³ *NOB u Dalmaciji*, 5, 92.

¹⁴ Isto, 6, 196.

¹⁵ Isto, 155.

¹⁶ Isto.

¹⁷ AVII, 262, 49-1/1.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto, 49-1/6.

²⁰ Pietro Barballi po odluci Zemaljske komisije o utvrđivanju zločina okupatora i njegovih pomagača (Zh. broj 872—884—1392/11 — 13030) optužen za »ubistva i pokolje — sistematski teror, mučenje građanskih lica; namjerno pustošenje, rušenje imovine, pljačku, ubijanje ratnih zarobljenika«.

²¹ AVII, 262, 49-1/14-15

²² *NOB u Dalmaciji*, 6, 619. U spisku zločina Momčila Đujića, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, navodi se Đujićev izvještaj o akcijama u jugozapadnoj Bosni: »Peći smo zapalili. Sve gori.« U tom selu četnici su, po Đujićevom naređenju i u njegovoj prisutnosti, zapalili 73 kuće. A »još izrazitiji zločin nad srpskim narodom počinili su lažni »zaštitnici srpstva«, kad su u aprilu 1943. prilikom akcije u pravcu Livna spalili selo Sajkoviće ... O tom zločinu Đujićev načelnik štaba kapetan P. J. Ilić izveštava komandanta italijanske divizije Zara. U istom izveštaju napominje da su zarobili i na mestu streljali 17 partizana.« (Saopštenja br. 66—93, 683-684)

²³ AVII, H-B-231/1

²⁴ Isto, 422.

²⁵ *NOB u Dalmaciji*, 6, 747-748.

²⁶ Isto, 424.

²⁷ Isto, 467.

²⁸ Zb. NOR, XIV/2, 597.

²⁹ *NOB u Dalmaciji*, 6, 781.

Posljednje borbe pod talijanskom komandom

Poslije 20. aprila, kada je 1. lička NOU brigada pomjerena prema Gospiću, a glavnina 1. bosanskog NOU korpusa se prikupljala u rajonu Drvar-Ključ radi pokreta prema rijeci Bosni, na Tromeđi su ostala samo dva partizanska odreda (lički i sjevernodalmatinski) Kninskog sektora, a u jugozapadnoj Bosni 10. krajiška brigada. Tromeđom je ponovo ovladao vojvoda Momčilo Đujić, mada je svakodnevno napadan na nepovezanim položajima između Grahova i ceste Gračac—Obrovac. Njegova razgranata obavještajna služba¹ je pravovremeno uočila pokrete krajiških partizanskih brigada prema centralnoj Bosni i ličkih brigada prema zapadnoj Lici. Krajem aprila je prikupio glavninu pokretnih jedinica Dinarske divizije i naredio pokret »na repu komunističkih brigada« prema Glamoču i Mrkonjić Gradu, kako bi konačno spojio Dinarsku diviziju s jedinicama Uroša Drenovića i eventualno s Vraneševićem i Radom Radićem. Peti ustaški stajaći djelatni zdrug je iz Livna javio da je »oko 8.000 četnika iz Knina, pod vodstvom popa Đujića, krenulo u pravcu Glamoča« i da je ta »skupina četnika« u pokretu »na Vještića Gori i selima Sajković, Gubinu i Provu imala sukob sa tamo se nalazećim partizanskim snagama iz Dalmacije.«² Do 1. maja vojvode Đujić i Bogunović su prešli sa svojim kolonama dugi put preko Livanjskog polja i Šatora i izbili na istočne padine Staretine. Vojvode su se s gardistima Dinarske divizije zaustavile u selu Vaganj, kraj ceste Rora—Glamoč. Odatle je vojvoda Momčilo upravljao borbama protiv 2. krajiške brigade koja je osiguravala pokret štapske kolone 1. bosanskog korpusa. U nekoliko dana četnici su ovladali selima Peulje, Grkovci, Crni Lug, Jaruga i Nuglašica i većim dijelom Livanjskog polja. Po crnoluškim i sajkovićevskim selima uhvatili su nekoliko partizana oboljenih od tifusa. Bogdan Šarmaz Bodančić iz Peulja tada je ušao u Đujićev spisak predloženih za Medalju Miloša Obilića, kao najzaslužniji za hvatanje i mučenje Marka i Mirka Đukića, Nike i Đurđa Gašića, Gojka Trivunovića, Marka Ivetića, Davida i Stevana Trivunovića i Slavka Šegrta. Oni su kod Bastasa na Staretini strijeljani po vojvodinom naređenju. Đujić generala Giangreca obavještava da su 27. aprila »posle oštre borbe u Kazancima« prodrli u malo selo Bajkovicu, koju su »zapalili kao represaliju za pruženi otpor«.³

Na padinama Šatora, Staretine i Lunjevače, oko Rora, Vagnja i Stekerovaca, vođene su vrlo naporene borbe, često s neposrednim sudarima prsa u prsa. Vojvoda Momčilo je bio zadovoljan svojim jedinicama, ali mu je probleme stvarao Uroš Drenović: što je Dinarska divizija prodirala dublje u Bosnu, Drenović je pred 9. krajiškom brigadom i dva krajiška partizanska odreda odmicao sve dalje prema Manjači.

Vojvode su 2. maja procijenile da 2. krajiška brigada manevrira u nastojanju da izbjegne sudare. Bilo je očito da joj se žuri. Zbog toga je Momčilo Đujić naredio da se pojača pritisak i presiječe pravac kretanja krajiških parti-

zana prema centralnoj Bosni. Na kolonu partizanske brigade, koja je nosila oko 100 ranjenika i tifusara, vojvoda je organizirao napad sa čela i južnog boka. Bogunović je vodio čelni napad. Njegov raspored je probijen u noći između 2. i 3. maja. Tada je i vojvoda Momčilo s gardom i brigadom Novaka Mijovića krenuo u napad. Četnike koji su odstupali, pucnjima iz automata vratio je na položaje. Domišljato je izveo bočni obuhvat i partizane napao tamo gdje su najosjetljiviji — na bolnicu. Do večeri 3. maja sve jedinice vojvode Momčila su prešle u gonjenje poljuljanih redova 2. krajiške brigade. Da su Đujićevi četnici bili odlučniji, mogli su mnogo više učiniti, no njihovi napadi su bili malaksali, pa ako partizanska brigada i jeste odbačena natrag, prema Bosanskom Grahovu, nisu joj nanosili veći gubici — samo jedna partizanka je poginula, a desetak boraca je ranjeno. Zapadno od Rora, potiskujući partizane padinama Šatora prema Resanovicima, gardisti vojvode Momčila — njegova pratnja — kod Crnog vrha naletjeli su na nekoliko partizana koji su nosili teško ranjenog komandanta bataljona Simu Mrđu. Tek što se zametnula borba, stigao je i vojvoda Momčilo. Naredio je gardistima da petoricu partizana uhvate žive. Mrđini pratioci su htjeli pružiti odsudni otpor, ali im je bolesni komandant naredio da trče po pomoć. Četnici su pojačali pritisak. Dvojica su već bili na par metara do Mrđe. Za njima je išao vojvoda Momčilo. Mrda je tada aktivirao ručnu bombu. Poginuo je i on i dva četnika, a vojvodu Momčila je u nadlakticu lijeve ruke lakše ranila krhotina bombe.⁴

Komandant 1. bosanskog korpusa NOVJ Košta Nad je 3. maja, u toku ponovljenih napada Dinarske divizije na 2. krajišku brigadu, naredio štabu 4. NOU divizije da »hitno« pošalje 10. krajišku brigadu »da odmah stupi u dejstvo i sa svojim snagama napadne četničke bande s leđa preko Staretine«.⁵ Nad je čini se bez punog uvida u cjelovitu situaciju i premoć Đujićevih snaga, koje su odbacile 460 boraca 2. krajiške brigade s bolnicom, smatrao da se partizanima »pružila prilika da uništimo Đujićeve bande«.⁶ Krajiška 10. »brkanta« brigada je vrlo brzo prodrla preko Staretine. Jedinice vojvode Đujića, orijentirane prema Resanovicima, Drvaru i Trubaru, kamo se povlačila 2. krajiška brigada, napadnute su s leđa, tako da su se, izazivajući srdžbu vojvode Đujića, bez reda povukle prema Grahovu, pa u Kninsku krajinu.

Načelnik Đujićevog štaba je 8. maja, kad su brigade Dinarske divizije ponovo u Kosovu i Kninskom polju, obavijestio generala Giangreca, »po povesti komandanta Dinarsko-četničke divizije« vojvode Momčila, da su četničke jedinice, vrativši se iz Bosne, spremne uzeti »učesća, uvek i u buduće kao i u prošlosti sa korektnošću u zajedničkoj borbi sa zajedničkim neprijateljem partizanskim komunistima, sa puno zahvalnosti prema talijanskoj vojsci koja daje punu pomoć i podršku u ovoj borbi«.⁷

Američki ured za strategijske službe je tih dana od svojih obavještajaca informiran da su »jugoslovenski četnici« — »opremljeni od strane Italijana«, ali i s »nešto ratnog materijala koje su im dali Britanci« — »danas jači nego ikad ranije«, da su upravo u zapadnoj Bosni »dali još jedan doprinos neprijateljskom ratnom naporu«, a »da ironija bude veća, njih danas pomaže jugoslovenska vlada u izgnanstvu više nego ikad pre«. U istom izvještaju se kaže da su »Italijani, uz pomoć svojih srpskih marioneta, podelili njihovu četničku organizaciju na tri operativne »armije« od kojih »prvu vodi Đujić«.⁸

Vojvoda Đujić se iz Bosanskog Grahova u Knin vratio 10. maja. Odmah je naredio da se »sva Tromeda očisti od komunista«. Otpor Ličkog i Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda je bio uporan, ali nedovoljan, tako

da će štab 1. hrvatskog korpusa NOV 24. maja pisati da na »južnom sektoru koncentrisane četničke bande nisu mogle biti zadržane od naših tamošnjih snaga«. ⁹ Tada je odlučeno da se u sastav Kninskog sektora uključi i 2. lička NOU brigada. Njena dva bataljona su stigla u Kninsku krajinu 26. maja, a dva 11. juna.

Do posljednjeg tjedna u maju, Đujić je i na pravcu Kosovo — Vrlika, i na pravcu Knin — Zrmanja imao inicijativu. No, od 26. maja na sjevernom sektoru jedinice Dinarske divizije su svakodnevno gonjene, tako da, i pored povremenih povratnih udara, postupno gube zрманjsku zonu.

Borbena aktivnost 2. ličke brigade i ostalih jedinica Kninskog sektora usljeđuje poslije sedmodnevne ofenzive talijansko-četničkih snaga prema Otriću. Uz četnike, bilo je angažirano oko 1000 Talijana. ¹⁰ Štab Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda, kojim su komandirali Šime Ivas i Ilija Radaković, 1. juna je pisao Okružnom komitetu KPH Zadar »da su četničke bande« do 19. maja »prikupile i iz poslednjeg kuta svoje snage i izvršile ofanzivu sa oko 2.500 bandita sa nekoliko italijanskih oficira«, da bi 23. maja »prodornim manevrom u tri kolone, sa tri pravca uspeli se probiti kroz šumu u Otrić«. ¹¹ Prema talijanskim podacima, do 23. maja četnike je podržavala samo talijanska artiljerija, a od 23. maja u borbama je i pješadija »sektora Zadar« potpomognuta avijacijom koja je izvršila »bombardiranje i obasipanje malim bombama u zoni sjeveroistočno od D. Tiškovca, Velike Popine i Kaluderskog Gaja.« ¹¹

Cim su u zonu Zrmanje prodrli dva bataljona 2. ličke NOU brigade, Đujić je tri svoje kolone »svio prema Kninu«, ali tu se ne zadržavaju. Odmah je uslijedila akcija preko Jelinog polja i Pečenaca prema Grahovu. Komandant i komesar Kninskog sektora Mićun Šakić i Pepa Babić 1. juna ocjenjuju da su »četničke bande postale mnogo aktivnije očito stoga što su Đujić i ostale vođe rešene da na ovaj način stalnog pokreta bar donekle stvore od ove bande koja vojnički stoji vrlo slabo, neku bar na oko organizovanu vojsku«. ¹³ Četnici su izbili do Grahova, a onda se ponovo 3. juna vratili u svoje kninske baze. Kao i krajem aprila, na Dinari su napali Dinarsku partizansku četu i »punkt« na Vještica gori. Đujić je Talijane uvjeravao da je »pobio više od 80 partizana, a dvojicu ranjenih četnici su zarobili«. ¹⁴ Ustašama je Đujić izjavio da on nije imao nikakvih gubitaka, »dok su partizani imali gubitke 9 mrtvih i zarobljene: dvije partizanke, Marija Kovačić iz Koljana i Smilja Cikara iz Sinja.« ¹⁵

Od 5. juna do kraja jula divizija »Zara«, koja je u ono vrijeme u svom sastavu imala i jedinice MVAC »Dinara« i »Velebit«, to jest korpuse Đujićeve Dinarske divizije, kao i malobrojni ustaško-domobranski garnizoni između Vrlike, Knina, Obrovca i Grahova, neprestano su tučeni od oko dvije hiljade partizana Kninskog sektora. Komanda 18. armijskog korpusa je uvjeravala komandu 2. armije da se prikupilo »ne manje od 5.000 (pet tisuća) ljudi«, koji su »obilno snabdjeveni municijom, naoružanjem i američkom opremom«. Tada borci Kninskog sektora nisu imali baš ništa iz savezničkih magazina. Talijani su, kao i Đujić, strahovali »da će partizanske snage, čim postignu jačinu od najmanje 10.000 ljudi, pokušati napad na Knin« ¹⁶, kojeg je štitilo oko 1500 Talijana, isto toliko ustaša i domobrana i 3500 četnika. U junsko-julskim borbama četnici su rjeđe prihvaćali borbu sami, a češće združeni s Talijanima i ustašama. To je vrlo težak period vojvode Momčila, tako da se jedno vrijeme sa svojim gardistima morao skloniti u Đevrske kod Kistanja. ¹⁷

U proljeće 1943. godine vojvoda Đujić je izgubio i bitku za Birčaninovo naslijede. Mihailovićeve depeša o imenovanju novog komandanta »zapadnih krajeva« Đujića je duboko pogodila, ali kako mu je i dalje prepuštena komanda Dinarske divizijske oblasti, mada bez bosanskokrajiških kotareva, pomirio se s Dražinim rješenjem. Nasljednik Birčaninov, dr Mladen Žujović, predstavljen kao potpukovnik Milan Aćimović, doputovao je iz Dražine Vrhovne komande u Split 10. maja 1943. Bio je po školovanju oficir, ali je — nezadovoljan — vojsku napustio, diplomirao pravo i radio kao odvjetnik. Iako republikanac bio je vrlo blizak Dimitriju Ljotiću, kojeg je svesrdno zastupao u Mihailovićevom Izvrsnom odboru Centralnog nacionalnog komiteta. Od rezervnog poručnika, 1943. godine je postao potpukovnik. U Splitu je stanovao kod veletrgovca Ive Čičin-Šaina. Vođenje vojske dr Žujović je, kao i Birčanin, prepustio Đujiću, a sam je u Splitu s Čičin-Sainom, Nikom Bartulovićem, Silvijem Alfirevićem, Đurom Vilovićem, dr Jakšom Račićem, Nenadom Grizongom i protom Urukalom krojio političku kartu Jugoslavije, sastavljao proglose i pregovarao s Jomom Jančikovićem, Mačekovim predstavnikom.¹⁸ Nedeljko Plečaš, kao i Žujović sklon Ljotiću, priskočno vezan uz Žujovića, zamjerio mu je što je »potrošio mnogo vremena u političkim razgovorima u Splitu, dok je situacija na terenu zahtevala hitnu akciju«.¹⁹

Začudo, tri tjedna koja je proveo u Splitu, dr Žujoviću nisu bila dostatna da bi se sastao s Đujićem. Nije ga ni upoznao sa svojim planom o formiranju splitskog Nacionalnog komiteta.

Možda je Žujović u prvi mah izbjegavao Đujića stoga što je — kako će on to reći Mihailoviću — »četništvo predstavljalo ruglo«, tako da je stekao dojam da su u Splitu »četnike mrzili svi«. Kad Žujović piše »o bezbroju grešaka pa i krivica« nabrajajući »potpun naslon i potčinjenost Talijana, nerad, trošak bez kontrole, razuzdanost potčinjenih organa, jednom reći vašar«, nema sumnje da je mislio i na vojvodu Momčila, mada je kritika više upućena na »vojni štab u Splitu« koji je »pravdao svoje postojanje tobožnjom vezom sa Italijanima a ona se praktično svodila na lak, bezbrižan i provokatorski život oficira (Ivaniševića, Kostića, Šoškića i dr.) koji su živeli raskošno, putovali slobodno, ne radeći apsolutno ništa«. Žujović je stekao dojam da je Đujić sklon lažima; izvještaji Đujićevi, piše Žujović Mihailoviću, slani u minulom periodu Vrhovnoj komandi, »bili su ako ne čista izmišljotina a ono potpuna preteranost«. Bio je krajnje nezadovoljan učinjenim. Kaže da su »Italijani tolerirali srpsku pa čak i velikosrpsku politiku«. Za Đujićeve pouzdanike u Splitu — dr Silvija Alfirevića i Đuru Vilovića — kaže: »uflekani ljudi koji su se naslanjali na lukavog protu (Urukala) i ponekog pijanog četnika.«²⁰

Dvadeset dana poslije dr Žujovića, u Split je iz Vrhovne komande stigao generalštabni major Dušan Mirić, koji je umjesto Ivaniševića postavljen za načelnika štaba komande zapadne Bosne, Like i Dalmacije.

Neočekivano, 31. maja, prije nego što je stigao i vidjeti vojvodu Momčila, dr Žujović je pod pratnjom karabinijera odveden u Sušak, a potom je interniran u Opatiju. Osim njega, Talijani su u Opatiju konfinirali i svog najvjernijeg suradnika, Dobroslava Jevđevića, te kapetana Radovana Ivaniševića vojvodu Dinarskog i načelnika Đujićevog štaba majora Marina Studea. Đujić će kasnije uvjeravati dr Žujovića daje konfiniran u Opatiju (on kaže: »zapali ste u neugodnu situaciju«) »usled nekih petljanija koje su vodili izvesni ljudi u Splitu«. Očito je da vojvoda Momčilo zna o uzrocima konfiniranja mnogo više, ali to dr Žujoviću nije objašnjavao, samo naglašava svoje zasluge za oslo-

bođenje pretpostavljenog. Ožalošćen, kaže, vojvoda Momčilo je »odmah otišao kod Italijanskih vlasti i intervenisao«, nastoje »kod mene u Dinaru došao na Sušaka gospodin pukovnik Grinjoli, inače osvedočeni prijatelj Srpskog naroda«.²¹

Dr Žujović i oštali konfinirani u Opatiji pušteni su desetak dana poslije hapšenja. Mladen Žujović je u jednoj depeši 20. jula uvjeravao Dražu Mihailovića kako je »slučaj u vezi moga hapšenja rešavao Musolini«, našto su mu svi Talijani ukazivali najveću pažnju.²² Đujiću je javljeno da bi se Žujović najradije vratio u Srbiju. Đujić ga je 22. juna molio da od te nakane odustane i dođe u Knin, »da me pomognete u teškoj borbi protiv komunizma u Dinarskoj oblasti«, pa — ako pristaje — bilo je dovoljno da zamoli »našeg zajedničkog prijatelja pukovnika Grinjola« da ga avionom doveze u Zadar, »a iz Zadra — pošto me obavestite — poslaću Vam naš auto koji će Vas prebaciti k nama na Dinaru«. U tom pismu Žujoviću vojvoda Momčilo je nedvosmisleno objasnio svoje odnose prema Talijanima:

»Sarađujući iskreno i prijateljski sa Italijanima molio sam da mi omoguće da dobijem bilo iz Crne Gore bilo iz internacije jednu grupu oficira ... Naši odnosi sa Italijanima teku i dalje normalno u najboljoj prijateljskoj atmosferi, i mi smo uvjereni da će tako ostati i do kraja i da će konačno biti krunisani trajnim prijateljstvom .. «²³

Dr Mladen Žujović i major Mirić su u Đujićev štab stigli krajem juna. Jedinice partizanskog kninskog sektora su tada nadmoćne. Četnici su uglavnom s Talijanima »u žici«. Đujić će, pravdajući svoju nemoć, uvjeriti Žujovića da se »prema dinarskoj oblasti i u Lici nalaze tri korpusa« NOVJ, svaki sa »tri do četiri divizije«. Mihailoviću će biti javljeno da je Dinarsku četničku oblast pritijesnila »ozbiljna opasnost«. Prvi put je netko iz Dinarske divizije priznao »poštovanom i dragom Čiči« Mihailoviću: »Da smo mi bolji naša bi situacija bila bolja ali ne valjamo!« To Žujovićevo uvjerenje o Dinarskoj diviziji, »u kojoj nema nikakvih tačnih spiskova starešina i vojnika«, odnosno u kojoj »ni u kom slučaju nema više od 3.000 boraca«, iako »na spisku ima nešto više od 5.000 jer se izbeglice vode na vojničkoj hrani«, potvrđuje nekoliko podataka:

»Vojska je u glavnom sedela u žicama i samo povremeno odlazila u tz. akciju čišćenja terena. Krvavi experimenti ponavljali su se dosta često ali niko nije iskorišćavao bolna iskustva svake od tih akcija. Posle svakog čišćenja trupe su vraćane u žice a partizani se vraćali na stara mesta. I kaogod što su Italijani pogrešno radili, držali se žice a teritoriju napuštali partizanima, tako su radili i naši s tom samo razlikom što su povremeno izlazili iz žica i vodili borbe sa partizanima u kojima je akcijama često puta učestvovala i talijanska vojska. Kako je svaka od tih akcija bila praćena pljačkom pa i zločinima to je svet i iz tog razloga smatrao četnike običnim zločincima i tuđinskim plaćenicima.«²⁴

Dok je, po Žujoviću, »vojska uglavnom sedela u žicama«, Đujić je i dalje neuvjerljivo uvjeravao i udaljenu vrhovnu komandu i bosanske četničke komandante kako njegove »junačke« jedinice vode »borbe skoro svakodnevn«. Tako je u julu pisao Drenoviću, najavljujući »ofenzivu prema Lici«.²⁵ Umjesto najavljene ofenzive »prema Lici«, Žujović i Đujić su 20. jula prikupili oba korpusa (Lički i Dalmatinski) Dinarske divizije, da bi — spajajući se s bosanskim korpusom »Gavrilo Princip« — izvršili još jedan prodor prema Drenoviću na **Manjači**. Ambicije su vrlo velike. U tri brigade 502. korpusa, i

dvije brigade 501. korpusa bilo je nešto više od hiljadu četnika. Istovremeno je odred Đoke Marića dobio zadatak da napadne partizane u Otriću.²⁶ Đujićev zamjenik, kapetan Svetozar Ciganović, dobio je zadatak da prikupi »podatke o onim borcima, koji se ne budu odazvali pozivu, radi postupka«.²⁷

Žujović je 6. augusta obavijestio Mihailovića da je na pohod krenuo s Đujićeva dva korpusa »u pravcu Grahova i posle istočno na Glamoč u cilju čišćenja terena koji drži slaba partizanska deseta brigada . . . Pored sveg zalaganja vojvode Đujića i mog ličnog zalaganja i izlaganja nismo uradili Bogzna šta. Trupe su pokazale veliku marševsku sposobnost po najgorem terenu i vrlo veliku otpornost fizičkog karaktera ali u borbenom pogledu ne valjaju. Nisu ni za kakvu ofanzivnu akciju a ni u defanzivi nisu Bogzna šta. Podložni su panici i svaki želi da izvuče glavu . . . Trupe su skroz neobučene a starešinski kadar loš.«²⁸

Dinarska divizija se u Bosni zadržala tjedan dana. Plećaš piše : »Jedinice Dinarske divizije krstarile su po zapadnoj Bosni i tražile neprijatelja, ali nigdje nisu naišle na ozbiljniji otpor«.²⁹ Iscrpljene četničke kolone u kojima je bilo između 1200 i 1500 naoružanih ljudi, vraćale su se u Dalmaciju krajem jula. Kad je krenuo iz Peulja prema visovima Dinare, Đujić je u Kosovo poslao dvojicu kurira, da bi obavijestio o dolasku glavnine svoje Divizije. Te kurire je 28. jula uhvatila patrola 2. ličke brigade. Tako je u partizanskom štabu otkriven Đujićev plan kretanja. Uvečer 28. jula iz zaselaka Podinarja u rajon sela Glavaš, na dinarski put od Uništa, upućena su dva partizanska bataljona: jedan zatvara put od Uništa preko Milaševe Drage za Vrliku, a drugi zauzima položaj Glavaš — k. 671, gdje će doći do borbe pred podne 29. jula.

Potpukovnik Žujović, komandant zapadne Bosne, Like i Dalmacije, generalštabni major Dušan Mirić, i vojvoda Đujić su Dinaru prelazili bez ikakvog osiguranja. Žujović i Đujić su se svo vrijeme prepirali. Žujović je žučno prigovarao vojvodi — što će 6. augusta, napisati »poštovanom i dragom Čiči« Mihailoviću — da su sve akcije njegovih četnika »propraćene pljačkom pa i zločinima«, pa nije čudno što »je svet iz tog razloga smatrao četnike običnim zločincima i tuđinskim plaćenicima«.³⁰ Tako je bilo i u akciji u Krajini. »Zamorili vojsku sopstveni zločini« — prigovarao je Žujović. I Plećaš piše o tom zaboru. Kaže da su »zamoreni četnici u neredu silazili niz Dinaru, da što pre dođu svojim kućama« i da je tad kod Uništa, »na južnim padinama Dinare, manja partizanska jedinica sačekala ovu gomilu iz zasede i otvorila vatru. Nastala je panika i begstvo . . . Veći deo se sručio niz Dinaru ostavljajući mrtve i ranjene. Među njima je bio i major Mirić«. Toga Mirića, iskusnog oficira, koji je umio ugoditi Đujićevom samoljublju i Žujovićevoj nestrpljivosti satkanom od arogancije, Plećaš opisuje kao »krupnog Ličana, čoveka zdrave pameti i lične hrabrosti«. Po Plećašu, »za majora Mirića se ne zna da li je odmah poginuo ili su ga ranjenog uhvatili komunisti«.³¹

Borba je na Dinari između Uništa i Glavaša pokazala, što Plećaš nije uočio, da se vojvoda Đujić umije snaći i u iznenađenju. Major Mirić je pored njega pao s konja, smrtno pogođen, a Žujović je s dvojicom pratilaca udario u galop, izmičući od zone najžešćeg okršaja. Vojvoda Đujić je prisebno zaustavio sve one koji nisu za Žujovićem pobjegli, tako da je njegova duboka kolona duž puta Uništa—Glavaša prešla u razvijanje, a odmah potom, na vojvodin kliktaj i znak trube, prelazi u napad na položaje 4. bataljona 2. ličke brigade. Bio je to onaj bataljon, koji se u noći 14. i 15. januara 1943. probio u centar Gračaca, gdje je imao strašne gubitke. Lički partizani na padinama Dinare —

njih manje od 200 — raspoređeni na povoljnim položajima, uspješno odolijevaju. Vojvodi Đujiću su javili da je na lijevo krilo, od Milaševe Drage, napao 1. udarni bataljon Ličkog partizanskog odreda. Odjednom se više od hiljadu četnika našlo u unakrsnoj vatri dvaju partizanskih bataljona. Netko je uspaničeno javio vojvodi lažnu vijest: daje napadnut i desni bok četničkog rasporeda. Dok je uznemireni vojvoda premišljao, četnici se počinju povlačiti. Partizani prelaze u energičan napad. Vojvoda s grupom svojih gardista posljednji odstupa. Kako je bio sjahao, ostao je bez konja, kojega će kasnije jahati komandant partizanskog bataljona Mićo Obradović. Od ordonansa majora Mirića, Mirka Martića, vojvoda je, napuštajući položaj, zatražio da spasi Mirićevu šifru i arhivu, ali to se više nije moglo. Partizani su uhvatili Martića kad je skidao torbicu s mrtvog majora. Vojvoda Đujić je za tren zastao i pustio kratak rafal prema partizanima, no to nikog nije zaustavilo. Nije bilo druge, moralo se u bijeg, jer je partizanski napad sa dvije strane prerastao u energično gonjenje uspaničenih četnika, koji ostavljaju krvav trag na stazama preko Velikog kurozeba (k. 1572), Klanca (k. 1605), Pločice (tt. 1764) i Jonskog vrha (tt. 1790) otkud neki odmiču prema Brezovici, za Đujićem, a neki prema Vrbici, za Žujovićem, koji će odatle, preko Sinja, produžiti u Split, u štab generala Umberta Spiga.³² Uveče su komandanti jedinice Dinarske divizije utvrdili da u njihovim redovima nedostaje 69 četnika; 23 su zarobljena, a 46 ih je poginulo.

Vojvoda je teško prebolijevao poraz na Dinari.³³ Odavno više nije bio gospodar Dinare i Podinarja, svikao je na poraze i bježanja, ali da Žujović vidi kako je vojvoda naivno sa čitavom divizijom umarširao u zasjedu i kako je bježao ostavivši nerasedlanog konja, to ga je dovodilo u očaj. Zadržao se u Kninu, kod porodice, samo jedan dan, a onda je 1. augusta obišao jedinice Kosovske brigade. Bio je obaviješten da glavnina snaga Kninskog sektora NOV pod komandom Mićuna Šakića priprema napad na Vrliku. Krajiška 10. brigada je koncentrirana nad lijevom obalom Cetine, a 2. lička brigada se po bataljonima prikupljala na Kozjaku i Svilaji s obje strane cesta Knin—Kijevovo—Vrlika i Drniš—Vrlika. U zoni djelovanja tih dviju brigada bilo je oko 550 ustaša, ustaških milicionara i domobrana (Vrlika, Moravice, Ježevići, Vinalić, Koljani i Gorjak) i 340 četnika (Civljane, Kosore i Otišić). Vojvoda Momčilo je poslao trojicu kurira vrličkim četnicima, a Pavia Dragičevića Mišića, kojemu je uoči pohoda u Bosnu, predao »posvećenu zastavu«, zadužio je da u Vrlici obavijesti komandanta 3. bojne 15. pukovnije da su partizani pripremili napad na Vrliku i okolna sela, ali da će on taj plan poremetiti napadnuvši ih s leđa.

U Kosovu, na kosini iznad crkve Lazarice, do podne 3. augusta pred vojvodom je bilo postrojeno više od 400 četnika Kosovske brigade. Pratilo ga je stotinak gardista. Sve ih je smjestio u talijanske kamione i odveo cestom prema Glavašu. S padine Runjeve glave poduzeli su manevar sa ciljem da preko sela Glavaša izbiju u zaleđe 2. ličke brigade u rajonu Suho Polje—Polača. Po podacima prikupljenim popodne 3. augusta, u Glavašu nije bilo partizana. Ali bilo ih je pred jutro 4. augusta, kad je razvučena kolona Kosovske brigade ulazila u ovo dinarsko selo. U noći je, naime, tu stigla 10. krajiška brigada. Straže su pravodobno uočile četnike, tako da je borba otpočela kad je vojvoda Đujić bio čitav kilometar zapadnije od sela. Kosovska četnička brigada se nije snašla. Čelo, zaustavljeno plotunima, unosi paniku. Sa svih strana, sve do vojvode, čuju se krici ranjenih i unezverene optužbe:

— Izdani smo!

Vojvoda je pokušao razviti kolonu svojih gardista i protiv otpor ali četnici Kosovske brigade su s toliko zarazne panike bježale prema Čivljanima, da je bilo nemoguće išta učiniti. Krajiški partizani su tokom dana ovladali i Čivljanima, iako je vojvoda Đujić u tom selu uspio prikupiti i dijelove četničke Vrličke brigade. Vojvoda se uveče 4. augusta s gardistima i dijelom Kosovske brigade sklonio u Vinalić, gdje ga je prihvatilo oko 150 ustaških milicionara. Glavnina Kosovske brigade je uzmakla šumama Kozjaka prema Kosovu, a manji dio je s Vrličkom brigadom ojačao domobranske položaje u Koljanima. Borbe su vođene cijele noći 4. i 5. augusta i narednog dana do predvečer, kad se vojvoda izvukao uz Dinaru i zaobilaznim manevrom, daleko od puteva i partizana, krenuo za Knin. U međuvremenu lički su partizani zauzeli Vrliku. Četnici, ustaše i domobranci su se povukli dolinom Cetine na jug, prema Drnišu na zapad i prema Kosovu preko Kozjaka u smjeru sjeverozapada.

Mada je bio dva dana gonjen, Đujić je imao — u odnosu na ustaško-domobranske gubitke — malo poginulih: tek desetak četnika i jednog komandira čete. Istina, ostali su bez 70 pušaka i 3 mitraljeza, ali kninski talijanski magazini su bili puni oružja.

Vojvodini kuriri su 5. augusta prenijeli izvještaje talijanskog komandira u Knin tražeći pomoć; užurbano su prikupljane i četničke jedinice. Kad je Đujić izbio u Kosovo u noći između 5. i 6. augusta — talijansko-četničke kolone već su bile upućene i iz Knina i s Kosova prema Vrlici. Prvi udar je u rajonu Polače (Vučja Glava—Dukići —Vučkovići—Bosnići—Milivojević—Pakovo brdo) primio 4. bataljon 2. ličke brigade. Na 500 do 550 metara visokim brdima Kozjaka zametnula se žestoka borba. Tu je, na rasplinutoj fronti od 6 kilometara, bilo manje od 200 partizana. Glavna kolona (bataljon bersaljera, baterija topova i četničke grupe) nastupala je pravcem Knin—Crna Glavica (k. 451) — k. 379 — Milivojević. Manja kolona, s više četnika nego Talijana, zaustavljena je od dijelova 1. bataljona 2. ličke brigade lijevo od glavne kolone.

Artiljerija je svo vrijeme tukla partizanske položaje na Kozjaku. Najžešće borbe su vođene na 644 metra visokom Takovom brdu. Uvečer 5. augusta partizani su se povukli malo južnije. Talijansko-četnički napadi su tad obustavljeni i nisu obnovljeni sve do jutra 6. augusta, kad je na položaje ispred Đukića, Bosnića, Radinovića, Čeka, Tutuša i Turića s divizijskom gardom stigao vojvoda Momčilo. Partizanski položaji na Kozjaku su tada pojačani jedinicama koje su prethodno oslobodile Vrliku. Aktivna je bila samo talijanska artiljerija, a pješadija je mirovala u iščekivanju pojačanja, koja su vazdan pristizala. Đujić je prikupio sve što se dalo prikupiti, a Talijani su poslali bataljon 89. legije crnih košulja divizije »Zara«. Đujić je do noći 6. i 7. augusta na jugozapadne padine Kozjaka (k. 805 i 528) izvukao oko 600 četnika. U noći 6. i 7. augusta partizani su pokušali odbaciti Talijane i četnike, ali su odbijeni. Ujutro 7. augusta, kad je na partizanske položaje iz rajona Maovice—Štikovo poslan i 2. bataljon 2. ličke brigade, kao i prethodnog dana djelovala je samo talijanska artiljerija. Oko podne, najprije na desnom krilu, gdje je bio Đujić, a potom u centru i na desnom krilu, počinje silovit napad. Najsnažniji pritisak je prema Kijevu. Vojvoda Momčilo se dosta brzo podvukao pod greben Kozjaka. Bio je strahovito umoran, kao i njegove jedinice. Svojim komandantima je naredio da čekaju što će Talijani uraditi:

— Ovoga puta neka oni za nas vade užareno kestenje!

Do 17 sati 7. augusta Talijani su, s manjim grupama četnika, osvojili 712 metara visoku Tutnjevinu i sedlo prema k. 703. Bataljon crnih košulja je bio zaustavljen na grebenu Kozjaka pred tt. 1207. U 18 sati razdvojene čete 4. partizanskog bataljona su bombama (municije više nije bilo) izvršile protunapad na bersaljere, a 3. bataljon je neprijatelja napao s boka i pozadine pravcima k. 503 — Radulović i k. 590 — Milivojević. Talijanski borbeni poredak je uzdrman. S prvim mrakom počinje odstupanje. Svi partizanski bataljoni (oko 800 boraca) prelaze u energično gonjenje prema Kosovu i Kninu.

Čim je uočio manevar partizanskog bataljona prema Raduloviću i Milivojeviću, oko 18 sati, vojvoda je svojim komandantima naredio da se polagano povlače, tako da su izbjegli gubitke. Talijani su izvukli sve svoje mrtve i ranjene, ali su ostavili dva brdska topa sa 257 granata, 3 mitraljeza, radio-stanicu, 4 karabina, 2 putnička automobila, 24 motorkotača ...

Dan poslije borbe Dujić je »o borbi na M. Polača i Sivo Brdo 7/8/1943« poslao detaljan izvještaj komandantu divizije »Zara«.

»U 20 časova 6. avgusta, po zapovesti gosp. generala Đangreko dostigao sam sa svojom kolonom M. Polača. Kod jedne šume u blizini crkve u Milivojević bio je dislociran 15. bat. bersaljera sa 20 četnika Vojvode Đekića i 30 iz čete u Polača. Sa leve strane bataljona, odnosno na koti 509 nalazila se brigada iz Bos. Grahova sa 200 četnika, dok je na desnoj strani, na koti 644 na Pakovo Brdo kosovska kolona, sastavljena od 180 četnika i 100 crnokošuljaša već bila dostigla svoje položaje.

Da bi se izvršilo obezbeđenje bersaljskog bataljona, na koji su partizani vršili napad, uputio sam svoju kolonu na kotu 543 na Oštroj Glavici, isturivši jedno odeljenje prema koti 487. Kao što se predviđalo, partizani su u toku noći napadali bat. bersaljera od Sivog Brda; pošto je isti bataljon pružao snažan otpor, oni su svoj napad usredsredili na brigadu iz Bos. Grahova, koja je takode uspela da osujeti napad, utrošivši veliki deo sledovanja municije.

U zoru partizani su se nalazili u zaseocima na brdu Polača, gde su stigli u toku noćnog povlačenja.

U 7 časova 7. avgusta sustigao sam bataljone te sam imao na raspoloženu sledeće snage: Strmičku brigadu (250 ljudi), Golubićsku brigadu (200 ljudi), Marićevu jurišnu četvu (50 ljudi), kao i moju pratnju, koja se sastojala od 50 ljudi; ukupno 550 ljudi.

U to vreme iz Knina je stizala kolona sa hranom, vodom, ručnim bombama; sa istom kolonom stiglo je i naređenje gosp. Generala da se 7. i 8. avgusta izvrši čišćenje područja između Polača — Sivo Brdo — Kijevo — Vrlika — Maovice — štikovo i Tepljuh. Ovo naređenje mi je saopštio gos. ppuk. Raguzoni.

Pošto sam zajedno sa gos. ppuk. Raguzoni-jem proučio plan i procenio situaciju, utvrdili smo da pre svega treba zauzeti Kozjak i vrh Bat (kota 1207), gde su se partizani bili utvrdili. Taj manevar trebalo je da izvrši moja kolona i ona koja se nalazila na Pakovo Brdo; 15. bataljon ne bi trebalo da napusti svoje položaje pre no što bude zauzet Kozjak i Bat. Sa 15. bataljonom ostala je takode i četnička četa iz Polača, odred vojvode Dekića i Marićev odred sa 5 automatskih oruđa.

Brigada iz Bos. Grahova još uvek je držala svoje položaje.

Pre pokreta zamolio sam gosp. Pukovnika da mi dodeli jedan minobacač od 81 mm, jer sam bio siguran da bi mi za zauzimanje Kozjaka bio efikas-

niji minobacač nego podrška artiljerije koja je bila dislocirana relativno daleko. Najpre je gosp. Pukovnik obećao da će mi dodeliti minobacač, dok mi je zatim savetovao da uspostavam vezu sa kolonom koja dolazi od Pakovog Brda, a koja poseduje radio stanicu, pa bih mogao da se poslužim istom radi traženja artiljerijske podrške.

I pored učinjenih pokušaja, od 13 do 17 časova veza nije još uspostavljena.

U očekivanju veze, odozgo sam mogao da osmatram 15. bat. koji je nastupao prema selima na Sivom Brdu. Zaseoke na brdu Polača bersaljeri su zauzeli na juriš, uspevši da nateraju u bekstvo sve partizane, sem onih koji su se nalazili u Mirkoviću i Đuriću. Borba za zauzimanje kote 703 trajala je sat i po.

Pre no što je bila dostignuta pomenuta kota, gosp. Pukovnik je naredio Grahovskoj brigadi, dislociranoj na neobeleženoj koti južno od kote 509 da prikupi bataljon. U tom trenutku, partizani iz kuća Đurića krenuli su da zauzmu položaje koje je napustila Grahovska brigada, pa su tako mogli da dejstvuju iza leđa istog bataljona. Međutim, još pre no što je greben Sivog Brda bio očišćen od partizana, šta više dok je još trajala borba, gosp. Pukovnik je naredio motorizovanoj koloni da se zbije i da ode na visoravan Sivog Brda.

U tom trenutku, druga partizanska kolona, sa jednim minobacačem od 81 mm, stigla je od Đurića bataljonu iza leđa.

Radio vezom izvestio sam gosp. Pukovnika da partizani prodiru u sela za leđima bataljona; gosp. Pukovnik potvrdio je prijem poruke, zahvaljujući.

U tom trenutku, kad sam primetio kakva opasnost preti bataljonu, naredio sam da 30 ljudi sa Kosova sa poručnikom Zane-om, golubački bat. sa 240 ljudi i Crnokošuljašima, ostane na unutrašnjim položajima Bataljona, dok sam se ja spustio niz padine Kozjaka da bih štitio leđa bersaljerskog bataljona, da bih mu se pripojio i sa njim obrazovao masu. Silaženje je trajalo 16 minuta (19 časova).

U međuvremenu partizani su sa jakom kolonom nastupali južnom padinom Kozjaka, otvarajući odozgo vatru na 15. bat. koji se kretao prema koti 643.

Kad sam ja dostigao pomenutu kotu, 15. bat. se već povlačio prema Pakovo Brdo te sam se pridružio crnokošuljašima koji su stigli iz Bat. Naredio sam im da posednu kotu radi obezbeđivanja mojih ljudi i da spale kamione.

Za vreme tog pokreta primetio sam kako iz jedne doline nailazi oko stotinu ljudi usmerenih u pravcu kote 7/3. Pomislivši da su partizani, naredio sam da se otvori vatra, ali kad sam bolje pogledao durbinom video sam da su to bersaljeri; tada sam naredio da se vatra usmeri na grupu od desetak partizana, udaljenu oko 30 metara od bersaljera, koji su bacali ručne bombe.

Dok su partizani, izloženi vatri, tražili zaklone, dotle su crnokošuljaši i četnici signalima i vikom privlačili pažnju bersaljera, koji su se, uočivši da su pogrešili put, vratili nazad i krenuli putem kojim je prošao 15. bataljon. Grupe Marićevih četnika, zajedno sa mojom pratnjom, otišle su na oko 20 metara od artiljerijskih oruđa i kamiona, napadajući ručnim bombama partizane koji su se rasporedili za odbranu pomenutih oruđa. U ovom dvoboju bombama ranjena su dva četnika.

U međuvremenu snažne partizanske kolone su (nastupale) sa Kozjaka, sa jednom kolonom prema koti 643, a sa drugom prema Pakovom Brdu, sa ciljem da efikasnije preseku put bataljonu. Situacija je bila teška i činila mi se zaista nezgodna. Naredio sam da crnokošuljaši i četnici krenu na Pakovo

Brdo, jer sam mislio da se tamo nalaze i ostali četnici, a istovremeno sam obavestio gore navedene grupe, koje su se nalazile kod kamiona, da se povuku i da se pripoje meni.

Pokret je bio ometan paklenom vatrom koja je dolazila iz svih pravaca, osim od Pakovog Brda. Na padinama pomenute kote našao sam dva ranjena bersaljera u pratnji jednog njihovog druga. Malo posle sreo sam još 4 crnokošuljaša sa nosilima bez platna. Uzeo sam platno od jednog mog čovjeka, pričvrstio ga na nosila, položivši na njih jednog ranjenika, dok sam drugog natovarao na svog konja.

Na zapadnim padinama Pakovog Brda sreo sam dvadesetak crnokošuljaša, bersaljerskog sveštenika i jednu mazgu, koji su mi se pridružili, pa smo zajedno stigli u Biskupiju.³"

To su bile posljednje zajedničke borbe Talijana, talijanske »dobrovoljačke milicije« protiv partizana u Kninskoj krajini.

Bilješke

¹ Komandant i komesar Kninskog sektora, Mićun Šakić i Pepa Babić pisali su 31. maja da se »na čitavoj teritoriji opaža brojčana premoć neprijatelja, naročito četnika«, jer su četnici »uspjeli na teritoriji Kninske i Dinarske krajine da mobilišu veći broj boraca, a čak su mobilisali i neka sela simpatizerski raspoložena prema nama.« Pišu i o četničkim porodicama, koje »na ovom sektoru vrše otvorenu špijunažu. Prilikom zadnje ofanzive svi su bili obaviješteni o istoj i sve žene i omladina banditskih sela dočekali su četnike sa novim čarapama i spremljenim jelom. Nas su ispraćali sa smijanjem i radošću zbog dolaska četnika ...« (*NOB u Dalmaciji*, 187 — 189)

² Zb. NOR, IV/13, 816.

³ *NOB u Dalmaciji* 6, 749.

⁴ Milorad Gončoin, *Druga krajiška brigada*, Beograd 1982, 157.

⁵ Zb. NOR, IV/13, 31.

⁶ Isto.

⁷ *NOB u Dalmaciji*, 6, 751.

⁸ Zb. NOR, XIV/2, 1017-1018.

⁹ Isto, V/15, 220.

¹⁰ *NOB u Dalmaciji*, 6, 196.

¹¹ Isto, 198.

¹² Isto, 509.

¹³ Isto, 196.

¹⁴ Isto, 540.

¹⁵ Isto, 725.

¹⁶ Isto, 589.

¹⁷ Isto, 650.

¹⁸ Mihailović je 2. maja u depeši pisao Mladenu Žujoviću: »Vrlo je važno da obrazujete čas pre javljeni patriotski forum i da privučete mačekovce i samostalce ... Nemam ništa protiv vaše veze sa domobranskim oficirima.« (Zb. NOR, XIV/2, 737) Momčilo Đujić poslije rata piše da je Žujović poslan iz »vrhovne komande« isključivo sa zadatkom da »obnovi moje razgovore sa uglednim Hrvatima, da ih uveri u skoro iskrcavanje saveznika u Dalmaciju, pridobije za zajedničku borbu ... Stavio sam se potpuno na raspolaganje Mladenu i omogućio mu mnoge sastanke u Zadru, Šibeniku, Kninu i Splitu naročito ... Samo nekoliko oficira uspeo je Mladen da pokrene iz zavetrine primorskih gradova ...« U istom članku Momčilo Đujić tvrdi da je on prije Žujovića obavio najvažnije razgovore u Splitu, Šibeniku i Drnišu, tako da je »u jedinicama Dinarske divizije bilo boraca i starešina Hrvata«. Spominje i neke pregovore u Nebljusima, u Lici, sa »nekim rezervnim pukovnikom mačekovcom profesorom Univerziteta iz Zagreba«, kao i sa Matom Goretom iz Drniša. (*»Srbija«*, XV/136, august 1975). Ne kaže da gaje s tim prvakom Hrvatske seljačke stranke upoznao početkom 1942. godine veliki župan Sinčić, kad ga je — s grupom drugih mačekovaca — angažirao na »izmirenju sa grkoistočnjacima, kao preduslova za potiskivanje suvišne moći Italije u ovim krajevima i stvaranja snošljivih odnosa medu stanovništvom Hrvatske

Države«. (AVII, 14, 71/1-1) Goreta — piše Đujić — »koji je uživao veliki ugled kod Hrvata i bio u stalnoj vezi sa Mačekom«, imao je nekoliko sastanaka sa strmičkim vojvodom. Pregovori su, po Đujiću, obustavljeni kad je Maček poručio Goreti da Hrvati »budu strogo neutralni i da čekaju dalji razvoj događaja«. (»Srbija«, god. XV. br. 136, august 1975)

¹⁵ Nedeljko Plećaš, n.d. 192.

²⁰ Zb. NOR, XIV/2, 888.

²¹ Zb. NOR, XIV/2, 798. Đujićev »osvedočeni prijatelj«, obavještajni oficir štaba 2. talijanske armije, pukovnik Grignoli, zaista se svesrdno zalagao 1942. godine za organiziranje i jačanje četničkih jedinica u sastavu talijanskih divizija. Držao je do Đujića, ali je smatrao da njegovi »četnici, kao što je poznato, ne vrijede mnogo«, pa je savjetovao »da na njih suviše ne računamo pri okupaciji zone Gračac — Otrić — Zrmanja«, dok je za Bačovićeve četnike davao visoku ocjenu. (*NOB u Dalmaciji*, 5, 923) Poslije pada Italije taj pukovnik se priključio Nijemcima, da bi u njihovim komandama bio korišten kao specijalist za suradnju s četnicima. Đujića je u januaru 1945. dočekao u Rijeci i bio s njim do kraja rata.

²² AVII, Ča, 293, 6/1.

²³ Zb. NOR, XIV/2, 797-798.

²⁴ Isto, 888. Oko Žujovića i njegovog zadatka poslije rata je u četničkoj emigraciji bilo dosta polemike. Momčilo Đujić je naročito bio povrijeđen pisanjem ratnog predsjednika izbjegličke vlade Božidara Purića, koji je u »Srbobranu«, u SAD, 5. decembra 1969. godine ustvrdio da je Žujović poslan k Đujiću »da tamo uvede više reda i discipline i da preduzme ofanzivu prema partizanima u zapadnoj Bosni«. Purić piše da su se u to vrijeme u Dalmaciji »pred nadmoćnijim partizanima četnici raspali, nastalo je begstvo«. Đujić to poriče. Piše da je u ono vrijeme njegova divizija imala »u sva četiri korpusa 15.000 naoružanih boraca i 60.000 nenaoružanih« i da njegova divizija »po redu, disciplini i borbenosti spada među najelitnije jedinice đenerala Draže« o čemu »svedoče i mnogobrojna odlikovanja i unapređenja boraca i starešina u Dinarskoj diviziji, koja je Draža predlagao a Kraljevska Vlada potvrđivala i objavljivala«. (»Srbija«, august 1975)

²⁵ Zb. NOR, XIV/2, 816.

²⁶ Isto, V/17, d. 181.

²⁷ AVII, 152, 15/6.

²⁸ Zb. NOR, XIV/2, 893.

²⁹ N. Plećaš, n.d. 193. Komandant 2. bosanskog korpusa NOVJ, Slavko Rodić, 10. augusta piše da su neke jedinice 2. korpusa »prije deset dana« imale »jednu veću akciju na četnike koji su nam nametnuli tu akciju u cilju da se koncentrišu na glamočkom terenu, odakle bi vršili, kako su njihove vođe zamislile, čišćenje glamočkog, drvarskog i petrovačkog sreza od partizana. Ovde se radilo o četnicima popa Đujića, koji su nastupali preko Dinare i Gnjata prema Šatoru i Tičevu, i četnicima Drebovića, koji su se koncentrisali, na čelu sa »vojvodom« Plećašem, Dražinim izaslanikom, kod Hotkovaca. I jedna i druga banda je potučena i razbijena ...« (Zb. NOR, IV/35, 580)

³⁰ *NOB u Dalmaciji*, 7, 978.

³¹ N. Plećaš, n.d. 194. Komandant 2. korpusa NOVJ o ovoj borbi piše 10. augusta 1943: »Dok su naše snage na Tičevu, Peuljama i Gnjatu razbile i djelomično potukle Đujićeve dijelove, jedna lička brigada dočekala je Đujića u odstupanju kod Uništa i nanijela mu osjetne gubitke u ljudstvu i materijalu ... Đujić je uspio da se sa 400 bandita, što je od 2000 ostalo uz njega, probije prema Kninu ostavivši arhivu, štambilje, konje i sve teže stvari na Dinari kod Uništa. Ostale njegove snage su se razbježale, svako na svoju stranu ...« (Zb. NOR, IV/35, 580) Vojvoda Mane Rokvić je tvrdio, a 1944. i pisao da su Đujić, Žujović i Šoškić, »krivi za poraz Dinarske divizije na Uništima ... kad vas je jedna četa partizana razjurila ... Tu ste izgubili 200 boraca. Tu je tvoj načelnik štaba Šoškić gađao tebe i ubio majora Mirića, dok ti nisi znao da kapetan Ilić-Šoškić nišani i puca na tebe, da te ubije kako bi mogao da zauzme položaj koji ti tobože i danas držiš.« (AVII, 1, 510-5)

³² AVII, 157, 32/3.

³³ Poslije rata su u izdajničkoj emigraciji vođene žučne polemike o Đujićevom porazu kod Uništa. Braneci se od kritičkih ocjena Božidara Purića (»Srbobran«) B. Grisogona (»Glas srpske opštine«) i D. Tofića (»Naša reč«), Momčilo Đujić piše u svom listu »Srbija« (XV/136, august 1975): »Mladen (Žujović) je ponekad izlazio na teren i bio učesnik u nekoliko borbi u kojima sam ja neposredno komandovao ... Pošto je operacija (preko Staretine prema Glamoču) uspešno završena, vraćali smo se zaleđem Dinare, preko Uništa, u naše baze. Ispod Dinare, u hrvatsko selo Kijevo, zavukli su se bili partizani, i prikriveni od Hrvata nenadno nas napali. Na čelu kolone bili smo ja i Mladen sa četom Garde Dinarske Divizije. Borbu smo odmah prihvatili, pobacali bombe na neprijatelja koji je jurišao, prihvatili borbene položaje i u toku borbe sredili borbenu liniju koja je po potrebi pomerana do protunapada. Borba je bila već zašla u noć koju je napadač koristio da se povuče. U tom prepadu mi smo imali relativno male gubitke.« Ostali, spomenuti polemika-ri, pišu da je kod Uništa »nastalo bekstvo u kome je Žujović jedva spasao glavu«.

³⁴ Zb. NOR, XIV/2, 899-902.

Dinarska divizija u sastavu Wehrmachta

Poslije rata Momčilo Đujić često je govorio kako je »izvojevao bezbrojne pobjede«, i to ne samo na Dinari, a — zapravo — osim što je umješno izvlačio svoje trupe pred partizanima i što je u manjim okršajima, češće uz podršku talijanske artiljerije i pješadije, nego sam, izlazio kao pobjednik, ne može se govoriti ni o jednoj ofenzivnoj akciji koju je dobio. Četnici koji su njegovo »vodstvo« odbacili u emigraciji — na primjer Vaso Miljuš i Iso Lukić u Engleskoj, te Đuro Radusin u Kanadi — napisali su šezdesetih godina nekoliko stotina stranica o lažnom hvalisanju »oslobodioca« s Dinare¹. No, ako i nije pobjeđivao, u Kninskoj krajini je među četnicima zadržao superioran položaj sve dok se Mussolinijeva imperija nije počela katastrofalno potresati. Đujić i tad, kao i njegov pretpostavljeni, potpukovnik Mladen Žujović, u porazu saveznika Talijana vide mogućnost uspostavljanja novog savezništva sa Angloamerikancima. Od pada Mussolinija 24. jula Žujović i Đujić — s pogledom na talijansku obalu — počinju reorganizirati četničke jedinice u »Jugoslovensku vojsku u otadžbini«. Radeći na tome, Žujović je 6. augusta obavijestio Mihailovića kako je »izdao naređenje svim potčinjenim jedinicama da već sad naprave žigove sa oznakom >Jugoslovenska vojska u otadžbini< iznad naziva komande«. Jedno od tih naređenja »svim potčinjenim« bilo je upućeno i novouspostavljenoj komandi »Jugoslovenske vojske« u Zadru, gdje je Đujićev pouzdanik Ante Kuljiš, u suglasnosti s komandom divizije »Zara«, radio na organizaciji četnika. Pišući Kuljišu Žujović se poziva na Dražinu komandu »u vezi predstojećih krupnih događaja«, pa naređuje: »1) Danom prijema ovog naređenja sve četničke jedinice na području zapadne Bosne, Like i Dalmacije ulaze u sastav Jugoslovenske vojske u otadžbini, na čijem čelu stoji Jugoslovenski ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva i načelnik Štaba Vrhovne komande armijski deneral Dragoljub Mihailović. 2) Sve one ustaničke jedinice koje su do sada djelovale bilo samostalno bilo van okvira Jugoslovenske vojske u otadžbini ući će u sastav Jugoslovenske vojske. Starešine takvih jedinica staviti će se što pre na raspoloženje komandantima vojske koji se na dotičnom sektoru budu prvi pojavili. 3) Svaki državljanin ima za dužnost da u svemu pomaže rad vojnih jedinica i da se pokorava svim naređenjima nadležnih komandanata. 4) One četničke jedinice i oružani odredi, ma kog naziva, do kojih ovo naređenje nije doprlo pristupiti će izvršenju ovog naređenja čim sa njegovom sadržinom budu upoznati. 5) U onim krajevima u kojima se narod bude osećao ugroženim, a naše vojske za prvo vreme ne bude bilo da ga zaštiti, predstavnici opština imaju za dužnost da podignu svo sposobno ljudstvo, naoruživši ga raspoloživim sredstvima (vatrenim ili hladnim oružjem), bilo za napad bilo za odbranu.«²

Žujović je 2. augusta i potpukovniku Bjelajcu naredio da odmah — pripremajući se za naredno razdoblje — izradi »žigove sa nazivom: >Jugoslo-

venska vojska u otadžbinu«. Naglašava: »Još sada, dakle, morate učiniti potrebno da se kao državna vojska prikažete i funkcionišete«. ³ Međutim, i dalje su sve njihove aktivnosti ovisne o mjerama i određenjima talijanskih komandi. S pogledom na jug »čizme«, gdje su se saveznici iskricali početkom juna, i Talijani i četnici planiraju oblike novih koalicija. Jednima i drugima je presudno spriječiti nadmoć NOV kad Italija kapitulira. General Umberto Spigo i potpukovnik Mladen Žujović Aćimović o tome zabrinuto pregovaraju u štabu 18. armijskog korpusa u Splitu, 2. augusta.

Još s ožiljcima od pretrpljenog poraza kod Uništa, razočaran u moral i borbene mogućnosti Dinarske divizije, ojađen kaotičnim stanjem u splitskoj četničkoj grupi, bez izgleda da dobije ozbiljniju pomoć od Talijana (osim usmenih i pismenih ovlaštenja da jedinice i četničku organizaciju prestrojaju po mjeri svojih mogućnosti i potreba) Mladen Žujović je 2. augusta, sa zamjetnom noćom rezignacije, pisao: »Činim sve da ovo stanje popravim.« ⁴

Žujović je u »popravljanju stanja« počeo od političke akcije, budući da od Đujićeve demoralizirane vojske malo očekuje. Na njegovu inicijativu, general Spigo je 3. augusta pozvao na razgovor sedamdesetak predstavnika splitskog četničko-mačekovskog bloka. Prestrašeni dinamičnim zbivanjima, već na rubu izlaska iz kruga dotad prihvaćane talijanske dominacije, ti »predstavnici građanstva« nisu se odazvali Spigovom pozivu; tek dvadesetak splitskih četničkih voda koje predvode Jakša Račić i šef klera biskup Bonefačić sa svojim tajnikom Krizomalijem, dolaze na sastanak da bi pokušali organizirati kontrakciju kad se snage NOP-a pojave na vratima Splita.

Komandant divizije »Zara« general Carlo Viale je u vezi s očekivanim padom Italije pregovarao s komandantom korpusa »Velebit« majorom Milivojem Vuksanovićem: obavljani su razgovori — ovoga puta kao inicijativa za neodgodivu akciju — o tome da se Đujić više angažira na anektiranom području, gdje treba formirati nove jedinice MVAC. To se vidi i iz Vuksanovićevog pisma Đujiću:

»Što se tiče naoružanja ljudstva na anektiranoj teritoriji, stvar stoji ovako: komandant divizije (Carlo Viale) mi je rekao da će i na anektiranoj teritoriji stvoriti mogućnost kao i na ovoj, koju predlaže našem korpusu s tim da mu se dostavi spisak ljudi i da mu garantujem da ovi ljudi neće prići partizanima kada se naoružaju. Garantovao sam za ovo i obećao mu da ću mu dostaviti spiskove. Za Karin mi je obećao da će odmah naoružati 200—300 ljudi. Za ovo je određen Vaso Miljuš, da izvrši formiranje i naoružanje ove bande. Par dana ranije bio je u Zadru i Vlado Korolija i njemu je naredeno slično. Prema prednjem nastojaću da što više ljudi sa anektiranog teritorija naoružam, ukoliko to izvrše Italijani. Ovom prilikom izdejstvovao sam odobrenje od komandanta divizije, da mogu praviti operacije na anektiranoj teritoriji kada saznam da se i gde nalaze partizani i da o tome radiogramom izvestim komandanta divizije. Prema ovome sada su mi određene ruke. Sutra ili prekosutra polazim u operaciju pravcem: Žegar — Mala Gospa (Medvida) — Zelenograd — Karin — Kruševo — Obrovac — Bilišane — Bogatnik — Žegar. Po povratku podneću detaljan izveštaj.« ⁵

Potpukovnik Žujović i vojvoda Momčilo, mada — barem što se tiče javnog iskazivanja — različitih uvjerenja o snazi i borbenim mogućnostima Dinarske divizije i njenih korpusa, pokušavaju objediniti sve, više ili manje povezane, profašistički i nacionalistički raspoložene grupe od Splita do Zadra, nudeći im oslon na Đujićevu diviziju. Više je na tome, odlazeći u Split i

Šibenik, radio Žujović nego Đujić, a u Zadru Vuksanović, jer vojvoda je »branio Knin od komunista«. Partizani su u to vrijeme držali veći dio Dalmacije. Žujović je 6. augusta pisao Mihailoviću kako sva »ostrva uglavnom drže partizani« i kako je »pod njihovom kontrolom skoro sva Dalmacija i Lika«, a oni — četnici — »stoje skoro na mrtvoj tačci«. No nadao se da će Dalmacija »potpasti pod uticaj Splita i Šibenika ako u ovim dvema varošima uspem da zagospodarim«.⁶

Na sastanku 21. augusta, u Splitu, u vili Čičin-Šaina, grupa šibenskih zastupnika »jugoslovenske vojske u otadžbini« (dr Slavko Grubišić, Lazar Matić, Stevo Prostran, Franc Matić i još neki) je od Žujovića primila zadatak da ubrzano radi na organiziranju šibenskog četničkog odreda. Žujović je mnogo očekivao od šibenske grupe, u nadi da se neće ponoviti splitske spletke, jer u Splitu je — pisao je Mihailoviću dva tjedna prije sastanka sa Šibenčanima — »postojao jedan omrznuti četnički forum čije je životarenje još jedino omogućavao autoritet dr Račića«.⁷ Dr Grubišić je Žujoviću nudio 400 ljudi, koje bi trebalo naoružati. Komanda primorskog sektora je povjerena nekadašnjem načelniku Đujićevog štaba, majoru Marinu Studeu Milanoviću. Taj major je sa Žujovićem stigao u Šibenik iz Splita 22. augusta. U kući Vase Čobe održan je sastanak. Osim kraljevskih oficira (potpukovnik Josip Gumzej i mornarički poručnik Franc Kovač, koji će ubrzo doći u vezu s obavještajnom službom NOP-a, pa će slati vrlo korisna obavještenja partizanskim štabovima) i zagriženih orjunaša (Lazar Matić, Vaso Čobo, popovi Zelić i Stevo Prostran) akciji su se priključili i šibenski jugonacionalisti Hrvati dr Slavko Grubišić, Krešimir Samodol i Miroslav Peran. Osim što je uspostavio komandu Šibenika, potpukovnik Žujović je formirao četnički Nacionalni komitet za anektirano područje sjeverne Dalmacije. Oko vodstva je došlo do sporova, jer i ovdje je, kao i u Đujićevoj sredini, bilo mnogo surevnjivosti, zavisti i nesnošljivosti.

Žujović je predsjedništvo povjerio bivšem narodnom poslaniku šibenskog kraja dr Slavku Grubišiću koji je bio usko povezan s grupom Ljotićevaca. Žujoviću je rečeno da je Grubišić u Šibeniku jedan »od ono nekoliko ljudi od nekog društvenog imena i značenja, koje opšta bujica hrvatskog izdajničkog bjesnila nije sobom ponela«. U prvom susretu, dr Grubišić je Žujovića »uverio, da u svojoj akciji oko organizovanja nacionalnog pokreta na obalama Jadranskim, može računati na 4.000 boraca, koje će on među Hrvatima prikupiti u Šibeniku i okolici«.⁸

Ljotićevci u Šibeniku, Peran i Samodol — pop Prostran za njih piše da su »gorljive pristalice Momčila Dujića« — bili su obavještajci četničke dinarske divizije, s Đujićevim ovlaštenjima. Oni su, stigavši u Đujićev štab od Ljotića iz Beograda sredinom maja 1943, ili obnovili ili nanovo uspostavili veze Ljotić-vojvoda Momčilo. Tako je Đujić od proljeća 1943. godine imao čvrste radio i kurirske veze i s vrhovnom komandom Draže Mihailovića i sa kvislinškom beogradskom vladom generala Milana Nedića. Peran i Samodol su u augustu okupili više od 60 šibenskih antikomunistički raspoloženih mladića. Talijani su ih naoružali, osigurali im prehranu i svakom dali po 500 lira. Garnizonirani su u Žitniću, Komanda »bataljona« je povjerena najstarijem sinu popa Prostrana, Drašku, koji je s Ljotićevcima došao iz Beograda. Bataljon je, kao »elitna« jedinica, bio pod neposrednom komandom vojvode Dujića. O šibenskim vođama »Zbora« četnička komanda Šibenika (komandant potpukovnik Gumzej i načelnik štaba poručnik Kovač) pisala je Žujoviću 25. augusta:

»Pred tri mjeseca doputovali su u Šibenik iz Beograda položajni poručnici 5. dobrovoljačkog bataljona Peran Miroslav i Samodol Krešimir, aktivni članovi Ljotičeve organizacije >Zbor<. Imenovani, uz dobrovoljačku, imaju i legitimaciju organizacije >TODT<.⁹ Po njihovom dosadašnjem nastojanju oko proturanja ideja koje nisu u saglasnosti sa radom dirigovanim od strane jugoslovenskog ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, a prema prikupljenim provjerenim podacima postoji razlog opravdanoj sumnji da su imenovani upućeni ovamo sa povjerenim naročitim zadatkom. Napred imenovani nalaze se u Splitsko-šibenskom četničkom bataljonu u Žitniću, kao obavještajci četničke Dinarske divizije.«¹⁰

Žujović i Đujić su i s komandom Kninskog sektora, generalom Francescom Giangrecom danima planirali kako da se »zajednički odupru partizanskim snagama do dolaska saveznika, odnosno da se dogovore o suradnji s Nijemcima, ako bi oni došli u međuvremenu«.¹¹ Početkom septembra ostaje sve manje izgleda da će se saveznici iskrcati na istočnoj obali Jadrana. Đujića je to dovelo u tešku situaciju. Od Talijana više nema što očekivati, saveznici ne dolaze, ako bi ga i prihvatili, a Nijemci mu ništa ne nude. Poslije više besanih noći i dugih razgovora s generalom Giangrecom, opredijelio se za ostatak. Budući da je Giangreco bio sklon da »italijansko oružje« stavi u službu njemačke vojske, koja je prema Kninu nadirala sa sjevera, sjekuci slobodni teritorij Like, Đujić je tražio isti odnos i prema njegovoj diviziji. No, nastaju problemi. S prethodnikom njemačke 114. lovačke divizije u Kninu je, naime, stigao i vojvoda Mane Rokvić sa svojim Drvarsko-petrovačkim odredom. Nijemcima je optužio svog rivala vojvodu Đujića da očekuje saveznike. Prvi put od 1941. Rokviću se ukazala prilika da nadigra vojvodu Momčila. General Giangreco je u štabu 114. lovačke divizije pokušao braniti Đujićevu fašističku pouzdanost, no nije uspio. Bio je primoran da vojvodu Momčilu napiše »akt br. 1474 od 2. septembra 1943:¹² optužuje vojvodu za špijunažu u korist saveznika i Draže Mihailovića, a na štetu Italijanske vojske«. Giangreco »akt br. 1474« je izazvao žučnu raspravu u Đujićevom štabu. Potpukovnik Žujović i Đujićev radio-telegrafist Neđeljko Plečaš odlučuju da se preko Šibenika povuku u Rijeku i da dijele sudbinu talijanske komande Superslode. Njima se priključuju major Marin Stüde — Milan Milanović i kapetani David Šoškić Ilić, Radovan Ivanišević i Mladen Kostić, te Žujovićev šef propagande novinar Ante Matekalo iz Travnika, jedan od splitskih suradnika vojvode Birčanića. Onj su se 7. septembra odvezli brodom za Rijeku, gdje im se priključio Ivo Čičin-Šain i Žujovićev sekretar Vojo Mitrović. Talijani su ih prevezli na drugu obalu Jadrana.¹³ Stevan Prostran piše da je Žujović uoči odlaska izjavio »da mu je jedina briga bila, na polasku iz Knina, da privoli talijanskog generala »da privuče Momčila Nemcima«. Ali niko ne zna kakav će stav zauzeti Nemci...«¹⁴ Onog dana kad su oni napustili Đujićev štab, vojvoda Momčilo je s pečatom štaba Dinarske četničke divizije napisao pismo generalu Giangreco, komandantu sektora Knin:

»Od 1. juna 1941. godine rame uz rame sa Italijanskom vojskom borim se protivu zajedničkog neprijatelja — komunista u oblasti Dinare. Za sve ovo vreme objektivna i pravedna ocena mojeg ličnog držanja, mojega vojničkog i političkog rada ne može mi se prebaciti da sam i najmanjim svojim gestom pokazao akt neprijateljstva ili sumnje prema italijanskoj vojsci i Italijanskom narodu, jer mi to ne bi dozvolili moja čast i moj Srpski ponos, pošto bi to bilo suprotno mojem stavu iskrenog prijateljstva i saradnje sa italijanskim naro-

dom — stavu kojeg sam zauzeo od prvog dana pa do danas, a kojeg želim da i dalje nastavim na suprot svega onoga što mi se podmeće sa raznih strana i sa tendencijom da se naši prijateljski odnosi raskinu na štetu i jednih i drugih a na korist onih trećih kojima prijateljstvo Srba i Italijana ometa njihove političke kombinacije.

Dakle, molim Vas, primite na znanje da se špijunažom ne bavim ni za čiji račun, a najmanje pak špijunažom koja bi išla na štetu italijanske vojske, koju smatram istinski prijateljskom, kojoj mogu samo dobro poželeti.

Ne treba izgubiti iz vida da na ovim područjima postoje razne špijunske mreže, koje stoje u službi neprijatelja i Srpskog i italijanskog naroda, a čija tendencija može da bude baš u tome, da raznim podmetanjima i sumnjičenjima raskopaju naše prijateljstvo i saradnju — o čemu smo imali već i do sada mnogo opipljivih dokaza. U ovom smislu može se desiti, da ti elementi iskoriste za svoje ciljeve i razne šifre koje su izgubili razni opunomoćenici ministra Mihailovića, u borbama ili van nje. No sve ovo ne može opravdati nikako jednu smelu konstataciju da potpisati služi kao informator đenerala Mihailovića a na štetu Italijanske vojske, jer to prosto znači nabediti onoga koji je na dohvrat pa i ako stoji na gladištu prijateljskih odnosa.

Napominjem da sa nestrpljenjem očekujem dan, kada će se moći doslovno obelodaniti sve ono što sam učinio i činim i što ću učiniti da se naši odnosi konačno zapečate sa jednim trajnim prijateljstvom, koje će istinski i moćno stajati daleko od svake sumnje i podmetanja ma bilo sa koje strane ova dolazila.«¹⁵

Istovremeno je vojvoda Momčilo, tražeći načina da utvrdi njemačko povjerenje, koje je žestokom akcijom razarao vojvoda Rokvić s braćom Marić iz Tiškovca, angažirao svoje beogradske špijune, Ljotićevce Miru Perana i Krešimira Samodola. Ova dvojica su već bili u štabu 114. lovačke divizije. Očito po prethodno utvrđenom planu s Dimitrijem Ljotićem, ali ne bez suglasnosti vojvode Momčila, kojemu su višestruko iskazivali povjerenje i posluš, oni su već Nijemcima stavili na raspolaganje svoj Splitsko-šibenski četnički đački bataljon, pri čemu su od Nijemaca primili 250 pušaka i 10 puškomitraljeza da bi mogli osiguravati prugu od Drniša do Žitnića. Nekoliko dana kasnije, po naređenju vojvode Momčila, pod komandu štaba njemačke 114. lovačke divizije svrstali su se i četnici Milorada Stegnjajića.¹⁶ Đujić će kasnije svoje veze s poklisarima Nedića i Ljotića pripisati »nesretnom vojvodi Mani Rokviću, koji sada potpuno stoji u službi i pod zaštitom Nemaca« s »najviše oko 200 boraca«. To je podatak iz Đujićeve depeše Mihailoviću, kad mu se žali daje »ovaj bezumni čovek« (Rokvić) zauzeo »sasvim neprijateljski stav prema nama«.¹⁷ Kad je to Đujić pisao, već je i sam odavno bio čvrsto svrstan uz Nijemce, što se jasno vidi iz oktobarskog izvještaja komande njemačkog brdskog armijskog korpusa:

»Borbena sadejstvo sa četničkim grupama duž glavne saobraćajnice Bihać—Gračac—Knin—Drniš—Šibenik sastoji se u tome što su četnici okupljeni u posebnim uporištima uz oslonac na nemačke trupe. Četničke vođe primaju naloge i uputstva o vršenju zadataka obezbeđenja i izviđanja od zapovednika nemačkih uporišta.

Obezbeđenje najvažnijih pogona na Krki takođe je pojačano od strane četnika. Na prostoru istočno i severoistočno od Vrlike nalaze se četnički određi vojvode Đujića, koji, prema uputstvima divizije, obezbeđuju divizijsko područje prema istoku.

Sem toga, specijalne četničke grupe upućuju se prema našim direktivama u komunističku pozadinu.«¹⁸

Do tad se komanda 15. brdskog korpusa uvjerila da su četnici »na području južno od Bihaća, neumoljivi protivnici komunizma i dobri vojnici«, odnosno da su se »svi istakli u saradnji sa našim trupama«. Za brz prodor 114. lovačke divizije sa Jadrana, štab 15. brdskog korpusa je zahvaljivao četnicima Mane Rokvića i Momčila Đujića, koji su odmah »izrazili spremnost da se upuste u zajedničku borbu (s Nijemcima) protiv komunista«. Za Rokvića su Nijemci nedvosmisleno sigurni, jer kao »energičan vođa . . . bez prekida i us-tezanja saraduje sa njemačkim trupama«, pri čemu se »izjašnjava za Njemačku i u slučaju neprijateljskog iskrcavanja stoji sigurno na našoj (njemačkoj) strani«. A o Đujiću znadu »daje ljotičev pristalica«. Preko Perana i Samodola od početka septembra do sredine oktobra uvjerio ih je kako Draža Mihailović uzaludno »vrši stalni pritisak da bi ga dobio za sebe«. Nijemci su »prisluškivanjem« pouzdano utvrdili »da je Đujić slao lažne izvještaje D(raži) Mihailoviću) kako bi se izvukao ispod njegovog uticaja«. Štabu njemačke 114. divizije »Đujić se, uz namerno preterivanje, prikazuje kao naročito aktivan borac protiv komunizma u saradnji sa nemačkim Vermahtom«.¹⁹

Do kraja jeseni sve Đujićeve jedinice su dobile njemačko naoružanje. Jedan od njemačkih obavještajaca, poručnik Lippert, koji je uporno intrigirao protiv Đujića, zauzimajući se za Rokvića, ipak je silom prilika morao zajedno s vojvodom Momčilom posjetiti Cetinsku četničku brigadu i predati joj 200 pušaka, 20 puškomitraljeza i 4 teška bacača.²⁰ U novembru, kad u sjevernu Dalmaciju prođe 264. njemačka divizija, kojoj su bile potčinjene Đujićeve jedinice, četnici su dnevno dobivali 1917 obroka hrane; od toga je u Đujićev štab na Kosovu stizalo 1217 obroka. Marići su u Zrmanji i na Otriću od 373. legionarske divizije primali i naoružanje, i opremu, i hranu. Đujićeva intendantura je dnevno primala 15.000 kilograma hrane. Do decembra 1943, po ustaškim podacima iz Drniša, »od dolaska njemačke vojske četnicima je na području ove oblasti izdato 2.377 pušaka, 97 strojopušaka, 10 strojnica i nekoliko bacača«. Samo za četnike u Žitnici 114. lovačka divizija je u septembru dala »dva teretna samovoza pušaka i strojopušaka«. ²¹ Đujić je, okolišajući, priznao Mihailoviću, da ga Nijemci naoružavaju i da s Nijemcima suraduje; ali ne kaže: ja surađujem, već: »Naše nove grupice suraduju s Nemcima u Dalmaciji.«

Dugo su vremena Đujićeve jedinice bile i naoružavane i hranjene od Nijemaca, a on ipak nije siguran da su njega osobno Nijemci ugradili u sistem svojih iskrenih suradnika. U tom »izdvojenom odnosu«, dok on izbjegava (neovisno o tome da li je to izbjegavanje sam izabrao ili mu je nametnuto) javne susrete i parade s Nijemcima, potpuno drugačije od postupaka prema Talijanima, mogao je graditi dojam kod još neopredijeljenih seljaka da je on »neprijatelj okupatora«, što mu je savjetovao i Mihailović, koji je, inače, uvijek bio trostrano obavezan. No, u tom Đujićevom »taktiziranju s Nijemcima«, barem u ranu jesen 1943. godine, bilo je mnogo strepnje: hoće li ga Nijemci prihvatiti. Lako će mu biti »taktizirati« kasnije, kad mu Nijemci pošalju u štab svoje najpouzdanije obavještajce; tad je došao u priliku da čak i izvoljeva. Ali u septembru 1943. godine, kad je pisao uznemirenom generalu Giangrecu pismo o vjernosti silama Trojnog pakta, s nadom da će tu izjavu čitati i njemački generali, koje je posredno želio uvjeriti da mu baš nitko »ne može prebaciti da sam i najmanjim svojim gestom pokazao akt neprijateljstva« prema okupatoru, s mnogo zlih slutnji je pakovao zlato, novac i robu, da bi — u

**neizvjesnosti — sebe, porodicu i dragocjenosti sklonio u Kosovu i da bi iz pri-
krajka gledao kako Nijemci ulaze u Knin s Manom Rokvićem na čelu defilea,
u otvorenim oklopnim kolima.²²**

Od podžupana Vatavuka vojvoda Momčilo je još u proljeće 1943. saznao za njemačko uvjerenje da četnike »ipak sa potrebnim oprezom treba upotrijebiti u borbi protiv partizana«,²³ a po svoj prilici bilo je i drugih indikacija za sklonost da Nijemci i njega prihvate. Prilike su ga primorale da s tim računa. Odjednom uvjeren kako su četnici »isključeni iz učešća u događajima koji se dešavaju na frontovima«, pa stoga »riješeni da mirno dočekujemo kraj rata«, on potčinjene upućuje:

»Ne želimo nikoga da napadamo, ali smo ipak riješili da se odupremo teroristi koji bi bezrazložno bio sproveden nad našim glavama. Radi toga smo se digli protiv ustaša svojevremeno . . . Radi te iste stvari vodimo već pune dvije godine bezkompromisnu borbu protiv komunizma, kojega smatramo najvećim protivnikom i našim i celoga čovečanstva . . . Pri ovakvom našem stavu stojim na gledištu da su dužni da nas pomognu svim sredstvima, svi koji smatraju, da je komunizam najveća opasnost za sve narode.«²⁴

U septembarskim instrukcijama, kad njemačke kolone prodiru prema jadranskoj obali, zaustavljane onoliko koliko je bilo partizanskih snaga na pravcima prodora, iz Đujićevog štaba stalno se ponavlja instrukcija: »Pazite da ne bi neko napadao Nemce u blizini naših sela!« Prenoseći tu instrukciju komandantu gračačke četničke brigade Toćanu Stanisavljeviću, komandant korpusa »Velebit« kapetan Milivoje Vuksanović je pisao: »Sa nemačkom komandom održavaj dobre odnose!« Nema uputstva od Nijemaca u vezi s eventualnim napadom, već samo zahtjev da četničke jedinice zadrže položaje uz komunikacije »radi obezbeđenja puta i Nemačkih kolona«, pri čemu »ljudstvo« raspoređeno uz komunikacije treba da »bude jako oprezno da ga partizani ne napadnu i unište.«²⁵

Talijanska vojska u Kninu se bez ikakvog otpora predala Nijemcima. No, bilo je dosta vojnika, pa i oficira, koji su pokušali izbjeći zarobljavanje, odlučni da ni u kom slučaju ne služe Nijemcima. U posljednji tren, kad se general Giangreco priprema da zajedno s njemačkim generalom Eglseerom iziđe pred marševske kolone 114. lovačke divizije, »dio talijanske motorizacije bježao je u pravcu Krčić—Vrlika, a veliki dio pješadije bio je sklonjen u Vrpolje«, pri čemu je jedna grupa Talijana pokušala da se domogne partizanskih položaja. Trinaestoricu Talijana u bijegu uhvatili su četnici vojvode Momčila. Po vojvodinom naređenju »svi su bili strijeljani.«²⁶ Nadao se, ne bez razloga, da će i to biti prilog za nj u procesu njemačkog opredjeljivanja.²⁷ Oko 700 Talijana, koji su se iz Knina sklonili u Kosovu, kod Dujića, sredinom septembra su razoružani i u pratnji grupe četnika vraćeni u Knin, Nijemcima.

U očekivanju njemačkog prodora u Dalmaciju, kad je već bilo jasno da će Badoglio potpisati kapitulaciju, vojvoda Momčilo je u Split poslao komandanta brigade »Dinara« Milana Cvjetićanina, koji je prethodno ukazom kralja Petra II unaprijeđen u čin poručnika, a ubrzo će dobiti kapetanski čin. Nadao se da će Cvjetićanin, angažirajući četničku grupu okupljenu oko dr Jakše Račića, bivšeg splitskog gradonačelnika koji je do rata redovno snabđivao svježom ribom kraljevski dvor u Beogradu,²⁸ preuzeti vlast u Splitu. Međutim, splitski ilegalci su dr Račića ubili, a četnike razjurili. Cvjetićanin je iz Splita pobjegao u Kosovo, k vojvodi Momčilu, a onda ga je vojvoda poslao u štab 114. lovačke divizije, računajući na prethodno upostavljene veze mladog

poručnika s Nijemcima." U štabu njemačke divizije, izvještavajući krajnje detaljno o zbivanjima u Splitu, poručnik Cvjetičanin je nedvosmisleno izjavio: »Mi četnici znamo, da se samo uz pomoć njemačkih trupa može postići efikasno uništenje bandita, jer smo sami za to isuviše slabi.«³⁰

Da u štabu 114. lovačke divizije nije bilo Mane Rokvića, nema sumnje: Nijemci bi Dujića svesrdno prihvatili, jer su prema »provjerenim podacima i na osnovu pouzdanih izvora« znali da je »Đujić pristalica Ljotićevog pokreta« i da je »naročito u posljednje vrijeme, kao rukovodioce u jedinicama postavio mlade pravoslavce bliske Ljotićevom pokretu, kojima je, zbog njihove spretnosti, pošlo za rukom da pridobiju Hrvate za Đujićevu četničku grupu« koja »šada broji 1500 pripadnika i svuda ostavlja dobar utisak discipliniranosti.«³¹ No, umjesto da mu pruže suradničku i zapovjedničku ruku, Nijemci su naredili da i vojvoda Momčilo i načelnik njegovog štaba kapetan David Šoškić budu uhapšeni. Nisu znali da je Šoškić pobjegao u Italiju. Komanda njemačkog 15. brdskog armijskog korpusa 10. oktobra naređenje o hapšenju vojvode Momčila »stavlja van snage«, mada ne poriče mogućnost daje Đujić »od Draže Mihailovića dobio naređenje da nastavi sa borbom protiv bandita, ali istodobno i da ne prekida borbu protiv Nijemaca i da, prvenstveno, izvodi sabotaže.«³² General Eglseer je — u septembru sklon, ne bez utjecaja Mane Rokvića, da uhapsi Dujića — do početka oktobra izmijenio svoj stav. Njegovi obavještajci su utvrdili da od Đujićevih četničkih grupa »nije bilo pokušaja sabotaža i prepada na njemačke oružane snage.«³³ Prethodno su Nijemci posumnjali u Đujićevu lojalnost čitajući za njih lako čitljive šifrirane depeše Đujić — Mihailović.³⁴ U jednoj od tih depeša, 30. septembra, vojvoda Momčilo je — po navici da uveličava i svoj značaj i svoju snagu — lažno obavijestio Dražu Mihailovića:

»U rejonu Vrlike vodimo teške borbe sa crvenim snagama, koje se preko ovog rejona prebacuju pljačkajući i ubijajući.«

U istoj depeši tvrdi:

»Jedinice su razorile veliki most na rijeci Zrmanji, preko kojeg vodi glavna saobraćajnica između Like i Dalmacije. Ovim putem se odvija nemačko nastupanje ka Jadranu. Na sektoru Like s uspehom se napadaju dve nemačke kolone. Na putu Drniš—Šibenik uništeno dvoje nemačkih oklopnih kola.«³⁵

Eglseer je, objašnjavajući tvrdnju da od četnika »nije bilo pokušaja sabotaža«, obavijestio komandu korpusa da se »iz zaplijenjenih dokumenata« lako uočilo da su »prepadi u dolini Zrmanje« djelo 2. dalmatinske partizanske brigade.³⁶ Njemački podatak o tome da su partizani bili u akciji u rajonu Zrmanje je točan, ali ne 2. dalmatinska brigada, nego jedinica 2. ličke i 1. kninske brigade.³⁷ Što se tiče akcija u rajonu Drniš—Šibenik, Eglseer je utvrdio da tamo »nije bilo četnika«, odnosno da su, po njegovom naređenju »angažirani za osiguranje željezničke pruge i puta« tako da je — zahvaljujući upravo Đujićevim četnicima — »bilo moguće održavati put i željezničku prugu.«³⁸

I četnike i Nijemce je zabrinjavao silovito razrasli narodnooslobodilački pokret u Dalmaciji. Prodor proleterskih snaga i povratak dalmatinskih brigada u Dalmaciji, svrstavanje jedinica Kninskog sektora u novoosnovanu 19. dalmatinsku diviziju, vijesti o uspjesima Crvene armije, »te promjena kursa na radio-emisijama Londona imalo je zdrav odjek u našem okrugu«, izvještava 1. oktobra kninski Okružni komitet KPH. Ipak, budući da »dolazak Nije-

maca u ove krajeve, u odnosu četnika specijalno, nije imao neke znatnije promjene«, nedovoljne snage narodnooslobodilačkog pokreta oko Knina nisu omogućile »da četničku bandu konačno raskrinkamo u kninskoj krajini, gdje su uhvatile priličnog korijena i organizacijom i vojnički«. Đujić je javno — piše Okružni komitet za Knin — »sa svojim banditima prišao novim gospodarima i najavio novu seriju reakcije«. ³⁵ Prilike su bile takve da su Nijemci — ispravno procjenjujući Đujićevu sklonost za svestranu suradnju — »s obzirom na prostranstvo ovog područja i na dužinu puta za dotur«, pri čemu 114. lovačka divizija »nije u stanju da sama ispuni postavljene joj zadatke«, prihvatili pruženu ruku vojvode Momčila. Konačno, s mnogo razložnosti tvrdi 4. oktobra general Eglseer, »četnički odredi su se do sada svugdje pokazali kao krajnje brzi i pouzdani«, čak su se »pokazali daleko efikasnijim od naših jedinica« i »na obezbjeđenju dugih puteva za dotur i na željezničkoj pruzi Knin—Drniš«. Primoran »da na ovdašnjem području prikupim sve raspoložive snage za borbu protiv komunističkog pokreta«, komandant 114. lovačke divizije je opetovano ustvrdio da je hapšenje vojvode Đujića »momentalno nezvodljivo«, ne samo stoga što »on boravi u planini i ne pojavljuje se lično na pregovorima«, već i stoga što bi vojvodino hapšenje »izazvalo nemir u većem dijelu stanovništva«. ⁴⁰

Dok su Đujićevi poklisari uspostavljali veze s Nijemcima u Kninu, kao i u Šibeniku, vojvoda je bio u Kosovu. Mjesni komitet KPH u Siveriću je imao 25. septembra obavještenje da su se »četnici Đujića povukli u Dinaru«. ⁴¹ Politički komesar Kninskog sektora Pepa Babić je prikupio potpunije informacije, tako daje 28. septembra mogao obavijestiti Glavni štab Hrvatske:

»Četnička banda je prišla sva Nijemcima. Pop Đujić sa 1500 četnika nalazi se u Kosovu. Ostali dio četnika nalazi se sjeverno od Knina a u najnovije vrijeme došlo ih je u Rastičevo i u Veliku Popinu oko 300. Oni uglavnom osiguravaju cestu Gračac—Knin.« ⁴²

Desetak dana kasnije, komesar Kninskog sektora NOVJ Pepa Babić je pisao da je Mane Rokvić, koji »inače uživa veće povjerenje kod Nijemaca nego pop Đujić«, okupivši »1000 četnika, išao zajedno sa Nijemcima u borbu protiv naših jedinica oko Splita«. Izvještavao je i o tome kako Đujićevi Četnici, »najviše banda Marića«, sve učestalije »vrše teror nad stanovništvom«. ⁴³

Zadržavajući se izvan njemačkih garnizona, najprije u Kosovu, a zatim na Kuni, između Štikova i Vrlike, vojvoda Momčilo je dugo vremena bio onemogućen da se suprotstavi vojvodi Rokviću. Ali, s mnogo domišljate lukavosti prema osvetu. U procesu »prilagodavanja« novoj situaciji i novom gospodarstvu, Đujićevi četnici su od druge polovice septembra »u svim selima pod direktnim rukovođenjem Nijemaca«; »u svim operacijama koje se vrše sjeverno od Knina zajednički sa Nijemcima vode borbe protiv NOV«. No, ako Nijemci i jesu nesmiljeno koristili »sve raspoložive snage za borbu protiv komunističkog pokreta«, Đujiću ipak dugo nisu davali ono mjesto koje je imao kod Talijana: »Njegovu ulogu je preuzeo Mane Rokvić. Đujićeve prijatelje i komandante Mane pendrekuje, te je nekog kapetana Sremca na nekom skupu Mane Rokvić izmlatio goveđom žilom.« ⁴⁴ Drugom prilikom, »u Kninu je Mane Rokvić ubio dva četnika«, ali ne stoga što »nisu htjeli u borbu« ⁴⁵, kako je tvrdio, nego zbog toga što su se izjasnili za Đujića. Đujić mu je vraćao koliko je mogao. Čitava Kninska krajina je znala da »Đujić u čuvenom Jasenovcu (Kosovu) ne prestaje da ubija«, pa je tako početkom oktobra »ubio 15 osoba«

i zbog suradnje s narodnooslobodilačkim pokretom, i zbog javnog izjašnjavanja za Rokvića.⁴⁶

Četnički odbor, kojeg je Žujović u augustu formirao u Šibeniku, organizirano je dočekao Nijemce, da bi sredinom septembra obavijestio Đujića »da mu stoje na raspolaganju i da u sporazumu s njemačkom vojskom priđe odmah formiranju četničkih jedinica u sjevernoj Dalmaciji«. ⁴⁷ Skloniji da vjeruju da je Đujić odredio Manu Rokvića za svog posrednika u štabu 114. lovačke divizije, nego da je Rokvić neprijateljski raspoložen spram Đujića, članovi šibenskog četničkog odbora, dr Slavko Grubišić, Vaso Čobo, Lazar Matić, Miro Peran i Ignjatije Ležaić su štabu 114. divizije predali predstavku kojom se stavljaju na raspolaganje Nijemcima. Šibenski pop Stevan Prostran u svojim dnevničkim zapisima kaže da su bili čvrsti u odluci »da se stavimo pod zaštitu njemačke oružane snage i da joj se stavimo na raspolaganje za zajedničku borbu protiv onih naših domaćih izroda i krvopija a između odluke i njena izvršenja naš se dah zadržao još samo na tome da čujemo kakav su stav i držanje prema njemačkoj vojsci zauzeli četnički faktori na tromedi«. Kad su saznali »da njemačka komanda u Kninu daje oružje četnicima«, pop Prostran kaže daje njima u Šibeniku »pao teret sa duše«. Budući da im je »pao teret sa duše«, lako su otputovali u Knin, a u povratku su u Kosovu posjetili vojvodu Momčila. Vojvoda se s njima složio da je pitanje kolaboracije »presudno za buduću sudbinu srpskih oblasti Sjeverne Dalmacije, jer ako ovu priliku ne bude mo znali iskoristiti i pomoću Nijemaca očistiti naše krajeve od partizana i naružati sve što je za borbu sposobno onda nas sve škupa čeka teška sudbina«. Delegaciju je Đujić obavijestio da »nije oduševljen s posredničkom ulogom Mane Rokvića, i da bi se toga posredništva htio osloboditi«, jer je »njegov posrednik kao oficir za vezu s njemačkom komandom poručnik Milan Cvjetičanin«. Šibenčane je uvjeravao da je Rokvić »svoje glav čovjek, naprasita i neobuzdana temperamenta«, od onih koji »u tom našem zajedničkom poslu neće trpiti ničijeg savjeta niti dozvoliti ograničavanje svoje samovolje«. ⁴⁸

Osim ove hrvatsko-srpske četničke grupe u Šibeniku, Đujić je u Splitu imao grupu svojih pouzdanika koji su bili uključeni u Ljotićev »Zbor«. Bili su to Franjo Holly, Marko Mikačić, Mihajlo Zaklanović i Alojz Kržišnik. ⁴⁹ S početka u kurirskoj vezi s vojvodom Momčilom, kasnije će dolaziti u njegov štab, a neki od njih su s Đujićevim ovlaštenjima putovali i u Beograd, k Ljotiću i Nediću, i u vrhovnu komandu Draže Mihailovića. Šibenskim Ljotićevcima, Peranu i Samodolu, Đujić je povjerio komandu u augustu formiranog Šibensko-splitskog đačkog bataljona. Članovi Šibenskog četničkog odbora, dr Slavko Grubišić, Miro Peran i Krešimir Samodol, predstavljali su se kao »predstavnici jugoslavenskih nacionalista Hrvata«, a ne kao Ljotićevci. Od vojvode Đujića su »isposlovali saglasnost da se splitsko-šibenski (đacki) bataljon spusti sa Unešića u Šibenik, što je odmah (16. ili 17. septembra) učinjeno u cilju da četnici sasvim preuzmu prugu Knin—Šibenik sa prekidima u Siveriću i Perkoviću gdje su bile posade ustaša«. ⁵⁰

Tada je Đujić imao nešto manje od dvije hiljade četnika. To je podatak iz izvještaja jednog od Bjelajčevih oficira, koji su kod Đujića tražili spas, poslije poraza u sjevernoj Lici — kapetana Ilije Jevtića. Jevtić, naime, nekoliko mjeseci poslije dolaska u Kninsku krajinu piše da su »svi četnici Dinarske oblasti«, njih »oko hiljadu devet stotina i nekoliko«, svrstani neposredno »pod njemačkom komandom«, iako ne poriču Đujićevu nadređenost. Samo manja grupa oko Đujića, uglavnom njegova »garda, i sam Đujić — piše Jevtić —

drže se područja gdje Nijemci ne dolaze. To je sistem popovog »taktiziranja«. Njemačka naređenja su četničkim jedinicama Dinarske divizije prenošena preko kapetana Novaka Mijovića — do Đujića. Radilo se samo onako kako je to — preko Mijovića — utanačio »gorski štab« vojvode Đujića s Nijemcima. Upravo zato »hranu, odeću, obuću, cigarete i novac svaki četnik i njegov starešina prima kao i nemački vojnik odnosno oficir«, piše kapetan Jevtić: »Svu municiju i oružje primaju takođe od Nemaca. Četnici, pod nemačkom komandom, nalaze se po bunkerima počev od Knina do Šibenika«, a pri tome su »u pojedinim bunkerima« zajedno s ustašama — »pola četnici, pola ustaše«.⁵¹

Da ne bi bilo subordinacije, komandant 114. divizije je 8. septembra — uza sva protivljenja Mane Rokvića — poslao na Kosovo u Đujićev štab iskusnog njemačkog obavještajca Schmidta Leissnera. U toj, po Đujića mučnoj, fazi punoj neizvjesnosti (Leissner ga je obavijestio da njegovi pretpostavljeni ozbiljno razmišljaju o Đujićevom hapšenju) poslušao je savjet njemačkog obavještajca i organizirao osiguranje »najvažnijih objekata na Krki« i »prostora istočno i severoistočno od Vrlike«, a potom je — i opet po Leissnerovim savjetima — formirao »komitske odrede« koji su, slijedeći instrukcije njemačkih oficira upadali »u komunističku pozadinu«.⁵²

Bilješke

¹ Akcioni odbor za zaštitu srpske četničke časti na srpskoj tromeđi, *Koje »oslobodilac« sa Dinare*, Bern, Švicarska, januar 1964, umnoženo kod Srpskog Anti-komunističkog Udruženja u Švicarskoj.

² AVII, Ča, 245, 5/1 — 11 ; Vinko Braniča, *Razvoj četničkog pokreta poslije kapitulacije Italije na bivšem anektiranom području sjeverne Dalmacije*, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 4, Split 1978,911.

³ Zb. NOR, XIV/2, 889.

⁴ Isto.

⁵ AVII, 243, 5/1-12. V Braniča, n. d. 907-908.

⁶ Zb. NOR, XIV/2, 892.

⁷ Isto, 887.

* AVII, 158, 38/6-33.

® Pop Stevan Prostran, koji je imao tri sina u Ljotićevom »Zboru«, i sva tri u jedinicama Dinarske divizije, piše daje Peranu i Samodolu dr Grubišić »po temperamentu jako sličan«. Po zadatku Nedića i Ljotića, u suglasnosti s Đujićem, oni su — piše Prostran — u Dalmaciji trebali »da prikupe zбораšku omladinu u Srednjoj i Sev. Dalmaciji, i svu drugu nacionalnu omladinu koja se nije izgubila u vrtlogu političkog i društvenog rasula, da je upute u četničke redove, kao u jedinu organizaciju koja u ovom kraju nosi nacionalni barjak, i da u tim redovima, inače zamorenim dugom borbom i sa znacima rasula u samoj organizaciji, unesu omladinske svežine, poleta i idealizma, i da svojom pesmom i vedrinom ožive sumorne planine oko srpskih naselja, a svojom svesnom samodisciplinom da stvaraju uslove za vraćanje ili iznova stvaranje reda i discipline u četničkim redovima, da posao prosvetnog rada i nacionalne propagande uzmu u svoje ruke pa da u to rasulo unesu plana, reda i metodičnosti, oduševljenja i samopregora. Kao što se vidi, zadatak vredan pažnje i u boljim prilikama, a kamoli našem očaju. Naravno da se na prvam pogledu nije mogao da sakrije fakat, da ovi omladinci nisu potegli iz Beograda na Primorje da ovde steknu kapital Draži Mihailoviću i četničkom pokretu, nego da je ovo *pro foro esterno*, a da je njihov *zadnji* cilj bio nešto drugo. O tom cilju nisu oni nikom ništa govorili, ali razuman i objektivan čovek, dobar poznavalac ovdašnjih prilika, verujući u zdrav politički smisao i osećanje mere kod njihovih naredbodavaca *koji su ih uputili ovamo*, a bez predubedenja o njihovoj ličnoj vrednosti, taj cilj je mogao da zamisli otprilike ovako: oni će prikupiti intelektualnu omladinu, u prvom redu svoje istomišljenike, daće im prilike da se nadu na nacionalnom poslu i da pokažu svoje individualne vrednosti, prema tim vrednostima i sklonostima izvršice podelu planskog rada, a vaspitnim meto-

dama svoga pokreta uticaće na pojedince u *pravcu* najstrožijeg shvatanja i izvršavanja svojih dužnosti.

Vodeći strogo računa o tome, daje srpska oblast u Sev. Dalmaciji jedna mala nacionalna baza, da je ona kao takva jako osakaćena vododerinama crvene bujice, a da ostatak predstavlja sićušnu pozornicu, vrlo tesnu i opasnu za političke utakmice raznih tabora i jagmu nesavesnih pojedinaca, od kojih je već razrivena u tolikoj meri, da bi taka, i u normalno doba — u slobodi, predstavljala dokumenat naše nacionalne sramote — imajući, dakle, sve to u vidu, od zбораške omladine se očekivalo, da će ona pristupiti izvođenju svog zadatka sa najvećom oprežnošću, da će zastavu narodnoga spasa istaći iznad svih posebnih struja i tendencija čuvajući se pri tom, u najvećoj meri, da javnost u njima ne otkrije novu struju i još jednu tendenciju, koja će lavirintu našeg javnog života zatrpiti i posljednji izlaz.

— Sloga, samosvest i disciplina! Bila je parola koja je lebdela u vazduhu, a nikog nije bilo da je javno istakne za lozinku svojih napora, i delom da joj zasvedoči životvornu snagu i moć. Zбораškoj omladini se ta lozinka nudila kao naručena, da je ispiše na nacionalnu srpsku zastavu, i s njom krene na teren, a sve drugo — čim su pošli i zbog čega su došli iz Bgd da prepuste vremenu i plodnoj atmosferi svojih uspeha, iz koje će, kao na proletnom suncu, samo i neopaženo nići u narodu uverenje da Srbija, koja je znala da spasi sebe, nije ni nas zaboravila nego nam poslala pionire koji razagnaše od nas crne slutnje bespomoćnosti i uliše nam nadu na bolje dane. A vreme, koje u nedogled odgađa svršetak ovog užasnog rata, samo i bez ičije pomoći, silom narodnog gorkog iskustva i na osnovu ono nešto oskudnih obaveštenja što smo ih imali o stanju u Srbiji preko Drine, zbrisalo je sa Nedićeve Srbije pečat izdajništva, koji joj je zločinačka propaganda bila nalepila, a sam Nedić u narodnim očima je već bio dorastao do samog uha Draži Mihailoviću koga su London i ovdašnja četnička sredina izdizali. Narodna izmučena duša je priželjkivala, i iz želja se stvorilo posle i uverenje, da gen. Nedić i Draža Mihailović sporazumno rade na istom poslu: Nedić u Srbiji, a Draža izvan nje. Videći svojim očima da Dražini ljudi saraduju ovamo sa okupatorom otvoreno i javno, dakle ono isto što se Nediću upisuje u najveći greh, logika zdravog narodnog razuma *mogla je ovde* da nazre samo tu razliku: da u Srbiji stvari idu dobro, a ovamo, u četničkim redovima zlo ...

Najpre su otišli u Knin, k vojvodi M. Đ. i izložili mu svoj plan, naravno onaj koji je bio namenjen javnosti. Deklarisali su se Zborasi, koji hoće da kroz četničku organizaciju pomognu nacionalnu stvar. Dujić se s time složio. Ali, pogledavši izblizega četnički mikrokozam oko Knina, bede i nevolje u kojima se on davio, Samodolu i Peranu se taj teren učinio nepogodan za onaj drugi njihov, rezervatni plan, i oni ostavljaju ovu srpsku oblast da i dalje muči svoju muku, a obrću se Primorju ...

Prisne veze sa italijanskom policijom i fašističkom obaveštajnom službom, Peran i Samodol ne samo da nisu krili, nego su ih, izgledalo je, namerno isticali. Njihova česta i slobodna putovanja u Zadar i Split, kad je kretanje civilnih putnika bilo skoro onemogućeno, njihovo stalno zalaženje po kancelarijama i Peranovo upadanje u đeneralov kabinet bez kucanja, kako se iz njegove okoline sa izvesnim ponosom isticalo, pa masovno hapšenje komunista i njihovih simpatizera u građanstvu po spiskovima koje su oni sastavljali, a talijanska policija, predosećajući svoj slom, pokazivala te spiskove komunističkim agentima i njihove autore označavala kao jedine krivce hapšenjima, a sebe opravdavala naložima viših vlasti — sve je to u nacionalnim redovima izazivalo zabrinutost, a u protivničkim taku paklenu reakciju, da je svak — i prijatelj i neprijatelj govorio i verovao da su i Ljotičevci upućeni iz Beograda sa gestapovskim pasošima da pomognu neonoćnu fašističku vlast u Dalmaciji protiv nacionalnog elementa ...» (AVII, 158, 38/6)

¹⁰ AVII, 215, 5/1-5.

¹¹ V. Braniča, n. d. 910.

¹² AVII, 160, 14/2.

¹³ Štab 8. korpusa NOVJ je 20. oktobra dobio obavještenje iz Barija od svog izaslanika Sergeja Makijeda: »Četnička aktivnost je inače ovdje vrlo jaka, ali su se ubrzo kompromitirali, naročito uslijed pohlepe za novcem i međusobnih svada. Od poznatijih voda nalaze se sada ovdje Bjelajac, Pavasović, Dabrović, Šafranko, Stüde, Matekalo, braća Skarići, vojvoda Ivanišević, Amat i Janković. Aćimović i Mitrović otputovali su u Kairo. Svi su puni novaca i dukata.« (Zb. NOR, VIII/1, 125)

¹⁴ AVII, 158, 38/6.

¹⁵ Zb. NOR, XIV/ 2, 952-953.

¹⁶ AVII, 245, 6/1-6.

¹⁷ Zb. NOR, XIV/3, 292.

¹⁸ Isto, 927.

¹⁹ Isto, 928.

²⁰ AVII, 262, 48—1/1.

²¹ Isto, 262, 48—1/2.

²² Kad je pop Đujić otišao iz Knina na Kosovo, 6. septembra, komandant njemačke 114. lovačke divizije, zaustavivši se u Straži, 3,5 kilometra sjevernije od Knina, potčinjenim jedinicama naređuje: »Za prolazak kroz Knin marševske grupe se priključuju na polaznoj točki (1.3 km sjeverozapadno od Knina) za ulazak u kolonu, zatim sređuju uniforme, vozila, opremu i namještaju kacige. Svaki komandant jedinice odgovoran je da: vozila budu u besprijekornom stanju, da se točno drži odstojanje ... i da svaki vojnik pojedinačno u besprijekornom stavu maršira kroz Knin. Ja ću, zajedno s talijanskim komandantom u Kninu, prisustvovati defileu pojedinih marševskih grupa. Za vrijeme defilea svaki vojnik pozdravlja me pokretom glave i pogledom. Na moj pozdrav odgovara se glasno i vojnički. Komandanti marševskih grupa raportiraju mi i za vrijeme defilea njihovih marševskih grupa postrojavaju se pored mene.« (*NOB u Dalmaciji*, 8, 759) Defiliralo je i oko 100 četnika Mane Rokvića, koji je također raportirao generalu Eglseeru.

²³ *NOB u Dalmaciji*, 5, 693.

²⁴ AIHRPH, NG, 429, 6; v. Fikreta Jelić Butić, n. d. 216.

²⁵ AH, Ča, 3.

²⁶ *NOB u Dalmaciji*, 8, 191.

²⁷ I Nijemci su strijeljali neke Talijane, među ostalima i generale Pelligra, Fulgosija i Poti-cardija, s kojima je Đujić 1942. i 1943. održavao bliske veze. (*NOB u Dalmaciji*, 8, 872)

²⁸ U jednom pismu, dr Račić moli Dražu Mihailovića da obavijesti Karadordeviće kako još nije potrošio sav novac, dobiven za nabavku svježe ribe za dvor.

²⁹ *NOB u Dalmaciji*, 5, 693.

³⁰ AVII, London, f. N-14/7049—7050. Po ustaško-četničkim saznanjima — o čemu 10. septembra izvještava 5. stajači djelatni sdrug — »u posljednje vrijeme opaža se sve veći priliv partizanskih brigada iz Krajine«, zbog čega su se »četničke skupine koje su se nalazile na sektoru ovoga sdruga« (Livno) »povukle i prebacile pod vodstvom tzv. vojvode Momčila R. Đujića u pravcu Knina«. (Zb. NOR, IV/35, 831)

³¹ AVII, NAVNT-314, 566/788-789.

³² *NOB u Dalmaciji*, 8, 890.

³³ AVII, NAVNT-314, 566/788-789.

³⁴ Mihailovićeve depeše, pisane u prisustvu nove anglo-američke vojne misije, vrvjele su stavovima koji su saveznicima odgovarali. To je vrijeme kad Roosevelt »jugoslovenskoj vojsci koja se hrabro bori za slobodu domovine« poklanja četiri leteće tvrdave. Američka štampa ponovo slavi Mihailovića. Draža od potčinjenih komandanata, među kojima je i vojvoda Đujić, traži da se »mora vešto taktizirati s okupatorom«. Đujiću je 28. septembra izričito naređeno da prekine suradnju s Nijemcima. Dva dana kasnije Đujić je odgovorio da baš nitko, a pogotovo ne Englezi, nema pravo prisiljavati četnike da ginu, jer »viši interesi nameću da upravo oni ostanu po strani«. Nato je Draža Mihailović od vojvode zatražio da pređe na gerilsko ratovanje. (AVII, DM, 278, 18/1-41; 104, 4/4; MF-M NAW-N-T-313, 196/7457159; v. D. Plenča, n. d. 437) U jednom od mnoštva depeša s netočnim podacima, izvještavajući o svojim »pobjedama«, Đujić je u jesen 1943. Mihailovića uvjeravao kako je »razjurio crvene iz grada Knina«, »najurio 5000 hrvatskih izbjeglica, pobio oko 200 ustaša i žandarima, koji su pripadali sedmoj crvenoj brigadi«. (AVII, 276, 7/1, dep. 112)

³⁵ AVII, 314, 566/330.

³⁶ Isto, 566/788-789.

³⁷ *NOB u Dalmaciji*, 8, 253.

³⁸ AVII, NAVNT-314, 566/788-789.

³⁹ *NOB u Dalmaciji*, 8, 409.

⁴⁰ AVII, NAVNT-314, 566/788-789.

⁴¹ *NOB u Dalmaciji*, 8, 347.

⁴² Isto, 373.

⁴³ Isto, 468.

⁴⁴ Isto, 489.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto, 561.

⁴⁷ Vinko Braniča, n. d. 914.

⁴⁸ AVII, Ča, 158, 38/6.

⁴⁹ Fikreta Jelić Butić, n. d. 217.

⁵⁰ AVII, Ča, 158, 38/6.

⁵¹ Zb. NOR, XIV/3, 393. Poslije rata Đujić uporno uvjerava emigraciju i Amerikance »da su ustaše i četnici u toku celog rata razgovarali samo kroz pušćane cevi. Ustaše su klale i ubijale Srbe gde god su mogli, a četnici su se borili protiv ustaša na život i smrt.« (»Srbija«, januar 1977)

¹² AH-UDB, 11/IV; MF-NAW-T-314, 566/342-343; v. Dušan Plenča, n. d. 436.

Nova četnička prilagodavanja

Odnosi vojvode Momčila i Nijemaca nisu u početnoj fazi suradnje bili usklađeni, prvenstveno zbog toga što je vojvoda Rokvić prvi uskočio u njemački vlak. Nijemci su, kao što je već rečeno, za nepun mjesec shvatili bezrazložnost sumnjičenja u Đujića, dali su njegovoj vojsci, koju je čak i Žujović zvao »kazandžijama«, i oružje, i plaće, i redovno snabdijevanje, povjerali joj čuvanje komunikacija, ali je ostao bitan problem: kako ovladati čitavim prostorom sjeverne Dalmacije, i Kninskom krajinom, i Ravnim kotarima, i Bukovicom, i Vrličkom krajinom? Partizanske snage su naglo narastale, čitava sela su se postrojavala u novoosnovane brigade, njemačke trupe su neprestano na udaru. I vojvoda Momčilo, i šibenski četnički odbor, unekoliko reorganiziran poslije talijanske kapitulacije popunjavanjem s nekoliko ljotićevaca, i vojvoda Mane su neprekidno iznosili u štabovima njemačkih divizija, i u Kninu, i potom u Drnišu, mobilizacijske programe i planove osvajanja sjeverne Dalmacije,¹ ali su se u konačnom svi ti planovi svodili na pitanje: tko komandira. Budući da Rokvić nije imao ni približno snaga koliko Đujić, a Đujić »svoju vojsku« nije prepuštao tuđoj komandi, Rokvić je, podmećući na najrazličitije načine Đujiću protivnjemačke stavove, u jednom trenu uvjerio kapetana Bönckea, koji je u štabu 114. lovačke divizije bio »oficir za vezu s četnicima«, da je »Momčilo održao zbor u Žagroviću« i da je na tom zboru »psovao oca meni (Rokviću) i Nemcima i izdao naređenje da njegovi ljudi pucaju u moje borce«. Kapetan Böncke je tada naredio da »od sutra Momčilovi ljudi prestaju dobivati hranu i municiju«.²

Rivalstvo vojvoda je bilo davnašnjeg datuma. Sve su dalmatinsko-ličko-bosanske vojvode bile u sukobima, nekad zbog starješinstva, češće zbog novca, ali su u tim svađama prednjačili Đujić i Rokvić. I u ustaškim dokumentima nalazimo podatak o toj »razrožnosti između popa Đujića i Rokvića«, odnosno o »razrožnosti između popa Đujića i bosanskih četnika«. Krajem marta 1943. godine je »kao posljedica razrožnosti među četnicima došlo do pismene predstavke zapovjedništvu (talijanske) divizije u Kninu potpisane po vojvodi Mani Rokviću u ime drvarsko-petrovačkog odreda u kojem se izražavaju želje toga odreda među ostalim polaganje računa o potrošku benzina s kojim neki (Đujić) špekuliraju«. Iako je Rokvić ustašama bio dobro poznat kao »onaj koji je poklao Gata«, upravo ustašama i Talijanima je tužio Đujića »za sva zlodjela počinjena u Vrlici«. ³ Ustašama će čak biti kazano da su Talijani stali na stranu Rokvića, tako da je »zapovjednik talijanske vojske u Drnišu dao nalog zapovjedniku četnika u Kosovu da ne smije izvršavati nikakve naloge popa Đujića nego samo njegove«. ⁴ Stvarno su Talijani ostali uz Đujića, pa je Rokvić sa svojih 60 četnika otišao u Bosanski Petrovac i »prešao u službu njemačke vojske«. ⁵ No, Đujić je bio dovoljno lukav da i tada provjerala postupke svog rivala. Kninski podžupan Vataavuk je iz Petrovca obaviješ-

ten da se »sa Manom Rokvićem nalazi i voda četnika (Nikola) Čuk iz okolice Bosanskog Petrovca, koji među tamošnjim pučanstvom vodi promidžbu potajno protiv Mane Rokvića, a u korist popa Momčila Dujića«.

Spram Mihailovića, Dujić je bio u prednosti: bio je s njim u stalnoj vezi. I kao što je vojvoda Mane osigurao njemačko povjerenje, sklonivši se k njima tri mjeseca prije talijanske kapitulacije, tako je vojvoda Momčilo mogao pisati Mihailoviću protiv njega što god mu je palo na pamet. Po Dujiću, mnoge akcije su propale zbog neposluha Mane Rokvića, katkad i zbog Brane Bogunovića.⁷ U vrijeme žestokih borbi dvojice vojvoda za prioritarno mjesto kod Nijemaca, Dujić je čitav splet depeša poslao Mihailoviću protiv Rokvića koji »sada potpuno stoji u službi i pod zaštitom Nijemaca, zadržavajući sasvim neprijateljski stav prema nama«.⁸ Pazeći da ne oda svoje veze s Beogradom, to jest s generalom Milanom Nedićem i Dimitrijem Ljotićem, kadar da porekne svaku suglasnost sa članovima »Zbora« koji su krajem aprila 1943. upravo na njegovu sugestiju došli iz Beograda u Dalmaciju (»Najprije su« — piše otac jednog od tih zborasa, pop Prostran — »otišli u Knin, k vojvodi M. D. i izložili mu svoj plan ... Dujić se s tim složi.«⁹) Dujić je u svojoj antirokvićevskoj kombinatorici izvještavao Mihailovića:

»Sada ovamo kruže vesti o dolasku nekih Nedićevih divizija, koje su navodno već prešle Drinu ... Ove vesti zvanično podržavaju Nemci a pronose ih simpatizeri Nedićevi i Ljotićevi kojih ovamo nema mnogo, a na čelo kojih se stavio nesretni vojvoda Mane Rokvić.«¹⁰

Pouzdan u Rokvića, koji — po uvjerenju komande 15. armijskog korpusa — »bez prekida i ustezanja saraduje sa nemačkim trupama«¹¹, Nijemci će dugo biti skloniji njemu nego Dujiću. Tek poslije višemjesečnog iskazivanja vjernosti Dujića i njegovih četnika, Nijemci će shvatiti da ne postoji mogućnost »da se pomoću Rokvića Dujićevi četnici pocepaju, pošto je Rokvić izgubio svaki ugled«.¹²

Budući da su se braća Marić priključili Rokviću, za kojeg su i Žujović i Mihailović tvrdili da je »običan razbojnik i nemoguć siledžija«,¹³ Dujiću je predstojao i obračun s njima. Od pogibije prvog među Marićima, vojvode Mirka, koji je — po Dujiću — »bio čestit i imao na svom srcu i pred očima vazda najveće dobro za lički narod i za ličke borce«, često prisiljen »da pretrpi sramotu radi ispada svoje braće«, Marići su pomahnitali u pljački, lažima i zločinima. Jednom od svojih komandira, Spasi Pupavcu, Dujić je u jesen 1943. pisao da je previše često »trpio zulum braće Marića« u nadi »da će se jednom u njima probuditi savjest i stid za mnoge njihove prljave stvari«. No, nikako — piše — da se opamete, ogrezli u »pljački, teroru, nasilju, zulumu, samovolji«:

»Kad je Italija kapitulirala onda su braća Marići izjavili da idu da se bore protiv svih srpskih neprijatelja kao prave komite i da brane čast srpskog naroda, da neće da čuju za Manu Rokvića, za Nemce itd. To ipi je poslužilo kao razlog da za sobom zavedu i povedu više boraca koji bi im poslužili kao oruđe u ruci za dalje pljačke i lično bogaćenje. Izdao sam im naređenje da idu u Tiškovac, Kaldrmu i Trubar i da tamo istrebljuju komuniste, da zaštite srpski narod, da ga ne terorišu i ne pljačkaju i ako budu tako radili da će izvršiti svoju nacionalnu dužnost i da ne treba da se boje Nemaca. Odmah poslije njihovog odlaska počele su mi stizati tužbe o njihovom teroru, pljački i nasilju nad narodom u Plavnu, Kuscu, Prljevu, Pribudiću, Tiškovcu, Kaldrmi, Rastićevu, Zrmanji itd. Kada sam Đuru Marića pozvao na odgovornost on je izja-

vio da ne prizna ničiju vlast. .. Doznao sam, da su Marići razoružali neke naše borce, da su neke nagonili na saradnju s Nemcima, da na Otriću piju vino i peku ovce sa nemačkim oficirima i da su uhvatili vezu sa krajiškim razbojnikom i narodnim izdajnikom Manom Rokvićem¹⁴... Znamo da je odnekodan njegov drugi mladi šura dogonio i prodao u Kninu opljačkano blago srpske sirotinje i za istu uhvatio 400.000 kuna, kao što znamo i to, da su braća Marići opljačkali u Mokrom Polju od srpske sirotinje delep goveda, ovaca i prasadi i dočerali ih u Knin i prodali i za istu (stoku) uhvatili 1,400.000 kuna osim ostalog blaga kojeg su dognali u Knin i prodavali zajedno sa svojim šefom razbojničke bande Manom Rokvićem te delili međusobno. Znamo i za žito koje braća Marići pljačkaju po zrmanjskim selima, dovlače u Knin i prodavaju ili trpaju u svoje magazine u Kninu i Raškovićima, kao što se zna da je Đoko Marić od ujma iz zrmanjskih mlina dao 450 kila pšenice za jednu vojničku uniformu u kojoj se danas koči po Kninu sa brenovanom kosom na glavi i milionima kuna u džepu .. «¹⁵

Svi četnici, neovisno o tome čijoj su se komandi priklanjali, pljačkaju. Nijemci su to previđali, nezainteresirani. Bitno je bilo da četnike iskoriste u borbenim akcijama. U oktobru 1943. su pokušali Đujićevu komandu svesti na Kninsku i Vrličku krajinu, a Rokviću su dali Bukovicu i Ravne kotare. Kad je Rokvić u Šibeniku obavijestio četnički odbor o »podjeli vlasti«, komandant Splitsko-šibenskog đačkog bataljona Draško Prostran, koji je bio pod neposrednom komandom vojvode Momčila, odmah je otputovao u Kosovo da obavijesti Đujića koji o diobi vlasti nije htio ni razgovarati. Članovi Šibenskog četničkog odbora su prihvatili diobu vlasti, ali su, nepovjerljivi prema Rokviću koji je providnije lagao od Đujića, željeli čuti stav štaba njemačke divizije u Kninu. Primio ih je kapetan Bönche. Iznervirani Rokvić im je prijetio:

»Prvi i najpreči moj cilj je da dođem glave Momčila Đujića i svim njegovim saradnicima, pa onda tek dolazi interes naroda i nacionalni ideali!«
To je podatak iz zapisa popa Stevana Prostrana.

Rokvić je povukao više nezrelih poteza, tako da su u štabu 114. lovačke divizije stekli dojam da je nesposoban. Kapetan Bönche poziva na razgovor Đujićeve opunomoćenike, kapetana Mijovića i poručnika Cvjetićanina. Prihvaćajući sve njihove prijedloge, porekao je namjeru generala Englseera o diobi vlasti. Pop Prostran je pisao da je na promjenu stava njemačke divizije utjecao upravo Rokvić: odbačena su njegova providna podmetanja, kao ono da je vojvoda Momčilo u Žagroviću na zboru govorio protiv Nijemaca. »Rezultat nemačke istrage u stvari Momčilova zbora u Žagroviću pokazao je potpunu neosnovanost Maninih denuncijacija«, piše pop Prostran.¹⁶

Shvaćajući sebe punopravnim nasljednikom potpukovnika Žujovića, neovisno o tome da li Žujović jest ili nije svoja, od Mihailovića dobivena, ovlaštenja prenio na Đujića, vojvoda Momčilo je i dalmatinske, i ličke, i bosanske četnike svrstao pod svoju komandu. Tko zna već po koji put reorganizira vojsku Dinarske četničke oblasti.¹⁷ Vrhovna komanda je poslije reorganizacije, u decembru 1943. godine, obaviještena da Dinarska vojno-četnička oblast pod komandom vojvode Đujića i načelnika štaba artiljerijskog kapetana Novaka Mijovića u sedam korpusa ima 16.480 četnika od kojih je 10.670 naoružanih.¹⁸

O formiranju novih korpusa vojvoda Momčilo je obavijestio Mihailovića 26. decembra 1943: »Na sednici koju sam održao sa višim starešinama projektovali smo raspodelu teritorije po korpusima, radi što lakšeg komando-

vanja, kao i bolje veze. Mi smo zamislili formiranje prvog Dalmatinskog korpusa na području između reke Krke i Cetine od Dinare do Jadrana; drugog Dalmatinskog korpusa, na području između reke Krke i Zrmanje odnosno Velebita i od Dinare do Jadrana, zatim formiranje prvog ličkog korpusa na području sreza Gračac, Lapac, Udbina i drugog Ličkog korpusa koji se nadovezuje na prvi sa zonom širenja do reke Kupe i Sušaka, zatim prvi Bosanski korpus, na području sreza Grahova, Livna, Glamoča, drugog Bosanskog korpusa, koji bi nas vezivao preko Drvara, Petrovca i Bosanske Krupe desno, sa Drenovićem a levo sa Ličkim korpusima. Ustvari sada postoji, po Vašem ranijem naređenju prvi Dalmatinski korpus, čiji je komandant odličan oficir, kapetan Novak Mijović; drugi korpus se formira, prvi Lički postoji, komandant ovog korpusa je dobar oficir major Vuksanović, dok područje gornje Like sada predstavlja drugi Lički korpus, čiji je komandant major Kapetanović, takode odličan oficir. Prvi bosanski korpus takode postoji, ali bez komandanta. Naše jedinice drvarske i petrovačke postoje takode kao jezero za drugi Bosanski korpus, međutim bez komandanta!¹⁹

Dva mjeseca prije reorganizacije Đujić je od Mihailovića depešom obaviješten da su kraljevskim ukazom od 1. oktobra neki njegovi oficiri unaprijeđeni, i to: u činu kapetana I klase Živadin Đ. Mladenović i Vojmir S. Alfirević (već je bio u Italiji); u čin kapetana II klase Lazar M. Milanović; u čin poručnika: Milutin M. Sućur; u čin potporučnika dotadašnji podoficiri: Ljubomir N. Vuljić, Mirko A. Veber, Dušan D. Bjelić, Simo S. Lašić, Relja T. Rajković, Petar Č. Mijović, Dane S. Trbojević, Boško P. Acimović, Simo S. Ljubić i Nikola S. Berić. »Svima srdačno čestita Čiča.«²⁰ Nešto ranije je komandantu velebitskog korpusa kapetanu Vuksanoviću kraljevskim ukazom dan čin majora.

Iz Đujićevih naređenja²¹ od 7. decembra 1943. i 7. februara 1944. godine vidi se da je u jugozapadnoj Bosni 1. bosanski korpus, na sjever od Bosanskog Petrovca do Dvora na Uni 2. bosanski korpus, u kotarevima Gračac, Udbina i Lapac 1. lički korpus, u sjevernoj Lici do Sušaka 2. lički korpus, između Cetine i Krke 1. dalmatinski korpus i od Dinare prema moru, između Krke i Zrmanje, 2. dalmatinski korpus. Međutim, u različitim četničkim njemačkim dokumentima i dalje se govori o 501. i 502. dalmatinskom korpusu, pa bi se moglo govoriti o tri četnička korpusa u Dalmaciji: 501. je bio sjeverno od Knina do Strmice s tri brigade²², 502. se naziva korpusom dinarsko-cetinske oblasti i također ima tri brigade, a 2. dalmatinski korpus je formiran na onom dijelu sjeverne Dalmacije koji je do septembra 1943. bio anektiran Italiji.

Borbena vrijednost tih jedinica nije bila ujednačena, ali »nije se mogla potcijeniti. Prisila, teror i stega održavale su zaostale i kroz dotadašnje tokove borbe zlodjelima kompromitirane četničke borbene sastave u relativnoj taktičkoj upotrebnoj vrijednosti, doduše ovisnoj od njemačke materijalne, vojne i političke pomoći.«²³ Sam vojvoda Momčilo često svu tu vojsku ocjenjuje kao pijanice, kockare i pljačkaše; čak su se, piše, »i pojedine starešine spustile na stepen životinja.«²⁴ Sve potčinjene je 14. januara 1944. oštro ukorio zbog toga što su »pljačka, krađa i teror nad narodom i njegovom imovinom zauzele u posljednje vreme takvog maha od strane pojedinih samovoljaca da oni predstavljaju najveću sramotu naše organizacije.«²⁵ Nijemci su smatrali da »Đujićeve snage nisu u stanju voditi samostalne operativne akcije«, ali se »mogu koristiti u široj zoni obrane prometnica i pojedinih rejona isključivo osloncem na naše trupe i prema zadacima određenim od strane naših štabova.«²⁶

Svi ličko-krajiški, dalmatinski, kordunaško-goranski i primorski korpusi Dinarske četničke oblasti, odnosno Dinarske divizije su, barem po ponašanju vojvode Đujića, poslije bijega potpukovnika Žujovića, pod Đujićevom komandom. Nema pouzdanog podatka da je Mihailović i formalno povjerio Momčilu Đujiću komandu »zapadnih krajeva«, ali Đujić će rivale uvjeravati da je takvo naređenje dobio, pri čemu je možda imao na umu Mihailovićevu depešu od 12. juna, kad je Žujović bio interniran u Opatiji: »Neka Đujić primi celu komandu trupa.«²⁷ Đujić je — što se vidi iz nekih njegovih uputstava — sebe smatrao nadređenim čak i starim četničkim komandantima na Borja planini i Manjači. Njegovi opunomoćenici tokom zime 1943/1944. godine stižu i na Baniju (Ciganović i Crljenica), u Istru i Sloveniju (Đaković) i sjevernu Liku i Kordun (Ilija Vlašić). Ali mnogi su — i ne samo Mane Rokvić ili Marići, a u manjoj mjeri lugar i vojvoda Brane Bogunović — poricali Đujićevu nadređenost. Najveći problem je i dalje Mane Rokvić, kojemu su Nijemci — zbog prisutnosti u njemačkim štabovima — i dalje više vjerovali nego Đujiću, pa se čak u januaru 1944. godine u komandi Jugoistoka u Beogradu kalkuliralo da od 3600 četnika, koji su angažirani na »osiguranju puteva snabdevanja na pravcu Bihać—Knin—Šibenik«, Đujić komanduje sa njih 1700, a Rokvić sa 1900.²⁸ U Đujićevom krugu se smatralo daje »naš najveći neprijatelj Mane Rokvić«, pa kad kapetani Marko Crljenica, komandant 2. bosanskog korpusa, i Nikola Ciganović, Đujićev zastupnik u štabu cazinske Muslimanske milicije Huseina Miljkovića Huske, iz Dvora na Uni šalju vojvodi Momčilu kurire s porukama i zlatom, dopremljenim djelomično od Mihailovića, a djelomično od Nedićeve vlade iz Beograda, pišu Đujiću:

»Brate vojvodo, šaljem vam dva kurira u domobranskom odelu i sa domobranskim ispravama usled Vama već poznate smetnje u Bihaću koju nam pravi naš najveći neprijatelj Mane Rokvić.«²⁹

Pri reorganiziranim komandama korpusa i brigada, Đujić je imenovao »nacionalne komitete«, »nacionalne odbore« i »nacionalne poverenike«. Tako je jeromonah Sava Gnjatović bio postavljen za nacionalnog poverenika 502. korpusa.³⁰ Neke brigade su imale »četničke odbore«, pa je tako nadčestar Petar Marić bio predsjednik takvog odbora u Đevrsačkoj, a Nikola Dubajić u Kistanjskoj brigadi.³¹ U tim »civilnim« forumima je bilo i vojnika. Najugledniji među njima su uključeni u »nacionalni komitet« Dinarske četničke oblasti. U vrijeme kad uspostavlja prve kontakte s Nijemcima, 13. septembra 1943. godine, vojvoda Momčilo je pisao: »Jedan od najvažnijih zadataka nacionalnog komiteta jeste nacionalno-ideološko izgrađivanje narodnih masa i njihovo upućivanje u krstašku i odlučnu borbu protiv komunizma kao najvećeg neprijatelja čovečanstva i naše Nacije.«³²

Istovremeno je pop vojvoda nastojao da organizira i građansku upravu. To je proveo »uglavnom uspješno u Kninskoj krajini«, ali ne bez rezultata i u krajevima preko Velebita, preko Grmeča, preko Plješevice, i preko Kapele. Napori u tu organizaciju su ulagani konstantno od zime 1941/1942. godine, ali »se pokazalo da je ta težnja bila daleko od stvarnih mogućnosti«, i kad je riječ o reorganiziranim korpusima, i kad je riječ o građanskoj upravi. Nova je reorganizacija »zapravo potvrdila staro stanje«,³³ iako su Nijemci — kao što to Đujić priznaje 14. februara 1944. godine — »dali široko ovlaštenje za rad« i komandama četničkih jedinica i njihovim »nacionalnim poverenicima«.³⁴

Dajući četnicima »široko ovlaštenje za rad«, ali uvijek »isključivo s osloncem na naše (njemačke) trupe«, Nijemci su za četničke jedinice osiguravali

i naoružanje i najnužniju opremu. Pri tome su s više nadzora od Talijana kontrolirali spiskove, i manje su od Talijana imali sluha za zahtjeve četničkih porodica. Svi ti spiskovi su morali biti potvrđeni Đujićevim pečatom na kojem je bilo urezano: »Dinarska četnička divizija — đeneralštab«. Tokom 1944. snabdijevanje nije uvijek bilo po volji četničkih štabova, pa je i sam vojvoda Momčilo u nekoliko navrata prosvjedovao ili kod njemačkih oficira u njegovom štabu u Kosovu, ili preko svojih oficira za vezu kod njemačkih komandi. Na jedan takav prosvjed, njegov mu oficir za vezu Nikola Zukanović objašnjava kako se moglo dogoditi da 502. korpus ostane bez tražene municije, budući da je »spisak naoružanja ... predao njemačkoj komandi«. Zukanoviću je komandant njemačkog puka u Kninu objasnio da će sve biti u najboljem redu, samo treba »da počekamo dok se podoficir Pointer vrati iz Vrlike«, budući da se kod tog podoficira »nalazi spisak o brojnom stanju jedinica«.³⁵

Odjećom su četnici snabdijevani i od Nijemaca, i od Nedića (na tom se posebno angažiraju Dimitrije Ljotić i starojugoslavenski inženjerijski pukovnik, Nedićev general Košta M. Mušicki, bivši adutant kralja Aleksandra i kralja Petra II, komandant kvislinškog Srpskog dobrovoljačkog korpusa) i od Draže Mihailovića. Samo u jednom navratu 1944. godine je Nada Stanić, Đujićeva najpovjerljivija osoba u štabu Dinarske divizije, kurir za specijalne zadatke, iz Srbije dopremila 500 kompleta uniformi Srpskog dobrovoljačkog korpusa i isto toliko pari rublja, a organizator četnika u Vrličkoj krajini, prota Petar Stojisavljević je od Mihailovića dobio za Dinarsku diviziju 150 kompleta engleskih uniformi. Prijevoz te robe do Knina je organizirao njemački obavještajac, predstavnik 15. brdskog korpusa u štabu Dinarske divizije, nekadašnji oficir puka »Brandenburg«, kapetan Wilcke Rösenmann,³⁶ među četnicima poznat kao kapetan Lazarević. Prota Stojisavljević je za Dujića prikupio kod Nedića, Ljotića i Mihailovića i trideset milijuna dinara, od toga dvanaest milijuna u zlatu.³⁷ Jedan od Đujićevih kurira na relaciji Knin—Beograd, Mihajlo Zaklanović, koji je ranije kao njemački obavještajac djelovao u Splitu, u augustu 1944. je u vezi s dopremom novca od Nedića (isplatu je izvršila Podunavska banka) imao samo jedan problem: bilo je »nezgodno toliku svotu novca nositi sa sobom« — čak »90 kilograma« različitih novčanica.³⁸ Novac od Mihailovića je do Dvora na Uni donosio neki Košta Mirković. Budući da se radilo o većim svotama, kapetan Ciganović je — zbog nesigurnog saobraćaja na pravcu Dvor na Uni—Bihać—Knin — imao problema. Ponekad je kurire slao »u domobranskom odelu i sa domobranskim dokumentima«, jer — žali se — »novac koji je došao sa nadležnog mesta, ja ovde (u Dvoru na Uni) teško krijem«.³⁹

Od Đujićevih korpusa, najopremljenije ali i najbrojnije su bile brigade 1. i 2. dalmatinskog korpusa, odnosno 502. korpusa, kojim je komandirao Živadin Đ. Mladenović Žika, i 501. korpusa, kojim je 1944. komandirao kapetan Mijović, a potom kapetan Jovan Sremac. Prvi, odnosno 502. korpus, je u Vrličkoj, Prominskoj, Dinarskoj, Kosovskoj, Svilajskoj i (kasnij) Letećoj brigadi imao 2700 ljudi po spiskovima »vojnih obaveznika«.⁴⁰ Mada brojčano najveći, taj korpus je u vrijeme reorganizacije Dinarske četničke divizije trpio najviše poraza. Kninski NOP odred, po broju ljudi daleko manji od četničkog 1. dalmatinskog, odnosno 502. korpusa, u januaru i februaru je u pet-šest navrata razbijao dijelove »kapetan-Žikinog korpusa«. Dujić je 8. februara obaviješten daje i njegova »garda«, to jest Stapska četa Dinarske divizije 6. februara najurena iz Strmice zajedno sa Strmičkim bataljonom, mada su te dvije

jedinice bile vojvodin ponos — grupe koje su ga vjerno pratile još od 1941. godine. Za komandante Strmičkog i Plavanjskog četničkog bataljona kapetan Mladenović je pisao da su krajnje nesposobni i da su kukavice. Kapetan Žika je, naime, 6. februara viđen kako panično bježi iz Plavna, gdje su ga dijelovi Kninskog NOP odreda zatekli dok je mitingovao: »došli su do same crkve, te su se četnici Plavanjske brigade spasili begstvom«, reći će vojvodi, a nije rekao da je on bio na čelu bjegunaca. Gnjev je iskalio na potčinjenima. Žalio se vojvodi kako u njegovom korpusu »ni jedan starešina nema vojničkog obrazovanja«, i kako »pojedini smatraju da su veći od ikoga, samo ako su uspjeli da prikupe 100 ljudi oko sebe, i odmah smatraju niko njima ništa ne može«. Za stanje u tom korpusu je početkom 1944. indikativno da »sve starešine beže iz ovog korpusa«, tako da »od vojnih lica u ovom korpusu je samo narednik Ivetić, a i on je toliko zapetljao u Žagroviću daje taj bataljon u opšte nesposoban za operacije«. ⁴¹

Osim 501. i 502. korpusa, od decembra 1943. godine u sjevernoj Dalmaciji se formira i takozvani Drugi dalmatinski četnički korpus. Dugo je bio bez stalnog komandanta. Komanda je najprije povjerena majoru Momčilu Medicijanu, a potom se kao mogući komandanti spominju Uroš Kostić, Radovan Obradović, protojerej Simo Knežević, pa Dušan Rašković i Dušan Rnjak, da bi od proljeća do augusta 1944. dužnost komandanta vršio major Miodrag Kapetanović. Taj korpus je u prvoj fazi osnivanja imao Skradinsku, Krupsku, Zadarsku, Obrovačku i Leteću jurišnu brigadu, a potom još Benkovačku, Biogradsku, Devršačku, Kistanjsku, Bjelinsku i brigadu »Janković Stojan«. U svim tim brigadama bilo je od oko 1500 do 2700 četnika. ⁴² U »nacionalnom komitetu« toga korpusa su bili, uz majora Medicijana, protojerej Stevan Prostran (njegov najstariji sin, član Ljotićevog »Zbora«, Draško, komandirao je najprije Splitsko-šibenskim đačkim bataljonom, a potom Zadarskom brigadom i brigadom »Janković Stojan«, dok mu je drugi sin Jovo bio komandant Zadarske brigade, poslije Draška), Dušan Rnjak i Lazar Matić.

U sjevernoj Dalmaciji je postojao i 501. korpus. Nije sasvim jasno nije li taj korpus sjedinjen s 502. ili 2. dalmatinskim. U dokumentaciji se Đujićevoj spominje tokom 1944. godine, kao i brigade — Mosečka i Plavanjska — u njegovom sastavu, te razni bataljoni nazvani po selima sjevernog dijela Kninske krajine. Postojanje takvog korpusa dokazuje i Đujićevo naređenje za učešće četničkih snaga u »drvarskoj operaciji«. ⁴³

Đujić se osobno naročito angažirao oko formiranja i jačanja 2. dalmatinskog korpusa, koji je razmješten u porječju Krke, na Bukovici i Ravnim kotarima, sa štabom u Benkovcu. Štabovi brigada su bili u Bukoviću kod Benkovca, Smokviću, Karinu, Benkovačkom Selu, Skradinu, Đevrskama, Kistanjama, Smrdeljima, Bjelini, Obrovcu, Smilčiću i Kuli Atlagić. Jedno vrijeme je u sastavu ove brigade bio i Medački odred pod komandom poručnika Milana Potřebića. Naime, major Kapetanović je svoj dolazak za komandanta ovog korpusa uvjetovao dolaskom Medačkog odreda u Bukovicu zbog njihovog iskustva u organiziranju terora i prisilne mobilizacije, jer dotad provedene mobilizacije nisu uspjevale, pa je uoči Kapetanovićevog dolaska komandant Obrovačke brigade Obrad Bijanko predlagao da snage združenih korpusa udare iz Otrića, Pađena, Gračaca, s Velebita, iz Knina i Benkovca »kroz sela« širom Bukovice »uspostavljajući komande po većim selima«. Đujić je bio prihvatio stav Biankija da »sve one za koje se bude imalo podataka da su protiv Srpskog Kralja« treba »pohapsiti, i čak u nekim selima popaliti kuće«, jer sa-

mo bi se takvim terorom u dvotjednoj akciji moglo mobilizirati »preko 2000 boraca«, odnosno samo tako »bi se ojačali«. ⁴⁴

Služeći se svim oblicima prisile, štab 2. dalmatinskog četničkog korpusa i štabovi njegovih brigada uspjeli su od januara do ljeta 1944. godine mobilizirati oko 900 ljudi, pa je taj korpus od 1600 četnika, koliko ih je bilo prilikom formiranja, narastao u julu 1944. na 2700 četnika.

Komandanti su u četničkim brigadama često mijenjani. Neki od njih su se nerado prihvaćali povjerenih dužnosti, iz različitih razloga. Najduže se opirao mornarički kapetan Franc Kovač, ili stoga što mu se sa Skradinskom brigadom nije odlazilo iz Šibenika u borbe, ili stoga što je — prihativši suradnju s predstavnicima narodnooslobodilačkog pokreta — mogao prikupljati više obavještenja u Šibeniku, vazdan u kontaktu s njemačkom komandom. Odbijajući da primi komandu Skradinske brigade, Franc Kovač je 23. februara pisao komandantu Dinarske vojno-četničke oblasti, da je u Skradinskoj brigadi »situacija očajna«, da »nema nikakve discipline« i da su »četnici u Skradinu, radi pljačke i nasilja, omraženi u narodu«. Nije na zakazani zbor uspio okupiti nikoga, zapravo: »zajedno sa novo postavljenim nacionalnim povrenikom i novo postavljenim predsjednikom četničkog odbora, bilo je (na zboru) u svemu samo pet«. Kovač spominje kako su četnici zaklali »jednog posve ispravnog i četnički raspoloženog čovjeka, da bi se dočepali njegovih par hiljada lira«, i kako su »silovali jednu devojkicu, ubili njezinog momka i još jednog prisutnog čovjeka, koji su na licu mesta ustali protiv silovanja«. Također piše i o tome kako je posjetio njemačkog komandanta u Skradinu; taj mu se »požalio na veliki nered kod mesnih četnika, izrazivši želju da se hitno preduzmu sve moguće mere, da se nered ukloni, a mesto nereda zavede red«.

Gdje god su dolazili četnici — u narodu je stvarano ogorčenje. Oko Skradina, u Ravnim kotarima i u svim dijelovima Kninske krajine, bilo je kao i tamo gdje su »ratovali« srbijanski četnici Draže Mihailovića; ima o tome precizan podatak u izvještaju člana štaba korpusa Gorske garde od 3. novembra 1943. godine »dragom i mnogo poštovanom Čika Draži«:

»Narod kad čuje da četnici dolaze u selo, više se plaše nego kad dolaze Nemci, Bugari, Arnauti i svaka druga vera. Jer oni svi kada dolaze ako treba neko da se tera ili ubije oni oteraju i ubiju, ali ovi četnici prebiju da posle tri dana mora dotična osoba da umre.« ⁴⁵

Kovač je 20. marta »šest puta pozivan u nemačku komandu u Skradinu ... radi pljačke i nasilja koje su tog dana izvršili četnici u selima u kojima su bile vođene operacije«, to jest u Bilicama, Dubravama i Kraljicama. Kad su se četnici vratili iz »borbenih operacija« u Skradin, Kovač je pregledao šta su sve donijeli, pa kaže:

»Pregledane stvari bile su: čisto građanska muška odela i kaputi, u glavnome još nenošeni; čitave peče novog platna; žensko i muško rublje, nenošeno i nenošeno; zlatnina; kokoške; suho meso itd., itd., tj. sve opljačkana privatna imovina. Natovarene magarce vodili su i starešine pojedinih Skradinskih četničkih jedinica. >Vlasnika< jednog natovarenog magarca upitao sam čije će biti donešene stvari. Odgovorio mi je doslovno: >Moje, jer sam se ja za njih borio<. Još istog dana, kasno u večer, saznao sam od nekoliko ispravnih četnika, koji su tog dana bili u operacijama, da su u selima Bilice i Dubrava pojedini četnici tog dana ubili nekoliko ljudi, da bi se dočepali njihove privatne imovine.« ⁴⁶

Poslije ponovnog naređenja vojvode Momčila, Franc Kovač je 27. februara pristao da primi komandu Skradinske brigade. Prije nego što će otići u Skradin, u Drnišu je — piše to Đujiću — »svratio u Nemačku diviziju (štab 264. divizije) i odmah najpovoljnije rešio pitanje isplate novčanog dodatka četnicima u Šibeniku, Skradinu, Konjevratima i Krki«. A u njemačkoj komandi u Šibeniku, 25. i 27. februara, rečeno mu je da »Nemci u poslednje vreme pokazuju vrlo jaki interes za četničku organizaciju«.⁴⁷

Komandant Komitskog odreda, samozvani vojvoda Đoko Marić, poslije rata je optuživao Đujića da je »primao oficire koji su dolazili po padu Italije iz ropstva i postavljao ih na visoke položaje. Među njima bilo je i prikrivenih komunista i oportunisti. Ovi poslednji kad su uočili da se na terenima gine nestajali su jedan po jedan. Kapetan Tonković, koji je došao po zadatku KPJ, nije pobjegao. Njega je Đujić postavio za komandanta Drugog dalmatinskog korpusa. Vojvoda Rokvić, Bogunović i ja znali smo da je Tonković komunista. Valjda ga je zato Đujić i postavio za komandanta«. Po Mariću, taj Tonković je u jesen 1944. »ceo korpus smestio u zgrade fabrike aluminijskog u Lozovcu, o tome obavestio komuniste i kada su komunisti engleskim tenkovima izvršili blokadu, kapetan Tonković je izišao na kapiju, sačekao prvi komunistički tenk, bacio šajkaču i stavio partizansku kapu na glavu sa krvavom petokrakom zvezdom, seo u tenk i na čelu tenkovske kolone izvršio napad na četnike iz flakova i sekao vojsku kojoj je do tog momenta komandovao ...«⁴⁸

U spiskovima Đujićevih oficira nema nikakvog Tonkovića. To je Marić izmislio. Ali bila su dva komandanta brigada u 2. korpusu, koji su prešli u partizane: već spominjani Franc Kovač, koji je otkriven u aprilu 1944, kada je pala partizanska arhiva u Dobropoljcima, i Petar Klicov, komandant Benkovačke brigade, koji je u maju 1944. prešao u partizane.⁴⁹

Od oficira koji su došli 1942. iz Italije, na jačanju četničke organizacije najviše je učinio Milivoje Vuksanović. On je poslije Miodraga Kapetanovića prvi u Dinarskoj diviziji dobio čin majora. Đujić ga je cijenio i volio, možda i stoga što je Vuksanović svom vojvodi pisao pjesmice pod naslovom »Ode Osloboditelju«. Vuksanoviću je povjerena komanda 1. ličkog korpusa. Komanda i teško uspostavljiva »civilna uprava« toga korpusa je bila u Gračacu. Četiri brigade su pomagale njemačko-ustaškim jedinicama da osiguravaju promet od Otrića do Donjeg Lapca, preko Srba. Vuksanovićev korpus je u svom sastavu imao Medački četnički odred pod komandom poručnika Milana Potrebića i Marićev »Komitski odred«, koji je »slušao samo naređenja njemačkih komandi« jer se Đoko Marić nije htio podrediti ni Vuksanoviću, ni Đujiću. Marićev štab je bio u Otriću. Komitski odred imao je oko 100 četnika iz Tiškovca, Otrića i Zrmanje.⁵⁰ U Otriću je bio i štab 2. brigade 1. ličkog korpusa. Tom brigadom su komandirali Spiro Lukić i Nikola Stojavljević, koji se često žale — u pismima Đujiću — na braću Mariće koji su »primili hranu od Nijemaca« ali su i pored toga »uzimali od sirotinje i od mlina uzimlju i sada u saglasnosti Jakova Budimira i Spase Pupavca.«⁵¹ Sudeći po njemačkim podacima, oni su redovno hranili i opremali 928 četnika Vuksanovićevog korpusa, ali taj broj nije konstantan, jer četnici »u okupiranim krajevima južne Like vrše stalno teror«, a pri tom »su vršili prisilnu mobilizaciju«.⁵²

I 1. lički korpus, kao i sve jedinice Dinarske divizije, ima redovno njemačko snabdijevanje. U vezi s tim četnička komanda u Šibeniku 1. januara 1944. piše za »Verpflegungs-Ausgabestelle F. P. Nr. 56.591«:

»U zadatak ove komande spada, među ostalim i organizacija i staranje oko snabdijevanja sa hranom četnika svih četničkih jedinica Četničkog Sektora Sjeverne Dalmacije.

U vezi prednjeg predlažem i molim da se odobri niže izložena organizacija snabdijevanja sa hranom napred navedenih jedinica:

1) Ova je komanda zatražila 30. XII 43 od svih jedinica o kojima je naprijed riječ, dostavu ličnih spiskova svih četnika, koji spadaju sada u sastav ovih jedinica. Pored toga naređeno je istim jedinicama da u buduće moraju pismeno izvještavati ovu komandu o svim četnicima koji će, poslije izrade i dostave napred pomenutih spiskova, ući u sastav pojedinih jedinica ili iz istih otpasti.

Ova će komanda u buduće trebovati od te jedinice hranu za sve napred pomenute jedinice samo po podacima u rečenim spiskovima, koji moraju biti dostavljeni ovoj komandi neizostavno do 7. o.m. i po docnije dostavljenim podacima o novopridošlim i otpalim četnicima.

2) Molim da se u buduće sva pitanja po predmetu ishrane četnika svih četničkih jedinica na teritoriji, rješavaju samo u sporazumu sa ovom komandom.

Konačno, a pošto je hrana za Skradin i Krku do zaključno 31 XII 43 već izdata po ranije dostavljenim podacima i prevezena u Skradin, molim da njemačka jedinica u Skradinu, kod koje se ova hrana nalazi na čuvanju, izda ovim potonjim jedinicama hranu (od 11—20 i od 21—31 o.m.) po novim podacima, koje će dobiti od te jedinice. Ove nove podatke dostaviće toj jedinici ova komanda.«⁵³

U jednom izvještaju o organizaciji redovne prehrane, major Vuksanović se žali Đujiću da su po naređenju štaba 264. divizije njegovoj 1. brigadi smanjena sljedovanja od 620 na 300 obroka, a 2. brigadi od 336 na 100 obroka. Za 3. i 4. brigadu i odred »Marić« obroci nisu smanjivani. »U Gračacu je ukinuta hrana svim izbjeglicama, a to je samo za Medačke porodice 84 obroka.« Pri tome je njemački komandant u Gračacu obavijestio Vuksanovića da svaka četnička jedinica, »od Knina, pa prema Lici i Bosni« — ovisno o razmještaju — »u pojedinom garnizonu samostalno potpada pod dotičnu njihovu komandu«. Bilo je govora i o mogućoj podređenosti ustaško-domobranskim komandama, našto je Vuksanović komandantu njemačkog garnizona rekao — i to javlja Đujiću:

»1. — Ne pristajemo da se borimo pod komandu hrvatske vojske, već jedino pod neposrednu komandu N. vojske kao što je to sada slučaj na teritoriji ovoga korpusa. Pristajemo na zajedničku borbu protiv komunizma sa svima onima koji se protiv njih bore, ali da između nas i drugih hrvatskih jedinica koje se bore postoji N. (nemačka) komanda kao jedina pretpostavljena.

2. — Ne pristajemo da nam se oduzmu četnički znaci koje sada nosimo. Mi imamo četničku značku u vidu mrtvačke glave i ne želimo i ne pristajemo na drugu značku.

3. — Srpska trobojnica i četnička zastava su naši amblemi i svetinje, kojih se nemožemo odreći... Hrvatsku vlast ne priznajemo, jer ona ne garantuje sigurnost i bezbednost života naših porodica i naše imovine.«⁵⁴

Iz njemačkih dokumenata se vidi da je četničkim komandama davano onoliko obroka koliko je bilo u toj jedinici četnika. Isto se odnosi i na plaće: svakom četniku je desetodnevno isplaćivano po 100 kuna.⁵⁵ Ali nikad im nije bilo dosta ni hrane ni novca. Tako se komandant 1. bosanskog korpusa Milan

Cvjetičanin žali Đujiću, da su Nijemci krivi što mu je u brigadama »bilo teško uvesti red i disciplinu«. Naime: neće, kaže, Nijemci da hrane ljude:

»Brojno stanje boraca i onih, kojima se je moralo dati sledovanje, kao što su bolesni, ranjeni, invalidi, starci itd. daleko je veće nego što sada primamo sledovanje. Komandantu samome ovo je vrlo dobro poznato. Po četiri borca dijelila su 3 sledovanja, pa i od onoga, što se dobija mora se pomagati svoju familiju. Zbog toga tadio sam ja i kapetan Mijović i svi koji su imali vezu sa Njemcima, da se odobri barem onoliko koliko ljudi ima. Posle dugog čekanja i praznih obećanja poručnik Benke (Böncke), kad je pre nekoliko dana dolazio ovdje saopštio mi je, da je za Grahovsku brigadu povisio broj obroka na 400 od 298, a za II brigadu na 240 od 220. Ovo su doznali borci i toga dana kad su doznali nastalo je čitavo slavlje, a osećalo se to i na svemu drugom.«

Uz Cvjetičaninov 1. bosanski četnički korpus, u zapadnoj Bosanskoj krajini i istočnim dijelovima Like, kao i u Baniji duž unskog pojasa, organiziran je i 2. bosanski četnički korpus Dinarske divizije. Za komandanta toga korpusa Đujić je postavio jednog od vjernijih mu oficira, kapetana Marka Crljenicu. Znatno više od dalmatinskih četničkih jedinica, 2. bosanski korpus je bio u prilikama da uspostavlja ratnu suradnju s ustaško-domobranskim jedinicama, kao i s Muslimanskom milicijom Cazinske krajine. Dakako, takve suradnje nigdje nije bilo — na nedovoljno jasno definiranom području četničke Dinarske oblasti — bez naređenja i odobrenja vojvode Đujića. Istina, u toj suradnji nikad nije bilo iskrenosti i pravog međupovjerenja. Iako Đujić prve kontakte s ustaškim vojno-političkim vlastima uspostavlja u decembru 1941. godine, a od februara 1942. godine prima od ustaša i novac i, nešto kasnije, opremu i naoružanje, neovisno o »kaznenim ekspedicijama« koje je povremeno izvodio u hrvatskim selima, Đujić nikad nije s »liste neprijatelja« izbrisao ustaše, ali nikad nije ni organizirao ili vodio borbe protiv njih. I 1944. godine u Dinarskoj diviziji, kao i do tada, smatraju da »nesmемо dozvoliti da si stvaramo još jednog neprijatelja za sada dok nismo sa prvim obračunali«; za njih je, naime, »komunistički pokret« isuviše »jak« i »u stanju« da četničkim odredima »zada teže udarce«, pa je neophodno »zauzeti stav mirnog ponašanja prema Hrvatima bilo koje političke frakcije«.⁵⁷

Od jeseni 1943. godine Đujić se — vjerojatno ne bez njemačkog interesa, a uz punu suglasnost Draže Mihailovića — angažirao i na jačanju suradnje s kvislinškom Muslimanskom milicijom u Cazinskoj krajini. Tu miliciju je organizirao i vodio Husein Miljković Huška, čudan čovjek nevjerojatnih obrata, nekadašnji član Partije, pa čak i član Okružnog komiteta KPH za Karlovac, koji je u tri navrata mijenjao borbene tabore.⁵⁸ U ustanku je s komunistima na Petrovoj gori, prvu ratnu zimu je proveo u selima Cazinske krajine, odvojen od narodnooslobodilačkog pokreta, u proljeće 1942. ponovo je s partizanima do proljeća 1943, kad prelazi — osnivajući svoju Muslimansku miliciju — u neprijateljski tabor iz koga je, sa svojom vojskom, izišao u februaru 1944. godine, kad je još jednom promijenio tabor i priključio se narodnooslobodilačkim snagama. Vojvoda Momčilo i Huška Miljković su surađivali od početka novembra 1943. Vezа je uspostavljena i preko njemačkih oficira koji su komandirali Đujićevim Unskim odredom u rajonu Bihaća, i preko Mustafe Mulalića, koji je bio član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Prvi sastanak Đujićevih oficira s Huskom⁵⁹ bio je u Cazinu 5. novembra 1943. Huška je stigao u pratnji nekog višeg domobranskog oficira iz štaba 2. lovačke brigade, a dvojicu Đujićevih emisara je pratio neki njemački poručnik iz obavješ-

nog ureda 15. brdskog armijskog korpusa. Prihvaćenje prijedlog četničke komande da se dio Unskog odreda, koji je, po njemačkim podacima, imao oko 400 četnika, »prikluči Huskinom pokretu i da se s tim četnicima sprovede jedna velika promidžba, kako kod življa koje se nalazi kod svojih kuća, tako i kod redova aktivnih partizana«, sa ciljem »da se stvara razdor u redovima partizana i tako njihove redove oslabi«. ⁶⁰ Do kraja januara 1944. godine — po Đujiću — Đujićeva »saradnja s njim (Huskom) bila je potpuna«. ⁶¹

Krajem 1943, ili početkom 1944. Mihailović je od vojvode Momčila tražio da osobno otputuje u Bihać, kako bi se — uz angažiranje Mulalića, koji je također tamo poslan od Draže — sastao i s »muslimanskim prvacima«. No, kako su tih dana u Kninskoj krajini vođene žestoke borbe, Đujić nije otputovao, nego je u Bihać poslao svog »opunomoćenog delegata« majora Miodraga Kapetanovića i profesora Voju Došenovića. Dao im je »potrebne instrukcije i ovlašćenja ... o daljem zajedničkom radu i borbi«, kako je to Mihailović tražio (Đujić kaže u depeši Draži: »u duhu vašeg naređenja i instrukcija«), Kapetanović je ustaše u Bihaću obavijestio da, s njemačkim odobrenjem, ima zadatak da u rajonima Bihać — Krupa — Novi — Dvor na Uni formira četničke »zaštitne odrede«. ⁶²

Istovremeno je kapetan Marko Crljenica poslan u Bosanski Novi i Dvor. Netko se šalio da je upravo on poslan kod Huske, jer je kao i Huška imao 120 kilograma. Đujić je s Crljenicom »uputio i potrebnu ekipu ljudi boraca i stručnjaka za obavještajnu službu, službu veze, organizaciju i propagandu«. Vojo Došenović će poslije sastanka 23. januara s »muslimanskim prvacima« ostati u Bihaću kao četnički »nacionalni poverenik, da organizuje obavještajnu službu i nacionalnu propagandu, podržava vezu s muslimanima i dostavlja nam (Đujiću) izveštaje«. ⁶³

U januaru 1944. godine četnički Unski odred je djelovao združeno s Huskinom milicijom. O tom zajedničkom djelovanju »protiv komunista« vojvoda Momčilo javlja Mihailoviću 7. i 10. februara: »Sa Huškine strane učitelj Kozica bio je neka vrsta poverenika, koji je sa našim ljudima održavao vezu. ... Sa naše strane taj isti posao kod Huškinih odreda obavljao je kapetan Nikola Ciganović. Huška je dobivao od Nemaca municije koliko je hteo. Nemci su znali za Huškine prijateljske odnose sa nama. Oni se tome nisu protivili.« ⁶⁴ Nije bilo razloga da se protive, dapače; jer komanda 15. brdskog korpusa od jeseni 1943. drži četnike duž prometnice Bihać — Gračac — Knin — Drniš — Šibenik »okupljene u posebnim uporištima uz oslonac na nemačke trupe«.

Između Gospića i Metka je krajem ljeta i u ranu jesen 1943. bila 4. brigada ličkog četničkog korpusa pod komandom kapetana Dušana Đakovića. »Držala je Velebit iznad Metka i neke zaseoke u podnožju Velebita«. ⁶⁵ Kako se oko Gospića prikupljala 6. lička NOU divizija, pripremajući se za napad na ustaše i domobrane u Gospiću ⁶⁶ s kojima su četnici imali potpisani sporazum o suradnji, ⁶¹ kapetan Đaković je 11. septembra pisao četničkom delegatu u ustaškoj komandi »bratu četniku Vladi Tesliću«; »Ako budu hrvatske jedinice nadirale prema Počitelju, Divoselu, Čitluku, bilo bi dobro da nam municiju doture, a mi bi (sa)dejsstvovali njihovoj akciji.« Za te »naše kooperacije«, tražio je od ustaša radio-stanicu. »U koliko bi Hrvatske jedinice morale da napuštaju Gospić, mogu se osloniti na našu stranu, pomoć i saradnju.« Đakovići obavještajci su saznali »da partizani namjeravaju zauzeti Gospić po svaku cijenu«, pa je ustaškoj komandi poručio da će, »u koliko budemo saznali momenat samoga napada«, na velebitskoj koti 1257 (Mijalčin kuk) zapaliti 3

vatre, jer »nalazimo za pametno i shodno, da se postigne zajednička saradnja Hrvatskih te naših snaga « budući da »osećamo i jedan veliki dug pažnje, obzirom na mnoge usluge, koje su nam Hrvatske vojne vlasti učinjele«. ⁶⁸ U oktobru se Đakoviću priključila grupa razbijenih Bjelajčevih četnika. S tom grupom Đaković je otišao na Kosovo, k Đujiću. ⁶⁹ Đujić je krajem 1943. poslao Đakovića k Jevdeviću u Opatiju »da preko naših ljudi u Sušaku i Trstu prihvate naše oficire koji idu iz Italije i upućuju se u Liku i zapadnu Bosnu. ⁷⁰ Đaković je iz Knina u Rijeku otputovao sa štabom 114. lovačke divizije. ⁷¹ Poslije Đakovićevog bijega s padina Velebita, iznad Metka, gdje je bio odvojen i bez pomoći od blokiranog ustaškog garnizona u Gospiću, u Metku se zadržala četnička grupa majora Kapetanovića. O njemu Đujić 22. novembra 1943. piše Mihailoviću: »Jedini koji je ostao od viših oficira i održao se u Metku osloncem na domobrane u Gospiću, to je major Kapetanović«, koji je — već svrstan u službu Nijemaca — molio Mihailovića preko Đujića da mu odobri »privremeno saradnju sa Nemcima«, budući da mu »u Gospiću komandant Nemaca nudi naoružanje i opremu za sve ljude koliko ih ima«. ⁷²

Kad partizani potpuno ovladaju zapadnom Likom, Medački odred majora Kapetanovića će se povući u Gračac, a Kapetanovića će Đujić pozvati u Kosovo, da bi preko njega ojačao veze i s Nijemcima i s ustašama. Kapetan Đaković je prispio u Kosovo 13. oktobra, s njemačkom legitimacijom. Njemački obavještajni oficiri u Đujićevom štabu, kao i Đujić, bili su više zainteresirani da Đaković prikupi rasute četničke grupice u sjevernoj Lici, nego da kao »oficir za vezu« ostane u Kosovu ili Kninu. Opremljen njemačkim dokumentima i ovlaštenjima, kapetan Dušan Đaković je preko Zadra sredinom novembra otputovao u Rijeku. ⁷³ Tamo ga je dočekao talijanski pukovnik Grignoli, koji je u njemačkoj komandi prihvaćen kao stručnjak za pitanje kolaboracije. Iz Rijeke je Đaković javio Mihailoviću da je »morem krenuo za Fiumu shodno dobijenom naređenju u Kninu, odnosno Dalmatinskom Kosovu« i da je u Rijeci »prikupio desetak četnika za kurisku i obaveštajnu službu«. Od 22. novembra Đaković je četnike iz Rijeke »slao prema Dalmaciji i Ogulinu, gde se sklonilo kod Hrvatske vojske oko 50 zadnjih ostataka naših četnika od Moravica, Gomirja, Jasenka i Drežnice«. ⁷⁴ Pukovnik Grignoli (»naš stari prijatelj«, kaže Đujić) je mnogo napora ulagao u organizaciju novih četničkih jedinica, pa je — javlja Đujić Mihailoviću, pozivajući se na Đakovićeve izvještaje — »naš jedan letak umnožen rasturio sa avionima na označenom mestu u sektoru Gornje Like«. ⁷⁵

Da bi koliko-toliko obnovio četničke jedinice u sjevernoj Lici, vojvoda Momčilo je, prilikom povlačenja 114. njemačke divizije s njenim ešelonima poslao »trojke koje imaju zadatak, da dođu u vezu sa tamošnjim našim razbijenim dijelovima radi povezivanja, ⁷⁶ a potom je u Gacku dolinu poslao i komandanta Lapačkog sektora, Iliju Vlašića, rodnom iz Brloga. ⁷⁷ Vlašić je u otvorenoj suradnji i s Nijemcima i s ustašama formirao »komandu dobrovoljačkih odreda Gacke zone«. Kad je komanda 15. armijskog korpusa odobrila »formiranje jedne pravoslavne jedinice«, Vlašiću je naređeno da »nema angažovanja u borbi bez nemačkog naređenja«. Vlašiću je za formiranje četničke jedinice »dao takođe svoju saglasnost« i komandant 4. ustaške bojne u Otočcu, bojnik Rukavina. ⁷⁸

Đujićev izaslanik u Sušaku, kapetan Dušan Đaković, posredno je radio na okupljanju četnika iz sjeverne Like. Njemu je od velike pomoći bio talijanski pukovnik Grignoli, koji se — s grupom fašista — priključio Nijemcima

djelujući ponajviše kao »stručnjak za četnike«. Grignoli i Đaković su od domobranskog komandanta u Sušaku, potpukovnika Hinka Rescha, isposlovali odobrenje za formiranje četničkih jedinica u sjeverozapadnoj Lici. Resch je »kao uvjet saradnje« zahtijevao »da četnici apsolutno skinu svako srbsko obilježje, priznavajući vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i da u budućem skinu naziv »četnik« zamjenjujući ga nazivom »pravoslavni lički odredi« te da budu pod našom kontrolom i zapovjedništvom.⁷⁹ Đaković je obećavao da će »prikupiti oko 1.500 ranijih četnika«, ali je to ostalo samo u planovima. Više od njega učinio je Vlašić, ali ni približno onoliko koliko je Đaković obećavao Grignoli i Reschu. Vlašić će u junu 1944. javiti vojvodi Momčilu da je u proteklih nekoliko mjeseci prikupio »oko 200 neoružanih boraca«; iako su se »ustaške vlasti mnogo tome protivile« — piše Vlašić — »ipak smo uspjeli da nam se organizacija dozvoli«. Vlašić je o svom »antikomunističkom pokretu«,⁸⁰ odnosno o »dobrovoljačkim odredima Gacke doline«, koje su neki nazivali (ili su barem predlagali takav naziv, radi boljeg razumijevanja s ustašama) »vojskom bana Jelačića«⁸¹ obavještavao i Đujića i Dobrosava Jevđevića, koji je prikupljao četničke grupice — pobjegle iz Like i Gorskog kotara — u Istri, pod neposrednom komandom njemačkih oficira.⁸² Vlašiću se u maju priključio Joco Eremić, dotad major NOVJ, komandant Kordunaškog vojnog područja. Imao je mrežu agenata i na pravcu Karlovac — Rijak i na pravcu Karlovac — Bihać, pa je tako u svoju službu uključio i Đujićevo kapetana Nikolu Ciganovića, oficira za vezu u štabu Huske Miljkovića. S Eremićem se Peschke povezo preko studenta Stjepana Cvitaka. Eremić je gotovo punu godinu razorno djelovao u narodnooslobodilačkom pokretu.⁸³ Kad je otkriven kao špijun, pobjegao je k Nijemcima. Komandi 15. brdskog armijskog korpusa je javljeno da je Eremić od kraja 1943. povezan s njemačkom obavještajnom službom i da je ilegalno djelovao kao »vođa antikomunističkog pokreta na Kordunu«. Eremić i pred Nijemcima i pred ustašama »priznaje sadašnji poredak, tj. Poglavnika i Hrvatsku državu u njenom sadašnjem obliku«, spreman da »stavi črtu preko događaja iz 1941. godine i da prestupi ustaša kao da se nisu desili.«⁸⁴

U izdajničkoj grupi Joce Eremića bili su, među ostalima, i Stevo Kosanović Jabučar, zamjenik komesara Grupe kordunaških NOP odreda, Đuro Šumonja Đuđa, komandant Plašćanskog NOP odreda, Milan Momčilović, obavještajac toga odreda i Milan Basta, komesar Plašćanskog NOP odreda. U pismu od 14. maja, ta grupa, najavljujući puč u Plašćanskom odredu, piše da mogu odmah uspostaviti »direktnu vezu s glavninom Knin«, to jest s Momčilom Đujićem, ali i s Karlovcem »zbog kolaboracije naših jedinica sa neprijateljem, jer je to neophodno potrebno, radi većih političkih i vojnih uspjeha«. Slijedi: Đujićevo uputstvo da ustaše i domobrane zasad ne treba napadati »dok ne ojačamo, a poslije ćemo uzeti najpogodniji stav.«⁸⁵

Kad je Eremić prebjegao k Nijemcima,⁸⁶ njemačka obavještajna služba ga je poslala u otočacki kotar, da pomogne Vlašiću. Tamo im se priključio i kapetan Mile Marijan, koji je — na Jevđevićevu intervenciju kod generala SS Globocnika — s grupom četnika stigao iz Padove u Opatiju. I Marijanova grupa, kao i svi Jevđević-Đakovićevi četnici su od Nijemaca — obavještava neki podoficir Mihailovića — primali »plate, i to svakih 10 dana po 125 lira, pored redovne hrane«. A kad bi »išli na zadatak«, Nijemci su im davali »specijalni honorar, nekad 100, nekad 200 lira«. Jevđevićeve prihode nije nitko kontrolirao, a kapetan Đaković je »pored redovne hrane« primao svakog mje-

seca 5800 lira.⁸⁷ Đujićeva obavještajka Jovanka Krištof piše da su ti četnici rijetko vodili borbe protiv partizana; navodi neke njihove »borbene podvige«: »U noći 19 na 20 maja išlo je oko 70 naših četnika sa 10 Nemaca u selo Poljane nad Lovranom pljačkati i paliti kuće. Dva Nemca, koji su palili i podmetali eksploziv, bili su obučeni u četničke uniforme. Jedni četnici su im donosili eksploziv, dok su drugi držali selo opkoljeno. U kojoj kući je manjkao muškarac, tu su uništili. Dogodilo se dosta nepravednih slučajeva, da su u internaciji, mrtvi ili slično. Četnicima je taj posao bio odvratn, pa su spasavali koliko su mogli i pomagali gasiti požar. Izgorjelo je oko 40 kuća, dok su 16 spasili. Spasili su i jednu gostionicu, pa im je gostioničarka dala piti koliko su hteli. I pili su do 15 sati kapetan Đaković, Jovan Vuletić, svi narednici i podnarednici zajedno s Nemcima dok ih je narod na zgarištima proklinjao. Sličan primer odigrao se 15 dana pre ovoga, dok sam bila sa Jevdevićem ... Ovo je bio slučaj na Učkoj i tu je izgorjelo još više kuća. Od 40 ovaca Nemci su četnicima galantno dali jednu.«⁸⁸

U suglasnosti s Dražom Mihailovićem, Momčilo Đujić je komandu nad četnicima sjeverozapadne Like i Korduna, to jest nad 2. ličkim korpusom Dinarske divizije, povjerio Iliji Vlašiću, a komandu Gacke zone kapetanu Mili Marjanu. Eremiću je povjerio prvo mjesto u tzv. Nacionalnom komitetu oslobođenja Gacke doline i Korduna. Jedinice su njihove izbrisale naziv »četnik« i zvale su se »dobrovoljački odredi« ili »Jugoslovenski dobrovoljački odredi«, katkad »vojska bana Jelačića«. Okružni komitet KPH za Karlovac je obaviješten da grupa Marijan-Eremić-Vlašić »ima namjeru nešto slično učiniti što je učinio Huška«.⁸⁹ Ti »dobrovoljački odredi« su bili u sastavu njemačke 392. divizije. Ta ličko-kordunska grupa se do decembra 1944, kad će se priključiti Đujiću, prikuplja u Škarama, Zalužnici, Lipovu Polju, Brlogu i Ponoru. Tamo je bilo oko 500 četnika. Po procjenama partizanskih obavještajaca, u cijeloj Lici je 1944. godine bilo oko 1700 četnika.⁹⁰ Njihova aktivnost u sjevernoj Lici se svodila na manje akcije, zasjede kuririma i terorističke prepade na nezaštićena sela. Nemoćni, u izvještajima svoj opstanak vežu uz očekivani prodor Đujića, »jer će se jedino na taj način moći spriječiti zamisao komunistata — prodiranje u primorske krajeve.«⁹¹

Bilješke

¹ Četnički odbor je »stvar« zamišljao »ovako: da se čišćenje terena — Nemci i Četnici — počne sa četiri strane: iz (Ravnih) Kotara, sa linije Obrovac — Žegar, iz Knina i Skradina — sve u pravcu Benkovca kao prirodnog centra oblasti. Đački bataljon dotle da stoji na Žitniću, da produži sa svojim vaspitnim radom, da spremi nekoliko propagandnih ekipa i da ih izbacuje redom na teren kako se gde stvore preduslovi za njihov rad, a ostatak da se upotrebi kao operativna jedinica koja će svojim vojničkim vrlinama služiti kao uzor drugima. Nemci su, istina, već bili pretekli ovu mogućnost, jer čim su naoružali bataljon, koji je dotle skoro bio bez oružja, oni su ga poslali na bunker niz prugu Žitnić — Perković.« (AVII, 158, 36/6; original u Okružnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača — Šibenik.)

² AVII, 158, 36/6.

³ *NOB u Dalmaciji*, 6, 647; ustaše Rokvićevo prezime pišu: Rotkvić.

⁴ Isto, 677.

⁵ Isto, 699.

⁶ Isto, 735.

⁷ Zb. NOR, XIV/2, 558.

⁸ Isto.

¹ Isto, 3, 292.

¹⁰ Isto. Mihailović je od komandanta četničkog Kolubarskog korpusa, koji je održavao veze i s Ljotićem i s Nedićem u Beogradu, obaviješten da je »Đujić Ljotićevac«. (Zb. NOR, XIV/3, 419) Mihailović je smatrao da »s Ljotićevcima treba taktizirati«. (Zb. NOR, XIV/3, 323) Đujić poslije rata uvjerava američku javnost da je Dimitrija Ljotića »Draža smatrao našim velikim savremenim državnikom i moralnim gorostasom«. (»Srbija«, januar 1977)

" Zb. NOR, XVI/3, 928.

¹² Isto, 949.

¹³ Isto, 2, 982.

¹⁴ Doko Marić, koji je sam sebe proglasio vojvodom, uzimajući nasljedno pravo spram brata mu Mirka, poslije rata piše da su Nijemci njega i njegove »jedinice oglasili za neprijatelja broj 1«, a da ga je »snabdevao hranom i municijom« njegov »komandant terenske pozadine« Jakov Budimir, kao da je taj Budimir imao nekakve specijalne, marićevske magazine municije i hrane. Tvrdi da je »na Tromedi potukao jedan nemački odred« i da je, osim toga, »imao nekoliko sukoba s Nemcima«. Za kapetana Voju Perišića, koji je u vrijeme priključivanja četnika Nijemcima odigrao značajnu ulogu kao načelnik štaba Mane Rokvića, piše da je »bio u štabu Momčila Đujića« i da je s Đujićem, odvojivši se od Rokvića i s Nijemcima »kovao planove kako da nam dođu glave«. (Doko P. Marić, n.d. 117) Zrmanjski četnički komandanti, Špiro Lukić i Nikola Stojsavljević 2. januara 1944. izvještavaju da Marići redovno primaju hranu od Nijemaca. Žalili su se na »komandanta terenske pozadine« Jakova Budimira i njegovog šefa Đuru Marića Doku zbog pljačke; pri tome navode da »pojedini ljudi iz dana u dan iz Zrmanje i Rastčeva« mole »da im skinemo teror i pljačku Marića«. (Zb. NOR, XIV/3, 216.)

¹⁴ AVII, 262, 49-1/23.

" Isto, 158-38/6.

" Đujić je Mihailovića obavijestio da »ukupno na Dinarskoj Dalmatinskoj" oblasti organizovanih u J(ugoslovenskoj) V(ojsci) u 0(tadžbini) ima 18.480 od kojih 5.680 naoružanih«.

¹⁸ AVII, 5-46/4.

" AVII, 267, 9/1, d. 13081 i 13082.

²⁰ Isto, 275, 21/1.

²¹ D. Plenča, n.d., 271.

" Zb. NOR, XIV/3, 869.

²³ Dušan Plenča, n.d. 440.

²⁴ AVII, H-V-477.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto, MF-NAV-311/523-530.

" Isto, 262, 51-1/6.

²⁸ Zb. NOR, XIV/3, 946.

" AVII, 262, 51-1/9.

³⁰ Taj jeromonah 3. marta 1944. obavještava Đujića da je upravo preuzeo povjereničku dužnost; na odlasku u štab četničkog korpusa je — kaže — »izvešten od strane Nemačke Komande da je sva vojska Nemačke spremna za pokret u pravcu nepoznatome, te sam naredio bratu (Luki) Kostiću (komandantu Bjelinske brigade) da on sa našim četnicima bude takođe spreman za pokret, iz razloga da svoje ljude nebi ostavio na milost i nemilost blitvara ... Kako postoji pretpostavka da bi Nemačka Komanda mogla napustiti Kistanje i u ma koje doba noći, te bi tako došli u pitanje životi naših boraca i njihovih porodica, moli se Ta Oblast da situaciju Kistanja uzme kao najozbiljniju i najhitnije izvoli uputiti određenog Komandanta sa najpotrebnijim brojem ljudstva kako nebi i po treći put dali mogućnost blitvarima da nas otcavaju i istim podacima ubijaju i nadalje duh naših već popravljujućih sela.« (Zb. NOR, XIV/3, 454)

³¹ Zb. NOR, XIV/3, 405.

³² AIHRPH, NG, 424, 4.

³³ Fikreta Jelić Butić, n. d. 221.

³⁴ AH Ča 1

³¹ AVII, 262, " M-577, 48-1/5.

³⁶ Ime toga hauptmana je u historiografiji navodeno u više varijanti; negdje je Rösenmann, drugdje Volke Rozenhof (bilješka redaktora u Zb. NOR, XIV/4, 732), a u saslušanju Dobrosava Jevdevića pred engleskim isljednicima, novembra 1945. godine piše Roshof (AJ, 110, f. 614, inv. br. 16391)

³⁷ AVII, 262, 51-1/19.

³⁸ Isto, 1/7.

³⁹ Isto, 1/9.

⁴⁰ Isto, UO-5/1-5-1/52.

⁴¹ Zb. NOR, XIV/3, 335-336.

- ⁴² AVII, 245, 1/5; 11/1-13; v V. Braniča, n.d. 922.
- ⁴³ Zb. NOR, IV/3, 654-656.
- ⁴⁴ AH, Ča, 4.
- ⁴⁵ Zb. NOR, XIV/3, 77-78. I Đujićeve jedinice tako teroriziraju, pa — piše Drago Gizdić 5. maja 1944. godine — »narod kninskog područja«, koje je do tada dalo više od 3000 partizana, »masovno napušta svoje domove i traži zaštitu. Stoga je i dio kninskih izbjeglica prebačen na Vis, odakle je preko Italije upućen u zbjeg u Egipat. Danas je s Visa otišlo u Italiju 780 srpskih izbjeglica (žena, djeca i staraca) iz kninskog okruga.« (Drago Gizdić, *Dalmacija 1944—1945*, Zagreb 1964, 305)
- ⁴⁶ Zb. NOR, XIV/3, 407.
- ⁴⁷ Isto, 466.
- ⁴⁸ Doko Marić, n.d. 114.
- ⁴⁹ Vinko Braniča, n.d. 922.
- ⁵⁰ AH, ZKRZ, GUZ-1945, 20.
- ⁵¹ Zb. NOR, XIV/3, 216.
- ⁵² AIHRPH, KP-31/2088.
- ⁵³ AVII, 160, 1/3.
- ⁵⁴ Zb. NOR, XIV/3, 854.
- ⁵⁵ AVII, 262, M-577, 48-1/4. '
- ⁵⁶ Isto, 1/1.
- ⁵⁷ AH, Ča, 2.
- ⁵⁸ Jovo Popović, *Ratne uspomene Koste Nada*, Ustanak, Zagreb 1981, 78-110; Jovo Popović, *Ratne uspomene Koste Nada*, Šator planina, Zagreb 1984, 193-194. Miljković je prebjegao k Nijemcima i ustašama u Veliku Kladušu 13. aprila 1943. godine. Svoju »miliciju« je izdvojio iz kvislinskih jedinica i uključio u NOVJ februara 1944. godine, a nešto kasnije gaje ubio neki ustaški špijun.
- ⁵⁹ Đujić ga u izvještajima Mihailoviću zove Huška.
- ⁶⁰ Fikreta Jelić Butić, n.d. 228; AVII, 92, 53/13.
- ⁶¹ Zb. NOR, XIV/3, 364.
- ⁶² AH, ZKRZ, GUZ-1945, 20.
- ⁶³ Zb. NOR, XIV/3, 293-294.
- ⁶⁴ Isto, 364, 366.
- ⁶⁵ Isto, 137.
- ⁶⁶ Opširnije, J. Popović, *Prva lička proleterska brigada*, Beograd 1988.
- ⁶⁷ Zb. NOR, XIV/2, d. 76.
- ⁶⁸ Isto, 7-9.
- ⁶⁹ Major Vasilije J. Marović u jednom izvještaju Mihailoviću piše da je sa 112 četnika krenuo »u pravcu Gračaca i Knina«. Na tom putu »pojedini četnici na odmoru i prenoćištu izvlačili su se od nas i vraćali natrag. Tako smo stigli u Gračac 12. oktobra sa svega 21 četnikom.« (Zb. NOR, XIV/3, 138)
- ⁷⁰ Zb. NOR, XIV/3, 321.
- ⁷¹ Isto, 424.
- ⁷² Isto, 6.
- ⁷³ AVII, 276, 12/1.
- ⁷⁴ Isto, 153, 51/4.
- ⁷⁵ Isto, 276, 12/1.
- ⁷⁶ Zb. NOR, XIV/3, 423
- ⁷⁷ AH, ZKRZ, GUZ - 1945, 20.
- ⁷⁸ Zb. NOR, XIV/3, 788-793.;
- ⁷⁹ AVII, NDH, 81,8/17; Fikreta Jelić Butić n. d. 231
- ⁸⁰ AVII, Ča, 153, 57/4.
- ⁸¹ Zb. NOR, XIV/3, 767.
- ⁸² Jovanka Krištof u junu 1944. piše Mihailoviću da Jevđević »voli maksimalno saradivati sa Njemcima«, »voli klanjati im se, javno se isticati sa tim, ljude im prodavati«. Jevđević i Đaković su imali u Postojni 74 četnika, u Matuljima 100, u Opatiji 19 i u Lokvama 80. Krištofova piše da su svi ti četnici »u nemačkim šapama i bez svake samostalnosti«. (Zb. NOR, XIV/3, 750)
- ⁸³ Đuro Rebić, *Stvaranje i razvoj partizanske obavještajne službe u karlovačko-kordunskoj, ličkoj i žumberačko-pokupskoj regiji s osvrtom na djelovanje njemačke obavještajne službe*, Historijski arhiv u Karlovcu, zbornik 6, Karlovac 1973, 680.
- ⁸⁴ AVII, NAV-N-T - 314, 565/832-835.
- ⁸⁵ AIHRPH, NG, 425, 20.

⁸⁶ »On i kuriri koji su ga pratili predali su svoje oružje, i ako to nije bilo zahtevano, s tim što je Eremiću ostavljen njegov automat« — javlja 13. maja obavještajno odjeljenje 392. njemačke divizije. (AVII, NAV-N-T — 314, 565/832—835.)

" AVII, 160, 44/4 i 51/3; Jevđevićeva izjava britanskim isljednicima 5. novembra 1945. godine (AJ, 110, f. 614, 16391). Jovanka Krištofje Mihailovića također obavijestila o takvim plaćama, uz podatak da podnarednici mjesečno dobivaju 450 lira, narednici 525, kao i potporučnici. (Zb. NOR, XIV/3, 750)

" Zb. NOR, XIV/3, 750.

⁸⁵ AVII, 150, 1/5.

⁹⁰ AIHRPH, KP-210/2021-1. »Ti su četnici isto tako u saradnji sa Nemcima, kao što su u saradnji i odredi koje Jevđević ima u Istri« — obavijestio je u jednom pismu Dražu Mihailovića poručnik Filipović.

" AVII, Ča, 157, 56/4.

•ih'

Pljačke i zločini »njemačkog čovjeka«

Od proljeća 1942. godine vojvoda Đujić je svaku priliku koristio da od četničke, zapravo kraljevsko-jugoslavenske vrhovne komande traži kadrovsku pomoć, a istovremeno je nesmiljeno progonio oficire čim bi zamijetio da mu nisu dovoljno pokorni.¹ U jesen 1943, kad je grupa oficira poslije kapitulacije Italije pobjegla iz sjeverne Like k njemu, o njima je sve najernje pisao Draži, koji mu potpuno vjeruje, pa — preuzimajući Đujićeve ocjene — piše: »Sramota je što su Bjelajčevi oficiri napustili teren« (po Žujoviću: »Uzan sektor, koji se može smatrati kao zastor ili mostobran čija je dužnost zaštita italijanskog garnizona na Rijeci i Sušaku.«²) ili: »Svi oficiri koji su došli sa Bjelajčevog terena čisti su bjegunci.«³ Istovremeno, prihvaćajući Đujićevu ocjenu da Bjelajčevi oficiri, sklonjeni kod Dujića, ne valjaju, obećava: »Preduzeo sam potrebno za prikupljanje oficira. Učiniću sve što budem mogao da vam pošaljem oficire.«

Bio je to odgovor na Đujićevu molbu ponovljenu više puta u jesen 1943: »Koristim priliku da vas zamolim, gospodine Ministre, ako je ikako moguće da mi pošaljete 10 boljih oficira, koje bih mogao upotrebiti za komandante korpusa i brigada.«⁴

Đujić je učestalo loše ocjene o svojoj vojsci (Žujović je, na primjer, smatrao da je Đujićevo »četništvo skoro sinonim razbijačke bande«) pravdao nedostatkom oficirskog kadra. Poslije prvog (i jedinog) pohoda s Đujićem u Bosnu, Žujović je — ne potcjenjujući Đujićeve osobne sposobnosti — ustvrdio da je »borbena vrednost« Đujićevih četnika »slaba«, jer »nema oficira«, a »ono nekoliko njih koji drže situaciju prilično su dekuražirani jer im pomoć ni od kud ne stiže«. Bjelajac je imao znatno više oficira, mada se ni Bjelajac »ne hvali ljudskim materijalom«. To je podatak iz Žujovićevog pisma Mihailoviću. Kaže da Bjelajac »ima oficire na svim formacijskim mestima što kod Dujića nije slučaj. Kod Dujića se uopšte nije ništa radilo. Samo se intrigiralo a tolerirali su se nedopušteni poslovi, šverc i pljačke. Tu još postoje i neke Birčaninove vojvode, Bogunović, Mane Rokvić i još neki, sve od zla oca i gore majke, mrze se između sebe, proganjaju se, prete zločinima svima i svakome — napast.« Za Đujićeve oficire kaže: »Jedini koji kod Dujića zaista mnogo vredi to je komandant kosovskog korpusa kap. Novak Mijović. Za ostale ne znam šta da kažem. Šoškić, to je drugi Ivanišević, kapetan Mladenović dobar čovek, ali... a ostalo slabo, slabo.«⁵ U augustu je Žujović, s uvjerenjem da »oficirsko pitanje (kod Dujića) predstavlja jedan od najmučnijih problema«, pomišljao da bi mogao »problem starešinskog kadra kod Dujića rešiti prebacivanjem oficira sa Bjelajčevog sektora jer on ih ima na pretek ali prosto ne smem zbog intriga jer su se netrpeljivosti među glavešinama prenale i na potčinjene.«⁶ A onda se, stjecajem okolnosti, u oktobru mnoštvo tih Bjelajčevih oficira prikupilo kod Dujića. Vojvoda ih nije primio. Nazvao ih je »bje-

guncima«. Mihailović se s njim složio, pa je što se tiče oficira insisitirao da »odmah idu majoru Kapetanoviću koji je ostao u Lici i radi pod najtežim uslovima a narod traži starešine«. ¹ Ministra vojnog nije smetalo što ga je Đujić, prenoseći Kapetanovićevu poruku, molio »da mu odobrite privremenu saradnju sa Nemcima, jer da nema drugog spasa ni izlaza«. ⁸ Takva odobrenja Đujić za sebe nije tražio: on je radio po svome, a ministra vojnog je obavještavao onako kako je to bilo milo ministru. Odavno je znao da Mihailović voli samo dobre vijesti, pa i kad sluti neistinu u njima. Za Đujića je bila sretna okolnost što su Nijemci znali svaki njegov manevar, što su znali i kad je i na koga je neka četnička puška ispaljena, jer bi inače, po njegovim depešama koje su redovno dešifrirane u njemačkoj obavještajnoj službi, mogli povjeravati da je ono što nije. Upravo to saznanje će Nijemce 1944. opredijeliti za Đujića, protiv Rokovića, pa kad situacija dozre, Đujić će — tražeći od Nijemaca da hapse antidujićevce Rokvića, i braću Mariće (on će reći: zbog pljačke i zuluma! — u svom Kosovskom štabu razložno diktirati:

»... Naši borci nisu stajali nikad u konfliktu s okupatorom i nikad se nisu ogrešili prema njemu... Ovu borbu mi vodimo punih 8 meseci sa osloncem na nemačke oružane snage i u saradnji sa nemačkom vojskom...« ⁹

Oficiri koji su mu se pridružili bježeći iz sjeverne Like, gdje su Bjelajčeve jedinice u septembru 1943. razbijene i po dijelovima tučene ili protjerane, ¹⁰ napisat će bosanskim četničkim komandantima, ili Draži Mihailoviću, upravo po Mihailovićevom naređenju, čitavu hrpu opravdavajućih izvještaja o razlozima napuštanja Like i o nesnošljivom ponašanju vojvode Momčila prema njima. S vojvodom Đujićem, pišu, nisu mogli, a nisu ni htjeli, jer — tvrdit će — nisu htjeli u isti stroj s Nijemcima, a biti s Đujićem, značilo je — biti uz Nijemce. Razlozi su druge prirode, uglavnom surevnjivost. Jer, zašto bi, uzimimo, artiljerijski major Vasilije I. Marović, komandant brigade razbijenog 503. korpusa, koji je do pada Italije bio u sastavu talijanskih jedinica na sektoru Srpske Moravice — Gomirje — Josipdol, pisao da nije mogao i nije htio ostati kod Đujića, jer su Đujićevi četnici »u svemu prišli Njemcima i od njih dobijaju hranu, municiju i ostale potrebe«, a ostao je kod Rade Radića, koji je s Nijemcima i ustašama u najtješnjoj sprezi od maja 1942. godine?

Major Marović i ostali oficiri iz 503. korpusa, koji nisu s Bjelajcem pobjegli preko Jadrana, ili nisu pobjegli u Tournj k Nijemcima, kao što su učinili poručnik Đuro Vujnović, profesor Radovan Jakšić i student Mirko Bjelopetrović, prevalili su dug put od sjeverozapadne Like do Đujića po naređenju Bjelajca. Potpukovnik Bjelajac, je naime, slijedeći Žujovićeve instrukcije, naredio Maroviću »da se sa svim četničkim snagama ovog sektora probija ka jugu u pravcu Obrovca«. ¹¹ Preko slobodnog teritorija neprekidno gonjeni od partizana, probijali su se od 9. septembra do 12. oktobra. Toga dana je major Marović s 21 četnikom stigao u Gračac, gdje ih je — zajedno s Nijemcima — dočekalo »oko 250 četnika« koji su »u svemu prišli Njemcima«. U Gračacu su dobili njemačke dokumente i 13. oktobra se na Kosovu javili vojvodi Momčilu. O boravku u Đujićevom štabu, major Marović je pisao dva izvještaja: prvi — 2. decembra 1943. — »gospodinu Ministru Vojske, Mornarice i Vazduhoplovstva«:

»... Načelnik štaba vojvode Đujića artiljerijski kapetan Novak Mijović u nameri da nas uvuče u saradnju sa Njemcima daje naša imena i naše činove nemačkoj komandi i ovima tvrdi da ćemo mi kao saradnici Đujićevi ići na teren i saradivati sa Njemcima. Usled ovoga oficir za vezu nemački naređuje

je nam da se nismo udaljili iz mesta. Zato smo čim nam se stvorila mogućnost bili primorani da napustimo teritoriju Dinarske divizije.¹²

Drugi je izvještaj major Marović pisao »komandantu zapadne Bosne« majoru Slavoljubu Vraneševiću. Tu su zbiljski razlozi nesnošljivosti. Vraneševiću, ili njegovom pretpostavljenom »rasu« Radi Radiću, Marović može reći i ono što nije za »ministra vojnog«, jer i u Vraneševićevom štabu su bili Nijemci. Evo, dakle, ulomka iz drugog Marovićevog izvještaja:

»Stupanjem u četničke redove od strane nadležnih starešina određivan sam na razne dužnosti. U mesecu aprilu 1943. godine naredbom Komandanta Ličko-kordunaških četničkih odreda (majora Bjelajca) određen sam za komandanta sektora Srpske Moravice — Gomirje — Josipdol. Ovaj sektor formirao je dve brigade I i II brigadu 503. Korpusa. Na dan kapitulacije Italije sa jednom nepotpunom brigadom zatekao sam se u Sloveniji gde sam imao zadatak da uhvatim vezu sa Slovenačkim četnicima majora (Karla) Novaka. Druga nepotpuna brigada u isto vreme pod komandom kapetana Jevtića Ilije bila je upućena na partizansku teritoriju — u Gacku Dolinu, sektor Otočac majora Kapetanovića — kao kaznene ekspedicije da kazni neke četnike koji su slati na teren sa patrolama u partizansku pozadinu, a koji su se krišom izvlačili od svojih starešina i ostajali kod svojih kuća. Tako na dan sloma Italije u našim garnizonima bila je minimalna snaga, koja ništa nije mogla preduzeti u cilju razoružanja Italijanske vojske. Tako su se ovi povukli sa naše teritorije sa svim svojim naoružanjem. Čim su stupili na partizansku teritoriju, bili su razoružani od strane partizana.

Moj put u Sloveniju nije urodio plodom, jer četnici majora Novaka nisu uspeli da dođu na određeno mjesto. Uzalud smo čitava dva dana tumarali po Sloveniji od sela do sela tražeći Novakove četnike, za koje nam niko ništa nije znao reći. Slom Italije i povlačenje njihove vojske iz Slovenije nateralo me je da prekinem traganje za slovenačkim četnicima i da se vratim na svoj teren, u svoje garnizone, koji su ostali oslabljeni pa sam se bojao da ih partizani ne unište. Dok sam se ja vratio iz Slovenije svi četnici moga sektora već su bili skoncentrisani u Srpskim Moravicama.

Sa radio stanicom, koju sam na pet-šest dana pre sloma Italije dobio, nastojao sam da uhvatim vezu sa ma kom susednom komandom, ali u tome nisam uspeo. Ostao sam potpuno usamljen usred partizanskog carstva bez ikakve veze ma sa kim. Moj komandant potpukovnik G. Bjelajac koji je 6 septembra 1943. godine bio u obilasku moga sektora, 7 septembra otišao je za Sušak gde je od strane političkog starešine brata Radmila Grđića bio hitno pozvan. Što je dalje sa njim bilo neznam. Neznam ni to da li je uspeo da spasi živu glavu, jer prvog dana sloma Italije sav Hrvatski živalj prišao je partizanima i ovi su uzeli vlast u svim mestima Gorskog Kotara, Hrvatskog primorja, Like i Korduna. Tako se on našao sam u Sušaku među partizanima. Sa oružjem koje su partizani dobili od Italijanske vojske, a koje je bilo u izobilju, ovi su uspjeli da naoružaju sve što je bilo sposobno da nosi pušku. Pošto smo mi bili jedina njihova smetnja, oni se svom snagom bacaju na nas. Namera im je bila da nas po svaku cenu likvidiraju. Trima najboljim svojim divizijama u ovom kraju i nekim terenskim odredima stavljaju u zadatak da nas unište. U nameri da bi sačuvao živu snagu povlačim se prema jugu, u pravcu Obrovca, a u duhu instrukcije opunomoćenog delegata potpukovnika G. Aćimovića. I ako sam četnicima objasnio da su se naši saveznici iskrcali na našoj obali i da im mi idemo u susret, pojedini četnici još prvog dana našeg puta kradomice se iz-

vlače i vraćaju nazad svojim kućama. Najstrožija kontrola starešina u ovom ih nije mogla sprečiti. Partizani primetivši naš pokret u stopu nas prate, i na drugom prenoćištu napadaju nas sa dve divizije i jednim odredom. U ovoj strašnoj borbi, u kojoj je naročito došlo do upotrebe hladnog oružja, partizani su u odnosu na nas imali mnogo veće gubitke. Ali u glavnom, oni su uspjeli da nas razbiju. Pojedini četnici i četničke jedinice u mesto da se povlače u određenom pravcu, vraćaju se oko svojih sela. Tako posle borbe jedva smo mogli sakupiti polovinu brojnog stanja. U daljnim sukobima koji su bili stalni, napustilo nas je do 80 % boraca. Mnogi su izginuli. Od oficira poginuo je kapetan Milan Bogdanović. Partizani su uspjeli da uhvate žive majora Šorka Branka koji je bio bolestan i nije mogao da izbegne, potporučnike Mrvoša Milana i Savu Nenadića. Da bi prikupio sve borce koji su nas napustili i otišli kod svojih sela donosim odluku da se starešine sa ovim malim brojem boraca koji je ostao kod nas, vratimo oko srpskih i četničkih sela. Tako smo se podelili u naše grupe. Ali partizani ne miruju. Sa svim svojim snagama jure nas i nedaju nam oka otvoriti. Do sela nemožemo doći, jer su ih blokirali. Sa lovčakim bataljonima pretresaju šume. Četnicima ponestala municija a i neće da se bore. Klonuli su duhom. Navodim samo jedan primer koji će okarakterisati njihovo duševno stanje i njihov moral u ovo vreme. Sa mojom grupom od 46 četnika došao sam na jedno brdo iznad sela Zalužnice. Tu sam uhvatio vezu sa 20 četnika iz ovog sela, koji su se skrivali po šumi. Tako nas je bilo oko 66. Osmatrač i stražar koji je bio na jedno 100 metara udaljen izveštava nas da jedna grupa partizana izbija iz šume i da nam se približava. I ako je većina četnika vidjela i konstatovala da je ovo mala snaga svi su se četnici razbežali. Sva moja vika da stanu i pucanje na njih nije ih zaustavilo. I ako su videli da sam se ja sazio u nameri da istresem obuču ostavili su me tako samog. Jedva sam posle uspeo da nađem jednu grupu od 20 njih, dok drugu grupu našao sam tek sutradan, a domaće četnike u opšte više nisam video i ako sam ostao u blizini toga sela i tragao za njima čitava 4 dana.

Bez hrane smo bili stalno, jer nam iz sela niko nije smeo donijeti pošto su partizani takve osobe odmah streljali. Četnika niko nije mogao naterati da dođe do neke usamljene kuće za hranu. Svi oni više su voljeli da trpe glad nego da se izlažu opasnostima. Hranu smo donosili jedino mi oficiri za nas i za četnike. Po nekad nam se zaredalo i po 7 dana da smo živjeli od drenjina i kupina. Patroliranja i izviđanja pala su samo na starešine. Četnike je bio uhvatio neki bojazan i strah da se nisu mogli smesta pomeriti.

Stalni progoni partizana kojima smo mi u celoj Lici, Kordunu, Primorju i Gorskom kotaru bili jedini neprijatelji, kao i poteškoće života koje su sa nama podnosili, natjeralo je i onaj mali broj četnika koji je uza nas ostao da nas izbegava i kradomice nas napušta.

Neke starešine bez mog znanja a u cilju da izbegnu sigurnu smrt, sa svojim grupama odlaze u pravcu Karlovca i tamo stupe u vezu sa Nemcima. Drugi se predaju partizanima. Kako partizani u to vreme nisu ubili čak ni one oficire koje su uhvatili, to je ovo pokolebalo i mnoge četnike. Za to se mnogi predaju. Tako su se predale neke starešine. Treći, koji nisu verovali partizanima a nisu hteli ni Nemcima posakrivali su se oko svojih sela da tako prezime zimu. Sa starešinama probijati se nisu hteli, jer su verovali da je to nemoguće i da ih ovi vode u sigurnu smrt. Mnogi četnici i pošteni Srbi, stariji ljudi, znajući za moju nameru predlagali su mi i molili me da ostanem kod njih da me oni

sakriju i da kod njih u nekom skrovištu sačekam bolje dane. Ovo nisam mogao prihvatiti . . .

Izmrcvareni i iznemogli stigli smo kod vojvode Đujića. Ovde smo očekivali bratski prijem i razumevanje. Ali umesto toga nailazimo na nešto drugo. Vojvoda Đujić primio nas je nebratski ne srpski, primio nas je kao da smo došli iz kafane, sa pijanke, a ne iz borbe i to vrlo mučno i vrlo teško. Prema nama zauzeo je neki naročiti stav koga ni kod najvećih siledžija nisam video, kao da je naš život i naša sudbina u njegovim rukama. Primio nas je sedeći za stolom sa jednom nogom prebačenom preko stola. Kao da mu je naša teška borba i naša nesreća pričinjavala naročito zadovoljstvo, podsmehivao se kada sam mu izlagao naše poteškoće i borbe koje smo preživjeli. Na moja izlaganja završava: >Zar tako bedno završiše četnici Bjelajčevi na koje sam bio upućen da se ugledam !< On to tako sa podsmehom izgovara i ako sam sto na sto siguran da bi on mnogo žalosnije mnogo bednije završio da se nije grčevito uhvatio Nemaca i na njih se potpuno oslonio. Da uzgredno napomenem još i to da smo kod njega gladovali i ako nije bilo potrebe za tim, da su nas jele vaške jer nismo imali preobuke i ako je on u svom štabu imao nekoliko stotina novih košulja, da smo spavali bez pokrivača i bez prostirača i ako su svi njegovi dočelnici bili u luksuznim sobama u kojima je bilo i praznih kreveta. Provodeći ovakav bedan život za ovo vreme dok smo bili kod njega izazvao je sažaljenje drugih ljudi koji su nas pozvali kod svojih kuća na stan i hranu.

Koliko je grandoman i kolikom se veličinom zamišlja vojvoda Đujić, najbolje se vidi po tome što je sada za sebe izgradio novu deneralsku dolamicu. Kažu da ima kompletno deneralsko odelo koje ja nisam vidio, dok dolamicu jesam. Dakle pop Đujić sprema se za Đenerala. Smatra sebe svemoćnim gospodinom Zapadne Bosne, Like i Dalmacije i Korduna. Zaista ako se njemu dozvoli da radi u Lici i Kordunu onako kako radi na svojoj teritoriji, vjerujem da posle rata neće smeti ni jedan četnik da zaviri u ove krajeve, a pošten i čestiti rad potpukovnika Bjelajca propašće kao da nije ni postojao.

Vojvoda Đujić u svom štabu kao svoje savetodavce ima dve žene. Teško tome ko se njima zameri. One su svemoćni gospodari. Jedna od njih kad je doznala da sam oficir rekla mi je: >Znate, kod nas se oficiri slabo cene, smatraju se kao fukara.< I zaista vojvoda Đujić oficire ne trpi. Ne trpi ih jer sa njima ne može da radi šta hoće. On više voli narodne vode tzv. >rasove<, one ljude koje u četničke redove nisu doveli nikakvi ideali već žudnja za pljačkom i lakšim životom. Koliko sam mogao konstatovati kod njega je pljačka legalizovana, a oljačkaju se čak i Srpska sela.

Sto je najgore i najcrnje vojvoda Đujić ne samo da taktizira, već otvoreno saraduje sa Nemcima. Skoro svi njegovi četnici su na Nemačkom kazanu i pod nemačkom kontrolom. Njegov načelnik štaba kapetan Mijović skoro svakodnevno sa luksuznim kolima ide u štab Nemačke divizije. On je mene i kapetana Jevtića javio Nemcima u želji da nas kao saradnike Đujićeve Nemci rasporede kod njegovih legalizovanih četnika. Na osnovi ove prijave Nemci su tragalili za nama, uhvatili nas i tražili od nas obavezu sa lojalnu saradnju . . .¹³

Trojica kapetana — Jovan Mandić, Radomir Mirić i Sergije Živanović — s dvadesetak četnika su se u jugoistočnoj Lici 26. oktobra priključili Đujićevim četnicima. Kapetan Mandić o tome izvještava:

»Kako su ti četnici u saradnji sa Nemcima, od ovih primaju oružje, municiju, hranu, odeću i obuću, to nismo želeli da ostanemo na toj teritoriji

pošto smo bili načuli da je svaka saradnja sa Nemcima zabranjena. Pored toga bili smo obavešteni od strane našeg Komandanta majora g. Marovića Vasilija iz Knina, da se pred Nemcima ne pojavljujemo, jer bi u slučaju nepristanka saradnje sa njima bili internirani, kao što je bio slučaj sa njim i kapetanom Jevtićem Ilijom i Arandelovićem Aleksandrom u Kninu. Zato smo se pod lažnim imenom, kao obični četnici, prebacili na teritoriju Komande Zapadne Bosne gde se nalazimo i sada na službovanju u četničkim redovima . . .¹⁴

Iste podatke navodi i kapetan Sergije M. Živanović.¹⁵

Treći iz te grupe, kapetan Radomir R. Mirić, isto tako tvrdi da se »nije mogao pomiriti« da bude s Đujićevim četnicima, »jer Đujić otvoreno saraduje s Nemcima, dobijajući od njih oružje, municiju, hranu, odela i drugo.«¹⁶

Sudski kapetan Ilija M. Jevtić, koji je kod Dujića bio u maju 1942, a potom formirao puk »Vožd Karađorđe« nad kojim mu je u decembru 1942, poslije smjenjivanja Toćana Stanisavljevića, povjerena komanda[^] da bi od proljeća 1943. komandirao četničkim odredom u brigadi Sergija Živanovića, piše kako — u bijegu iz sjeverne Like — nisu mogli da se grupno probiju, »prvo zbog toga što su nas gonile mnogo jače partizanske snage, koje su rešile po svaku cenu da nas unište, a drugo, što je ishrana vojske bila nemoguća«. Od Gacke doline do Knina njegova grupa se probijala 40 dana:

»Došli smo koncem oktobra 1943 god. u koliko se sada sećam na teritoriju Dinarske četničke oblasti. Primljeni smo bili kao da smo došli sa pijančenja i lumpovanja. Pošto smo referisali o situaciji u Lici i pošto smo mu izložili naše planove za dalji rad četnički vojvoda Đujić naredio je svome načelniku štaba art. kapetanu Mijoviću da nas prestavi Nemcima kao svoje komandante sektora što je ovaj i učinio. Odmah zatim kapetan Mijović me je pozvao da pođem sa njim u nemačku diviziju da dam pismenu obavezu da ih neću napadati, već da ću sa njima iskreno saradivati. Rekao je da to treba da uradim po naređenju komandanta četničke Dinarske divizije četničkog vojvode Dujića Momčila. Prisutni su bili: oficir za vezu sa Nemcima od strane četničke divizije inž. potporučnik Milan Cvjetičanin, i prvaci Ljotićevi iz Šibenika, učitelj Krešimir Samodol i student Miroslav Peran, koji su po naređenju Ljotića došli iz Beograda u ove krajeve i stupili u četničke redove.

U smislu 1 odeljka paragrafa 49 voj. kriv. zak. oficir, podoficir ili vojnik, koji da časnu reč neprijatelju da se neće boriti protivu njega ili njegovih saveznika u cilju da bi bio oslobođen, kažnjava se zatočenjem. U smislu istog zakonskog propisa svako davanje pismene obaveze u tom smislu inkriminisano je kao teže delo . . .

Četnika ima u Šibeniku. To je posebna grupa četnika, koji imaju vodstvo Ljotićevaca, sem njihovog političkog predstavnika bivšeg narodnog poslanika Slavka Grubišića, lekara, iz Šibenika, koji me je uveravao da je on kao veliki jugosloven i Hrvat i dušom i srcem za Dražu Mihailovića. Ova grupa četnika drži Dalmatinsko primorje naravno sa Nemcima, čije su snage minimalne i koji nadoknađuju svoju snagu četnicima.

U Splitu u ovo vreme nije bilo četnika odn. četničke komande, mada su četnici i njihove starešine odlazile u taj grad. U Drnišu, Kninu, Gračacu, Zadru, Obrovcu i drugim manjim mestima ima četnika i njihove komande. Četnici stanuju u kasarnama zajedno ili u blizini nemačkih vojnika. Sve se akcije izvode zajednički, ali po naređenju Nemaca i njihovih oficira. Četnici su vodiči i prethodnice. Sem nekoliko sela u svim drugim mestima gde se nalaze Nenjci tu se nalaze i četnici. A kada Nemci izvrše zauzimanje kakvog mesta

starešine četničke prave sebi reklamu da su to četnici učinili odn. tako se to javlja Vrhovnoj komandi.

U Dinari borba za položaje, vlast i bogaćenje ispoljena je do maksimuma. Bezakonje besni na sve strane. Niko ne pokušava, niti može tome da stane na put. Lični interesi povezali su izvesne grupe starešina i četnika koje se između sebe glože i progone kao najveći dušmani.

Tako n. pr. postoji ogorčena borba između Vojvode Đujića i vojvode Mana Rokvića. Po saznanju Rokvić je prvi uhvatio vezu sa Nemcima još dok je bio u Bosanskom Petrovcu, a kada su Nemci po padu Italije došli u Knin i on je sa njima došao i postavio saradnju odn. uspostavio saradnju Nemaca i domaćih četnika. Rokvić se je sporazumeo sa popom Đujićem da on — Rokvić bude eksponent pred Nemcima, dok će Đujić ostati i dalje komandant nad svima. Međutim pojavili su se apetiti i želje za vlast i položaj kod Rokvića. On je došao u sukob sa popom Đujićem navodno što je ovaj bio neiskren prema njemu. Iz bojazni da ne izgubi vlast nad četnicima i da ne bude zapostavljen otpočeo je podmuklo da vodi borbu zakulisnu protiv njega — Rokvića. A ovaj mu je odgovorio istom merom. Nastala je strašna borba, koja se prenela i na četnike i na narod. Srpska inteligencija drži se po strani i gadi se na sve to. I ako nije komunistički nastrojena ona se optužuje kao takva. Protiv nje kao i protiv oficira oseća se veliko neprijateljstvo, ne u narodu i među četnicima nego i među narodnim starešinama počev od popa Đujića pa na niže. Sve je to iz straha da se ne izgube položaji i vlast iz ruku. Otuda se nijedan inteligentni čovek ne prima u njihove redove. A ako ipak dođe, njemu se na svemogućće načine onemogućava svaki dalji rad, samo da se ne bi istakao i preuzeo kome položaj. U štabu divizije nalaze se dve žene, koje uživaju najveće poverenje popa Đujića. One su njegovu zamenici i one u njegovoj odsutnosti komanduju. Ko padne njima u nemilost automatski je pao i kod popa Đujića.

U Dinari ne postoji nikakav ozbiljan rad. Nema nikakvog ni reda. Četnici su se podelili na Đujićevce i Rokvićevce, njihovi rasovi isto tako. Prestavoci jednih i drugih svakodnevno se glože i svađaju u nemačkoj diviziji, pa se potom ta svađa prenosi na ulici i po kafanama. Prepričavanja i ogovaranja su bezobzirna. U tome se toliko daleko otišlo da se nikakva četnička tajna ne krije. Sve ono što se kao najveća vojnička tajna mora čuvati u Dinari nije nikakva tajna. Sve što se desi bilo sa jedne ili sa druge strane za tili čas se prenese u javnost i to se na veliko komentariše po kafanama i na drugim javnim mestima. Bio sam očevidac takvoj jednoj svađi. Načelnik štaba Đujićevog kapetan Mijović samo što se nije potukao sa Rokvićem u nemačkoj diviziji. Kako se nisu mogli raspraviti dok su se nalazili u istoj nastavili su sa svađom i po izlasku na ulicu. Tom prilikom čuo sam Manu Rokvića kako mu na sav glas preti da će ga ubiti. Istom prilikom je rekao najpogrdnije reči protivu popa Đujića zapretivši da će svakog ko ide i radi sa njim ubiti. Ovo se naročito odnosilo na oficire.

Inače Rokvić uživa najveće poverenje kod Nemaca. Njegova se reč kod njih smatra zakonom. Što on reče to se mora učiniti. Na toj teritoriji on je svemogućći gospodar. Tako je tih dana u sukobu sa dva četnika zbog najobičnije stvari ubio u sred bela dana na železničkoj stanici u Kninu i niko ga čak ni pokušao nije da uzme na odgovornost. Nemci najmanje. Ako se Đujiću odobri izvesna količina odeće, obuće ili municije i oružje, Rokvić nastoji da se to ne izda i obrnuto. Nemcima to konvenira. Oni koriste ovu međusobnu sva-

du i gospodare i komanduju i jednim i drugim, a denuncijama s jedne ili druge strane obaveštavaju se o svemu onom što ih interesuje.

Naveo sam da je rasovluk u Dinari moćan. Oficiri ne mogu i nisu u stanju da vrše svoje dužnosti zbog njih. Zbog toga je mnogo oficira dok smo mi bili za ono kratko vreme dezertiralo: kapetan Alfirević, kapetan sudski Popić, apotekarski poručnik Stratimirović, sanitetski pomoćnik Ristić i dr. Zbog toga su i ranije mnogi oficiri napustili Dinarsku oblast kao major Pavasović, onda još jedan drugi major koji mu je bio načelnik štaba, poručnik Nikolić, major Miša Radojlović, major Palošević itd. itd. Zbog toga je i vojvoda Baćović došao u otvoreni sukob sa popom Đujićem, koji ne poštuje autoritet i koji se toliko uzdigao i zaboravio da misli da može da radi što hoće a da mu zato niko ništa ne može. On je pravi tiranin. Osion je i uobražen da je najpametniji. Kada smo se onako jadni i žalosni pojavili u dronjcima puni vašiju on se ironično nasmejao. Prve su mu reči bile: »Zar je to vojska majora Bjelajca!? Gospodin Ministar je uvek govorio da su odredi Bjelajčevi najbolji i da mogu služiti svima za uzor! Ha, ha, ha! Tako bedno završih Koliko pakosti i zlobe! Međutim Vojvoda Đujić još bednije završi. On bi možda sasvim bio uništen. Ali što do toga nije došlo ima da zablagodari toj okolnosti što su se Nemci odmah pojavili čak i pre no što su Italijani kapitulirali. Duboko sam uveren da je tako. On ni sada ne drži ni jedan veći garnizon bez Nemaca, a bez oslona na njih po njegovom dosadašnjem radu davno bi nestao.

Možda će mi se zameriti što se upuštam ovako slobodno u kritikovanje. Reći ću istinu, koju možda drugi nije hteo da kaže. Za ovo što sam izneo spreman sam da snosim zakonsku odgovornost.

Da bi se izvukli iz Knina i da nas Nemci ne bi odagnali u zarobljeništvo iskoristio sam prijateljstvo, koje sam još od ranije imao sa vojvodom Rokvićem i pomoću njega sa lažnim ispravama uspeo sam da napustim teritoriju Dinare, zajedno sa ostalim oficirima koji su došli samnom iz Like...¹⁷

Sve njih »duša boli« i sve ih »guši vapaj za pravdom«, jer ih »uzimaju na odgovor i optužuju po dostavama vojvode Dujića« mada se taj vojvoda »sa istima ne može meriti ni kao starešina ni kao Srbin i četnik«.¹⁸

Istovremeno, s grupom Bjelajčevih oficira, od Dujića su pobjegli i neki oficiri iz 501. korpusa, među ostalima kapetani Vojislav Popić i Pavle Stanimirović, te potporučnici Đuro Vunduk i Jovan Stefanović. Oni su, čini se, otišli u Srbiju.¹⁹ A u Bosnu je, s Marovićevom grupom, pobjegao poručnik Jovan D. Pupavac, koji je — kao komandant brigade u Drenovićevoj korpusu, koji je bio uključen u sastav njemačkih snaga — »u vezi depeše gospodina Ministra«, pisao 10. februara 1944. godine »izvještaj o napuštanju Dinarske oblasti«. Kaže da je odmah po dolasku Nijemaca Đujićevo »ljudstvo postalo Nemačka milicija, primajući od njih redovnu hranu, municiju i dopunu oružja«.

»Nemci su vrlo rado primili saradnju četnika. Ljudstvo je raspoređeno za čuvanje pruge Knin—Šibenik, kao stalna posada u bunkerima za čuvanje objekata, koje su izradili Italijani za vreme svoje uprave. Isto tako raspoređeni su kao stalna posada za čuvanje puta Knin—Donji Lapac—Bihać. U samom Kninu u štabu (njemačke) divizije registrovano je 1989 četnika. Registrovanje se vršilo još u komandama: Šibenik, Drniš, Gračac, Donji Lapac i Bihać. Koliko je u tim komandama registrovano neznam. U glavnom važno je to, da je od oko 5.000 četnika na kraju ostao ilegalan pop Đujić sa pratnjom, komandanti korpusa, jedna grupa Bosanaca pod komandom Marka Cućuza i Sokolana vojvode Brane Bogunovića, svega oko 200 ljudi. Neverujem ni u taj

broj, jer mnogi od njih nose nemačke legitimacije i slobodno ulaze u gradove. Nemci prema broju prijavljenih četnika izdaju hranu i vrše nadzor pri vršenju službe.

2) Svirepa pljačka naroda se vrši od pojedinih boraca i narodnih voda. Iznosim samo jedan primer.

Krajem septembra čuo sam od poručnika Poljske vojske Jana[^] Borkevskog, koji je došao u ovu oblast za vreme potpukovnika G. Mladena Žujovića, da pop Đujić sprema akciju, i to ne na komuniste nego na pljačku stoke. Za tu stvar sam se zainteresovao malo više i uverio se da je tačno. Za izvršenje ovog zadatka određena je pratnja Đujića, koja broji oko 60—80 ljudi, pod komandom Marka Čučuza. Koliko sam čuo još je neki odred išao, ali nisam siguran. Važno je to da su otišli u sela ispod Svilaje i opljačkali od naroda 1.800 krupne i sitne stoke i svinja. Od toga su doterali i predali popu oko 1.200, a ostale su verovatno zadržali za sebe, kao nagradu za dobro izvršenje zadatka. — Šta je bilo sa ovom stokom neznam, ali samo znam to, da ni osoblje štaba oblasti posle nedelju dana nije imalo mesa. Jedinicama nije deljeno, pošto su one primile od Nemaca. Seljaci iz opljačkanih sela tužili su popa Đujića nemačkoj komandi u Drnišu i Nemci su povelili formalni postupak protiv toga. Tobože naredili su da se stoka vrati, ali u ostalom šta se tiče njih kada im to u prilog ide. Oni su verovatno, preko svoje špijunaže, upoznati, da je pop Đujić predstavnik Gospodina Ministra i da posle takvih postupaka narod neće za njim. Iz ovoga se može videti odakle pljačka potiče, jer navođenje ostalih slučajeva odvelo bi me daleko.

Ovakve i slične stvari komunisti koriste za svoju propagandu. Još na kraju toga mogu reći i to: Da je časnije i poštenije rađeno sa narod *om* i za narod nebi bilo leglo komunizma u ovim krajevima.

3) U sastavu Dinarske oblasti, posle dolaska Nemaca, Ljotićevci su postali najaktivniji. Predstavnik njihov je Samodol Krešimir, Ljotićev sekretar za Dalmaciju. U Šibeniku imaju svoju komandu. Njihov je rad isti kao i u Srbiji i dolazi vrlo često do tuče između naših boraca i njih. Pop Đujić sve to tolerira i ako su oni pod komandom njegovom. Popovi kao Ljotićevci postali su vrlo aktivni od dolaska Nemaca, a na žalost ima ih dosta pošto su ih zaštitili Talijani za vreme uprave u Dalmaciji. Pop Đujić ih smatra najvećim saradnicima i oni zajednički rešavaju sve stvari.

Protivu ovog rada najveći deo oficira je ustao, ali je sve ostalo bez rešenja pošto su nemoćni, imajući u vidu da su mu podčinjeni. Nekoliko ih je napustilo oblast još pre mene i bili su odmah predloženi za lišenje čina.

Kada bi mi bio cilj da živim udobno i da preživim do kraja rata bilo bi mi najbolja Dinarska oblast. Živeo bi u nekoj varošici, imao udoban stan i dobro se hranio. Kada bi mogao trpiti i biti saradnik u tim nečasnim stvarima, siguran sam da pop Đujić nebi tražio *smrtnu* kaznu za mene.«²⁰

U tom stilu 23. decembra 1943. poručnik Pupavac u jednoj od depeša Vrhovnoj komandi izvještava:

»Dinarsku oblast napustio sam 11-XI— iz razloga: Što je svo ljudstvo stavljeno u službu Nemaca. Đujić je (kod Nemaca) delegirao kapetana Mijovića svog načelnika štaba. Hranu i ostalo primaju od Nemaca. Ljudstvo je većinom raspoređeno za čuvanje bunkera i puteva. Rad Ljotićevaca se tolerira. Oni otvoreno propagiraju da je Draža prišao Titu. Masovna pljačka naroda vrši se bez sprečavanja.«²¹

Bilješke

¹ Dinarska divizijska oblast uoči kapitulacije Italije je u svom sastavu imala 34 oficira i 97 podoficira. Oficiri su imali ove funkcije: dr Ljudevit Deže, od 24. 2. 1942, referent saniteta DČO; David Šoškić, od 1. 12. 1942. načelnik štaba DČO; Milivoje Vuksanović, od 15. 3. 1943. komandant korpusa »Velebit«; Svetozar Ciganović, Đujićev oficir za vezu; Jovan Sremac, od januara 1943. adutant i pomoćnik komandanta Kosovskog korpusa; Novak Mijović, od 13. februara 1943. komandant Kosovske brigade; Marko Crljenica, od 15. 3. 1943, komandant 1. brigade korpusa »Velebit«; Živadin Mladenović, od 3. 4. 1943. komandant 502. korpusa; Stevan Ćuruvija, od 18. 7. 1943. komandant 2. brigade 502. korpusa; Vojnić Alfirević, od 7. 12. 1943. komandant bataljona u Bukovičkoj brigadi; Đuro Pejnović, apotekar DČO; Miroslav Šimenc, veterinar DČO; Mili-voje Zavorović, veterinar DČO; Žarko Porobić, blagajnik četničke komande u Splitu; Predrag Ristić, sanitetar DČO; Vojislav Perišić, komandant brigade »Petar II«; Pavle Stratimirović, apotekar u Kosovskom korpusu; Vojislav Popić, od 12. 6. 1943. načelnik štaba Kosovskog korpusa; Vladimir Čadić, od aprila 1943. komandant bataljona u Kosovskoj brigadi; Bogdan Drobav, od 15. 3. 1943. intendant korpusa »Velebit«; Žarko Božović, u štabu DČO; Mate Amat, Đujićev blagajnik; Boško Asanović, od 28. 6. 1943. komandir Vrličke brigade; Miloš Negrojević, u štabu DČO; Jovan Pupavac, od 25. 4. 1943. komandant brigade; Milutin Sućur, komandant bataljona, Milan Cvjetičanin, komandant brigade i Jovan Stefanović, od 18. 3. 1943, adutant vojvode Đujića; Đuro Vunduk, od 13. 1. 43. kurir za Split; Marin Andelić, ljekar Vrličke brigade; Košta Trkulja, zastupnik komandanta brigade; Nikola Kukolj, pomoćnik komandanta brigade »Petar Mrkonjić«; Hrvoje Tičinović, od 23. 8. 1943. u štabu DČO; od 97 podoficira komandirali su: Petar Maričko, oblasni policajac; Nikola Berić, Đujićev blagajnik; Nikola Čolaković, komandant bataljona; Ljubomir Vulić, komandant bataljona; Sava Paripović, pomoćnik komandanta brigade »Petar II«; Petar Rajak, komandant bataljona; Dušan Jelača, zamjenik komandanta bataljona; Dušan Lukić, komandant bataljona; Dušan Budimir, komandant bataljona; Danilo Komšić, komandant bataljona; Dane Trbojević, zastupnik isljednika DČO; Jovan Grubuić, komandant bataljona; Petar Dobrić komandir štabne čete; Dušan Bjelić, komandant bataljona; Branko Bjelanović, adutant komandanta operativnih trupa DČO. (AVII, 156, 14/2, 156, 28/2). Sredinom augusta 1943. Žujović je pisao Mihailoviću da Đujić ima »prema najnovijoj kontroli 2.500—2.700 boraca«, koji su »slabi borci«, a »na ličkom sektoru« pod komandom Bjelajca »bolja je disciplina a i boračka vrednost«; u Lici je bilo »najviše 2.000 boraca« (AVII, 159, 20/1).

² Zb. NOR, XIV/2, 978.

³ Isto, 3, 156 i 157.

⁴ Isto, 322. Od svih svojih oficira, Đujić je poslije rata s velikim uvažavanjem pisao samo o kapetanu (kasnije majoru) Novaku Mijoviću. Za ostale »komandante-oficire« piše da su »svoje borce isuviše, po šablonu regularne vojske i rovovske vojne, nepotrebno držali na izvesnim položajima koje nije trebalo ni braniti, ili sa kojih se trebalo povući na vreme pred daleko nadmoćnijim neprijateljem, da se ne bi uzaludno prolevala krv boraca. Bilo je nešto u komandovanju oficira što oni nisu nikad dovoljno shvatili, a to je: da su naše borbe pretežno nosile gerilski karakter, da to nije rovovska vojna sa utvrđenim rovovskim linijama, nego da se one u gerilskoj borbi menjaju, i mogu promeniti svakog minuta.« (»Srbija«, god. XVIII, br. 169, maj 1978).

⁵ Zb. NOR, XIV/2, 788.

⁶ Isto, 3, 157.

⁷ Isto.

⁸ Isto, 156. Đujić je, u vezi s tim, pisao Mihailoviću daje »do katastrofe« u sjevernoj Lici »došlo radi toga, što je Bjelajac pobjegao«, a »oficiri izgubili inicijativu ... razbežali se, pobjegli, napustili teren i prepustili ljude njihovoj sudbini«. U dva navrata konstatira: »Žalosno, i više nego žalosno!« A da bi uvećao svoj ugled, kaže — kao posljedica njegovog zalaganja: »Sada se ljudi prikupljaju, pribiraju se da bi sebe i narod spasili«, i pri tome: »Oslanjaju se na Nemce«, jer »u ovakvoj situaciji nije im bilo moguće drugačije«.

⁹ AVII, NAV-T - 314, R.562 S.652-660.

¹⁰ Opširnije, v. Zb. NOR, XIV/3, 379-384.

¹¹ Potpukovnik Žujović je 2. augusta pisao potpukovniku Slavku Bjelajcu i Radmilu Grdiću: »Ako smatrate da bi o slomu Italije vi bili ugroženi i da ne bi mogli izdržavati trupe iz mesnih sredstava sa šumskih terena koje držite, izvestite me pa da blagovremeno preduzmem što treba. Čini mi se da nam ništa drugo ne bi ostajalo nego da se pomoću Italijana prebacite na ovaj sektor, morem, i da ovde obrazujemo kompaktnu jaku grupu.« (NOB u Dalmaciji, 7, 974)

¹² AVII, 153, 28/2-1.

Isto, 11/4-1.
Isto, 18/4.
Isto, 160, 9/3.
Zb. NOR, XIV/3, 379.
AVII, 153, 14/4-1.
Zb. NOR, XIV/3, 384.
Isto, 293.
Isto, 341-342.
Isto.

»... klali sve redom«

U izvještajima Draži Mihailoviću, vojvoda Momčilo u jesen 1943. godine i u zimu 1943/1944. godine, iako je »u najtežoj situaciji«, iznosi samo dva problema: Rokvićev i Marićev neposluš, i manjak para. Kad javlja o borbama — to su izvještaji o »blistavim poredama«. Stoga ga Mihailović drugim komandantima predstavlja kao primjer junaštva. Tako Zahariju Ostojiću piše 14. novembra:

»Đujić mi se stalno javlja. Mogu da kažem da je taj čovek bio u najtežim prilikama i da se taj čovek poneo junački od početka do kraja. Pokazao je takvu borbenost da mu se ja divim.«¹

Dva dana kasnije, podstaknut novim Đujićevim depešama o »junačkim poredama«, Mihailović ponavlja pohvale:

»Kod Đujića situacija je odlična. Vedro posmatra situaciju u kojoj se nalazi, a on je u najtežoj situaciji. Ovih dana je potukao Devetnaestu komunističku diviziju do nogu i došao do oružja i municije.«²

Vojvoda Momčilo je tih dana zaista »došao do oružja i municije«, ali ni jedan metak nije dobio u borbama, nego od Nijemaca, mada u depešama Mihailoviću samo Rokvić »u svemu služi Njemcima«, a vojvoda Momčilo »taktizira«. Uistinu, jednak je položaj i postupak obojice, samo je bivši strmički pop bio umješniji, pa je tako borbe vođene početkom novembra 1943. protiv 19. divizije u depešama pretvarao u blistave pobjede, iako su njegove brigade 6. i 7. novembra tučene u Strmici, Plavnu i Golubiću, a 8. novembra su na Dinari razbijene, tako da je Đujić morao bježati iz Vrlike.³

No vojvoda Momčilo je redovno sve poraze u izvještajima pretvarao u pobjede, tako da je u četničkoj vrhovnoj komandi one po njih tmurne jeseni, kad su doživljavali samo poraze, već na rubu definitivnog raskida ne samo s Englezima, već i s Amerikancima, razložno bio razlog da mu Draža piše: »Veoma smo zadovoljni sa vašim izveštajima koji će se u punoj meri iskoristiti u američkoj javnosti.« Svi samohvalni Đujićevi izvještaji su iz vrhovne komande dostavljani i vladi i savezničkim komandama u Kairu, s uvjerenjem da je »to najbolji dokaz da mi postojimo u Dalmaciji... u kojoj leži glavni čvor za rešenje nacionalnih pitanja«. Vlada i kralj u izbjeglištvu su zahvalnost izrazili brojnim ukazima o odlikovanjima i serijom oficirskih unapređenja.⁵

Za decembarske operacije njemačko-kvislinške vojske, koja će zahvatiti centralnu jugoslavensku oblast i razvijati se u desetak faza nekoliko mjeseci, i njemačka vojska, i ustaško-domobranske pukovnije, i Đujićeva Dinarska divizija u sjevernoj Dalmaciji su se pomno pripremala. Đujić je do kraja novembra svoje »brigade« i »korpuse« svrstao u četiri »taktičko-operativne grupe«, sve potčinjene njemačkim operativnim komandama, koje su u vojvodine jedinice poslale svojih 126 instruktora, što oficira, što podoficira Wehrmachta.⁶ Za ofenzivu koja će uslijediti i prema Bosanskom Grahovu, pa dalje preko Pe-

ulja i Grkovaca prema Livnu i prema Bukovici bilo je neophodno proširiti početnu zonu djelovanja. Zbog toga su Nijemci sa četnicima do kraja novembra ovladali sjeveroistočnom oblasti Kninske krajine. Nejake partizanske snage su potisnute i iz Plavna i iz Strmice, i iz Stožišta. U rajonu Orlovica—Plješevica Đujićevi komandanti Živadin Đ. Mladenović (502. korpus) i Milivoje Vukšanović (1. lički korpus) su prikupili sve svoje brigade, da bi s njemačkom borbena grupom »Berger« udarili preko Grahova na Livanjsko polje i Livno. To je bio dio snaga angažiranih u pothvatu »Ziethen« sa ciljem da se razbiju divizije 8. dalmatinskog korpusa i zauzmu gradovi Livno i Duvno. U borbenoj grupi »Berger«, uz nešto više od hiljadu četnika, angažirani su dijelovi 114. lovačke divizije, puk »Brandenburg« i još neke jedinice.

Prvi put od dolaska Nijemaca u sjevernu Dalmaciju, vojvoda Momčilo u izvještaju Draži Mihailoviću tada priznaje suradnju njemačkih i četničkih jedinica. Istina, umanjio je broj četnika uključenih u operaciju »Ziethen«. Osim toga, on Mihailoviću ne kaže da su dijelovi Dinarske divizije bili pod njemačkom komandom. Prilike su ih, piše svom ministru, primorale da se nadu zajedno s Nijemcima, ali ne kao sastavni dio borbene grupe »Berger«, već kao nužna obrana »srpskih sela od Grahova do Livna«. Po vojvodi Momčilu, jedinice NOVJ koje su štitile prilaze slobodnom teritoriju nisu imale zadatak da taj slobodni teritorij brane, nego su — kao da u sastavu tih jedinica više od polovice boraca nisu bili Srbi — »sa Strmice do Čelebića kroz sva srpska sela na toj liniji pripremali otpor protiv Nemaca« samo s nakanom »da bi navukli kaznenu ekspediciju na srpska sela«. Vojvoda Đujić uvjerava Mihailovića da jedinice 8. dalmatinskog korpusa NOVJ imaju samo jedan cilj: izazvati Nijemce, da bi Nijemci uništili srpska sela. Eto, zato je on morao odobriti — »da ne bi bili uništeni i poslednji ostaci naših žitelja u Livanjskoj dolini« — »da jedna grupa naših ljudi od 100 četnika iz Grahovske zone ode kod komandanta nemačke divizije garantirajući da su srpska sela od Grahova do Livna nacionalna i da im je komunizam terorom naturen«. Toliko je vojvoda odobrio. Ali kako nije htio propustiti priliku da četnicima pripíše »junačku pobjedu nad partizanima u Livnu«, prisustvo četnika u napadu na Livno, u sastavu njemačkih jedinica, ne pravda svojim naređenjem, već njemačkom samovoljom. Kaže, naime, da su Nijemci njegove četnike prisilno »strpali u 5 kamiona i povezli ih sa sobom od Grahova prema Livnu« naoružavši ih puškama, automatima i puškomitraljezima.⁷

Tako su se četnici našli u špici motorizirane kolone »Berger«, koja je u rano popodne 6. decembra 1943. godine prodrla u Livno. Tada je u Livnu od snaga NOVJ bilo samo oko sedamdeset boraca Prve vazduhoplovne baze Vrhovnog štaba NOVJ. Njemačka motorizacija je partizane u Livnu potpuno iznenadila. Nitko od partizanskih zrakoplovaca nije znao da su položaji dijelova 19. divizije NOVJ, između Grahova i Livna, presječeni. Kurir-motociklist, kojeg je partizanska komanda iz Livna poslala prema Glamoču, nije se vratio, a štab 19. divizije nije poslao nikakva obavještenja.⁸

Đujić piše da su četnici »zajedno s Njemcima munjevitom brzinom projurili i upali u Livno gde je nastao strahoviti krkljanac«. Komandant Vazduhoplovne baze pukovnik Mile Pavičić je u vezi s tim nekoliko dana kasnije obavijestio Vrhovni štab NOVJ:

»Povlačilo se je kako je ko znao, uglavnom u pravcu brda iznad Livna. U stvari neprijatelj nas je iznenadio. Nemci i četnici obučeni u nemačka odela prebacili su se sa nekoliko kamiona do crkve Gorica i sa te strane neprijatelj-

ska pešadija vršila je napad u cilju opkoljavanja, a uz bubnjarsku vatru svih oružja iz tenkova . . . Tom prilikom zarobljeni su sledeći drugovi :

kapetan Kulušić Krunoslav,
p. poručnik Bukovac Đemil,
p. poručnik Tabaković Viktor,
st. vodnik Kažinić Đemil,
st. vodnik Kežman Josip,
desetar Grgić Juraj,
ing. Steiner Oto,
kapetan Bukalov Svetozar,
zam. intendanta Denić Ivica,
borac Krizman Radovan.

Ne zna se za: narednika Pedišića Vladu, ing. Ungara Rudolfa, intendanta Milorada Milovanovića-Grčkog.

Borac Krizman po njegovom pričanju pobjegao je iz zarobljeništva, te je izjavio da su drugovi koji su došli sa (avionom) Do. 17 na licu mesta streljani, a ostale navodno da su odveli u varoš.«¹⁰

U »dornieru 17« 13. novembra su iz domobranstva prebjegli pilot Đemil Bukovac, izviđači Krunoslav Kulušić i Viktor Tabaković, te mehaničari Petar Ercigonja, Vinko Putarek, Jure Grgić i Đemil Kažinić.¹¹ Momčilo Đujić je depešom obavijestio Mihailovića da je među zarobljenim avijatičarima »Kesić Juraj, Hrvat iz Jastrebarskog«, ali kako takvog u spisku starješina i boraca 1. vazduhoplovne baze nije bilo, vjerovatno je riječ o Jurju Grgiću. Osim gore spomenutih, u Livnu su zarobljeni i Vlado Bakarčić, Danilo Šmeh, Ivan Hlača, Josip Berlengi, Anton Andrić, Jakša Bjanki Miro, Rudolf Fizir, Mirko Zaić, Marko Kraljević, Franjo Beranek i Jovo Radečić. »Ne znamo za sudbinu ukupno 23 druga«, pisao je 15. decembra pukovnik Mile Pavičić Vrhovnom štabu.¹² Podatak »da su drugovi koji su došli sa Do. 17 na licu mesta streljani« nije točan, a tom podatku ni Pavičić nije povjerovao, jer — pisao je Vrhovnom štabu — »poznavajući druga Krizmana, njegove izjave treba primiti sa rezervom«. Jedan od zarobljenih, potporučnik Đemil Bukovac, za kojeg Đujić piše da je »Mađar iz Dera«, kasnije je zamijenjen za nekog njemačkog oficira i bio je krajem 1944. komandir 1. eskadrile 5. korpusa NOVJ.¹³

Samo su četnici u Livnu odmah ubijali sve koje su zarobili. Đujić Draži kaže da su »klali sve s reda«. Kad je, piše Mihailoviću, u Livnu »nastao strahoviti krkljanac . . . u kojem su Nemci imali 7 mrtvih i 50 ranjenih, jedan od naših bio je ranjen. Naši su upali u štab prve vazd. baze Titove i zaklali 7 avijatičara, a zarobili su 170 crvenih i sve poklali«. Po Đujiću partizani su ostavili »2400 na terenu ranjenih i mrtvih prebrojanih i 1100 živih zarobljeno«. ¹⁴ Nijemci su klanje sprečavali koliko su stigli. Zbog toga što su četnici 7. decembra »klali sve sreda, to su ih Nemci pokupili i naredili odmah da beže prema Grahovu«. Četnici su, izmišlja vojvoda, prije nego što su se povukli iz Livna, »pored ostalih ubili 12 komunističkih viših komandanata.«¹⁵ Uz to, Đujić je u nastavku depeše obavijestio Mihailovića:

»Iz spiska ljudstva prve vazd. baze kao po delovnom protokolu sa sigurnošću se vidi, da Tito nije imao više od 2 do 3 aviona, da mu je u Livnu bila prva vazd. baza, da je ova baza stajala u vezi sa aerodromima u Južnoj Italiji, Mostaru i Sarajevu i Zagrebu, da je odlučeno, da se ova prva vazd. baza premesti u Južnu Italiju radi boljeg dejstva, da spiskovi baze poimenično iznose 74 člana.«¹⁶

U to vrijeme (novembar—decembar 1943) u sjevernoj Dalmaciji i južnoj Lici bila je 7. brigada 19. divizije NOVJ sa Sjevernodalmatinskom grupom odreda kojom je kratko komandirao Tomica Popović, a potom Šime Ivas. Sedma NOU brigada je jednu od većih borbi vodila protiv Nijemaca, ustaša i četnika u Benkovcu, gdje su poginula 3 partizana. Kninski odred je razbio četničku grupu u Vrbniku. Nijemci su sa četnicima držali sva uporišta na liniji Knin—Otrić—Gračac. Njemačka 114. lovačka divizija poduzela je u decembru ofenzivu na partizane u Bukovici s njemačko-četničkim snagama prikupljenim u Zadru, Žemuniku i Benkovcu. Đujić je u ovoj operaciji angažirao Bosanski, Zlatiborski i Skradinski odred, Prostanov Splitsko-šibenski đački bataljon i odred vojvode Đekića, te Kosovski korpus pod komandom kapetana Mijovića, koji će poslije toga dobiti čin majora i Karadorđevu zvijezdu. Četnici se probijaju u Kistanje, Biovičino Selo i Devrske. Na Bukovici i Ravnim kotarima su ostali četnici pod komandom vojvode Đekića i Stegnajića, a Mijović je — po naređenju vojvode Momčila — njemačkim kamionima prevezao svoje brigade prema Vrlici, jer su partizani izveli ofenzivnu operaciju u Cetinskoj krajini.

U napadu na dijelove 19. divizije u Bukovici, Nijemci su angažirali oko 6000 svojih i 1000 Đujićevih vojnika.¹⁷

Kad vojvoda Momčilo o tome izvještava Dražu Mihailovića, onda ne kaže da su četnici uključeni u ofenzivu po njemačkom naređenju, već samoinicijativno; kad su »doznali da će Nemci vršiti veće operacije u Bukovici«, onda su, piše vojvoda, »sa naše strane pripremili 2. dalmatinski korpus, 2 ličke i 2 dinarske brigade, da koriste akciju Nemaca i za naš račun«.¹⁸

Oko 1500 partizana se povuklo preko Zrmanje. »Sa sobom su povelili« — piše 12. decembra komandant 19. divizije Milan Kuprešanin — »oko 500 nenaoružanih novomobilisanih boraca«. U sjevernoj Dalmaciji je ostalo oko 900 boraca Sjevernodalmatinskog, Kninskog i Zadarskog odreda. Iz štaba 19. divizije je 13. decembra poslan novoimenovani komesar Grupe odreda Savo Dopuđa, kojeg su na putu iz Like na Velebitu u zasjedi sačekali i ubili Marićevi četnici.

Pogibija politkomesara Dopuđe bila je povod da vojvoda Momčilo piše Mihailoviću kako su njegove brigade »završile uspešno borbu u Velebitu, na prostoru Drvenik—Otrić«, gdje su — izgubivši 3 četnika — »zarobili 4 mitraljeza, 111 pušaka i 140 komunista a među njima bilo je 7 Srba, a sve ostalo Hrvati. Naši borci pustili su 3 Srbina da idu kućama, a sve ostalo je zaklano i u jamu bačeno. Naši borci za njih kažu, da su nepopravljivi, da su se sasvim pokvarili i zato da su ovog puta prvi put u životu umrli. Bili su sve primorci. Izjavili su da im je komandant Šime Ivas naredio da unište srpske bandite.«¹⁹

Nema razloga ne povjerovati Đujiću da je »zaklano i u jamu bačeno« 137 ljudi, no — ako je tako — onda su to civili izvan partizanskih redova. Jer u prostoru kojeg vojvoda naznačuje kao poprište svoje pobjede, tokom decembra 1943. godine jedinice 19. divizije su imale 3 poginula i 41 ranjenog.²⁰ Ni jedna jedinica grupe Sjevernodalmatinskih odreda sredinom decembra, kad Đujić izvještava o pobjedi »na prostoru Drvenik—Otrić«, nije tamo.

U nikad pouzdanim depešama vojvode Momčila tvrdi se da su u decembru vođene svakodnevne borbe »sa crvenima kod Grahova, Srba i Metka.« I: uvijek četničke pobjede. Tako je, tvrdi, Medački četnički odred zarobio 20 partizana i ubio 27.²¹ Ne kaže da su tada medački četnici, sa dvije satnije ustaša, držali položaje između Ribnika i Raduča, »sa zadatkom da osigura

ju Nijemcima saobraćaj cestom Gospić—Gračac²² i da je u Metku bilo oko 1500 Nijemaca. Tu grupaciju je 30. novembra napao dio snaga Operativnog štaba za Liku. U trinaestosatnoj borbi Nijemci, ustaše i četnici su imali oko 40 vojnika izbačenih iz stroja, a partizani »jednog mrtvog, 4 lakše ranjena i 3 sa promrzlim nogama«. ²³ Desetak dana kasnije, u okršaju »kod Metka, pobijeno je 21 ustaša i četnik«. ²⁴

Kad izvještava o borbama Medačkog četničkog odreda, vojvoda Momčilo povremeno priznaje da je taj odred uspostavio suradnju s ustaško-domobranskim jedinicama, ali ne kaže da je ta suradnja odavno javna, već »potajna«, tako da za nju ustaše i ne znaju. Kaže naime daje — primjerice — u borbi koju je protiv medačkih četnika 19. decembra vodio partizanski odred »Plavi Jadran«, »našem odredu stigao u pomoć jedan bataljon domobranaca iz Gospića, koji potajno surađuju sa nama od pre 6 meseci«. A u sačuvanom zapisniku o sporazumu Medačkog četničkog odreda jasno se kaže — i to potpisuju i rezervni kapetan Miodrag Kapetanović (kasnije unaprijeđen u čin majora), i kapetan Jovo Dabović, i čitava grupa njihovih političkih savjetnika — da oni u ime »jedinice pod imenom Medački četnički odred ... izjavljuju da priznaju vrhovništvo (suverenitet) NDH i Poglavnika, koji je nosioc tog vrhovništva, za svog vladara. Priznaju takođe sve zakone, naredbe, odredbe i u obće zakonske propise NDH i obavezuju se iste poštivati i njima se pokoravati kao i svi drugi državljani NDH.« Vojvoda Momčilo kaže da s Medačkim četnicima »potajno surađuje« samo »jedan bataljon domobranaca«, a u ime ustaša sporazum su potpisali i ustaški pukovnik Vjekoslav Servatzy, koji se s Pavelićem vratio u talijanskom tenku iz emigracije, i zakleti ustaša oružnički pukovnik Dragutin Mašek, i veliki župan župe Lika i Gacka Ferdo Stilinović. ²⁵

Vojvoda u depeši Mihailoviću partizane predstavlja kao snagu koju Nijemci i ustaše puštaju da »mirno prelaze preko žive nemačke saobraćajne linije Gračac—Gospić, ostavljajući okupatora na miru da prolazi mirno sa svojim kolonama, a tražeći kavge i megdane isključivo sa odredima Jugoslovenske vojske u Otadžbini«²⁶, a iz citiranog zapisnika o sporazumu ustaša i četnika se jasno vidi tko s kim surađuje.

Ima, ipak, jedna Đujićeva depeša u kojoj navodi točan podatak o svojim gubicima: to je izvještaj o borbi u Strmici u noći između 13. i 14. decembra 1943. godine. Tada su iz Đujićeve garde poginula 2 i zarobljena 3 četnika. To piše Đujić, a isti podatak je i u izvještaju političkog komesara 19. divizije Pepe Babića. Ostali podaci vojvode Momčila su iskonstruirani. Evo vojvodine depeše:

»Jedna grupa od 2.000 partizana koji beže iz obruča Nemaca iz Zapadne Bosne, a pripadali su raznim hrvatskim i dalmatinskim partizanskim brigadama pod komandom Srba Cigana, prodrli je od Glamoča preko Grahova na selo Strmicu. Borbu su prihvatile seoske straže i 18 ljudi iz Đujićeve pratnje koji su tamo bili u izvidanje. Držali su borbu od 3 do 9 časova, naših 30 ljudi sa 8 automatskih oružja. Navaljivalo je 2.000 Hrvata partizana pod komandom Srba Ciganina. Za prvih 6 časova borbe rezultat: mi izgubili 2 p. mitraljeza i imali 2 mrtva i 3 ranjena, zarobljena od strane partizana. Naši zarobili 11 karabina 2 p. mitraljeza. Ubili 37 crvenih, 14 uhvatili živih i zaklali. Potom našima stiglo pojačanje 150 ljudi iz Grahovske i 200 ljudi iz Strmičke brigade. Uz buru i sneg vodila se borba dan i noć. I u času dok Vam ovo pišem naši gone komuniste preko Stožišta i Grahova prema selu Tičevu u pravcu Glamoča.

h" 07 o J ^ orb, za sad a smo ubili 93 komunista, 28 živih uhvatili i zaklali, zarobio 70 karabina, 3 p. mitraljeza, komoru i bolnicu i ostale spremljene mnogo. • • imali smo 3 ranjena i zarobljena i 2 mrtva.«²⁷

Vojvoda Momčilo, kao što se vidi, kaže da su dio njegove pratnje (18 četnika) i strmičke »seoske straže« spasili četnici Grahovske i Strmičke brigade. »Odred Marić« vojvoda ne spominje, ali zato o **intervenciji** te jedinice piše njen komandant **Đoko P. Marić**. Kaže da su »**komunistički** proleter i iz Crne Gore opkolili četnički odred u Strmici« i također kaže da je to »bio jedan od najboljih i najborbenijih odreda **koliko** ih je Dalmacija tada imala. Blokada je trajala nekoliko dana i njihova sudbina je bila zapečaćena. Niko više nije verovao u mogućnost da ih neko može spasiti. Tada sam iz moga puca u Pađenima uzeo pet stotina dobrovoljaca i sa njima krenuo preko sela Plavna i na juriš zauzeo najviše kote iznad sela Strmice. Zauzeo sam *Orlovicu* i potpuno oslobodio celu desnu stranu prema opkoljenim četnicima. Tako sam omogućio Mani Rokviću, da nesmetano prođe uz reku Butužnicu do samih bunkera u kojima su bili četnici i tako ih izvuče iz sigurne smrti.«²⁸

Na četnike u Strmici nisu napadali »komunistički proleter i iz Crne Gore,« već četiri bataljona 5. dalmatinske brigade i bataljon Drvarskog NOP odreda. Četnici su bili u zaseoku Podtočilo. Tu su sačekali 4. bataljon 5. brigade. Poslije žestokog okršaja »na bliskom odstojanju ... banda je pobjegla u raznim pravcima,« da bi se — vjerojatno s *pojačanjima* — vratila, pa je »borba trajala preko cijelog dana«. Borbu je vodio samo 4. bataljon, »dok su ostala tri bataljona bila na položaju bez borbe«. Uveče 15. **decembra** — izvještavajući o akciji »na četnike u Strmici, u kojoj se nalazilo 120 četnika« — komesar 19. divizije Pepa Babić piše štabu 8. *korpusa* NOVJ:

»Čitava V brigada se nalazi u Strmici, sa prednjim dijelovima ispred samog Golubića. Nastavit ćemo pritisak prema Kninu i pripremit ćemo akciju na četnike u Golubiću ukoliko ne pobjegnu.«²⁹

Sutradan, 15. decembra, četnici pokušavaju prodrijeti u Strmicu, ovoga puta s jakim pojačanjima, »među kojima je bilo i Nijemaca ... U 17 časova jedinice 4. bataljona izvršile su protujuriš na neprijatelja, koji je pobjegao prema Golubiću u pravcu Knina.« Nekoliko narednih dana borbe su na pravcu Strmica—Knin vođene i sa četnicima i s Nijemcima koji su imali — po vlastitom priznanju — 60 izbačenih iz stroja, među njima dva kapetana i 12 četnika. U tim borbama — 15, 16. i 17. decembra — poginulo je 7 partizana, a osmoricu su Nijemci zarobili.³⁰ Glavni stožer domobranstva 18. decembra, uz »izvješće« o tome kako se »u prostoru sjeverozapadno od Knina vode žestoke borbe sa iznenada pojavljenim premoćnim neprijateljem«, javlja: »Četnici kod s. Strmice (14 km s. od Knina) odbačeni od partizana, koji su prodrli sve do ceste u prostor 14 km sjeveroistočno od Knina. Prodor završen upućenim pojačanjima.«³¹

I kad bježi, vojvoda Momčilo Mihailoviću tvrdi da pobjeđuje, mada se u tim njegovim depešama pomnim čitanjem mogla **uočiti** i panika, posebno onda kad su mu Nijemci najavili *mogućnost* povlačenja 114. divizije iz sjeverne Dalmacije, iako su u tom prostoru zadržali i 264. njemačku diviziju i puk »Brandenburg«. Pri tome je — i to Đujić piše **Mihailoviću** — »Nemačko držanje prema Srbima za 80 posto bolje nego prema **Hrvatima**.«³³

Nijemci su s mnogo angažiranja kontrolirali komunikacije od Knina na sjever, i preko Otrića za Gračac i preko Srba i Lapca za Bihać. U Lapcu je bilo 900 domobrana i 120 četnika pod komandom Ilije Vlašića; u Rrotnji 6C

Nijemaca i 20 četnika; u Suvaji 250 domobrana, grupa Nijemaca i 200 četnika (tu je bio i štab četničke brigade), u Srbu grupa Nijemaca, oko 100 domobrana i 100 četnika.¹⁴ U borbama s tim snagama 5. dalmatinska brigada je 19. decembra imala 3 mrtva, 15 ranjenih i 2 nestala. Izgubljene su 3 puške. Poginula su dva komandira čete — Jovo Vukmirović i Stevo Rakić. Đujić, pak, javlja Mihailoviću da njegove jedinice neprekidno tuku partizane i kod Lapca, i kod Srba, i da je u tim borbama k njemu »prebjeglo 105 naoružanih partizana.«³⁵ Javlja također da su njegovi »odredi očistili Bukovicu«, da »nastavljaju čišćenje Ravnih Kotara«, zapadno od Knina, a istočno od Knina da čiste dolinu Cetine i Dinaru.

Zapravo, istočno od Knina u ofenzivnim akcijama nisu bili četnici, nego 20. dalmatinska divizija, koja je vodila žilave borbe protiv Nijemaca, ustaša i četnika u cetinskoj dolini. Borbe su počele 20. decembra 1943. Partizanske jedinice su imale zadatak da potisnu četničke odrede na sektor Maljkovo — Otišić — Koljani — Garjak — Cetina — Kijevo — Vrlika — Gornje i Donje Maovice. Prvi napad, 22. decembra, nije uspio. Ponovljen je 26. decembra. Đujić piše da je »u ovoj ofanzivi učestvovalo sa komunističke strane 7.000 boraca, a sa naše strane 5.000, od kojih je samo 1.000 učestvovalo u glavnoj bitci u dolini reke Cetine, između Svilaje, Kozjaka i Dinare.« Tri brigade 20. divizije NOVJ — 8, 9. i 10. — imale su oko 4000 boraca. Uz hiljadu četnika, tu je bilo oko 450 ustaša i 200 ustaških milicionara, te ojačani bataljon 264. njemačke divizije. Pred 10. NOU brigadom neprijatelj se povukao iz Maovica i nekih drugih sela, ali se potom prikupio u Vrlici i 27. decembra izveo snažan kontranapad na 10. brigadu. Protunapad je propao, pa su Nijemci, ustaški milicionari i četnici uveče pobjegli i iz Vrlike. U ovim borbama 10. brigada je imala 9 mrtvih i 14 ranjenih. Osmi i 9. brigada su imale lakši zadatak, nastupajući prema Civljanima. Obje brigade su imale 7 mrtvih, 18 ranjenih i 6 nestalih. Uspješna akcija »čišćenja Cetinske doline« je obustavljena 29. decembra, kad je »četnička banka u jakosti od 700 ljudi uz pripomoć artiljerije iz Drniša uspjela da pomakne Kosovski NOP odred i na taj način ugrozi bok 20. divizije, te što su u Kijevo stigli 6 tenkova sa odredom Nijemaca, kao i četnici iz Knina, a i naša 9. brigada morala je krenuti za Grahovo.«³⁶

Kad su njemački tenkovi ušli u Vrliku i ponovo ovladali cetinskom dolinom, prepuštajući neke garnizone ustašama, a neke četnicima, vojvoda Momčilo je poslao likujuću depešu Draži Mihailoviću:³⁷ »Priredili smo veliku narodnu svečanost i smotru boraca na Bogojavljenje u Vrlici. Tom prilikom je naš novi pojas, naša Ravnogorska omladina pod istom zastavom položila zakletvu na vernost Kralju i Otadžbini. Sa te svečanosti izveštavamo Vas, da su krvoloci ustaše i komunisti spalili i uništili drevni srpski manastir Dragović.«³⁸

Nijemci pak, nisu bili zadovoljni efektima četničkog učešća u borbama u cetinskoj dolini oko Vrlike. General Windisch, komandant 264. divizije, prekorio je preko kapetana Mijovića vojvodu Momčila zbog »neborbenog držanja« Vrličke brigade, kojom je komandirao Ivo Jankov, jedan iz grupe Hrvata, kojima je vojvoda povjerio visoke dužnosti u Dinarskoj oblasti. Kad su Nijemci, s ustašama i četnicima odbačeni u pravcu Knina i Drniša, pri čemu su partizani zarobili 43 neprijateljska vojnika³⁹, Đujić je Jankova oštro ukorio zbog »brzopletog ponašanja« (to je i Windischova ocjena), a istovremeno je naredio da se sprovede istraga »zbog nedoličnog i kukavičkog držanja četnika

Vrlike i Žitnica pred komunističkim snagama, jer to ruši ugled pred očima najhrabrije armije na svetu«, to jest pred Wehrmachtom.⁴⁰

Kad bi se po izvještajima vojvode Momčila sudilo, »crveni« su trpili takve gubitke da bi se dalmatinske divizije naprosto morale istopiti. Međutim, vojvodine izvještaje o broju »zaklanih i u jamu bačenih«, treba shvatiti kao pokolj mirnog stanovništva. Jer u Dalmaciji i dijelovima Like, Bosne i Hercegovine, gdje borbe vode jedinice 8. dalmatinskog korpusa NOVJ, iz njih je od početka oktobra, kad je 8. dalmatinski korpus imao 17.890 boraca, do kraja 1943. godine, u 56 ofenzivnih i 47 defenzivnih akcija, poginulo 426 partizana, ranjenih je 970, a neprijatelj je zarobio (ili je dezertiralo) 104. Uta 3 mjeseca jedinice 8. korpusa su izgubile 43 puške, 17 puškomitraljeza, 1 mitraljez i 1 bacač. Gubici neprijatelja nisu utvrđeni, mada je u izvještajima 8. korpusa navedeno da je neprijatelj imao 2092 mrtva i 1694 ranjena. Sigurno je da je zarobljeno 314 neprijateljskih vojnika, a zaplijenjeno je: 253 puške, 33 puškomitraljeza, 8 mitraljeza, 6 bacača, 4 tromblona . . .⁴¹

Uglavnom sabijeni duž komunikacija, češće garnizonirani uz Nijemce nego uz Nijemce i ustaše, četnici Dinarske oblasti su u 1944. godinu ušli u obrambenom rasporedu. Obavještavajući njemačkog opunomoćenog generala u NDH o angažiranju četnika u Dalmaciji i Hercegovini, komandant Jugoistoka, ujedno i komandant Grupe armija F, feldmaršal Maximilian Weich je tada pisao da se »35000 četnika nalaze u nemačkoj službi.« U Dalmaciji, odnosno »na osiguranju puteva snabdjevanja na pravcu Bihać — Knin - Šibenik« bilo je angažirano 1700 četnika Momčila Dujića i 1900 četnika vojvode Mane Rokvića. »Ukupno, dakle« — piše 23. januara 1944. feldmaršal Weichs — »u Dalmaciji nije angažovano, osloncem na naše jedinice, za izviđanje i osiguranje ni punih 5000 četnika.« Jedinstven ugovor s njima nije postojao, nego su »svuda bili zaključivani sporazumi ili ugovori s vremena na vreme, sa mesnim (lokalnim) četničkim vođama, pod određenim uslovima«. Što se tiče ustaša, piše Weichs, »nije celishodno da se oni detaljno obaveste o jačini četnika koji se nalaze u Dalmaciji.«⁴²

Partizanske jedinice u sjevernoj Dalmaciji su tokom januara u »ofanzivnim dejstvima po komunikacijama«; 19. divizija »postavlja zasjede i uništava četničke i ustaške bande«, a 20. divizija je u ofenzivnim akcijama na pravcima Vrlike — Drniš i Vrlike — Knin.⁴³ Od Strmice prema Kninu je angažiran Grahovsko-peuljski NOP odred. Štab Osmog korpusa NOVJ od tih snaga zahtijeva da »koncentrično djeluju prema glavnim četničkim uporištima u Kosovskoj dolini.«⁴⁴ Međutim, i njemački 15. brdski armijski korpus superiorno cijeni operativni značaj Kninske krajine, pa je u januaru 19. i 20. diviziji NOVJ suprotstavio kompletnu 264. diviziju, puk »Brandenburg« i dijelove 92. motoriziranog puka, glavninu četničke Dinarske divizije i nevelike ustaško-domobranske snage sjeverne Dalmacije.

Dujića su Nijemci o svojim planovima obavještavali onoliko koliko su insistirali na sudjelovanju njegovih jedinica. Često su te informacije nedostadne, tako da vojvoda njemačke namjere prosuđuje tek po djelomičnim podacima. Prikupljanje 114. lovačke divizije u rajonu Knin — Otrić i uznemirujuće vijesti nekih njemačkih oficira o tome kako se Nijemci »iz severne Dalmacije i južne Like sasvim povlače«, a da su se »saveznici počeli iskrcavati na neka ostrva u Jadranu«, izazivaju panične reakcije u Đujićevom štabu na Kosovu. Jasno je vojvodi da bi se njegova divizija »povlačenjem Nemaca iz ovih krajeva« našla u »teškoj situaciji« i »usamljena«, da bi »sav teret borbe protiv ko-

munista morala primiti na sebe« i da bi se »pod tim teretom slomila, jer je pritisak crvenih tako jak da ga po cenu žrtava teško držimo na jednu stranu mi, a na drugu Nemci.«⁴⁵ To su Đujićevi podaci iz depeše od 13. januara. »Teret borbe protiv komunista,« piše dan kasnije, njegova divizija bi teško podnijela zbog rasula u jedinicama, zbog nediscipline i javašluka. Bilo je to vrijeme kad Đujić priznaje da su se »mnogi naši borci, a na žalost i pojedine starešine spustile na stepen životinje«; umjesto da se angažiraju u borbama, četnici samo »prelistavaju na kocki stotine hiljada novčanica i podriguju se sa vinom.«⁴⁶ Mada je — po vojvodinoj procjeni — »nemačko držanje prema Srbima za 80 posto bolje nego prema Hrvatima«, za Đujića je u januaru situacija »svakim danom sve teža« i zbog stalnih ofenzivnih akcija 19. i 20. NOU divizije, ali i zbog toga što su Nijemci »potpuno obustavili« saobraćaj među naseljima, tako da »niko od civila ne sme prelaziti iz sela u selo, iz grada u grad.«⁴¹ S Bukovice i Ravnih kotara Đujić je sredinom januara upozoravan da su »partizani po snagama i ljudstvu u neusporedivoj nadmoćnosti«, posebno stoga što »u četničkim redovima vlada pravo rasulo« : »četnici, ne samo borci već i komandno osoblje, bježe iz svojih jedinica u svim mogućim pravcima.«⁴⁸

Nijemci su glavninu Dinarske četničke divizije i 15. ustaško-domobranske pukovnije, s dijelovima svoje 264. divizije pokrenuli u novu ofenzivu na Bukovicu. Po saznanjima Oblasnog NOO za Dalmaciju, Đujić je tada imao u Kninskoj krajini oko 6000 četnika, »ali od toga broja samo oko 1100 domaćih,« a »u sjevernoj Bukovici je sav narod uz naš pokret.«⁴⁹

Do kraja januara Nijemci su ovladali sjevernodalmatinskom obalom, ali su posvuda ostali »slobodni otoci«, mali, ilegalom povezani partizanski teritoriji. Početkom februara njemačko-četničko-ustaška ofenziva se obnavlja. Njemačka 1. brdska divizija prodire od Grahova i uz pomoć četnika 7. i 8. februara zauzima Strmicu i Plavno. Dijelovi 264. divizije i 92. motomehaniziranog puka prodiru u Bukovicu, a 373. divizija s kvislinškim jedinicama drži komunikaciju Knin — Bihać. U takvoj situaciji u Bukovicu se iz Like vraća 6. brigada 19. NOU divizije, a 9. divizija NOVJ prelazi u protunapad na sektoru Zrmanje — Knin. U rajonu Strmica — Plavno — Zaselak vođeni su višednevni oštri bojevi. Četnicima su ponovo naneseni osjetni gubici.⁵⁰ Do kraja februara svi njemačko-kvislinški ofenzivni napadi su odbijeni i Bukovica je ponovo slobodna.⁵¹

Angažirani u borbama na komunikacijama, Nijemci su insistirali preko svojih oficira za vezu da Đujić ovlada Bukovicom. Komandant 264. divizije general Windisch je od vojvode tražio da osobno povede svoje najbolje jedinice i razbije »komunističke snage« koje »se koncentrišu u Bukovici na područjima sela: Modrino Selo, Biovičino Selo, Zmištak i Parčići.« Na savjetovanju u Kosovu, 26. februara, vojvoda Đujić je razradio plan ofenzive sa ciljem da četnici — podržani njemačkim jedinicama veze i s nekoliko baterija artiljerije — »odbace partizanske snage na sever preko Zrmanje,« odnosno da »spreče komunističku i sprovedu nacionalnu, četničku, mobilizaciju vojnih obaveznika srpske nacionalnosti.«⁵²

Vojvoda je 26. februara potpisao »operativnu zapovest« za angažiranje dvaju dalmatinskih i 1. ličkog četničkog korpusa. Tada je prvi put komandu jednom kolonom povjerio novounapređenom potporučniku Simi Radiću, koji je godinu dana ranije prebjegao u četnike iz 2. dalmatinske brigade. Radić je vodio Kistanjsku kolonu (350 četnika) »u pravcu Modrina Sela« i sela Đurići. Kolonu od Radučića (600 četnika) pravcem Babići — Trivići — Kanaziri —

Obruč, na putu Biovičino Selo — Ervenik vodio je poručnik Boško Asanović. S tom kolonom je bio i vojvoda Momčilo. Ojačana Leteća brigada 2. dalmatinskog korpusa (500 četnika) nastupala je pod komandom Milorada Stegnjajića od Benkovca prema Crnobrnjama »sa zadatkom da zatvori sve pravce odstupanja neprijatelja prema sjeverozapadu.« Poručnik Franc Kovač je komandirao Skradinskom kolonom (200 četnika) sa zadatkom da »zatvori pravac odstupanja neprijatelja jug — jugozapad«.

Odmah poslije savjetovanja u Đujićevom štabu, čim je primio vojvodinu »operativnu zapovijest«, poručnik Franc Kovač je o četničkom planu obavijestio načelnika štaba 19. divizije Anđui Biočića. Pa kad 1. marta počnu napadi, ni jedna partizanska jedinica neće biti iznenađena. Borbe su vođene do 7. marta, kad su četnici bili prisiljeni da su povuku u sela jugozapadno od Kistanja, da bi odatle — podijeljeni u dvije kolone — krenuli prema jugu, za Skradin, i na istok, preko Krke, za Kosovo. Tri četnika su zarobljena, a 19 ih je poginulo. Među 27 ranjenih bio je i načelnik Đujićevog štaba, ujedno i komandant 501. korpusa, kapetan Novak Mijović.⁵⁴ Partizani su imali 3 poginula i 11 ranjenih.⁵⁵

Deset dana kasnije, kad su u Bukovici pristigle glavne snage 19. divizije NOVJ, četnici su ponovo udarili na Bukovici, ovoga puta kao pomoćne jedinice puka »Brandenburg.« Ofenzivu je omela 5. brigada 19. divizije. Poslije žestokog sudara, njemačko-četničke snage su odbačene prema Benkovcu. Vojvoda ovoga puta nije bio s jedinicama u Bukovici, već je pokušavao da objedini komandu nad nepovezanim četničkim grupama u sjeverokninskim selima, gdje je u dva navrata, po dijelovima, prodirala 1. lička proleterska brigada. Lički partizanski bataljoni su razbili četnike u Plavnu i Radljevcu, ali je — javlja štab 1. brigade štabu 6. proleterske NOU divizije — »daljnje gonjenje zaustavljeno zbog velike zime i snijega«. U ponovljenom napadu, dijelovi 1. ličke brigade su razbili četnike u Prljevu i Pribudiću. Vojvoda je tada, povukavši sa sobom sve raspoložive snage s Kosova i iz Pađena, izveo kontranaпад. Priključio mu se i bataljon Nijemaca. Partizani su se povukli u Plavno, odakle su izveli novi napad i sabili četnike u Oton.

Proljeće je te godine kasnilo. Dugo je bilo hladno, sa snijegom. Borbe su neprestano vođene na Bukovici i u Ravnim kotarima, a Podinarje, Petrovo Polje, Kosovo i dolinu Cetine 9. i 20. divizija NOVJ, angažirane u borbama protiv Nijemaca na sektorima Grahovo — Livno i Trogir — Sinj, prepuštaju četnicima. Tek kad otopli, početkom aprila, 9. divizija je usmjerena od Dinare prema Kninu, a 20. divizija (dijelom snaga) prema Vrlici. Prvi nalet 9. divizije od Strmice prema Plavnu i od Peulja prema Uništima njemačko-četničke snage su zaustavile. Istovremeno je vojvoda Momčilo, prihvaćajući konačno u nekoliko navrata ponovljene zahtjeve generala Windischa, komandanta 264. divizije, pokrenuo dio svojih snaga prema položajima 20. dalmatinske NO divizije, koja je bila razmještena na lijevoj strani Cetine, oslonjena na Dinaru. Ujutro 8. aprila pojahao je, praćen svojim »gardistima«, prema Vrlici. Do večeri 8. aprila u selima oko Vrlike je prikupio Vrličku i Kosovsku brigadu, te Leteći vrlički bataljon i bataljon Markice Cućuza. Pri štabu svake grupe bio je barem jedan njemački oficir.⁵⁶ Za napad na partizane, vojvoda je imao oko 1300 četnika, a priključilo mu se »pored ovoga još oko 200 ustaških milicionera.«⁵⁷ U 21 sat 8. aprila te snage su napale dijelove 20. partizanske divizije u Laktacu, Miljkovićima i Vrdovu. Komandant 20. divizije Mile Uzelac je 14. aprila javio štabu 8. dalmatinskog korpusa da su Đujićevi četnici imali u pla-

nu »odbaciti naše snage podalje od ovog sektora, jer se osjećaju našim prisustvom stalno ugroženi i vojnički i politički«, budući da su partizani »zadnjih mjesec dana mobilisali oko 130 Srba i Hrvata iz Perkovića, Laktaca i Miljkovića.«⁵⁸ Borba je vodena čitave noći. Dok su partizani angažirali sve raspoložive snage, vojvoda Momčilo je svoju svježu glavninu uveo u borbu tek u zoru 9. aprila, pa mađa je imao 43 četnika izbačena iz stroja, likovao je, jer su njegove kolone prišle na lijevu obalu Cetine. Po kapetanu Mijoviću je generalu Windischu poslao izvještaj o »sjajnoj pobjedi« u kojoj je »četnička sila« pobjedonosno završila pohod na Dinaru; u borbi sa četnicima poginuli su zamjenik jednog partizanskog bataljona (Davor Despot) i tri komesara četa (Dušan Dobrijević, Aron Papo i Josip Miše).⁵⁹

Tek što se sa svojim jedinicama povukao s Dinare u Vrliku, javljeno mu je da je dvadesetak četnika poginulo u Strmici, u koju su prodrli dijelovi 9. partizanske divizije⁶⁰ i da su »jače partizanske snage« napale na četnike i ustaše u Kijevu, Cetini, Civljanima, Vinaliću i Garjaku. Iz tih sela su se četničko-ustaške jedinice prikupile kod Dujića, u Vrlici, 12. aprila, ali — to javlja štabu 8. korpusa komandant 9. dalmatinske divizije Ante Banina — »nijesu smjeli preduzeti nikakav ispad u pravcu naših snaga.«⁶¹ Među teže ranjenim četnicima bio je i komandant Cetinsko-civljanske četničke brigade narednik Knežević.

Desetak dana kasnije, vojvoda Momčilo je ponovo pokrenuo svoje jedinice protiv partizana na Dinari. U rajonu Koljane—Ježević—Vinalić—Garjak—Cetina—Kosore—Podosoje prikupio je s Ivom Jankovom i Simom Radićem Vrličku brigadu, samostalni Čučuzov bataljon, Kosovsku brigadu, te »ježevićke, vinaličke i garjačke ustaše, kao i nešto Nijemaca ... oko 1000 vojnika.«⁶² Borba se zametnula u 7 sati 23. aprila i vođena je sve do kasne večeri, najžešća u rajonu Vještića gore, odakle je Đujić, koristeći mrak, izvukao sve svoje jedinice u dolinu Cetine. U tom gubitničkom pohodu na Dinaru, Đujić je »palio sve na prostorijski dokle je stizao.«⁶³ Sutradan, 24 aprila, kad se vojvodi Đujiću, koji »je bio u njemačkoj uniformi«, priključilo oko 1000 Nijemaca, 400 ustaša i 400 domobrana s domobranskim pukovnikom Potočnikom, ponovljen je u četiri kolone napad na Dinaru. Vođene su dvodnevne borbe. Komandant 20. NO divizije Mile Uzelac je bio zadovoljan ishodom borbe: združeni četničko-njemačko-ustaški odred »nije uspio da nam nanese velike gubitke, dok je nama uspjelo da parališemo sve njegove manevre, nanoseći mu osjetljive gubitke i da se nakon ovakove od strane neprijatelja pripremljene ofanzive usprkos svemu održimo na Dinari, pa čak i da ponovo zaposjednemo sela na lijevoj strani rijeke Cetine.«⁶⁴ Kivni na Dujića, koji je pred Nijemcima svu krivicu za neuspjeh svalio na ustaško-domobranske jedinice 6. i 7. stajjećeg združenja, zapovjedništvo »glavnog stožera domobranstva« će u Zagrebu uvjeravati njemačke generale kako je »četnička skupina popa Dujića u oblasti Knina, koja je svojedobno izjavila »privrženost« i »suradnju« Nijemcima, navodno se u jakosti od 4.000 boraca priključila partizanima.«⁶⁵

U to vrijeme vrhovna je komanda od Dujića tražila »da preduzme akciju za spajanje sa Drenovićem«, kao što je Vranješeviću naređivano »da preduzme akciju u cilju spajanja sa popom Đujićem«. Drenović je krajem aprila, djelujući u sastavu 13. SS puka, upao u Mrkonjić Grad, pa je Vranješeviću i Mihailoviću slao likujuće depeše. A Đujić je bio u zaista teškoj situaciji. Iako »jasno uvida važnost« spajanja s bosanskim četnicima — nije ništa mogao učiniti. Ostojić će za nj reći: »samo cvili da ne može nit da se održi koliko je pritiješnjen.«⁶⁶

Bilješke

¹ AVII, 275, 21/1, d. 681. Nešto ranije je Mihailović izbjegličkoj vladi u Kairu pisao da »Đujić izdržava najtežu situaciju« u kojoj se »drži hrabro, uvek vedar i snažan«. (AVII, 279, 5/1) A Đujićevoj delegaciji je pred članovima svog »nacionalnog komiteta« rekao: »Moj najbolji saradnik i prvi vojnik je sveštenik Momčilo Đujić.« (AVII, 226, 51/1-16)

² Zb. NOR, XIV/3, 150.

³ Isto, V/21, 223.

⁴ AVII, 275, 21/1, d. 963. Vladi u izbjeglištvu Mihailović 16. septembra 1943. javlja: »U Dalmaciji sveštenik vojvoda Đujić vodi borbu protiv Nemaca i ako ga komunisti napadaju s leđa. Vojvoda sveštenik Đujić sa svojim hrabrim borcima ruši komunikacije u Dalmaciji i pomaže oštru borbu Italijana protiv Nemaca. Preko »Demokratske Jugoslavije« objavili smo Americi ove velike uspehe a vama ih dostavljamo na znanje. Na naš znak planuće ceo Balkan.« (AVII, 279, 5/1) Petnaest dana kasnije vladi javlja da su »naše snage u Dalmaciji u borbi protiv Nemaca i komunističkih »drže oblast Knina i Vrlike i uporišta na Kozjaku, planine Velebit i Dinaru«.

⁵ AVII, 275, 21/1, d. 738.

⁶ Isto, H-O-93/111.

⁷ Isto, 276, 9/1, d. 12412, 12413 i 12414.

⁸ Pravac Knin—Grahovo—Livno zatvarali su dijelovi 19. dalmatinske divizije. Štab te divizije 31. decembra obavještava štab 8. korpusa NOVJ: »Čim je neprijatelj izvršio prodor iz Grahova upućeni su kuriri za Livno. Motorciklist je bio u selu Grkovcima, te je imao samo toliko benzina da stigne iz Grkovaca za Livno. Međutim, nije mogao upaliti motor pošto je benzin bio pomiješan sa naftom a ujutro je bilo jako hladno, te je motorbiciklista ubijen pri paljenju i tako nije uspio stići prije neprijatelja u Livno. Kuriri pješice nisu uopće mogli da stignu do Livna ispred motorizacije.« (Zb. NOR, V/22 651)

⁹ AVII, 279, 9/1, d. 12414.

¹⁰ Zb. NOR, X/1, 40.

¹¹ Isto, 27.

¹² Isto, 57.

¹³ Isto, 397.

¹⁴ AVII, 276, 9/1, d. 12414 i 12415.

¹⁵ Isto, d. 12416.

¹⁶ Isto, 12418.

¹⁷ Isto, 1008, 2/2.

¹⁸ Drago Gizdić, n. d. 512.

¹⁹ AVII, 276, 9/1, d. 12627.

²⁰ Zb. NOR, V/22, 601.

²¹ AVII, 276, 9/1, d. 12411.

²² AVII, 920, 37/1.

²³ Zb. NOR, V/22, 116.

²⁴ Isto, 557.

²⁵ Isto, XIV/2, 387-394.

²⁶ AVII, 276, 9/1, d. 13025.

²⁷ Isto, d. 12690-12693.

²⁸ Đoko P. Marić, n. d. 115.

²⁹ Zb. NOR, V/22, 218.

³⁰ Isto, 652-654.

³¹ Isto, 756.

³² Zb. NOR, XII/3, 624.

³³ AVII, 276, 9/1, d. 12625.

³⁴ Zb. NOR, V/22, 756.

³⁵ AVII, 276, 9/1, d. 12411.

³⁶ Zb. NOR, V/22, izvještaj štaba 20. divizije NOVJ. Zapovjedništvo glavnog stožera domobranstva 1. januara 1944. obavještava: »29. XII uspješnim poduhvatom ... slomljen je neprijateljski otpor u području Vrlike (21 km jugoistočno od Knina) uz 44 mrtva i 11 prebjeglih partizanima.«

³⁷ Petar Stojisavljević je zamolio Mihailovića: »U Kairo prosledite Gospodinu deneralu Varjačiću sledeću depešu: Posle teških i krvavih borbi u dolini reke Cetine borci pete cetinske brigade 501 korpusa izvojevali pobjedu nad krvoločnim komunističkim bandama pod zastavom kojoj ste vi kumovali u manastiru Dragoviću.« (Zb. NOR, XIV/3, 361)

- ³⁸ Zb. NOR, XIV/3, 361.
³⁹ Isto, V/22, 491.
⁴⁰ AVII, H-V-111/49.
⁴¹ Zb. NOR, V/22, 626.
⁴¹ Isto, XIV/3, 946.
⁴³ AVII, 112, 32/1.
⁴⁴ Zb. NOR, V/23, 78, 116 i 135.
⁴¹ Isto, XIV/3, 246-247.
⁴⁶ AVII, H-V-477.
⁴⁷ Isto, 276, 9/1, d. 12624 i 12625.
⁴⁸ Drago Gizdić, n. d. 38, pismo Franca Kovača od 16. januara 1944.
⁴⁹ D. Gizdić, n. d. 56.
⁵⁰ Zb. NOR, V/24, 445—449.
⁵¹ Isto, 541.
" ASUP, naređenje Momčila Dujića br. 166, 29. februara 1944.
" Zb. NOR, XIV/3, 409-410.
⁵⁴ AVII, H-V-302.
" Zb. NOR, V/25, 119—121.
⁵⁴ AVII, 517A, 14-1/3.
⁵⁷ Isto.
⁵⁸ Zb. NOR, V/26, 279.
⁵⁹ Isto, 280.
⁶⁰ Isto, 378.
⁶¹ Isto, 406.
⁶² Isto, 620.
" Isto, 621.
⁶⁴ Isto, 750—754.
" Isto, 876.
⁶⁶ Isto, XIV/3, 647—648.

Specijalni teroristički trupovi

Reorganizirajući vojsku Dinarske četničke divizije, vojvoda Momčilo je — ovoga puta na njemačku inicijativu — išao i na stvaranje »specijalnih četničkih grupa«, takozvanih trupova koji su, najčešće s partizanskim amblemima, imali zadatak da vrše terorističke akcije upadajući »u komunističku pozadinu«. Te »specijalne četničke grupe« bile su pod komandom njemačkih oficira, a osim četnika, u svakoj od njih je bilo i po nekoliko Nijemaca, najčešće folksdojčera, koji su dobro govorili srpskohrvatski. Najpoznatije su grupe poručnika Reinharda Kopsa »Konrad Einkeit« (»trup Konrad«) i kapetana Rösenmanna (»specijalna jedinica kapetana Lazarevića«).

U vezi s osnivanjem antipartizanskih terorističkih trupova, nije bila beznačajna ni inicijativa vojvode Jevđevića i kapetana Đakovića, koji uporno pokušavaju da se iz Opatije sa svojim grupicama infiltriraju u sjevernu Liku i Gorski kotar, ili da se ubace »u komunističku pozadinu« u Istri. Za istarski »leteći vod« (mogli bi, predlaže Đaković vojvodi Momčilu, »da ih nazovemo komitski odredi«) kapetan Đaković, uz punu suglasnost vojvode Jevđevića, predlaže »da radi na propagandi u korist naše stvari, da prikuplja ljude koji su voljni da uđu u njegov sastav, da raznosi naše letke za Istru, i sve ostalo što je u tom pravcu za nas potrebno i korisno«. Drugi, »lički vod«, po Đakovićevoj zamisli »otišao bi za Liku da posluži kao baza za prikupljanje naših ljudi«. Mada Đaković u tom pismu Đujiću u dva navrata naglašava da se »stvaranjem ovih odreda mi automatski pretvaramo u ono što i treba da budemo: u našu, a nikako u nečiju drugu vojsku«, odnosno ti tzv. leteći vodovi »da rade za naš račun, samo po uputstvima i direktivama četničkih starešina«, izbjegavajući i njemačko i ustaško starješinstvo, ipak kalkulira s njemačkom neophodnom pomoći: »Ljudstvo iz onog odreda koje bi išlo u Gorski kotar i Liku moglo bi da se vraća nemačkim automobilom«, a istovremeno bi Nijemci taj »komitski odred snabdeli kartama, busolama, potrebnim automatskim oružjem, zavojnim sanitetskim materijalom i partizanskim kapama i dozvolama«. Vojvodu Momčila upozorava da su četničke snage u sjevernoj Lici i Gorskom kotaru slabe, rasute u grupe, međusobno nepovezane: »Treba imati na umu da mi za Gorski kotar i Liku možemo nešto da uradimo samo odavde, sa svoga oslonca na Nemce, koji već imamo.«¹

Đaković i Jevđević su učinili — s Đujićevim odobrenjem — koliko su mogli, i to nije bilo bogznašto. Mnogo više je urađeno u rajonu djelovanja dalmatinskih četničkih korpusa, tamo gdje je vojvoda Momčilo imao neposrednu komandu. Na tome je najviše učinio poručnik Reinhard Kops. Početkom marta 1944. godine, Đujiću je predstavljen kao poručnik dr Konrad.

»Konradov trup« je počeo djelovati već sredinom marta 1944. Zahvaljujući Roki Kalebu, koji je dobro poznao grupu ljotićevaca u Splitsko-šibenskom četničkom đačkom bataljonu, osnova trupa je i regrutirana iz tog bata-

ljona. U drugoj polovici marta priključilo im se još nekoliko dobrovoljaca, tako da ih je — uz šest folksdojčera — bilo tridesetak. Bili su svrstani u dva voda, jedan s bazom u Arbanasima, a drugi u Zablacu, kod Zadra. Trupom je upravljao sam poručnik Konrad, a njegov zamjenik je bio ljotičevac Fric Demetrović.²

Iskustvo poručnika Reinharda Kopsa³ bilo je presudno za uspješnost akcija »Konradovog trupa«. Četnici i folksdojčeri iz te grupe su počinili surove zločine oko Šibenika i na nekim otocima šibensko-zadarskog arhipelaga. Lukavi da iskoriste sve prilike, kadri da govore svim jezicima, najčešće predstavljani kao partizani, dolazili su u doticaj s pozadinskim organima narodnooslobodilačkog pokreta i pogubno djelovali na ustrojstvo mreže narodnooslobodilačkog odbora na neoslobođenom području. Kako je komandant 2. dalmatinskog korpusa major Kapetanović pred Đujićem bio odgovoran za ovu grupu, to on redovno izvještava vojvodu o njenoj aktivnosti. U jednom opširnijem izvještaju piše Đujiću kako su ga »dva splićana iz Konradove grupe« obavijestili o akcijama na otocima, na koje su se »iskrcali kao tobožnji partizani« i kako su na Drveniku »ubili 4 kurira koji su došli s Visa .. zatim dva katolička popa«, te »još 7 partizana koji su zajedno s popovima došli na otok«. Bit će, međutim, da nije riječ o partizanima, jer su popovi — ako je vjerovati Kapetanoviću — »kad su ih postavili za streljanje viknuli >Sve za Boga i veliku Hrvatsku<«. U Vodicama su prikupili 180 ljudi koji su protjerani na prisilni rad u Njemačku. U Dubravama su ubili dva narodna odbornika. »Mladići se hvale sa Nemcima i sa hranom kao i radom. Kažu da je u Šibeniku sve pokunjilo uši i da se govori po Šibeniku da ima 200 četnika, obučenih u nemačke uniforme. Njih kao Hrvate — splićane psuju, kako mogu biti u četnicima.« Poručnik Kops je »išao sa njima par puta u akcije«. Osim toga, piše Đujiću Kapetanović, »pričaju ovi naši — Konradovi mladići da sve Šibenčane, koje nade po selima oko Šibenika odmah streljaju«.⁴

Nekad su se pripadnici četničkih trupova presvlačili u žensku odjeću, valjda da bi bili manje sumnjivi. O akciji jedne takve grupe, 28. juna 1944, javlja župsko oružničko zapovjedništvo Šibenik: kako su četnici iz Bičina, »preobučeni u ženska odijela dočekali na putu Pavasović Mitra iz sela Pavasovića, nekog Vojka iz Dubravica, Bajčića Luku i nekog Šiška i sve ih iz pušaka poubijali«.⁵

Prisustvo Reinharda Kopsa Kōnrada u svom štabu vojvoda Đujić je iskoristio da bi i samog sebe što uspješnije smjestio u njemački okupacioni sistem. Sve do Konradovog dolaska na Kosovo, Đujić je — slijedeći Mihailovićevu instrukciju — »taktizirao s Nemcima«. Priključujući im se, nije postupio — sam će to reći — kao u proljeće 1941, kad se svrstao u talijansku službu. U izvršavanju naređenja nije bilo razlika: jednako je prihvaćao i komandu i plaću, kako od Talijana, tako i od Nijemaca.⁶

Međutim, u njemačke štabove Đujić ne odlazi, mada — sam će to napisati 1. decembra 1944. — »Četnička komanda sa svim svojim oružanim snagama od meseca septembra prošle godine radi i saraduje sa Nemačkom vojskom u ovim krajevima iskreno i lojalno«. Od septembra 1943. do proljeća 1944. i Nijemci su htjeli znati »zašto brat Vojvoda Đujić Momčilo lično nije u vezi sa predstavnicima nemačke oružane sile?«⁷ To isto su pokušavali saznati preko svojih obavještajaca i partizanski štabovi. Komandant četničke Skradinske brigade Franc Kovač je u štabu 264. njemačke divizije to objasnio »doslovno onako kako mi je objasnio to brat Vojvoda i ovlastio me da njegovo objašnje-

nje dadem tamo gde treba».⁸ Sve ono što je rekao Nijemcima 25. marta, Kovač je — citirajući Đujićevu izjavu — mjesec dana kasnije napisao štabu 8. korpusa NOVJ:

»Sa italijanskim đeneralima bio sam u najintimnijoj vezi i komunisti su to upotrebili i pred narodom i pred saveznicima za borbu protiv četnika, a Italijani su me zato nagradili time, da su pred odlazak iz naših krajeva predali vlast partizanima. Da se barem moja lična veza sa predstavnicima nemačke vojske ne bi mogla upotrebljavati, sa strane partizana, pred narodom za borbu protiv četnika te da nam jednog dana i Nemci ne učine ono što su nam učinili Italijani, rešio sam da do daljnjeg lično neću stupiti u vezu sa predstavnicima nemačke vojske, naročito ne sa onima na mojoj teritoriji. Za ovakvo moje rešenje ima još jedan jaki razlog, a taj je činjenica, da Nemci do sada nisu dali ni jednog dokaza iskrene saradnje sa četnicima. Na svakom se koraku vidi da Nemci, po svim načelnim četničkim pitanjima, još uvek stoje pod punim uticajem zvaničnih faktora N.D.H., koji su, kako mi svi znamo, do krajnosti neraspoređeni prema nama. Kada Nemci stvarnim činjenicama budu dokazali obratno, promeniću i ja lično svoj današnji stav prema njima.«⁹

Nije se radilo o tome: da ili ne s Nijemcima, nego: kako služiti, a za služenje ne odgovarati, i kako u služenju biti ispred ustaša. Ne radi se samo o tome kako su sudionici narodnooslobodilačkog pokreta tumačili, uzimajući u obzir relevantne činjenice, procese i načine Đujićevog služenja, nego i o tome kako je tumačio njegov pretpostavljeni, Draža Mihailović. Nema sumnje, Draža Mihailović je znao sve suštinske odnose Đujić — Nijemci, ali budući da je i sam u sličnim relacijama, razumio je i prihvatao »taktičnost« vojvode Momčila. Draža je potpuno podržavao Đujića, smatrajući njegovo služenje kao nužnost. Od njega je tražio da »mora vešto taktizirati«, a pri tome je vojvodu Momčila pred drugim vojvodama i komandantima uzvisivao, jer — ako je suditi po Đujićevom umijeću da se prividno odvaja od Nijemaca — za nj se nije moglo kazati, kao što je za Đujićeve potčinjene i za vojvodu Jevdevića rekao Mihailovićev komandant u Sloveniji major Karlo Novak: »Jadni Čiča ... zar Wehrmacht i Gestapo da predstavljaju Čičinu vojsku!«¹⁰

Mihailović je dobio mnogo izvještaja od svojih obavještajaca i oficira u četničkim redovima da je suradnja četnika s Nijemcima u Hrvatskom primorju, dijelu Istre i Slovenije, »prevršila svaku meru«, da to štetno djeluje na četnički pokret uopće i da su posljedice toga katastrofalne za samog Mihailovića. I Đujić je — ne odajući što stvarno sam radi — upozoravao Mihailovića na tu činjenicu. Molio ga je na primjer da Jevdeviću skrene pažnju na to kako s Nijemcima treba »taktizirati«, a ne biti im potpuno potčinjen.

Međutim, Mihailović je bio preokupiran planovima svestranog angažiranja četnika u naporima da, zajedno s njemačkim trupama, spriječe prodor snaga NOVJ u Srbiju, pa i nije imao dovoljno vremena za prepisku s Jevdevićem. Osim toga, predstavnici Draže Mihailovića su vodili razgovore s njemačkim predstavnicima o tome kako da se organizira sastanak Mihailovića sa specijalnim opunomoćenikom njemačkog ministarstva vanjski^ poslova, Hermannom Neubacherom, odnosno s njegovim izaslanikom. Zato Mihailoviću nisu smetale one primjedbe koje su se odnosile na suradnju i potčinjenost četnika Nijemcima, već samo one u kojima je govoreno da narod — sa znanjem o toj suradnji — osuđuje četnike. Povodom toga Mihailović je naredio Jevdeviću da vodi računa da se suradnja s Nijemcima prikrije pred narodom, što se, s obzirom na ono što su četnici radili, nije moglo postići. Da bi Jevdeviću sta-

vio do znanja kako treba »taktiziranjem« surađivati s Nijemcima, Mihailović mu je za primjer istakao Đujića koji se, kako je naveo Draža, »pokazao odlično i kao političar i kao vojnik«. Istodobno je pohvalio Jevđevićev rad: »Vi ste veoma aktivni. Znam da ne mirujete ni jednog trenutka. Produžite, to je sve što Vam mogu reći.« Na kraju pisma Mihailović je skrenuo pažnju Jevđeviću na primjedbe u pogledu javne suradnje s Nijemcima, kako se ne bi kompromitirao pred narodom, dodajući: »Vaša marljivost i energija su mi vrlo dobro poznati.«¹¹

Odgovarajući Mihailoviću, Jevđević je pisao da je njegova suradnja s Nijemcima na istim osnovama kao i ostalih četničkih pokrajinskih i regionalnih komandanata. Tako je, na primjer, pored ostalog, naveo da se u Brlogu, u njemačkoj komandi, kao četnički predstavnici nalaze jedan četnički oficir i dva podoficira. Ali pošto ga je Mihailović uputio na primjer Đujića, Jevđević je naglasio: »Garantujem i imam stotine dokaza da trupe Đujića u velikom delu stoje s Njemcima u tešnjoj vezi od mene. Vi bi se začudili kakve mi izvještaje pokazuju Nemci o svojim vezama sa vašim jedinicama.«¹²

Početak aprila 1944. godine Nijemci su vojvodi Momčilu potpuno suzili manevarski prostor »taktiziranja«. Više nije bilo mogućnosti za iščekivanje saveznika, ni za glumljenje »oslobodilačke aktivnosti« pred narodom u vidljivom služenju okupatoru. Nijemci nisu imali razloga sumnjati u poslušnost Đujićeve vojske, ali htjeli su biti sigurni da — uza svu verbalnu vezanost za Petra Karađorđevića — neće u odlučnom trenu »okrenuti čurak«. Narodnooslobodilački pokret, poslije sjajnih pobjeda NOVJ, tako je dobro međunarodno stajao, da više uopće nije dolazila u obzir prethodno prisutna dilema: tko se zaista bori u Jugoslaviji. I Draža Mihailović, i svi njegovi komandanti, baš kao i vojvoda Momčilo, nedvosmisleno su pokazali da su kao vojna organizacija i akcija u sastavu okupatorskog vojnog sistema. Savezničke vojne misije kod Mihailovićevih komandi su uzaludno insistirale na bilo kakvom obliku suprotstavljanja »Jugoslovenske vojske u otadžbini« okupatoru. »Dripici i »kučke«, pisao je i govorio Mihailović za savezničke izaslanike. Nisu rijetke poruke potčinjenima koje — objašnjavajući im antičetničko svrstavanje savezničkih oficira — upozoravaju: »Taj dripac ne zaslužuje nikakvu pažnju!«¹³

Sredinom marta 1944. godine vojvoda Đujić je u Kosovu, na sastanku s majorom Kapetanovićem, kapetanom Mijovićem i poručnikom Kovačom, odredio svoj odnos i prema Nijemcima i prema Angloamerikancima i prema narodnooslobodilačkom pokretu. Ostao je zapis o tome što je govorio:

»Partizani su uspeli dobiti u poslednje vreme u zemlji nešto nove teritorije i to putem strahovitog terora, težnje hrvatskog naroda da se rehabilitira, zavedenosti, sa strane komunista, u glavnome do sada od Italije porobljenih Slovenaca, buđenja srpskih komunista i zahvaljujući nečuvenoj savezničkoj propagandi u njihovu korist. Partizanska akcija uperena je u poslednje vreme naročito na teritoriji Srbije, gde, izgleda, imaju i nekih uspeha. Njihovo nastojanje da pređu Drinu neće uspeti jer je đeneral Nedić preduzeo sve mere, da se nastojanje partizana, da usvoje Srbiju, ne ostvari.¹⁴ Partizani imaju najviše uspeha na teritoriji N.D.H. i to iz razumljivih razloga: čitav hrvatski narod želi biti sada u partizanskim redovima, da bi na taj način odbio od sebe, naročito pred saveznicima, odgovornost za nečuveno ustaško klanje Srba u 1941. godini, u kome su učestvovali, ili aktivno ili odobravanjem, svi Hrvati. Đujić prelazi potom na savezničku propagandu u korist N.O.V. i kaže da su saveznici otišli mnogo, mnogo predaleko, ma da mi je još pre nekoliko meseci đene-

ral Draža Mihailović poručio neka se četnici ne uznemiravaju ako saveznici jednog dana počnu partizane kovati u zvezde, dok će u isto vreme prestati da govore o četnicima ili ih početi možda čak i napadati. Čitav sadašnji rad saveznika u korist N.O.V. prelazi sigurno smisao Dražine poruke, jer iz svega što saveznici rade, naročito u poslednje vreme, proizlazi da se u stvar uplela Rusija koja podržava samo N.O.V.¹⁵ U Kairo je radi toga otišla iz Dražinog štaba jedna naša misija, čiji će rezultat uspeha konačno rešiti naše dalje veze sa saveznicima.¹⁶ Mi se borimo protiv komunista i protiv svakog onog ko u ma kom vidu saraduje sa komunistima. Ako saveznici budu potpomagali i dalje N.O.V., mi ćemo se boriti protiv njih i to na strani Nemaca. Na kraju diskusije po ovom pitanju Đujić je naročito istakao, da će u tom slučaju on prvi pucati na saveznike.«"

Posvemašnju tragičnost stanja u kojem se našao, vojvoda Momčilo nije htio uočiti. Nevjerojatno ambiciozan, »taktizirao« je providno, ali je sebe uporno vidio u samom vrhu balkanske političke, okupacijom uspostavljene, konstelacije. Imao je veze i s Nedićem, i s Ljotićem, i s Mihailovićem. Za njih kaže da »sva trojica imaju isti cilj, tj. spas i podizanje srpskog naroda, samo je način njihovog rada različit, zbog čega se međusobno i razilaze«. ¹⁸ Ali — jasno je to rekao svojim najbližijim suradnicima — »ne želi ni s jednim od njih imati neke naročite veze, jer on misli, zato što je vođa srpskog naroda u hrvatskoj sredini, da može da radi samostalno«. Djelovati nezavisno, Đujić je uočio — možda ne bez prisno kazanog savjeta dr Konrada — u prilici da se, lišavajući se uske sprege s beogradskim i ravnogorskim kvislinzima, neposredno poveže s njemačkom vrhovnom komandom na Balkanu, pa da »i on bude jedan od samostalnih vođa srpskog naroda, ravan Nediću, Ljotiću i Mihailoviću«. Poticao je razdor između Mihailovića i Engleza, i s mnogo radosti je potčinjenima govorio da su Mihailovića »saveznici u poslednje vreme potpuno odbacili«, a u nekad ne sasvim usklađenim odnosima Nijemci — Mihailović, vidio je priliku »da bi se (on, Đujić) mogao kod Nemaca plasirati bolje nego Mihailović«. ¹⁹

Poručnik Reinhard Kops prihvaćen je u vojvodinom štabu kao most do vrhovne komande za Jugoistok. Konrad je, kao što smo već napisali, došao da formira, i formirao je, »specijalne jedinice« za diverzije »u komunističkoj pozadini«, ali je za njemačko jačanje u Đujiću otkrio mnogo više mogućnosti nego što su to uočavali drugi njemački obavještajci, prisutni u Đujićevoj sredini od septembra 1943. Dr Konrad je »dosadanji Đujićev odnos sa predstavnicima nemačke vojske označio kao ispravan«, pa je čak — prije nego što će se vratiti u glavnu komandu Jugoistoka s Đujićevim prijedlozima — Kapetanovaću posavjetovao »da Đujić taj odnos do daljnjeg nikako ne menja«. Tu je, svakako, bila presudna Đujićeva nedvosmislena opredijeljenost za »beskompromisnu borbu protiv komunista na strani Nemaca«, a nije — kao maglena budućnost — moglo zasmetati njegovu programsko »stvaranje nacionalne države na čelu sa Kraljem Petrom II«. ²⁰

Za vojvodu Momčila dr Konrad je bilo osobni poklisar dvojice ključnih Nijemaca na Balkanu — feldmaršala von Weicha i generala Felbera. Sam Konrad je sebe predstavljao u Đujićevom štabu kao »izaslanika vrhovne komande Balkan«, i prihvaćen je kao most od kosovske crkve Lazarice do štaba njemačke teritorijalne divizijske komande u Drnišu i štaba 15. brdskog korpusa u Kninu. Što se tiče angažiranja jedinica Dinarske četničke divizije, tu Nijemci nisu mogli ni tražiti više od postignutog, ako se ne govori o drugoraz-

rednosti vojne organizacije i neefikasnosti trošenja ljudi i oružja. Đujić je, i do Konradovog dolaska, Nijemcima davao sve što je bilo za dati, naplaćujući na nivou visokog stupnja trgovačke snalažljivosti. Ali kad on Konradu kaže da želi preciznije odrediti međudnose, onda prvenstveno misli o sebi i u konstelaciji odnosa određenih njemačkim gospodstvom i, još više, u prestojećoj, poratnoj konstelaciji, kad — računa — mora radi uspostavljanja svog povijesnog mjesta stati na vagu s Nedićem, Ljotićem i Mihailovićem. Na poraz Njemačke nije pomišljao, ne stoga što Crvena armija i angloamerička vojska sa svim elementima antifašističke koalicije ne bi mogli tući Wehrmacht i razbiti Treći Reich, nego stoga što je potpuno uvjeren da će sastav suprotstavljenih fronta u konačnom razriješenju drugoga svjetskog rata biti izmijenjen tako što će se oružje zapadnih saveznika sjединiti s njemačkim, dakle i Đujićevim, protiv »ruskog i Titovog boljševizma«. To je ključ zahtjeva »da se postigne saradnja u znatno većem obimu«.

Ipak, do aprila 1944. vojvoda Momčilo ne odlazi ni u divizijske njemačke štabove, ni u štab 15. armijskog korpusa, koji se smjestio u Kninu. Put do ulaska u te štabove utirao je dr Konrad, ali i mnogi drugi njemački — ponajprije obavještajni, to jest IC — oficiri. Među tim IC oficirima posebno je značajan šef specijalnog »odreda IC« 15. brdskog armijskog korpusa rittmeister Poertner. On i vojvoda Đujić su se sastali u Vrlici 20. aprila, kad je raspopljeni vojvoda tamo došao »u njemačkoj uniformi« priključujući se s oko hiljadu četnika njemačko-ustaškoj borbenoj grupi koja je pripremala ofenzivu protiv 20. divizije NOVJ na Dinari.²¹ Rittmeister Poertner je o razgovorima s vojvodom poslao »geheim« izvještaj 21. aprila. Đujić mu je, piše, »tumačio političke stavove i ciljeve svoje borbe« (»S Bogom za Kralja i Otadžbinu!«). Izrazio je uvjerenje da »novi evropski poredak« — osiguravajući mjesto Srbima, kojima je cilj samo »nacionalna obnova, a ne i neko veliko srpsko carstvo« — neće »previdjeti činjenicu da je od njegovih 9000 boraca do sada u borbi protiv komunizma poginulo 3200«. U opredjeljenju između Staljina, Churchilla i Hitlera, Đujić se nedvosmisleno opredjeljuje za Hitlera, jer »srpski narod, kao i Adolf Hitler, glavnog protivnika vidi u komunizmu«, za što premijer Velike Britanije »nema razumijevanja«. U insistiranju na »uspostavljanju jasnih frontova«, vojvoda je njemačkog obavještajca uvjeravao »da se nikad i ni u kom slučaju ne može dogoditi da njegovi ljudi, mučki, s leđa napadnu njemačku oružanu silu«, a u najnepovoljnijem slučaju za njihovo savezništvo, »četnici bi se držali po strani, u stanju čekanja. Ukoliko bi uslijedila invazija Engleza, uz podršku partizanskih bandi, njegovi bi ljudi bili spremni da se bore protiv Engleske. Lojalnost svoga držanja i uvjerljivost svojih stavova je dokazivao svojim držanjem prilikom kapitulacije Italije«, kad su i on i Mihailović »iz Londona dobili naređenje da napadnu njemačke trupe u prodoru«, što nisu učinili — »spremni da se aktivno prihvate borbe protiv komunizma zajedno s Wehrmachtom«. Pritom se vojvoda Đujić pozivao na svoju »borbenu suradnju sa 114. lovačkom divizijom« od jeseni 1943. godine. Jedini problem za trajnu suradnju punu povjerenja vidio je u ustašama, koji »stalno provociraju«. Bilo je govora i o nekim vijestima radio Londona, po kojima se — govorio je rittmeister Poertner — dalo naslutiti kako je »Đujić s dijelovima svojih četničkih snaga prešao na stranu bandita«. Đujića je spominjanje te vijesti nasmijalo, jer — kaže rittmeisteru Poertneru — »radio London je samo mogao javiti, spominjući njegovo ime u vezi s bandama, da je vojvoda Đujić pao u borbi protiv komunista«. Poertner je u to bio potpuno uvjeren, jer je

obaviješten kako je Đujić tih dana »na jednom zboru izjavio da će svaki njegov čovjek, vojnik ili oficir, koji gaji bilo kakve veze s komunistima, biti bezobzirno likvidiran«. Što se tiče veza s izbjegličkom vladom u Kairu, Đujić je izjavio »da te veze ne koristi da bi ilegalno radio protiv njemačke armije, već da mu te veze isključivo služe za njegovu osobnu političku orijentaciju«.

Tražeci načina za suradnju »u znatno većem obimu«, vojvoda Momčilo je nastojao — svakako sa znanjem o nezadovoljstvu njemačkih komandi s Pavelićevom vojskom — izbaciti ustaše iz sedla, jer, tvrdi konzistentno, »saradnja ustaša i komunista u ovoj okolini je očevidna«. Istina, u opširnom elaboratu gdje iznosi stanje u Dinarskoj četničkoj oblasti, također kaže da on više ne ratuje protiv ustaša, nego da se samo u prvoj fazi rata »branio od daljeg ubijanja od strane ustaša«, da bi u drugoj fazi, »sa naslonom na okupacionu nemačku komandu«, sve što ima »posvetio besomučnoj borbi protiv komunista«. Cijeni, reći će u pismu komandi 15. brdskog armijskog korpusa, što je »za vreme ove borbe« koja »traje već pune tri godine« njegova »organizacija nailazila više ili manje na razumevanje i podršku kod okupatora«, mada je i tog razumijevanja i te podrške moglo biti i više, jer »naši borci nisu stajali nikad u konfliktu sa okupatorom i nikad se nisu ogrešili prema njemu«. Žali vojvoda što ni »nakon 8 meseci naše saradnje sa nemačkim vojnim i civilnim vlastima« nije izbrisano »nepoverenje od strane nemačkih oružanih snaga prema nama«. Baš kad se vratio s pohoda na Dinaru, iz akcije u kojoj je sudjelovalo pod jedinstvenom komandom 1000 Nijemaca, 800 ustaša i domobrana, te 1200 četnika na čelu s vojvodom koji »je bio u njemačkoj uniformi«,²² vojvoda Momčilo je poslao u njemačku komandu majora Kapetanovića i kapetana Mijovića da prosvjeduju »protiv ustaškog terora i protiv komunističkih napada, koje podržavaju Anglo-Amerikanci«, uz opširna objašnjenja uzroka što sputavaju svestraniju suradnju Dinarske divizije i Nijemaca:

»1) Saradnja ustaša i komunista u ovoj okolini je očevidna. O tome postoje mnogi stvarni dokazi... tako da bi bilo sasvim izlišno spominjati pojedine konkretne slučajeve.

2) Hrvatska sela, sa retkim izuzetkom, su postala komunističke baze i uporišta iz kojih oni nesmetano vrše prepade na srpski narod kao i na srpska sela, nemačke garnizone i saobraćajne linije, koje stoje pod zaštitom nemačke vojske i četničkih odreda. Izlišno je ovde navoditi pojedine konkretne slučajeve. Dovoljno je samo spomenuti slučajeve hrvatskih sela na Promini, sela u okolini Šibenika, Biograda na moru, Drniša, Vrlike, Sinja. Hrvatski narod sa retkim izuzecima želi političko i vojno rešenje u komunističkom pokretu i to sve plaća sa nemačkim vojnicima i četnicima, sa njihovom krvlju i njihovim životima.

3) Hrvatska sela postala su glavne linije snajpdevanja od Jadranskog mora za pozadinu, na kom putu Anglo-Amerikanci dostavljaju komunističkim bandama naoružanje, municiju i ratnu opremu.

4) Pod zaštitom ustaških vlasti komunisti i dalje neometano rade i sprovode svoje akcije ne samo u selima nego i u gradovima, kao na primer u Sinju, Splitu i Šibeniku, gde se naš srpski narod neprekidno proganja, uništava, terorise i ubija.

5) Isto čine i komunisti, koji u poslednje vreme, u Bosni, Lici i Dalmaciji proganjaju srpske nacionalne porodice i uništavaju njihovo dobro i imovinu.«

Sve je to, tvrdi komanda Dinarske divizije, odavno poznato Nijemcima, od kojih je traženo »da spreče ove zločine, ali nažalost nismo nailazili na razumevanje i podršku«. Dakako, nije mogao vojvoda Momčilo zaobići ni Manu Rokvića za kojeg kaže da je »otpadnik« i »samovoljni četnički element«. Eto, kaže, pomažući takve, »pojedini predstavnici nemačkih oružanih snaga . . . snagom svog položaja pod zloupotrebom autoriteta nemačke vojske rade na razbijanju naših četničkih redova«. Dok se — naglašava se — vojvoda Đujić »već pune tri godine« samoprijegorno »posvetio besomučnoj borbi protiv komunista«, Nijemci mu malo toga priznaju, a pomažu »šlosera Manu Rokvića kao i pljačkaše Mariće i Rajaka« koji se ne ističu u borbama, a »pljačkaju naš narod i sprečavaju svaku našu pravednu borbu protiv komunista«. Dva su osnovna zahtjeva vojvode Đujića Nijemcima:

- osigurati znatniju pomoć u naoružanju (»za naše jedinice u okolini Vrlike 500 pušaka, 25 lakih mitraljeza, 3 velika i 4 mala minobacača«; za jedinice »u okolini Bukovice« da mu se »stavi hitno na raspoloženje 1000 pušaka, 30 lakih mitraljeza, 4 velika bacača i 5 malih bacača«; za »novu udarnu grupu od 200 ljudi nemačka komanda bi morala da nam stavi na raspoloženje 170 pušaka, 3 mala bacača i 10 puškomitraljeza«);
- poboljšati ishranu (četnicima u Vrlici »za još 600 obroka«, u Bukovici »morala bi se također hrana odobriti« za 1000 četnika i »da se kosovskoj četničkoj grupi poveća sledovanje hrane još za 1500 obroka«).

Uz to — da bi se »majoru Vuksanoviću omogućio nesmetani rad i komandovanje jedinicama u Lici« — zahtjev »da nemačke vlasti odmah uhapsu pljačkaše i teroriste Manu Rokvića, Đuru Marića, Momčila Marića i Peru Rajaka«.

Ti su Đujićevi zahtjevi upućeni njemačkoj korpusnoj komandi 7. maja 1944. godine. Đujić naglašava da je to njegov posljednji pokušaj da osigura »pravilno i pravedno rešenje« za četnike koji izvršavaju njemačka naređenja. Ako izostane razumijevanje njemačke komande, onda »sve dalje planove za uništenje komunista« četnici će »morati razrađivati nezavisno od nemačkih vlasti«. Znajući daje Nijemcima neophodan, Đujić ucjenjuje: »ukoliko mi ne bi mogli očekivati u najkraće vreme nikakve povoljne odluke od strane nemačkih vlasti za navedene tačke«, »bićemo prinuđeni da tražimo drugo rešenje, i to:

Protiv ustaškog terora kao i protiv komunističkih napada, koje podržavaju Anglo-Amerikanci, mi ćemo odmah morati:

1) Povući sve naše četničke jedinice sa pravca čitave linije: Bihać—Skocaj—Lapac—Brotinja—Suvaja—Srb—Otrić i Zrmanja i uputiti ih u pravcu Dinare.

2) Isto tako povući naše snage sa pravca Gračac—Malovan—Velika Popina i uputiti ih u pravcu Dinare.

3) Isto tako sa pravca Konjevrat—Žitnik—Svilaja—dolina Vrlike, i uputiti ih u pravcu Dinare.

4) Mi bi tada sa borcima sproveli evakuaciju nacionalnog civilnog stanovništva i njih stavili pod zaštitu četničkih jedinica na jednoj užoj zoni ispod Dinare ...

Od nemačkih vlasti zavisi kakve ćemo mi mere morati da preduzmemo ...«

Obaviješten iz prethodno navedenog opširnog elaborata »da vojvoda Đujić već nekoliko nedelja traži vezu sa merodavnim nemačkim generalštab-

nim oficirima, da bi svoju situaciju jedanput temeljito izložio i, drugo, da bi postigao saradnju u znatno većem obimu«, načelnik obavještajnog odjeljenja njemačke 2. oklopne armije je — uzimajući, dakako, u obzir i sva ovlaštenja s kojima se iz Beograda, od generala Weicha i Felbera u Knin vratio dr Konrad — u štabu 15. brdskog armijskog korpusa u Kninu organizirao sastanak s Đujićem. On sam je, »s obzirom na političku delikatnost jednog takvog susreta«, sastanak izbjegao, baš kao što je to do tada učinio vojvoda Momčilo. Sastanak je održan u komandi 15. brdskog armijskog korpusa uvečer 9. maja u Kninu. Đujića su pratili major Miodrag Kapetanović i kapetan Novak Mijović; Kapetanović je predstavljen »kao politički savetnik«, a Mijović »kao generalštabni oficir«. S njima je bio »i neki gospodin Radovan kao tumač«. Komandu 2. oklopne armije je o sastanku detaljno informirao »Konrad, poručnik i starešina jedinice IC/AO«. Osim njega, »sa nemačke strane su prisustvovali načelnik Štaba XV A (armijskog) K (orpusa)« pukovnik Pfafferot i »načelnik Obaveštajnog odeljenja XV AK«.

Nijemci nisu krili »zadovoljstvo zbog dosadašnje saradnje«, ali nisu bili zadovoljni što Đujić »stoji u vezi s Dražom Mihailovićem«. Konrad kaže da je to pitanje vojvodu »dovelo u škripac«, ali našao je načina da odgovori:

»Vi biste morali jednu takvu vezu samo pozdraviti, jer mi ona, sama po sebi, daje mogućnost da izvršim svoj uticaj kod Draže Mihailovića, da on shvati opasnost saradnje sa Englezima.«

Prigovoreno je vojvodi i da je, u svom bespoštednom ratu protiv Mane Rokvića, planirao napad na poručnika Lipperta, koji je u svemu podržavao Rokvićevu grupu. »Očigledno časno revoltiran«, vojvoda je ovo porekao »kao nemoguće«, ali je »u toku večeri, u dugom činjeničnom izlaganju« Lipperta »ocrtao kao jednu karakterno nepovoljnu ličnost«. ²⁴ Dva dana prije tog sastanka, 7. maja, vojvoda Momčilo je od Nijemaca tražio (»da bi se našem četničkom komandantu u Lici majoru Vuksanoviću omogućio nesmetan rad i komandovanje jedinicama«) da »nemačke vlasti odmah uhapsu pljačkaše i teroriste Manu Rokvića, Đuru Marića, Momčila Marića i Peru Rajaka, koji se nalaze pod zaštitom poručnika Lipperta«. A 9. maja je »zamolio za istragu o delatnosti poručnika Lipperta, u vezi s vođom bande Manom Rokvićem, podvlačeći da bi ovo bilo i u nemačkom interesu«.

Iz dotadašnje suradnje i razgovora s Đujićem, pukovnik Werner Pfafferot je stekao uvjerenje o Đujićevoj »karakternoj čistoti i disciplini unutar Đujićeve borbene skupine«, možda i stoga što su predstavnici Dinarske divizije — predlažući operacije združenih snaga — opetovano ponavljali da bi i ovoga puta »pravoslavne formacije sadejstvovale pod nemačkom komandom«.

Sastanak je zaključen sa »dve izjave sa nemačke strane« :

»1) Nemačke trupe neće nikada dozvoliti istrebljenje ovdašnjeg pravoslavnog življa. One će zaštititi ne samo pravoslavne dobrovoljce koji se sa njima skupa bore nego i žene i decu od eventualnog ponavljanja događaja iz 1941. godine.

2) Nemačka i hrvatska vojska su saveznici. Ako, stoga, pravoslavni povedu ofanzivu protiv ustaških pripadnika, nemačka vojska morala bi stati na stranu ustaša.«

Nijemci su pri tome uzimali u obzir sijaset »tipičnih falsifikata i izjava« i s ustaške i s četničke strane u međusobnom optuživanju i nisu poricali »opasnost« da »pri produženju sadašnjeg razvoja« rivalstva »na kraju kraje-

va« njemačka vojska prestane biti »gospodar situacije u severnoj Dalmaciji«. Dr Konrad je shvatio »daje vojvoda jasno uvideo ovu vezanost nemačkih vojnih vlasti« uz ustaše, jer je »na osnovu toga u ultimativnoj formi« zahtijevao:

»1) Povećanu saradnju sa nemačkim vlastima kako bi se eleminisalo prvenstvo ustaša koji se prijateljski odnose prema partizanima. Ili:

2) Osamostaljenje vojničke delatnosti pravoslavnih borbenih skupina da bi postigao koncentraciju snaga na jednom čisto pravoslavnom otoku, za predstojeću borbu za opstanak ovdašnjeg starosedilačkog pravoslavnog življa.«

S mnogo razumijevanja za Đujićeve zahtjeve, ali i sa znanjem da nikad i nigdje nije došlo ni do najneznatnijeg oblika suradnje ustaša i partizana, Nijemci će sve do kraja rata tražiti načina da barem kontroliraju ustaško-četničke netrpeljivosti, pri čemu će kao i dotad paziti na činjenicu da su »nemačka i hrvatska vojska saveznici«, ali i na nužnost »povećanog okupljanja pravoslavnih borbenih skupina za borbu protiv partizanštine«.²⁵

Tako je, konačno, Momčilo Đujić ušao u njemačku komandu.

Od večeri 9. maja Nijemci više nemaju razloga pitati »zašto brat Vojvoda Đujić Momčilo lično nije u vezi sa predstavnicima nemačke oružane sile«. Dr Konrad je u tom povezivanju odigrao značajnu ulogu, ali — dakako — i stanje na jugoslavenskom ratištu, posebno na sjevernodalmatinskom bojištu, nalagalo je tu spregu. Konrad je višestruko dragocjen za Dinarsku diviziju, a posebno za Đujića. Osim što je organizirao trupove — u njemačkim štabovima poznate kao »Jedinice Konrad pri komandi 2. oklopne armije« — s dosta uspjeha je organizirao i vojno-stručnu i diverzantsku obuku u jedinicama Dinarske divizije. U specijalnom »Komitskom odredu« Dinarske divizije takvom nastavom je upravljao obergefreiter Schneider. Nekom prilikom major Kapetanović je od Konrada tražio da u »Komitski odred« hitno uputi tog Schneidera »koji je već par dana otsutan iz odreda«. Moli Konrada da Schneidera odmah pošalje, »da se time mnogo ne gubi u nastavi i praktičkom vežbanju ovog odreda«.²⁶

Kninskim dogovorom vojvode Momčila s predstavnicima komande 15. brdskog armijskog korpusa, zapečaćena je sudbina njegovog rivala Mane Rokvića. Više nitko nije mogao, a nije ni pokušavao da ih izmiri. Samo manji dio četnika, među kojima su bili braća Marić i obrovački trgovac Vaso Miljuš, svrstali su se uz Rokvića. Začudo, ni svi njemački oficiri, neovisno o tome na kom nivou su odlučivali o odnosima Wehrmachta spram četnika, nisu jedinstveni. Netko od njih, po svoj prilici poručnik Lippert, obavijestio je Rokvića o Đujićevom zahtjevu da Nijemci uhapse i njega i njegovu družinu. Tada je Rokvić štampao letak²¹ i razaslao ga po svim krajevima Like, Bosanske krajine i Dalmacije gdje su postojale četničke jedinice. Bilo je to otvoreno pismo komandantu Dinarske divizije:

»Raspopu Momčilu Đujiću

Za vreme moje bolesti, iskoristio si moju neaktivnost i počeo javno da me ogovaraš, preko svojih kozarskih »oficira« i oficira-crnoberzijanaca sa splitske i ostalih plaža naše Dalmacije. Kategorišete me kao izdajnika zbog saradnje s Nemačkom Vojskom. Podmukli raspope! Ja Mane Rokvić, u interesu srpskog naroda u stanju sam sve učiniti, a ti to ne možeš, samo iz kukavičluka.

Sa kakvim pravom si ti mene »isključio« iz četničke organizacije? Od kada si ti postao tako moćan i silan? Kada sam ja polagao ispit za četničku or-

organizaciju, pred prijateljima i neprijateljima našega naroda, ti si se kuglao u kuglani Sime Dubajića u Kistanjama.

Varaš se, pope, ako misliš da je srce Mane Rokvića postalo maleno pred tvojim pretnjama.

U interesu srpskoga naroda sam u stanju sve učiniti i zato ti postavljam sledeća pitanja!

Zašto si isključio iz četničke organizacije Isu Lukića koji te je izneo iz vatre kada su ti koljena bila počela klecati od kukavičluka? Koji je također započeo borbu protiv komunista prije tvog povratka iz Kistanja?

Zašto uz tebe sedi konkordaš i >borac< protiv Svetosavske crkve Stevo Radenović, a kojemu je zabranjeno od Vrhovne komande — Draže Mihailovića, da uopšte postoji u četničkoj organizaciji, zabranjeno da bude primljen u četničku organizaciju, kao izdajnik i zelenaš, što je poznato celome narodu na srpskoj Tromeđi?

Zašto podiže tolika vešala i povješa ljude koji socijalno misle i osećaju, radi čega se nijesu slagali sa tvojom prljavom politikom i zakulisnom igrom?

Zašto kraj tebe sedi samozvani kapetan Vojo Perišić, koji je tražio bra-toubilačku borbu među četnicima i koji je prilikom kapitulacije Italije marširao pod crvenom zastavom iz Splita za Drniš?

Zašto postavljaš na položaje kapitulantske oficire koji su spremni svakome momentu da odu u partizane, kao tvoj komandant Severne Dalmacije Franc Kovač, koji ti je dao >dokumente< protiv mene, koji su i sada i prije bili >punovažni<?

Zašto progoniš Vojvodu Radomira Đekića, koji vodi već peti rat za spas srpskog naroda a svako brdo naše krajine, u ovome ratu, zalio je krvi svojim i svojih boraca?

Zašto vodiš šarlatansku politiku i ograđuješ se od odgovornosti pred svim ideološkim strujama, pa i pred partizanima?

Zašto se ne sjetiš, kako je i zbog čega je loše prošao Pavle Durišić i Dangić. Ja ne dozvoljavam a niti borci ovih krajeva da se ovde odigra ono što je bilo sa četničkim jedinicama Zapadne Like.

Raspope Đujiću!

Tražim za tebe smrtnu kaznu!!!

Za sledeća: nečasna i sramna dela —

1. Otrovao si sa kapetanom Ivaniševićem — samozvanim >Vojvodom< dinarskim, Vojvodu Iliju Birčanina i proneverili ste 8 milijuna lira.

2. Organizovao si ubistvo pukovnika Nikole Uzunčevića i njegovog ubicu nagradio.

3. Lično si proneverio 15 milijuna lira koje je donio Vojvoda Petar Baćović da se dodele borcima i siromašnim srpskim familijama, zbog čega je Baćović bacio za tobom bombu u kući Steve Rađenovića koja je eksplodirala na Rađenovićevo krevetu.

4. Naredio si da se ubije srpski junak sa Tromeđe, Živko Brković, jer si se bojao da on ne preuzme komandu nad četničkim Odredima, koja mu je i pripadala. Koliko si platio onom mladiću iz Metka, kada ti je u Otriću saopštio da je ubijen i da je tvoje naređenje izvršeno.

5. Prisvojio si, zajedno sa kapetanom Ilićem i Stevom Rađenovićero, 150 milijuna kuna i 500 zlatnih funti sterlinga.

6. Pokušao si tri puta izvesti atentat na mene i sva tri tvoja atentator[^] su ubijena iz moje ruke, i na osnovu toga ti mene nazivaš srpskim krvnikom¹ izdajnikom, krajiškim razbojnikom, jeli tako raspope?

7. Izdao si u borbi na Kozjaku 1942. godine, kada sam izgubio 12 najboljih boraca i 20 ranjenih, dok si ti sa talijanima odveo svoje četnike, da pljačkaju mirna srpska sela u pozadini.

8. Ti i pukovnik Ačimović, sa kapetanom Ilićem-Šoškićem, Ciganovićem i ostalom kompanijom, krivi se za poraz Dinarske divizije na Uništima u ljetu 1943. godine, kada vas je jedna četa partizana razjurila i zarobila vam 60 konja, 2 teška bacača i mnogo automatskog oružja i pušaka. Tu ste izgubili 200 boraca. Tu je tvoj načelnik štaba Šoškić gađao tebe i ubio majora Mirića, dok ti nisi znao da kapetan Ilić-Šoškić nišani i puca na tebe, da te ubije kako bi mogao da zauzme položaj koji ti tobože i danas držiš.

9. Ti, Vojo Perišić i tvoj barometar za četničku organizaciju — kako ga ti nazivaš — Stevo Radenović sa ostalom izdajničkom klikom, vrbovali ste moje ljude da me izolujete od masa da bi me mogli lakše likvidirati zbog mojih socijalnih osećaja, zbog čega ste me nazvali komunistom, kojih sam više ubio nego ste vi svi skupa ispucali bojevih i manevarskih metaka.

10. Pokušao si bez opravdanog razloga da likvidiraš vodu četnika u srezu Donjelapačkom, Peru Rajaka i njegove sve prvoborce, među koje spada i hrabri junak Nikola Plećaš. Ovo se vidi iz dokumenata nađenih u famoznoj kantici samozvanog ličkog >Kaporala< Voje Perišića, iz koje se nadalje vidi da je pripremano i otvoreno tražena bratoubilačka borba među četnicima srpske Tromeđe.

11. Streljao si i povješao oko 350 Srba sa čime si nanijeo veliku štetu četničkoj organizaciji kao na primer, bekstvo četnika iz Žitnića, Vrbnika i drugih mesta, koji su pobjegli zbog tvoga terora.

Konačno tražim da ti se podigne spomen ploča još za života, kao >velikom umu< na kuglani Sime Dubajića u Kistanjama, gde si otpočeo svoju vojničku i političku karijeru.

Gde se god sretneš ja i ti, lično, primiću borbu koju tražiš i namećeš, ali te unapred upozoravam da ćeš podneti svu odgovornost u koliko bi iz našeg sukoba izbila bratoubilačka borba.

Za ovo sve imam podatke i mogu tačno dokazati pred našim borcima i narodom, pred kim ćemo im ja i ti položiti sve račune.

Ako se oduzimanje neprijateljske imovine naziva pljačkom, onda i ja pljačkam. Partizane ću ubijati, oduzimati im sve njihovo, jer ako neću ja njima oni hoće sigurno našem narodu. To ti nazovi kako hoćeš i na osnovu toga neka mi se sudi. To sam činio i činiću.

>Oficirima< pod tuđim imenom, kozarskim i >plažinim<, slični Francu Kovaču, poruči da neće imati mesta tamo gde ja dopirem, ni ti zajedno sa njima.

Ovo ti je, raspope, moj odgovor i poruka.«²⁸

Otvoreno pismo Mane Rokvića, pisano šest dana poslije vojvodinog sastanka s njemačkim oficirima u Kninu, bio je dotad najžešći i najotvoreniji napad na Đujića i njegove bliske suradnike. Ima u tome istine, ali i mnogo laži. Đujić pak bez Nijemaca ništa nije mogao poduzeti protiv Rokvića. Nekoliko pokušaja da ga domami na »pregovore« u »drugi Jasenovac«, to jest na Kosovo, završili su Rokvićevim porukama kako on »nije janje za klanje«. Vojo Perišić, koji je zajedno s Rokvićem ušao u Knin u njemačkim oklopnim kolima, i jedno vrijeme bio načelnik Rokvićevog štaba, pokušao je — dakako, s Dujićevom privolom, ako ne i po Dujićevom nagovoru — da ubije Rokvića, ali ni to nije uspjelo. Đoko Marić, koji je bio združen s Rokvićem, poslije rata

piše da je »kapetan Vojo Perišić, koji je bio u štabu Momčila Đujića, preko svoje veze kovao planove sa Nemcima, kako da nam dođu glave«, ali je — naivno uvjerava — »vezu Perišića sa Nemcima otkrio vojvoda Mane Rokvić«. Također je »u Perišićevoj arhivi« našao pismo Perišića Nijemcima, »kako Rokvić i ja spremamo smrtni udarac Nemcima«. Kaže da su on i Rokvić uhvatili Perišića, ali »nismo ga kaznili kaznom kakvom se kažnjavaju izdajnici nego smo ga s dokazima predali Đujiću«. To nepoštedno natjecanje između Đujića i Rokvića potrajalo je sve do jeseni 1944. godine, kad su Nijemci konačno shvatili da je Rokvićev vojni značaj spram Đujićevog štaba, pa su ga s ustašama likvidirali. Marić o tome piše :

»Vojvoda Mane Rokvić nije verovao koliko je Nemcima stalo da dođu do naših glava, poverovao je njihovim oficirima i otišao na tobože pregovore, gde je uhapšen, sproveden u Zagreb i predat Paveliću živ. Njegovu pratnju, 24 četnika, junaka i pregaoca, predali su u zloglasni ustaški logor u Jasenovcu, gde su poklani. Ja sam ostao usamljen .. .«²⁹

Poručnik Konrad i kapetan Lazarević bili su presudne ličnosti u Đujićevom obračunu s vojvodskim mu kolegom Manom Rokvićem. Istina, Konrad nije bio u Dalmaciji kad je Rokvić uhapšen u Bihaću, ali njegovi pipci su daleko dosegali. Konrad je, naime, zajedno s majorom Kapetanovićem, početkom augusta oputovao u Beograd, u generalštab Jugoistoka, što je bilo u funkciji vojvode Momčila. Obojica su, Konrad i Kapetanović, učinili mnogo da Nijemci u decembru pomognu Đujićevim jedinicama da se izvuku iz Kninske krajine i prebace u Sloveniju, gdje će im se oni priključiti početkom januara 1945.³⁰

Prije nego što je Konrad otišao u Beograd, u Dinarsku četničku diviziju je stigao još jedan njemački obavještajac Konradovog ranga. Bio je to kapetan Rösenmann, četnicima predstavljan kao Branko Lazarević. On je u Kninsku krajinu stigao s pukom »Brandenburg«, a početkom jula se — u četničkoj uniformi i s njihovim amblemima — priključio Đujićevoj komandi, da bi svoj štab smjestio na željezničkoj stanici Kosovo. Pratilo ga je samo pet Nijemaca. Svi su, kao i Rösenmann, dobro govorili hrvatskosrpski. Imao je zadatak »da pod njemačkom komandom inspekcira i organizuje četničke jedinice preko naročitih instruktora«. Nije stigao mnogo učiniti, zbog sve većih pobjeda Narodnooslobodilačke vojske, ali je bio izuzetno koristan u dopremi uniformi i novca za Đujićevu diviziju iz Beograda. Osim toga, bio je značajna veza vojvode Momčila s Nedićem i Ljotićem. Katkad je u Beograd putovao s Mihajlom Zaklanovićem, koji o tome obavještava Đujića. Kad sam nije mogao putovati, onda je s Đujićevim kuririma slao ponekog od obavještajaca iz svoje pratnje. Zaklanović se Đujiću hvalio kako je s dvojicom Lazarevićevih obavještajaca organizirao (»ukrali smo iz magazina«) dopremu odjeće, oružja i municije.³¹

Bilješke

¹ AVII, 262, 51-1/30-30.

² Vinko Braniča piše da se »iza imena Konrad krije spretan obavještajac njemačke vojne obavještajne službe Abvera (Auslandsnachrichten und Abwehramt). On je pred napad Njemačke na Jugoslaviju pripadao Abverovom Sektoru II, u čiju su nadležnost spadale diverzije i sabotaže. Poslije kapitulacije bivše Jugoslavije, Abver više nije imao potreba za takvim radom na rasparča-

nom teritoriju Jugoslavije. Ali kad je njemačko vojno rukovodstvo uvidjelo da njegove dotadašnje mjere na suzbijanju NOP-a nisu imale uspjeha i da snaga partizanskog pokreta leži u narodnim masama porobljene Jugoslavije, u ljeto 1943. ponovo je oživio Abverov Sektor II na jugoslavenskom tlu. U tom vremenu, od oko dvije godine, poručnik Konrad je radio u njemačkoj vojnoj obavještajnoj službi (Abverov Sektor I). Međutim, kada je njemačka špijunaža počela da se prilagodava uvjetima razvoja i omasovljenja partizanske vojske, Konrad je napustio Abverov Sektor I i prešao na svoj stari zanat u Sektor II. Tako je opet počeo da se bavi sabotazama, diverzijama, terorističkim akcijama i drugim vidovima borbe protiv NOP-a ... Za pretpostavljene imao je službeno ime Ben Ali, pa je i svoje izvještaje tako potpisivao ... Kops je bio neposredno podređen šefu Abverove centrale u Beču, pukovniku grofu Marogni Redvitzu, rukovodiocu diverzantsko-sabotažne centrale za Balkan.« Najpouzdaniji ljudi dr Konrada su bili Nada Stanić, Mihajlo Zaklanović Mihel, kaluder Nikanor Kalik, Ljotičevac Roko Kaleb ... (Vinko Braniča, n. d. 920)

³ Vinko Braniča, n.d. 920. Iz Saopštenja br. 83 Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, uz Đujića, Novaka Mijovića, Roku Kaleba, Miodraga Kapetanovića, kaludera Nikonora Kalika i protu Stevana Prostrana za zločine »Konrad—Einheit« su optuženi: inž. Barišić, rodom iz Splita; Danilo Bilić, Ilija Brkljač, rodom iz Splita; Danilo Gagašević, rodom iz Splita; Ivan Grbec; Dimitrijević (Dmitar) Fritz; Drasković Aldo, iz Splita; Drašković Zdenko, rodom iz Splita; Ingravale Paško, rodom iz Trsta; Jurčić Felicije, rodom iz Kaštela; Kekez Žarko, rodom iz Splita; Pavlović Nikica, rodom iz Livna; Pajić Milenko; Penović Braco; Perušina Aleksandar; Đorđe Rakić, rodom iz Šibenika; Radoslav Rakić, iz Šibenika; I. Stüde, iz Splita; Stüde II, iz Splita; Stupin Ante, iz Prvić-Luke; Franić Marin; Haklička Drago; Carev Dinko i Dujo; Carev Ljubo, Ante i Frane Cetinić, Stipe Sandrk iz Prvić-Luke.

⁴ Zb. NOR, XIV/3, 657-658.

⁵ AVII, 262, 49-1/16.

⁶ Osim redovne plaće, sam Đujić je povremeno dobivao od Nijemaca veće iznose novca »za njegove lične potrebe«. Đujićevi specijalni izaslanici u Sloveniji, major Vasilije Marić i kapetan Ilija Jevtić obavijestili su Mihailovića kako su major Miodrag Kapetanović i »Đujićeva savetodavka Stanić nedavno došli iz Nemačke i doneli sa sobom veću sumu novca«.

⁷ Zb. NOR, XIV/3, 466.

⁸ Isto.

⁹ AVII, 160, 23/3-1.

¹⁰ Isto, 150, 44/4.

¹¹ Isto, 18, 23/8.

¹² Isto, 156, 51/1.

¹³ Zb. NOR, XIV/3, 154.

³⁴ U Đujićev štab na Kosovu nešto ranije je stigao Nedićev i Ljotičev izaslanik Roko Kaleb. Mihailoviću vojvoda piše da je Kaleb doputovao radi »sudbine srpskih naroda u ovim krajevima i uspostave veze između generala Mihailovića i Nedića i Ljotića. Naglasio je da je radi toga ovamo poslat od Ljotića.« (Zb. NOR, XIV/3, 819)

¹³ Mihailović 7.11. 1943. piše da su »Nemci postali vrlo ljubazni, nude svaku sigurnost... obećavaju blagonaklone postupke«, a Englezi »pokušavaju da nam nametnu pojedine udare«. Šef savezničke misije pri »vrhovnoj komandi« general C. D. Armstrong je Mihailovića — po Mihailoviću — uvrijedio ustvrdivši »da su naše jedinice vrlo rdavo vođene i da uopšte ne znaju vojnu veštinu, nasuprot komunistima koji su odlično vođeni«. Zahtijevao je od potčinjenih da prema savezničkim oficirima treba »biti veoma nepoverljiv«, odnosno: »ništa ne govoriti o borbama sa komunistima«. Kad obilaze četničke jedinice, savezničkim oficirima Mihailović onemogućava uvid u prilike i odnose, a potčinjenim komandantima naređuje da i samog Armstronga treba »kao kufer voditi jer je to bezobrazan tip«. Zbog pokušaja jednog od oficira iz misije da nagovori komandanta Timočkog četničkog korpusa na akciju protiv Nijemaca, Mihailović objašnjava: »Nije došao da vas pomogne u materijalu već da uništi naša sela za neku sitnu sabotazu. Naređujem da majora Grinvuda sa celom pratnjom najurite kao kučku.« Svom delegatu u istočnoj Srbiji, Dragoslavu Pavloviću, prigovara što je »Englezima obećao rušenje pruge«, objašnjavajući da su Englezi »obični trgovci za kupovinu ljudske krvi i to za jeftinu cenu«; zabranjuje da se Englezima vjeruje, a »rušenje objekata izvršice se kada ja (Draža) budem naredio«. Komandantu južne Srbije Radoslavu Đuriću poručuje: »Ako Englezi insistiraju toliko da sami vrše sabotaže, neka ih pustiti, ali da ih apsolutno niko iz naših jedinica ne sme osiguravati i pomagati u toku tih njihovih sabotažnih akcija.« O tome tko jest, a tko nije Mihailovićev saveznik, on sam kaže u »objavi za G. Milića Majstorovića p. poručnika, komandanta II bataljona III leteće kosmajске brigade, koja mu se izdaje s tim da može slobodno da se kreće sam ili sa svojom vojskom po terenu koji je ugovoren sa našim saveznicima Nemcima i Bugarima i da u ime Kralja Petra II Karadorđevića oduzmi svu rekviziciju i kolje sve partizanske jatake i simpatizere zbog čega će dobiti čin majora«. Đujićevi odnosi prema saveznicima su kao i Mihailovićevi, kojemu, primjerice, 28. 9. 1944. godi-

ne piše: »General konj, ministar idiot Dušan Simović izdao je Kralja, narod, otadžbinu. Sada služi tuđinu u Londonu odakle vredi našu nacionalnu čast, ime, nas, i obesčašćuje grobove naših najsvetlijih žrtava koje padoše za bolju budućnost naše nacije. On je za nas i naš narod pokojni. Radi toga tražimo od naše vlade da ga briše iz spiska živih, a prema tome iz spiska penzionera. Našu pomoć ne mogu uživati oni koji pljuju na nas. Istovremeno tražimo od naše vlade, da upozori mister Čerčila, da mi nismo njegovi kolonijalci, Afrikanci, Crnci, Indijanci i ostali. Mi smo slobodari, koji za poslednjih sedam vekova u temelje svoje slobode uzidujemo milione života svojih najboljih sinova ne želeći da nikom robujemo. Mi se i sada borimo protiv svih naših neprijatelja pa i protiv komunista koje smatramo neprijateljem čovečanstva, komunista koji ubijaju naše najbolje sinove i raskopavaju naša narodna ognjišta. U toj borbi mi smo nekompromisni i neustrašivi. Mi ćemo tu borbu nastaviti do kraja protiv njih i protiv svih onih koji ih pomažu makar to bili i Englezi, Englezi koji nanose uvrede našem Kralju i našoj naciji i koji su nas kao saveznici nečovečnim držanjem razrešili svake obaveze savezništva, Englezi koji danas radi svojeg sramnog i izdajničkog držanja prema nama nipočemu više ne liče na naše saveznike. Englezi znaju i neka ne zaborave da smo mi vični prkositi carstvima i kraljevstvima i da nijesmo oklevali i ako mala nacija, i da udarimo velike šamare velikim narodima, onda kad je bilo u pitanju naša sloboda i naša čast i naša budućnost. Neka prelistaju naša istoriju i neka se pouče dok im je na vreme. To će biti koliko u našem, još više u njihovom interesu.« (Zb. NOR, XIV/3, 146, 150, 148, 154, 157, 153, 350, 490, 432)

¹⁶ Majori Petar Bačović i Vojislav Lukačević su putovali, u ime ravnogorskog pokreta, u London na svadbu Petra II. Lukačević je tada bio primljen od britanskog kralja i od Petra II dobio titulu kraljevskog adutanta. U zemlju su se vratili 31. maja 1944.

¹⁷ AVII, 160, 23/3-1.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto, 23/3-4.

²⁰ Isto.

²¹ Zb. NOR, V/26, 754.

²² Isto, 750.

²³ AVII, NAV-T-314, R 562 S. 652-660.

²⁴ Zb. NOR, XIV/3, 951-952.

²⁵ Isto.

²⁶ AVII, 160, 20/4.

" Vojvoda Mane Rokvić je Đujiću pisao više »otvorenih pisama«, pri čemu je »u mržnji protiv Đujića« potican i od nekih partizanskih obavještajaca. Naročito je aktivan u podjarivanju mržnje bio Ignjatije Labud Gnjatija, koji je »boreći se dugo oko Knina protiv četnika, dobro poznao protivnika, shvatio da se njihovi sujetni komandanti, razmetljivi sami pred sobom, lako mogu međusobno zavaditi. Gnjatija je znao da to iskoristi. Podatke kojima je raspolagao koristio je i slao pisma u Đujićev štab dovoljno uvjerljiva da se posumnja u četničke »vrline« komandanta Mane Rokvića, pa da se svade među četničkim glavešinama zaoštre.« (Ilija Radaković, *Labusova Dolina i Vrpolje, Gračac u NOR-u*, 629) I bez Gnjatije Labuda, sukob se rasplamsavao. Jedno od svjedočanstava o toj nesnošljivosti je i Rokvićevo pismo pisano početkom 1944: »Zbog već nekoliko ispada prema meni pa i sada u zadnje vreme isto se obnavlja, što mi izjavljuju moji ljudi koji su za Knin išli sa blagom. Da ih je u putu sreo Ilija Vuković, koji ih je i napao i oni mu propusnicu pokazali, sa mojim potpisom, i on kaže da je moj potpis njemu blato sa noge i da to za njega ne važi. Ja kada sam organizaciju stvarao vas svih nisam poznao, a od danas ovakvim postupcima i ispadima prema meni, verujte da ni danas vas ne poznajem sve dotle dok god ne izvedete delo na videlo. Jer sa mojim ljudstvom nisam ni malo ovisan o vama nikad bio pa danas ni najmanje. Vi ne vidite da vam se cela stvar smetnula neznate što se radi progledajte bolje. Još ste vi siepi neznate sa kim imate posla. Samo vas pitam zašto su komunisti danas jaki i municijom snabdeveni od kuda to njima dolazi? Dosadanje delo će vas dovesti do još očajnijeg stanja. Vi neznate iz četničkih redova tko ne poštuje Komandanta niti ma čije naređenje nego ode i radi kao pravi četnik što ću i ja učiniti. Vraćam vam sva akta i vašu poverljivu poštu kad između vas ima neko da ne prizna mene ne priznam ni ja vas. Zbog toga što jedno pišete a drugo činite. Zašto ste moja dva četnika uhapsili u Strmici i pravite nered a ne mislite da iza toga može doći momentalno do teških posledica po vas i mnoge. Pa zbog tih brezobrazluka vaših ja ću biti na čelu da vam odgovorim i baš zbog toga što jedna obična šoferčina nađe nekakve patrolu koji moje ljude proteraše iz Knina.« (AVII, 156, 49/1)

²⁸ AVII, H-P-151.

²⁹ Đ. Marić, n. d. 117.

³⁰ Osvrćući se na knjigu Vase Miljuša *Koje »oslobodilac« Dinare*, u kojoj se »akcioni odbor za zaštitu srpske četničke časti« obračunava s Đujićem kao talijanskom i njemačkom slugom, Golub Andrijašević piše 2. aprila 1964. u listu »Srpska borba«: »Kad sam 1945. došao u »oslobod-

diočev< (Đujičev) štab u Ilirskoj Bistrici, tamo sam našao poručnika Konrada, koji je tu ostao kao nemački obaveštajni oficir do kapitulacije Nemačke. Tu je bio takode i pukovnik Grinjoli, Italijanski obaveštajni oficir, koji je ostao nešto više od godinu dana po našem odlasku u Eboli. >Oslobodilac< je doveo u Eboli tri nemačka oficira obučena kao četnici koji su sa nama ostali šest meseci.«³¹

AVII, 262, 51-1/21-22.

»Hrvatska borbena grupa«

Konradov trup je imao više uspjeha od glavnine snaga Dinarske divizije. Od dolaska Nijemaca u septembru 1943. godine do kasnog proljeća 1944. godine nijedna zamašnija samostalna akcija četničkih jedinica nije uspjela; Mane Rokvić će čak Đujiću u jednom pismu reći da je samo on »vodio uspješne borbe protiv komunista«, a vojvoda Đujić ni u jednom slučaju. U maju, kao i proteklih mjeseci, Đujić je uzaludno nastojao da prema Zadru i Šibeniku na zapadu, te preko Dinare na istoku proširi svoju manevarsku osnovicu, ali svaka njemačko-četnička ofenziva je završavana partizanskom protuofenzivom i sabijanjem njemačko-kvislinških snaga na uski pojas duž komunikacija Šibenik — Knin — Bihać. Maj je počeo ofenzivom 19. divizije NOVJ u Bukovici. Do sredine mjeseca četnici su najureni iz Kistanja i Đevrsaka. Pokušaj Sime Radića da sa svojom brigadom (oko 600 četnika) i četom Nijemaca ponovo prodre u ova mjesta, odnosno »da izvrše upad u Bukovicu, gdje su htjeli da vrše pljačku, nasilja i prisilne mobilizacije«, završen je potpunim neuspjehom.¹ Dva dana kasnije, 16. maja, u Bribiru je najurena glavnina 2. dalmatinskog korpusa; poginula su 23 četnika i 5 Nijemaca, a zarobljeno je 9 četnika i 3 Nijemca. U tom okršaju u Bribiru poginuo je po junaštvu čuveni Dušan Obradović, komesar bataljona u 19. diviziji NOVJ.² Četnicima i Nijemcima poraženim u Bribiru pokušala je — nastupajući od Bribirskih Mostina — pomoći ustaško-njemačka grupa od 250 vojnika. Komesar 5. dalmatinske brigade, Ilija Radaković, koji je u odsustvu komandanta rukovodio bataljonima 5. brigade, obavijestio je štab 19. divizije da je neprijatelj na svim pravcima odbijen.³

Za to vrijeme su oba lička četnička korpusa i 2. bosanski korpus zajedno s Nijemcima i ustašama angažirani u operaciji »Morgenstein« u središnjoj Lici. Dvije divizije 11. korpusa NOVJ i dijelovi 8. kordunaške divizije s gotovo dvije hiljade ranjenika bili su napadnuti od dvije njemačke divizije, 4. ustaškog zdruga i četiri četničke kolone. U pripremama za operaciju »Morgenstein«, štab 15. brdskog armijskog korpusa je utvrdio daje središnji dio Like, »Krbavsko polje, najveći centar bandi na području rasporeda 15. korpusa« i »zavičajno ratno područje bandi« gdje dotad »ni jedna (njemačka) jedinica nije stupila«.⁴ Dijelovi 2. četničkog korpusa su zadržani u rajonu Plitvičkih jezera, dvije gračacke četničke grupe su prodrle do Krbave preko Brvna i preko Lovinca i Ploča, a lapački četnici su vodili dijelove 373. divizije preko Plješevice prema Udbini. U izuzetno teškoj situaciji su se našle partizanske bolnice i neboraćko stanovništvo, koje je napustilo sva napadnuta sela. Po plješevičkim šumama, Srednjogorju i na Velebitu sredinom maja je bilo više od 30.000 izbjeglica. Ni jedan ranjenik nije zarobljen. Uz iznimne napore svi su izvučeni, ili na Velebit, da bi preko Bukovice bili evakuirani na Vis, ili plješevičkim stazama prema Kordunu. Medački četnički odred, koji je od Gračaca preko Lovinca i Ploča dovezen njemačkim kamionima na Udbinu, u udbin-

skim selima je otkrio tri partizanske bolnice. Komandant Medačkog četničkog odreda poručnik Potrebić obavijestio je Đujića 20. maja o toj akciji:

»U Srednoj Gori... nađena je partizanska bolnica sa celokupnim nameštajem: kreveti, slamarice, čaršavi, čebad, operacioni astali, operacioni pribor sa svim instrumentima. Bolnica je posedovala oko 80 kreveta. Sve ove stvari Nemci su pokupili i potrpali u kamione ... U selu Breštanima naši su pronašli partizansku bolnicu koja je posedovala 30 kreveta sa nameštajem. Posteljenu i sav pribor odneli su Nemci dok je ostalo sve zapaljeno ... U Toliću je pronađena partizanska bolnica sa celokupnim nameštajem. Bolnica je posedovala oko 60 kreveta. Sav nameštaj pokupili su Nemci dok je ostalo zapaljeno ...«⁵

Sve kuće, i sve sirotinjske kolibe Nijemci, ustaše i četnici redom pale. Samo nije zapaljeno selo Podlapača, gdje je — ako je vjerovati Potrebiću — »sav narod dočekao Nemce«. Inače, vojvoda Đujić je obaviješten da »od celog stanovništva niko nije nađen niti primećen u okolini«. Potrebić piše vojvodi da su Nijemci sve palili, a četnici su to samo gledali. »Sve zgrade i bajte koje su se nalazile na domašaju kuda su Nemci prolazili zapaljene su«, odnosno »mesta kroz koja je prošla vojska zapaljena su i potpuno uništena«.⁶

Komandant 2. dalmatinskog korpusa je poslije operacija u Lici naredio da se svim brigadama saopći da je u Lici poginulo 280 partizana, a zarobljeno 700, i da su »uništene tri veće bolnice«. Četnici, piše, nisu imali gubitaka.⁷

Za vrijeme operacije »Morgenstein« vojvoda Momčilo je glavninu svojih trupa pripremao za učešće u drvarskoj operaciji koju je — sa ciljem da se uništi Vrhovni štab NOVJ i sam Tito — pomno pripremao štab 2. oklopne armije. Komanda 15. brdskog armijskog korpusa, smještena u Kninu, uoči drvarske operacije uspostavila je s Đujićem najneposredniju suradnju, ali mu nije saopćena cjelovita operacijska zamisao, tek toliko da se »u borbene mogućnosti četnika polažu velike nade«. Čim je od Nijemaca dobio naređenje da s glavninom »belih orlova s Dinare« bude u pripravnosti, vojvoda je u jedinicama koje su na unskom području bile orijentirane prema Drvaru izvršio »novi raspored radi pripreme nove taktike«. Komandantu Lapačke četničke brigade Nikoli Plećašu je 17. maja naredio da dužnost komandanta preda nacionalnom povjereniku za lapački srez Savi Čorku; Plećešu je naređeno da formira »leteći odred gračačke brigade na području bruvanjske opštine radi proganjanja partizana i organizovanja našeg nacionalnog elementa«. Lune Popović, vojni delegat za udbinski kotar, dobio je zadatak da iz Lapačke brigade »izdvoji borce sa područja sreza Udbinskog« i formira »gerilski odred« s kojim će »odmah krenuti za Udbinu radi sprovođenja četničke organizacije, uništavanja partizanske gube, zaštite nacionalnog elementa i prikupljanja novog boračkog ljudstva«. U mazinskoj općini takav je zadatak dobio narednik Geno Kovačević.⁸

»Leteći odred« Lukice Popovića Lune je prvi iskazao »junaštvo u uništavanju partizanske gube«. Od svog jataka iz seoceta Krčana s Plješevice, jugoistočno od Udbine, Obrada Radočaja, saznao je da je u 16 kuća tog sela smješteno oko 90 teških ranjenika. Ti ranjenici su za vrijeme operacije »Morgenstein« bili desetak dana u jami, pod zemljom, s petnaest bolničarki. Djevojke, mahom skojevke, iz Kurjaka i okolnih sela iz podzemne bolnice su ranjenike na rukama prenijele u Krčanu. Grupa partizana — bolnička straža — bdjela je na Trnovoj poljani, čuvajući prilaz Krčani od Lapca preko Kuka i

Visuća. Lukica Popović je na to bio upozoren, pa je četnike doveo zaobilaznim putem. Upali su u Krčanu oko 10 sati 2. juna. Zaklali su 36 ranjenih partizana. Žene i starci iz Krčane su na brzinu sakrili 56 ranjenika. Četrnaestogodišnja Pera Radočaj je legla na nekoliko ranjenika, i tako ih spasila. Lukica Popović je znao da je djevojčica bolesna, pa nije izvršio premetačinu. U Krčani su ubijena i dva liječnika, dr Josip Kajfeš i Talijan dr Suppa. U kući četničkog špijuna Obrada Radočaja zaklan je teško ranjeni komesar 8. divizije NOVJ Aleksa Backović.

Vojvoda Momčilo je pohvalio Lukicu Popovića, a tri mjeseca kasnije uručio mu je pismeno priznanje o odlikovanju Obilićevom zvijezdom.⁹

Dok su »leteći odredi« u vidu »trupova« upadali u nebranjena sela u partizanskoj pozadini, dva dalmatinska korpusa (501. i 502), 1. bosanski korpus i dijelovi 2. bosanskog korpusa i 1. ličkog korpusa bili su angažirani u drvarskoj operaciji. Njemačke jedinice, kojima je rajon Knina poslužio kao operativno područje za prodor prema Drvaru, uključene su u borbe ujutro 25. maja, kad su padobranci izveli zračni desant. Četnici do tad nisu znali kakvi su im zadaci namijenjeni po planu komande 15. brdskog armijskog korpusa. Tek ujutro 25. maja vojvodi Đujiću je naredeno da jedinice, prethodno prikupljene sjeveroistočno od Knina, udare prema Drvaru i od Tiškovca, i preko Bosanskog Grahova. Sutradan, 26. maja, vojvoda je obavijestio svoje korpus da je »otpočela ofanziva sa svih strana na poslednju Titinu republiku na prostoru Bos. Grahovo — Drvar — Ključ — Kupres — Livno« i da »u ovoj akciji mora da uzmu učešća sve raspoložive jedinice Dinarske Četničke Oblasti koristeći opštu ofanzivu na neprijatelja«. Naredio je da se »neprijatelju nanese što više gubitaka, izvrši prikupljanje novih boraca i sprovede četnička organizacija u ovim čisto srpskim krajevima koji su do sada bili pod terorom Crvenih«.

Milan Cvjetičaninu, koji je od aprila 1942. godine već drugi put bio kraljevskim ukazom unaprijeđen, vojvoda je naredio da se u operaciju »Rösselsprung« uključi »sa celokupnim snagama svoga Korpusa«. Dvije Cvjetičaninove brigade iz sastava 1. bosanskog korpusa »Gavrilo Princip« (1. i 4) nastupale su pravcem Risovac — Bosansko Grahovo — Obijaj — Marino brdo — Tičevo, gdje je bio štab 8. korpusa NOVJ. Tom kolonom je komandovao Milan Cvjetičanin. Drugom kolonom 1. bosanskog korpusa (2. i 3. brigada) na pravcu Kijevo — Cetina, »gde će se sastati sa snagama Cetinske i Dinarske brigade« 501. dalmatinskog korpusa, komandovao je potporučnik Markica Čučuz. Prikupljene 26. maja u Cetini, 2. i 3. brigada 1. bosanskog korpusa i dvije brigade Kosovskog (501) korpusa, kao i Cvjetičaninova grupa-cija prodiru prema Tičevu, ali preko Gnjata, Uniških doča i Peulja. Nastupanje je počelo u 6 sati 27. maja, 24 sata poslije okončanja borbi u samom Drvaru. Kapetan Žika Mladenović, komandant 502. korpusa uzeo je u drvarskoj operaciji učešće »sa celokupnim Strmičkim i Golubičkim bataljonom i delom trećeg bataljona na delu fronte Uilica — Dinara, oslanjajući se desno na rad glavnih snaga«. Plavanjska brigada 502. korpusa »sa celokupnim svojim snagama preduzeće akciju pravcem: Donji i Gornji Tiškovac — Uilica sa zadatkom čišćenja Tromeđe«. Jedinice ovih triju korpusa, »koje ne uzimaju aktivnog učešća u ovoj akciji posešće položaje koje im odrede Komandanti Korpusa i biti spremne za hvatanje begunaca i partizanskih dezertera i eventualno uništavanje i hvatanje većih partizanskih delova koji bi pokušali da se probiju i prebace kroz njihovu teritoriju«.

Vojvoda Đujić je osobno komandirao četničkim snagama u drvarskoj operaciji. On je u podne 27. maja izišao na Dinaru, u Jelino polje.¹⁰

Posebne četničke grupe su bile dodijeljene bataljonima puka »Brandenburg« i dijelovima 383. pješadijskog puka 373. divizije koji nastupaju preko Strmice i Bosanskog Grahova. Te jedinice su nastupile »u više manjih borbenih grupa, od kojih neke odjevene u kamuflažnu odjeću«, to jest s partizanskim amblemima.¹¹ Glavnina četničkih snaga je nastupila iza Nijemaca i »trupova« na širokoj fronti sa zadatkom da uništi ili zarobi jedinice i štabove NOVJ, koji se budu povlačili prema njima.

U drvarskoj operaciji, odnosno u operaciji »Rösselsprung«, komanda 2. oklopne armije je angažirala oko 16.000 njemačkih vojnika i tri hiljade četnika.

Štab vojvode Momčila je 1. juna obavijestio jedinice 1. dalmatinskog korpusa da je »generalna akcija čišćenja partizana u zapadnoj Bosni« otpočela 26. maja, tako što su partizane »napali četnici i Nemci koncentričnim snagama na više strana i to : od pravca Livna, Knina, Otrića, Lapca, Srba, Bihaća, Bosanskog Novog, Bosanske Krupe, Petrovca, Ključa, Mrkonjić Grada i Jajca«. Da bi uvećao značaj četničkog učešća u operaciji »Rösselsprung«, Đujić je jedinicama koje su bile daleko od drvarskog prostora pisao kako je ujutro 25. maja, kad je izveden zračni desant 500. SS-padobranskog bataljona na 222 borbena i 75 transportnih aviona, među padobrancima bilo i »60 četnika — padobranaca« od kojih su trojica poginula. Također je pisao da su u Drvaru zarobljene i »američka i engleska i ruska vojna delegacija koje su se nalazile kod Tita« i da su »od partizana poginuli: Tito, Ribar, pet članova Titine vlade«, a da je »zarobljen živ Titin nasljednik Starčević — Hrvat«. Po Đujiću je »6 komesara izvršilo samoubistvo« i »potpuno uništena VI lička divizija«. U tako velikim uspjesima, i pri tolikim partizanskim gubicima, četnici su — osim što su poginula tri četnika među padobrancima — imali samo trojicu ranjenih. Mada je najprije ustvrdio da su »partizani uništeni«, u drugom dijelu prvog juna obavještenja kaže da su se »povukli u pravcu Tičeva i Peulja gde su napali nemačke trupe. Uspešnim napadom naših snaga na ovaj partizanski obruč oslobođeni su Nemci.« Razbijajući »obruč« oko Nijemaca, četnici su ubili ništa manje nego 1700 partizana!¹²

Ukupni gubici partizanskih jedinica od jutra 25. maja do prvih dana juna, kad je drvarski desant razbijen, a njemačko-kvislinške jedinice na svim pravcima prodora zaustavljene, iznose 247 poginulih, 470 ranjenih i 85 nestalih. Nijemci su, po podacima njihovih štabova, imali 343 poginula, 881 ranjenog i 135 nestalih.¹³

Jedinice NOVJ koje su se zadržale na prostoru Dinara — Zadar za vrijeme drvarske operacije — 19. i 20. divizija — nisu iskoristile angažiranje njemačko-četničkih snaga u teškim borbama u jugozapadnoj Bosni, iako su krajem maja i početkom juna mogle uspješno prodrijeti u cetinsku dolinu i Petrovo polje. Po svoj prilici aktivnije angažiranje prema Kninu je izostalo zbog toga što se u štabovima 19. i 20. divizije NOVJ nije znalo da su »Nijemci prebacili znatan dio svojih snaga iz Drniša ... pa su« — to je podatak iz Đujićeve »Direktive broj 15« od 25. maja — »ova područja razgolićena i ugrožena«. ¹⁴ No, to ipak ne znači da su 19. i 20. divizija mirovale, jer je sama 20. divizija tokom maja izvela 35 što većih što manjih akcija u kojima je zarobljeno više od 150 Nijemaca, četnika i ustaša. No daje štab 8. korpusa NOVJ prihvatio prijedlog komandanta 20. divizije Mile Uzelca, i novog rukovodioca poli-

todjela te divizije Milana Baste, koji je upravo stigao u Dalmaciju iz Drvara, da se »izvrši napad na Vrličku kotlinu«, gdje su se krajem maja zadržavale manje jedinice 501. i 502. četničkog korpusa, moglo se Nijemcima, ustašama i četnicima na prostoru Knin — Vrlika — Drniš nanijeti mnogo više gubitaka.¹⁵ Dakako, takvim angažiranjem 19. i 20. divizije umnogome bi se olakšala situacija u kojoj su se nalazile partizanske jedinice oko Drvara. Dovoljno je bilo da brojčano nejak i Svilajskomorski odred napadne ustaše 3. juna u selima Mirilović polja, pa da vojvoda Momčilo panično odjuri s Dinare u štab 264. divizije sa zahtjevom da se njegov 501. korpus odmah izvuče iz drvarske operacije »radi obezbedjenja komunikacije Knin — Drniš«. Novounaprijeđeni major Novak Mijović i kapetan Jovan Subotić su već sutradan s nekoliko četničkih brigada povučeni s kninsko-grahovskog pravca i upućeni prema Kosovu i Drnišu.

U maju, a posebno u junu, 19. divizija NOVJ je bila angažirana na priobalnom pojasu, osiguravajući veze od Like do Visa. Istovremeno je izvela nekoliko vrlo uspješnih akcija protiv jedinica 2. dalmatinskog četničkog korpusa u Ravnim kotarima. U tri navrata su sa četnicima razbijeni i manji dijelovi 392. njemačke divizije i neke ustaške formacije. Najelitnija jedinica 2. dalmatinskog korpusa, Leteća brigada Milorada Stegnjajića, doživjela je u noći 10. i 11. juna težak poraz u Kuli Atlagića. Nijemci i ustaše su u pomoć Stegnjajiću poslali pojačanja iz Benkovca, ali je uslijedio partizanski napad na ustaše u Lepurama i Buliću. U tim borbama od 10. do 12. juna ubijeno je i ranjeno 60 Nijemaca, 23 ustaše i 38 četnika; zarobljeno je 15 ustaša i 60 četnika. U Polaći, 13. juna, poginulo je 125 njemačko-kvislinških vojnika, a 30 ih je zarobljeno.¹⁶

Svo vrijeme poslije rata Momčilo Đujić američku javnost uvjerava da su ustaše i četnici mogli razgovarati isključivo oružjem, kadar da porekne i najnotornije činjenice. Za njega je, primjerice, Milorad Stegnjajić, »najveći junak Srpstva«, jedan od onih koji su »ustaše i komuniste bezpoštedno istrebljivali«. A taj Stegnjajić u svakoj akciji, ako se ustaše nadu negdje u blizini, uspostavlja se njima borbenu suradnju. Pa s njima surađuje čak i u organiziranju prisilnih mobilizacija. Redovno ih obavještava o tome gdje upućuje »kaznene ekspedicije«, u kojim selima »provodi čistke«, gdje i koga hapsi... Tako u ljeto 1944, poslije poraza u Atlagića Kuli, s odobrenjem komandanta Dinarske oblasti vojvode Đujića, obavještava ustašku posadu u Zemunik da organizira hapšenje »svih sumnjivih lica, koji su do sada bili u službi partizana«, da bi nekoliko dana kasnije u Smilčiću i okolnim seocima uhapsio i na kotrljanje u »popovom buretu« poslao 17 Srba. U Smilčiću je hapsio i Hrvate. Ustašama piše da su to oni koji »nisu stupili ni do danas u ustaše već su služili u korist partizana«. Uhapšene Srbe šalje Đujiću, a uhapšene Hrvate šalje ustašama u Zemunik s objašnjenjem da su »sumnjivi kao partizani«, odnosno da su »skupa sa Srpskim elementima za partizane«.¹⁷

Neodlučni da napadnu partizanske jedinice, četnici su poduzeli nekoliko akcija »u pozadini crvenih«. Upadali bi u nebranjena sela, češće hrvatska nego srpska, mada je bilo prepada i na sela srpskog življa, i onda bi — prethodno obaviješteni da su jedinice NOVJ dosta udaljene — pljačkali i terorizirali mirne ljude. Sredinom juna je u nekoliko takvih akcija angažirana Skradinska četnička brigada. Oko 200 četnika iz te brigade i dio »grupe Konrad« je 16. juna teroriziralo sela u jugozapadu Ravnih kotara, u donjem toku Krke. Oružničko zapovjedništvo Šibenik piše da su tada »četnici u akciji sa njemač-

kim vojnicima zapalili u selu Razorima kuće i pojate« i da su »kod istih kuća i pojata ubijeni i iznakaženi od četnika Vdrag Đuna žena Vicina, 68 godina stara, Vdrag Vice pok. Mije, star 74 godine, Vdrag Stana Nikina, stara 54 godine i Vdrag Antina, stara 33 godine, svi iz Crnice, občina i kotar Šibenik. Po četnicima odvedeni i nestali su Vdrag Milka žena Vicina, Vdrag Marija 7-godišnja kćerka Vicina, Vdrag Boško 6-godišnji sinčić Vicin, Vdrag Vjekica 3,5 godine stara ćerčica Vicina i Vdrag Mile 8 mjeseci star sinčić Vicin, svi iz Crnice. Pošto sumnja da su od četnika potučeni i bačeni u vatru, jer im je svaki trag nestao, a zna se da su bili kod zapaljenih kuća za vrijeme četničke akcije.«^{17a}

O zločinima u hrvatskim selima više onovremenih dokumenata ima u raznim ustaškim arhivima, a o zločinima u srpskim selima dokumenata je manje. No, sačuvani su neki izvještaji u kojima i o tome ima relativno dosta podataka. Karakteristično je pismo sekretara Okružnog komiteta KPH za Knin Tode Ćuruvije, koji u ljeto 1944. godine u analitičkoj procjeni prilika u Kninskoj krajini piše kako je narodu vrlo teško: »Tome je najviše krivo to što je Đujić zaveo strahoviti teror kojim je uspio paralisati svaki politički rad sa naše strane. I pored toga što smo mi uspjeli da prodremo u skoro sve krajeve okruga ipak su mase neobaviještene o pravom stanju stvari i nasjedaju neprijateljskim parolama o >dolasku vojske Pere Živkovića<, o >dolasku četničkih korpusa iz Srbije<, o tome kako će >zauzeti Šibenik gdje će se sastati sa kraljevskom mornaricom< itd. Niko ne smije da proslovi slovo istine ili da dignu sa zemlje letak kojeg raspu naši radnici. Streljanje 47 ljudi, žena i djevojaka na Kosovu, sve samog srpskog življa, potpuno je paralisalo svaku slobodnu misao kod naroda. Svak se povukao u se i neće da razgovara kad se pojavi naš radnik. Na Titov poziv bijaše došlo desetak četnika i bilo bi došlo dosta njih sa kojima smo mi uhvatili vezu da Đujić nije ovoj prvoj desetorici zatvorio i poslije izagnao porodice a kod kuće im sve zatro i nekima i zapalio. Tim čišćenjem, a naročito streljanjem ljudi za koje se imalo sumnja da su u vezi sa nama (a platilo je glavama i nekoliko koji sa nama nemaju nikakve veze) četničke vode prečišćavaju i učvršćuju svoje redove. Vojničko učvršćenje jedinica naročito su postigli stvaranjem >letećih bataljona< pri svakoj brigadi u koje svrstavaju sve samu omladinu među koju ubacuju svoje najpovjerljivije koljače .. .«^{17b}

U vezi sa zločinima u rano ljeto 1944. godine najviše je pisano i govoreno o Kistanjskoj brigadi, kojom je komandirao poručnik Simo Radić. Do jula 1944. godine dva puta je odlikovan kraljevskim ukazom, a krajem jula 1944. engleski obavještajni biro iz Hrvatske javlja da je Radić sa svojim četnicima »ubio dva naša padobranca«. U jednom drugom izvještaju engleskih obavještajaca zločin je pripisan vojvodi Đujiću.¹⁸ Radio-stanica Slobodna Jugoslavija je krajem jula o tome emitirala punu vijest:

»Naše vlasti su utvrdile da se 21. jula morao spustiti jedan američki pilot na teritoriju oko Kosova polja, kraj Knina u Dalmaciji. Ovu teritoriju kontrolišu četnici popa Dujića u zajednici s Nemcima. Prilikom pada američki avijatičar se povredio. Po nalogu četničkog komandanta brigade Sime Radića američki avijatičar je ubijen. Ubistvo je izvršio poznati koljač Milan Matijević, koji je američkog avijatičara dotukao kamenom u glavu. Milan Matijević i Simo Radić stavljeni su od naših vlasti na listu ratnih zločinaca.«¹⁹

Nekoliko angloameričkih avijatičara, koji su se spustili na teritorij pod četničkom kontrolom, vojvoda Momčilo je predao Nijemcima, a tako je u

Istri postupio i vojvoda Jevđević.²⁰ Bilo je to teško vrijeme za vojvodu Momčila, pa ako u augustu 1944. i dobiva nekoliko stotina engleskih uniformi, ipak je smatrao — što će u jednoj depeši reći i Draži Mihailoviću — da je »engleska politika kurvinjska«, odnosno da zbog takve politike njemu predstoji rat i protiv Engleza.²¹

To je vrijeme kad sjeverna Dalmacija postaje najveće bojište u južnoj Hrvatskoj i sjeverozapadnoj Bosni. Od 1. aprila do 1. augusta su suprotstavljene vojske — oko 40.000 relativno dobro naoružanih vojnika²² — izvele 356 borbenih akcija. U julu su u sjevernoj Dalmaciji snage 373. i 264. divizije, 1. puk »Brandenburg« i 92. motorizirani puk, 944. obalski artiljerijski puk i 29. puk tvrđavskih pionira, tri četnička korpusa, 7. ustaška pukovnika i dijelovi 3. ustaške i 7. oružničke pukovnije. Dijelovi tih jedinica, uz maksimalno angažiranje četnika, posljednjeg dana u julu izveli su ofenzivu na Bukovicu, ali je 19. divizija NOVJ snažnom protuakcijom »prisilila neprijatelja na povlačenje«.²³ Istovremeno su 9. i 20. divizija NOVJ prešle u ofenzivu od Bosanskog Grahova preko Dinare do Svilaje. Najžešći napad su pretrpjele Cetinska i Leteća kosovska brigada koje su, izmiješane sa snagama 4. ustaške bojne 7. zdruga, držale gornji dio cetinske doline. Oko 2100 četnika i ustaša su »pružili jak otpor, najviše na Kijevu« zapadno od Vrlike, gdje su se »u 10 bunkera branili do posljednjeg čovjeka«, a »na prelazu Cetine kod Koljana« izveli su dva uzastopna kontranapada. Borbe su bile iscrpljujući uporne. Na Đujićevu intervenciju general Windisch je poslao u pomoć oko 300 Nijemaca, ali pritisak dijelova 19. i 20. divizije NOVJ je bio neodoljiv, tako da su oslobođena sva sela općine Vrlika, u kninskoj općini Mala i Velika Polača, Biskupija, Orlić, Topolje, Strmica i Golubić, a u drniškoj općini Račić, Biočić, Miočić, Crivac, Ružić i Baljci.²⁴ Nijemci, ustaše i četnici su sabijeni na uzak prostor s promjerom manjim od 10 kilometara, oko utvrđenog Knina. Vojvoda Momčilo je prvi put od dolaska Nijemaca morao bježati s Kosova; sklonio se u Knin, već mjesecima bez prilike da »taktizira s Nemcima«.

Na intervenciju štaba 15. brdskog armijskog korpusa, poslije konferencije njemačkih, ustaških i četničkih komandanata u štabu 264. divizije, izvedena je ofenziva združenih snaga prema gornjem dijelu cetinske doline. Po Đujiću četnici su i dalje »četnici« ili dio »Jugoslovenske vojske u otadžbini«, ali ni u jednom slučaju vojvoda ne protestira što ga pretpostavljeni iz njemačkih komandi nazivaju »Hrvatskom borbenom zajednicom«. Taj naziv je formalni ustupak njemačkih vojnih vlasti Paveliću, pokušaj da se barem u operacijama uspostavi snošljiv odnos dviju međusobno nesnošljivih vojnih formacija — ustaša i četnika. Za Nijemce je preimenovanje četnika u »Hrvatsku borbenu zajednicu« bilo isto što i za Talijane MVAC. Proces uspostavljanja »Kroatische Kampfgemeinschaften« je počeo još 9. maja, s Đujićevim dogovorom u štabu 264. divizije, a odluka o tome je njemačko-ustaškim jedinicama prenesena 29. maja 1944. godine.²⁵ Četničke brigade Dinarske divizije su prvi put kao »Kroatische Kampfgemeinschaften« uključene u operacije združenih njemačko-ustaško-četničkih snaga 31. jula, kad su ušle u trodnevne borbe u rajonu Vrlike. Dijelovi 20. divizije NOVJ su tada odbačeni na južne padine Dinare, a 9. divizija se morala povući prema Bosanskom Grahovu. U tim borbama su njemačko-kvislinške jedinice imale 776 izbačenih iz stroja, a jedinice NOVJ 126.²⁶

U aprilskim i julskim operacijama, prodirući u Vrliku i Prominu, jedinice 8. korpusa NOVJ su brojčano porasle za jednu čitavu prosječnu partizan-

sku diviziju : u njih se uključilo oko 3200 dobrovoljaca. No, to još nije raslojilo četničku organizaciju. Zahvaljujući prisutnosti njemačkih trupa do jeseni 1944. nije se raspala ni jedna četnička jedinica, iako su brojčano strahovito smanjene.

Početak augusta dijelovi 19. divizije su ponovo prodrli u Prominu. Izvedena je uspješna ofenziva od Roškog Slapa do Skradina. Klin 5. dalmatinske brigade je dopro na 4 kilometra južno od Knina, a 6. brigada je nanijela velike gubitke četnicima u Đevrskama, a u Rupama je razbila ustašku miliciju.

Četnici su s mnogo umješnosti izmicali pred naletima snaga NOVJ. Ni u jednom slučaju ne ulaze u odsudne borbe. Kao opasan protivnik javljaju se samo onda kad su na nekom sektoru njemačke snage prihvaćale odlučnije sudare. Bilo ih je, naprosto, nemoguće tući dok ne bude tučen i njihov zaštitnik — njemački okupator. »U nekoliko sela kninske i drniške općine četnici su izgradili apsolutni utjecaj na stanovništvo (Pađene, Kosovo, Žitnić, itd) i baš u ta sela veoma teško su prodirale ideje NOP-a. Međutim, to ne znači da politička polarizacija nije zahvatila i mnoga »četnička sela«. Naprotiv, Tromeđa je, s određenim izuzetkom (Strmica, Pađene, Rastičevo i neka sela bosansko-grahovskog područja) u ljeto 1944. godine »definitivno okrenula leđa ravnogorskom pokretu. No, trebat će još dosta znoja i dosta krvi da četnici budu definitivno vojnički i politički uništeni na području Kninske krajine.«²⁷

Đujićeve veze s Mihailovićem su i u to vrijeme vrlo intenzivne. Kuriri vojvode Đujića putuju k Mihailoviću preko Beograda, uvijek dočekivani i od Nedića i od Ljotića. Tim putem dolaze k vojvodi Mihailovićevi ljudi. Tako je u augustu stigao major Dušan Vasiljević s još četiri oficira. Budući da je nešto ranije u Beograd s dr Konradom po specijalnom zadatku otputovao major Miodrag Kapetanović, Vasiljeviću je vojvoda povjerio komandu nikad do kraja formiranog 2. dalmatinskog korpusa. Taj korpus je po neostvarljivim planovima vojvode Momčila trebao biti ona snaga koja će uspostaviti mostobran za iskrcavanje saveznika. S pogledom prema saveznicima, kao spasiocu četničke organizacije, vojvoda je zatražio od komande 15. brdskog armijskog korpusa da Nijemci »Šibenski srez prepuste Dinarskoj Četničkoj Oblasti«, to jest snagama Kroatische Kamfgemeinschaften Dinara, »jer su dinarske planine pune partizana, pa je opasnost od njihovog koncentričnog napada pogibeljna za na malom prostoru zbijene četničke odrede.«²⁸ Vojvoda je, očekujući njemačko odobrenje, svoje komandante obavijestio da će »na sektoru Šibenika koncentrirati sve snage«,²⁹ ali Nijemci taj plan nisu prihvatili, možda i stoga što su i oni računali na moguće iskrcavanje savezničkih snaga na jadranskoj obali u zoni Šibenik—Zadar.

Bilješke

¹ Zb. NOR, V/27, 507.

² Isto, 509.

³ Isto, 510.

⁴ AVII, 18, 39/14.

⁵ Isto, 160, 29/3.

⁶ Isto.

⁷ Isto, H—V—598. Po podacima jedinica NOVJ, one su u maju u Lici imale 52 poginula i 146 ranjenih; v. Perica Kleut, *Borbe oko Korenice i Kravskog polja u maju i junu 1944. godine*, *Ud-bina u NOR*, Karlovac 1979, 876.

- " AVII, 153, 18/6.
- ¹ Zbornik 10 Historijskog arhiva Karlovac, Karlovac 1979, 865, 886
- ¹⁰ Zb. NOR. XIV/3, 654-656.
- " Slavko Odić, *Desant na Drvar*, Beograd 1981, 11—49.
- ¹² VII, H—V—598; to je obavještenje dostavljeno jedinicima 2. dalmatinskog korpa^{usa} i tim da se pred strojem saopšte ovi herojski podvizi naših jedinica Dinarske oblasti kao i strašni porazi partizanskih komunističkih bandi... Čas konačnog uništenja crvene komunističke kuge nije daleko.«
- ¹³ Dragoljub Taušić, *Osnovni podaci o drvarskoj operaciji*, Zbornik *Za pobedu i slobodu* • *Drvarska operacija*, Beograd 1986, 90.
- ¹⁴ ASUP, Bileća, H—V—413/III— 11.
- ¹³ AVII, 518, 39-1/1.
- ¹⁵ Zb. NOR, V/28, 318, 367.
- " AH, Ča, 2. Fikreta Jelić Butić, n. d. 224.
- ¹⁴ AVII, 262, 49-1/16.
- ¹⁶ AIHRPH, KP-39/2261.
- ¹⁸ AVII
- ¹⁸ Arhiv CK SKJ, mf. 17/46, sn. 720.
- ²⁰ Zb. NOR,
- ²¹ AVII,
- ²² Dušan Plenča, n. d. 485.
- ²³ Zb. NOR, V/29, 766.
- ²⁴ AVII, 119, 8, 1-1.
- ²³ Isto, 20-11, 1/17-4.
- ²⁶ Zb. NOR, V/31, 358-366.
- " Dušan Plenča, n. d. 490.
- ²⁸ ASUP, H-0—417/1-4.
- " Isto, H-V-99/1-5.

Bjekstvo uz Pavelićevu pomoć

Mada stvarno »Kroatische Kampfgemeinschaften«, svrstani i raspoređeni po mjeri njemačkih borbenih potreba, četnici vojvode Momčila su i dalje dio »Jugoslovenske vojske u otadžbini«, i dalje se svaki njihov izvještaj i svaka zapovijest završava pozdravom »za kralja i otadžbinu«. Đujić, čak i u depešama svojoj vrhovnoj komandi, nedvosmisleno piše daje »engleska politika kurvanjska«, jer u svemu podržava »komunističke laži« (otud zaključuje: ako treba prekinuti svaku vezu s Englezima, »onda kidati« i voditi »rat protiv svijeta, ako je mrijet, onda da se junački mre«).¹ Draža Mihailović, koji nikad nije vidio Đujića ni njegove trupe MVAC, odnosno »Hrvatsku borbenu zajednicu«, krajnje nezadovoljan stanjem i odnosima u jedinicama koje su mu bile neposredno potčinjene (»... opšta neposlušnost, lumperaj, tiranisanje naroda, veliki porezi, mnogo oficira koji ama baš ništa ne rade .. .«²) tješio se, čak i kad je imao precizne informacije, da su Đujićevi četnici »dobro organizovani«. Protiv Petru Stojisavljeviću i Mihailu Zaklanoviću će čak krajem augusta u svom štabu izraziti zaprepaštenje, jer se i njemu, kao i drugima iz njegovog kruga, »činilo nemogućim da su ovako dobro organizovani«.³ U takvom uvjerenju, Mihailović je i velikosrpsku emigraciju, a i Đujića uvjeravao da Dalmaciji, kao »suštinskom delu Velike Srbije«, predstoji ključna uloga »kad se saveznici iskrcaju«. U drugoj polovici septembra, kad Đujićev kurir Zaklanović javi vojvodi kako se u Mihailovićevom štabu sastao s američkim pukovnikom McDowelom, svjedočeći kako su taj pukovnik i Mihailović »doneli odluke od dalekosežne važnosti«, vojvoda je naredio komandantu 1. bosanskog korpusa da odmah uputi svoju 1. brigadu na šibenski sektor, gdje treba biti »odbor za doček« savezničkom desantu. Nekoliko dana kasnije vojvoda je, u vezi sa slanjem ove brigade prema Šibeniku, objašnjavao Cvjetićaninu:

»Našoj Dinarskoj četničkoj oblasti istorija je dodelila jedan od najvećih i najsvetlijih zadataka na putu ka ujedinjenju srpstva, a to je udaranje zapadne granice velike Srbije ... Naša Dinarska četnička oblast po svim znacima i izgledima imaće i tu čast da prva uhvati vezu sa našim velikim saveznicima koji se svakog dana očekuju kada će nastupiti na naše tlo, kada ćemo zajedno sa njima okončati našu borbu sa neprijateljem i biti srećni i zadovoljni.«³¹¹

No, kako saveznika nije bilo, dinarski četnici i dalje ostaju u savezništvu s Nijemcima i ustašama, koncentrirani u rajonu Kosova, gdje odolijevaju svim napadima 19. divizije NOVJ, koja u septembru prelazi u ofenzivu u najsjeverozapadniji dio Dalmacije, da bi tu ojačala bazu narodnooslobodilačkog pokreta, popunila jedinice novim borcima i onda izvršila prodor u Kosovsku dolinu. Glavnina 19. divizije je 8. septembra napala najjače neprijateljsko uporište u Ravnim kotarima — Benkovac. Osim četničke Benkovačke brigade i nekih drugih jedinica 2. dalmatinskog korpusa, tamo su bili dijelovi 891. nje-

mačkog puka i 5. jurišni bataljon 7. ustaške brigade. Benkovac je oslobođen 10. septembra. Međutim, dan kasnije, snažna njemačko-kvislinška grupacija je ponovo ovladala Benkovcem. Ofenziva 19. divizije se i pored toga nastavlja. Poslije uspješnih bojeva po Ravnim kotarima, Benkovac je ponovo napadnut uvečer 4. oktobra. Tada su u tom rajonu, uz Nijemce i ustaše, dijelovi Leteće i Benkovačke četničke brigade. Popodne 7. oktobra Benkovac je ponovo oslobođen. »Razbijen je ustaški bataljon; razbijene su i četničke snage koje su se zatele u rejonu Benkovca.«⁴ Za to vrijeme 9. divizija NOVJ je uspješno djelovala u zahvatu komunikacije Otrić — Donji Lapac, gdje su bili raspoređeni dijelovi 384. puka njemačke 373. divizije, dvije brigade 1. ličkog četničkog korpusa i dva bataljona 2. domobranske lovačke brigade. Na taj sektor Nijemci su stalno slali pojačanja, kako bi održali vezu Knina s Bihaćem. Dvadeseta divizija NOVJ je, s osloncem na Dinaru, bila usmjerena prema gornjem toku Cetine, gdje su bile raspoređene jedinice ustaško-domobranske borbene grupe »Cetina« (pet bataljona) izmiješane sa četničkim brigadama koje su bile u rajonu Kosova (Kosovska), Polače (Dinarska), Vrlike (Cetinska), Petrovog polja (Svilajska), Žitnića (Mosečka) i Vrbnika (Prominska). Na tom području bile su i njemačke jedinice 264, 373. i 118. lovačke divizije. Četnici sa Svilaje su potisnuti 8. i 9. septembra od Svilajskomosečkog NOP odreda.

U drugoj polovini oktobra 1944. godine, preuzevši potpuno inicijativu, jedinice 8. korpusa NOVJ su stvorile uvjete da pređu u ofenzivu za oslobođenje svih dijelova Dalmacije. Obala od Dubrovnika do Splita je oslobođena do kraja oktobra. Potom je uslijedio udar na komunikaciju Šibenik—Drniš. Tu su razbijene Kistanjska, Đevrsačka i Skradinska četnička brigada.

Sve manje je izgleda da će biti ostvarena vojvodina nada kako mu je povijest dala »jedan od najvećih i najsvetlijih zadataka na putu ujedinjenja srpstva«. Snage NOVJ, u ofenzivi za oslobođenje Dalmacije tako su silovito pritiskivale njemačke, četničke i ustaške jedinice, da opstanak četnika u sjevernoj Dalmaciji postaje sve vidljivije nemoguć. Izvještaji komandanata brigada stvarali su crnu sliku stanja. Draško Prostran je iz partizanskom obruča izvukao tek tridesetak četnika, a Simo Radić petoricu. Komandanti Krupske i Obrovačke brigade su odsječeni od glavnine i »nemaju nikakve veze sa drugim brigadama«.⁵ Sredinom oktobra vojvoda Momčilo je odlučio da napusti Dalmaciju. Sa znanjem da predstoji »novi period vremena za naš dalji vojni i politički rad u ovim krajevima«, 18. oktobra je naredio da se izvrši drastična rekvizicija stoke,⁶ a 21. oktobra — tad već definitivno opredijeljen za izvlačenje s Tromede — naređuje svim svojim jedinicama da se prikupe na Kosovu, »jer mi našu živu snagu moramo da očuvamo za odsudni momenat«. Nikad s punim uvidom u njemačke planove, procijenio je da Nijemci »napuštaju teren Jugoslavije«, pa stoga — dok se još Nijemci drže u Dalmaciji — »moramo blagovremeno da izvršimo pripajanje svih naših manjih odvojenih i usamljenih grupa glavnini«.⁷ Dva su izlaza, i oba ovisna o drugima: ili se izvlačiti, prije nego što se Nijemci povuku iz Dalmacije, ili na neki način doprijeti do saveznika s mišlju da je moguće da »konačno i definitivno rešimo naše nacionalno pitanje dolaskom Amerikanaca i Engleza«. Ali kako su sve jedinice Dinarske divizije na prilazima Jadranu tučene, splešnjava je nada da će se sa saveznicima spojiti u šibenskom ili zadrarskom području. Nijemci se povlače iz Šibenika i Zadra prema Drnišu i Kninu. Ujutro 31. oktobra borci Zadarskog NOPO ulaze u Zadar, a 1. brigada 26. divizije 2. novembra je ušla u Šibe-

nik. Dva dana kasnije oslobođen je i Drniš. Istovremeno je uslijedio i napad 20. divizije na Vrliku. U Otišiću, Kanjanima, Podosoju, Civljanima i Cetini četničke jedinice su pretrpile velike gubitke. Zajedno s Nijemcima i ustašama ostaci četničkih jedinica povlače se u panici. Tu se zatekao i komandant bataljona njemačkog 383. puka kapetan Rettich, koji o tome piše:

»Stojim usred ovog haosa i ne mogu da sprečim katastrofu. Prvi put u ovom ratu gubim nerve i urlam kao pas na lancu. Opterećenje živaca poslednjih dana bilo je odviše veliko. A sad još i ovo potresno razočaranje što moji ljudi ovako beže. U toku dana je više puta pokušano da se zadrže mase naših jedinica koje su se bez smetnje žurno povlačile i da se uspostavi jedna nova linija. Ali četnici, kojih ima mnogo na ovom prostoru, beže potpuno rastureni i sve povlače za sobom ..«⁸

Vojvoda Momčilo je i ranije u nekoliko navrata, zajedno s Talijanima ili Nijemcima sabijan u uži prostor Knina, ali nikad mu nije bilo teško kao početkom novembra 1944. godine. Mihailoviću i Jevđeviću, s kojima je bio u stalnoj radio-vezi, početkom novembra javlja da je »u poslednjih deset dana izgubio tri hiljade mrtvih i ranjenih«. Kad je 3. novembra pao i Obrovac, gdje su četnici pretrpjeli veće gubitke od Nijemaca i ustaša, vojvoda je od Mihailovića tražio pomoć, računajući na bosanske četnike pod komandom Vraneševića. Draža Mihailović je hitno 5. novembra komandi »Severne grupe bosanskih korpusa Jugoslovenske vojske u otadžbini« naredio:

»Najhitnije naredite Vranješeviću da sa svim snagama iz zapadne Bosne odmah preduzme dejstvo pravcem: Manjača—Dinara da bi olakšao situaciju kod popa Đujića koji je u teškoj situaciji, jer ga napadaju partizani i ustaše.« Mihailović — sa znanjem da sam Đujić ne odlučuje o pravcima djelovanja svojih snaga, već da ovisi o njemačkoj komandi — sjevernobosanskoj četničkoj komandi najavljuje u toj depeši mogućnost povlačenja Dinarske divizije »u pravcu njegovih (Vranješevićevih) snaga«, pa traži »da ga prihvati«.⁹

I Mihailović, kao i Đujić, insistirajući na Vranješevićevoj intervenciji, gube iz vida da su i Vranješevićeve jedinice u teškoj situaciji i da je iluzorno od njih očekivati pomoć. Đujić misli da se radi samo o Vranješevićevoj dobroj volji, pa 7. novembra šalje »najhitniju« depešu s naznakom »SOS« komandi Sjeverne grupe bosanskih korpusa:

»Jeste li krenuli. Gde ste i kada će te doći ovamo. Situacija na vrhuncu kritična kod nas. Ako ne stignete u najkraćem roku propadamo svi. Ponavljam: ako ne stignete u najkraćem roku propadamo svi. Đujić«.¹⁰

Mihailović je računao da bi se Đujić mogao probijati prema Manjači, a sam vojvoda je računao da svoje snage prikupi »u prostoru Like i Korduna« s nadom da će da se »u tom prostoru održati do danog momenta«, ili da se odatle povuče u Istru i Slovensko primorje. O tome je vojvoda pisao svom vojvodskom kolegi Jevđeviću. Đujićeve depeše su niz vapaja. Sudeći po tim depešama, vojvoda Jevđević je 8. novembra iz Ilirske Bistrice pisao generalu Mušickom, komandantu kvislinškog Srpskog dobrovoljačkog korpusa, da se »vojvoda Đujić, bolje rečeno Srpski narod Severne Dalmacije i Like sa Kordunom nalazi u očajnoj situaciji«. Uvjerava Mušickog da »jedini spas za taj ostatak srpskog naroda i srpskih borbenih snaga leži u našoj pomoći«. Od Mušickog i njegovog idejnog vođe Dimitrija Ljotića, koji su se zajedno s Nedićevim jedinicama povukli iz Srbije u Sloveniju, Jevđević je očekivao pomoć u sprezi s Nijemcima: da se njemačke najodgovornije ličnosti založe za izvlačenje Dinarske divizije iz sjeverne Dalmacije. Istovremeno je Jevđević koman-

dantu svojih četnika u rajonu Ilirske Bistrice, kapetanu Dušanu Dakoviću naredio da »izradi plan« kojemu je cilj »da obezbedi Dujiću koncentraciju u prostoru Like i Korduna« ili — »u težem slučaju«, ako se ni u Lici ne mogne održati — »da ga prihvati i izvuče njegove borbene snage u naš prostor«. Uzimao je u obzir dva pravca izvlačenja: »duž obale na Brlog, ili nastup preko Gorskog Kotara na Moravice«. Dakako, Đaković je dobio nalog da »u planu ima da predvidi i kolaboraciju svih nacionalnih odreda; bilo onih pod našom komandom u Lici, bilo nezavisnih odreda«. ¹¹

Jevdeviću je prejasno da »izvršenje ovog plana zavisi od pritiska Nemaca«: za što će se oni opredijeliti. U toj igri imao je dva »džokera«: generala Nedića i Dimitrija Ljotića koji je — neovisno o Đujićevim vapajima za pomoć — »ubrzano radio, da dođe što više nacionalnih boraca u Slovenačko Primorje, pa da od ovoga stvori čvrst antikomunistički bedem o koji će se razbiti svi komunistički napadi«. ¹² Potpuno u toku s Ljotićevim naporima, znajući koliki je Ljotićev ugled i utjecaj na odlučujuće faktore Wehrmachta, Jevdević je pisao Mušickom — moleći pomoć — da sve »zavisi od uticaja Vašeg vodstva na Nemačku vrhovnu komandu«. Savjetovao je da »sa punim pravom« Nijemcima kažu »da će uspeh ove akcije ugroziti sa leđa i boka komunističke snage, koje im sprečavaju odstupanje bilo duž mora, bilo Luiziskom Napoleonovom cestom, zatim, da bi uspeh ove akcije očistio ceo prostor pred njihovom projektovanom odbranbenom linijom, koja ide preko r. Kupe na Zagorje, te konačno da bi taj uspeh oslobodio desetak hiljada boraca srpskih nacionalnih snaga, koji bi i na ovom prostoru mogli da odlučno posluže protiv komunista. Nemačke rezerve u odnosu na povredu Hrvatskog suvereniteta našim operacijama treba obesnažiti faktom, da su ustaši kako to Nemci dobro znaju primljenu vlast u Dubrovniku, Splitu i drugim krajevima bez borbe izručili komunistima, da naše operacije idu u glavnom kroz etnički srpski teritorij, te da se ono malo ustaških snaga sa našeg nastupnog pravca može lako dislocirati.« ¹³

U to je vrijeme štab Srpskog dobrovoljačkog korpusa bio u Postojni, a Ljotić se — na nagovor Jevdevića — smjestio u Ilirskoj Bistrici. Ostaci ranije znatno smanjenih pukova bili su u rajonima Prestraneka, S. Petra, Klane i Ilirske Bistrice. Ljotićevske izbjeglice su bile u Planini, kod Postojne. Jevdević i četnici njegovog Ličkog korpusa »su sa istinskom predusretljivošću dočekali svoju braću iz Srbije«. Isto tako je uspostavljena »puna saradnja između domobranaca đenerala Lava Rupnika, koji se nalazio na čelu Slovenačke administracije, i slovenačkih četnika, na čijem je čelu stajao đeneral Ivan Prezelj«. U decembru su im se priključili »pripadnici Srpske Državne Straže i Srpske Granične Straže zajedno sa svojim vodstvom«, kad su »napustili đenerala Mihailovića i njegove četničke jedinice u Bosni«. ¹⁴ Mihailović, pak, još razmišlja: da li da i on krene za njima, k njima, ili da manevrira po bosanskim planinama, s pogledom na Srbiju.

Tokom novembra, Đujić je s Nijemcima i ustašama korak po korak sabijan u uski prostor oko Knina. Do 24. novembra je — tvrdi to Mihailoviću — imao »preko 4000 mrtvih, ranjenih i nestalih«. I sve se, kaže, okrenulo protiv njega: ne Nijemci ili ustaše, nego baš on je osnovni cilj partizanskih napada. »Na nas navaljuje 35. partizanska divizija, zatim 9, 13, 19, 20. i 26 ... Oni na Nemce samo pripucavaju, a na nas svugde stalno navaljuju sa namerom da samo likvidiraju naš nacionalni pokret.« ¹⁵

U novembru Nijemci su se opredijelili za odsudnu obranu Knina. Štab 15. brdskog armijskog korpusa se povukao iz Knina u Bihać, ali je komandujući general Gustav Fehn 7. novembra snagama u Kninu (264. divizija, 383. ojačani puk 373. divizije, dijelovi 944. artiljerijskog i 29. puka tvrđavskih pionira, dva mornarička streljačka bataljona, ostaci triju ustaško-domobranskih brigada i Dinarska divizija) naredio:

»1.) Svaki oficir postavljen za komandanta obavezan je da strelja svakog potčinjenog koji napusti svoj položaj. Oficir koji tako ne postupa biće kažnjen istom kaznom.

2.) Za jedinice koje napuste svoj položaj bez borbe i bez ispaljenog metka i ne drže se do poslednjeg čoveka, divizija će narediti i izvršiti streljanje svakog desetog čoveka . . . Objasniti da će ove mere biti sprovedene bezobzirno, neodložno i bez izuzetaka.«¹⁶

Snage obrane se procjenjuju na 14.000 Nijemaca, 1500 ustaša i 4500 četnika. U rasporedu snaga obrane četnici nisu imali samostalne sektore, »već su, uglavnom, bile uklopljene u odbranu između nemačkih jedinica, dok su ostaci ustaških jedinica bili gotovo nesposobni za borbu, zbog čega su ih nemačke snage uskoro evakuisale za Bihać.«¹⁷ Koncentričan napad 20. 26. i 19. divizije NOVJ na njemačko-kvislinške snage u rajonu Knina uslijedio je 25. novembra. Zahtjev vojvode Momčila da se uoči odsudne bitke za Knin probija prema Otriću, njemačka komanda je odbila. Četnici su kao nikad do tada bili ograničeni u municiji. Dotur od Bihaća je spriječen. Nije bilo ni redovnog sljedovanja. Do 1. decembra, poslije šestodnevni neprekidnih danonoćnih borbi, pri čemu je svaki položaj po nekoliko puta prelazio iz ruku u ruke, najčešće u borbama prsa o prsa (samo 10. brigada 20. divizije NOVJ je potrošila 1500 ručnih bombi), četnici su se — izvlačeći se iz njemačkog rasporeda — prikupili sjeverno od Knina, »na prostoru Žagrović, Radljevac, Oton i Plavno do Otrića sa zadatkom krajnje mogućnosti držanja položaja prema Golubiću i Strmici i zatvaranje pravca od Tiškovca.«¹⁸ Đujić je tu zonu u naredjenju za odsudnu obranu nazvao »ostrvo smrti«. Bio je ranjen, i s nosila je komandirao jedinicama. Mnogo godina kasnije će od svojih pojaca tražiti da ga u njegovim novinama opisuju:

»Momčilo nam bješe Leonida,
Kroz juriše on pobjede zida .. ,«¹⁹

Sabijen na »ostrvu smrti«, organizira »svakodnevna i svakočasovna većanja sa blaženopočivšim vojvodom Branom Bogunovićem i ostalim komandantima«. Svako od tih savjetovanja »redom syršava sa odlukom za koncentraciju četničkih snaga i pokret preko Bosne ka Čiči. Ali stižu nepovoljne vesti i savet da se uzme drugi pravac .. ,«²⁰

Odlučivši da se neovisno o njemačkom neraspoloženju probija preko Otrića na sjever, vojvoda je 1. decembra u štab 264. divizije poslao načelnika svoga štaba majora Novaka Mijovića. »Krajnje mogućnosti držanja položaja prema Golubiću i Strmici... zavisice od toga da li će Nemačka komanda uspeti da nas snabde u prvom redu sa municijom a u drugom sa hranom... Ukoliko se ovo dvoje reši i izvršenje zadatka biće sigurnije. Ne treba zaboraviti to da nam u položaju kako se sada nalazimo od Golubića, Strmice i Plavna preti velika opasnost da ne budemo odsečeni te molimo nemačku komandu da sa svoje strane ovu opasnost uzmu u najozbiljnije razmatranje.«²¹ Vojvoda je Nijemcima obećavao »držanje položaja«, a već je bio uspostavio vezu s braćom Marić, koji su mu trebali otvoriti sjeverni izlaz iz obruča. Đoko Marić

će kasnije pisati da je on u vrijeme kninske operacije »formirao Leteću brigadu od moga i petrovačkog odreda. To je bila najveća snaga koju je imala i jedna jedinica zapadnih krajeva. I ako više od godinu dana nisam saradivao niti razgovarao sa Đujićem«, ipak je — pri tome se poziva na Mihailovićevo naređenje — »krenuo sa Đujićem«.²²

Dok se na liniji Đujić—Marić uspostavlja kanal za izvlačenje Dinarske divizije na sjever, major Mijović je »glavnoj nemačkoj komandi Knin« nosio Dujićeve poruke:

»Četnička komanda sa svim svojim oružanim snagama od meseca septembra prošle godine radi i saraduje sa Nemačkom vojskom u ovim krajevima iskreno i lojalno. Ovo su nam nalagali naši zajednički interesi. . . Ova se saradnja produžila sve do danas. Kada je pre skoro mesec dana otpočela velika partizanska ofanziva na Knin i kada su četnici izgubili jedan veći deo teritorije četnici su uvideli da je više ovde njihova borba uzaludna jer da će ipak morati jednog dana napustiti ovu teritoriju. To je od strane predstavnika ove komande majora Mijovića tačno rečeno Komandantu Nemačkog Korpusa u Kninu. Sa strane gospodina đenerala komandanta Korpusa je izražena želja da ne treba da se rastavljamo nego da do kraja zajednički podelimo sudbinu pa šta nam bude. Sa naše strane po principu solidarnosti i bratstva po oružju je to prihvaćeno pod jednim drugim uslovom i načelom u čemu smo se jednoglasno saglasili: Da naš dalji rad kao i uspešan ishod našega rada mora počivati na uzajamnom potpunom poverenju i razumevanju kao i u uzajamnoj pomoći kako u municiji tako i u oružju, odeći i hrani. Stali smo na gladištu da samo zajednički možemo naći izlaza iz situacije. Na osnovu svega toga četnička komanda je i donela odluku i ako to nije bilo više u njenom interesu da četnici ostanu i bore se zajedno sa nemačkom vojskom dok će nam ranjenike, bolesne i civile Nemci jednim delom evakuisati a jednim delom pomoći nam da se evakušu . . . Četnička komanda želi da i dalje deli sudbinu sa nemačkom vojskom. Ali dok ne bude mogućnosti sa nemačke strane da se četnicima pruži stvarnija i efikasnija pomoć četnička komanda će pokušati da prikupljanjem svojih snaga i posedanjem strategijski važnih položaja bar donekle umanjiti nedostatak hrane i pomanjkanje municije . . . Komanda moli da baza-centar za snabdevanje naših jedinica do daljega zajedničkog sporazuma i situacije budu Pađene . . .«²³

Četnici su dobili municiju i hrane koliko je bilo.

Borili su se još dva dana, da bi — dan prije pada Knina — vijugavim stazama krenuli prema Otriću. Ranjenici su prethodno s njemačkim sanitet-skim vlakom otpremljeni u Bihać. Proboj iz okruženja za mnoge je bio poguban. Brane Bogunović, Boško Asanović i stotine drugih četnika su zarobljeni. Major Mijović je poginuo u zoru 3. decembra na obali Radijevca. Iz vrličke Leteće brigade, koja je uoči kninske operacije imala 250 četnika, probila su se samo tridesetčetvorica.²⁴ Oko vojvode Momčila, koji je na nosilima, pred proboj se okupljaju ostaci cetinske Leteće brigade, bataljon »garde«, Kupreški odred, te Grahovska i Glamočka brigada. U noći 2. i 3. decembra u odsudnoj borbi po brdima između rječica Bašinc i Radljevac, četnici u dva navrata prelaze u kontranapad prema Golubiću. Time su osigurali minimum manevarskog prostora za proboj na sjever. Tu se vojvodi priključio njemački general Windisch, komandant 264. divizije. Uz njega je ostalo oko 200 vojnika.²⁵ Izvlačenje su osiguravali ostaci 383. puka 373. divizije. Komandant toga puka, pukovnik Konrad Wilda, zarobljen je kod Pađena 4. decembra. Samo jedan

bataljon ovoga puka se izvukao prema Gračacu, ali i on će biti potpuno potučen 9. decembra na cesti Gračac—Bruvno.

U kninskoj operaciji 15. brdski armijski korpus je imao 6555 poginulih i 4285 zarobljenih.²⁶ Četnički gubici nisu precizno utvrđeni, ali sami će kasnije, u emigraciji, pisati da su samo 2. i 3. januara imali oko hiljadu izbačenih iz stroja. Sam Đujić — ustvrdivši kako je njegova divizija imala čak 15.200 ljudi, »a rezervnih boraca bilo je 47.800« — kaže daje posljednja borba u Dalmaciji, na Medvedaku kod Padena, od jutra pa do popodne u nedjelju 3. decembra, bila njihova najveća borba u čitavom ratu; samo tu je za nekoliko sati mrtvih i ranjenih bilo 800, a inače »broj poginulih i ranjenih bio je neizmeran, a broj odlikovanih i unapređenih bio je prosečno veći nego u ijednoj borbenoj jedinici pod komandom đenerala Draže«. ²⁷ Sve do decembra 1944. vojvoda Đujić je uspijevao da, zahvaljujući najprije talijanskom, a potom njemačkom upornom držanju Knina, vlada velikim dijelom Kninske krajine. Politički komesar 8. korpusa NOVJ je poslije oslobođenja Dalmacije, u decembru 1944. u jednoj svestranoj analizi stanja i relacija pisao da je krajem godine »glavni politički zadatak« bilo »organizovano i široko prevaspitanje i uzdizanje političke svesti kod novomobilisanih boraca, naročito sa terena Kninske krajine«, jer »Srbi u Kninskoj krajini duže vremena bili su pod strašnim terorom Dujića i pod njegovim političkim uticajem.²⁸

Osim grupe Obrada Bijanka, na Velebitu je ostao i 1. bataljon Marićeve Leteće brigade pod komandom Momčila Marića. »Kad su mi moji najbliži saradnici predložili da moju porodicu povedem sa sobom,« piše Đoko Marić, »jer da će ona biti prva žrtva komunističke tiranije, odbio sam. Kad nisam mogao da povedem i porodice mojih boraca, ostavio sam i moju da sa njima podeli zajedničku sudbinu.« Marić piše da je njegova Leteća brigada, »do zuba naoružana«, krenula »na čelu, u prethodnici Dinarske četničke Divizije od Donjeg Lapca do Slovenačke Bistrice«.

Angažirane oko hvatanja ostataka neprijateljskih grupa, više njemačkih nego četničkih, jedinice 8. korpusa NOVJ nisu u punoj mjeri iskoristile situaciju i nisu niti zaustavile niti gonile četničke kolone koje su 4. decembra stigle u rajon Popina—Otrić, a zatim požurile prema srbskoj i lapačkoj kotlini, niz lijevu obalu Une. Ostaje dojam da jedinice 8. korpusa nisu uočile kako se glavnina Dinarske divizije izvukla iz obruča kod Padena. Glavni štab NOV Hrvatske je insistirao na totalnom slomu neprijateljske (njemačko-četničke) grupacije koja je branila Knin i Kninsku krajinu, depešom je od štaba korpusa tražio da jedinice gone i tuku protivnika, ali je štab korpusa odustao od toga, objašnjavajući da je neprijatelj u rajonu Knina uništen.³⁰ Nekoliko dana kasnije, kad se ispostavi da se izvukao i dio 373. divizije i Đujić sa svojim četnicima, komesar Glavnog štaba Rade Žigić je ukorio štab korpusa:

»Na naš telegram da gonite neprijatelja od Knina prema Srbu, odgovorili ste da nemate koga goniti. Pokazalo se da imate koga goniti... U buduće nemojte se ovako odnositi prema našim naređenjima.«³¹

Na pravcu Pađene—Otrić, kud su se izvlačili četnici s 200 Windischovih vojnika, od 3. do 9. decembra djelovale su snage 9. divizije NOVJ. Štab te divizije je 12. decembra ustvrdio da se tim pravcem pokušavalo izvući oko 8000 njemačkih vojnika »i četničke bande popa Dujića u jačini do 2500«. Po saznanjima štaba 9. divizije »ukupni neprijateljski gubici na komunikaciji Knin—Zrmanja Vrelo iznose: 732 mrtva, 320 zarobljenih«, a u borbi za Otrić »neprijatelj je imao 110 mrtvih i 30 **zarobljenih**«. Napad na Otrić i Popinu je

izveden tek 7, odnosno 8. decembra, kad je Đujić već bio u Srbu. »Vrlo mračna i kišovita noć onemogućila je gonjenje neprijatelja i usporila pokret III brigade koja je imala zadatak postaviti se na komunikaciju Otrić—Srb i onemogućiti neprijatelju povlačenje«, izvještava 12. decembra štab 9. divizije.³²

Tako je vojvoda Momčilo i ovoga puta iz krajnje teške situacije izvuкао glavninu svojih snaga. Nije pouzdano utvrđeno koliko je četnika krenulo od Otrića preko Srba i Lapca prema Bihaću. Onovremena obavještenja partizanskih jedinica govore o dvije do dvije i po hiljade četnika. Domobranski general Tomašević je sredinom decembra glavni stožer u Zagrebu obavijestio »da je oko 5000 četnika s obitelji stiglo preko Drežnik-Grada u Plaški, odakle produžavaju u Njemačku«. ³³ Istovremeno su jedinice 43. divizije NOVJ utvrdile daje u sela oko Otočca stiglo manje od 1500 četnika: 23 bataljona u kojima nije bilo više od po 60 četnika.³⁴ A 8. divizija NOVJ je uoči napada na četnike u Ličkoj Jasenici obaviještena da je Đujić stigao s oko 2000 četnika.³⁵ Već spominjani Schraml piše — objašnjavajući njemački slom kod Knina — kako je »osjetno slabljenje ostsjeka fronta kod Knina nastalo kad je pješačkim maršem prebačena u okolinu Karlovca jedna četnička grupa jačine 6000—7000 ljudi kojom je komandovao pop Momčilo«. Toj grupi »marševski pokret je potpomagala — ukoliko je to bilo moguće — 373. divizija.«³⁶ Budući da se Đujićevim kolonama u lapačkoj dolini priključuje nekoliko stotina bosanskih i isto toliko lapačkih četnika, a u sastav Dinarske divizije se uključuju svi četnici sjeverozapadne Like u rajonima Brlog—Glavace—Dabar, vjerojatno se od Otrića na sjever nije probilo više od 2500 četnika, jer u izvještaju o brojnom stanju i naoružanju Dinarske divizije 25. decembra stoji da njena tri korpusa tada imaju 4561 četnika.³¹

Od 5. decembra, kad počinje izvlačenje iz Popine, pa svih narednih dana tokom dugog marša, »komanda Divizije nije saopštavala pravce kretanja i o tome su znali komandanti brigada samo onda, kada je trebalo da se kreće dalje. Bilo je to iz opreznosti...«³⁸ S Otrića i Popine, osigurani od dijelova 373. divizije »ukoliko je to bilo moguće«, iscrpljene kolone su svo vrijeme marširale. Ranjenici su prevezeni u njemačkoj organizaciji za Bihać. Na tom putu ostatak svojih snaga vojvoda Momčilo je svrstao u tri korpusa: dalmatinski, bosanski i lički. Korpusima su komandirali Jovan Sremac, Milan Cvjetičanin i Milivoj Vuksanović. Čelo te grupacije, opterećene s nekoliko stotina članova porodica, krenulo je 10. decembra iz Lapca prema Nebljusima. Do 12. decembra sve jedinice su se prikupile između Bihaća i Ličkog Petrovog Sela.

Od Otrića do Bihaća nije bilo ni najmanje borbe. Trideset i peta divizija NOVJ je bila angažirana u borbama protiv Nijemaca na pravcu Gračac—Bruvno, a jedinice 8. korpusa su se zadržale kod Otrića, tako da će njihov prodor u srbsku i lapačku kotlinu slijediti kad se odatle svi četnici izvuku.

Vojvoda Momčilo je 11. decembra u Bihaću posjetio štab 15. brdskog armijskog korpusa da bi osigurao pomoć na drugoj etapi marša. Opterećivali su ga ranjenici. General Gustav Fehn, koji je Đujića znao iz Knina, dok je tamo bila komanda njegovog korpusa, riješio je taj problem tako što je omogućio prijevoz ranjenika željezničkom prugom Bihać—Kostajnica—Sunja—Zagreb, i »dalje prema Trećem Reichu«, kamo je, drugim pravcem, kretala i Dinarska divizija. I ustaške vojno-političke vlasti u Bihaću su obećale punu pomoć, i u odnosu na ranjenike, i u odnosu na marš divizijskih kolona prema Plaškom i Otočcu. Već 12. januara general Fehn je u pravcu pokreta četničkih

jedinica poslao nekoliko svojih i ustaških bataljona, kako bi četnicima otvorili komunikaciju Ličko Petrovo Selo—Vaganac—Drežnik—Grad—Rakovica—Saborski—Plaški. Na tom sektoru su bile dosta jake snage 8. kordunaške divizije NOVJ i bez pomoći njemačkog i ustaškog oružja iscrpljena Dinarska divizija nije imala šanse da se probije.

Uveče 11. decembra komandni sastav Dinarske divizije je saslušao kratka uputstva vojvode Momčila. U Vrkašiću vojvoda je pred komandante izišao sa zavojem na glavi. Odlučan je, otresito govori, da sve spasi, ali »vreme je, braćo, kad ne možeš vući dve glave«. To se odnosi na ranjenike. A da bi smirio ljude, kaže im da i njegova porodica ostaje s ranjeničkim ešalom. Vuksanović je zainteresiran za »ustaške pismene garancije«. To još nije bilo uređeno. Ali vojvoda ne sumnja: i to će se srediti. Dokaz za to je puna spremnost ustaša iz Bihaća da se pravcem Drežnik-Grad—Rakovica probijaju na čelu četničkih kolona.

Pismenu garanciju je mogao dati samo Pavelić. Na tome je vojvoda Momčilo insistirao preko Jevdevića i Ljotića, koji su bili u Ilirskoj Bistrici, a potom i preko generala Nedića, koji je bio u svakodnevnom kontaktu sa specijalnim izaslanikom njemačkog ministarstva vanjskih poslova Hermannom Neubacherom, u Beču. Molbe za osiguravanje prolaza Đujićevih kolona Paveliću su uputili i Lev Rupnik i ljubljanski biskup Rožman. U Ilirsku Bisticu je svakodnevno slano po nekoliko depeša »u kojima Đujić traži da se sve učini kako bi se njegove jedinice mogle prebaciti u Istru. Ove depeše po svom sadržaju bile su potresne ... Dimitrije Ljotić je odmah preko poslanika Nojbahehera molio da se ne čine smetnje.«³⁹ Kad je Đujić krenuo iz Lapca za Bihać, 10. decembra, Ljotić je iz Ilirske Bistrice otputovao k Neubacheru i Nediću u Beč. Neubacher se zaista založio da se s ustaškim vlastima utanači dogovor o prolazu četnika preko NDH za Istru, ali to nije išlo onoliko brzo koliko je Đujić, stiješnjen na uskom prostoru zapadno od Bihaća, očekivao. U takvoj situaciji je i prihvatio prijedlog generala Fehna: ranjenici idu prema Kostajnici, a Dinarska divizija prema Plaškom.

Dinarska divizija je uoči daljnjeg pokreta prikupljena između Zavalja i Ličkog Petrovog Sela. Glavnina je bila u Baljevcu. »Postoji mogućnost da neprijatelj izbije na Prijeboj, uspostavi komunikaciju Bihać—Otočac i tako onemogućiti snabdijevanje«, upozorava 12. decembra Glavni štab 11. korpusa NOVJ.⁴⁰ No, general Fehn i vojvoda Momčilo se nisu opredijelili za prodor preko Plješevice za Prijeboj, nego cestom koja zaobilazi Plješevicu preko Drežnik-Grada i Rakovice. Glavni štab Hrvatske je 13. decembra obaviješten od štaba 4. korpusa NOVJ:

»Neprijateljske snage, delovi 373. divizije, četnici i ustaše prikupili su se posle povlačenja s juga na prostoriju Bihać—Izačić—Vaganac i otpočeli 12. decembra pokret u pravcu severa. Jedna kolona izbila je u Drežnik, dok se druga probija preko Prijeboja u pravcu Plitvičkog Ljeskovca.«⁴¹

Da bi omogućili izvlačenje Đujićevih kolona prema plašćanskoj dolini, u Vaganac i Drežnik-Grad su prodrle dvije ustaško-domobranske bojne i dva bataljona 392. legionarske divizije. Četnici su nastupali za njima, u drugom ešalonu. U Drežnik-Grad su stigli uveče 13. decembra, a dva dana kasnije — poslije vrlo žestokih borbi u rajonu Drežnik—Rakovica — oko 2500 četnika izbija u Ličku Jasenicu.

Dok su do Jasenice sav teret borbe za prolaz Dinarske divizije nosili Nijemci i četnici, u Ličkoj Jasenici su napadnuti sami četnici. Za napad na

četnike angažirana su tri bataljona 2. kordunaške brigade 8. divizije. Štab 4. korpusa NOVJ je obaviješten da su se četnici željeli u Jasenici odmoriti i izvršiti prisilnu mobilizaciju »onih ljudi koji još nisu do sada ušli u NOV«, a potom da krenu »u pravcu Gacke doline sa istom namjerom«. ⁴² Napad je izveden popodne 15. decembra. Četnici su imali 64 izbačena iz stroja, »među kojima od poginulih jedan oficir i jedan pop«, ali su odbili sve napade. Štab 8. divizije NOVJ je samokritički priznao da je netočno procijenio neprijateljske snage; naime »računalo se daje u Ličku Jasenicu došlo svega oko 2000 četnika«, a »došlo je oko 3000 četnika, od koga je broja 2000 ostalo u Ličkoj Jasenici a ostatak otišao prema Dabru«. ⁴³

Uz manje okršaje Dinarska divizija se probila preko Kapele u gacku dolinu. U selu Glibodolu, gdje je Đujić zanoćio 17. decembra, četnici su »primljeni kao rođena braća, braća u Hristu, i sve dobri borci protiv crvenih i ustaša«. Raspoređeni su u sela Dabar, Glavace i Brlog. Prva grupa Vlašićevih i Marijanovih četnika — takozvana »vojska bana Jelačića« — priključila im se u plašćanskoj dolini, a druga u Glavacama i Brlogu. U izvornom dijelu Gacke Dinarska divizija je ostala desetak dana. S domaćim četnicima svakodnevno su organizirane pljačkaške ekspedicije po partizanskim selima. Đujića će kasnije mnogi optuživati za ubojstva, pljačku i teror u Podumu i ustaničkim Škarama. Iz Škara, gdje su temeljito opljačkana trideset i tri domaćinstva, grupa »gardista« i domaćih četnika, koje je vodio Ljubo Banjanin, u vojvodin štab su doveli jednog od starijih seljaka iz Škara, Nikolu Skendžića. Vojvoda je uvjeravan da taj stari Skendžić »ima stalnu vezu s crvenima«. Đujićevi vještaci za ispitivanje, s bogatim iskustvom iz »drugog Jasenovca«, uzaludno su dva sata mučili Skendžića. Starac je umirao ne progovorivši. Ljut, vojvoda je naredio: »Kad tako uporno muči, neka u muku i lipsa!« Milan Bikić iz Civljana, nosilac Karađorđeve zvijezde s mačevima, krupan dvadesetogodišnjak, jednim udarcem kundakom ubio je surovo izmučenog starca. ⁴⁴ U susjednom selu Podumu četnici su pokušali mobilizirati nekoliko sredovječnih ljudi. Ali iz Poduma su se svi razbjegli čim su se pojavili četnici, tako da vojvoda — koji je vodio stotinjak četnika iz Brloga i Strmice — u selu zatiče samo nekoliko nepokretnih žena i staraca. Bijesan na Podumljane, naredio je da se sve kuće opljačkaju, a tri starca su na smrt iskundačena. ⁴⁵ Nema podatka da su tada palili neke zgrade, mada će Mihailoviću biti javljeno: »Naši su na putu popalili mnoga sela.« ⁴⁶

Po planu Draže Mihailovića, Đujić je, dolaskom na Kapelu, završio povlačenje. Četnička vrhovna komanda je očekivala da će se vojvoda tu i zadržati, jačajući frontu ispred Rijeke, na pravcu Brlog—Kupa. Đujić je, pak, uporno tražio slobodne prolaze do Istre i Slovenije. Njegov moćni zastupnik u Sloveniji, dr Konrad, zajedno s majorom Kapetanovićem, koji je tamo predstavljen kao načelnik štaba Dinarske divizije, sve čine u funkciji vojvodinog izvlačenja iz Like. Za Đujićev put u Sloveniju zalažu se i Dimitrije Ljotić, i general Milan Nedić, a s njima i vrlo utjecajni Fotić, koji je intenzivno od početka decembra uvjeravao najautoritativnijeg političkog predstavnika Trećeg Reicha na Balkanu, specijalnog izaslanika Hitlerovog ministarstva vanjskih poslova, Hermanna Neubachera, da se založi i kod njemačkih komandi i kod Pavelićeve vlade za izvlačenje Dinarske divizije u Sloveniju.

U toj kombinatorici oko ostajanja ili povlačenja vojvode Đujića, Jevđević je igrao posebnu igru, ili je barem kasnije u pisanjima Ljotićevih i Nedićevih »istoričara« predstavljen tako. Jer u svim depešama Mihailoviću, čak i

onda kad Đujić već iziđe iz Like, Jevđević uporno tvrdi kako je on za ostanak u Lici, a po svjedočenju Ljotićevaca Boška **Kostića** i Borivoja Karapandžića, Ljotić i Nedić će se, upravo po Jevđevićevom nagovoru, angažirati kod Neubachera za Đujićev dolazak u Sloveniju.

Iz Jevđevićevih depeša Mihailoviću vidi se da Đujić nije imao razloga da u decembru napusti sjeverozapadnu Liku. Nijemci su mu »obezbedili hranu i snabdevanje u Lici«. ⁴⁷ Jevđević 17. decembra javlja:

»Pop Đujić sa 5 hiljada boraca i 600 izbeglica stigao u Brlog i stupio u vezu sa tamošnjim jedinicama. Naredio sam da produži akciju sa tamošnjim jedinicama a izbeglice da prebaci u Sloveniju«. ⁴⁸

Tri dana kasnije, nezadovoljan Đujićevim posrednicima koji uporno traže Đujićev put u Sloveniju, Jevđević je pisao Mihailoviću — pozivajući se na depešu Fotića — »da Nojbaher očekuje Dujića u Beču« i to »po Đujićevoj želji«, jer »Đujić želi da dođe u Sloveniju, a ne da ostane u Lici«. ⁴⁹ Jevđević u svojim depešama ništa ne govori o delegaciji koja je upravo na osnovi njegovih zalaganja još 10. decembra otputovala iz Ilirske Bistrice u Beč kod Neubachera i Nedića tražeći »da se ne čine smetnje Đujićevim četnicima da dođu u Istru i da se smeste u našoj (Srpski dobrovoljački korpus) blizini«, niti piše o majoru Mili Kapetanoviću koji »takode sve čini preko svojih prijatelja i veza da se omogući dolazak vojvode Dujića sa četnicima«. ⁵⁰ Neubacher je 20. decembra obavijestio Fotića da su ustaške vlasti prihvatile Đujićev prijedlog, a »svojom depešom od 25. decembra 1944. godine obavestio je Ljotića, daje omogućen dolazak Dinarske četničke divizije i informirao ga kojim putem kreće u Sloveniju«. ⁵¹

Između 21. i 25. decembra vojvoda je s dvije strane obaviješten o osiguranom putu za Sloveniju. Po depešama iz Ilirske Bistrice, rečeno mu je da će biti sačekan kod Rijeke, a po obavještenju koje je od ustaške komande iz Otočca »u Brlog donio teklić«, očekivano je da će Đujić krenuti tamo gdje ga je čekao Neubacher, prema Štajerskoj i Beču, pravcem Ogulin—Karlovac—Zagreb—Zaprešić—Maribor. Taj pravac je, kao druga varijanta, naznačen i u Pavelićevom naređenju od 21. decembra 1944. godine. U tom naređenju »poglavnik« obavještava glavni stožer ustaške vojnice, zapovjedništvo poglavnikovog tjelesnog zdruga, zapovjedništvo ustaške obrane, zapovjedništvo oružništva, zapovjedništvo državne redarstvene straže, glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, ministra oružanih snaga, glavara glavnog stožera oružanih snaga, županstvo pri poglavniku, poglavnikov vojni ured, glavara stožera vrhovnog zapovjednika oružanih snaga u stanu poglavnika, predsjedništvo vlade, ministra vanjskih poslova i ministra unutrašnjih poslova:

»Predmet: Opremanje četničke skupine popa Dujića sa područja N.D.H.

Na temelju sporazuma između hrvatske i njemačke vlade odpremit će se četnička skupina popa *Dujića*, ukupno jakosti oko 6000 ljudi, iz područja južno Bihaća i južne Like prema sjeveru u Njemačku. Vjerojatni smjerovi pokreta: Bihać—Bos. Novi—Kostajnica—Novska—Dugo selo—Zagreb—Zaprešić—Granica, odnosno Gospić—Ogulin—Karlovac—Zagreb—Zaprešić—Granica.

Z a p o v i e d a m :

1. — da sve naše oružane postrojbe označenim smjerovima bezuvjetno nesmetano propuste ovu četničku skupinu u svom prolazu. Tko se ogriješ

ovoj zapoviedi stavit će se pred Ratni sud shodno okružnici Glavnog Stana Poglavnika br. 124/taj. od 13. 12. 44.

2. — da četničku skupinu Popa Đujića u pokretu prema sjeveru do njemačke granice prati popratna postrojba hrvatskih oružanih snaga, koja se u sporazumu s njemačkim zapovjedništvima ima brinuti za uredan i nesmetan prolaz skupine.

3. — ukoliko pomenuta četnička skupina bude prolazila područje jedininih hrvatskih zapovjedništava, odgovorni zapovjednici izvjestit će odmah i najžurnije Minors-Operod.«⁵²

Da bi došao u obzir prvi pravac povlačenja, ova je Pavelićeva zapovijest morala stići najkasnije do jutra 13. decembra, kad počinje proboj kroz raspored 8. divizije NOVJ prema Plaškom. U drugoj polovici decembra u obzir je mogla doći samo druga varijanta, preko Karlovca. Nije bilo razloga da bude prihvaćena ijedna od te dvije varijante, jer put preko Ogulina, Karlovca i Zagreba na sjever je imao bezbroj najrazličitijih prepreka, a iz Ilirske Bistrice su vojvodi nudili najkraći, najsigurniji i najpovoljniji put do njih: Brlog—Žuta Lokva—Prokike—Krivi Put—Vinodol—Bribir, pa iznad Crikvenice i Bakra za Škrljevo.

Kad je Đujić u rano jutro 26. decembra izvršio smotru svojih korpusa, četnike uopće nije obavijestio o tome da je poglavnik NDH naredio da sve njegove »postrojbe ... bezuvjetno nesmetano propuste ovu četničku skupinu«. Tog je decembarskog jutra, poslije molitve, vojvoda dugo i žestoko govorio protiv ustaša i svih Hrvata. Tražio je da se svi četnici zakunu:

»Osveta je pred nama. Na našem putu ništa hrvatsko nećemo poštediti!«

Radilo se o tome da su ustaše devet dana ranije, 17. decembra, poubijale više četnika nego u čitavom dotadašnjem razdoblju otkad su organizirane četničke jedinice. Naime, ešalon četničkih ranjenika, upućen 13. decembra iz Bihaća, ustaše su napale 17. decembra u Kostajnici i poubijale sve ranjenike. Đujića su o tome obavijestili bjegunci iz ranjeničkog ešalona, dr Ljudevit Deže sa sinom, Ilija Vukobrat, apotekar Dinarske divizije kapetan Đuro Pejnović i još desetak četnika. Jevđević će 31. decembra javiti Mihailoviću da su ustaše u Kostajnici »poklali 147 ranjenika«.⁵³ Boško N. Kostić piše da su u Kostajnici »stradala od ustaških zločinaca 123 lica« i da su »ustaše ubile i studente Hrvate četnike: Miloša Sunaru, Vladu Vlahova i Radu Bakovića«.⁵⁴ Đujić tvrdi da su »ustaše u Kostajnici sačekali i pobili 160 ranjenika«.⁵⁵

Ujutro 26. decembra iz Brloga je krenulo oko 4500 četnika. Gdje god su mogli, upadali su u hrvatska sela i terorizirali narod, a neka sela su zapalili. U otočaćkim selima su ostavili »pismeno obrazloženje zbog čega se povlače«. Obavještavajući o tome Okružni komitet KPH za Liku piše da se u tom obrazloženju »zapaža u velikoj mjeri njihovo demoraliziranje i bezperspektivnost«, ali i nastojanje da uvjere narod »koji ostaje da je svrha njihovog povlačenja sačuvati vojničke formacije od uništenja«, kako bi se mogli »vratiti poslije neoštećeni i još ojačani«. U tom izvještaju se govori i o teroru, o čitavim krajevima koji su »bezobzirno pljačkani«, što je »izazvalo još veću mržnju i ogorčenje naroda protiv njih«.⁵⁶ U Hrvatskom primorju — javlja Okružni komitet KPH za Primorje — četnici su »napravili totalnu pljačku, paljevine i ubistva među narodom«. U Bribiru su zapalili 60 kuća, a u selu Grižane ubili šest ljudi.⁵¹ Ustaške vlasti su se uznemirile, pa poslije »izvješća zapovjedništva Kvar-

ner« da »u područje Sušaka stiže 10.000 četnika koji se povlače iz Dalmacije« i sve teroriziraju, konzulat NDH u Rijeci je zatražio »da se obustave putovanja vojničkih osoba i teklića u područje Sušak—Rijeka«. ⁵⁸

Bilješke

¹ AVII, 275, 21/1, d. 12.786.

² Isto, 158, 17/1-1.

³ Isto.

³³ Isto, H—V—710.

⁴ O borbama za Benkovac i oslobođenje Dalmacije, v. Todor Radošević, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije*, Beograd 1965.

⁵ AH, Ca, 4.

⁶ Isto.

⁷ Isto, 1.

⁸ Franz Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien, die deutsch-kroatischen Legionsdivisionen*, Kurt Vowinkel Verlag, Neckargemünd, 1962, 207. Đujićev glasnik »Srbija« je objavljivao u više navrata četnička sjećanja o njihovim herojskim pothvatima na Kozjaku 1. novembra 1944. Jedan od tih, Petar Krivošić, kaže da se »ispoljavao polet, koji smo naelektrisali u našoj školi«: pod komandom Boška Asanovića, »upadali smo među mnogobrojne neprijatelje i terali ih po Kozjaku«. (»Srbija«, br. 255, juli 1985.)

⁹ Zb. NOR, XIV/4, 408.

¹⁰ AVII, Ca, 206, 36/1.

¹¹ Zb. NOR, XIV/4, 807.

¹² Bor. M. Karapandžić, *Gradanski rat u Srbiji (1941—1945)*, Cleveland, 1958, 396.

¹³ Zb. NOR, XIV/4, 408. Istog dana, 8. novembra, Jevđević je uputio apel kvislinškom »Slovenskom Narodnom odboru i Komandi Slovenije« te »Komandi slovenskih domobranskih snaga«: »Pred uništenjem se nalaze posljednje nacionalne snage, koje stoje između nas i udruženog fronta partizanske glavnine pomognute ustašama i Sovjetima. Divizije četničkog vojvode Đujića komandanta JVUO za Dalmaciju i zapadnu Bosnu nalaze se u očajnoj situaciji napadnute od četverostruke premoći. Nemci su evakuisali Dalmaciju, ustaši svugde pomažu partizane, a snage kojima raspolaže naša Vrhovna komanda vode teške i krvave borbe ... Naše snage u Lici nedovoljne su za efikasnu pomoć. Obratio sam se srpskom dobrovoljačkom korpusu koji je oduševljeno i spremno prihvatio poziv, ali se njegovo političko vodstvo još nalazi na putu ... Ako padne Đujić onda će se sve oslobođene komunističke snage pojačane sa njihove dve divizije u Lici oboriti jednim pravcem preko Gorskog Kotara na Sloveniju, a drugim preko Plaša i Klane na Hrvatsko i slovensko Primorje. Ako padne Đujić, to znači istodobno doslovnu smrt pola milijuna Srba, koje je osiguravala njegova vojna snaga. U času napada na nas, komunističke snage u ovom prostoru udariće na nas sa leđa i naša je sudbina zapečaćena...« (Zb. NOR, XIV/4, 409-410)

¹⁴ B. Karapandžić, n. d. 395—399.

¹⁵ Zb. NOR, XIV/4, 589. Dok grupirane snage 8. korpusa NOVJ oko Knina po Đujiću »na Nemce samo pripucavaju«, Đujić je — po svjedočenju njegovog kurira Zaklanovića — uspio da se »toliko približi Nemcima i na tako jeftin način da je to pravo čudo. Jednom prilikom«, izjavit će kasnije Zaklanović, »major Mijović mije rekao: Đujić je postao Nemač. Odjednom su mu Nemci bolji prijatelji od Engleza i Amerikanaca. Izgleda da je Đujić pojeo previše nemačkih konzervi. Tako je 21. XI 1944. g. Radenović u zajednici sa Portnerom podoficijerom, inače šefom odeljka I c (obavještajno odjeljenje — op. a.) u Kninu, aranžirao večeru u štabu nemačke komande, kojoj večeri su prisustvovali sa četničke strane: vojvoda Đujić, Stevo Radenović, major Mijović ... a sa nemačke strane bio je general, pukovnici, major Joler i mnogi drugi. Na toj večeri se je dobro jelo i pilo, a pale su i zdravice s obe strane. Tada je Đujić, po pričanju majora Mijovića meni u diskreciji, digao čašu i nazdravio nemačkom generalu zaželevši pobjedu nemačkog oružja nad komunizmom ...«

(Saopštenja br. 66—93 o zločinima okupatora i njegovih pomagača, Beograd 1946, 693)

¹⁶ AVII, mf. London, 2/395; v. T. Radošević, n. d. 227.

¹⁷ T. Radošević, n. d. 228. Đujićeva »Srbija« će tridesetak godina kasnije uvjeravati neupućene da su od njemačkih snaga bile »samo male grupe u Kninu i Bihaću sa kojima nismo imali nikakva dodira niti borbe«. (»Srbija«, februar 1977)

¹⁸ Zb. NOR, XIV/4, 448.

- ¹⁵ »Srbija«, br. 247, novembar 1984.
- ²⁰ Isto, br. 165, januar 1974, »beseda prote oca Pavia Zelića padenskim žrtvama posle pomena u kapeli Dinarske divizije« u logoru Eboli 1946. godine.
- ²¹ Zb. NOR, XIV/4, 448.
- ²² Đoko Marić, n. d. 118.
- ²³ Zb. NOR, XIV/4, 445-447.
- ²⁴ »Srbija«, br. 247, novembar 1984. Jedan od četnika Leteće brigade, Petar Krivošić piše: »Kada je vojvoda Dujić stigao među nas, pala je komanda da se spremamo na juriš. Neprijateljske jedinice bile su utvrđene pred nama na odstojanju manje od pedeset metara. Pozadi te prve linije oni su imali na svakih sto metara nekoliko frontalnih linija za pojačanje onoj prvoj, ako prva padne to druga čeka sigurna i tako redom nekoliko kilometara. Po naredbi Vojvode na znak trube i crvene rakete, svi naši mitraljezi raspalili su po njihovim bunkerima, dok smo mi trčali kao na olimpijadi da se što pre nademo u neprijateljskim zaklonima. Nisam voleo borbu na nož, ali me je sreća poslužila da sam imao punu torbicu bombi te sam bombama krčio put dok smo se našli među njima. A tada počeo raditi kundaci... Ali njihov široki front levo i desno ostao je netaknut. Naročito sa desne strane od Debelog brda, neometani, tukli su nas u bok i nanosili nam teške gubitke... Prošli smo oko 150 m. i tu je ranjen komandant 1. Bataljona Nikola Tomić. Naređuje mi da ga ubijem i da ga ne ostavim živa. Nisam mogao da ga ubijem, a rana nije bila smrtna te sam rešio da ga nosim dokle oba ne poginemo. Izneli smo ga iz borbe do Otrića, a odatle je upućen bolničkom kolonom preko Lapca i Bihaća do krvave Kostajnice gdje ga ubiše ustaše sa još 160 ranjenika. Negde je zapisao komandant 2. bataljona Nikola Čolaković, daje iz njegova bataljona poginulo 73 boraca. Verovatno je 1. bataljon prošao još i gore, jer je poginuo komandant bataljona i komandir 2. čete Nikola Treskavica... («Srbija«, br. 258, august 1985)
- ²⁵ Njemački povijesničar F. Schraml je utvrdio: »373. div. je pretrpjela težak udar, a 264. div. se mogla smatrati uništenom. Jednoj grupi od dvije stotine ljudi — ovo je možda bila jedina iz ove divizije — pošlo je za rukom da se pod ličnim vodstvom k-danta div. general-majora Windischa slijedećih dana duž željezničke pruge probije ka sjeveru. Inače, kasnije, češće su u diviziju dolazili pojedini vojnici ili odjeljenja (uvijek s vodičima iz četničkih jedinica) poslije avanturističkih marševa preko neprijateljske teritorije, a među njima neki i fantastično obučeni kao napr. goniči magaraca, kao partizani, kao starice i slično...« (Schraml, n. d. 199-213)
- ⁷⁶ *Kninska operacija*, Beograd 1985, 19. Osmi korpus NOVJ je imao 677 poginulih, 2439 ranjenih i 126 nestalih.
- ²⁷ »Srbija«, br. 249, januar 1985. Dujić 3. decembra u depeši Mihailoviću piše: »Mi smo pretrpeli velike gubitke razbijajući blokadu. Danas smo imali 800 mrtvih i ranjenih. Sa 6000 boraca i 1000 izbeglica povlačili se prema Lapcu. Naše pitanje odmah treba resiti... Mi smo noćas krenuli kroz borbu, krv i sneg u neizvesnost... Naše golgotске muke počele su. Čekam hitno rešenje i odgovor.« (Zb. NOR, XIV/4, 590)
- ²⁸ Zb. NOR, V/36, 270-271.
- ²⁵ Đoko Marić, n. d.
- ³⁰ AVII, 119/8, 3-1.
- ³¹ Zb. NOR, V/36, 539.
- ³² Isto, 193-194.
- ³³ Isto, 687.
- ³⁴ AVII, 1324, 26/3.
- ³⁵ Zb. NOR, V/36, 384.
- ³⁶ F. Schraml, n. d. 208.
- ³⁷ AVII, H-V/750.
- ³⁸ »Srbija«, br. 154, februar 1977.
- ³⁹ Zb. NOR, V/36, 185.
- ⁴⁰ Isto, 542.
- ⁴¹ Isto, 543.
- ⁴² Isto, 384.
- ⁴³ Isto, 385.
- ⁴⁴ AH, Zemeljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zh. br. 15470.
- ⁴¹ Isto.
- ⁴⁶ Zb. NOR, XIV/4, 714.
- ⁴⁷ Isto, 715.
- ⁴⁸ Isto, 680.
- ⁴⁹ Isto, 685.
- ⁵⁰ B. N. Kostić, n. d. 185. Bor. M. Karapandžić, n. d. 397. piše da su se za Dujićev dolazak u Sloveniju »najpredanije zauzimali i Dimitrije Ljotić i Vojvoda Dobroslav Jevđević. Oni su, naj-

pre, morali ubediti odgovorne Nemce u potrebu **koncentracije** nacionalista u Sloveniji, odakle bi posle preduzeli akciju oslobodjenja cele Jugoslavije ispod komunističkog ropstva. Mada je ovo ubedivanje išlo vrlo teško, sreća je bila što je srpski narod imao svog istinskog prijatelja u ličnosti dra Hermana Nojbaheera, Ministra za Jugoistočnu Evropu, jednog retko kulturnog i dobronamernog Austrijanca sa širokim vidicima, koji je pokazao veliko razumevanje za srpsko-slovenačku antikomunističku borbu u tim tragičnim danima.« Kad je 10. decembra, delegacija iz Ilirske Bistrice krenula k Neubacheru i Nediću u Beč, vojvoda Jevđević je poslao pismo »njegovoj ekscelenciji prezidentu divizionom đeneralu« Levu Rupniku i »njegovoj ekscelenciji biskupu ljubljanskom« Gregoriju Rožmanu. U pismu kaže da će »iduće nedelje stići u Sloveniju 500 do 800 izbeglica« i tvrdi »da će svaki od izbeglica, iole fizički sposoban, prihvatiti svaki rad kojim bi nadoknadio kruh i krov nad glavom koji mu se daje«. O dolasku Đujićeve vojske ništa ne kaže. (AVII, 157, 55/4)

^{s1} Bor. Karapandžić, n. d. 397.

" Zb. NOR, XIV/4, 1089-1090. U polemikama s drugim četnicima u inozemstvu, Momčilo Đujić poriče postojanje Pavelićevog naređenja o pomaganju Dinarskoj diviziji prilikom izvlačenja iz Like. Kaže daje to »ustaška laž«. Objašnjava: »Ta >skupina< bila je slavna i ponosna Dinarska četnička divizija, koja je na Dinari brojala 60.000 boraca, među kojima ih je bilo 15.000 naoružanih, pod komandom >popa Đujića<. Oni su se borili na život i smrt, da spasu od biološkog istrebljenja Srbe Bosne, Like i Dalmacije ... Ta je divizija krenula 3. decembra 1944. — po Dražinoj naredbi, sa Dinare za Sloveniju, da uhvati vezu sa Saveznicima — što je i ostvarila 1. maja 1945 ... Na tom dugom i krvavom putu, već u to vreme, nije bilo nigde traga od Nemaca, sve do Slovenije, u koju je >skupina popa Đujića< pošla sa 10.000 boraca, a dospela sa 12.000, povećavajući svoje brojno stanje usput.« Đujić tvrdi da sve to piše »radi odbrane časti i obraza viteških boraca i sledbenika besmrtnog đenerala Draže i njihove braće saboraca >zborasča< i >nedićevaca<, koji su se slili pod komandu besmrtnog đenerala Draže i sa nama gazili kroz krvave borbe u obrani Krsta i Slobode«. (»Srbija«, br. 272, januar 1977)

" Zb. NOR, XIX/4, 714.

⁵⁴ B. N. Kostić, n. d. 189.

" »Srbija«, br. 256, august 1985.

⁵⁶ AIHRPH, KP-42-I/3031 ; v. Fikreta Jelić Butić, n. d. 240-241.

" Isto, KP-42-I/2922.

^{is} Zb. NOR, V/36, 760.

Krah četničke organizacije

Početakom decembra 1944. godine, kad Draži Mihailoviću danonoćno stižu Đujićevi vapijući zahtjevi da riješi pitanje Dinarske divizije »dok ne bude kasno«, i u Mihailovićevoj četničkoj grupaciji u sjevernoj Bosni je stanje takvo da bi i on kao i vojvoda Momčilo mogao reći »naše golgotske muke počele su«. ¹ Mihailović nije znao kud će sa sobom, a kamo li da pomaže Đujiću. Budući da je bilo nemoguće poslati Dinarskoj diviziji pomoć iz Bosne, a sam Đujić se u Bosnu nije mogao probiti, u četničkoj vrhovnoj komandi su smatrali da bi bilo najbolje kad bi Đujić uz njemačku pomoć izvukao svoje jedinice u sjeverozapadnu Liku i Gorski kotar i tu, spajajući se s tamošnjim četničkim jedinicama, uspostavio frontu na liniji Brlog—Kupa. Vojvoda je također pomišljao na tu mogućnost, ali je bio skloniji da prihvati Ljotićeve prijedloge i da se spoji s Ljotićevim Srpskim dobrovoljačkim korpusom u Sloveniji i Istri. Taj prijedlog vojvode Đujića Mihailović nije prihvatio. Na Đujićevo insistiranje jasno je rekao: »U osnovi se ne slažem sa napuštanjem (ličkog) terena i odlaskom za Istru. U Sloveniju i na Istru treba poslati građanske izbeglice koje treba spasiti. Vojnici moraju da produže borbu na celom prostranstvu Jugoslavije. Ni u kom slučaju naši vojnici ne smeju biti izbeglice ...« ²

No, dogodilo se drugačije od Mihailovićeve želje: Đujić je uvijek radio kako je njemu odgovaralo. Znao je, ako ostane u Lici, da će NOVJ, odnosno Jugoslavenska armija, zajedno s okupatorskim snagama tući i sve snage kolaboracije koje su se u vremenskom i prostornom tjesnacu pokušale saveznicima sa zapada predstaviti kao žrtve »komunističke najeзде i tiranije«, nudeći da — kao zasebna snaga ili u savezništvu s Wehrmachtom uspostave čvrstu branu prodoru komunizma ka Zapadu. Kao što je Hitler računao da će uskoro doći do rascjepa u antifašističkom savezu i do neizbježnog sukoba kapitalizma i boljševizma, istu logiku razmišljanja slijedile su i u to vjerovale vodeće ličnosti kvislinskih snaga, i Pavelić, i Rupnik, i Nedić i Ljotić, i Mihailović, pa dakako, i vojvoda strmički, Momčilo Đujić. Među 234.000 naoružanih kolaboracionista (na kraju rata trećina snaga fašizma u Jugoslaviji) bilo je oko 40.000 četnika. ³

Vojno-političke pozicije četničke organizacije na unutrašnjem i međunarodnom planu naglo su slabile. Potisnute s matičnog teritorija, četničke formacije iz Srbije, Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine, Dalmacije, zapadne Bosne i Like stalno su se osipale. Osjećaj da su bjegunci i izbeglice, neizvjesnost i besperspektivnost potiru njihov nikad naročito visok moral. Glavne četničke snage s vojno-političkim vrhom nalazile su se na teritoriju tzv. Nezavisne Države Hrvatske, u sjevernom i zapadnom dijelu Bosne u stalnim dodirima i vezama s ustaško-domobranskim jedinicama i njemačkim trupama, sa zajedničkim ciljem djelovanja. Ranije učvršćena suradnja između četnika i ustaša i četnički lojalan stav prema ustaškim vlastima umnogome su pridonijeli da su

ustaše lako, što ne znači da problema nije bilo, prihvatile prisustvo četnika iz Srbije i Crne Gore na teritoriju kojim su »suvereno vladali«.

Mihailović je, vjerujući da će se i za nj naći mjesta među pobjednicima, računao da će sa sebe skinuti odgovornost za sve oblike kolaboracije, pa i za suradnju četnika i ustaša, tako što bi to ocijenio kao samovolju lokalnih i regionalnih četničkih komandanata i osudio ih za izdaju, kao da njihove postupke nije odobrio. Ali, u situaciji kada mu je zaprijetio potpun poraz, Mihailović se, nekad gotovo snishodljivo, obraćao ustaškim komandantima, neke je odlikovao u ime kralja."

Sve su to bili uvodi u prerastanje četničke »Jugoslovenske vojske u otadžbini« iz uskosrpskih formacija u združenu snagu srpskih, hrvatskih i muslimanskih jedinica, pri čemu je četničko rukovodstvo izrazilo spremnost da se odrekne svoje genocidne zamisli o etnički čistoj »velikoj Srbiji«⁵. No neovisno o volji svih koji su bili skloni da prihvate novi program generala Mihailovića to je bilo neostvarljivo, jer su se sve kvislinške vojske naglo raspadale. Osim toga, svi su oni bili međusobno sumnjičavi i nepovjerljivi. Dugo podjarivani šovinizmom, politika genocida, podjarivanje revanšizma za međusobne zločine, s prijetnjama vjerskih i nacionalnih istrebljanja, nisu mogli biti lako i jednostavno prevladani. U suštini, ni četničko ni belogardejsko, ni ustaško, kao ni muslimansko kolaboracionističko rukovodstvo nisu se odricali svojih uskonacionalističkih ciljeva, samo su ih pritajivali. Na vojnu suradnju bili su primorani pred zajedničkom opasnošću, u pokušajima da se spase i izbjegnu odgovornost za zločine učinjene u službi okupatora, ali je svaki od njih u toj suradnji tražio priliku da izigra drugoga. Ustaške vlasti, kao i neki Nijemci, smatrale su da bi se preko četnika moglo doći do Angloamerikanaca,⁶ odnosno da će se koristeći četnike, lakše uspostaviti fronta »sjedinenog zapada protiv boljševizma«, a istovremeno su i četnici, i ustaše, i Nijemci, bez međusobnog obavještanja, nezavisno jedni od drugih, hvatali veze sa zapadnim saveznicima. Četnici su uvijek imali neke od tih veza, čak i kad je kralj imenovao namjesništvo i kad je kraljevska vlada dra Ivana Šubašića više-manje prešla u funkciju narodnooslobodilačkog pokreta. Jaka, i razmjerno dosta utjecajna, jugoslavenska buržoaska emigracija ne prestaje da se bori za smiještanje Mihailovića, veze sa Zapadom održavaju i Jevđević i Đujić, koji je čak imao radio-vezu s kraljem Petrom Karađorđevićem. Iz Slovenije Momčilo Đujić šalje k saveznicima studenta Milorada Ilića, koji je imao bliske veze s kraljevskom porodicom. »Dobro je što ste mu dali šifru (radio-vezu) sa Kraljem«, pisao je Mihailović Đujiću 21. marta 1945.¹ I Ljotić je u nekoliko navrata slao svoje delegate u Italiju, kod saveznika, ali »nijedna od ovih grupa nije uspela da se poveže sa zapadnim saveznicima, pa su se prebacili u Švicarsku.«⁸ Mihailović je sumnjao u Ljotićeve emisare, u strahu »da se misija ne pretvori u krajnji neuspeh«. On, naime, uza sve to što u martu 1945. iskazuje veliko povjerenje u Ljotića, ipak inicijativu spram saveznika ne ispušta iz ruku. »Mi bolje poznajemo stav saveznika«, piše Ljotiću 1. aprila 1945.¹

Već suočeni s totalnim krahom, vođe različitih snaga kolaboracije, i oni koji su javno priznavali služenje, ali i oni koji su služenje smatrali »taktiziranjem«, spas svojih — uvijek usko osobnih — programa vide jedino u savezničkoj podršci, ali to za njih čak ni na kraju rata nije razlog da od Nijemaca primljeno oružje dignu na Wehrmacht. Svi oni snuju nove međusobne koalicije, uglavnom s razgraničenjem i neprijateljstvom prema Sovjetskom Savezu, pri čemu se Treći Reich, s mogućim sistemskim i prostornim izmjenama, što

bi uglavnom ovisilo od Engleza, sa svim svojim kvislinškim formacijama ubraja u ozbiljnu prevagu u korist zapadnih saveznika. Zapadni saveznici nisu više davali javnu podršku ni materijalnu pomoć četnicima, pa su i svoje vojne misije povukli od njih,¹⁰ ali to još za Mihailovića, kao ni za vojvodu Đujića, nije element definitivnog nepovjerenja. Konačno, sudbina Đujićeve četničke grupe će pokazati da u tim kolaboracijama nije bilo mnogo ludila, ako u logičkoj mjeri stanja i odnosa nema mjesta misli da bi netko pod svoje okrilje mogao kao saveznika uzeti neprijateljsku grupu. Mihailović je, svakako, u računu na savezničku, posebno američku pomoć računao i po onome što mu je govorio i obećavao specijalni američki izaslanik, pukovnik McDowell, koji je u Mihailovićev štab stigao krajem augusta 1944. Taj sveučilišni profesor je Mihailoviću i njegovom Centralnom nacionalnom komitetu, pa i u javnim istupima na zborovima, tvrdio da Amerika i Velika Britanija vode trenutnu politiku popuštanja prema Moskvi, pa u vezi s tim moraju spram Tita taktizirati, ali da — u konačnom rješenju — dvije velike kapitalističke sile neće nikako dozvoliti da se sovjetski utjecaj održi u Jugoslaviji, što bi se desilo ako se Tito učvrsti na vlasti. Predviđao je da će četnici proći kroz velika iskušenja ali, kako je govorio, pobjeda će na kraju biti njihova. Pozivao ih je da ne klonu ni duhom ni akcijom, ali da ne troše snage, jer je rat pri kraju, pa se geopolitička karta Evrope više ne rješava oružjem nego za zelenim stolom. Preporučio im je da »manevrišu po terenu« i da iskoriste Nijemce za dobivanje municije i oružja. McDowell je, u vrijeme kada su četnici već bili razbijeni u Srbiji, upozoravao da će četnici postići svoj cilj samo ako ostanu u zemlji, i da Crvena armija, prema međusavezničkom sporazumu, ne smije preći Dunav. Prilikom sastanka Mihailovića i McDowella s njemačkim predstavnikom, američki pukovnik mu je stavio do znanja da je Njemačka praktično već izgubila rat i da će njena vojska u Jugoslaviji, kad za to dođe vrijeme, položiti oružje pred četnicima, jer da Mihailović ima punu američku podršku.¹¹ Pa i kad McDowell ode, Amerikanci neće zaboraviti Mihailovića. S njim čak i prvih mjeseci 1945. godine održavaju radio-vezu. Ta je veza objašnjavana američkim interesom da se spasi što više angloameričkih avijatičara koji su oboreni u zonama četničkog rasporeda. Amerikanci su, dajući Mihailoviću precizne podatke o položajima snaga JA u četničkoj blizini (na Majevidi i Trebavi), željeli da ukažu na mjesto gdje treba uputiti pale avijatičare, što četnici ni jednom nisu uradili, a ujedno su im davali orijentire za manevar sa znanjem o njihovom jedinom protivniku — jedinicama NOVJ. Osim toga, to je davalo Mihailoviću priliku da obavještava potčinjene kako ima »vezu sa Amerikancima i Englezima«. Izjavljivao je da su američki avioni, noseći materijal partizanskim jedinicama, isti spuštali na Majevidu četnicima pod izgovorom da su pogriješili. Isto tako, Mihailoviću bliski suradnici su tvrdili da su depeše stizale iz Amerike, da ih je on sam dešifrirao, ali da nikome nije saopćavao sadržaj.¹²

Osim slovenskih kolaboracionista, okupljenih oko generala Ivana Prezelja Andreja, generala Leva Rupnika i biskupa Rožmana, u Sloveniju krajem 1944. dolaze grupe Hrvata iz pročetničke »Hrvatske armije« pod komandom generala Matije Parca, tu su već otprije četničke grupe vojvode Jevđevića, a u novembru i decembru dolazi Nedićeva vojska (Srpska državna straža i Srpska granična straža) sjedinjene u Sloveniji u Srpski udarni korpus (SUK) i vojska ljotičevaca (Srpski dobrovoljački korpus) pod komandom generala Koste Mušickog. Od januara 1945. s njima je i oko 3500 četnika vojvode Đujića.

Najviše četničko rukovodstvo, Mihailović pogotovo, svjesno da se, ma koliko potpomognuto i od njemačkih i od ustaških snaga, ne može suprotstaviti snagama JA, nije nijednog trenutka sumnjalo u to da će ih Angloamerikanci — bez obzira na sve dotadašnje nesuglasice — prihvatiti i »zaštiti.« Računao je na ulazak njihovih snaga na teritorij Jugoslavije i na spajanje s njima ili na američku pomoć organiziranjem terorističko-diverzantskih akcija »gerile«.

U kontekstu tih zbivanja i takvih planova treba promatrati i izvlačenje srbijanskih kvislinških snaga i četnika u Sloveniju i Istru, u susret angloameričkim snagama.

Slovenska reakcija tokom cijelog rata nije uspjela da okupi više od 300 četnika (plava garda) i do 16.000 domobrana (belogardista), koji su bili najprije pod talijanskom, a potom pod komandom njemačkih štabova i ustanova.¹³ Iako simbolična, ta grupa četnika nije ispuštena iz djelokruga zanimanja ne samo jugoslavenske emigracije već i vojno-političkih krugova zapadnih saveznika.

Svi četnici u Sloveniji, računajući tu i one što su pristigli kasnije, bilo da su došli sa nedićevcima ili iz njemačkog zarobljeništva, bili su u političkom i duhovnom pogledu pod vodstvom fašista Ljotića, a u vojnom pogledu — od kraja marta 1945. — pod komandom generala Miodraga Damjanovića.¹⁴ Sva ta vojska različitih naziva (Rupnikova, Prezeljeva, Parčeva, Ljotićeva, Jevđevićeva i Đujićeva) nije imala više od 25.000 vojnika. Borila se i opremala kao sastavni dio Wehrmachta, zaklinjala se u jedinstvo, u kralja i otadžbinu, a vode te vojske su, i kad se u trobljubu brate, jedan drugog klevetali, opterećeni međusobnim mržnjama, uvijek šovinistički opterećeni. Mihailović je, šaljući u Sloveniju svog pomoćnika generala Damjanovića, koji je bio jednako Nedićev kao i Mihailovićev čovjek, sve te grupe htio — preko Damjanovića — predrediti sebi, ali Ljotić, dotad superioran među »rasevima«, za što je bila presudna njemačka vezanost uz njega, nije ni pomišljao da vodeću ulogu prepusti nekom drugome. Jedan od Ljotićevskih historičara, Borivoje Karapandžić, neslogu među »braćom« pripisuje isključivo Damjanoviću, koji je trebao biti načelnik štaba »Jugoslovenske nacionalne armije« u Sloveniji s komandantom Ivanom Prezeljem, navodno stoga što je Prezelj »u celoj Sloveniji uživao nepodeljeni ugled među svim nacionalnostima«. Uz njih dvojicu, po Karapandžiću, u štabu su bili: »Komandant srpskog dela trupa đeneral Košta Mušicki, Komandant hrvatskog dela đeneral Matija Parac, Komandant slovenačkog dela Lev Rupnik i Komandanti Otseka Vojvoda Momčilo Đujić i Vojvoda Dobroslav Jevđević. Međutim, đeneral Damjanović je pokvario ceo ovaj plan, pokazajući neskrivenu ambiciju da on bude opšti komandant. Ljotić se svojom depešom od 10 aprila 1945 godine požalio đeneralu Mihailoviću na ovakvo držanje đenerala Damjanovića. Draža je svojom depešom... molio Ljotića, da pošto poto sačuva jedinstvo i slogu. Dimitrije Ljotić je to i učinio, jer su prema njemu imali poštovanja i respekta svi nacionalisti u Sloveniji. Ali, čim je Ljotić poginuo 23 aprila 1945 godine, đeneral Miodrag Damjanović se prosto nametnuo za opšteg komandanta. Ovaj fakat je mnogo doprineo, što u odlučnom momentu u glavnoj bitci sa komunistima nije bilo tako snažnog vojničkog jedinstva. Ustvari, snažnom komunističkom naletu na Sloveniju bili su se oduprli samo dobrovoljci, koji su jedini i izvršavali naređenja đenerala Damjanovića.«¹⁴

Bloku kolaboracionista, čiji su napori bili usmjereni na razbijanje i uništenje snaga 9. korpusa NOVJ, zajedno s njemačkim trupama, stavile su se na raspolaganje vodeće ličnosti srpske pravoslavne crkve patrijarh Gavriilo Božić i episkop dr Nikolaj Velimirović.¹⁵ Oni su pojačali ideološku i političku borbu protiv NOP-a, a u odnosu na saveznike trebalo je da odigraju ulogu sličnu kao i biskup Rožman, koji je svoju poruku angloameričkim snagama da okupiraju Sloveniju poslao preko pape.¹⁶ »Narodni odbor za Sloveniju« proglasio je slovensko domobranstvo »narodnom vojskom«, a Sloveniju za dio »Federativne kraljevine Jugoslavije«, pozvao kralja Petra da se vrati u zemlju, a od generala Damjanovića zatražio da uputi poziv savezničkim snagama da odmah interveniraju u Sloveniji. Prethodno, 24. januara 1945. Mihailoviću je upućena depeša: »Sefovi političkih slovenačkih stranaka šalju dr Kreku sledeće: Sporazumele su se Slovenska ljudska stranka, socijalisti i JNA i sastavili zajednički odbor. Potpisali su zajedničku izjavu za Veliku Sloveniju u Federativnoj Jugoslaviji pod Karadorđevićem svi viđeniji ljudi iz svih pokrajina. Odbor priznaje generala Mihailovića i nastavlja borbu protiv komunista i okupatora.«¹⁶²

U to vrijeme, četnici Draže Mihailovića su, kao i ranije bez direktne veze, svrstani u četiri grupe:

- grupa u Slovenskom primorju s 8000 nedićevaca i ljotićevaca;
- grupa koja je težila da se tamo probije (četnici iz Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine, sa Kosova i neznatan broj iz Srbije);
- grupa Vranješevićevih četnika iz Bosne;
- grupa četnika iz Srbije i Bosne pod direktnom komandom Mihailovića.

Na prostoru od Majevice do Kozare, između Save i pravca Sarajevo—Zenica—Banja Luka, pred početak ofenzive JA za konačno oslobođenje zemlje pored jakih njemačkih trupa našle su se ustaško-domobranske jedinice, ustaška milicija, muslimanska milicija, zeleni kadar, lokalne četničke jedinice i pristigli četnici koji su se, zajedno s njemačkim trupama, povlačili pred snagama JA.

Razbijeni u Srbiji, četnici (15.000 do 18.000) — nakon kraćih kontakata s dijelovima Crvene armije u širem prostoru Zapadne Morave, kad je otpala mogućnost da se probiju na obalu Jadrana — povukli su se zajedno s dijelovima Grupe armija »E« u Bosnu, gdje se Mihailović nalazio od septembra prethodne godine.¹⁷ Povlačenje njemačkih trupa iz Crne Gore natjeralo je i tamošnje četničke jedinice da se povuku, čime je otpala prethodna kalkulacija da se probiju u Albaniju i Grčku i tamo spoje sa savezničkim snagama. Oko 7000 četnika iz Crne Gore, kojima se pridružilo oko 1300 iz Hercegovine, uputilo se u sjevernu Bosnu, s pogledom prema Istri i Slovenskom primorju,¹⁸ gdje su Nijemci već prihvatili i rasporedili Đujićeve jedinice. Po nagovoru vojvoda Đujića i Jevđevića, ali ne bez utjecaja Dimitrija Ljotića i Leva Rupnika, SS-gruppenführer i general-potpukovnik policije Odiło Globocnik je u vezi s manevrima Đurišićevog Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa (»12.000 navodno odličnih boraca i 1.500 žena, dece, staraca i ranjenih«) od vlasti NDH i generalštaba Jugoistoka tražio da se Đurišiću »osigura slobodan prolaz, kao što je učinjeno sa četnicima popa Đujića«.¹⁹

Dok je Đurišić iščekivao njemačko-ustaškp usuglašavanje dogovora oko marša Crnogorskog četničkog korpusa za Sloveniju, u igru je uskočio Pavelićev prijatelj, crnogorski separatistički nacionalist, Sekula Drljević. Čovje-

ku koji je, ne bez osobne hrabrosti, služio i Petru II, i Talijanima, i Nijemcima, i Mihailoviću, ponudio je još jedno služenje — ovoga puta Sekuli Drljeviću. Pavlu Đurišiću i njegovim »dobrovoljcima« je garantirano osigurano izvlačenje iz ugrožene zone ako svoju vojsku preimenuje u »Crnogorsku narodnu vojsku« i na pogodnim položajima, združen s ustašama, uspostavi novu antikomunističku frontu. Đurišić i dio najbliskijih suradnika Draže Mihailovića, među kojima su bili Dragiša Vasić i Zaharije Ostojić, prihvaćaju Drljevićevu ponudu. Pavelić je dao suglasnost, i — pokret počinje. No, mudri Đurišić tada pokušava izigrati Drljevića. Ne prelazi Savu, kako je dogovoreno, već svoje kolone vodi prema Bosanskoj krajini. Ustaše su 4. aprila te kolone zauzdale u Lijevča-polju. Poslije žestokog okršaja, četnici su digli bijelu zastavu.²⁰ Glavnina se, pod Drljevićevom komandom, kao »Crnogorska narodna vojska« narednih dana uključuje u sastav ustaških zdugova u rajonu Karlovca, a vodstvo je, poslije banketa u Bosanskoj Gradiški, strijeljano ili zaklano u logoru Jasenovac. Ustaše su ubile i Đurišića, i Ostojića, i Vasića, i Petra Bačovića .. .²¹

Pokolj crnogorskih četnika, najprije na Lijevča-polju, a potom u Jasenovcu, pokolj Đurićevih ranjenika 17. decembra 1944, kad je ubijen i generalni sekretar »Zbora« major Milorad Mojić, ne uvjetuju Dražinu definitivnu odluku da odustane od pokreta na zapad. U zapovijesti od 17. aprila za povlačenje zapadno i jugozapadno od Banja Luke, Mihailović potčinjenima ne kaže da su Đurišića u Lijevča-polju napali ustaše, već da se »komunisti, odnosno njihove manje grupe, na terenu zavlache između kolona na manje praznine i odatle napadaju pojedine delove kolona.«²² Svojim komandantima u Sloveniji Mihailović je o Đurišiću slao samo nepovoljne depeše, u stilu ove od 31. marta: »Najveće štete ćete imati ako vam Pavle dođe tamo. Borbenu vrednost ne predstavlja nikakvu. Njegovo ljudstvo krajnje destruktivno.«²³

Kad su Mihailovićeve tri kolone, pod komandom Dragutina Keserovića, Petra Simića i Dragoslava Bačića, krenule južno od Save prema Manjači na »marš manevar u obliku kare ... tako da nigde u ovoj kari ne bude praznine«,²⁴ Mihailovićevi emisari su u Zagrebu zasnivali nove koalicije i s Mačekom i s Pavelićem (»Samo o tome Mačekovci ne smeju da znaju ništa, jer u isto vreme treba raditi sa Mačekovcima«,²⁵ naređuje Mihailović 2. marta svom predstavniku u Zagrebu advokatu dr Ranku Brašiću) uz pomoć nadbiskupa Alojzija Stepinca, koji se — po Mihailoviću — »mora držati jugoslovenske linije u koliko se ne bi držao linije papske stolice za stvaranje katoličke države, ali bi i u tom slučaju morao biti nepomirljiv prema komunistima.«²⁶ Pregovori su na različitim nivoima vođeni tokom marta i aprila, uvijek »u cilju vođenja jedne zajedničke borbe protivu partizana«. To je Mihailovićev stav iz petnaestoaprilске instrukcije dr Brašiću, kojeg je prethodno primio Pavelić (Mihailović piše: »Ekselencija«). Početkom aprila Pavelić je Mihailovića pozvao u Zagreb da se o svemu dogovore u četiri oka. Zahvaljujući Paveliću »na ljubaznosti i pozivu« u vezi »direktnog uređenja ovog narodnog posla«, Draža Mihailović je dr Brašića zamolio da bude »veran tumač« njegovih stavova koje će iznijeti zajedno »sa gospodom oficirima, kojima sam vođenje pregovora poverio«. »Ekselencija« Ante Pavelić je zamoljen da »gospodi oficirima« — a to su bili general Svetomir Dukić, major Žika Andrić, general Matija Parac i specijalni izaslanik inž. Vladimir Predavec — »pokloni puno poverenje i da na taj način omogući uspešno završenje ovoga posla na korist oba naroda«. Mihailović je Paveliću garantirao »rešenost da se u provođenju projektovanog sporazuma, zajedno sa svojim potčinjenim komandantima i trupama,

striktno pridržavam svih utanačenja, koja gospoda delegati u ime Vrhovne komande budu prihvatili«. Dr Brašić je zamoljen da »Ekselenciji« izrazi »moje poštovanje«, a Brašiću je obećao da mu »priznanje neće izostati«.²⁷

General Dukić će kasnije pisati kako mu je Mihailović, za poslove u Zagrebu dodijelio i Predavca, »da pokuša da uhvati vezu sa Mačekom«. Što se tiče planova, Dukiću je rekao: »Moja je namera da ili pređem u Sloveniju, u reon Novo Mesto (tu Draža povuče pravu liniju: planina Motajica, preko Hrvatske do Novog Mesta u Sloveniji) ili da se povučem u planine«.²⁸

Pavelić je prvi put delegaciju primio 17. aprila. S »poglavnikom« su bili Andrija Artuković, general Ante Moškov i Juco Rukavina. Na drugom sastanku, 18. aprila, bili su uz spomenute prisutni i generali Đorđe Gruić i Vjekoslav Luburić. General Dukić je iznio Mihailovićeve molbe koje su se uglavnom svodile na to da se četnicima osigura slobodan prolaz, da im se dodijeli hrana, lijekovi i municija, i da ustaše oslobode ranjenike zarobljene na Vučjaku. Na trećem sastanku, 22. aprila» Pavelić i Đukić su se sporazumjeli o svim četničkim zahtjevima: poslani su kamioni s lijekovima i municijom, bolnica je oslobođena i, što je najvažnije, izdana su potrebna naređenja da se Mihailovićeve grupa propusti za Sloveniju.²⁹

Da li je Mihailović tim potezima htio obmanuti Pavelića, kako bi ustaše ostavile na miru nemoćne četnike, ujedno da od njih i Nijemaca dobije municiju, hranu i lijekove, ili je zaista namjeravao da krene u Sloveniju, ostaje otvoreno pitanje. Vjerojatno je u pitanju bila namjera za pokret u pravcu Slovenije, a ne Mihailovićeve ratna varka, mada i to nije isključeno. Jer pokret na zapad nisu ometali Nijemci ni ustaše već snažna grupacija jedinica 5. korpusa NOVJ. To je Mihailovića primoralo da se vraća, mada je — i bez toga — mnogo faktora utjecalo na to da se Mihailović uputi ka Srbiji. Major »Čosić« (»Fleš«) stalno mu je slao poruke koje su bile primamljive i davale nadu za postizanje uspjeha. Otići u Sloveniju, pa u Italiju, značilo bi kraj njegovim nastojanjima, a vjerojatnost da se za njegove ciljeve žrtvuju Angloamerikanci nije bila realna. U drugom slučaju, računao je da će za sudbinu njegovog pokreta vladati veće zanimanje, pa i mogućnost — kao što se dogodilo u Grčkoj — da mu se pruži pomoć bila bi utoliko veća. On je i poslije obrazovanja Demokratske Federativne Jugoslavije i njenog priznanja od strane saveznika smatrao da je to privremena politička igra koja će se na kraju završiti ulaskom angloameričkih snaga u Jugoslaviju, da će se likvidirati »komunistički režim« i osigurati ustoličenje Petra II, a s Petrom i svezlast »heroja srpskih planina«. Takve kalkulacije su pojačavane i stanjem u jedinicama. »Ljudstvo iz Srbije je i suviše savladano bolešću i njegove su želje povratak u Srbiju, a nikako izmicanje na zapad«. Uvjerenje — ili barem u to uvjerava Dimitrija Ljotića: »Narod u Srbiji nas željno očekuje i kad olista šuma prepuniće se šume i planine«.³⁰

Izbjegavajući udare 2. armije JA, Mihailović je sredinom aprila s oko 10.000 do 12.000 četnika krenuo desnom obalom Save k ušću Vrbasa, a onda naglo skreće u smjeru jugoistoka k Travniku i Zenici. Dalja marš-ruta vodila je kroz planinske predjele pored Fojnice, a potom preko Ivan-planine i zapadnih padina Bjelašnice sjeveroistočno od Konjica pa južno od Kalinovika, s namjerom da se dohvati Brođ na Drini. Dalje bi produžili kroz Sandžak i po grupama se ubacili u Srbiju. Čini se da Mihailović osobno u prvi mah nije namjeravao da prelazi Drinu. Razlog je bio u tome što je sagledao posljedice ubrzanog, bezmalo 300 kilometara dugog i napornog marša, uz svakodnevne napade jedinica JA. Četnička grupa, kao neka operativna snaga, nije bila spo-

sobna za poduhvat većeg obima. Bojao se da će se četnici razbježati i otići svojim kućama, a on bi s najužim dijelom ostatka štaba i jakim obezbjeđenjem ostao u istočnoj Bosni, sve dok se »ustanak« ne bi povoljno razvio.³¹

Mihailović je izabrao najduži i najteži put da bi stigao na cilj. Uostalom, kada se već odlučio da ide u Srbiju, morao je izbjeći sudare s jačim snagama JA. To je razlog što se nije uputio k srednjem ili donjem toku Drine, jer bi u tom slučaju naišao na frontu snaga 2. armije JA i poraz bi bio neizbježan. Izabrani pravac je vodio kroz planinska područja, šumovita i besputna, a to je pružalo priliku da se koliko-toliko moglo prikriveno kretati i van domašaja teške ratne tehnike. Ali, na tom pravcu je trebalo savladati mnoštvo teških terenskih prepreka, što je imalo za posljedicu gubljenje teže ratne opreme i ostavljanje bolesnika (tifusara) i ranjenika koji nisu imali fizičke snage da to izdrže. Takvi postupci su dovodili do demoralizacije i izazivali razočaranje u rukovodeće starješine. Kretanje na relativno širokoj fronti i u grupama s međusobno slabom vezom imalo je više nedostataka nego prednosti. Uza sve to, četnici nisu imali borbenog iskustva u samostalnom djelovanju, jer su stalno njima rukovodile okupatorske komande i štabovi i kad god su bili u borbenom rasporedu — bili su u stanju ovisnosti. Uprkos slaboj borbenoj kvaliteti imali su dovoljnu količinu naoružanja i municije dobivenu — uz veliko zalaganje dr Neubachera — od njemačkih trupa ili — po Pavelićevom nalogu — od ustaško-domobranskih jedinica. Postupno gubljenje radio-veza, unutrašnjih i s inozemstvom, osim s »Čosićem«, povećalo je dozu neizvjesnosti i nesigurnosti.³²

Rukovodstvo četničke grupe, s Mihailovićem na čelu, ocijenilo je da su glavne snage JA u fazi gonjenja neprijatelja krenule k zapadnim granicama zemlje i to glavnim komunikacijskim pravcima, a da su slabije snage ostale na oslobođenom teritoriju sa zadatkom da »održe red« i da »vrše prisilnu mobilizaciju«. Otuda Mihailovićevo uvjerenje da će se uspješno probiti.

Jedinice 3. korpusa JA s 3. bosansko-hercegovačkom divizijom KNOJ-a, snage Narodne milicije i druge lokalne snage JA, zatečene u širem prostoru kuda se kretala četnička grupa, bile su u stalnom borbenom dodiru sa četnicima. Nekoliko bataljona JA početkom maja nalazilo se na liniji Prozor—Ivan Sedlo—Tarčin, sa ciljem da se četnici razbiju i unište. Odlučni za proboj, četnici su uspjeli da ih odbace i da produže pokret. Savladali su i slijedeću liniju duž komunikacije Konjic—Tarčin—Pazarić i, uz velike gubitke, izbili na prostor sjeverozapadno od Kalinovika. Na tom teritoriju bili su potpuno okruženi i došli pod koncentričan udar snaga JA.³³

U žestokom višednevnom okršaju, od 8. do 13. maja 1945. četnici su razbijeni i uglavnom uništeni. Manji broj oficira i četnika uspio je preći u Srbiju, ali su i tamo brzo otkriveni i pohvatani. Uništenjem četničke grupe, likvidirana je i radio-stanica pomoću koje je Mihailović održavao radio-vezu s »Majorom Čosićem«, pa je OZNA imala više problema da ga otkrije i nakon deset mjeseci uhvati i izvede pred sud.

Bilješke

¹ Zb. NOR, XIV/4, 590. Opširnije o konačnom slomu četnika, v. dr Branko Latas, *Ljistišnje četnika u završnoj etapi rata*, Vojnoistorijski glasnik br. I, 1986, 103 — 119.

² Isto, 909. U vezi s tim Jevđević je Mihailoviću pisao: »I ja se ne slažem što je Lika napuštena. Vi morate raditi svim silama da se Lika ponovo aktivira i da se ljudi vrate u Liku.« (Zb.

NOR, XIV/4, 914) I Nijemci su imali više interesa da se četnici zadrže u Lici nego da se povlače u Sloveniju, barem do decembra. Kasnije će prihvatiti plan povlačenja u Sloveniju. Takav je odnos bio i prema Mihailovićevoj grupaciji u Bosni. Mihailović je 3. novembra 1944. godine ponudio načelniku obavještajnog odjelenja Grupe armija »E« pismeni ugovor, kojim se Mihailović obavezuje da će »četnici pratiti i potpomagati njemačke trupe u njihovom nastupanju«, odnosno da će »u slučaju predaje Jugoslavije boljševizmu krenuti zajedno sa Njemcima«. (Zb. NOR, XIV/4, 1170)

³ Sumarni podaci sačinjeni na osnovi dokumenata u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, fond NOP-a, k. 05, reg. br. 36/2 f 7 Prema istom pregledu, ustaša i domobrana bilo je oko 170.000, a slovenskih domobrana oko 16.000.

⁴ Dvadeset devetog novembra 1944. Mihailović je, pišući ustaškom poručniku, »bratu Mati Matičeviću«, izrazio zadovoljstvo s dotadašnjim rezultatima dogovora, uvjeravajući ga da se »ostvaruju široki putevi da dosadašnji rad još pojačamo i da dode do pune sloge i saradnje protiv zajedničkog neprijatelja«. Dalje, piše: »Mi Vas, brate Mato, već sada smatramo u tajnoj suradnji sa nama, a ako uspijemo da naša suradnja bude javna biti će to od najvećeg značaja za cjeli naš narod«. (Zb. NOR-a, XIV/4, 426—429). Prvog decembra 1944. Mihailović je izdao naredbu, u ime kralja Petra Karadorđevića, kojom unapređuje Matičevića u čin kapetana II klase. (Zb. NOR, XIV/4, 432).

⁵ AVII, Ča, 276, 6/1-32-Uredbom br. 100 od 1. decembra 1944. predviđeno je da JVO čine »Srpska, Hrvatska i Slovenačka armija i grupa Muslimanskih korpusa«, pod jedinstvenom komandom Mihailovića. Za komandanta »Srpske armije« određen je »đeneral Marko«, u stvari general Miroslav Trifunović; za komandanta »hrvatske armije« general Gubec«, tj. general Dragutin Kuzmić, pseudonim Matija Parac; za komandanta »slovenačke armije« general Andrej, odnosno Ivan Prezelj, dok je za komandanta »Grupe muslimanskih korpusa« određen general Đerzelez, čije pravo ime nije utvrđeno (Zbornik, XIV, 4, str. 431).

⁶ Početkom aprila 1945. njemački major Storker donio je Mihailoviću Löhrovu poruku da je voljan da se preda angloameričkim snagama, ali da im tu ponudu preda Mihailović. (Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 398 i 400) Mihailović je, pak, tražio da se njemačke trupe stave pod njegovu komandu kao »naši državljani« (AVII, Ča, 276, 6/1-44, uputstvo potčinjenim od 3. aprila 1945).

⁷ Zb. NOR, XIV/4, 960.

⁸ Isto, 959.

⁹ Isto, 967.

¹⁰ Posljednji britanski vojni predstavnik kod Mihailovića, brigadir C. D. Armstrong, otišao je iz Jugoslavije 31. maja 1944, a američki kapetan Nik Lalić 27. decembra iste godine.

¹¹ AVII, Ča, k. 296, reg. br. 14/1; B. Latas, M. Delebdić, *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941—1945*, BIGZ, Beograd, 1979, str. (391—396). »Makdaul, lični Ruzveltov izaslanik, došao je u štab D. Mihailovića 26. augusta 1944. a napustio ga 2. novembra iste godine. Davao je neodgovorne izjave i psihološki uticao na moral četnika. Dva puta se sastao sa majorom Šterkerom koji se kasnije pojavljivao u štabu D. Mihailovića na Vučjaku kao Lerov izaslanik. Makdaul je imao i ulogu da otpremi američke avijatičare koji su se nalazili kod četnika, od čega su oni napravili velik kapital.«

¹² AVII, Ča, 276, 16/1-33, 35, 44; AVII, Ča, 276, 6/1-44, depeša od 5. aprila 1945; 262, 14/1, izjava Momčila Dostanića, člana štaba Draže Mihailovića.

¹³ B. Latas, *Plava garda — četnici DM u Sloveniji*, Vojnoistorijski glasnik: VIG, 3/1983; (AVII, Ča, 276, 16/1-52).

¹⁴ Damjanovića je Nedić doveo iz zarobljeništva po zahtjevu Mihailovića. Bio je šef kabineta M. Nedića, a potom komandant Srpske državne straže i pomoćnik D. Mihailovića.

^{14a} B. Karapandžić, n. d. 424.

¹³ Patrijarha Srpske pravoslavne crkve Gavrila i episkopa Žičkog Velimirovića njemačke vlasti su doveli iz Logora u Njemačkoj i stavile na raspolaganje Ljotiću početkom 1945. (B. Karapandžić, n. d., str. 420; Zbornik XIV, 4, str. 736, AVII, Ča, k. 276, reg. br. 16/1-27).

¹⁶ J. Tomasevich, n. d. 398.

^{16a} Zb. NOR, XIV /4, str. 743. Vidi i B. Karapandžić, n. d. str. 451-454.

¹⁷ Kratkotrajne kontakte vojne prirode sa Crvenom armijom imali su puk. Dragutin Keselević kod Kruševca i kapetan Predrag Raković u okolini Gornjeg Milanovca i Čačka. O odnosima četnika i Crvene armije vidi Zb. XIV/4, 382, 387, 527, 530, 592, 869, 882, 1054, 1053 i dr.; AVII, r. 61, 19 i 20/2; 29, 35/1. U povlačenju četnici su služili kao »zaštitnica Njemcima« (AVII, Ča, 77, 12/5). Namjeru da se probiju ka Jadranu preko dijela Kosova i Metohije, što nije odgovaralo njemačkim komandama, onemogućilo je velikoalbansko kvislinško rukovodstvo sa Džafer Devom na čelu (AVII, f. 311, 4, 185, s. 1198—1199). Komanda Grupe armija »E« konstatira 11. novembra da se general Miroslav Trifunović s 18.000 četnika kreće u pravcu Foče štiteći bokove

njemačkim trupama. (AVII, Na, f. 311, r. 185, s. 1231) Više o brojnom stanju četnika iz Srbije vidi Zb. NOR, XIV/4, 383, 529, 531, 540. Zaharije Ostojić je 10. novembra javio daje »20.000 četnika iz Srbije zajedno sa Švabama na rejonu Sjenica—Prijepolje—Plevlja«. (Isto, 536).

AVII, Na, f. 311, r. 185, s. 1208. Pored naoružanih četnika iz Crne Gore, bilo je oko 2000 izbjeglica (AVII, Ca, k. 276. reg. br. 16/1-8). Četnička delegacija u Italiji dobila je tobože sugestije od savezničke komande da se četnici prebace u Istru i da će Nijemci pomoći takve pokrete (AVII, Ča, k. 262, reg. br. 39-8/7). Himler je lično bio zainteresiran da se četnici skoncentriraju u Istri i Slovenskom primorju, kako bi ih uvrstio u SS trupe (AVII, Na, F. 3/Bon, s. 957). Opširnije vidi: Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori — četnički i federalistički pokret 1941—1945* Cetinje, 1977, str. 505—515 i 527.

¹⁹ Zb. NOR, VI/19, 815.

²⁰ Komandant 2. sarajevske četničke brigade je preko štaba četničkog srednjobosanskog korpusa 8. aprila obavijestio Mihailovića: »Jedinice vojvode Pavia Durišića usled teške situacije, a zavedeni propagandom Sekule Drljevića odlučile su da se predaju ustašama, odnosno Sekuli Drljeviću, koji se proglasio vrhovnim komandantom Crnogorske vojske nezavisne Crne Gore.« (Zb. NOR, XIV/970).

²¹ R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori — četnički federalistički pokret 1941 — 1945*, Cetinje 1977, 505, 515, 527.

²² Zb. NOR, XIV/4, 1002

²³ Isto, 966.

²⁴ Isto, 1000.

²⁵ Isto, 950.

²⁶ Isto, 949.

²¹ Zb. NOR, XIV/4, 984—985. Istovremeno je Mihailović poslao i pismo nadbiskupu Stepincu: »Preuzvišenosti, Preplavivši Srbiju i druge srpske pokrajine, komunistički val od nekoga vremena zapljuskuje i one pokrajine, koje nastanjuje hrvatski narod. On se sve više širi i, naročito poslednjih dana, preti da preplavi i te krajeve, onako isto kako je to bio slučaj u minuloj godini sa srpskim krajevima. Prilikom prve audijencije, kojom ste donosiocu ovog pisma učinili čast, imao je on prilike da obavesti Vašu Preuzvišenost o svim nevoljama i patnjama, što ih je komunizam prouzrokovao srpskome narodu u toku nekoliko minulih mjeseci.

Osjećajući u ovim časovima potrebu da, pored ostalih, i Vašoj preuzvišenosti, kao duhovnome vodi hrvatskog naroda skrenem pažnju na sve strahote eventualnog komunističkog osvajanja hrvatskog prostora, meni je čast da u prilogu dostavim Vašoj Preuzvišenosti jedan memoar u kome su izložena moja gledišta na sadašnji vojni i politički položaj. Donosilac ovoga pisma biće Vašoj Ekselenciji na raspoloženju za eventualna dalja obaveštenja. Bez obzira na sve one momente i okolnosti, koji su nas ili koji bi nas mogli deliti, ja smatram za svoju dužnost, da zamolim i vašu Preuzvišenost, da uloži sav svoj uticaj i sve svoje napore u cilju aktiviranja svih nacionalnih snaga hrvatskog naroda u borbi protivu boljševizma. Upućujući Vam ovu molbu, ja želim da verujem, da će Vaša Preuzvišenost, idući stopama svojih velikih predhodnika, odgovoriti svim onim istorijskim dužnostima i zadacima, koji se pred Vašu Preuzvišenost postavljaju u današnjim teškim vremenima. Jer, od pravilnoga shvatanja tih dužnosti i zadataka sa strane Vaše Preuzvišenosti zavisice i mesto, što će ga istorija hrišćanstva, a napose hrvatskog naroda, Vašoj Preuzvišenosti dodeliti.

U tom verovanju i nadi, ja preporučujem Vašoj blagonaklonoj pažnji donosioca ovoga pisma i molim Vašu Preuzvišenost, da i ovom prilikom primi izraze moga osobitog poštovanja.« (Zb. NOR, XIV/4, 989-990).

²⁸ Svetomir Đukić, *Iz šume u emigraciju — Dražineporuke Paveliću, »Srpska zastava«*, Buenos Aires, God. VII, br. 36, 26. IV. 1955.

²⁹ B. Karapandžić, n. d. 436—439. Pavelić je u emigraciji pisao kako je imao samilosti prema Mihailoviću koji nije više bio u stanju da se bori i da je naredio da se četnici prebace u Istru (Pavelić veli »Italiju«), kao i to da je Đukić izjavio da će Mihailović ostati u planinama i da neće ka zapadu (isto, str. 442 i 443). Đukić je bio komandant tzv. sjevernih pokrajina (Vojvodina i sjeverna Hrvatska), inače bez vojske, a zastupao je četnike u pregovorima sa Nijemcima i bugarskim fašističkim okupatorima. Inženjer Predavec je bio član četničkog CNK i jedan od rijetkih Hrvata u četničkom pokretu od 1941, član štaba Draže Mihailovića. Ni jedan ni drugi se nisu vratili iz Zagreba. Predavec je bio sin Josipa Predavca, potpredsjednika Hrvatske seljačke stranke, ubijenog 1931. godine. Iako je Predavec imao neki status u četničkom vrhu, pogrešno sg misli da je predstavljao HSS, jer s tom strankom nije imao mnogo zajedničkog.

¹⁰ Zb. NOR, XIV/4, 966.

³¹ AVII, Ča, 262, 14/1.

³² Veza s delegacijom u Zagrebu izgubljena je kad je Mihailović sa svojom grupacijom promijenio pravac pokreta. Ipak, neke radioveze su očuvane. Preko jedne od tih veza, iz Pariza, Mi-

iloviću je rečeno da ne preuranjuje s »ustankom« jer da »Saveznici još nisu u mogućnosti da intervenišu«. Nekoliko dana kasnije, kad je Mihailović bio na Igmanu, »đeneral Andrej«, odnosno pukovnik Ivan Prezelj mu je javio da su se četnici iz Slovenije spojili sa saveznicima, koji su veoma zainteresirani za sudbinu »đenerala Draže«. (AVII, Ča, 262, 14/1).

" Zb. NOR, XIV/4, 1016—1018.

SS čete u Dinarskoj diviziji

Četiri mjeseca prije Dražinog sloma, 28. decembra 1944. godine, Ljotičevi »dobrovoljci« i Jevđevićevi četnici krenuli su u susret Đujićevim korpusima. Iz Ilirske Bistrice su prema Škrljevu s Ljotićem i Jevđevićem krenule čete 2. bataljona 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa i pedesetak četnika, a iz Klane dva bataljona 3. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Združeni, iz Škrljeva 1. januara 1945. godine kreću preko Grobnika u Sveti Matej. Dvojica iz Nedić-Ljotičevog tabora, Borivoje Karapandžić i Boško Kostić će kasnije pisati da je s Đujićem bilo oko 6000 četnika, a Neubacher je Ljotičevom depešom 2. januara obaviješten da ih je 4500 (Đujićev korpus), 1000 »četnika ličkih i oko 500 izbeglica, bolesnih, dece i ranjenika«. Ljotić i Jevđević su — po toj depeši — s Đujićem stigli u Rijeku 29. decembra, da bi »istog dana prešli u prostor istočno od linije Bakar—Kraljevica. 31. 12. svi su prešli u okolinu Kastav i Klana gde su i sada. Borbeni moral odličan. Hranu primaju od Nemaca.«¹ U Svetom Mateju Đujićevi su četnici »bili u svemu pomognuti i od dobrovoljaca i od Jevđevićevih četnika, a naročito od Nemaca, koji su po naređenju dr Nojbaheera stavili na raspoloženje Dinarcima sve što im je bilo potrebno.«² Mnogo godina kasnije i Đujić i mnogi iz njegovog kruga će pisati kako su bili i gladni, i goli, i bos, »uvek u borbama protiv crvenih, ustaša i Nemaca«, ali očito da Karapandžić nije u pravu, jer u jednom naređenju »Istaknutog dela Štaba Vrhovne Komande Jugoslovenske vojske u Otadžbini« komandantu Dinarske divizije se kaže:

»Vaše trupe ovde (u Sloveniji) obučene su i obuvane, odmorene i nahranjene, dobro naoružane i snabdevene svim potrebama za borbu.«³

Osim odjeće koju su dobili od Nijemaca, Đujićevi četnici su nešto ranije — zahvaljujući angažiranju Nedića, Ljotića i njemačkog kapetana Rösenmanna zvanog Branko Lazarević, koji je nosio »uniformu četničkog kapetana«, a, po Mihailovićevevim saznanjima »komanduje već duže vremena jednom Đujićevom brigadom«, zapravo »komanduje celom Dinarskom divizijom«⁴ — dobili i nekoliko stotina engleskih uniformi. Kakva je bila odjeća Đujićevih četnika vidi se iz jednog onovremenog izvještaja 31. divizije NOVJ: »Neprijatelj ... se približio našim položajima obučen u engleske i njemačke uniforme i civilna odijela tako da ga naši nisu brzo prepoznali.«⁵

O broju Đujićevih četnika u Sloveniji postoje različiti podaci. Sa svim izbjeglicama ih je vjerojatno bilo oko 4500. Svrstani su u tri korpusa. Jedan od tih korpusa, 1. lički, imao je početkom aprila — što se vidi iz sačuvanog naređenja komandanta toga korpusa majora Vuksanovića — u tri brigade samo 600 četnika. Korpus je imao u svom sastavu još jednu brigadu, Komitski odred i štapsku čet, ukupno najviše 1000 četnika.⁶ Bosanski i Dalmatinski korpus nisu po broju ljudi bili jači, ili barem nisu bili znatno jači, po čemu bi se dalo zaključiti da je u tri korpusa Dinarske divizije i bataljonu Đujićevih

»gardijaca« bilo najviše 4000 četnika. U sastav te divizije, po naređenju SS-gruppenführera i generalpotpukovnika policije Odila Globocnika, komandanta SS i policije u Operativnoj zoni Jadransko primorje, bila je uključena i štabna četa SS-sturmbanführera Ernsta Lercha. Ta SS četa je imala »zadatak da ličnim dodirima s komandantima brigada (Dinarske divizije) uprosti prenošenje naređenja, da ličnim primjerom aktivira delatnost četnika i da zajedno s njima vrši izviđanja u celoj Vipavskoj dolini radi sprečavanja infiltriranja banditskih snaga iz Trnovskog gozda. SS-šturmbanfirer Lerh održavaće najužu vezu s vojvodom Đujićem.«⁷

Do 13. januara korpusi Dinarske divizije su bili u rajonu Sv. Mateja kod Rijeke a zatim su — poslije posjeta Ljotića, Rupnika, Đujića i Jevđevića Globocniku⁸ — »primili definitivnu dislokaciju i to: Štab divizije Gorica. Brigade: Doberdon, Rifenberd, Montespiano, Cernice, Vspačo, Santroče, Montenero, Podnera i Delpero, Sanvito, San Daniele, Prevaio, Gaberce.«⁹

Đujićeva porodica se s grupom izbjeglica u Bihaću odvojila od borbenih kolona Dinarske divizije. Kapetan Rösenmann joj je, u dogovoru s obavještajnim odjeljenjem 15. brdskog armijskog korpusa, našao smještaj. Đujić je želio da mu porodica putuje vlakom preko Zagreba, ali kad su ga kapetan apotekar Đuro Pejnović i dr Ljudevit Deže, pobjegavši iz Kostajnice, obavijestili o pokolju ranjenika na željezničkoj stanici Kostajnica, zamolio je nje-mačku komandu da njegovu suprugu i djecu zadrže u Bihaću. Čim se sastao s Ljotićem u Škrljevu, vojvoda ga je »zamolio da se zauzme za njegovu porodicu. I Dimitrije Ljotić je, bez daljnijega, svesrdno molio dr-a Nojbahera da preduzme sve potrebne mere da Đujićeva familija živa i zdrava stigne u Sloveniju. Dr Nojbaher se, zaista, odmah zauzeo, te je 24. januara 1945 godine javio Ljotiću, da je Đujićeva familija spašena i da se nalazi na putu u Sloveniju.«¹⁰

U Đujićevoj koloni u Sloveniju je stiglo i nekoliko angloameričkih avijatičara. Na putu, u susretima s ustašama i Nijemcima, bili su prikriveni. Samo je kapetan Rösenmann znao za njih. U Sloveniji ih je vojvoda prijavio Nijemcima. General Globocnik nije prihvatio Rösenmannovo taktiziranje. Ako zatreba, odlučio je, onda će savezničke avijatičare on iskoristiti, a ne četnici. Đujić mu ih je predao, kao što je i ranije, u Kninskoj krajini, sve angloameričke pilote koje bi uhvatila neka njegova jedinica, ili ubijao¹¹, ili predavao Nijemcima. O tome daje vojvoda Momčilo predao savezničke avijatičare Nijemcima obaviješten je i Mihailović¹² koji zbog toga nije uputio nikakav prijekor Đujiću, samo je pitao svoje opunomoćene predstavnike u Sloveniji, majora Vasilija Marovića i kapetana Iliju Jevtića: jesu li zaista »padobranci predavani Nemcima«?¹³ Dobio je potvrđan odgovor, ali ni tad nije spram Đujića reagirao, osim što će Maroviću reći kako je »popu Đujiću zabranio da ide u Italiju«, kod Globocnika, »a on je opet išao«. Uz to komentar: »Svaki će polagati račune za svoj rad.«¹⁴

Redovno snabdijevane, kako vojnom opremom tako i hranom, Đujićeve jedinice, raspoređene na prostoru Št. Peter (Pivka)—Ilirska Bistrica, a potom na Krasu i Vipavskoj dolini, sa zadatkom da budu aktivne prema jedinici 9. korpusa NOVJ na pravcu Col—Predmeja i duž komunikacije Gorica—Ajdovščina¹⁵, nisu mogle biti spriječene u pljačkanju slovenskih sela. Uzaludno je bilo Mihailovićevo uputstvo Jevđeviću 7. januara 1945. godine: »Preduzmite sve da Đujićevi ne bi pljačkali.«¹⁶ Mihailović se nadao da to Đujić neće dopustiti, ali čim je »na Kras stigao veći broj srpskih četnika«, umjes-

to da se bore, počeli su da »pljačkaju po okolnim selima«, a čim bi bili napadnuti od neke jedinice 9. korpusa NOVJ, oni bi se »razbegli«.

Sve kvislinške jedinice prikupljene u Sloveniji, bilo da je riječ o Rupnikovim domobrancima, slovenskim četnicima, Ljotičevim »dobrovoljcima« ili Nedićevom Srpskom udarnom korpusu, zajedno s Đujićevim i Jevđevićevim četnicima činile su jedinstvenu cjelinu pod komandom Höherer SS und Polizei-führer in Adriatisches Küstenland Odila Globocnika. »Sve važnije stvari oko naših nacionalnih jedinica i sva pitanja od opšteg narodnog interesa pretresana su i rešavana zajednički između Ljotića, Đujića, Mušickog i Jevđevića.«¹⁸ Kao jedinstvena komanda prvi put se zajednički javno predstavljaju u božićnom proglasu, »daleko od svojih dragih, ali ne u tuđini«. Uz molitvu »milostivom Gospodu, koji je toliku ljubav pokazao, izvoleo nas radi da se rodi u staji među beslovesnim životinjama«, pisali su:

»Srpski četnici i srpski dobrovoljci, velika je nevolja napala na nas... Crveni komunizam, potpomognut od velikih sila, iskorišćuje ovaj nesrećni rat... Mi se uzdamo u Boga, čvrsto verujemo da će sutrašnjica biti povoljnija, te da ćemo sa Snežnika ovoga puta poći u borbu i doneti svome narodu slobodu, vratiti mu ljubljenoga Kralja u Njegovo gnezdo i na Njegov presto... Ako svojim čojstvom i junaštvom zaslužimo, Bog će blagosloviti naše delo...«¹⁹

SS general Globocnik izvijestio je najvišu njemačku komandu kako su »izvršenim posjedanjem uporišta delovima četničke Dinarske divizije« njegove »policijske jedinice oslobođene za druge zadatke.«²⁰ Ako je vojvoda Momčilo ikad »taktizirao s Nemcima«, u Sloveniji mu takva prilika nije dana, niti je on šansu za izdvajanje iz njemačkog borbenog sastava tražio, vjerojatno s uvjerenjem koje je Draža u depešama izražavao: »Mi smo čak u stanju da verujemo po izvesnim znacima i po ovakvom radu Nemaca u Jugoslaviji da oni možda imaju i neki sporazum s Anglosaksoncima.«²¹

Združene snage kolaboracije iz Slovenije su u Bosnu k Draži Mihailoviću poslale delegaciju. U delegaciji su bili: general Matija Parac, komandant »Hrvatske armije« u sastavu »Jugoslovenske vojske u otadžbini«, major Mile Kapetanović, načelnik štaba Dinarske divizije, major Vasilije Marović, predstavnik Jevđevićevog korpusa, Boško Kostić, Ljotičev izaslanik, Milan Aćimović, Nedićev predstavnik, šef prve kvislinške vlasti u okupiranoj Srbiji, major Pavlović, njegov pomoćnik major Jovan Nalević. Na pola puta su Parac, Kapetanović i Marović odustali, a ostali su k Mihailoviću stigli 15. marta. Sutradan su dobili pisma za Đujića, Ljotića, Jevđevića i »za oficire, podoficire, kaplare i redove Jugoslovenske vojske«. »Dragom Vojvodi« Momčilu Đujiću Mihailović savjetuje kao »glavno« da »sve nacionalne snage budu ujedinjene i da obrazuju zajednički front protiv zajedničkog neprijatelja«. I Jevđeviću savjetuje da se bori za »jedinstvo svih nacionalnih snaga«. Švakako, najzanimljivije je pismo Dimitriju Ljotiću koji bi — da je Mihailović uistinu bio ono za što se predstavljao — morao biti njegov neprijatelj. A piše mu:

»Gospodine Pretsedniče,

Odavno sam očekivao dolazak Vašeg kurira. On mi je doneo Vaše pismo²² od 29. januara, upravo doneo ga je Košta (Milan Aćimović) zajedno sa njime.

Žalim da se u Srbiji nismo našli u toku prošlog leta, znam da ste čak i bili došli, ali Vas je tada sreća služila, da ne naidete na jednu zamku koja Vam je

bila postavljena. Tu Vam je Bog pomogao. Događaji su omeli naš sastanak, a oni su se razvijali suviše brzo i nepredviđeno.

Sa radošću pozdravljam Vaš rad na objedinjavanju svih nacionalnih snaga i ako u posljednjem momentu. Vremena još ima ipak da se najnužnije organizuje i poveže. Košta i Vaš delegat preneli su mi sve Vaše poruke i budite uvereni da ih ja primam od prve do poslednje. Visoki gospodin koji nam je trebao sada pomoći, otkazao nam je, a pomoć nam je toliko nužna. Zato Vas molim da Vi na sebe primite sve da bi nam se ova pomoć ostvarila i da pronađete mogućnosti sa našim ljudima da bi se ona ostvarila i da dođe do nas.

Poslaću moje ljude sa ovlašćenjima koji uživaju moje puno poverenje a koji će uživati i Vaše.

Bez obzira na sve teškoće koje proživljujemo, ja sam uveren da ćemo uz Božju pomoć u borbi za Kralja i Otadžbinu postići sve što želimo.²³

Mihailović je s delegacijom u Sloveniju poslao »s ovlašćenjima« generala Miodraga J. Damjanovića, kojeg su Nijemci krajem 1944. poslali iz zarobljeništva k Mihailoviću, da bi ga »načelnik štaba Vrhovne Komande armijski đeneral Drag. M. Mihailović« 18. decembra 1944. postavio za svoga pomoćnika.²⁴ Osim što je trebao objединiti komandu »nacionalnih snaga« u Sloveniji i Istri, Damjanović je od Mihailovića bio zadužen da od Nijemaca dobije municiju za Dražine trupe u Bosni. Tek što se javio iz Slovenske Bistrice, Mihailović mu šalje depešu: »Urgiraj za municiju!«²⁵ Damjanović je 15. aprila formirao svoj »Istaknuti štab Vrhovne komande«. Podređena mu je Ljotićeva, Đujićeva i Jevđevićeva vojska, te »Slovenska armija« i »Hrvatska armija«.

Prije nego što je Damjanović stigao u Sloveniju dvadesetak Đujićevih četnika vratilo se u Liku. Možda bi ih se vratilo i više da im je bila prenesena Mihailovićeva poruka da »ne napuštaju teren«, odnosno »da moraju da produže borbu«. Vojvoda Momčilo ni jednom komandantu korpusa ili brigade nikad nije rekao kako mu je Mihailović naredio da se vrati na »rad u Kordunu i Lici«, gdje — spram hrvatskog stanovništva umjesto šovinističkog terora — »treba ispoljiti postupak, koji će ih privući na našu stranu«.²⁶ Tek u Ilirskoj Bistrici neki od komandanata su od Jevđevića saznali za Mihailovićev stav (»Morate raditi svim silama da se Lika ponovo aktivira i da se ljudi vrate u Liku.«²⁷). Krajem februara i sam vojvoda Momčilo je pomišljao na slanje grupa dobrovoljaca na rad »u komunističkoj pozadini«. Mihailović se s tim složio ocjenjujući da je »spuštanje grupa u Srbiji i na Dinari... veoma potrebno«, što se — kako Mihailović kaže — podudaralo s njemačkim planom »da razvijaju gerilu ne samo u Nemačkoj već i na Balkanu«.²⁸

Od Đujićevih komandanata samo se najnezavisniji među njima, vojvoda Đoko Marić, vratio u Liku, na Velebit. On se sa svojom grupom zadržavao u sjeverozapadnoj Lici do 22. marta, a kad je na tom području naslutio opasnost od snaga JA, koje su nadirale preko Like prema Hrvatskom primorju, krenuo je šumskim stazama, izvan komunikacija i naselja, u svoj zavičaj, na Tromedu. U aprilu je — piše — »uhvatio vezu sa đeneralom Dražom. Bio je (Draža) iznenađen i prosto nije mogao da veruje u tu mogućnost, da smo otišli u Sloveniju i da smo se vratili nazad na teren. Tada mi je Draža dao sledeća uputstva i dokumenta:

1) Postavio me je za komandanta svih četničkih snaga na Tromedi Like, Bosne i Dalmacije.

2) Postavio me je kao predstavnika Vrhovne Komande u tim krajevima. Dao mi je dekret za sve položaje i odlikovao me najvećim državnim odlikovanjima.

3) Dao mi je potrebne instrukcije o samostalnoj akciji u kojoj je bilo preporučeno izbjegavati sukobe većih razmera . . .

Septembra 1945. komunisti su izvršili napad na moj štab i centar u Kučinoj Kosi. . . Svega oko deset hiljada partizana na hiljadu i pet stotina četnika. U dvomesečnim borbama poginulo je mnogo četnika, razbijena je naša snaga . . . Posle Dražina hvatanja bili smo svesni njegove i naše tragedije . . . U kasnu jesen 1946. reših da se sa jednom malom grupicom prebacim preko granice u Trst. . . U Velebitu sam ostavio jedan odred pod komandom Laze Veselinovića. . . Došao sam u logor Eboli polovinom marta 1947. U logoru sam se prijavio pod tuđim imenom . . . Pod tim imenom došao sam u Ameriku 1951 . . . «" U logor Eboli Marić je došao najkasnije prvih dana februara 1946, jer — kao što se vidi iz dnevnika B. M. Karapandžića — Marić je 7. februara bio kod Đujića u njegovom skloništu. »Prebacio se iz Jugoslavije pre kraćeg vremena«, piše Karapandžić 7. februara. Iako su Đujić i Marić bili međusobno nesnošljivi, Đujić je Marića predstavio kao »svog prijatelja«. ³⁰

Zbog stalnih nesuglasica između komandanata i vođa »nacionalnih jedinica«, Mihailović je sa svakim od njih imao posebnu radio-vezu. Od druge polovine marta uspostavljena je i neposredna radio-veza Mihailović—Ljotić. U prvim depešama, »iskreno i od srca zahvalan«, Ljotić je insistirao da i Mihailović što prije krene za Sloveniju (»Ne verujem da ćete ovamo doći ako brzo ne krenete«) možda i stoga što su ga Nijemci obavijestili »da nemaju nikakav sporazum sa Saveznicima«, iako »uzdišu za njim«. Nekoliko dana kasnije uvjerava Mihailovića da nema uvjeta za »gerilu« u Srbiji, jer ne vjeruje »da će Nemci u gerilu na tuđi teritorij«, pa će svaki »ustanak u Srbiji biti krvavo ugušen i nacionalisti obezglavljeni«. Ustanak je eventualno moguć samo ako se dogodi »neko nemačko čudo i reakcija u pravcu Balkana«, odnosno ako izbije »sukob Anglo-Amerikanaca sa Sovjetima«, odnosno ako izbije »unutrašnja revolucija u Sovjetiji«. Mihailović, opredijeljen da se zadrži u Bosni, s nadom da će prodrijeti u Srbiju, uvjerava Ljotića u sporazum zapadnih saveznika s Nijemcima. »Mi težimo za Srbiju«, piše Mihailović 31. marta, i očekuje da će i Ljotić, s Đujićem i ostalima »sa svim snagama krenuti ovamo . . . Dok ne krenete pomozite nam u materijalu . . . Municiju još nismo dobili, a dobivena hrana već je pojedena.« ³¹

Momčilo Đujić koji — po Mihailovićevim obavještenjima — svo to vrijeme »pozdravlja nemačke oficire rimskim pozdravom i protiv svoga ubede- nja iz inata radi na štetu opštu« ³², u najbliskijoj suradnji s »nacionalnim vođa- ma« ³³, mislio je samo na svoj položaj u ondašnjoj i još više u budućoj konstel- laciji. Svi oblici njegovih dotadašnjih i tadašnjih služenja su zbir mimikrijskog prilagođavanja konkretnoj situaciji, pri čemu — nikad u izvještajima istinit — maksimalno koristi sve, umješan da i onda kad su ostali protiv njega, izlazi kao »prava ličnost« ili — kako bi to Mihailović rekao — »moj najbolji ko- mandant«. Po izvještajima Mihailoviću, nedvojbeno je da su svi »nacionalni rasovi« bili do nesnošljivosti međusobno suprotstavljeni. Stalno pišu jedan protiv drugog i uvijek je svakome od njih važniji vlastiti status, karijerni i ma- terijalni, nego »opšta stvar«. Totalno razjedinjeni, mada se kunu u slogu, s nadom da će saveznici biti u njihovoj funkciji, čekaju »brzi povratak u prestoni- cu Beograd«.

Sva ta »nacionalna vojska«, koja u Sloveniji »čeka Kraljevsku vojsku i saveznike iz Italije« bila je pod neposrednom komandom komandanta SS i policije u operativnoj zoni Jadransko primorje. Komandirajući general SS-gruppenführer i generalpotpukovnik policije Odilo Globocnik je 6. marta 1943. godine tim jedinicama i izdajničkim trupama bivšeg crvenoarmijskog generala Andreja Vlasova (»Ruska oslobodilačka armija«), čiji su »osnovni ciljevi« — po Globocniku, ali i po Đujiću — »isti oni koje ima i nemački narod«, ³⁴ naredio:

»Svaka jedinica koja ovde dođe dužna je da sve učini za odlučujuću akciju u ovome ratu, a time i za sopstvene nacionalne interese ... Svojim rasporedom oni ne samo da sačinjavaju sistem obezbeđenja koji zatvara mesta prodora banditskih formacija, nego služe i za to da obezbeđuju odbrambena postrojenja ispred granice Rajha i da predusretnu iskrcavanje neprijatelja. A ova organizacija i zaštita granice Rajha jedan je od preduslova da jednoga dana budu u stanju da vode borbu za svoju domovinu. Isto važi i za srpske jedinice. I oni izrađuju svoje organizacije, obučavaju se vojnički i obezbeđuju područje koje će istovremeno biti koncentrijski prostor za ponovno posjedanje njihove domovine.

Uprkos svoj teškoj situaciji u snabdevanju, Nemački Rajh je spreman i u stanju da pruži svojim vernim saborcima sve ono što povećava njihovu borbenu sposobnost. Nemačko rukovodstvo ovim pokazuje svoju vernost prema svakome ko se sa njim bori za konačnu pobjedu. Stoga od jedinica stranih nacionalnosti očekujem da na ovu vernost, radi stvarnog krajnjeg uspeha, odgovore vernošću. Naše najviše načelo je uništiti svakog onog neprijatelja koji se bori protiv Nemačkog Rajha ili narodnosti koja je u savezu s njim. To je boljševizam i svaki njegov saveznik, pa ma u kom obliku on istupio. Nemačko rukovodstvo danas mora da zahteva da bude uklonjen svaki onaj koji odbacuje zamisao tvorca pravedne Evrope Adolfa Hitlera ...

Za ovo je potrebna zajednička ustanova za rukovođenje ... Radi toga naređujem:

1) Za sprovođenje mojih smernica i naređenja kao i zaštitu svih interesa nemačkih jedinica i njihovo angažovanje odgovorna je Radna zajednica.

2) Rukovodilac ove zajednice je SS-šturmbanfirer Ernst Lerh. On mi je kao rukovodilac komandnog mesta komandanta SS i policije i ove Radne zajednice direktno odgovoran za sve interese nemačkih jedinica.

3) Radna zajednica se sastoji od: SS-šturmbanfirera Lerha i saradnika potčinjenih komandnom mestu.

4) Njoj pripadaju i predstavnici svih narodnosnih grupa. Oni imaju zadatak da ovoj zajednici saopštavaju potrebe svojih jedinica i da se sa rukovoditeljima koje sam ja odredio brinu o ispunjavanju njihovih želja. Oni su odgovorni svojim jedinicama.

5) Kao predstavnici određuju se:

a) Upravni štab za domorodačke jedinice,

b) jedan predstavnik kozaka generala Domanova,

c) predstavnik Severokavkazaca pod komandom SS-štantartfirera Tojermana i kapetana Tojrera.

d) predstavnik Srpskog dobrovoljačkog korpusa,

e) predstavnik vojvode Đujića,

f) predstavnik vojvode Jevdevića . . .

Ovi predstavnici pre svega moraju imati odgovarajuće političke sposobnosti . . . Koncentrirani na krajni cilj naših zadataka, oni moraju da budu sposobni da preuzimaju sve one političke, vojne i privredne mere koje trupama obezbeđuju punu sposobnost za akciju i uspeh . . .»³⁵

U »Radnu zajednicu« nisu bili uključeni predstavnici »Slovenske armije« i »Hrvatske armije«. Za njih — Globocnik kaže »za slovenačko i hrvatsko domobranstvo« — bio je zadužen SS poručnik Rossbacher. O uključivanju »nacionalnih jedinica« u snage njemačke Operativne zone Jadransko primorje, obaviješten je i gaulajter Reiner, i komandant SS i policije za Italiju, kao i komandant njemačkog 97. armijskog korpusa general Kiibler.

Glavnina Đujićevih snaga razmještena je na prostoru Kamnik — Ljubljana — Gorica — Jesenice, gdje je ukupno bilo 20.200 njemačko-kvislinških vojnika, a manji dio je na prostoru Kočevje — Gomanjce — Postojna (1. lički korpus i tri puka Ljotićevih »dobrovoljaca s dva njemačka SS puka i Jevđević korpus) gdje je bilo 10.300 vojnika.³⁶ Na tim pravcima te su jedinice sačerkale dijelove 4. armije Jugoslavenske armije i bile razbijene, djelomično zarobljene ili odbačene preko Soče, gdje su se predali angloameričkim snagama. Naređenje »nacionalnim jedinicama« za povlačenje general Damjanović je izdao uveče 12. aprila. »Usled nastale situacije opštim povlačenjem Nemaca iz ovih krajeva preko Soče u pravcu Udina« naredio je »da se i naše snage blagovremeno prebace na desnu obalu reke Soče«. General Mušicki je sa svojim korpusom i 1. bosanskim korpusom Đujićeve divizije obrazovao »zaštitu izvlačenja svih trupa iz Vipavske doline preko Gorice ka Čividaleu«. Korpus majora Vuksanovića je u povlačenju osiguravao »dolinu Vipave od sela Vipave do sela Cernice«. Jevđevići četnici su se »povlačili pravcem Vrapca — San Daniela — Rifemberga — Montespina«. Đujić je bio s dalmatinskim korpusom koji se »povlačio s pravca Cernica — Rifenberg preko Montespina za Goricu. »Hrvatska armija« je držala most na Soči«, a »delovi Slovenske armije kretaće se sa jedinicama u čijem su organskom sastavu i dosad bile«.

Bilo je to bježanje, a ne povlačenje.

Bjegunci su se 4. maja prikupili u Palmanovi. Tu su ih savezničke jedinice razoružale. Razoružanim kvislinškim jedinicama je general Damjanović izdao posljednju naredbu 5. maja:

»Prvi deo naše mučne ali sjajne borbe za Kralja i Narodne ideale izvršen je danas predajom našeg umornog ali slavom ovenčanog oružja Englezima, uz zvuke naše nacionalne himne . . .« Pozvao je sve »da i docnije, reorganizovani, odmoreni i osnaženi brigom naših Saveznika pokažu sve one vrline koje su ih dosada krasile, kako bi u novoj, snažnoj, našoj Kraljevini bili najmoćnija podrška Kralja i svoje Narodne države.«³⁷

Razoružani četnici i Ljotićevci³⁸ su smješteni u zarobljeničke logore, uglavnom u mjestu Eboli. Nedića i Mušickog su saveznici, izručili Jugoslaviji, a vojvode Đujić i Jevđević su, uz pomoć svojih jakih veza u Italiji, sakriveni u seminariji katoličke kurije u planinskom mjestu Baronisi u južnoj Italiji, na putu od Salerno prema Amalfimi, dočekali povoljno vrijeme da iziđu u javnost pod moćnom zaštitom američke obavještajne službe. Jevđević će u Italiji i umrijeti nekažnjen, a vojvoda Momčilo Đujić, jedan od rijetkih velikih ratnih zločinaca, već decenijama slobodno živi u SAD, organizira i vodi »Pokret srpskih četnika Ravne gore u Slobodnom svetu« i u Fruitlandu, Ontario, Canada, uređuje »zvanični organ« toga »pokreta« — mjesečnik »Srbija« (»Ser-

bia voice of **Serbian** fighters for freedom») i čeka — a valjda će i dočekati — da konačno bude izveden na optuženičku klupu zbog zločina protiv čovjeka i čovječnosti.*

* Imajući u vidu zločine koje je Đujić izvršio u toku okupacije naše zemlje prema civilnom stanovništvu i pripadnicima NOP-a, kao i njegovu političko-subverzivnu djelatnost u SAD prema našoj zemlji, Općinski odbor SUBNOR-a njegova zavičajnog Knina, u novembru 1983. godine zatražio je da se pokrene postupak za njegovo izručenje našoj zemlji. Ovaj zahtjev podržalo je Predsjedništvo Republičkog odbora SUBNOR-a Hrvatske, kao i Predsjedništvo Saveznog odbora SUBNOR-a Jugoslavije, izražavajući najšira osjećanja naroda.

Na osnovi dokumentacije kojom se raspolagalo, kao i obavljenih razgovora s jednim brojem živih svjedoka, Okružni sud u Šibeniku, kao mjesno nadležan, započeo je krivični postupak i u septembru 1986. godine odredio sprovođenje istrage protiv Momčila Dujića zbog osnovane sumnje da je izvršio krivično djelo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva iz člana 142. i ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika iz člana 144. Krivičnog zakona SFRJ. U toku istrage prikupljena je obimna dokumentacija i saslušan veći broj svjedoka, pa je na osnovi toga Okružni sud u Šibeniku predložio Saveznom sekretarijatu za pravosuđe i organizaciju savezne uprave da pokrene postupak ekstradicije protiv Momčila Dujića iz Sjedinjenih Američkih Država. Ekstradicijski zahtjev Saveznog sekretarijata za pravosuđe i organizaciju savezne uprave je početkom 1988. godine, preko Saveznog sekretarijata za vanjske poslove, uručen Uredu za specijalne istrage Ministarstva pravosuđa SAD.

Bilješke

¹ Bor. M. Karapandžić, n. d. 398; Zb. NOR, XIV/4, 715. Dražini opunomoćenici u Sloveniji, major Marović i kapetan Jevtić su također sačekali Dinarsku diviziju, da bi Mihailoviću javili kako je »pop Đujić došao sa oko 4000 vojnika« i da je »pri povlačenju imao vrlo male gubitke« zahvaljujući tome što je »njegova saradnja sa Njemcima prekoračila granice«, toliko da Đujić »čak (savezničke) padobrance predaje Njemcima« i »javno se neprijateljski izjašnjava protiv saveznika«. (AVII, 276, 16, 1-27)

² Bor. M. Karapandžić, n. d. 398.

³ Zb. NOR, XIV/4, 994. Po istom naređenju te je trupe očekivao »pun časti zadatak: da onemogućimo prodiranje Titovih hordi u ově lepe krajeve.« U borbu »u ovim krajevima« ulaze »pod nesravnjeno boljim okolnostima od svijiu ostalih« četničkih grupacija, jer »dok naše teritorijalne snage podnose ... sav užas strahovlade krvavoga Tita ... dotle se mi ovde borimo i borićemo se pod uslovima koje ostale naše nacionalne snage ne poznaju.«

⁴ Zb. NOR, XIV/4, 732. Dobrosav Jevđević je britanskim isljednicima 1945. godine izjavio da je Đujić uza se, u svom štabu, od proljeća 1944. godine imao dva njemačka oficira, i to Roshofa i Konrada, a u februaru 1945. godine general Globocnik mu je za adutanta odredio SS potporučnika Marenburga. (Arhiv Jugoslavije, 110, f. 614, i. b. 16391)

⁵ Zb. NOR, XI/4, 382.

⁶ Isto, XIV/4, 973-975.

⁷ Isto, VI/19, 842.

⁸ Isto, XIV/4, 729; B. N. Kostić, n. d. 195.

⁹ Zb. NOR, XIV/4, 730. Jevđević depešu Mihailoviću završava molbom da, »bez obzira na sve«, uputi »u interesu jedinstva depešu vojsci« da je pohvali »za uspešan proboj i da joj predočite nove zadatke«.

¹⁰ B. M. Karapandžić, n. d. 396.

¹¹ Arhiv CK SKJ, mf. 17/46-720. AVII, 276, 16, 1-27.

¹² Zb. NOR, XIV/4, 729. AVII, 276, 16, 1-27.

¹³ Zb. NOR, XIV/4, 923.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Arhiv instituta za zgodovino delavskega gibanja u Ljubljani, 63/II i 238/1.

¹⁶ Zb. NOR, XIV/4, 920.

¹⁷ Isto, VI/18, 636.

¹⁸ B. N. Kostić, n. d. 190.

¹⁹ Isto, 193—194.

²⁰ Zb. NOR, VI/19, 824.

²¹ Isto, XIV/4, 966.

²² Ljotić je Mihailoviću predlagao prikupljanje »svih jugoslovenskih nacionalista u Slovenačkoj i Istri«, jer će se »tu održati odlučna bitka između nacionalista i partizana«. Kaže da je sa slovenskim nacionalistima »postigao sporazum i oni su obrazovali Nacionalni komitet koji će proglasiti slobodnu federativnu jedinicu Kraljevine Jugoslavije — Sloveniju — koja ne priznaje Tita nego Kralja Petra II . . . Sve nacionalne snage imaju se staviti pod komandu generala Andreja (Ivana Prezelja). Na ovo je pristao i denera! Rupnik.« Zamolio je Mihailovića da i on dođe u Sloveniju i da »vodi operacije« s vojskom koja »u Sloveniji ima naoružanih što Srba, što Slovenaca oko 35 hiljada«. (B. Kostić, n. d. 211—212)

²³ B. N. Kostić, n. d. 216—218.

²⁴ Zb. NOR, XIV/4, 481.

²⁵ Isto, 964.

²⁶ Isto, 909.

²⁷ Isto, 917.

²⁸ Isto, 965.

²⁹ Doko Marić, n. d. 121 — 123.

³⁰ Bor. M. Karapandžić, *Dnevnik jednog emigranta*, Cleveland, SAD, 1974, 48

³¹ Zb. NOR, XIV/4, 976, 961, 965-966; Boško Kostić, n. d. 235-239.

³² Zb. NOR, XIV/4, 731.

³³ Gotovo u svakom broju »Srbije« vojvoda Momčilo Đujić sebe uzvisuje u veličanju Mihailovića i Nedića, koji su — po njemu — jednako velike istorijske vode Srba«.

³⁴ AVII, Ča, 6, /5.

³⁵ Zb. NOR, VI/19, 819-821.

³⁶ Uroš Kostić, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945*, Beograd 1978, 244.

³⁷ Boško Kostić, n. d. 259, 262. Jevđević je britanskim isljednicima tvrdio da je predaja oružja bila »ceremonijalna«, dirljiva, »uz akorde britanske i američke nacionalne himne«. (AJ, 110, f. 644, inv. br. 16391)

³⁸ Dimitrije Ljotić je poginuo u automobilskoj nesreći uvečer 23. aprila na putu k Đujiću u Pivku.

KAZALO IMENA

A

AĆIMOVIĆ BOŠKO P. 282, 332
AĆIMOVIĆ, MILAN (KOŠTA) 55,
257, 277, 299, 374—375
AKRAP, BOŽO 145, 243
ALFIREVIĆ, SILVIJE 24, 77, 212, 236,
257
ALFIREVIĆ, VOJMIR S. 83, 282, 304,
306
AMANOVIĆ, BOŽO 145, 243
AMANOVIĆ, SAVO 172, 182
AMAT, MATE 83, 277, 306
AMBROSIO, VITTORIO 23, 28,
44-45, 90
ANDRIĆ, ANTON 310
ANDRIĆ, ŽIKA 366
ANDRIJAŠEVIĆ, GOLUB 335
ANDELIĆ, MARIN 306
ANGELINI, GIUSEPPE 30, 246
ANTUNOVIĆ, MATIJA 178
ARANDELOVIĆ, ALEKSANDAR 302
ARAPOVIĆ, FRANO 67
AREŽINA, MILE 84
AREŽINA, VESELIN 99
ARMELLINI, QUIRINO 138, 149, 154,
157
ARMSTRONG, C.D. 334, 369
ARTUKOVIĆ, ANDRIJA, 30, 43, 133,
170, 367
ASANOVIĆ, BOŠKO 83, 171-172,
249, 306, 317, 351, 358

B

BABICH (kapetan) 49
BABIĆ, FRANE 178
BABIĆ, IVAN 79
BABIĆ, LJUBO 40, 44, 50-51, 55—58,
61, 88, 113
BABIĆ, MIĆO 44
BABIĆ, MIHAILO 145, 184, 228, 243
BABIĆ, NIKOLA 17
BABIĆ, PEPA 256, 264, 274, 312-313
BABIĆ, STANA 114
BACKOVIĆ, ALEKSA 339

BAČIĆ, DRAGOSLAV 366
BAČKONJA, DUŠAN 250
BAČKONJA, ĐURO 250
BAČKONJA, NIKOLA 250
BAČE, MAKS 123, 128, 132
BAČOVIĆ, MAKSIM 192
BAČOVIĆ, PETAR (VOJVODA KALI-
NOVAČKI) 77, 125, 141-142, 145,
162, 170, 175, 185, 189, 191-193,
195-198, 200-206, 208-212,
216-221, 224-230, 232—233,
235—243, 265, 304, 331, 335, 352, 366
BADOGLIO 272
BAGAT, ANTE 178
BAILEY, W. S. 176
BAJČIĆ, LUKA 322
BAJIĆ, DAVID 150
BAJIĆ, SIMO 34
BAKARČIĆ, VLADO 310
BAKARIĆ, VLADIMIR 35, 44, 61, 116,
178
BAKOVIĆ, RADE 357
BANINA, ANTE 132, 318
BANJANIN, LJUBO 355
BARBALLI (BARBALIĆ), PIETRO 31,
250, 252
BARBERO, PIETRO 161
BARIŠIĆ (inž.) 334
BARTOLUCCI, ATHOS 19
BARTULOVIĆ, NIKO 24, 77, 257
BASTA MILAN (gen. JNA) 30, 115,
121, 122, 341
BASTA, MILAN (četnik) 292
BASTIANINI, GIUSEPPE 23-25, 27,
31, 33-34, 51, 129-130, 136-138
BAUK (trgovac) 110-111
BEGOVIĆ, IVAN 178
BEGOVIĆ, MARTIN 178
BEGOVIĆ, MIJO 178
BEGOVIĆ, NIKOLA 178
BEGOVIĆ, PEŠA, 151
BEGOVIĆ, PETAR 178
BEGOVIĆ, VICE 178
BEJANOV, DUŠAN 118
BELAJIĆI 178
BEOVIĆ, IVKA 178
BERANEK, FRANJO 310

BERARDI, PAOLO 171, 176, 180, 183, 207
BERGAM, GAŠPAR 54-55, 61
BERIĆ, BRANKO 149, 154, 182
BERIĆ, ILIJA 120
BERIĆ, NIKOLA S. 141, 159, 161, 168, 243, 282, 306
BERKOVIĆ, FRA 20
BERLENGI, JOSIP 310
BIBER, DUŠAN 203
BIJANKO, OBRAD 42, 124, 141 — 142, 145, 157, 160, 220, 285
BIKIĆ, MILAN 355
BILIĆ MARIJAN, BOŽO 116
BILIĆ, DANILO 334
BILIĆ, MILAN 116
BILOBRK, PAVLE 145, 243
BIOČIĆ, ANTE 317
BIROLI, PIRZIO 196
BISANO, DEMETRIO DE 179
BJANKI, JAKŠA MIRO 310
BJEDOV, MILAN 85, 107
BJEGOVIĆ, PETAR 149, 154
BJELAJAC, SLAVKO (N. DEKIĆ) 79, 142, 156, 173, 201, 204, 213, 236, 238, 266, 275, 277, 291, 297-299, 301, 304, 306
BJELANOVIĆ, BRANKO 306
BJELIĆ, DUŠAN D. 282, 306
BJELIĆ, LAZO 168
BJELIĆ, PETAR 250
BJELOBABA, MILAN 117-118
BJELOPETROVIĆ, MIRKO 298
BJELOTOMIĆ, MILAN 109
BLANUŠA BRKO, DURAD 186
BLASIO, ETTORRE DE 52, 123
BLAŽ, IVANA 179
BLAŽEVIĆ, NIKOLA 232
BOGDANOVIĆ, MILAN 300
BOGIĆ (puškar) 222-223
BOGUNOVIĆ, BRANE 34, 39, 51, 55-58, 61-62, 70-71, 73-74, 77-78, 81, 83, 85, 87-90, 92, 95, 102—104, 107-108, 113-114, 119-122, 126, 133, 136, 141, 148-151, 153, 160, 166, 185, 196, 208-210, 214, 220, 226, 238, 242, 252, 254, 280, 283, 287, 297, 304, 350-351
BOIĆ (pukovnik) 103
BOJANIĆ, OBRAD 40, 99, 129
BOLTIĆ, PERO 34, 44, 55, 61
BÖNCKE (kapetan) 279, 281, 289
BONEFAČIĆ (biskup) 267
BORAS, KREŠIMIR 83
BORKEVSKI, JAN 305
BOSANČIĆ, UGLJEŠA 24
BOŽANIĆ, ANDRIJA 112, 160
BOŽIĆ, GAVRILO 365
BOŽOVIĆ, GOJKO 92, 105
BOŽOVIĆ, MARKO 243
BOŽOVIĆ, ŽARKO 83, 306
BRAINOVIĆ, JOZO 178
BRAJOVIĆ, PETAR S. 180, 186
BRANIČA, VINKO 145, 276—278, 295, 333-334
BRANKOVIĆ, VUK 236
BRAŠIĆ, RANKO 366-367
BREKA, NIKOLA 248
BRKLJAČ, ILIJA 334
BRKOVIĆ, ŽIVKO 37, 39-42, 47, 79, 51-52, 55-57, 62, 80, 84-85, 90-91, 96, 99, 331
BROZ TITO, JOSIP 49, 59-60, 123, 128, 147, 163, 173, 180, 187, 191, 194, 203, 220, 225, 240, 243, 305, 310, 326, 338-340, 342, 363, 379-380
BUCALO, VLADO 109
BUDIMIR, DUŠAN 306
BUDIMIR, JAKOV 114, 294
BUDIMIR, VELJKO 50, 77
BUDONI 76
BUIĆ, MIRKO 24
BUKALOV, SVETOZAR 310
BUKOROVIĆ, DANILO 75
BUKOVAC, DEMIL 310
BULAT, EDO 47
BULAT, RADE 123, 128
BULJAN, ANDA 179
BULJAN, BOŽO 179
BULJAN, FRANO 179
BULJAN, IVA 179
BULJAN, IVA 179
BULJAN, IVA 179
BULJAN, IVAN 179
BULJAN, JURA 179
BULJAN, MARKO 179
BULJAN, MATE 179
BULJAN, MATUA 179
BULJAN, NIKOLA 179
BULJAN, ŠIMUN 179

BULJAN, VICE 113, 128, 169
BUONAPARTE, NAPOLEON 212
BUONASSISI, UMBERTO 25, 28
BURSAĆ, JOVAN 88
BUTTI, GIUSEPPE 131, 137

c

CAMERATTA (poručnik) 49
CAREV, DINKO 334
CAREV, DUJO 334
CAREV, LJUBO 334
CASERTANO, ANTONIO 23, 26, 30
CASTAGNOLI, RENATO 124
CERIN, VLADO 119
CEROVAC, DANILO 106
CEROVAC, NIKOLA 250
CEROVAC, SAVA 106
CEROVAC, STEVAN 250
CETINIĆ, ANTE 334
CETINIĆ, FRANE 334
CETTINEO, ANTE 183
CHURCHILL, WINSTON 176,
190-191, 203, 326, 335
CIANO (grof) 23, 207
CICVARA, braća 166
CICVARA, DANE 82
CIGANOVIĆ, ACO 110-111
CIGANOVIĆ, NIKOLA 283, 290, 292
CIGANOVIĆ, SVETOZAR 172, 247,
259, 306, 332
COSELCHI, EUGENIO 29, 79
CREOLLI, EMILIO 33
CRLJENICA, MARKO 83, 164, 185,
241, 283, 289-290, 306
CVITAK, STJEPAN 292
CVJETIĆANIN, ILIJA 114, 118
CVJETIĆANIN, MILAN 83, 88, 92, 96,
153, 159, 162, 172, 185, 272-273, 275,
281, 289, 302, 306, 339, 346, 353
CVJETKOVIĆ, ILIJA 115

c

ČADIĆ, VLADIMIR 306
ČAKARMIŠ, DURO 109
ČARDAŠIĆ (pukovnik) 34
ČAVLINA, AČIM 183
ČEKRLIJA, LJUBINKA 163

ČENDIĆ, IVAN 178
ČENIĆ, ILIJA 52, 124
ČIČIN-ŠAIN, IVO 257, 268-269
ČIKARA, SMILJA 256
ČOBO, VASO 268, 275
ČOLAKOVIĆ, NIKOLA 306, 359
ČORAK, SAVO 338
ČOVIĆ, DARKO 178
ČOVIĆ, MATIJA 178
ČUBRILO, ĐORĐE 252
ČULIĆ, MIRKO 88

ć

ĆETKOVIĆ ŠPANAC, VLADO 57, 61
ĆOPIĆ, BOŠKO 29
ĆOROVIĆ, RADOŠLAV 183
ĆUČUZ, MARKO 83, 88, 113, 128, 148,
166, 183, 252, 304-305, 317-318,
339
ĆUK, GLIŠAN 47, 248
ĆUK, MILOJKO 114—115
ĆUK, NIKOLA 280
ĆURKOVIĆ, ANDA 179
ĆURKOVIĆ, DRAGUTIN 179
ĆURKOVIĆ, DRAGUTIN 179
ĆURKOVIĆ, JAKOV 179
ĆURKOVIĆ, MARIJA 179
ĆURKOVIĆ, MARKO 179
ĆURKOVIĆ, MATE 179
ĆURKOVIĆ, MATE 179
ĆURKOVIĆ, MIJO 179
ĆURKOVIĆ, MILE 179
ĆURUVIJA, BRANKO 103
ĆURUVIJA, ČELANJ 67
ĆURUVIJA, MILE 67
ĆURUVIJA, NIKOLA 103
ĆURUVIJA, RADE 172
ĆURUVIJA, STEVAN 27, 52, 54, 83,
142, 168, 189, 306

D

DABOVIĆ, JOVAN 79, 312
DALMAZZO, RENZO 25, 47, 49, 66,
82, 89
DAMJANOVIĆ, MIODRAG J.
364—365, 369, 375, 378

DANGIĆ 90, 331
DANIĆIĆ, LAZO 106
DAPČEVIĆ, PEKO 230
DEAKIN, F. W. 191
DEMETROVIĆ, FRIC 322
DENIĆ, IVICA 310
DESNICA, BOŠKO 25, 48, 60, 75, 137,
187
DESNICA, UROŠ 33, 75, 138
DESPOT, DAVOR 318
DESPOT, VLADO 29, 54, 141
DEŠIĆ, BOŠKO 33, 54
DEŠIĆ, SAVA 185
DEURA, MILAN 92
DEVA, DŽAFER 369
DEŽE, LJUDEVIT 306, 357, 373
DIKLIĆ, DANILO 24
DIMITRIJEVIĆ, DULE 77
DIMITROVIĆ (major) 247
DOBRIĆ, PETAR 306
DOBRIĆ, STEVO 107
DOBRIJEVIĆ, DUŠAN 318
DOBRIJEVIĆ, PERIŠA 165, 177
DOBRIJEVIĆ JUNDŽIĆ, ZORKA 10
DOBROTA, VESELIN 142
DOBROTA (pop) 116
DOBROVIĆ 277
DOKIĆ, ILIJA 44
DOMANOV (general) 377
DOPUDA, SAVO 311
DOSTANIĆ, MOMČILO 369
DOŠENOVIĆ, VOJO 290
DRAGIČEVIĆ MIŠIĆ, PAVLE 260
DRAGIĆ (DRAGGICH) 42, 49
DRAGIĆ, PILE 116
DRAGOVIĆ, JOVO 99
DRAŠKOVIĆ, ALDO 334
DRAŠKOVIĆ, ALEKSA 189, 202
DRAŠKOVIĆ, ZDENKO 334
DRENOVIĆ, UROŠ 77, 108, 121, 128,
142, 148, 168-169, 194, 198-199,
208, 216, 219, 235, 254, 258, 282, 304,
318
DRLJEVIĆ, SEKULA 365-366, 370
DROBAV, BOGDAN 306
DRONJAK, DRAGIJA 114
DRUŽIJANIĆ, JURE 178
DUBAJIĆ, NIKOLA 283
DUBAJIĆ, SIMO 331 - 332
DUBAJIĆ ŠKALJAC, RADE 29

DURBABA, ANĐELIJA 168
DURBABA, JOŠO 9, 60, 66, 102, 104,
116, 166-168, 228
DURBABA, MARKO 168

Đ

ĐAKOVIĆ, DUŠAN 283, 290-293,
295, 321, 349
ĐELEBOTIĆ, M. 369
ĐEKIĆ GUBIČKO, JOVO 118
ĐEKIĆ, MILE 252
ĐEKIĆ, PERICA 252
ĐEKIĆ DEDO, RADOMIR 189, 202,
204, 262, 311, 331
ĐORĐEVIĆ, IRINEJ 65
ĐUJIĆ, BOŠKO 106, 182
ĐUJIĆ, GLIŠO 9, 71, 182, 188
ĐUJIĆ, ILIJA 103
ĐUJIĆ, LJUBICA 9-10
ĐUJIĆ, MILE 168
ĐUJIĆ, MOMČILO 5-19, 22-29,
32-34, 36-44, 46-48, 50-62,
64-66, 68-74, 76-80, 82-99,
101-112, 114-116, 119-126,
129-133, 135-140, 142, 144-147,
149-154, 156-163, 165-178,
180-195, 201, 203-222, 224-226,
228-233, 235-260, 262, 264-274,
277-278, 280-295, 297-298,
301-304, 306, 308-331, 333-341,
346-357, 359-366, 372-380
ĐUJIĆ, NIKOLA 9, 168
ĐUJIĆ, RADE 9-10
ĐUJIĆ, RADOJKA 10
ĐUJIĆ, RADOMIR 10
ĐUJIĆ, SINIŠA 10
ĐUJIĆ, VELJKO 168
ĐUČUR, MILAN 172
ĐUKANOVIĆ, BLAŽO 195, 197
ĐUKIĆ, DOBRICA 189, 202, 228-229
ĐUKIĆ, ILIJA 117, 178
ĐUKIĆ, MARKO 254
ĐUKIĆ, MIRKO 254
ĐUKIĆ, SVETOMIR 366-367, 370
ĐUMIĆ, NINA 88
ĐURIĆ, LJUBODRAG 186, 230, 233
ĐURIĆ, NIKO 87-88
ĐURIĆ, RADOSLAV 334

DURIŠIĆ, PAVLE 193, 196-198,
200-201, 331, 365-366, 370
ĐUROVIĆ, VAKO 230

E

EGLSEER (general) 272—274, 278, 281
EISENHOWER, DWIGHT 190
ERCEG 21, 178
ERCIGONJA, PETAR 310
EREMIĆ, JOCO 292, 296

F

FEHN, GUSTAV 350, 353-354
FELBER (general) 325, 329
FILIPOVIĆ (poručnik) 296
FIZIR, RUDOLF 310
FOTIĆ 355-356
FRANIĆ, MARIN 334
FRITZ, DIMITRIJE 334
FULGOSI (general) 278

G

GAČEŠA, BOJA 252
GAČEŠA, JOVO 252
GAČEŠA, MILKA 252
GAČEŠA, SOJA 252
GAGAŠEVIĆ, DANILO 334
GAŠIĆ, DURDE 254
GAŠIĆ, NIKICA 99
GAŠIĆ, NIKO 254
GAZZINI, GAZZINO 43, 69-70, 80
GEHLEN (pukovnik) 203
GENERALIĆ, ANDRIJA 178
GIANGRECO, FRANCESCO
254-255, 262, 269, 271-272 "
GIANUZZI, ETTORE 206, 219, 221,
226-227, 231, 237, 245
GIUNTA, FRANCESCO 140, 247
GIZDIĆ, DRAGO 24, 30, 98-99, 125,
295, 319-320
GLAMOČLIJA (potporučnik) 189
GLAVAŠ, ŠTIPAN 178
GLOBOCNIK, ODILO 292, 365,
373—374, 377-379
GNJATOVIĆ, SAVA 283

GONČIN, MILORAD 262
GORETA, MATE 73, 264—265
GRBEC, IVAN 334
GRDIĆ, RADMILO 77, 143, 176—177,
194—195, 197—200, 208, 210—212,
236, 299, 306
GRGIĆ, IVAN 178
GRGIĆ, JURAJ 310
GRIGNOLI (pukovnik) 258, 265,
291-292, 336
GRINVUD (major) 334
GRISOGONO, B. 265
GRIZONGO, NENAD 257
GRUBIĆ, MILAN 167
GRUBIŠIĆ, JOVO 89
GRUBIŠIĆ, SLAVKO 268, 275-276
GRUBOR, NIKOLA 129, 142, 225
GRUBOR BUZDOVAN, PERO 115,
122
GRUBUIĆ, JOVAN 306
GRUIĆ, DORDE 367
GUMZEJ, JOSIP 268
GUTEŠA, SAVICA 114
GUTEŠA, STEVICA 248
GUTEŠA ILJEGA, ILIJA 114

H

HADŽI KOSTIĆ, VUK 32, 39, 42, 58
HEASTING, ISMEJ 190
HERCEG, IVAN 232
HIMMLER, HEINRICH 370
HITLER, ADOLF 19, 21, 218-219,
326, 355, 361, 377
HLAČA, IVAN 310
HOLLY, FRANJO 275
HÖRBERT, CARLO DE 25
HORSTENAU, GLAISE VON 21, 135
HRGOVIĆ, IVA 179
HRNJAK, ILIJA 150

I

ILIĆ, ILIJA 202
ILIĆ, MILORAD 362
ILIĆ VELJKO, PAVLE 220, 230, 253,
331
ILIĆ, STAKO 79

ILIĆ ĐEDO, VELJKO 52, 73, 83, 137,
159, 169, 178
INGRAVALE, PAŠKO 334
IŠTAKOVIĆ, ŽIVKO 245
IVANIŠEVIĆ, RADOVAN (VOJVO-
DA DINARSKI) 83, 91-92, 97, 137,
140, 160, 169, 173-174, 183, 198, 204,
206, 208, 211—213, 221-222,
224-225, 236—239, 241—242, 250,
257, 269, 277, 297, 331
IVANKOVIĆ, VLADO 178
IVANOVIĆ, BRUNO 112-113
IVAS, ŠIME 256, 311
IVETIĆ, MARKO 254
IVETIĆ, VOJISLAV 87
IVIĆ, BOGDAN 168—169, 209

J

JABLANOVIĆ, JOSIP 24
JAKAŠA MOLJČIK, DALIBOR 105
JAKŠIĆ, NIKICA 115
JAKŠIĆ, RADOVAN 298
JANIČIĆ, IVAN 145, 202, 228
JANIĆ, ANTE 112
JANKOV, IVO 314, 318
JANKOVIĆ 277
JAPUNDŽIĆ, SAVA 131
JARIĆ, MIČA 125
JARIĆ, PERO 49, 60, 88-89, 99,
108-109, 111, 117
JEJINA, GOJKO 103
JEJINA, STEVO 103-104
JEJINA, TODO 168
JELAČA, DUŠAN 306 IH
JELAČA, ZELE 115
JELIĆ, BRANKO 85, 107
JELIĆ BUTIĆ, FIKRETA 29-30, 44,
59-60, 63, 67, 70, 72, 144, 278,
294-295, 345, 360
JELIĆ, JOVO 10
JELIĆ 151
JERKOVIĆ, DANE 115, 118
JERKOVIĆ, DUŠAN 129
JEVĐEVIĆ, DOBROSAV 60, 76-77,
83, 90-91, 97, 105, 133, 142-144,
162, 171, 189-201, 203, 205-206,
208-212, 214—215, 221, 230, 236,
238, 257, 291-296, 323, 343,

348—349, 354-360, 362, 364-365,
368, 371, 373—375, 377-380
JEVTIĆ, ILIJA 275—276, 299,
301-302, 334, 373, 379
JOKIĆ, JOVICA 154
JOLER (major) 358
JONIĆ, ANTE (SLOBODAN) 65, 72,
103, 116
JOVANČEVIĆ, OBRAD 115
JOVANIĆ, ĐOKO 29-30, 35, 45, 163
JOVANOVIĆ, ILIJA 131
JOVANOVIĆ, DUŠAN V. 127, 241
JOVANOVIĆ, SLOBODAN 143,
176-177
JOVANOVIĆ, VELE 88
JOVIĆ, ALEKSANDAR 149, 154
JOVIĆ, BUDO 85, 107
JOVIĆ, IVAN 178
JOVIĆ, JURE 178
JOVIĆ, LUKA 178
JOVOVIĆ, MARKO A. 159
JUJINOVIĆ, JOZO 178
JUJINOVIĆ, MATE 178
JURANOVIĆ, PETAR 178
JURAS, SLAVKO 178
JURČIĆ, FELICIJE 334
JURJEVIĆ, ANTE 171

K

KAČAVENDA, PETAR 79
KAJFEŠ, JOSIP 339
KALEB, ROKO 321, 334
KALIK, NIKANOR 52, 161, 186, 334
KAPETANOVIĆ, MIODRAG 282,
285, 287, 290-291, 298-299, 312,
322, 324-325, 327, 329-330,
333-334, 344, 355-356, 374
KARABUVA, JOKA 106
KARADORĐEVIĆ, ALEKSANDAR
207, 284
KARADORĐEVIĆ, PAVLE 13
KARADORĐEVIĆ, PETAR II 57, 81,
83, 85, 93, 113, 137, 161-162, 172,
179, 202-203, 222, 238, 272, 284,
324-325, 334-335, 362, 365—367,
369, 380
KARADORĐEVIĆI 24, 62, 161, 278

KARAPANDŽIĆ, BORIVOJE M. 203,
 356, 358-360, 364, 369—370, 372,
 379-380
 KARDUN, ŠPIRO 178
 KATANIĆ (kapetan) 231
 KATIĆ, GRGA 178
 KATIĆ, IVAN 178
 KATIĆ, IVAN 178
 KATIĆ, JOZO 178
 KATIĆ, MIJO 178
 KAŽINIĆ, DEMIL 310
 KEČA MILAN 29
 KEČA, NEDJELJKO 81, 108-111
 KEČA, RAJKO 29
 KEKEZ, ŽARKO 334
 KESCOVIĆ, LAZAR 145
 KESCHE, SIEGFRID 74
 KESEROVIĆ, DRAGUTIN 366, 369
 KESIĆ, DURO 115
 KESIĆ, JURAJ 310
 KESIĆ, MARKO 71
 KESIĆ BIĆO, PETAR 38, 85, 107,
 114-115, 118, 122
 KESIĆ, STEVO 85, 107
 KESIĆ PETROV (BEJANOV), DU-
 ŠAN 115, 125
 KEŽMAN, JOSIP 310
 KLEUT, PETAR 16, 129-132, 134, 344 .
 KLIČOV, PETAR 287
 KLJAKOVIĆ, VOJMIR 60, 179
 KNEŽEVIĆ, MIRKO 252
 KNEŽEVIĆ, SIMO 252, 285
 KNEŽEVIĆ (narednik) 318
 KNEŽEVIĆ, OBRAD 54
 KNEŽEVIĆ, STEFAN 10
 KONČAR, MIĆO 252
 KONČAR, RADE 60, 116
 KONRAD (oficir) 379
 KONTIĆ, DUŠAN 252
 KONTIĆ, MIĆO 252
 KOPRIVICA, MIHAILO 189, 202, 228
 KOPS, REINHARD (DR KONRAD)
 321-322, 325, 329-330, 333-334,
 336-337, 341, 355
 KORAĆ, BORKA 248
 KORLAT, ANTE 23
 KOROLIJA, VLADO 32, 136-138,
 140-141, 187, 267
 KORUŠIĆ, DANILO 306
 KOSANOVIĆ, SAVICA 12
 KOSANOVIĆ JABUČAR, STEVO 292
 KOŠIĆ, MANE 29
 KOSTIĆ, BOŠKO N. 16, 356-357, 359,
 372, 374, 379—380
 KOSTIĆ, DURO 153
 KOSTIĆ, LUKA 294
 KOSTIĆ, MLADEN 97, 194, 222, 257,
 269
 KOSTIĆ, UROŠ 285, 380
 KOTARAŠ, DURO 168
 KOTLA, NIKOLA 119
 KOVAČ, FRANC 268, 286—287, 317,
 320, 322-324, 331-332
 KOVAČ, SAVO 223
 KOVAČEVIĆ, GENO 114, 338
 KOVAČEVIĆ, VIDAČ 96-97
 KOVAČIĆ, MARIJA 256
 KOVRLIJA, JOŠO 88
 KOVRLIJA, MARIJA 88
 KOVRLIJA, STEVO 88
 KRAJNOVIĆ, NIKOLA 248
 KRALJEVIĆ, MARKO 310
 KRAŠ, JOSIP 14
 KREK, dr 365
 KRILIĆ, TOMO 159
 KRIŠTOF, JOVANKA 214, 293,
 295-296
 KRIVOŠIĆ, PETAR 358-359
 KRIZMAN, RADOVAN 310
 KRIZOMALI 267
 KRIŽANIĆ, IVAN 178
 KRNETA, DURO 109
 KRNETA, NIKOLA 109
 KRNETA, OBRAD 109, 111
 KRNIĆ, MLADEN 16, 60
 KRSTULOVIĆ, VICKO 58, 113, 117,
 129, 167, 178
 KRUNIĆ, RADE 160
 KÜBLER (general) 378
 KUJUNDŽIĆ, NEDJELJKO 179
 KULUŠIĆ, KRUNOSLAV 310
 KULJIŠ, ANTE 266
 KUKOČ JORDAN, IVICA 178
 KUKOLJ, NIKOLA 52, 83, 306
 KUPREŠANIN, MILAN 311
 KURBALIJA, CVJETA 106
 KURBALIJA, PAJO 33-34, 41-42,
 54, 88, 250
 KURBALIJA STEVO 106
 KUREŠ, MILOŠ 202

KURTALIJA, ILIJA 10
 KUVAČIĆ, ANA 178
 KUVAČIĆ, IVA 178
 KUVAČIĆ, JOZO 178
 KUVAČIĆ, MARIJA 178
 KUVAČIĆ, MATE 178
 KUVAČIĆ, MILA 178
 KUVAČIĆ POVIĆ, MATE 178
 KVATERNIK, EUGEN DIDO 74
 KVATERNIK, SLAVKO 29, 173

L

LABUD, IGNJATIJE 335
 LAČA, IVAN 61
 LAČA, JOSIP 71, 73, 103-104
 LALIĆ, NIK 369
 LAŠIĆ, ĐORĐIJE 197
 LAŠIĆ, SIMO S. 282
 LATAS, BRANKO 203, 368-369
 LAURIĆ, DRAGO 83
 LAVRNJA, SPASO 30
 LEISSNER, SCHMIDT 276
 LEKOVIĆ, MIŠO 203
 LENDIĆI 178
 LEONARDI (pukovnik) 34, 38
 LERCH, ERNST 373, 377
 LETICA 55
 LEŽAJIĆ, IGNJATIJE 139, 275
 LIPPERT (poručnik) 271, 329-330
 LIST, von 21
 LOHR, ALEKSANDER 192, 219, 369
 LORKOVIĆ, MLADEN 47, 72-74, 79, 219
 LUBURIĆ, MAKS 29
 LUBURIĆ, VJEKOSLAV 367
 LUCICH ROCHIA, GUIDO 80, 86, 149
 LUČIĆ ((tenente) 105
 LUKAČ, DUŠAN 44
 LUKAČEVIĆ, MATE 178
 LUKAČEVIĆ, VOJISLAV 335
 LUKETA, JOSO 153
 LUKIĆ, DUŠAN 119, 306
 LUKIĆ, ISO 30, 159, 266, 331
 LUKIĆ, SIMO 159
 LUKIĆ, ŠPIRO 114, 121, 287, 294
 LUZANA, ALESSANDRO 97
 LUZI (pukovnik) 52

LJ

LJAKOVIĆ, BOGDAN 149, 154
 LJOTIĆ, DIMITRIJE 12-13, 16-17, 40, 47, 55, 257, 269-270, 273, 275-276, 280, 284, 294, 302, 305, 325-326, 333-334, 344, 348-349, 354-356, 359, 361-362, 364-365, 367, 369, 372-376, 378, 380
 LJUBIĆ, SIMO S. 282

M

MACURA, IGNJATIJE 154
 MAČEK, VLADKO 19, 29, 43, 47, 103, 257, 265, 366-367
 MADIROČA, ĆIRO 77
 MAJSTOROVIĆ, BOŽO 178
 MAJSTOROVIĆ, FRANE 178
 MAJSTOROVIĆ, IVAN 178
 MAJSTOROVIĆ, MILIĆ 334
 MAKIJEDO, SERGEJ 277
 MANDIĆ, JOVAN 301
 MARAS, ANDRIJA 178
 MARAS, MATE 178
 MARENBURG 379
 MARIČIĆ, VLADIMIR 88, 99, 111, 117
 MARIČKO, PETAR 306
 MARIĆ, ANTE 171
 MARIĆ, BRANKO 172
 MARIĆ, DOKO P. 44, 81, 98-99, 115, 124, 188, 226, 248, 252, 259, 262-263, 281, 287, 294-295, 308, 311, 313, 319, 328-329, 332, 335, 350-352, 359, 375-376, 380
 MARIĆ, DURO 87, 153, 280, 294
 MARIĆ, MILAN 87
 MARIĆ, MIRKO 34, 44, 81-82, 87, 107, 109, 114, 119, 126, 141, 148, 150, 152, 157, 159-160, 280, 294
 MARIĆ, MOMČILO 87, 114, 153, 328-329, 352
 MARIĆ, PETAR 283
 MARIĆ, STANKO 171
 MARIĆ, TRIVUN 87
 MARIĆ, VASILIJJE 334
 MARIĆI 75, 85, 109-110, 112, 114,

- 121—122, 166, 182, 208, 270—271,
274, 280—281, 283, 298, 328, 330, 350
MARIJAN, MILE 292—293, 355
MARJANOVIĆ, JOVAN 30, 59, 61, 79,
90-91, 100, 145, 191, 203
MARJANOVIĆ, NIKOLA 153
MAROVIĆ VASILJE J. 295, 298-299,
302, 373-374, 379
MARTIĆ, MILOŠ 26
MARTIĆ, MIRKO 260
MARTIĆ, PERO 33
MARTINOVIĆ, MIŠO 223
MARUSICH (MARUŠIĆ, MARUSSI),
VICENZO 27, 38, 49-50, 60, 80, 86,
240, 247
MAŠEK, DUŠAN 312
MATEIS, ANGELO DE 49, 82
MATEKALO, ANTE 269, 277
MATIĆ, FRANC 268
MATIĆ, LAZAR 268, 275, 285
MATIĆ, STOJAN 35, 50-51, 53-54,
60
MATIJAŠ, MIRKO 106
MATIJEVIĆ, MAT 369
MATIJEVIĆ, MILAN 342
MATKOVIĆ, ANDELINA 179
MATKOVIĆ, MIJO 179
MATOŠIĆ, VLADE 183
MAŽIBRADA, SAVATIJE 42, 124,
132, 136, 180
MAŽIBRADA, STEVAN 154
McDOWEL 346, 363, 369
MEDICIJAN, MOMČILO 285
MEDIĆ, DORDE 168
MEDIĆ, ILIJA 67
I
MEDIĆ, MIĆO 118
MEDIĆ, MILE 117, 178
MEDIĆ, VLADO 67
MEKINIĆ, MATE 178
MICIĆ KRCUN, KRSTO 223
MIHAILOVIĆ, DRAŽA (ĆIĆA) 5-6,
16-17, 30, 44, 46-47, 56, 59, 68, 74,
76-80, 82-85, 89-100, 105, 107,
112-113, 124-126, 128, 133, 138,
142-144, 148, 150-151, 154, 156,
160-162, 165, 169-170, 173-207,
209—221, 224-230, 235-238,
240—241, 243-246, 250—251,
258-259, 264, 266, 268-271, 273,
275-278, 280-283, 286, 289-298,
305—306, 308—319, 322-326, 329,
331, 334, 343—344, 346, 348—349,
351—352, 355—357, 359—376,
379— 380
MIHIĆ, ILIJA 138, 142-143, 156, 173,
213, 218, 221, 236, 238—239
MIJAKOVAC, PETAR 83, 150
MIJOVIĆ, NOVAK 145, 184, 216, 222,
224, 228, 232, 243-244, 246, 255, 276,
281-282, 284, 289, 297-298,
301-302, 305-306, 311, 314,
317—318, 324, 327, 329, 334,
350-351, 358
MIJOVIĆ, PETAR Č. 282
MIKAČIĆ, MARKO 274
MILANOVIĆ, LAZAR M. 282
MILANOVIĆ, MILOVAN 184
MILANOVIĆ, NIKOLA 111
MILANOVIĆ, TODO 104
MILAZZO, M. J. 55
MILETIĆ, STJEPAN 171
MILEUSNIĆ, MILE 120
MILIĆ BAĆE, MAKS 123
MILOJEVIĆ, VLADIMIR 202
MILOŠ, BOŽIDAR 178
MILOŠ, SIMO 9
MILOŠ, VESNA 178
MILOŠ, ZVONKO 178
MILOVANOVIĆ GRČKI, MILORAD
310
MILOVANOVIĆ PEĆANAC, KOŠTA
11-12, 202
MILJEVIĆ, MILAN 141
MILJEVIĆ, MITO 168
MILJKOVIĆ, HUSEIN HUŠKA 283,
289—290, 292—293, 295
MILJUŠ, JOVO 114
MILJUŠ, VASO 22, 30, 75, 99, 136, 138,
187, 208, 238, 266-267, 330, 335
MIMICA, TOMO 77
MIOČEVIĆ, JOZO 178
MIOKOVIĆ, ILIJA 118
MIOKOVIĆ, JOVAN 118
MIOKOVIĆ, NIKOLA 118
MIOKOVIĆ, RADE 117, 124
MIOVIĆ, IVO 24, 183
MIRIĆ, DUŠAN 257, 260, 265, 332
MIRIĆ, RADOMIR 301-302
MIRKOVIĆ, KOŠTA 284
MIŠE, JOSIP 318

MITRANOVIĆ, BORO 198, 208
MITROVIĆ, VOJO 269
MITROVIĆ 277
MLADENOVIĆ, ŽIVADIN (ŽIKA)
83, 159, 172, 184, 282, 284, 297, 306,
309, 339
MOJIĆ, MILORAD 366
MOLJEVIĆ, STEVAN 89, 91, 94
MOMČILOVIĆ, MILORAD 199
MONTI, ANTE 149, 154, 182
MONTICELLI, FURIO 22, 29, 38,
40-41, 52, 69-71, 80, 104, 119, 129
MORAČA, MILUTIN 111, 119, 169
MORRA, EUGENIO 137, 140
MOŠKOV, ANTE 367
MRDA, SIMO 255
MRVOŠ, MILAN 300
MULALIĆ, MUSTAFA 289—290
MUNIŽABA, DUŠAN 122
MUNIŽABA, DANE 252
MUNIŽABA, DURO 252
MUNIŽABA, STEVO 252
MUSIĆ, STEVAN 56
MUSSOLINI, BENITO 19, 218, 247,
258, 266
MUŠICKI, KOŠTA, M. 284, 348-349,
363, 374, 378
MUŠKATELO 24
MUTIĆ, JOVAN 163

N

NAD, KOŠTA 44, 56, 67, 148, 255, 295
NALEVIĆ, JOVAN 374
NEDIĆ, MILAN 12, 46, 91, 175, 192,
268, 270, 275, 277, 280, 284, 294,
324-326, 333-334, 344, 348-349,
354-356, 360-361, 363, 369, 372,
374, 378, 380
NEDELJKOVIĆ, MILOVAN 77
NEGROJEVIĆ, MILOŠ 306
NENADIĆ, ALEKSA 99
NENADIĆ, SAVO 300
NEUBACHER, HERMANN 323,
354-356, 360, 368, 372-373
NIKOLIĆ, ANTE 30, 34, 36-37, 39,
42-43, 66, 69-70
NIKOLIĆ, DORDE 56, 74, 78, 81,

83-84, 88, 92-93, 95-96, 98,
112-113, 128, 148, 150-151,
153-154, 159, 162, 169, 172,
184—186, 304
NIKOLIĆ, MARKO 15
NOVAK, KARLO 299, 323
NOVAK, SIMEONE 136
NOVAKOVIĆ, DANE 157
NOVAKOVIĆ, DUŠAN 9
NOVAKOVIĆ, DURO 250
NOVAKOVIĆ, STEVAN 168
NOVAKOVIĆ, TODOR 42, 75
NOVAKOVIĆ, VLADE 27-28, 33, 37,
40, 42, 44, 52, 60, 76, 78, 81, 83, 85, 95,
126, 141, 145, 159-160, 164, 172, 183,
185, 187, 208, 243
NOVAKOVIĆ LONGO, NIKO 9, 14,
24-28, 46, 48, 50, 52—53, 55-56, 60,
69, 75, 108, 137-138, 185

O

OBRADOVIĆ, DUŠAN 337
OBRADOVIĆ, MIĆO 260
OBRADOVIĆ, RADOVAN 285
ODIĆ, SLAVKO 345
OKLOBDŽIJA, MIRKO 51
OKMADŽIĆ, IVAN 178
OKMADŽIĆ, MARKO 178
OLIVARI, GIACCOMO 247
OMČIKUS, PAJO 33, 73, 77-78, 81,
85, 95, 107-109, 112
OPAČIĆ, MILICA 166-167
OPAČIĆ, MILOŠ 54
OPAČIĆ, OLGA 167
OPAČIĆ, SAVA 31, 35
OPAČIĆ, STEVAN 30, 44, 166-167
ORAZI, VEZIO 33
ORAZZO, ATOMIO 163
OREŠIĆ, CVIJO 113
OREŠKOVIĆ KRNTIJA, MARKO
39-41, 43, 50
ORLOVIĆ, DORDE J. 225
OSTOJIĆ, ZAHARIJE I. 162, 173,
193-194, 196, 201, 203-205,
208-209, 211-212, 216-217, 219,
226, 235-238, 308, 318, 366, 370
OŽIĆ, JOSIP 178

P

- PAJIĆ, MILENKO 334
PAJOVIĆ, RADOVAN 79
PAJOVIĆ, RADOJE 370
PALOŠEVIĆ, MIODRAG 85,
184-185, 206, 224, 228, 236, 238,
241-242, 304
PAPO, ARON 318
PARAC, MATIJA (DRAGUTIN KUZ-
MIĆ) 363-364, 366, 369, 374
PARIPOVIĆ, SAVA 306
PARMAČ, STANKO 233
PAŠIĆ, NIKOLA 48
PAVASOVIĆ, MITAR 277, 304, 322
PAVELIĆ, ANTE 20-21, 23, 27, 30,
35-37, 39, 42-43, 50-52, 54-55,
63, 67-68, 70-74, 78-81, 94, 121,
127, 135, 147, 149, 170-173, 179, 202,
208, 222, 232, 244-245, 327, 333, 343,
346, 354-357, 360-361, 365-368,
370
PAVIČIĆ, MILE 309-310
PAVIĆ, MATE 178
PAVIĆ, ŠIMUN 178
PAVLIĆ, NIKICA 52
PAVLOVIĆ, DRAGOSLAV 334
PAVLOVIĆ, NIKICA 334
PEDIŠIĆ, VLADO 310
PEJDO, JOZO 178
PEJNOVIĆ, DURO 306, 357, 373
PELLAIĆ, ANTE 171
PELLIGRO (general), 278
PENOVIC, BRACO 334
PERAN, MIROSLAV 268-271,
275-277, 302
PERIĆ, STEVO 159
PERIŠIĆ, VOJISLAV L. 83, 159, 172,
294, 306, 331-333
PERUŠINA, ALEKSANDAR 334
PESCHE 292
PEŠUT, MANE 99
PETICA, ANTE 153
PETKOVIĆ, MUTIMIR 90-91
PETROVIĆ, JELENA 196, 207
PETROVIĆ, RADE 60
PFAFFEROT, WERNER 329
PIAZZONI, ALESSANDRO 206, 242
PIJADE, MOŠA 194
PIVČEVIĆ, PETAR 178
PIVČEVIĆ, STIPO 178
PJEVAČ, MILAN 248
PLEČAŠ, DURO 189
PLEČAŠ, NEDELJKO 190-192, 203,
208-211, 214-215, 228-229, 231,
233, 235-238, 257, 259, 265, 269
PLEČAŠ, NIKOLA 332, 338
PLENČA, DUŠAN 15-17, 19, 28-31,
40, 43-44, 54, 62, 67, 76, 78-79, 93,
99-100, 117, 154-155, 187, 252, 278,
294, 345
POERTNER 326, 258
POINTER 284
POKRAJAC, SMILJA 248
POLOVINA, GOJKO 25, 30, 41,
43-44, 60
POLOVINA, JOVAN 106
POPIĆ, VOJISLAV 304, 306
POPOVIĆ, DUŠAN 155, 165-166
POPOVIĆ, JOVO 44-45, 67, 116-118,
252, 295
POPOVIĆ, KOČA 169
POPOVIĆ, LUKICA (LUNA)
33g_339
POPOVIĆ, MILORAD 189, 202, 240
POPOVIĆ, NIKOLA (NIKICA)
88-89, 154
POPOVIĆ, ONISIMO 26, 70, 80, 96,
153
POPOVIĆ, PAJO 37, 40-42, 49, 52, 54,
58, 66, 69-71, 73, 76, 78, 80-81,
83-84, 91, 95, 105, 119, 121, 126, 147,
149-152, 154-155, 165-166, 182
POPOVIĆ, SIMO 215
POPOVIĆ, STEVO 69
POPOVIĆ, TOMICA 310
POPOVIĆ, VLADIMIR 56, 128
POPOVIĆ, ZORKA 241
POROBIĆ, ŽARKO 306
POTICARDI (general) 278
POTOČNIK (potporučnik) 232, 318
POTREBIĆ ŠUSTER, MILAN 99, 285,
287, 338
PREDAVEC, VLADIMIR 366-367,
370
PRESO, MARKO 178
PREZELJ, IVAN (ANDREJ) 349,
363-364, 369, 371, 380
PRIJIĆ, MOMIR 42
PRINCIP, GAVRILO 87

PROSTRAN, DRAŠKO 268, 281, 285,
311, 347
PROSTRAN, JOVO 285
PROSTRAN, STEVAN 52, 268-269,
276, 280-281, 285, 334
PRPIĆ, IVAN 28-29
PUAČA, LAZO 42
PUCAR, ĐURO 61
PUCAR, LUKA 178
PUCAR, MARIJAN 178
PUCAR, MIJO 178
PUIZINA (potporučnik) 157
PUJIĆ, SVETOZAR 91
PUPAVAC, GOJKO 89
PUPAVAC, JOVAN D. 304-306
PUPAVAC, SPASO 280
PURIĆ, BOŽIDAR 265
PUTAREK, VINKO 310

R

RAČIĆ, DRAGOSLAV 211
RAČIĆ, JAKŠA 24
RADAKOVIĆ, ILIJA 47, 111, 256, 335,
337
RADALJ, ANTE 178
RADALJ, JURE 178
RADALJ, NIKO 178
RADANOVIĆ, MIRKO 145, 243
RADEČIĆ, JOVO 310
RADIĆ, MILE 112
RADIĆ, RADE 168, 192, 194, 198, 208,
216, 219, 254, 298-299
RADIĆ, SIMEON (SIMO) 83, 316, 318,
336, 342, 347
RADOČAJ, OBRAD 338—339
RADOČAJ, PERA 339
RADOJLOVIĆ, MILOŠ (MIHAJLO
JOVANOVIĆ) 142, 156, 173, 184,
203, 205-206, 209, 222, 237, 241, 304
RADONJIĆ, MILKA 42, 56, 140, 247
RADOŠ, MILE 250
RADOŠ, VASO 24, 257, 267-268, 272,
278
RADOŠEVIĆ, TODOR 358
RADUJKO, DANE 112
RADULOVIĆ, BORIVOJE 91-93
RADUSIN, BOŽO 115
RADUSIN, TOMO 115

RADUSIN ARAMBAŠICA, DURO 30,
115, 118, 266
RADENOVIĆ, BRANKO 110-111
RADENOVIĆ, STEVO 25, 27, 33, 39,
43, 45, 50, 51-52, 56, 60, 73, 77, 81,
98, 105, 107-108, 112, 133, 136—138,
163, 183, 185, 215, 217, 331-332, 358
RAGUZIONI (potporučnik) 262
RAJAK, PERO 185, 306, 328-329, 332
RAJKOVIĆ, NIKOLA 27
RAJKOVIĆ, RELJA T. 282
RAKIĆ, DORDE 334
RAKIĆ, RADOSLAV 334
RAKIĆ, STEVO 314
RAKOČEVIĆ, MILAN 91-92, 238
RAKOVIĆ, PREDRAG 369
RAPOTEC, STANISLAV 77, 91
RAŠETA, BOŠKO 51, 68, 107
RAŠKOVIĆ, DUŠAN 285
RAŠULA, STEVO 92
RAVLIĆ, MARIJAN 178
REBIĆ, ĐURO 295
REDWITZ, MAROGNA 334
REINER (general) 378
RELJAN, DURO 166-167
RESCH, HINKO 292
RETTICH (kapetan) 348
RIBAR, IVAN 340
RIBAR, MANE 114, 122
RISTIĆ, PREDRAG 304, 306
RNJAK, DUKA 152
RNJAK, DUŠAN 285
ROATTA, MARIO 104, 117, 130,
135-136, 138, 143, 161-162, 171,
173-174, 177, 190, 192, 207,
218-219, 227
ROBOTTI (general) 247
RODIĆ, DURO 15, 17, 44, 61
RODIĆ, SLAVKO 110, 148
ROKVIĆ, MANE 73-74, 77, 81,
83-85, 95, 107-108, 119, 121, 126,
133, 136, 141, 148-152, 159-160,
163, 166, 169-172, 174, 185,
208-210, 214, 220, 223, 226, 238, 242,
247, 252, 265, 269-278, 280-281,
283, 287, 329-333, 335, 337
RONČEVIĆ, DANE (RADUL) 119,
123, 124
ROOSEVELT, THEODORE 278, 369
RÖSENMANN, WILCKE (BRANKO

LAZAREVIĆ) 284, 294, 321, 333,
372—373
ROSSBACHER (poručnik) 378
ROSHOF 379
ROŽE, MARKO 22
ROŽMAN, GREGORIJ 354, 360, 363
RUBNIĆ, JOVAN 83
RUGGE 15
RUKAVINA (bojnik) 291
RUKAVINA, IVAN 129-130
RUKAVINA, JUCO 20, 367
RUPNIK, LAV 349, 354, 360-361,
363-364
RUSIĆ, ĐURO 129
RUSIĆ, VOJIN 129
RUSSI (kapetan) 137

S

SABRO (pukovnik) 42, 139
SALATIĆ, DANILO 193, 202, 206
SALVATORES, UMBERTO 52
SAMODOL, KREŠIMIR 268-271,
275-277, 302, 305
SANDRK 334
SARGENT, ORM 91
SARIĆ, JOVAN 125
SCEARANTINO (agent) 247
SCHNEIDER 330
SCHRAML, FRANZ 353, 358-359
SCOTI ŽURIĆ, NEVENKA 84, 99
SEDLAN, MILE 115
SEDLAN, PEPO 115
SENADER, MIĆO 115
SENADER, MILAN 115
SENADER, NIKICA 115
SERVATZY, VJEKOSLAV 312
SIKIRICA, NIKOLA 145, 243
SIMIĆ, VJEKOSLAV O. 23
SIMOVIĆ, DUŠAN 76, 335
SINČIĆ, DAVID 36, 68, 70-74, 78, 89,
99, 104, 107, 114, 133, 136, 138, 144,
147, 149, 170, 182, 185-186,
195-196, 202, 207, 217, 226-227,
231, 233, 264
SINOBAD, ANKA 182
SINOBAD, MILE 85, 107
SINOBAD, MILOŠ 167
SINOBAD, MIRKO 10

SINOBAD, NENAD 91—92, 149, 151,
154, 166—167, 182
SINOBAD, TODO 167
SKARIĆ (braća) 277
SKELIN, IVAN 23
SLAVIĆ KULIĆ, DRAGO 105—106
SMEH, DANILO 310
SPIGO, UMBERTO 101, 161, 174, 206,
210, 227, 229, 231, 239-242, 245, 251,
260, 267
SRDIĆ, STEVO 32
SREMAC, JOVAN 145, 243, 284, 306,
353
STALJIN, JOSIF VISARIONOVIČ 65,
87—88, 104, 107, 240, 326
STANIĆ, MILOVAN 212
STANIĆ, NADA 47, 140, 284, 334
STANIMIROVIĆ, PAVLE 304, 306
STANISAVLJEVIĆ, DANE (CICVA-
RA) 82, 110, 114-115, 118-119, 127,
141, 179-180
STANISAVLJEVIĆ, ĐURO 16, 24,
29-30, 37, 44, 46, 53, 59-61, 79, 95,
98, 100, 187
STANISAVLJEVIĆ, JOVO 114
STANISAVLJEVIĆ, PETAR 52
STANISAVLJEVIĆ, TODOR (TO-
ČAN) 110, 114-115, 119, 127, 160,
179, 183, 188, 272, 302
STANIŠIĆ, BAJA 193, 196-198, 216
STANKOVIĆ (poručnik) 223
STANOJEVIĆ, GAVRO 114-115
STANOJEVIĆ, JURU 170, 232, 238
STANOJEVIĆ, MILOŠ 116
STARČEVIĆ, ANTE 340
STARČEVIĆ, VOJISLAV 145
STAROVIĆ, STEVO 202
STEFANOVIĆ, JOVAN 304, 306
STEGNAJIĆ, MILORAD 311, 317
STEGNAJIĆ ČUK, MILORAD 124,
136, 140, 142, 270, 341
STEVENSON, RALPH S. 91
STILINOVIĆ, FERDO 312
STOJADINOVIĆ, MILAN 12, 14, 48,
137
STOJANAC, MARKO 183, 212
STOJISAVLJEVIĆ, PETAR 75, 105,
249, 284, 319, 346
STOJNIĆ, VELJO 56
STOJSAVLJEVIĆ, DANE 124

STOJSAVLJEVIĆ, NIKOLA 119, 287,
294
STORKER (ŠTERKER) 369
STRACCA, F. 75, 79
STRATIMIROVIĆ (poručnik) 304
STRIČEVIĆ, JOVAN 116
STÜDE I. 334
STÜDE II. 334
STÜDE, MARIN (MILANOVIĆ) 83,
184, 213, 231, 236, 247, 257, 268-269,
277
STUPNIK, ANTE 334
SUBOTIĆ, JOVAN 341
SULEJMANPAŠIĆ, EDHAD—BEG
79
SUPPA 39
SVILOKOS, NINO 206, 241

Š

ŠAFRANKO 277
ŠAKIĆ, MIĆUN 115, 121-122, 256,
260, 264
ŠANTIĆ, MILAN 217
ŠARIĆ, NONA 22
ŠARMAZ BODANČIĆ, BOGDAN 254
ŠAŠKOR, BARE 178
ŠAŠKOR, LUCE 178
ŠAŠKOR, LUKA 178
ŠEGRT, SLAVKO 254
ŠEHIĆ, NUSRET 16
ŠEPIĆ, DRAGOVAN 79
ŠEVO, LUKA 42
ŠEVO RUS, JOVO 125
ŠIJAN, MILAN 110, 117, 122
ŠIJAN, VASO 114
ŠIMENC, MIROSLAV 306
ŠIMUNIĆ 24
ŠORAK, BRANKO 300
ŠOŠKIĆ ILIĆ, DAVID 84, 143, 145,
184, 194-195, 213, 217, 236,
242-243, 247, 257, 265, 269, 273, 297,
306, 332
ŠPEHAR, STIPE 225
STEINER, OTO 310
ŠTRBAC, DUŠAN 154
ŠUBAŠIĆ, IVAN 362

ŠUĆUR, MILUTIN 83, 88, 92, 96, 152,
185, 282, 306
ŠUMONJA DUDA, DURO 292
ŠUSTIĆ, BRANKO 83
ŠUŠIĆ, DUŠAN 222
ŠUŠNICA, JANDRIJA 109

T

TABAKOVIĆ, VIKTOR 310
TANKOSIĆ, MILAN 34, 50, 57, 60, 87,
109, 120, 224
TANJGA, DANE 165-166
TANJGA, JOVAN 252
TANJGA, LUKA 22, 29-30, 38, 44, 52,
60, 252
TANJGA, MILAN 252
TANJGA, RADE 252
TAUŠIĆ, DRAGOLJUB 345
TAUZOVIĆ, RAJKO 138, 187
TERZIĆ, VELIMIR 29
TESLIĆ, VLADO 290
TEŠANOVIĆ, LAZO 55, 235
TEŠANOVIĆ, VELIMIR 73
TICA, MILOŠ 149
TICA, VELJKO 149
TIČINOVIĆ, HRVOJE 306
TIMOŠEK 76
TIŠMA, STANKO 88, 154
TODOROVIĆ, BOŠKO 90-91, 238
TOJAGIĆ, DUŠAN 252
TOJERMAN 377
TOJRER 377
TOMASEVICH, JOZO 141, 145, 369
TOMASSO, DAVID 137
TOMAŠEVIĆ, MIHAILO 97, 184, 220,
223
TOMAŠEVIĆ (general) 353
TOMIĆ, NIKOLA 359
TONKOVIĆ (kapetan) 287
TORBICA, BRANKO 172
TORBICA, MILOŠ 81
TOŠIĆ, D. 79, 265
TRBOJEVIĆ, DANE S. 186, 282, 306
TRBOJEVIĆ, JOVO 191
TRIFUNOVIĆ, MIROSLAV 369
TRIFUNOVIĆ BIRČANIN, ILIJA 60,
76-78, 82-86, 89-93, 95-98,
100—101, 121, 124, 126-127, 133,

136—138, 142—144, 148, 150—153,
156, 160, 162, 169, 171, 173—177, 183,
187, 189-190, 193—195, 197—198,
200, 203-205, 208-213, 215, 217,
221-222, 226-228, 235-238,
241—242, 257, 269, 297, 331

TRIKIĆ, VASO 32

TRIPALO, DAVOR 149

TRIVAN, DUŠAN 106

TRIVAN, NINE 250

TRIVUNOVIĆ, DAVID 254

TRIVUNOVIĆ, GOJKO 254

TRIVUNOVIĆ, STEVAN 254

TRKULJA, KOŠTA 83, 113, 121, 306

TROCKI, LAV 87

TUĆAN, JOSIP 15

U

UNGAR, RUDOLF 310

URUKALO, SERGIJE 24, 75, 77, 89,
212, 236, 257

USTIĆ, ĐURO 116

UZELAC, MILAN 24

UZELAC, MILE 317-318, 340

UZUNČEVIĆ, DIMITRIJE (VOJVO-
DA VODENSKI) 83-84, 96-97,
133, 137, 140, 148, 160, 163, 165-166,
169, 172, 183-184, 212, 221-222,
224, 331

V

VADRAG, ANTINA 342

VADRAG, BOŠKO 342

VADRAG, DUNA 342

VADRAG, MARIJA 342

VADRAG, MIJO 342

VADRAG, MILKA 342

VADRAG, NIKO 342

VADRAG, STANA 342

VADRAG, VICE 342

VADRAG, VICE 342

VARJAČIĆ (general) 319

VASIĆ, DRAGIŠA 89, 366

VASILJEVIĆ, DUŠAN 344

VATAVUK, ANTE 73, 133, 185, 207,
247, 252, 272

VEBER, MARKO A. 186, 282, 279

VEKIĆ, FRANE 178

VELIMIROVIĆ, NIKOLAJ 365, 369

VELJKOVIĆ BRKO, PETAR 83

VESELINOVIĆ, LAZO 376

VIALLE, CARLO 140, 247, 267

VIDAČIĆ, MILORAD 202, 222—224

VIDOVIĆ, BOŽO 178

VIDOVIĆ, MILOVAN 145

VIDOVIĆ, RADOVAN 88

VILOVIĆ, ĐURO 257

VIŠIĆ, MIRO 113

VLAĐUŠIĆ, STEVO 108, 117

VLAHOV, LINO 159

VLAHOV, VLADO 357

VLASOV, ANDREJ 377

VLAŠIĆ, ILIJA 283, 291-293, 313

VLAŠIĆ 355

VRANČIĆ, NIKOLA 65, 103, 115-116

VRANČIĆ, PETAR 116

VRANČIĆ, PERA 116

VRANČIĆ, STIPE 116

VRANČIĆ, VJEKOSLAV 135

VRANČIĆ, ZORA 116

VRANEŠEVIĆ, SLAVOLJUB 208, 254,
299, 348

VRANKOVIĆ, ĐURO 10

VRANKOVIĆ, NIKO 10

VRANJEŠEVIĆ 318

VRŽINA, ILJA 250

VUČIĆ (narednik) 196

VUJIČIĆ, STIPE 178

VUJNOVIĆ, ĐURO 298

VUKANOVIĆ, RADOVAN 230

VUKIĆ, LJUBO 185

VUKMIROVIĆ, JOVO 314

VUKOBRAT, ILIJA 357

VUKOVIĆ, ILIJA 145, 231, 243, 335

VUKOVIĆ, JOLE 97

VUKOVIĆ, JOVO 167

VUKSAN ŠPANAC, PEKIŠA 119

VUKSANOVIĆ, MILE 145

VUKSANOVIĆ, MILIVOJE 221-225,
240-241, 243, 246, 267-268, 272,
282, 287-288, 306, 309, 328-329,
353-354, 378

VULETIĆ, IVAN 178

VULETIĆ, JAKOV 178

VULETIĆ, JOVAN 293

VULIĆ, LJUBOMIR N. 282, 306

VUNDIJK, ĐURO 167, 304, 306
VUNIĆ, DUŠKO 171
VUNIĆ, RADE 171

W

WEICH, MAXIMILIAN 315, 325, 329
WILDA, KONRAD 351
WINDISCH (general) 314, 316-318,
343, 351-352, 359

Z

ZAIĆ, MIRKO 310
ZAKLANOVIĆ, MIHAJLO 275, 284,
333—334, 346, 358
ZAMBATA (satnik) 170—171
ZANOTTI (pukovnik) 188
ZAVOROVIĆ, MILIVOJE 306
ZEČEVIĆ, ILIJA 33

ZELEMBABA, DURO 33, 37-38
ZELEMBABA (braća) 106, 116
ZELIĆ, PAVLE 268, 359
ZERBINO (prefekt) 178
ZGAGA (pukovnik) 73
ZIROJEVIĆ, VOJIN 113-114
ZORIĆ, MILAN N. 61
ZUKANOVIĆ, NIKOLA 284

Ž

ŽABAR (porodica) 168
ŽIVANOVIĆ, SERGIJE 301-302
ŽIVKOVIĆ, GOJKO 250
ŽIVKOVIĆ, GOJKO 250
ŽIVKOVIĆ, PETAR 342
ŽUJOVIĆ AĆIMOVIĆ, MLADEN
105, 238, 257-260, 264-269, 275,
278, 280-281, 283, 297, 305—306
ŽUNIĆ, BOŠKO 167

S a d r Ź a j

Predgovor.	5
Korijeni izdaje.	9
Po.d talijanskom zastavom	18
Đujić kao Vuk Hadži Kostić	32
Talijani organiziraju četničke formacije.	46
Operativna kvislinška vojska.	62
Ustaške kune za popa Momčila.	68
»Mi smo pod Dražinom komandom«.	80
S partizanima — samo preko nišana	101
Nagrada ubojicama Dane Rončevića	119
Hiljadu partizana u Kninskoj krajini.	126
Četnici u sastavu talijanskih divizija.	135
Smrt Paje Popovića.	147
Dujićeve ofenzive i »ljubavi«.	156
»Oderali 3 živa katolička popa«.	165
Kriza i rivalstvo u četničkim redovima.	180
Plan uništenja Bihačke republike.	188
Podmetanje i zavjere četničkih vojvoda.	204
Zločin u Gračacu.	215
Krvavi pohod prema Vrlici.	226
Jagma za naslijede vojvode Birčanina.	235
Bijeg iz operacije »Weiss«.	239
»Drugi Jasenovac« na Kosovu.	247
Posljednje borbe pod talijanskom komandom.	254
Dinarska divizija u sastavu Wehrmachta.	266
Nova četnička prilagođavanja.	279
Pljačke i zločini »njemačkog čovjeka«.	297
»... klali sve redom«.	308
Specijalni teroristički trupovi.	321
»Hrvatska borbena grupa«.	337
Bjekstvo uz Pavelićevu pomoć.	346
Krah četničke organizacije.	361
SS čete u Dinarskoj diviziji.	372
Kazalo imena.	381